הרב מאיר ברלין

מוולוזין עד ירושלים

זכרונות

כרך ראשון

Digitized by Touro College Libraries
For Project Zikaron
www.zikaron.tourolib.org
2020

ב. כהן, הוצאת "ילקוט"
תל-אביב שנת תרצ"ט
1939

דפוס "הארץ", ת"א, רח' מוא"ה 56

ה ת ו כ ן:

„השריפה הגדולה“	א
מלשינות	ו
ה„ישיבה“	י
„אחרי החורבן“	טז
„בית הרב“	כ
הישיבה החדשה	כו
חיי הישיבה מבחוץ	ל
חיי הישיבה מבפנים	לו
הרבנית	מג
ימי חרדות	מט
ראש הישיבה	נח
העסקן הגדול	סה
בבית ו„בחדר“	עה
מסביב לישיבה	פ
התחלת הסוף	פז
קשיים פנימיים	צב
ימים מעונגים	צז
„ישוב ארץ ישראל“ בוולוזין	קג
השקיעה	קט
הימים הראשונים אחרי החורבן	קטו
בגלות	קכ
בדרך לארץ ישראל	קכו
ניטלו המפתחות	קלג
העולם הגדול	קלח
מרחוק ומקרוב	קמה
ספוסים שונים	קנא
תקוות וסכויים	קנח
בישיבת סלו	קסד
הבר־סמכא הגדול	קעב
האדם העליון	קעח
איש המופת	קפד
חכמה ופקחות	קצב
הרואה את הנולד	קצט
העלוי ממייצ׳יט	רו
נגד ציונות, בעד ארץ־ישראל	ריג
מחלוקת בשל „מוסר“	ריט
„ערוך השולחן“	רכה
הרב למופת	רלב
קולות וחומרות	רלט
בין עשירים	רמז

השתקן הגדול	רנד
כבוד חכמים	רס
במקום „שהגהינום בוער"	רסו
חיבת נעורים	רעד
בעיות חדשות	רפ
למעלה מן המקום	רפו
פתח הפוגרומים	רצב
למרנים חדשים ולמדנות חדשה	רצת
פטירת הרצל	שז

מעין הקדמה

פרקי הספר הזה נכתבו מתחלתם לפי הזמנה לשם ספורי דברים, שבעיקרם הם קרובים לרבבות אלפי קוראים המעונינים באותם האישים והמעשים הנזכרים, ופרטיהם אינם ידועים ויש רצון לדעתם. אך בכוונם ובסדורם של נושאי הפרקים היתה מטרה מיוחדת. אפשר אמנם, כי בהודע זאת לקהל הקוראים, ביחוד לעדת המבקרים, יחזו בישות בסופר ובספר ובמסופר בחשבם ובחשדם, כי הכוונה הביאה לידי סירוסי העובדות. עד כמה שאפשר לאדם להעיד על עצמו, תהא העדות מסורה, כי במדת היכולת להיות אוביקטיבי בעבודה שבזו היה הכותב והמספר זהיר. אין אף עובדה אחת ואין אף מעשיה אחת, שלא נמסרה כמו שהיתה או כמו שנראתה בעיני הזוכר והכותב. יותר מזה או פחות מזה אי אפשר בכתיבת פרקים, שהם מהוים גם פרקי חיים של המספר. כי לא יתכן בעבודה כזאת למספר להוציא את עצמו מרשמי נפשו כאילו הוא עומד מן הצד ואין לפניו אלא „הגוף השלישי". די לה לעבודה כזו אם היא אינה מוחקת ואינה מגדשת אך היא מוסרת מה שרשום במחשבה וברגש מאותם הימים אשר הדברים התרחשו.

ואף על פי כן, באמור, היה בכתיבתם של הפרקים רצון מיוחד למלא חסרון ידוע, חסרון ספרות גבורים וגדולים של היהדות התורנית. כי עד כה יש בספרותנו זכרון למעשים ולעושים, שיש בהם בכדי להלהיב את הקורא, ביחוד את הקורא הצעיר, רק מתוך שני חוגים מסוימים, של החסידים ורבותיהם, ושל המשכילים וסופריהם. על גדולי החסידות נכתב ונדפס ספורים ונפלאות

ועל ראשי ההשכלה נמסר ונתפרסם תולדות מפורטות ואגרות שונות, בין שיש בהן ענין רב ובין שאין בהן ענין כלל. ואל יהא הדבר הזה רע בעינינו. מכל אדם חשוב, באיזה מקצוע שהוא, יש ללמוד איזה דבר וכדאי לקרוא על אודותו אם הקריאה באה לפענח את דרכי האיש ולא להסתירו בהמון נוזמאות, לגלות את המאור שבו ולא להקיפו בדברי הבאי. וכל איש, שיש ממנו השפעה לרבים, חזקה, שיש בו יתרון, אם כי לפעמים היתר הזה הוא פחות מנטול, וכדאי לספר עליו. וכי מעטים הם האנשים הגדולים, גאוני הרוח ואבירי המחשבה, בחלק היהדות ה„מתנגדת", ראשי הישיבות, שהעמידו תלמידים לאלפים ועצבו את צורת החיים שלנו במשך של דורות? וכי אין עלינו מן החובה לספר בשבחם, מתוך תאור חייהם ופעולותיהם של גדולי הרבנים אדירי התורה ורבי הפעולה, אשר למוצא פיהם הקשיבו אלפים ורבבות של ערים ומחוזות, ל„תשובותיהם" שאלו מקצוי ארץ ולאור הוראותיהם הלכו עדות וקהלות? החוג הגדול הזה אשר העמיד את היהדות המעשית, עליו לא סופר כי אם מעט. גדולי־גדולים הולכים ונשכחים וגבורי־גבורים אינם משמשים לאנשי מופת, מתוך אי־ידיעה על חייהם ואי־קריאה על פעולותיהם. הספר הזה ברובו הוא ספר המתנגדים, ספרם של אנשי התורה, ראשי מתיבתות, רבני העדות, ער כמה שכותב הפרקים נפגש אתם והביט אחריהם והסתכל במעשיהם.

*

שני המקומות אשר בשמותיהם נקרא הספר הזה מסמנים הלך־נפש ידוע, אם אפשר להגיד, הלך נפש היהדות הנאמנה, היהדות התורנית, היהדות ה„מתנגדית", סדושת התורה ותקות הגאולה, וולוזין סמל התורה לרגלי הישיבה הגדולה מעל כל יתר הישיבות אשר התקיימה בתקופה של מאה שנים וירושלים עיר הנצח סמל הגאולה השלמה והמלאה במובן המדיני ובמובן

הרוחני גם יחד. גאון ישראל הגר"א מווילנה הוא אשר עצב ברוחו את יסודה של ישיבת וולוזין על יד תלמידו הגדול רבנו חיים, והוא אשר שאף כל ימיו לבא לארצנו הקדושה ולעיר הקודש ואלה אשר הלכו לאורו היו בין הראשונים אשר הניחו אבני פינה לישוב החדש. ובימי גאותה של ישיבת וולוזין וגם בימי שקיעתה, בראשית ממשלתו הרוחנית של אבא ז"ל ובסופה, היתה השאיפה והכמיהה לבנינה המחודש של הארץ ולחבתה נבלטות ונכרות יותר מאשר באיזה מרבז־רוחני אחר. קדושת התורה קדשה את חבת ציון ואהבת הארץ נתמזגה בשקידה של התורה ולמודה.

ומוולוזין עד ירושלים רבה הדרך וגם מלאת קשיים רבים, אך היא הולכת ב ק ו ה י ש ר. אין בה סטיה כלשהי ואין בה פירכה כלל. אם יש אשר קראו בשם וולוזין, נאמנים לתורה ושמירתה ואין לבם ונפשם לציון ולירושלים, עליהם להביא ראיה והצטדקות למה הם משנים מדרכם של הראשונים, ואם רבים מסורים לירושלים ולבנינה יחד עם הארץ כולה, ואין בקרבם מרוח התורה, זו שוולוזין מסמלת, נעשית גם ירושלים שלהם ירושלים שלמטה והתוך הפנימי, היסודי, של היהדות בעבר ובעתיד חסר בהם ובמעשיהם.

על כן ישמשו פרקי הספר למופת לא רק בתכנם על גדולי ישראל וגאוני תורתו כי אם גם הספר בשמו יורה דרך ויתוה שיטה, דרך הגישה לתחית הארץ מתוך רוח התורה ושיטה של בנין הארץ על פי מעשי התורה.

*

לשם מי ומה נועדים פרקי ספר שכזה? האם יש בהם ובקריאתם רק מבילוי זמן ומשיחה בטלה? סבורני, כי אין הדבר כן. אם אין בספורי עובדות וציורי אישים משום דברי תורה יש בהם למצער משום שיחת חולין של תלמידי חכמים אשר גם היא צריכה למוד והבנה ומביאה לידי חקוי של ברכה. ויותר מזה, עוד לפנים אמרו: „האי דמחדדנא מחבריא דחויתא לרבי מאיר מאחוריה

ואלו חזיתיה מקמיה הוה מחדדנא טפי דכתיב [1]) והיו עיניך ראות את מוריך" [2]) כי ההסתכלות במעשיהם של גדולים ונערצים משפיעה על כשרונו ועל אפיו של המסתכל. ולא ביחיד בלבד נאמר כן אלא אף לעם כולו. כתוב בתורה [3]) „ואכלת לפני ה' אלוקיך במקום אשר יבחר... למען תלמד ליראה"... הרי הלמוד נובע מתוך סדר האכילה ומקומה, ושני חכמים „לפי שהיה רואה קדושה גדולה וכהנים עוסקים בעבודה היה מכוון לבו יותר ליראת שמים וללמוד תורה" [4]) ומשולש בדברי רבנו משה בן מימון בלשונו של בן תיבון: „מפני התחדש הפעולות בנפש האדם... וירכו הלבבות הקשים ויכנעו... בל זה ההתחכמות, בעצות מרהוק לרכבם... בדי שיקבלו מצוות השם המעשיות וייראהו" [5]) אם נתרגם כל זה בלשון המורגל בפינו נשמע שיטה ברורה ומסוימת: השפעה על נפש האדם בעקיפין, מתוך ראיה ושמיעה, השפעה על בודדים ועל צבורים, על קטנים ועל גדולים. נראה לנו להשתמש בלשון המקרא לא כסדרו: טוב הלך נפש הבא ממראה עינים.

ואם בימים הראשונים כך, באותם הימים אשר דעת ה' ועשיית מצוותיו מלאו את כל החיים ולא הוסב הלב לתורות הבאות מן הנכר ולהשפעות הבאות מן החוץ, בימינו אנו על אחת כמה וכמה. הלא אין בעולמנו אנו חלל ריק, אם אין תורת אלוקים יש במקומה עבודה זרה; אם אין מעשי עמנו בידינו ובידי בנינו יש מעשי עמים אחרים המתקרבים אליהם ואל מחשבותיהם; אם אין טהרת הנפש והכרה לאומית, יש טומאת המחשבה והתבוללות מרעת ולא מדעת; אם אין הערצה לטוב ולטובים יש חקוי לכל רע ורגשי כבוד לרעים; אם אין יהדות יש גויות ואם אין קדושה יש טומאה. על כן מצוה עלינו לספר בשבחם של גדולי ישראל, להעמיד נגד עינינו ונגד הדור המתחנך ונגדל על ידינו את הפרצופים הטהורים ואת האישיות הגדולות אולי נראה אותם, לו גם במחזה, ונלך בדרכיהם, נשמע לשיחותיהם, לו גם בכלים שניים ושלישיים, ונתאמץ להיות כמותם.

---

[1]) ישעי' ל' כ'. [2]) ערובין י"ג ב'. [3]) דברים י"ד כ"ג. [4]) ב"ק כ"א א' תוד"ה כי מציין בשם סמרי שאיננו אתנו. [5]) מו"נ ח"ב פרק מ"ה.

גם בזה שונים גדולי היהדות התורנית, ראשי היהדות ה„מתנגדת" מגדולים אחרים וראשי חוגים אחרים. רק מסביב לאחד מגדולי הגדולים של ה„מתנגדים" וגאוני הגאונים של התורה הנגלית והמעשית, הגר"א מווילנה, אפשר היה להתרקם אגדה אנושית ופשוטה, כי בראותו המון נערים סביבו בלכתו בחוץ וקראו ביניהם בלחישה של כבוד:

„ווילנא'ר גאון".

פנה אליהם וענה אחריהם:

— „ווילנ נור־גאון" — לכשתרצו תהיו גם אתם לגאונים.

כי בספורי האנשים האלה, ראשי הישיבות וגדולי ההלכה, אין מופתים, אין מוראות, אין דברים יוצאים מן האפשרות הטבעית. יש תמימות, יש פקחות, יש ישרות הנפש, יש מסירות לתורה ולעבודה, לעם וליחיד. „לא בשמים היא" — זהו כלל גדול ש ב ת ו ר ה ובחקירתה ובלמודה ובקיומה. אך גם „לא דבר ריק הוא". כל פעולה שקולה, כל מחשבה מדודה, אבל גם המעשים וגם הדעות א נ ו ש י י ם הם וכל איש החפץ לראות את עצמו במקום גדולים, הדרך נכונה והאמצעים ברורים.

ואם מעטה התקוה לחנך כל בני ישראל, שיהיו דומים לאותם אנשי הסגולה בדור הקודם ובימים שלפנינו, נביא למצער בקרב הנוער את תמונתם של אנשי המופת אשר אליהם יביטו ואל שלמותם ישאפו, גם בשאיפה כשהיא לעצמה יש ערך כשם שהקולע אל המטרה אם גם הוא חוטא, אינו מתרחק הימנה.

*

הוא הדין לדרך המובילה לציון ולירושלים. בדור השני לציונות המדינית והשלישי לחבת ציון אבדנו הרבה חזון של התקופה ההיא. גדול כחנו במעשים היום מאשר לפנים. התנאים האוביקטיביים גורמים וגם מסייעים,

אך אין אותה האצילות של התנועה ואין אותה המסירות של אנשיה. אינו דומה אפילו ההולך לקראת קרב ומוסר את גופו לחצי אויבים לשלומו ושלום המדינה לעומד את מחנהו ומשליך את נפשו מנגד כל לועג ובוזה ומאבד בידיו את עמדתו במשפחתו ובחברתו ולפעמים הוא גם שובח את תורתו ומפסיד את כשרונו, באהבתו לעמו ובשאיפתו לארצו. עדיין לא בא המספר והמתאר והמבים, שיראה לנו ולבנינו את דור המעפילים, מעפילי הרוח, אשר כל קרבן לא היה יקר להם, אפילו קרבנות בנפש, במשפחה, בהשפעה, בשלוה, לשם עבודתם הלאומית. בין אלה היו גם ממנהיגי התנועה הציונית הרשמית, אבל רבים מהם היו בחוגי היהדות הנאמנה מגדולי הדור ועד חובשי בית המדרש, ממורים ומלמדים ועד אנשי מעשה ואנשי מלאכה אשר עשו עצמם ללעג ולקלס בנאומיהם ובפעולותיהם. בשם שסופרים ופוליטיקאים שוללו מתאריהם ומקוראיהם באמור עליהם כי הם הולכי חושך, קנאים לדברי הבל, כך, וביתר שאת, אבדו רבנים ומורים ואנשי צבור את מעריציהם וגם תלמידיהם מתוך חשדות ודבות, כי יש במחשבותיהם ובדבריהם חוסר אמונה, חתירה מתחת המסורת וכל כיוצא בזה.

אם האנשים של הימים ההם היו טובים מאתנו או כל תנועה בראשיתה יוצרת גבורים ואמיצים — לא מעניננו. אך ראוים הם הדברים להיות מסופרים ומשובחים לגדולים ולקטנים.

*

הספר הזה נכתב פרקים־פרקים, ולא בזמן אחד ולא במקום אחד. רובם של הפרקים היו כתובים, כאמור, על פי הזמנה. היא באה מאת העתון „מורגן ז'ורנל" בניו־יורק ושם נדפסו הדברים באידיש, במשך של שנים אך לא בזו אחר זו. הפסק נעשה בין חלק לחלק, כי גם אלה הפרקים, שהיו נדפסים תכופות היו כתובים לא כסדרם. מהם נכתבו בניו־יורק, מהם נכתבו בנגב

אפריקה, בבקורי שם, או בארצות אחרות דרך נסיעותי ורבים מהם גם בין השמים ובין המים על גבי אניות מסע בין יבשת ליבשת.

לפני שבע שנים הופיעו כל הפרקים, שנדפסו בעתון הנזכר, ונוספו עליהם אחדים, בספר מיוחד בשני חלקים בניו־יורק. אחרי זמן מה תורגם הספר לעברית על ידי הסופר הידוע מ. בן־אליעזר, ונדפסו ב„הארץ" במשך שנה ולמעלה. ומן „הארץ" הם באים, בתוספת פרקים אחדים, עכשיו אל הספר הזה.

אך גם בזה עדיין לא נגמר הספר. מוולוזין יצא אך לירושלים עוד לא בא. עוד יש עובדות ומעשים, מקרים ופעולות, אישים ומוסדות אשר מן הראוי להעלותם על הכתב. אם יהא ה' עמדי ושמרני ממרעים ונתן לי מנוחה, אנמור את אשר החילותי, לספר על כל אשר ראיתי, שמעתי, הסתבלתי והקשבתי באותן השנים אשר מלחמת העולם — האם צריכים עכשיו לסמן: הראשונה? — נחשבה לנגמרה והיהדות חשבה, כי היא נגאלת ונבנית, ובימים ההם זכיתי לעלות עליה ראשונה לארץ המודש ועירנו הקדושה.

מאז ועד היום נשטפו מים רבים, וגם זרמו דמים הרבה, בהם גם דמי קדושים וטהורים משלנו, הרבה תקוות נדפו והרבה שאיפות נאכזבו. רק דבר אחד בא עכשיו לידי גילוי והכרה יותר מאשר בימים ההם: יהדות הגולה נחרבה, לצערנו, בראשית המלחמה הזאת יותר מאשר בסופה של המלחמה הקודמת. גם אוכלסי ישראל הגדולים, גם מוסדות התורה החשובים, בהם גם וולוזין, נמצאים בשבי הקשה מכל המכות הרעות, והישוב בארצנו, בהשגחת השם עלינו, נדל לשמחתנו פי הרבה גם בכמות, במספר ובמשק ובשטח, וגם באיכות, בלמוד התורה ובהמשכת המסורה, מאשר בתום המלחמה הקודמת ותקותנו ובטחוננו לא אבדו. נסבול ונבנה, נשא תלאות ונזכה לגאולה.

*

דברים אחדים של תודה לאותם האנשים, שהכשירו את הדפסת הפרקים בעתון „מורגן ז'ורנל" בניו־יורק ואחרי־כן בהעתקה משפת הדבור, השפה הזרה, לשפת המחשבה, השפה המקורית, בעתון „הארץ" בתל־אביב. (זכרון של כבוד לעורך „הארץ" אז ד"ר מ. גליקסון ע"ה) וכן לאלה שטפלו בהוצאת הספר בניו־יורק ידידי הרב וסופר יעקב לווינסון ואתו יחד ידידי העסקנים הנכבדים, מר אברהם כהן ומר שמריהו כהן־מרגלית; ועל כולם לידיד בן ידיד ממשפחת ידידים מר בנדט בן רבי חיים הכהן העמל בהוצאת ספרי זה.

לכולם אני הוגה תודה ומאחל ברכה.

ירושלם עה"ק, ימי חנוכה, התש"ש.

מ. ב.

א.

„השרפה הגדולה"

אף על פי שחיי בני הישיבה שבוולוזין היו מעורים בחיי בני העיר, היו שני עולמות נבדלים: העיירה וולוזין לחוד וישיבת וולוזין לחוד. אנשי העיר לא התערבו בעניני הישיבה ובני הישיבה, כמובן, לא היה להם עסק עם עניני העיר. תושבי וולוזין עמדו במה שנוגע אל הישיבה, במדרגה ידועה, למטה מתושבי שאר הערים והעיירות אפילו באותה הסביבה. בו בזמן שלכל מקום היו „משולחים" נוסעים לקבל כסף לטובת הישיבה, וגם אל העיירות הקטנות והכפרים הגדולים היה בא פעם בשנה „המשולח מוולוזין" לקבל את תרומות השנה, והיהודים היו מתגאים בזה שזכו לעזור לבית־האולפנא הגדול בעולם, הנה יהודי וולוזין לא זכו להנאה זו.

בוולוזין עצמה לא קבלו מעולם מידי בעל־בית מאומה לטובת הישיבה או בשביל בני הישיבה. אם היה זה במחשבה תחלה מאת המיסדים הראשונים או שנעשה הדבר מאליו — אבל עובדא היא, שהעיר קבלה הנאה מן הישיבה על ידי מאות בני הישיבה, שהיו משלמים שכר אכסניה ודמי מזונות, והישיבה לא ניהנתה מן העיר כלום. „ימים" לא אכלו בני הישיבה, אף לא „שבתות", הכל קבלו בשכר.

רק במקרים יוצאים מן הכלל היו בני העיירה ובני הישיבה שותפים בעבודה אחת, היו עובדים בצותא חדא ונשאו יחד בעול. מקרה שכזה, אם כי היה כמעט דבר שבכלל, היה בזמן שנפלה דליקה באחד מבתי העיר. השרפות היו בימים ההם חזיון מצוי. בכל קיץ כאילו היו מצפים לדעת, איזו עיירה תעלה באש מקצתה

או כולה. שרפת עיירה היתה דבר שבטבע, כמו המות של אדם זקן וחולה. הבתים בעיירה היו של עץ, הגגות — של עץ או של תבן, והכל היה יבש ושחון. ניצוץ קטן שבקטנים שנפל על גג של בית או של רפת הבעיר אותו וכתליו גם יחד. ומכיון שדלק בית אחד, היו כל הבתים מסביב נתונים בסכנה. המים היו במדה מועטה, מכשירי־כבוי כמעט שלא היו כלל ועם כל רוח מצויה היתה האש אוכלת על ימין ועל שמאל עד לבלי השאיר שריד.

גם וולוזין לא היתה יוצאת מן הכלל. וכל קיץ וקיץ היו הכל שרויים בפחד מפני שרפה. בבתים של אמידים היו ארגזים מיוחדים עומדים על גלגלים, שלתוכם אפשר לזרוק בשעת דליקה את המטלטלין ולהוציאם מחוץ לעיר, למקום שאין עוד בתים. ולא היתה עיר או עיירה אשר לא מנתה מספר ימיה ל„שרפה הגדולה" שהיתה בקרבה. „השרפה הגדולה" של וולוזין באה בקיץ שנת תרמ"ו. שרפה זו יצרה כעין תקופה חדשה בחיי הישיבה הוולוזינית — ובימים ההם פירוש הדבר: בחיי התרבות היהודית כולה. השרפה פרצה בששי בשבת לפני הצהרים, בשעה שבני הישיבה עוד ישבו בישיבה ועסקו בתורה.

יום ששי בשבת היה לו קלסתר מיוחד אצל בני הישיבה. עד שתים עשרה שעות וחצי היו יושבים ולומדים כיום יום. בשתים עשרה וחצי היו שומעים את ה„שיעור". בששי בשבת היה ה„שיעור" מיוחד לרא"ש, ואלה שלא שמעו את ה„שיעור" היו הולכים לבתיהם. גם בני־הישיבה שנשארו לשמוע את ה„שיעור" היו מתפללים אחריו „מנחה גדולה", ואחרי כן היו הולכים איש איש ל„אכסניה" שלו להכין עצמם לכבוד שבת. לא היה יום שנפגשו בני ישיבה ברחוב במספר רב כזה כיום ששי בשבת אחרי הצהרים. זה הלך לקנות משהו וזה הלך לבית־הדואר לשלוח מכתביו. אחרים השתמשו בשעה זו לשם בקור בבתי מכרים. יום שבת היה בישיבת וולוזין יום של קדושה. היו לומדים לא פחות מבכל יום, מלבד זמן תפלה וסעודה שארך בשבת יותר, כרגיל. ויום ששי בשבת, אחרי חצות היום, היה יום של מנוחה. בין ששת הימים של עסק בתורה וקבלת השבת היו נחים שעות אחדות, עושים קצת חשבון הנפש, מה „הספיקו" בלימוד התורה במשך השבוע שחלף, ומכינים עצמם לקראת יום המכובד, שבת קודש, אשר היו מרגישים את הודו וקדושתו בישיבת וולוזין יותר מאשר במקום זולתו.

אולם אותה השבת של „השרפה הגדולה" הושבתה. נשמע צלצול הפעמונים של בית היראה, שביום חול שאין בו „חגא" — חג דתי לנוצרים — היה פירושו בשורה רעה של שרפה, והקול „אש פרצה!" חלף ועבר מן הרחוב אל בית הישיבה. מיד, כמובן, היו נסגרים כל ספרי הגמרא, ומאות בני הישיבה היו רצים להציל את החפצים או לכבות את האש. בשעת מאורע כזה היה פוסק רגש ההבדל בין עניני העיר ועסקי הישיבה. כל הכחות הצעירים של מאות ה„בחורים" — אלה הרוקים — ו„האברכים" — אלה בעלי נשים — התפרצו לעבודת ההצלה. ולא בשביל להציל את ע צ מ ם היו מכונים, אלא כדי להציל את יהודי העיירה היו מתאמצים. כי בני הישיבה כשהם לעצמם לא היה להם לפחד הרבה מפני השרפה. כל רכושו של בן־ישיבה הוא „ארגזו", שבו טמונים קצת כלי־לבן והליפה שהביא מבית אבא ומעט ספרים שקנה בשבתו בוולוזין. וכל זה אפשר, כמובן, להוציא מן הבית ולהציל מן הדליקה. אבל רגש הרחמנות והאחוה הוא חזק מאד, עד כי כל אלה שזה עתה היו שקועים ראשם ורובם ברוחניות, בארבע אמות של הלכה, ודבר לא היה להם, כמדומה, עם העיר ויושביה — פושטים מעל עצמם את „האצילות", חולצים את מעיליהם, מפשילים את שרווליהם, אחד רץ לבאר לשאוב מים, השני תופס סוס ורתמו לעגלה להביא חיש את המים, זה משיג דלי ליצוק בו את המים וזה מוצא גרזן ושובר את גגות הבתים מסביב, כדי לחסום בעד התפשטות האש. מחנה של מאתים או שלש מאות „כבאים" כבני הישיבה הרי הוא שמירה מעולה לעיירה כוולוזין. ולא שרפה אחת כבו הללו ולא נתנו לאש להתפשט.

אולם בשעת השרפה ה ה י א היו התנאים והמסבות קשים מאד. החום היה גדול זה כמה שבועות, היבושת היתה רבה, הרוח מנשבת, ובכל בית ובית בוער התנור הגדול, הלא ערב שבת היום, והאש הולכת ומתגברת. המהומה משונה הרבה מכפי הרגיל, משום שעל הקולות והצוחות „דליקה!", „ביתי בסכנה", „הצילו", „מים, מים" — נשמעו צעקות מכל עבר: „אוי, ילדי!", „היכן שלמה'לה שלי?", „אולי ראיתם את יצחק'ל שלי?", ואמות ואבות שוכחים את בתיהם ואת מעט הסחורה בחנויותיהם ורצים כמטורפים וידיהם פשוטות לבקש את ילדיהם. השעה שעת „החדר". כל הילדים יושבים בשעות אלו ב„חדרים" אצל מלמדים

שונים. התינוקות הקטנים הלכו לשחק זה לביתו של חבר, זה ל„בוסתן" (מין גן עירוני), זה אל שפת הנהר, והקולות והצוחות בוקעים רקיעים... וכאן שוב באים בני הישיבה לעשות עבודתם, רצים להביא את הילדים מן „החדרים", מחפשים את ההורים, חוטפים ילדים ברחוב ונושאים אותם למקום שהם מורים.

אולם בעבודה זו יש „מפקד עליון", הלא הוא רבי חיים סולוביצ'יק. בהיותו כבר אז גדול בישראל ור"מ שני ומפורסם בעולם, עוד היה זריז ורענן לרוץ מרחוב לרחוב ולבקש את הילדים התועים, וכשהיה מוצא אותם, היה מרכיבם על כתפיו אחד מימינו ואחד משמאלו ואת השלישי היה לוקח בזרועותיו, ואחריו רץ ילד רביעי, וכך הוא „מחלק אותם" לבעליהם, לאבא ואמא. גמר את המלאכה ב„מטען" אחד, הוא רץ שוב לבקש, אולי עוד נשאר ילד אי במקום.

מלבד כבוי־האש והצלת־ילדים, יש עוד עבודה לעסוק בה בשעת שרפה בוולוזין, והיא — להגן מפני האש על הכתבים והספרים של ראשי הישיבה. בשעה שפורצת הצוחה „דליקה!", רצים מיד קצת מבני הישיבה לביתנו, כדי לארוז את הספרים, לעזור ולהציל מן הדליקה את הכלים והמטלטלים, אך על הכל — להציל את „תיבת הרבי", זו היא תיבה, שבה גנוזים כתבי אבא ז"ל. בני הישיבה יודעים איה מקומה של זו ומה מראיה. יודעים הם גם זאת, כי אם במקרה מונחים כתבים על גבי השלחן, יש צורך לאספם יחד ולשימם לתוך התיבה ולמסרה לידים נאמנות, שיוציאו אותה קודם לכל שאר הדברים אל השדה, למקום שהאש, ואפילו תהא גדולה מאד, לא תגיע לשם.

אין לך שמירה מעולה בשעת תבערה לדברים וגם לאדם מאשר בשדה בשעה שרואים כי אפסה כל עזרה וכל תשועה. האש היא גדולה מאד והרוח חזקה מאד, בוערים בתים על בתים, רחובות אחרי רחובות ואין כח להפסיק את האש, יש הכרח לחכות עד אשר תשקע האש מאליה או עד שלא יהיו עוד בתים לאכול אותם. והכל הולכים אל השדה.

השדה משתרע על פני הר, שמשם רואים יפה את האש אוכלת ומכלה בתים גדולים וקטנים, בתי מדרשות ובתי מסחר. בשדה יושבים הכל, קטן וגדול, זקן ונער. גם אבא ז"ל, ומסביבו בני הבית, אברכים חשובים וזקנים מבעלי הבתים. גם ספרי התורה מבית הישיבה ומכל בתי המדרש נמצאים שם. כמעט

כל העיירה נתקפלה במקום הזה. שומעים קול בכי ונהי. רואים מרחוק איזה בית התחיל דולק, פורצת יללה מפי בעל הבית הזה ובני ביתו. מכירים, כי שורה של חבויות נדלקה, נשמעה מיד צוחה: „אוי לנו, פרנסתנו עולה באש".

פתאום נראה והנה הגג של בית הישיבה אחזה בו האש. מפי כל העדה פורצת זעקה גדולה ומרה: „וי, וי, בית המקדש בוער". לא היה איש, תורני או יהודי פשוט, שעיניו לא דמעו. מי בחשאי ומי בקול, אבל הכל בכו, הכל קראו: „וי, וי, בית המקדש בוער", „הישיבה הקדושה בתוך להבות". ילדים שבקשו אוכל, יהודים שזה עתה יללו על בתיהם ורכושם שנחרבו, כולם שכחו את הדברים שהגו בהם זה עתה, שולטת רק יללה א ח ת, זעקה א ח ת: „בית המקדש בוער", „הישיבה בתוך להבות"...

ב.

מלשינות

„תיבת הרבי" — תיבה זו, שבה היו גנוזים כתביו של אבא ז"ל ושבני הישיבה היו רצים להצילה בשעת דליקה, היתה לה חשיבות לא רק בשל מה שבתוכה. התיבה עצמה היתה חשובה כזכרון למאורע יוצא מגדר הרגיל. אותה תיבה היתה חתומה בחותם הממשלה, זאת אומרת, שאסור לפתחה בלי רשות של בא כח הממשלה. את החותם הזה הניחו על התיבה משום מעשה שהיה. ואירע מעשה זה שנים אחדות לפני פרוץ השרפה הגדולה בוולוזין.

בבוקר יום אחד, כשאבא ז"ל ישב לפני השלחן ובני הבית היו טרודים במלאכתם, באה „ועדה" מטעם הממשלה לערוך חקירה ודרישה בענין חמור מאד. שר המחוז קבל מוולוזין מכתב, שבו גלו את אזנו, כי ביום כך וכך ישולח מכתב מאת ראש הישיבה על שמו של איש ידוע בלונדון, והמכתב מכיל דבר פשע נגד הממשלה, וכדאי הדבר, שהשלטון תהיינה עיניו פקוחות... ביום המסוים בדקו את המכתבים שנשלחו לחוץ־לארץ, ואמנם נמצא מכתב כתוב על שם אחד הדיינים בלונדון, רבי יעקב ריינוביץ, וחתום בידי אבא ז"ל. במכתב נאמר, שקבלו סכום ידוע של שטרי־כסף רוסים מזויפים, שהגיעו אל נכון ונמכרו יפה, ועם זה יש הזמנה על עוד שטרי־כסף כאלה.

כשנתפס המכתב הזה ובא לידי הפקידים העליונים, הביאו אנשים משלהם לערוך חקירה ודרישה. חברי הועדה נגשו תיכף לביתנו, הקיפו אותו, כדי שה„פושעים" לא יברחו, ונכנסו לתוך הבית והמכתב בידם. כמובן, הסתירו את

תוכן המכתב והראו לאבא ז"ל את החתימה ושאלוהו אם שלו היא או לא. המלשין, שהכין הכל למעשהו, ודאי היה אמן לזייף חותם יד, עד שאי אפשר היה להבחין. אבא ז"ל ענה, כי זו היא חתימתו. ואז הראו לו את תוכן המכתב והוא אמר: „ההתימה שלי היא, אך את המכתב הזה לא כתבתי".

כמובן, היה הענין חמור יותר מדי עד שיוכלו פקידי הממשלה להשתיקו. הם הוציאו פקודת מאסר וצוו על אבא ז"ל, שיסע תיכף לאושמינה. זו היתה העיר, שבה ישבו פקידי־הממשלה העליונים של אותו המחוז, שעליו נמנתה וולוזין. המהומה והפחד, שתקפו את הישיבה והעיר, היו גדולים מאד, לא מחמת המלשינות בענין כסף מזויף — הדבר הזה היה טפשי מאד אפילו בעיני הגויים — אלא בשל זה, כי עם החפוש בביתנו בכל מיני תעודות וכתבים, שנלקחו לאושמינה אל חוקר הדין, מצאו מכתבים ופנקסים על דבר קבוץ כסף לטובת הישיבה, דבר שהיה אסור ברוסיה באיסור חמור, ומה גם שהישיבה בכלל לא היה לה רשיון וקיומה היה שלא בהיתר. היא התקיימה, כמובן, בידיעתם של כל הפקידים, גדולים וקטנים, אבל באופן רשמי לא ידע איש עליה ואסור היה לו לדעת.

היתה סכנה גדולה בדבר, כי בעקב המלשינות, לאחר שיבדקו את כל המכתבים והפנקסים, תבטל הממשלה את החשד בענין הכסף המזויף, אבל תתבע בכל חומר הדין את הישיבה על קיומה ביחוד בעון קבוץ כספים. יכולים היו לענוש על כך לא רק את ראש־הישיבה, אלא גם את כל אלה, שהיה להם מגע עם הישיבה, ביחוד ה„משולחים".

המהומה והפחד לא יכלו להביא עצה ותחבולה. לפי שעה היה העסק בדבר הכסף המזויף ואבא ז"ל היה מוכרח, לפי הצו, לנסוע לאושמינה. אבל המשטרה וגם חברי הועדה לא העיזו לקבל את המאסר של אבא כעובדה. הם התירו לו לנסוע כבן־חורין בהחלט עם משמש משלו, בלי שום שמירה. מאחורי העגלה, במרחק מסוים — כדי שלא יראה הדבר בפגיעה בכבודו — נסעו הפקידים.

כשבאו לאושמינה בבוקר, הלכו מיד אל שר המחוז. הלה לא היה עוד במשרדו ואבא ז"ל לא ישב בטל אלא אחז בידו את המשניות כדרכו תמיד ועיין בו. כשנכנס שר המחוז וראה את „הפושע", הכניסו מיד בכבוד גדול לחדרו,

הגיש לו כסא לשבת, ולאחר שיחה קצרה אמר לו, כי מחובתו היא לשלוח את הענין הלאה לווילנה, לעיר הפלך, שוולוזין נמנית עליה. בנוגע לאישיותו של אבא ז"ל לא נהג לחומרא, אך את התיבה עם כל הכתבים הגנוזים בתוכה חתם בחותם ושלח אותה אל שר הפלך בווילנה.

מובן מאליו, כי מכל ענין המלשינות לא יצא כלום. שום מכתב בדבר כסף מזויף לא היה, אך לשוא היה גם הפחד מפני גלוי קבוץ הכספים ושאר עניני הישיבה. התיבה עם כל אשר בה נמסרה לבדיקה לידי „היהודי המלומד" שעמד על משמרתו ליד שר־הפלך הווילנאי, מורה בסימינריון למורים בעת ההיא ושמו יונה גרשטיין. גרשטיין זה, כפי הנראה, לא היה משונאי הישיבה של וולוזין, כמו „משכילים" אחרים מסוגו בימים ההם, ולא עוד אלא שעזר בעת צרה לא רק לישיבה כי אם גם לאבא ז"ל בפרט. כי מלבד החשש לעניני הישיבה, עוד היתה סכנה, כי הכתבים השונים וה„תשובות" הרבות שהיו גנוזים בתיבה ישולחו לבדיקה שניה, אולי גם לפטרבורג. ודבר זה פירושו, לפי מנהגי העת ההיא, אבדה שאינה חוזרת.

גרשטיין ידע והבין כל זאת, ולפיכך החזיר כל הכתבים בעניני תורה בצרוף הערה, כי אין בהם שום פשע. כל המכתבים בענין „משולחים" וקבוץ כספים לטובת הישיבה שרף באש מתוך אמתלא, כי אלה הם אגרות משפחה, שאין להן שום ערך אפילו להחזירן, ורק שבע עשרה תשובות מאת אבא ז"ל לרבי יעקב ריינוביץ בלונדון — זה שאת המכתב אליו זייף המלשין — נעצרו ונשלחו הלאה לחקור ולדרוש, כביכול, את הכתוב בהן. שבע עשרה התשובות לא חזרו מעולם ואבדו עד היום הזה. כל ענין המלשינות לא השאיר שום תוצאה, מלבד חותם הממשלה על גבי תיבת אבא, שנשאר כמין זכר לחורבן...

אחת הסבות שגרמו לכך, כי ענין המלשינות נעלם לבלי השאר זכר היה גם המקרה, שהמלשין בכל חריצותו הרבה לא זייף את החתימה לכל פרטיה. אבא ז"ל היה נוהג בחתימת שמו לכתוב יו"ד אחת בין השמות „צבי יהודא". היו"ד היתה משמשת סוף לשם צבי ובו בזמן ר א ש לשם יהודא. אולם הזייפן לא השגיח בזה ונתן יו"ד יתרה. באופן שטחי אי אפשר היה להכיר את הדבר, אבל בשעת בדיקה מעמיקה מצאו זאת.

מי הוא המלשין? — הדבר נשאר סוד כמוס. היו השערות שונות. אחדים אמרו, שזה היה מעשה בן ישיבה, שאחר לבוא ביום הכפורים אל התפלה, ראשו מריחץ ומסורק, ואבא ז"ל נזף בו בדברים חריפים, והוא לקח נקם. אחרים היו מספרים, שאת הדבר עשה אדם אחד, שאחרי כן היה לעתונאי מפורסם בפאריס. ועוד אחרים רמזו על בנו של אחד הרבנים, שהיה בוולוזין מן היוצאים לתרבות רעה. ולא עוד אלא שטפרו, כי זמן מה לאחר מעשה המלשינות כתב המלשין הזה מכתב לאבא ז"ל ובקש סליחה ומחילה, גם שאל במה אפשר לכפר עון גדול כזה. אם אמת הדבר, כי עשה זאת בן הרב, הרי הוא שהדפיס הספד על אבא ז"ל והרבה לספר בשבחיו מתוך התלהבות.

הרבה ילדות עושה...

ג.

ה„ישיבה"

על ידי זה שישיבת וולוזין עמדה ברוחה למעלה הרבה מכל הישיבות, שהיו קיימות בזמנה, היו גם הצורות החיצוניות של חיי התלמידים שם שונות לגמרי מאשר בישיבות אחרות, אפילו מן הגדולות. השם בלבד היה אחר בוולוזין. שם לא היה קיים השם „בחור ישיבה" כמו בבתי אולפנא אחרים. את התלמיד הוולוזינאי היו מכנים „בן ישיבה" ובלשון רבים היו אומרים „בני ישיבה". אם הכנוי „בחור ישיבה" היה לו מושג של דלות ורחמנות, הנה השם „בן־ישיבה" היה בטוי של עמידה ברשות עצמו וזקיפת־קומה. הבחור העני שבעניים שבא לוולוזין נדכא ושפל מחמת מצבו בבית אביו העני או בשל חייו העלובים באיזה בית־מדרש בעיירה, מכיון שבא לוולוזין זקף את קומתו וידע את ערכו.

מיד כשנכנס בן הישיבה לוולוזין, היה „בעל־העגלה", שהביאו מתחנת מסלת הברזל, מרחק כמה פרסאות רוסיות, מובילו לפונדק, שהיה בית־המלון היחידי בוולוזין גם לסוחרים גדולים ועשירים, שהיו באים לעיר לרגלי עסקיהם. לא היו אכסניות מיוחדות לבן־הישיבה או לנוסע הרגיל. גם המחירים, יש לשער, לא היו שונים. הבחור שבא למלון הרגיש מיד, שאין עושים עמו חסד ואין הוא למשא על איש. הוא אדון לעצמו, ונוהגים בו כמו בכל אורח, רק

בתוספת זו, שבעל הפונדק — ידוע לשם בחדודיו והלצותיו — „וולוויל בנו של זליג" ובני ביתו, היו חולקים לאורח זה, לבן הישיבה, מכבוד התורה.

אחרי מנוחה ארעית, לא היה שוהה בן־הישיבה זמן רב בפונדק, אלא היה מבקש להסתדר ב„אכסניה" קבועה, ז. א. לשכור חדר יחד עם עוד חבר או עוד שנים ולפעמים ארבעה בחדר אחד. הכל לפי כחו ורצונו לשלם. היה גם הבדל בין „חדר" ל„מעון". חדר פירושו מקום בבית דירתו של בעל־הבית והיה צורך לעבור דרך חדרים אחרים, ועל ידי זה היו לפעמים „עניני הבית" מפריעים; ואלו „מעון" היה בית־קטן מיוחד בצד הבית ושם דר לו בן הישיבה באין מפריע. „במעונות" היו דרים „הבחורים" העשירים או „האברכים".

ה„אברך", כלומר, זה שנשא לו אשה ובא ללמוד בישיבה שנים אחדות, כדי להתקין עצמו להוראה, יכול היה להתיר לעצמו יתר רווחה מן הרוק, ה„בחור". ה„אברך", על פי רוב, היה אמיד יותר בביתו, כסף הנדוניה עוד היה ברשותו, אשתו ישבה בבית אביה וגם הוא היה מקבל סיוע על חשבון „המזונות" שהובטחו בבית חמיו. גם הישיבה היתה נותנת, על פי רוב, ל„אברכים" יתר תמיכה מאשר לבחורים. אפילו מן הצד החיצוני היו חולקים ל„אברכים" יתר כבוד. ראשי הישיבה והמשגיח היו כרגיל פונים לרוק בלשון „אתה" ולאברך בלשון „אתם".

„המשגיח" בימים ההם, רבי שלמה דוד דיסקין, למדן מופלג, מפורסם ביחוד בבקיאותו, היה קצת משכיל, קרא הרבה גם ספרים חיצוניים וההתענין בהויות העולם, והיה מחונן בהומור. כשהיה בא לפניו בן־ישיבה, שאפשר היה לפקפק אם כבר נשוי הוא או לא, היה המשגיח שואל אותו:

— האם רוק אתה או אברך אתם?

כי היו בישיבה מספר רוקים זקנים, שלפי שנותיהם היו יכולים להמנות על ה„אברכים". הללו היו ברובם מבחירי המופלגים בתורה ולא מהרו לקחת ריחיים על צוארם. ופעמים שרוק „זקן" היה רוצה להעלים את גילו, ועל שאלת המשגיח בן כמה הוא, היה עונה: בן עשרים ושתים. המשגיח, שהכיר תיכף, כי לא הגיד לו את כל האמת, היה אומר לו מיד:

— הה, אני בגילך כבר הייתי בן עשרים ושבע בודאי...

עצמאותם של בני הישיבה היתה גם במובן הרוחני. המנהג הרגיל במקומות־תורה אחרים של בחינות התלמידים לקבוע מי גדול בתורה ומי קטן לא היה קיים בוולוזין. מלבד הצעירים מאד, שהמשגיח היה שואל אותם מזמן לזמן על עניני למודם, היה הרוב הגדול של בני הישיבה פטור מכל זה. בחור שבא, היה נכנס לראש־הישיבה ובידו מכתב מאת רב ידוע, שהיה מציג את הבא. מתוך המכתב וסגנונו אפשר היה להכיר, עד כמה מגיעה גדולתו בתורה. כל רב הבין לרמז במכתבו על כשרונותיו וידיעותיו של הבחור או האברך. אבל כרגיל היה כל בן־ישיבה חדש רואה מחובתו עוד בימים הראשונים לבואו להכנס לאבא ז"ל או לרבי חיים סולובייציק, ופעמים לשניהם, לשוחח שיחת חכמים ו„לדבר בדברי תורה". מתוך השיחה הזאת היו עומדים על מדת גדלו של זה בתורה. ואף על פי שלא היו נשמעות באופן רשמי איזו דעות שהן על טיבם של התלמידים, ולא היו לא מחלקות ולא כתות ולא דרגות וכל בני הישיבה היו שוים כלפי חוץ, ידעו בכל זה כל בני הישיבה כל תלמיד וערכו, כל איש וגדולתו. כל אחד היה נערך לפי כשרונותיו ולפי מדת בקיאותו. היו מדרגות מדרגות: „בחור טוב", „מצוין", „מוח חריף", „בקי" וכדומה. התואר „עילוי" היה יקר המציאות. פעמים שהיו מכנים „חצי עילוי", וגם זה היה דבר גדול.

וכשם שלא היתה כפיה של בחינות, כך לא היתה כפיה לשמוע את ה„שיעור". אולם בו בזמן היה ה„שיעור" כשהוא לעצמו מוסד של קבע יותר מאשר בישיבות אחרות. פעמים שהיו קוראים שני „שיעורים" ביום אחד. בכל שאר הישיבות היו מגידים „שיעור" בכל מסכת רק בסוגיות ידועות שיש בהן ענין מבחינה של שקלא וטריא, ועם זה נקראים ה„שיעורים" רק במסכתות מסוימות של הש"ס, וזמנם של ה„שיעורים" משתנה לפי מסבות שונות. ואלו בוולוזין היה ה„שיעור" מעין „קרבן תמיד". כל יום ויום — מלבד שבתות ומועדים ותשעה באב ופורים —, בשעה שתים עשרה וחצי בדיוק, היו אומרים את ה„שיעור". שלשת הימים הראשונים בשבוע היה קורא הר"מ השני, ושלשת הימים האחרונים — הר"מ הראשון. את ה„שיעור" היו קוראים כסדר הש"ס ממסכת ברכות ועד מסכת נדה. חמש פעמים בשבוע דף על דף, כל יום ויום ודף גמרא שלו, וביום הששי היו קוראים את הרא"ש של חמשת הדפים גמרא של השבוע. כמובן, היה הר"מ

עומד רק על ענין מסוים בדף הגמרא שעסקו בו, אבל התחיל תמיד מן המקום שהפסיק הקודם לו וסיים במקום שהשני צריך להתחיל. מעולם לא בטלו את ה„שיעור". היו מקרים, שבביתו של הר"מ שכב חולה מסוכן, ובזמן ה„שיעור" ישבו רופאים שעליהם היה להוציא משפטם על מהלך המחלה, והרוחות היו מזועזעים, אך משהגיעה שעת ה„שיעור", נכנס הר"מ לבית הישיבה, הגיד את ה„שיעור", כמובן, הפעם בלא חדושי תורה, עבר על הדף עד תומו ומהר לצאת ולשמוע מה אומרים הרופאים. את ה„שיעור" לא בטלו.

אה היה לו לאבא ז"ל בפינסק, רבי אברהם מאיר ברלין שמו, תלמיד חכם וסוחר, שזמן רב לא שמעו עליו ודאגו לו מאד, משום שידעו כי הוא חולה. בא יהודי מפינסק ונכנס לביתנו בשעה שאבא ז"ל היה מוכן ללכת אל ה„שיעור". אבא ז"ל שואל את האורח, לאחר שנתן לו „שלום": „אולי יודע מר מה שלום אחיו?" האורח לא השיב תשובה ברורה. אבא ז"ל הניחו ויצא להגיד את ה„שיעור". אחרי גמר ה„שיעור" שלח אבא ז"ל לקרוא לאורח שיצא וכשבא שאלו ודרשו שוב על אחיו עד אשר האיש הגיד לו, כי הלך לעולמו. אז, כמובן, חלץ בעליו וישב „שבעה". כי לפני זה לא היה חפץ אבא ז"ל לחקור ולשמוע את הבשורה הרעה, שלא יצא לידי בטולו של ה„שיעור".

כאמור, אף כי „השיעור" היה חשוב מאד, כחלק מחיי הישיבה, אולם כל אחד מבני הישיבה היה בן־חורין לשמוע את ה„שיעור" או לחדול. היו ששמעו את „שיעורו" רק של ר"מ אחד ולא של השני. אחרים היו שומעים רק „שיעור" בראש, ועוד אחרים היו באים אל ה„שיעור" רק כשעסקו בסוגיות ידועות, שמצאו בהן ענין. בתקופה אחת, כשגמרו לקרוא את ה„שיעור" בסדר „נזיקין" ועמדו להתחיל ב„קדשים", הביעו כמה מבני הישיבה את דעתם, שרוב מנין של התלמידים אינם בקיאים בעניני „קדשים" וקשה יהיה להם לשמוע את ה„שיעורים". החליטו ראשי הישיבה לספק דרישה זו ועם זה לא להפריע את הסדר הקבוע. זאת אומרת, הוחלט לקרוא שני „שיעורים" בכל יום. בשעה הרגילה התחילו שוב במסבת ברכות, ולפנות ערב היו ממשיכים את ה„שיעור" ב„קדשים". מי שיודע מה טיבו של „שיעור" בישיבת וולוזין, כמה כחות־הגוף וזמאמצי־הנפש השקיע כל ר"מ ב„עשית השיעור", כלומר, בהכנתו — הוא יוכל

להעריך את גדלם של ראשי־הישיבה האמורים, שקבלו החלטה כזו. למותר הוא להגיד, כי השעורים בסדר „קדשים" עמדו באותה המעלה העליונה של ה„שיעורים" ביתר סדרי הש"ס.

העצמאות והחשיבות של בני הישיבה בוולוזין היתה ניכרת גם בחיים החמריים. הרוב הגדול מבני הישיבה היו מקבלים תמיכה מקופת הישיבה. היו קוראים לזה בשם „דמי שבוע", כי הסכומים היו קצובים לשבועות, מששים קופיקות ועד רובל ועשרים וחמש קופיות ל„רווק", ומרובל עד שני רובלים לשבוע ל„אברך". ה„חלוקה" של כסף התמיכה היתה פעם בשבועים. „חלוקה" זו לא היתה מעשה מכונה. אף על פי שבתחלת ה„זמן" היו קוצבים, כמה כל בן־ישיבה צריך לקבל, היו פעמים בחודש, במוצאי שבת אחת לשבועים, עורכים „רשימת החלוקה". היו מתכנסים ראשי הישיבה, המשגיח, אחד מן „המנהלים" — ל י פ א ה מ נ ה ל, יהודי תלמיד חכם וירא שמים — ו ה י ר ש ל י ש ע י ה ה ש מ ש, שם דבר בזמנו, יהודי פשוט אבל פקח מאד, בעל עין חדה ובינת אדם, היה עומד מן הצד. הרשימה נערכה לפי סדר „הפונדקאות" כלומר: אצל בעל־בית זה וזה דרים אלה ואלה מבני הישיבה, שכל אחד מקבל כך וכך, ובס"ה עולה, שבעל הפונדק צריך לקבל כך וכך. כשהיו עורכים את „רשימת החלוקה", היו נשמעות כמה הערות. ראשי הישיבה העירו, שבן־ישיבה זה וזה הוא גדול בתורה וראוי לתת לו יותר, „המשגיח" העיר, שבחור פלוני הוא מתמיד גדול וזקוק הוא לתמיכה יתרה וכו'. מתן „החלוקה" נעשה בדרך כבוד, בן־הישיבה לא נתבטל מלמודו, בעל דירתו, יותר נכון בעלת דירתו, היו מקבלים את הכסף המגיע להם. על כל פנים, „הבחור" או „האברך" לא ידע את יסורי האדם בשעה שהוא מקבל תמיכת ממי שהוא. עולמו לא חשך בעדו...

אדרבא, פעמים שבן־הישיבה היה הנותן ולא המקבל. הוא היה משתתף במעשי צדקה, במוסדות הישיבה: „תומכי תורה", לעזור למי שהוא בשעת דחקו, ו„גמילות חסדים", להלוות למי שהוא עני באותה שעה. היו זמנים, שפקידי הישיבה הנמוכים היו מקבלים שכר טרחה מבני־הישיבה בצורת דמי־חודש בעד שרותים שונים, כגון קבלת מכתבים מבית־הדואר וכדומה.

אחד מפקידי הישיבה היה חשוד, שהוא נותן בכוס עינו. פגע בבן־ישיבה
ישאל אותו, מפני מה לא נתן לו זה זמן רב דמי־חודש? ענה לו בן הישיבה:

— נראה הדבר, שכבר שתית שתי כוסות, שכן אתה תובע בפה...

והפקיד השיב לו מניה וביה:

— כבר שתיתי שלש כוסות והרי אני תובע אפילו חמור בשוק...

ד.

„אחרי החורבן"

„וולוזין" בתור מושג פירושה היה ה„ישיבה" ולא העיר. ערים ועיירות היו גדולות וקטנות ממנה, חשובות יותר או פחות מבחינה כלכלית. וכאשר עלתה וולוזין באש, שלחו מכל העיירות מסביב עזרה מהירה, כדרך שנהגו לגבי כל עיירה שפגעה בה האש. אבל הרעש בעולם היהודי התחולל, כאשר נשרפה וולוזין, משום שפירוש הדבר היה, כי נחרבת ה„ישיבה", חס ושלום. הזעקה שהתפרצה מפי תושבי וולוזין למראה האש בבית־הישיבה: „בית המקדש בוער", היתה הד אמתי לקול העולם היהודי כולו. הרושם היה, כי ה„ישיבה", שהתקיימה עד אז למעלה משמונים שנה, קיומה פוסק.

אולם אלה שעמדו קרוב ל„ישיבה" והיו אחראים לה חשבו אחרת. לא העלו אף לרגע את הרעיון, כי ה„ישיבה" תפסיק קיומה אפילו שעה אחת. אך חדלה האש הנוראה לגעוש, אחרי אשר החריבה במשך חמש או שש שעות שלשה רבעים מבתי העיירה, משראו כי האש יורדת ועומדת לדעוך, קמה ה„ישיבה", ז. א. ראשי־הישיבה ובני הישיבה עם ספרי התורה, עם הגמרות ושאר הספרים, ועזבו את השדה שישבו שם וקנו להם שביתה באחד מן הבתים הראשונים. שהיו סמוכים לאש ובכל זאת יצאו בשלום. זה היה ביתו של אחד מ„בית הרב", שאף כי באופן רשמי לא היה לו מגע עם ה„ישיבה", אך בהיותו בן ונכד למי שהיו ראשי ישיבה ומיסדיה, היה קשור בקשר רוחני אמיץ עם הישיבה, הלא הוא ר ב י ח י י ם ה ל ל פ ר י ד. בן בתו של רבי א י צ י ל ה בנו של רבי חיים מחולל

הישיבה. לבית רבי חיים הלל ואשתו שרה ביילה, אשה חכמה מפורסמה, אף היא נכדתו של רבי איצילה מוולוז'ין, נכנסו בערב שבת, כשבאו ישר מן השדה. הבית הגדול עם כל חדריו נתמלא אנשים וספרים וכלי־בית וגם דמעות. הכל הרגישו את ההבדל הרב ביום הזה בין הבוקר לערב. אך לפני שעות מועטות היה כל אחד יושב על מקומו, כל משפחה גרה בביתה, הזוהר של הישיבה וקול התורה הקסימו כל לב — ופתאם נהרס ונחרב הכל, והאנשים שרויים בעולם של תהו ובהו.

אולם הבכי והדמעות לא ארכו זמן רב. הגיעה השעה של הדלקת הנרות, שבת קודש באה, יום מנוחה ושמחה, אסור לבכות ואסור להאנח. אין בכך כלום, אם גם הדלקת הנרות היא הפעם לא כפי שהיו רגילים. הפמוטות הנאות של כסף נשרפו, החדרים היפים והמהודרים נחרבו, ויש עתה לברך על הנרות התחובים בפמוטות עשויות מתפוחי־אדמה. עשרות של נרות בחדר אחד — אבל הרי ירדה שבת לעולם! שבת היא מלזעוק! הגברים לבשו בגדי שבת, עד כמה שיכלו למצוא בגדים להחליף; והנשים לבשו חולצות אחרות לכבוד שבת המוזגשה מסביב. אמנם, רב הדחק; אמנם, אין מקום לשכב; אמנם, אין יודעים, אם יהיה מה לאכול — אבל בשבת קודש אסור לדבר על זה ואסור להיות שרוי בדאגה. כל איש כבש בלבו את רגשותיו. כל איש דכא את אנחתו בקרבו. רק רושם של ג ל ו ת היה, אבל לא של ח ו ר ב ן. קשה המצב, ימים רעים עומדים לבוא, הרי לכך היא גלות, גלו מבית־חמדה והחובה מוטלת לשוב ולבנותו. אבל אין זה חורבן, אסור להניח שיחרב!

יום השבת חלף עבר, מעט מעט התרגלו לרגש הגלות. הרבו בתפלה והמעיטו באכילה ובלו בדוחק את הלילה ואת היום, ושעת בין־השמשות מתקרבת, ורגשות של חול התחילו מגיחים מתחת בגדי השבת של כל אחד ואחד ושל כולם יחד. בני הישיבה מתחילים לשית עצות בנפשם, מה להם לעשות: לנסוע הביתה — חבל על ביטול תורה, הרי אמצע „הזמן". היסעו לישיבות אחרות — מי יודע אם יקבלו אותם שם ואם יספקו להם פרנסתם. ואם גם הן, כלום אפשר להמיר ישיבת וולוז'ין בישיבה אחרת?

עוד לא הספיקו בני הישיבה לבוא לידי סוף המחשבה, וצו יצא מאת ראש

הישיבה: אל יסע איש, אל יעזוב איש את מקומו, מחר בבוקר ישובו ללמוד — הישיבה לא נפסקה, ישיבת וולוז'ין קיימת בלי הפסק!

ממחרת בבוקר, באחד בשבת, נתמלא בית־המדרש היחיד, שנשאר לפליטה בחלק התחתון של העיר הנקרא „במורד" והאש לא פגעה בו. כל בני הישיבה מהרו, קודם שמצאו מקום לישון ולאכול, לבוא לבית המדרש, לקדש את המקום כישיבה ארעית עד אשר תבנה ותכונן הישיבה של קבע. ומכיון שראשי הישיבה אמרו, כי אסור שיבוא הפסק בחיי הישיבה, ידוע ידעו, כי לא יארכו הימים ויעמוד בית־ישיבה חדש, אשר אולי עוד יעלה על הישן. באותו שבוע פינו את המקום, שעמד עליו בית־הישיבה הקודם, משרידי הכתלים ועשו הכנות להתחלת הבנין של הישיבה החדשה. נקטו בכלל זה: „גדול הבית האחרון מן הראשון" ולפיכך נערכו תכניות, כי בית־הישיבה החדש יהיה לא רק נוח, כי אם גם בנין תפארה. לכך סייע הרבה המקום, שעליו נבנה הבית החדש: מגרש גדול ויפה, למעלה מכל הסביבה. לא רק בעיר, אלא ממרחק רב קודם שהיו נכנסים לעיירה היה נראה המגרש והבנין של הישיבה.

ובטרם עוד הספיקו בעלי הבתים שבעיירה לשוב ולקומם את בתיהם וחנויותיהם, היה בנין הישיבה היחיד, שנתן עבודה, שהביא פרנסה ושיצר חיים סואנים בסביבה העגומה. התחילו באים אורחים מקרוב ומרחוק. בעולם היהודי הגדול, כנראה, חששו, שמא לא ימהרו להקים את המכון הגדול לתורה, אולי יחשך לזמן מה אורה של תורה, אשר זרח עשרות בשנים על העולם היהודי מן המקום הזה. יום יום היו באים אורחים; הרבנים הגדולים ובעלי־הבתים החשובים, גם מן העיירות הקטנות וגם מן הערים הגדולות, היו בשבועות הראשונים אחרי השרפה מן המבקרים הראשונים. הם השתתפו בסבל כמו ראשי הישיבה ובני הישיבה. מעטים מאד היו החדרים לדירה בשביל התושבים ובני־הישיבה שנשארו, ומאין יקחו מקומות־ללון בשביל אורחים הגונים?

אבל מי נותן דעתו על שכיבה או על אכילה? האם לא מספיקה ההנאה הגדולה לראות מאות בחורים יושבים יומם ולילה והוגים בתורה, בתנאים קשים, אבל מתוך שמחה רבה והתלהבות עצומה? הרגישו, שכאן הוא עורק היהודים והיהדות, כאן בונים את המבצר החזק, אשר כל החצים והבליסטראות לא יוכלו

לו. והלבבות עוד התעודדו על ידי זה, שרוח הישיבה היתה מורגשת לא רק במקום שלמדו שם אלא בכל העיירה כולה. למטה יושבים ולומדים בבית־המדרש הקטן אשר „במורד", צפופים, אך איש אינו אומר צר לי המקום, ולמעלה הולך ונבנה הבנין הגדול, היכל התורה. הולך ונברא הבית למען העתיד.

וגם הפועלים שהיו עוסקים בבנין החדש הרגישו, כי לא בית סתם הולך ונבנה, הרי זה בית ישיבת וולוז'ין! כל נדבך לבנים שנוסף בבנין מלא את לב כל פועל רגש של גאון ואושר. את זה ראו ושמעו, כאשר באו אורחים שונים ואפילו לא־יהודים, פקידים, „פריצים" ואנשים שונים, ושאלו שאלות והפועלים נתנו להם באורים. פעמים שהדברים יצאו מפיהם לא בדיוק מלא ולא במליצה רבה, אך הכוונה היתה ברורה: „אנו בונים לא סתם בנין, בונים אנו בית הישיבה!"

אחד מן הפועלים עלול היה בשל „באורו" להיות מועמד להגלות לסיביר. באו לראות בבנין „הפקידים העליונים", שר־המחוז וסיעתו. שאלו וחקרו מפי הבנאי על תכנית הבנין. התכנית היתה של בית־הישיבה עצמו, אולם גדול מאד ועל ידו חדר קטן, שבו היה „המשגיח" בוחן לפעמים את התלמידים. אבל בעיקר היה החדר נועד לנשיהם של ראשי הישיבה והקרובות להן להתפלל שם. כאשר שאל שר־המחוז את הבנאי, מה טיבו של החדר הקטן הזה, ענה הלה בגאון:

— כאן מתפללות הנשים מ„בית המלכות".

כשמוע שר־המחוז את המלה „בית המלכות", התחלחל וכמעט שפרחה נשמתו. מה פירוש לכנות בשר־ודם סתם בשם „הגדול" „בית המלכות"? האין בזה משום ליצנות ועלבון כלפי הקיסר בכבודו ובעצמו? ואולי יש כאן ריח של מהפכה, שאומרים לברוא „בית מלכות" חדש? ניתנה פקודה והבנאי התם הושם במאסר, וכבר עלול היה לצאת „ענין" נגד היהודי שפגע בכבודה של מלכות.

הדבר עלה בעמל לא מעט ובעוד משהו נוסף... עד „שטשטשו" את העסק. כי איככה אפשר להסביר ל„גויים" הללו, כי בוולוז'ין זכות היא לקיסר, כשקוראים ל„בית הרב", למשפחה של ראשי הישיבה, בשם „בית מלכות"? זה היה שמוש־דבור רגיל, משום שעליון על „בית הרב" לא היה בעיני היהודים בוולוז'ין זה כמה דורות.

ה.

„בית הרב"

ה„שושלת" הוולוז'ינית התחילה מרבי חיים מוולוז'ין. לא להנם עמד „בית הרב" בוולוז'ין, או כפי שהיו מכנים אותו המונית „בית המלכות", למעלה מכל משפחה אחרת מיוחסת בישראל, לא רק משום שבין בניו ובני בניו של רבי חיים מוולוז'ין היו אנשים גדולים, מוחות חריפים, מופלגי תורה. לא זה בלבד. בכל המשפחה כולה, אפילו לא בשלשלת־היוחסין הישרה. היה משהו מן הגדלות, מן „השושלת". כל איש מ„בית הרב" היה אחר מן הדומה לו במשפחה אחרת. קשה להגיד, כי בכל „בית הרב" לא היו אנשים פשוטים בלי רב תורה ורב חכמה, אבל גם ה„פשוטים" לא היו פשוטים לגמרי. בכל נין ונכד בדורות הראשונים של המשפחה הוולוז'ינית היה ניצוץ של מ נ ה י ג ו ת. אחד היה מ נ ה י ג הישיבה, מנהיג בעולם היהודי, ואחד היה מ נ ה י ג עסקי מהלוקת... קנוניא של משפחה, כנהוג בכל שושלת...

וכרגיל במקרים כאלה, היו תולדות „בית הרב" מוקפות אגדות. בוולוז'ין היו מספרים מעשה זה: אביו של רבי חיים מוולוז'ין היה בן למוזג, שהיה מוכר י"ש בעיירה. הוא נשא אשה בעיר קטנה פ י ע ס ק הסמוכה להורודנה, ואשתו אף היא בת מוזג. אולם בין הזוג הצעיר לא היה שורר שלום־בית והם נתפרדו. הבעל ישב בוולוז'ין בבית הוריו והאשה הצעירה בפיעסק בבית הוריה. כמנהג הימים ההם היו חוכרים את בתי־המרזח אצל ה„פריץ" של העיירה. ושתי העיירות, וולוז'ין ופיעסק, היו אז נחלה ל„פריץ" אחד, הוא הגראף ט י ש ק ב י ץ. פעם אחת, כשבא הגראף לסייר את עיירותיו ובתוכן גם וולוז'ין ונכנס לבית־מרזח שלו שם, ראה אברך מתהלך עצוב, שאל את הוריו לפשר הדבר הזה, והם סחו לו, כי האברך הוא בעל לאשה בפיעסק, אך לא יכלו לדור

בשלום זה עם זה, ועל כן הוא עזוב ועצוב. כששמע הגראף את ספור המעשה „פסק" ואמר, שהאשה מחויבת לבוא לוולוז'ין אל בעלה. ומכיון שהוא היה „אדון" העיירה פיעסק ובתי־המרזח שבה, מוכרחים היו לקיים את פסק־דינו ולציית לו, והזוג הזה זכה לחמשה בנים גאונים, שרבי חיים מוולוז'ין ואחיו רבי ז ל מ ה' ל י — שניהם מתלמידי הגר"א — היו הגדולים שבהם. ורבי חיים הוא שהיה המיסד של הישיבה וממנו ראשית „בית הרב".

על רבי חיים עצמו התהלכו ספורים שונים. ואף כי התקופה ההיא לא רחוקה כל כך — כותב הטורים האלה הכיר שני יהודים, שידעו את רבי חיים, ואת האחד מהם ברך רבי חיים ביום חופתו — הרי חלק מן הספורים ארוגים בדברי אגדה. דבר אחד ברור, שרבי חיים היה לא רק מגדולי הגאונים של זמנו, אלא גם חכם יוצא מגדר הרגיל ומנהיג בעל השקפה רחבה וצופה למרחוק. יסוד ישיבה בזמנו, בזמן שבכל עיר ועיירה עסקו בתורה, בכל מקום היו רבנים, גאונים „תופסי ישיבה", והוא, רבי חיים, מצא בכל זאת לנחוץ ליסד מרכז להורה, ועשה זאת מתוך תכנית ברורה, כפי שאפשר לראות על פי המכתב ההיסטורי, שרבי חיים שלח עם ראשית יסוד הישיבה — דבר זה בלבד מוכיח על חושו לראות את הנולד.

מלאה ענין ומופלאה במקצת הביאוגרפיה של רבי חיים. בעצם לא היה רב במובן הרגיל. ולא עוד אלא שמספרים, כי בימי נעוריו היה זמן קצר רב ב ו י ל ק ו מ י ר, אבל לא היו ימים מועטים והוא בא לוולוז'ין ונעשה שם... בעל בית־חרושת לתעשית בד. לפני ארבעים שנה עוד אפשר היה לראות בוולוז'ין חורבה, אשר שם, כפי שהיו מספרים, היה בית־החרושת הזה קיים. על המכתבים ועל השו"ת היה חותם לא בשם רב או ר"מ — ראש מתיבתא — אלא „המלמד", זהו כחו של אדם גדול באמת, יכול הוא שלא להיות רב אלא בעל תעשיה, ולא ר"מ אלא מלמד. ואף על פי כן — הוא רב לרבנים ור"מ על ר"מים!

רבי חיים מוולוז'ין היה בזמנו לא רק מיסד הישיבה הוולוז'ינית, אלא מנהיג העולם היהודי, וכך נעשה הדבר מסורת שהר"מ בוולוז'ין לא היה סגור בארבע אמות של פעולתו, עם כל חשיבותה הרבה, אלא היה המנהיג הגדול של דורו והמנהיג המהולל של כלל ישראל. כך היה אחרי רבי חיים בנו רבי

איצילי מוולוז'ין, שקבל את הנהלת הישיבה ובו בזמן נעשה גאון הדור, שלקח חלק בכל הענינים היהודיים והיהדות שבזמנו.

מה היה טיבה של אשת רבי חיים ואמו של רבי איצילי — לא ידוע בפרטות. אך נראה הדבר, שהיתה אשה חכמה ויודעת ערכה. כך, לפחות, מספרים, שבבואה פעם אחת לבית־הכנסת קודם שנאסף הקהל לתפלה, שמעה את בעל־העגלה של העיירה, יהודי עם־הארץ, קורא את הברכה „שלא עשני אשה". הדבר חרה לה, ובשובה מתפלתה הביתה, באה בטענה על בעלה רבי חיים על עזה הבור ועם־הארץ סובר, כי אדם גדול הוא, עד שהוא מתגאה ומברך „שלא עשני אשה". ענה לה רבי חיים: — אל ירע לבבך, כל גבר מברך ברכה זו רק כלפי אשתו הוא...

רבי איצילי מוולוז'ין, שהיה משנה לראש־ישיבה בחיי אביו וקבל את המנהיגות לאחר שנפטר רבי חיים, היה מפורסם בחכמתו ובבקיאותו בהויות העולם. בדברי ימי היהודים ברוסיה נזכר שמו של רבי איצילי כאחד האנשים שהתערב בעניני הכלל והשפעתו היתה רבה עליהם. ידוע יחסו אל ל י ל י י נ ט ל המפורסם לא לשבח, ויודעים גם על נסיעותיו של רבי איצילי לפטרבורג בימים ההם. לפני עשרות שנים עוד אפשר היה לראות בביתם של נכדי רבי איצילי, רבי חיים הלל פריד ואשתו המהוללה שרה ביילה, את הבגד שלבש רבי איצילי ביום שהתיצב לפני הקיסר ניקולי הראשון. הבגד היה של משי נאה, צבעו צהצהב, וחלק גדול ממנו היה רקום כסף, הבגד היה ארוך, וארבע כנפות לו שעשו להן ציצית.

מספרים, שהמיניסטר בימים ההם א ו ב ר ו ב, שאמרו עליו כי יודע ספר הוא, שאל את רבי איצילי, כשראה אותו מקושט כל כך, מפני מה הוא עובר על הפסוק: „אל תתהדר לפני מלך" וגם על מה שנאמר בתלמוד: „יאה עניותא לישראל". ועל זה השיב לו רבי איצילי:

— הילכך אני לובש בגד תפארה, משום ש„יאה עניותא לישראל", ובכן העניות היא הידור לנו, והרי נאמר „אל תתהדר לפני מלך", הרי שאסור לי להתקשט בעניות...

בוולוז'ין אמרו, שרבי איצילי ידע לדבר כן פולנית, הלשון שהיתה

מתהלכת בזמנו ובשנים שלאחר כך בפלך ווילנה. היו מספרים שאחרי פטירתו הפתאומית מצאו אצלו ספרים פולניים. הוא מת פתאום בהיותו בדרך והוא קבור לא בוולוז'ין אלא באיווינץ, עיירה הסמוכה לוולוז'ין אשר קרוב אליה הוציא את נשמתו. רבי איצילי השאיר אחריו ילדים רבים, בן אחד ובנות אחדות. חתנו הראשון היה גם בן אחותו, הוא רבי אליעזר יצחק פרידבנו של רבי הלל פריד מהורודנה, חתנו של רבי חיים, וחתנו השני היה אבא ז"ל, בימיו של רבי איצילי היה רבי אליעזר יצחק משנה לראש־ישיבה, וכשנפטר רבי איצילי נעשה הוא ראש ישיבה ראשון ואבא ז"ל משנה לו. אבל רבי אליעזר יצחק היה איש ידוע־חולי וכראש־ישיבה לא היה פעיל מאד, אף על פי שהיה בעל מוח חריף, וכעבור שנים מועטות לאחר שקבל את הנהלת הישיבה, הלך לעולמו ואבא ז"ל נעשה ראש־ישיבה ראשון.

אולם היו טוענים אחרים ל„כסאו" של ראש־הישיבה. ביחוד חזקה הטענה נגד אבא ז"ל, משום שלא היה יורש בקו ישר של ה„שושלת". הוא היה רק חתנו של „בית הרב", בעוד שהאחרים זכו לקורבה ישרה אל המשפחה. העורר החזק ביותר, שתבע את הזכות להיות ר"מ, היה רבי יוסף דוב סולוביצ'יק, בהיותו נכדה של אחת הבנות של רבי חיים מוולוז'ין, ועם זה בא לא רק בזכות אבות, אלא גם בזכות גדלו בתורה. המלחמה בין אבא ז"ל ורבי יוסף דוב היתה לא רק אישית, אלא גם מיוסדת על שתי שיטות בלמוד התורה ובטיב השעורים לתלמידים. אבא ז"ל קנה לו שם גדול כבקי בכל חדרי תורה, ואף כי גם עמקותו היתה גאונית, היתה בקיאותו עומדת בשורה הראשונה. ורבי יוסף דוב היה מפורסם כחריף גדול, אף כי ודאי היה גדול גם בבקיאות, אך החריפות הכריעה אצלו. השאלה, מי ישב על כסא ראש הישיבה, אבא ז"ל או רבי יוסף דוב, היתה חשובה מאד בעולם היהודי, שידע להוקיר את ערכה של הישיבה בוולוז'ין כמרכז רוחני בעת ההיא. באו גדולי הרבנים בימים ההם, ובשמעם את כל הטענות פסקו, כי הר"מ הראשון צריך להיות אבא ז"ל. רבי יוסף דוב, כנראה, לא רצה להיות ר"מ משנה, ולכן עזב אז את וולוז'ין.

מענין וטפוסי הדבר, כי אלה שעמדו לטעון לפני הרבנים שבאו לא היו שני בעלי הדין, שפסק־הדין היה נוגע אליהם. כי סוף סוף מה היה להם לטעון? כלום

יש לו לאחד משהו נגד השני? האם, חס ושלום, יתן אחד דופי בחברו? הרי זו היא באמת מחלוקת לשם שמים, הטוענים העיקריים היו בני הישיבה, שנפלגו לשני צדדים, והמופלא שבדבר, כי ה„בקיאים" טענו לרבי יוסף דוב ואמרו: „כולנו בקיאים ואנו צריכים לראש־ישיבה חריף", וה„חריפים" אמרו: „אין אנו חסרים חריפות, זקוקים אנו לראש־ישיבה בקי מפואר".

רבי יוסף דוב הלך מוולוז'ין ונתמנה לרב בסלוצק, אבל לא התעכב לישיבה. כעבור כמה שנים היה בנו רבי חיים סולובייציק לחתנו של אבא ז"ל (בעצם, לקח לאשה את נכדתו, בת בתו, שהיתה נשואה לרבי רפאל שפירא, אך מתוך שבנערותה נתייתמה מאמה, נתחנכה המיועדת להיות זוגתו של רבי חיים בביתו של אבא ז"ל והוא שהשיא אותה והיה קורא את רבי חיים בשם „חתני") ונעשה משנה לראש־ישיבה, שהשפעתו על הישיבה ותלמידיה היתה רבה מאד.

מספרים, שביום חתונתו של רבי חיים סולובייציק בוולוז'ין, שבמרכה כמובן ברוב פאר, הזמין אבא ז"ל את המחותן רבי יוסף דוב לרקוד עמו ריקוד „קוזק", שטיבו הוא, כי האחד רוקד כנגד השני. ענה רבי יוסף דוב ואמר:

— פעם אחת כבר נסיתי לרקוד כנגדך, מחותן, ולא הצלחתי...

מלבד רבי יוסף דוב יצאו בשנים שלאחר כך עוררין אחרים, שמוצאם ישר מ„בית הרב", ותבעו את „זכותם" על הישיבה. וכנהוג ב„חיי החצר", נמצאו פחות או יותר מצדדים לכל טוען וטוען. היו זמנים, שאחד מן ה„נכדים" בא, כביכול, להגיד שיעור, אבל השיעור היה משונן בסיועו של אחד מבחירי בני בני הישיבה...

קנאת ה„נכדים", שראו את עצמם כניגים „אמתיים" ל„בית הרב", באבא ז"ל, נמשכה שנים רבות, והעוררין בקשו לגרום לו צרות שונות, ולולא תכונתו הנפלאה לשאת ולסבול, היתה הישיבה נפגעת על ידי זה. הגיעו הדברים לידי כך, כי כשהיה אבא ז"ל נוהג בשעות קשות ללכת ולהתפלל ב„אוהל" על קברו של רבי חיים, היו אחרים טוענים:

— הרי זה הסבא שלנו והוא הולך לבקש שם רחמים כנגדנו...

חלק גדול בחיי „בית הרב", הן במובן הטוב של שושלת והן במובן שכנגד,

היה להן לנשים. יש להודות, כי בקו הישר מבית הרב הצטיינו הבנות לפעמים יותר מן הבנים. בנותיו של רבי איצילי וכן גם נכדותיו היו „בעלות מוח". הן קנו להן הרבה ידיעות גם ביהדות וגם בעניני העולם, היו בעלות צורה, בעלות שכל חריף ומחוננות בכשרון הדבור, הנשים של „בית הרב" תפסו מקום לא רק בזכות אבותיהן ובעליהן אלא בזכות עצמן. שנים רבות לאחר פטירתו של רבי אליעזר יצחק, חתנו הראשון של רבי איצילי, היתה אשתו ממלאה תפקיד גדול, וביתה היה משמש „טרקלין", שבו היו באים אנשים שונים מבני העיר, מבני הישיבה ולפעמים גם מבני חוץ. היו קוראים לה בשם „הרבנית הזקנה", וכשנפטרה הטפידוה וקוננו עליה מתוך הכרה כי אישיות השובה ורבת פעלים עזבה את ארץ החיים.

בהוך הנשים המצוינות של „בית הרב" היתה הרבנית מאיהומן, אף היא נכדתו של רבי חיים. מספרים עליה, כי פעם אחת נסעה בדרך מעיר לעיר ועמדה לנוח בפונדק. שם ישבה קבוצה של חסידים ודנה בשאלה „הבוערת" של הימים ההם על אדות „חסידות" ו„מתנגדות". נתגלגלה השיחה על רבי חיים מוולוז'ין וספרו „נפש החיים"; הספר „נפש החיים", שהוא האידיאולוגיה של „מתנגדות" בנוגע לאהבת התורה ושמירת המצוות, לא היה חביב על החסידים, ביחוד רגזו אלה על כמה בטויים חריפים נגד מנהגים ידועים. החסידים, שבדברם על רבי חיים וספרו לא יכלו לבטלו סתם, בקשו למצוא בו פגימות. הרבנית מאיהומן הבינה לאן השיחה נוטה, נענתה ואמרה:

ודאי, את „נפש החיים" אסור לאחוז ביד.

החסידים, בשמעם בטוי חריף כזה מפי אשה, נכנסו עמה בשיחה, כדי למצוא מה היא יודעת על „נפש החיים" ומפני מה הביעה עליו דעה זו. כמובן, צפו לשמוע מפיה משהו סנסציוני, ודאי תספר האשה משהו מפי מישהו על המחבר או ספרו, מפני מה אסור לקחת אותו ביד. לא עברה שעה קלה והאשה צמרה בהרחבה:

— אסור לקחת את הספר ביד, מפני שהוא קודש קדשים ומטמא את הידים...

החסידים בקשו ומצאו אחרי כן מי האשה הזאת והבינו מה טיבה של נבדת רבי חיים...

ו.

הישיבה החדשה

לא ארכו הימים מיום שנשרף בית־הישיבה הקודם והוקם על תלו הבנין החדש, כבית החדש של הישיבה היה נאה ומהודר גם מבחוץ גם מבפנים הרבה יותר מן הבנין הקודם. הרעיון שהונח בבנין החדש היה זה, שהישיבה כולה היא דבר שלם, אין בה חדרים מיוחדים, כמו שהיה קודם. כל בני הישיבה למאותיהם למדו בצותא חדא. בחדר אחד גדול והדור, שרב היה בו האור והשלחנות היו עומדים ברחבות, עד כי לכל תלמיד לא רק שהיה נוח לשבת ולעסוק בתורה, אלא גם גבר בו החשק לכך. בימים ההם ובאותם המקומות לא ידעו כלום על חקי הטכניקה והאופטיקה, שיש להם מגע עם עניגים פדגוגיים, אולם השכל הישר הורה לברוא בבית החדש של הישיבה כמה תקונים טכניים קלים, שלא היו כמוהם עד אז וגם אחרי כן בשאר הישיבות. לא כל השלחנות שישבו לפניהם התלמידים היו שוים. מהם היו גבוהים ומהם נמוכים, עד כי כל בן־ישיבה יכול היה לבחר לו שלחן שנוח לו ללמוד יותר, לפי קומתו, ראיתו, הרגלו לעמוד זקוף או כפוף קצת, וכדומה. אף היו שני מינים של שלחנות: משוטחים, שנוח ללמוד לפניהם בישיבה, ומשופעים משני עברים, שנוח ללמוד על ידם בעמידה, כמו ליד „שטנדר", שזמנו כבר עבר בימים ההם בוולוז'ין.

המנהג של חגיגות וטקסים בזמן הפתיחה והסיום של בנין לא היה אז עדיין. אך נגמר הבנין, מיד נכנסו בני הישיבה וישבו „לעסוק בתורה", מספר בני הישיבה הלך ורב יותר ויותר. שמה של הישיבה והשפעתה עמדו בעולם היהודי במדרגה עליונה. הכחות המעולים של הנוער הלומד תורה ינתכנסו ובאו שמה. בישיבה שרר מצב־רוח מרומם. הבנין החדש והמפואר מלא כל לב שמחה פנימית. התלמידים למדו בשקידה רבה, הימים עברו מתוך הכרה ברורה בלב, כי כל יום

וכל דף גמרא הרי הוא זכות, שיש לו לאדם לשמוח עליו בהוה ולהוציא ממנו ברכה מרובה לעתיד.

בזמן שראשי־הישיבה בנו את בית האולפנא לא חשבו על בתי דירה לעצמם. קודם כל בנו את „בית האלהים", ועד שעמד הבית הזה על מכונו לא שעו כלום לטובת עצמם ובני ביתם. ראשי הישיבה לא השגיחו בכל הקשיים הגופניים והוסיפו לשבת עם משפחותיהם כ„דיירים" בחדרים קטנים וצרים, ששם היתה דירתם הארעית „במורד", בריחוק מקום מבית־הישיבה.

ההליכה בדרך הרחוקה והקשה של מעלות ומורדות גרמה יגיעה רבה לאנשים האלה, שלא היו עוד צעירים לימים. ולפיכך התקינו מתחת לבית־הישיבה חדרים אחדים, שבהם ידורו בני בית אבא ז"ל, ואחרי כן, עם שעת־הכושר הראשונה, יעבור לשם רבי חיים סולוביציק עם משפחתו. כמובן, לא היו גם הדירות האלה נוחות, משום שלא הותקנו לכך כראוי, ובעיקר הדבר, אי אפשר היה למצוא שם מנוחה כל שהיא, משום שנשמעה כל פסיעה וכל תנועה של בני הישיבה, שמקום למודם היה למעלה. ואם נשים אל לב, כי למעלה כבר ישבו כשלש מאות איש צעירים לימים, מלאי חיים ותנועה תדיר, שעל ידי עסקם בתורה היו קלי־תנועה יותר מן הרגיל — אפשר לתאר מה היה טיבה של „הדירה" תחת רגליהם בנוגע לשקט. אבל הדבר הזה לא המעיט את שמחתו הרבה ואת אשרו ללא־גבול של אבא ז"ל, כי „הישיבה הקדושה" — כפי שהיה אומר תמיד — עומדת שוב על מקומה ו„קול התורה" בוקע ועולה בכל הדרו.

כשהיו שואלים אותו: „רבי, כיצד יכול אתה לנוח, כיצד אפשר לך לישון, אפילו מעט מן המעט, בשעה שממעל לראשך נשמע תדיר קול צעדים, קול הלומדים, הצועקים, וההד עוד חזק למטה מבכל מקום?" — היה עונה בנחת: „בשעה שאתם עוברים ליד טחנה ושומעים את השאון וזאת הרעש, אתם תמהים, כיצד הטוחן ישן בלילות ונדמה לכם, כי לא הייתם יכולים להתקיים בהמולה זו אפילו שעה אחת גם ביום. אבל האמת היא, כי ככל אשר יגדל השאון, כן תנעם שנתו של הטוחן, שומע הוא כל תנועה של הגלגלים מתוך תענוג מרובה. אדרבה, בשעה שגלגלי הטחנה עומדים ואין שאון, אזי אין הטוחן יכול להרדם, אזי השקט אינו נותן לו לנוח" ..

הבנין החדש של הישיבה עשה רושם על כל רואהו מקרוב או מרחוק. המראה הנהדר מכל היה בלילות חורף, בשעה שמסביב שוררת דממת שקט, כאשר יהיה בעיר קטנה, האדמה מכוסה מרבד שלג לבן ככסף, וממקום אחד במרכז מזהירים מתוך עשרות חלונות אורות נוצצים, ועוד ממרחק רב נשמעים מאות קולות ערבים, נעימים, חדורים אהבה עצומה, התלהבות שאין לתארה במלים, מפי מאות אנשים צעירים לימים, מלאים חיים וכח גם במובן הגופני גם במובן הרוחני.

בשעה שאדם מן החוץ בא בליל חורף נאה וראה מרחוק את האורות הנוצצים ושמע את הקולות המושכים לב, שכח היכן מקומו. הוא כאילו אבדה לו המטרה אשר לפניו ולא יכול למנוע את עצמו, קודם שהוא הולך לעשות עסקיו, מלכת אחרי לבו אל נקודת־הקסם, אל בית הישיבה, ובהגיעו עד מפתן הבית, בראותו את מאות הראשים הנאים, העינים המזהירות, הממלאים את הבנין הגדול התלהבות מסוג עליון, בא גם הוא הזה לידי „התפשטות הגשמיות" ועמד נצב שעה רבה כמקוסם, עיניו פקוחות, אזניו קשובות, ובלי מלים הביעו פניו: „הרי זה מין גן־עדן התחתון".

ביום מן הימים בא אחד האורחים מן החוץ עשיר מפורסם מן המשכילים הישנים, שהראציונליזם היה אלילו, והוא בא לראות ולהתבונן אל הישיבה מתוך רגש של בטול למפרע. אולם גם הוא לא התאפק ונשאר עומד לפני החזיון הכביר הזה באין מלים בפיו. הוא בא לבית הישיבה ערב אחד, בערב השני, ובנסעו אמר אל מודעיו: „אם ישאלוני ידידי, מה טיבה של ישיבת וולוז'ין, אשיב להם, כי הפלא הגדול ביותר שראיתי כאן הוא זה, כי אף על פי שהחורף עז, הבנין גדול, הרי מוציאה הישיבה מעט מאד לקנות עצים להסקה, מפני שרב פה ההום בלי הסקה"...

אבל יפיה וגדלה של הישיבה היו לא רק יתרון, כי אם גם חסרון. הממשלה, הביטה עד אז על קיום הישיבה „מבעד האצבעות", ואת פני השלטונות, בדמות ה„פריסטב" שבעיר ולכל היותר שר־המחוז, כפרו בתחבולות המקובלות של „מתן בסתר" מצד אחד „ונטילת ידים" מצד שני — אבל כעת היה הענין של הבנין הגדול עם מאות התלמידים „קוץ" בעיני השלטונות הגבוהים. התחילו דנים בדבר הישיבה גם בווילנה אצל שר־הפלך, אצל הגנרל־גוברנטור; שהיה אז מושל בשלשה פלכים: ווילנה, קובנה והורודנה, וכח־שלטונו היה גדול מאד, וגם אצל „הפקידים

העליונים", שהיו ממונים על עניני השכלה. מה שהאנשים הללו התענינו בישיבה לא היה לטובה. התחיל יורד גשם של כל מיני פקודות, שאלות וחקירות וגזרות סתם.

נוסף על זה נעשה המצב הכספי של הישיבה קשה יותר ויותר. אמנם התהלכו שמועות בעולם היהודי, כי המשולחים מוולוז'ין מגיעים לכל מקום, ספרו אניקדוטה ידועה מפי הגביר התורני שימחוביץ מסלוצק, כי בשבתו במסבה של "משכילים", שחקרו והתוכחו על מקומם של "הרי חושך", נענה שימחוביץ ואמר: "סבורני, שהרי חושך אינם במציאות כלל, וראיה לכך, כי אילו היו קיימים, היה נוסע לשם משולח מוולוז'ין"... אולם בכל זאת עובדה היא, כי המשולחים מוולוז'ין עברו ארצות מעטות וערים מעטות, ועוד מעטות היו ה"נתינות", שקבלו מידי נדבנים. די להגיד, כי באמריקה ובסיביריה היה משולח אחד — איצילי המשולח היה שמו בוולוז'ין ורבי איצילי מוולוז'ין כנודע בביוגרפיה. הוא היה יושב שלש—ארבע שנים באמריקה, שב לביתו לזמן קצר ונוסע אחרי כן לשלש—ארבע שנים לסיביריה, וחוזר חלילה. הנקל לתאר, כמה "אוצרות" היה מאסף המשולח הזה.

ההוצאות של הישיבה היו אז כבר גדולות מאד, בין ארבעים וחמשים אלף רובל לשנה. בני ישיבה נוספו מ"זמן" ל"זמן" יותר ויותר והחיים לא היו עוד פרימיטיביים כמו קודם. המצב נעשה רעוע מאד. הממשלה יצרה חוק, כי יותר ממאתים וחמשים תלמידים אסור לקבל אל הישיבה, ובאמת היו קרוב לחמש מאות. הגיע הדבר עד לידי כך, שמנהלי הישיבה הטילו על עצמם מין איסור שלא לקבל תלמידים חדשים, יהיו מי שיהיו. אבל מה שבכל מקום קל לעשות, גוזרים ומקיימים, קשה היה בוולוז'ין, לא מפני לחץ כל שהוא מלמעלה, אלא משום "אהבת התורה" מבפנים במדה שאינה מצויה. דוגמה קטנה: בא בחור לפני אבא ז"ל ובידו מכתב, רוצה הוא ללמוד בישיבה. אבא ז"ל קורא את המכתב ודמעות מתגלגלות ויורדות מעיניו. הבחור מתחלחל וגם העומדים מסביב מתבהלים, מי יודע מה כתוב במכתב ההוא. שואלים את אבא ז"ל, על מה הוא בוכה, והוא עונה בקול רועד: "איככה לא אבכה, אם בחור חשקה נפשו בתורה ורוצה ללמוד בישיבה הקדושה ואין בידי לקבלו? !"...

ז.

חיי הישיבה מבחוץ

היחסים בין בני הישיבה ובני־העיר בוולוז'ין לא היו רעים, כשם שלא היו טובים. לא היו כלל יחסים ביניהם. הרי זה היה כעין עיר בתוך עיר. לא היה קשר, לא מבחינה רוחנית ולא מבחינה כלכלית, בין בן־הישיבה ו„בעל־הבית" בתור יחידים. הישיבה כדבר שלם ודאי שהיתה לה השפעה גדולה על החיים הכלכליים של העיירה. מחמש מאות איש בערך, שאוכלים ושותים ולובשים בגדים, אם גם לא בעשירות אלא בצמצום, יש בכל זאת הכנסה מסוימה. ומבחינה רוחנית ודאי שמציאותו של כח תרבותי עצום כמו הישיבה אי אפשר היה שתשאר בלי השפעה על הסביבה. אבל מגע ישר בין בן־הישיבה ובן־העיר לא היה. אלה היו ממש שני עולמות. כשהיה שוכר לו בן־הישיבה „אכסניה" לדור בה או מסלק את המגיע ממנו, הרי היה זה ענין לבעלת הבית. הגברים בבית, בעלי הבתים, לא התערבו בדברים אלו.

כשהגיע זמן תפלה, היה בן־הישיבה הולך לבית־הישיבה ובן־העיר — לבית המדרש. הישיבה, גם כמקום תפלה, היתה שונה מבית־המדרש, כלומר, מבית־הכנסת של העיר. בבית־המדרש לא היו בני־הישיבה מתפללים, מלבד במקרה יוצא מן הכלל, כשהיו מאחרים את זמן התפלה, היו „נכנסים בחטיפה" לחדר־שני של בית־המדרש, ששם היו מוצאים „מנין" מאוחר. או כשהיה עובר בעיר חזן מפורסם היו בני־הישיבה לאחר תפלה של שבת בבית־הישיבה סרים לבית־המדרש לשמוע סלסולי „אב־הרחמים" עם „קדושה" של מוסף. כיוצא בזה לא היו יהודי העיירה, צעירים או זקנים, נכנסים אל הישיבה, מלבד יחידי סגולה.

היה בעל־בית ושמו אברהם׳ל יענקל׳ה בן יוחנן, יהודי חשוב, שנעשה בן־ישיבה, אף כי היה לו בית גדול, אשתו נהלה עסקים והוא היה יושב ועוסק בתורה כמו כל שאר בני הישיבה. ואמנם זכה האיש הזה לחתנים ולנכדים תלמידי חכמים. היה עוד בעל־בית, אופה, שהיה תמיד עובר לפני התיבה בבית־הישיבה בשבתות וימים טובים. אבל חוץ מיחידים אלו היתה הישיבה מדינה בפני עצמה, מיוחדה רק לבני הישיבה. כשהיו מזמינים לימים נוראים אחד מבעלי הבתים שבעיירה לעבור לפני התיבה בבית־הישיבה, הרי זו היתה זכיה גדולה. ובעלי־הבתים מוולוז׳ין ידעו להתפלל מוסף, או כל־נדרי או נעילה, מאין כמוהם בדורנו. כשעמד לפני התיבה „נח־אברהם המשולח" או „מנדל בעל־הדואר" — יהודי „פשוט", שידע חלק גדול מן המשניות בעל פה — „ושפך שיח" ב„הנני העני ממעש" או „ונתנה תוקף", לא היו דומים להם, אלה היו בעלי־תפלה שהתפללו לא רק בשביל הצבור, אלא גם על עצמם לפני אביהם שבשמים ...

ראשי הישיבה אף הם דבר לא היה להם עם העיר, מלבד במקרים בודדים. באופן רשמי היה ראש־הישיבה אמנם רב דמתא, כך היה נהוג מימי רבי חיים מוולוז׳ין. העיר היתה המשלמת „שכירות", אבל זה היה רק לפי השם בלבד. אבא ז״ל היה מקבל חמשה רובל לשבוע והכל ידעו למי הוא נותן את הכסף הזה. אבל כל עניני העיר שיש להם חשיבות לא היו נעשים, כמובן, בלי הסכמתו, מהפלל היה אבא ז״ל רק בבית־הישיבה, לא בבית־המדרש של העיר, ורק בליל יוכ״פ אחרי „כל נדרי" היה הולך מן הישיבה לבית־המדרש להגיד אמרי מוסר, ורוב בני הישיבה, כמובן, היו הולכים אחריו. וכך היה גם יום אחד של ר״ה לפני התקיעות, גם ב„שבת הגדול" וב„שבת תשובה" היה דורש בבית־המדרש. כשהיה אברך, העומד להיות רב, רוצה לדרוש דרשה, היה דבר זה נעשה בבית־המדרש לא בבית־הישיבה, בבית־הישיבה לא דרש איש מלבד ראש הישיבה במקרים ידועים.

אם מן הצד החצוני לא היה מגע בין בני־הישיבה ובני־העיר, הרי בפנימיות היה בטול קצת מצד הראשונים אל האחרונים. היו מביטים עליהם מלמעלה למטה. ולא עוד אלא שהיה גם כנוי ידוע לתושבי העיר: „פקקים". (סטופאקעס). כשהיה בן־ישיבה אומר בשעת כעסו או דרך הלצה: „פקק", הרי המושג היה

ברור. פירוש הדבר, יהודי שאין לו שום שייכות אל הישיבה. מהיכן בא הכינוי הזה, לא ידעו גם בוולוז'ין. אמרו, שאחד מראשי הישיבה הראשונים הביע דעתו, כי „בעלי־הבתים" שבוולוז'ין הם טובים רק לצור על פי צלוחית... זאת אומרת, לשמש „פקק". „מחקרים" בלשניים אחרים לא היו, אבל הכינוי היה ידוע בכל מקום כמיוחד לוולוז'ין.

אולם פעם אחת הגיע הדבר לידי סכסוך עצום בין בני־הישיבה ובני־העיר. זה היה בשל ענין כלכלי. כמו בכל שאר הערים והעיירות, היה קיים גם בוולוז'ין מס („קורובקה") על בשר ושמרים, שהוא היה ההכנסה היחידה של הקהלה. מובן מאליו, שבני הישיבה, באכלם לחם ובשר, היו מביאים חלק הגון מהכנסת מס הקהלה. לא עלה על דעתו של איש, שלא כך צריך להיות ולא כך אפשר להיות. אולם כשנתרבה מספר בני הישיבה והמצב הכספי של הישיבה נעשה קשה מאד, בא משבר בכל חיי הישיבה. להוצאות הגדולות דאגה ההנהלה. אולם היו ענינים קטנים, שהיו נוגעים רק לבני הישיבה בלבד, ואף הם התחילו מרגישים במצוקת הכסף. אחד המוסדות הפנימיים החשובים של הישיבה היה המוסד „ביקור חולים". אחד מבני הישיבה שחלה והמחלה היתה חמורה, היה הדבר קשור בהוצאות גדולות. לא הסתפקו ברופאים של העיירות הקטנות, אלא הביאו רופא גדול מווילנה או ממינסק, — הערים הגדולות הסמוכות — ודבר זה עלה בעשרות ולפעמים גם במאות רובלים. בזמן שאחד מבני הישיבה חלה, רבצה עצבות על כל הישיבה, זה היה לא רק רגש של ידידות ואחוה; היה בלב רגש של אחריות לבן שהוריו רחוקים ממנו, וכל בן־ישיבה התאמץ לשבת ליד מטתו של החולה, ולהיות לו ממלא מקום אבא ואמא, את ואחיות, כדי שהחולה כאן זקרוביו שם לא ירגישו, כי בנכר הוא... גם ראשי הישיבה התיחסו לכל בן־ישיבה כלבן להם. אבא ז"ל היה הולך בעצמו לבקר את החולה, וכמובן, בעברו דרך הסימטאות ובהכנסו לחדר הצר, שבו שכב החולה, היה הדבר מעורר תשומת־לב. מביתנו היו שולחים ממיטב המזונות לחולה, והנשים של ראשי הישיבה היו באות פעמים אחדות ביום לראות את פני החולה. את ההוצאות הנחוצות היתה נותנת הישיבה וגם המוסד „ביקור חולים" של התלמידים, מפני שבן־הישיבה ודאי שידו לא השיגה להיות חולה. פעמים שאירע,

בזמן שהמחלה לבשה צורה חמורה מאד, כי היו מודיעים את ההורים ומבקשים שתבוא האם או אחות, ויש שהיה צורך לשלוח מוולוז'ין להוצאות הדרך. שום עכוב לא היה מעולם בעניגים כאלה.

כשמספר בני הישיבה נתרבה, ובמקרה היה אז חורף קשה מכפי הרגיל, היה מספר החולים גדול מבשאר הימים. חברת „ביקור חולים" של הישיבה קצרה ידה מתת סיוע לכל, ומנהליה חשבו ומצאו, שיש מקור חדש להכנסה. עליהם לדרוש מאת „ראשי הקהל", מנהיגי העיר, שהכנסת המס על הבשר והשמרים בשעור אותו החלק שמכניסים בני הישיבה יחזירו לטובת „ביקור חולים" של הישיבה. סענה זו היתה צודקת, אבל לא קל להוציא כסף מידי גבאים והדרישה נדחתה. נתכנסו בני הישיבה לאספה, נמנו וגמרו „להחרים" את הבשר והשמרים של וולוז'ין, לנסות את הכחות ולראות יד מי תהי על העליונה, של ראשי הקהל הזקנים או של בני הישיבה הצעירים. הכריזו איסור, ששום בן־ישיבה אינו רשאי לאכול בשר, וגם חלה ולחם אסורים באכילה. אך אם למאכל בשר, אפשר להתקיים במאכלי חלב, ובשעת הדחק יוצאים ידי חובת אכילה בתפוחי־אדמה עם דגמלוח. אבל מה לעשות בלי לחם? בקשו ומצאו עצה: יש לאפות מצה, שכן אין צורך בשמרים למצה, ונמצאה הקיבה שבעה וה„קורובקה" רעבה...

שכרו תנור והתחילה פרשה של אפית מצה. בני הישיבה הסיקו בעצמם את התנור, לשו את העיסה, אפו את המצה, ומי כבני ישיבה מומחים לאפית מצה? עברו שלשה ימים, שבוע ימים, השביתה נגד ה„קורובקה" נמשכת ומנהיגי העיר עומדים בעקשנותם ואינם רוצים לוותר, ממאנים לתת אף פרוטה! ובינתים ראו בני הישיבה ונוכחו, כי הענין של אפית מצה אינו פשוט כל כך, יש בו בזבוז זמן והוא גורם לבטול תורה, וכדומה. ושוב לא קל לאדם להתקיים זמן רב בלי אכילת בשר, מאכלי חלב אין בהם כדי להשביע, כדי לחזק את הגוף כראוי. ומה יהא הסוף? יש לבקש תחבולות נמרצות. כנסו אספה והחליטו: להביא בשר ושמרים ממקום אחר, ואזי יאכלו הבחורים וישבעו וה„קורובקה" של העיר תשאר ריקה. אבל כאן נגלו שוב מכשולים, שמרים אמנם אפשר להביא, שכן הם תופסים מקום מועט, גם אפשר להביא לחם אפוי מן העיירה הסמוכה על ידי עגלונים נכרים (בעלי־העגלות היהודים הרי עומדים על צד בעלי־הבתים ולא יסייעו

לשביתה). אך בשר בשביל כמה מאות איש אי אפשר להעביר בנקל ולשלוח על ידי נכרי הרי אסור. נשארה רק דרך אחת, נוטלים את הענין לידיהם: בוחרים מקרבם בחורים אחדים, המקבלים על עצמם לשכור עגלות ולנסוע בעצמם להביא בשר. גזרו וקימו.

בבוקר בהיר אחד — והנה בעיר „בשר לבני הישיבה". במקום מסוים עומדים בני־ישיבה ומחלקים בשר, כאילו היו קצבים בני קצבים... בעיר נתעורר רעש, מבקשים עצות ותחבולות „להפר את השביתה", ואינם מוצאים. קצבי העיר, שבשבילם הרי זו שאלת פרנסה, אמרו, כי בכחם יתגברו על „הבחורים המעטים", מה עשו? יצאו לדרך המלך, שמרו וארבו, הביטו והציצו, ישבו וחכו לבואו של בן־הישיבה עם הבשר. יגעו — ולא מצאו. עיניהם רואות רק עגלות של נכרים — ולבן־ישיבה אין זכר. ובינתים הולכים ובאים אל העיר משאות חדשים של בשר, שבני הישיבה מביאים, מה סודו של דבר? בני־הישיבה הבינו מראש, כי שומרים עליהם, ובכן שאלו לא רק את הסוס והעגלה של הנכרי, אלא גם את מלבושיו. וכך ראו הקצבים לפניהם רק „נכרים", ובאמת היו אלה צדיקים „נסתרים"...

באין ברירה, החליטו הקצבים ללכת בדרך הסלולה. פעם בחמישי בשבת בערב, בית־הישיבה היה מלא התלהבות של עוסקים בתורה, והנה התפרצו שמונה קצבים ובידיהם מקלות וגרזנים ונתנו עיניהם בבחורים, שחשדו בהם, והתחילו מכים. אולם בני הישיבה כחם לא רק בתורה אלא גם למלחמה. הם הקיפו את שמונת הקצבים וחבלו בהם... הקולות והזעקות עלו מכל עבר. התחילו רצים, הללו מן הישיבה והללו אל הישיבה. הקהל הלך ורב ומלחמה ממש פרצה. בתוך המהומה עמד אחד הקצבים ורץ לביתנו מתוך זעקות וחרפות. אחד מבני הישיבה, קישינובי, הקדימו ובהכנסו מתוך ריצה לביתנו סגר את הדלת, סחב והביא שלשה ארגזים גדולים מלאים כלי פסח, שעמדו שם, ולמרות משאם הכבד, שרק שנים שלשה אנשים בכחם להרים, הרימם הוא לבדו אחד אחרי אחד וחסם בהם את הדלת.

עברה שעה קטנה ואבא ז"ל יצא, השקיט את ההמון, והקצבים, לא בני הישיבה, הלכו לבתיהם לא רק חפוזי ראש אלא גם חבושי ראש...

בתוך המהומה הגדולה שמעו בני־הישיבה איך שאחד הקצבים, איש צעיר,

פגע מתוך כעס בכבודם של ראשי הישיבה ובני־הישיבה. על דבר כזה אסור לעבור בשתיקה. בליל שבת, בשעה שבעלי־הבתים באים לבית־המדרש להתפלל, מצאו מודעה מודבקה בשם בני הישיבה, היות וקצב פלוני בן פלוני פגע בכבוד הרב, הרי הוא לפי הדין מוחרם ומנודה, והם, בני הישיבה, מטילים עליו חרם עד שיקבל נזיפה כדין. הקצב לא ידע את הדבר, ואולי חשב, כי בשל המחלוקת בין העיר והישיבה לא ישימו לב לחרם. ובכן בא בשבת בבוקר להתפלל כדרכו. כשנכנס לבית־המדרש, התרחקו הכל ממנו ארבע אמות, כדין מנודה. האיש התעלף והוציאוהו מבית המדרש כל עוד נפשו בו. ממחרת ביום הראשון לא בא איש לאיטליז שלו לקנות בשר. בביתו — יללה. אשתו באה אלינו לביתנו בבכי ונהי. אבא ז״ל אמר לה, כי על כבודו היה מוחל, אך על כבודם של בני הישיבה אינו יכול למחול.גם את הנדוי לא הוא שהוציא, ואפילו לא ידע על זה, אלא בני הישיבה הוציאו, ואין בידו לעשות כלום. ביום הבא, בשני בשבת, אחרי התפלה, בשעה שאבא ז״ל יצא מבית־הישיבה ללכת לביתו והרבה מבני־הישיבה הולכים אחריו, ישב הקצב על הקרקע ליד המפתן חלוץ נעלים וקבל נזיפה. אמרו לו: ״מותר לך״, :מותר לך״, ״מותר לך״ והוא הלך לביתו למכור את הבשר באיטלז שלו.

הסכסוך בין בני־הישיבה ובעלי־הבתים נגמר בדין־תורה, שהובאו לו שלשה רבנים ממקומות אחרים. אבא ז״ל לא רצה להשתתף בד״ת זה, בתור ״דיין דמתא״, אבל הד״ת היה בביתנו בנוכחותו של אבא ז״ל. היו ״טוענים״ מצד העיר ומצד בני הישיבה. אחד מן ה״טוענים״ של העיר, ראש הקהל ״י ו ס י ר ׳ ל י ג ׳ ס״, יהודי זקן ופקח, מן ״המשכילים״ בימים ההם, רצה להוכיח, כי בני הישיבה בוולוז׳ין קונים בשר בזול יותר מאשר בשאר מקומות, משום שמזמן רבנותו של בעל ״שאגת אריה״ בוולוז׳ין מכשירים שם ״מכה בדופן״, מה שבערים אחרות אינר כשר. נענה בן־ישיבה ואמר: ״ר׳ יוסי, על מכה בדופן אנו מוותרים לך עד מאה ועשרים שנה״ ...

ח.

חיי הישיבה מבפנים

הישיבה בוולוזין עלתה על שאר הישיבות, שהיו קיימות בזמן ההוא ואף על כל הישיבות מאז ועד היום, לא רק בתכנה על ידי גדולתם של ראשי הישיבה וחשיבותם של בני הישיבה, אלא גם על ידי כמה דברים חצוניים. כמה דברים, שהיו מיוחדים לישיבת וולוזין, לא נגעו בכל בני הישיבה, מפני ששם לא היתה בכלל שום כפיה מבחינה כל שהיא. בכל זאת הטביעו אותם הדברים חותם ידוע על אלה שלמדו שם.

אחד הקוים המיוחדים לישיבת וולוזין היה „לימוד החומש". בשום ישיבה, עד כמה שידוע, לא היו לומדים חומש. מה פירוש, שישבו אנשים מבוגרים מופלגי תורה, וילמדו חומש? הרי זה לימוד של תינוקות, וכלום יש לך אדם שהגיע לשנות בגרות, ומה גם אם תלמיד חכם הוא, שאינו יודע חומש? אך בוולוזין שררה רוח אחרת. אבא ז"ל היה אומר: „בזמן הזה אינם יודעים לא „הבחורים" ולא „האברכים" לא חומש ולא נביאים וכתובים. וכי מהיכן ידעו, אם מימיהם לא למדו זאת בכובד־ראש? אולם בזמן ש„האברכים" — גם ה„בחורים" אחרי כן — יהיו לרבנים בישראל ועליהם יהיה לדרוש דרשות, יהיו מוכרחים לעיין בנביאים וכתובים. אבל חומש לא ילמדו ולא ידעו לעולם ..."

סדר היום בישיבת וולוזין התחיל עם „לימוד החומש". תיכף לאחר התפלה היו מתכנסים טובי בני הישיבה ליד אחד השלחנות ואבא ז"ל היה קורא לפניהם פרשה בחומש, זאף ביום השבת היו נוהגים כך. לימוד החומש בוולוזין היה שונה לגמרי מן הרגיל. דוגמא ללימוד זה אפשר לראות בפירושו של אבא

ז"ל „העמק דבר" עם ההערות „הרחב דבר". אבל זו אינה אלא בבואה, משום שהמלה המעולה שבדפוס אין בכחה למסור אפילו חלק מן התענוג שהיה לו למי ששמע את החומש מפיו. התלהבות רבה כזו לכל אות ואות בתורה שבכתב ואהבה עצומה כזו, על ידי פירוש בפסוקים, לתורה שבעל פה, כמו שהרגיש השומע את הפרשה בחומש, קשה לאדם לתאר לעצמו. ועם זה הוסיפו חן רב וטעם רב לכל פירוש ולכל באור בקיאותו של אבא ז"ל בתנ"ך, גם כל אופן הלמוד שלו בדרכם של ה„ראשונים". כמה וכמה מבני הישיבה בוולוזין, שיצאו לעולם הגדול ונעשו מופלגים במקצועות שונים, לקחו עמהם הרבה תורה ומדות טובות מ„לימוד החומש" במדה לא פחותה מאשר מן ה„שעורים". כי בוולוזין הכירו והבינו מה שנאמר: „אם הרב דומה למלאך ה' צבאות וכו'". לא רק מה שלימד היה כביר, אלא איך שנאמרו הדברים מפיו.

בכלל היו היחסים בין אבא ז"ל וכל אחד ואחד מבני הישיבה מופלאים, מלאים אהבה פנימית ומסירות. „בני" — היה הבטוי התמידי, שהיה מצלצל ומורגש בכל שלמות המושג הרוחני של אהבת אב לבנו.

היה מעשה שרב מפורסם הביא את בנו, בן יחיד, לישיבה. הרב, איש זקן בימים ההם, פנה אל אבא ז"ל בבקשה, שישגיח במיוחד על בנו. „הלא בן יחיד הוא לי" — הוסיף — „יקר הוא לי מאד, רבי, ישים נא עין עליו". ועל זה השיב לו אבא ז"ל: „ודאי שצדק כבודו, בן יחיד הוא לו, אבל אצלי כל ארבע מאות בני הישיבה בנים יחידים"...

ואף על פי שכחה הגדול של וולוזין היה בהתמדה ובמסירות ללימוד התורה, מפני שהתמדתו של אבא ז"ל שמשה תמיד מופת לכל בן ישיבה, הרי גם זו היתה שונה מבשאר המקומות. מספרים, כי כשהיה בחור בא לישיבה ללמוד, היה אבא ז"ל שואל אותו: „האם חשקה נפשך בתורה, בני? רצונך להיות מתמיד?" — „ודאי, רבי" — היה עונה הבחור. — „היודע אתה, מה יש לו למתמיד לעשות?" עומד הבחור משתאה ומחריש. אחרי כן הוא שומע תיכף באור הענין: „מתמיד צריך לאכול בזמנו, לישון בזמנו ו...ללמוד בזמנו".

זה היה „סדר הלמוד" בוולוזין, הכל יש לעשות בזמנו. אין לבטל מן התורה רגע מיותר, אבל אין להפריז זלהתיש את הגוף על ידי אי־אכילה ואי־שנה, אולם

היו בישיבה „מתמידים" כאלה, שלא ידעו על אכילה ושנה, היו כאלה שלמדו שמונה עשרה או עשרים שעה במעת־לעת, הם לא ידעו ממש ולא הרגישו מה שנעשה מסביב להם, תמיד היו רעבי־שנה, מוחם מעורפל. ל„מתמידים" כאלה הגו כבוד על כחם הרוחני, על רצונם החזק, אבל הם לא נמנו על „הבחורים המעולים".

פעם אחת בסעודת חג, כשהיו נוהגים להזמין לשלחננו „יחסנים" אחדים מבני הישיבה, זה בזכות יחוס עצמו כגדול בתורה וזה בשל יחוס אבות, שהיה בר אבהן וכדומה — ואותו יום היו בין המוזמנים אחד שהיה המתמיד הגדול בימים ההם — נכד לאחד הרבנים המפורסמים אז — ושני מן „הבחורים המעולים" — כעת הוא ראש ישיבה מפורסם בירושלים — שאמרו עליו, כי אינו מתמיד כלל, אבל הוא מופלג בתורה. בשעת ישיבתם אל השלחן פנה אבא ז"ל לשניהם ואמר אל המתמיד: „אתה לומד תורה", ואל השני אמר: „ואתה יודע תורה". ותיכף לאחר כך פנה אבא ז"ל אל המתמיד ובאר את דבריו: „מרוב למודך אין לך פנאי להיות למדן. כשתחדל מהיות מתמיד ללא אכילה וללא שינה, אז תתחיל לדעת תורה"...

הרוח האמתי של למוד התורה, של התמדה ללא הפסק, היה שורר בוולוזין במדה שלא היתה כמוה במקום אחר. בית־הישיבה לא היה מעולם ריק, עשרים וארבע שעות תמימות במעת־לעת נשמע שם קול התורה. הזמן הקבוע של הלימוד היה בערך, מתשע בבוקר עד שתים עשרה וחצי, שאז היו שומעים את השעור, ומשתים, בערך, עד תשע, תשע וחצי בערב. אבל תמיד היו בני־ישיבה, שעסקו בתורה גם בשעות הבינים ולא מעטים היו אלה, שישבו ערים חצי־הלילה הראשון ולמדו עד שתים־ שלש לאחר חצות ואחרי כן הלכו לישון; והיו אחרים, שישבו מחצית הלילה הראשונה ומשעה שתים שלש אחרי חצות ישבו ולמדו עד תפלת שחרית. גם בזמן התפלה היו כאלה, שבשעת חזרת הש"ץ היו מעיינים בגמרא או במפרש, מפני שלבם נמשך אחרי התלמוד עד לאין שעור. בליל שבת רב היה מספר בני הישיבה, שהיו ערים כל הלילה ועוסקים בתורה, גם בלילות החגים, וראש השנה, יום הכפורים ואף שמחת תורה בכלל, היה תמיד מי שהוא מיחידי סגולה יושב ועוסק בתורה. הישיבה לא היתה ריקה.

אבל דבר זה לא הפריע את שמחת החגים, שעמדו בישיבת וולוזין במעלה עליונה. אמרו שם: „מי שלא ראה שמחת בית השואבה בוולוזין לא ראה שמחה

מימיו". והרבה מן האמת יש במאמר זה. כל אש הנעורים וכל ההתלהבות שהיתה יוקדת בלב חמש מאות בני הישיבה התפרצה בימי החגים והמועדים. עוד בטרם בא החג היו בני הישיבה באספה כללית בוחרים ב„גבאים", היינו באחדים מן החברים, שיהיו המפקדים על החגיגה. הנבחרים היו כרגיל מן הבחורים המעו־לים והחשובים. שהגו להם כבוד. „הגבאים" דאגו קודם כל להכין את הדברים המשמחים לבו של אדם, שיהא על מה לברך, מה לשתות ובמה לברות. הלא אין שמחה אליבא ריקנא. היה צורך גם לשכור בית גדול ורחב ידים, שאפשר יהיה שם לערוך ריקודים. הילולות ביום ובלילה, כי בתוך ההילולא הגדולה מי זה מבחין בין יום ובין לילה ... הבית ששכרו, אם גם גדול היה מאד, לא הכיל את כל בני הישיבה, והיו רוקדים בחוץ, ומשנתגברה השמחה היו הכל הולכים אל ראשי הישיבות הלוך ורקוד, והיו מכניסים את ראשי הישיבות אל הישיבה בשיר ורננה, ורק אז התחילה השמחה האמתית. אבא ז"ל היה רוקד ושר עם התלמידים מתוך התלהבות כזו שהלהיבה אחרים. בין ריקוד לריקוד, בין זמר לזמר, נשמע פסוק או מאמר מעניינא דיומא, מה שהגדיל והגביר את השמחה. הגיעה שעת תפלה, היו מתפללים ומזמרים, מזמרים ומתפללים, ואחרי התפלה היו פוצחים בניגון: „יומא טבא לך, רבי", ושוב „ברוך אלקינו", ושוב „אתה בחרתנו", ואין קץ ואין סוף לחדוה. בליל שמחת־תורה, עם תפלת מעריב, היה מראה יוצא מן הכלל: אבא ז"ל היה עובר לפני התיבה ובני־הישיבה היו ה„משוררים", העוזרים ל„חזן". אין לתאר, כמה „גילה" וכמה „רעדה" היו יחדו בתפלה זו. וכשהגיעו ל„עלינו לשבח" היו פותחים את ארון־הקודש ובניגון של מוסף ליום־הכפורים היו נופלים „כורעים"... ואחרי „הכורעים" שוב ריקודים ושוב ניגונים עד אור היום.

כל השמחות האלה היו כרגיל משעת הצהרים ועד למחרת בבוקר. ביום החג בבוקר לא נעדר איש לתפלת שחרית. „השכרון" של בני הישיבה לא היה סוף סוף נורא כל כך, ולאחר התפלה הלכה כל הישיבה לביתנו ל„קידוש". מקומות לשבת לא הספיקו לכל התלמידים, ישבו רק „הנכבדים" והשאר עמדו מסביב. לעמידה היה די מקום גם בסוכה, אך בכל זאת היו עומדים צפופים. אחרי ה„קידוש" ואחרי מילי מעליותא בעניני דיומא, היו מגישים „כיבוד" ואז גברה החדוה, זריזים לא המתינו עד שיגיע „הכיבוד" אל השלחן, אלא היו חוטפים מידי „הגב־

אים", שאמרו לחלק לאיש חלקו. היו מתחבטים, כביכול, הודפים זה את זה ומתקוטטים בשל פרוסת דובשן. בדיחו רבנן. אחד מן הממונים בישיבה, „אליעזר המנהל", יהודי פקח ומחודד מאד, היה רגיל לומר:

— כשחוטפים, יש לכל איש חלק, ומי שאין לו, סימן שלא חטף...

אבל כל החגים עם שמחתם הרבה לא הגיעו בחשיבותם וברשמם הכביר למדרגת „הסדרים" של פסח. „הסדרים" היו נערכים בביתנו, וכל בני הישיבה בלי יוצא מן הכלל היו מוזמנים. בדעתו מה טיבם של „הסדרים" בוולוזין, היה כל בן־ישיבה משתדל להשאר בחג הפסח בוולוזין, היו מוותרים על הנסיעה לימי החג לבית הורים, ובלבד להיות מיסב ב„סדר" של אבא ז"ל. אפשר לאדם להאר לו „סדר", שבו מסובים כמה מאות איש ליד השלחנות ואבא ז"ל בראש. ה„סדר" נמשך שש או שבע שעות. בליל „הסדר" השני, שמתחיל כרגיל במאוחר קצת, היו קמים מעם השלחן והולכים ישר להתפלל ותיקין. אבא ז"ל היה קורא את ההגדה ומבאר, והבאורים האלה נדפסו אחרי כן בספר „אמרי שפר". אבל גם כאן יש הבדל רב בין המלה הנדפסת, כל כמה שיפה היא, לבין הרושם הכביר של הסדר, כשהיו שומעים את ההגדה מפיו.

החלק הראשון של הסדר עד לאחר כוס שניה עבר ברוח חגיגי, במשמעת פנימית, הכל ישבו כאיש אחד והקשיבו לכל מלה ומלה של ההגדה עם הבאורים קשב רב. אך משהגיעו לסעודה, בין כוס שניה וכוס שלישית, נעשה הקהל „בגלופין" וחדות הנעורים היתה ידה על העליונה. לא הספיקו בקבוקי היין, שהרבו להעמיד על השלחן, והמסובין תבעו וחזרו שימזגו להם כוס שלישית ...

גם אבא ז"ל ניהנה מהוללות זו, ושעות אחדות עברו ליד השלחן בבדיחות הדעת, שיחות תלמידי חכמים, חדודים והלצות עברו מאחד לשני, ובין קערה לקערה היו שותים ומזמרים, מזמרים ושותים. אולם שתויי יין לא היו. כשרק התחילו בברכת המזון, עם הכוס השלישית ביד, שוב חזרה הרוח של תלמידים היושבים לפני רבם הגדול. ורק לאחר ש„הסדר" נגמר, בשתים־שלש שעות אחר חצות בליל ראשון, ובארבע־חמש עם עלות השחר בליל שני, היו פותחים בריקודים ובהילולא. קבוצה מיוחדה היתה מקיפה את אבא ז"ל ומבדחת אותו בשירים ו„באמירת חרוזים". החרוזים של לילות ה„סדרים" הצטיינו בבקיאות

רבה במאמרי חז"ל על יציאת מצרים, בדינים של פסח, במדרשים, בפסוקי שיר השירים, וכמובן היו ממולחים גם במאורעות השעה מחיי הישיבה. היו בני ישיבה. שהראו כח רב בדבר זה, כמה מהם נעשו אחרי כן גאונים בתורה וכמה— גדולים בשירה, מפני שבחרוזים אלו היו באמת שתי הסגולות ...

ולא רק בני־הישיבה השתתפו ב„סדרים" של פסח, אלא גם חלק גדול מבעלי־הבתים שבעיר היו אחרי „הסדרים" בביתם באים לביתנו עם כל בני ביתם. הילדים שגדלו בביתנו היה להם הרושם, „שסדר" עורכים רק במאתים או שלש מאות איש מסביב לשלחנות, אך יהודים־סתם סועדים בלי „סדר" ובאים לערוך את ה„סדר" בביתנו.

הנפשות היחידות, שלא השתתפו ב„סדרים", היו הנשים של ראשי הישיבה, מפני שמיום ערב־פסח בבוקר היו מוכרחות לטפל בהכנת סעודה לכמה מאות איש, ובשעה שהתלמידים ישבו והתבדחו והתענגו, היו „הרבניות" עומדות במטבח להשגיח על המגישים ועל „החלקים", שאיש לא יקופח, ובשעה מאוחרת בלילה היו עיפות ויגעות כל כך, עד שלא ההגדה ולא הכופתות לא יכלו לעודד אותן.

אבל הכל היה כדאי, כדי לערוך „סדרים" כאלה, שהיו כמעט בבואה של השמחה בקרבן פסח בימי קדם...

העוזרים המעטים, שהיו רצים ושבים בין חדר־המטבח וחדר־האוכלים ועליהם היה להשגיח, שכל איש יקבל „חלקו" ו„כוסו", היו ה„גבאים", שקשה היה לקנא בגורלם ... אך זה מזגו את הכוסות והלכו מעם השלחן, והנה תובעים מהם שוב, שכחו, כביכול, הנה זה היה השלחן מלא דגים, ואך נטו רגע, וקוראים להם ובאים אליהם בטענות, מפני מה הצלחות ריקות... והגבאים מחויבים לספק את כל הדרישות, הרי לכך בחרו בהם.

אבל שמחת־החג נהפכה תיכף לאחר החג לשמחה של תורה בישיבה. בשבת שלאחר שמחת־תורה, שבת בראשית, וגם בשבת ראשונה אחרי הפסח, שרוח חצי־חג שרויה עליהן, הפסיקו בבת אחת את החגיגות וחזרו לחיים הרגילים, ללימוד התורה. כל השנה בשבת בצהרים לא היו כל התלמידים יושבים בישיבה, זה היה מתענג על המנוחה וזה היה מטייל או הולך לביקור. אולם בשבתות הראשונות עם התחלת „הזמן" היתה הישיבה מלאה תלמידים. אז היה כל בן־

ישיבה קונה „חזקה" על מקומו שבחר לו. המקום שישב עליו התלמיד ולמד בשבת לאחר החג נשאר בחזקתו לכל ימות הקיץ או החורף. איש לא תפס אותו, אפילו אם בעליו נעדר פעם. „החזקה" היתה מין חוק לא כתוב ובן־הישיבה זכה במקומו על ידה.

השבתות שאחרי החגים צורה מיוחדת היתה להן. היו מרגישים, כאילו האנשים היו רעבים אחרי זמן מה של „הלולות" ומהרו לשבור רעבונם בגמרא...

ט.

ה ר ב נ י ת

אם החיים הפנימיים והחיצוניים של „ב נ י הישיבה" בוולוזין היו שונים מחיי „ב ח ו ר י הישיבה" במקומות תורה אחרים, הרי זה בא במדה רבה מתוך השפעתה ומסירותה לתורה ולגמילות חסדים של ה ר ב נ י ת בוולוזין. כי הרבנית, ביתר דיוק, אשתו של ראש־הישיבה הראשי לא היתה חובקת ידיה, כדרך שאנו רואים לפעמים אצל כמה מן הנשים המפורסמות, שאינן אלא פלג־גופא של בעלה ובבואה של סביבתה, כי אם היתה פעילה בהנהלת הישיבה ואישיות כשהיא לעצמה. לשם כך, מובן מאליו, היה צורך לא רק בכשרון יוצא מן הכלל ובבינה יתרה, אלא גם בהבנה ובמסירות לתורה בכלל ולישיבה בפרט. במדה יתרה יש להזכיר ולהוקיר את פעולותיה של רבנית־מנהיגה, כזו שהיתה אמא ז"ל. וכבודה עוד יגדל בעינינו, אם נשים אל לב, כי למרות הסיוע הרב והתדירי, שהיתה מביאה לעניני הישיבה, לא בא הדבר לידי גלוי, שיהא ניכר רוחה ורצונה, כדרך שאנו מוצאים במקומות אחרים, ששם עמדי הרבניות בראש ובכל כשרונן הרב יצא שכרן בהפסדן...

שדה־הפעולה של אמא ז"ל היה כפול: מצד אחד לעזור לבני הישיבה ומן הצד השני לתמוך ב„בעלי הבתים" של העירה וולוזין, שהיה להם עסק עם בני הישיבה. פירוש הדבר, בכל אלה בעלי הבתים, שאכסנו את בני הישיבה בחדריהם. כפי שנזכר למעלה, היתה ה„חלוקה" — הכסף שנחלק פעמים בחודש לבני הישיבה — ניתנת לא במישרין אלא בעקיפין, כלומר, לידי בעלי הבתים

או על פי רוב, לבעלות הבתים, שהיו באות בכל ראשון־בשבת לסירוגין, ולפי החשבון של האכסנאין שלהן היו מקבלות את המגיע להן. החלוקה־למעשה של הכסף נתקיימה ב„חדר שני" של הישיבה וה„משגיח" היה המחלק. אבל לא כל בעלי־הבתים או נשיהם היו באים לקבל את החלוקה בזמן הקבוע. חלק הגון מהם היה מקבל את הכסף מראש בסכומים גדולים על חשבון העתיד, כשהיו זקוקים לחמשים או למאה רובל בבת אחת, ופעמים לסכום גדול יותר, על חשבון זה שבני־ישיבה „יתאכסנו" אצלם ו„חלוקתם" תפרע את המלוה קימעא קימעא. דברים אלה היו נמנים לא על עסקי יום יום של הישיבה וההנהלה, כי אם על המקצוע הכלכלי, וכל עניני כספים של הוצאה והכנסה, במובן הרחב והגדול יותר, נכנסו לחוג פעולתה של אמא ז"ל.

בשכל טוב הנטוע בלבה, בתבונתה העמוקה וברוחה הפעיל נהלה את העניינים הכספיים של הישיבה בתפיסה רחבה. היא לא היתה רק ממונה על הכסף שישנו, בעין, אלא גם התאמצה להשיג כסף בזמן שהיה חסר. כל המשא של עניני כסף היה מוטל עליה. כשהיה צורך ללוות כסף — וצורך זה היה לעתים קרובות מאד — וכשהיו מוכרחים לפרוע חוב וכסף אין, נשאה וסבלה אמא ז"ל את כל הדאגות הללו. השיגה, לותה, האריכה זמן התשלום, הכל כמו שנהוג בעולם הגדול, מתוך חשיבות, מתוך סבלנות, וכרגיל בעסקים אלו ב„קבלת יסורים באהבה". על ידי כך, קודם כל, הוסר עול הדאגות מעל אבא ז"ל, שלא ידע את הקשיים החמריים, שבכחם לשחוק אף את האדם הגדול שבגדולים... ועל ידי זה שהאשראי של הישיבה עמד איתן והתשלומין נעשו בזמנם נשתבח גם מצבם של בני הישיבה וכבודם עלה. ידוע ידעו בוולוזין, כי החזקת אחד או שנים מבני־הישיבה כאכסנאים בבית הרי זו הכנסה בטוחה, שיש לסמוך עליה. החנוני מצא כסף ללוות בשעת דחקו, האומן קבל את הסחורה הדרושה לו בהקפה, בזמן שבא למשכן את כסף ה„חלוקה", שעתיד הוא לקבל מאת בני־הישיבה שבביתו אם רק הרבנית, אמא ז"ל, אישרה את המלוה והבטיחה, שתשגיח על כך, כי בכל שני שבועות תגבה את הסכומים המדוברים ותמסרם למי שהם מיועדים. בעלי־הבתים ובעלות־הבתים היו חולקים אפוא כבוד לבן־הישיבה, וכל מה שגדלה חשיבותו של הבחור או האברך

בתורה וה„חלוקה" שלו היתה גדולה, היה כבודו גדול, משום שעל יסוד „אכסניה הגונה", שבה דרים בני־ישיבה „מעולים", היתה ההכנסה בטוחה יותר ואפשר היה לקבל במדה יתרה ובקלות מרובה את הכסף למפרע.

כמובן, היה דבר זה קשור בעמל רב ובמאמץ גדול וגם בעבודה טכנית מרובה, משום שגם הנהלת הפנקסים של כל זה היתה בידי אמא ז"ל. בשנים הראשונות אחרי השרפה נבנה חלק גדול מן הבתים בוולוזין על ידי הלוואות באלה והרבה בתי־עסק שנחרבו קמו בדרך זו. אבל כל הדברים לא היו למשא על אמא ז"ל, בזמן שידעה כי על ידי כך תצמח טובה לישיבה ולכמה מאות אנשים פרטיים, כי מי כמוה היה מסוגל להביא קרבנות גדולים לתורה ולגמילות־חסדים, ומה גם כשבאו שני הדברים כרוכים יחדו!

כשבאה אמא ז"ל לוולוזין בימי נעוריה, הפליאה את רואיה ביפיה ובאצילותה בדבורה ובתכונתה. כשהיתה יוצאת לרחוב, היו מסתכלים בה, וכשנכנסה בדברים עם מי שהוא, היו מספרים בהתפעלות — היכן ראו והיכן שמעו אשה נפלאה הן במראה החיצוני והן בפנימיות נפשה? בתי אבות, גם ב„בית הרב", שנתרחקו זה מזה על ידי מחלוקת של שנים רבות ודברי ריבות „פוליטיים", נתקרבו זה לזה על ידי „הרבנית הצעירה" ובגללה עשו שלום ביניהם. אבל אם בזמן הראשון לבואה לוולוזין היו סחים על הופעתה, על השכלתה — כי בימים ההם, אם אשה ידעה עברית, דברה רוסית, קראה גרמנית והכירה את השאלות המנסרות בעולם, הרי זו היתה מדרגה גבוהה של השכלה. — וכל אלה שידעו את כל אשר עבר עליה, כי זתרה על הון ועושר וחיי עונג אך ורק לשם מטרה א ח ת: לשבת במחיצת חכמים ולהתענג על שמיעת קול תורה ולסייע בידי לומדי תורה, — דברו גם על זה מתוך השתוממות והערצה. יותר מזה הפליאה במרצה הרב ובלבה הרחב להתענין בכל דבר חשוב ולעזור לכל אדם במסירות נפש. בתנאי חיים קשים, בזמן שהיא עצמה היתה עמוסה דאגה של פרנסת הישיבה והוצאותיה, לא התעכבה מעולם מעשות חסד מתוך סבלנות מרובה, מתוך ידידות עצומה; ובשעה שנגע הדבר בעשית טובה לתלמיד חכם, ראו אז כמה גדול היה תענוגה. נשמתה היתה מלאה אהבה והתלהבות לתורה וללומדי תורה, וסניה הזהירו משמחה בשמעה קול תורה.

עינה ולבה לא היו — כדרך שאנו מוצאים אצל הרבה בני־אדם, גברים ונשים, אפילו למעלה מבינונים — מצומצמים רק במעשה־טוב אחד, באיש מסוים, בענין ידוע ובזמן מוגבל. היא הרחיקה ראות וחשוב. תמיד היו ברעיונה ענינים גדולים, לבה הגה בעניני הכלל, ועם זה לא הסיחה דעתה מן הפרט ושאפה לעשות מעשים שיביאו עזרה יסודית. כשבא המשבר על הישיבה, עוד בטרם שבא הפחד, כי הממשלה תסגור את הישיבה, נעשה המצב הכספי קשה מאד ונשמעו דעות, שיש צורך „לקצץ בהוצאות", פירוש הדבר: או להמעיט את מספר בני הישיבה, או להפחית מדמי החלוקה, או לעשות את שני הדברים יחד. ואז נכנסה לענין אמא ז"ל במרצה שלא היה לו גבול ובבטחונה שהפליא הכל והצילה את המצב. היא הנהיגה אז את שיטת „הפתקאות". בכל ראשון־בשבת לסירוגין היו נותנים לכל בעלי הבית על חשבון בני־הישיבה הדרים אצלם במקום כסף מזומן פתקאות על סכומים ידועים, שזמן פרעונן היה קבוע. ה„פתקאות" קנו להן שם זרכשו אמון. לא רק בוולוזין אלא בכל הסביבה, ולא רק בין יהודים אלא גם בקרב האוכלוסיה הנכרית. ה„גוי" בן הכפר היה מקבל במחיר העצים להסקה או צרכי המזון את ה„פתקאות" כמו שטרות כסף, וה„פריצים" היו מקבלים מאת החנוונים והסוחרים מחיר יבולם את ה„פתקאות" כמטבע עוברת לסוחר.

כמובן, הגדיל הדבר הזה את עבודתה ועמלה של אמא ז"ל, מפני שעליה עצמה הוטל לכתוב את הפתקאות, לסמן את המספרים, לרשום בפנקס ולהשגיח בשבע עינים, שלא יחקו ויעשו פתקאות מזויפות, ואלה שהגיע זמן פרעונן יפרעו בדיוק. אבל לא היה דבר קשה בשבילה, אם הענין היה לטובת הישיבה. מסירות זו היתה ניכרת בזמן שהיה מתקבל „הדואר", ז. א. ביום שהיו מקבלים מכתבים בוולוזין, ואז היה מתקבל גם כסף לא רק בשביל הישיבה מאת ה„משולחים" השונים ומיחידים, שהיו שולחים את תרומותיהם, אלא גם הרבה מבני הישיבה היו מקבלים כסף מאת הוריהם או קרוביהם. וכדי שבני הישיבה לא יצטרכו בעצמם ללכת לבית־הדואר, לשם חתימה על שובר הקבלה ולפעמים גם להמתין שם שעה ארוכה ולבוא מתוך כך לידי „בטול תורה", היתה אמא ז"ל עושה כל זה. וכאשר „בא הדואר" פעמים או שלש פעמים בשבוע, היתה

הולכת לבית־הדואר וחותמת שם במקום בני הישיבה, מקבלת את הכסף ומחלקת אותו אחרי כן. כאן לא עצר אותה שום דבר, לא השלג ולא הגשם; גם לא התענית ואפילו לא מחלה לפעמים, כי איככה תוכל אמא ז״ל לתת לבן־ישיבה שיוחיל עוד יום בזמן שודאי הוא זקוק לכסף במוקדם?!

אין פלא אפוא, שכל בני הישיבה, אפילו בעוזבם את וולוזין, ראו את אמא ז״ל כחלק חשוב מן הישיבה, והרבה מבני הישיבה, ומהם גאונים וגדולים מפורסמים, רואים את עצמם כתלמידיה באהבת התורה, ובמדה זו היתה היא רבנית־גאונית...

עד כמה הכירו וידעו בני הישיבה את מסירותה של אמא ז״ל, אפשר היה לראות בזמן מחלתה הקשה שעברה עליה. מצבה היה מסוכן, הביאו את הרופאים הגדולים מן הערים הסמוכות, גם ממינסק בא רופא מומחה. אותו זמן התכנסו ובאו הרבה מבני המשפחה ובלב כולם היתה דאגה א ח ת, בקשה א ח ת ותפלה א ח ת — כי הרבנית תקום מחליה. אז באו בני הישיבה בבקשה לפני אבא ז״ל, שיתן להם רשות להתפלל לשלומה ולאמר את פרקי תהלים הנהוגים. אבא ז״ל לא הרשה בתהלה, הוא אמר שתלמוד תורה הוא למעלה מכל דבר ואי אפשר לבטל „תורה דרבים״ מפני שום סבה שתהא. אולם בשעה שבאי כחם של בני הישיבה עמדו על דעתם ואמרו, שהם מאמינים כי ב ש ע ה זו הם צריכים להתפלל לחולה, קבלו רשות, אבל רק ל ר ב ע ש ע ה. ואך עברו חמשה עשר הרגעים נתן הוא עצמו, אבא ז״ל, אות שיפסיקו את תפילתם וימשיכו את לימודם. אותה אמירת תהלים ואותן התפלות עשו רעש, כפי הנראה, לא רק בעולם ה ז ה... וכאשר הוקל לחולה, ועל אף כל „נבואות״ הרופאים, „כי אי אפשר שתחיה ולא תמות״, קמה מחליה ושבה לאיתנה — היתה השמחה רבה בכל מקום שהגיע דבר השמועה על מחלתה ועל החלמתה.

הכבוד הרב וההערצה הגדולה לאמא ז״ל מצד כל אלה שהיו קשורים עם הישיבה וגם מאת אלה שהיה להם מגע רוחני עם וולוזין, נגלו לא רק שם, אלא בכל מקום שישבה מיום שנסגרה הישיבה ועד השעה האחרונה לחייה בירושלם, ועוד הלאה מזה... כי גם בארץ ישראל הזהירה בזוהר חכמתה

יראתה וטוב לבה, ואהבתה ושמחתה בכל חלק מן הבנין של ארץ־ישראל היתה גדולה כמדת מסירותה לתורה. מושגה על התורה היה אותו המושג השלם, כפי שהוא מצוי אצל הגדולים שבנו, הכולל בתוכו גם את ארץ ישראל, שהיא בזמן הזה היסוד של התורה...

ימי חרדות

אף כי הישיבה עמדה אז במדרגה עליונה, כחמש מאות תלמידים היו בה, ופרסומה היה גדול בכל תפוצות ישראל, הנה עמוק מבפנים קננה רוח חרדות. סבות רבות היו לזה. אפשר שכל סבה בפני עצמה לא היתה בה סכנה לקיום הישיבה, אבל כל הדברים שבאו יחד הביאו לידי המשבר. (אבא ז"ל היה רגיל אז לבאר, כי אם אנו מוצאים בדברי חז"ל שלא חרבה ירושלם „אלא בשביל שביזו בה ת"ח", „אלא על שהעמידו דבריהם על דין תורה", „אלא בשביל שפסקו אנשי אמונה" וכדומה, אין בזה משום סתירה או דעות מחולקות, כי אם בגלל צרופם של הדברים יחד, חרבה ירושלים). בשנות תרמ"ח ותרמ"ט לא היתה עדיין הסכנה ניכרת מבחוץ, אבל בביתנו הרגיש אפילו נער קטן כי משהו לא כשורה.

הסימן המובהק היה בנסיעות התכופות פעם של אבא ז"ל, פעם של רבי חיים סולובייציק, פעם של אחד מפקידי הישיבה. מרבים היו לדבר על נסיעה לווילנה או לפטרבורג. ווילנה היתה המקום הראשון, שבו דנו בעניני הישיבה. בזמן שהיו דברים חיצוניים, שיש להם עסק עם הממשלה, היתה ווילנה המקום, שצריך היה לנסוע לשם לבקש ולהשתדל בדורן ובתפלה. על „מלחמה", אפילו במובן החוקי של מלה זו, לא דברו בפה ולא חשבו בלב. שלטון הרשע היה אז בכל תקפו. אלה היו ימי מלכותו של אלכסנדר השלישי. לא היה סימן לחופש של דבור או של כתיבה. כל הענינים, הן לטובה והרבה יותר לרעה, נחתכו במשרדים, בלשכות של הפקידים השונים.

שני אדונים היו לה לישיבה. מצד אחד השלטון לעניני השכלה, שבראשו עמד אז המפקח על שבעה פלכים ובירת מושבו היתה ווילנה שהיו גליל אחד לעניני חנוך, ותרבות מטעם הממשלה. ומצד השני השגיח הגנרל גו.ב.ר.נטור של שלשה פלכים: ווילנה, קובנה והורודנה, ומקום מושבו אף הוא בווילנה. המפקח בעת ההיא היה שר ושמו סרגייאבסקי, איש מלומד ובעל תכונות עדינות. אמרו בשמו, שהביע גלוי דעת, כי כל עוד שהוא חי וראש הישיבה הזקן — אבי ז"ל — יעמוד על כנו לא תאונה רעה לישיבה. והגנרל־גוברנטור בעת ההיא היה קוכאנוב, שונא ישראל, ובהיות שלטון רב בידו, כח בלתי מוגבל כמעט, משום שכל עיקר משרתו של גנרל־גוברנטור היה לשמור על המדינה מפני "האויבים הפנימיים", המתפכנים, התאמץ, כמובן, להראות את ידו הקשה ליהודים. לפיכך היה צורך להיות לעתים קרובות בווילנה, לראות פקיד פלוני או שר אלמוני, לשמוע ולדעת מה שנעשה בחדרי־חדרים, מה הן הגזרות המתרחשות וכיצד אפשר לבטלן.

בווילנה ישבו בעת ההיא כמה וכמה עסקנים יהודים, שהיו להם מהלכים "בחלונות הגבוהים" ושאפשר היה להשתמש בהם בשעת צרה. כל אלה שהיו נמנים על הדור "החדש", ביתר דיוק: "המשכילים" של אותה תקופה, בזמן שהאידיאל היה ל"רוסס" את הנוער היהודי — היו, כדרך הזמן ההוא, שונאים ליהדות הדתית בכלל ולישיבת וולוזין בפרט. מנהיגי הדור של המשכילים היו מורים או תלמידים של בית המדרש לרבנים לשעבר בווילנה, שבו התאמצו בכונה להלחם עם כל מה שיש בו מן המסורת היהודית. בראש אלה עמד אז המלומד המפורסם יהושע שטיינברג, שהיה תקיף גדול בחוגי המלומדים של הממשלה, גם היה פקיד רשמי אצל המפקח על בתי הספר, והאיש הזה היה שונא תכלית שנאה את הישיבה בוולוזין. וכך יצא, כי בשעה שבאו לבקש טובה מאת הממשלה, צריכים היו קודם כל לבקש עצה, כיצד להמנע מזה, שהיהודים "המקורבים למלכות" לא יעשו רעה... המשכיל היחידי, שהיה יוצא מן הכלל, היה שמואל יוסף פין. הוא היה אז זקן מופלג ובעל השפעה גדולה לא רק בין יהודים. הוא היה המנהל הרשמי של "צדקה גדולה" בווילנה, שלמעשה היתה בימים ההם — הקהלה היהודית של ווילנה. גם היה פקיד,

„היהודי המלומד", בלשכת הגנרל־גוברנטור. והאיש הזה היה מוקיר רבנן, הוגה כבוד רב לגדולי תורה והתאמץ עד כמה שאפשר להיות מועיל לישיבה. כשהיה אבא ז"ל בא לווילנה ורוצה לראות את פין, רגיל היה הלה להכנס תמיד אצל אבא ז"ל ולא חכה עד שיבוא אליו. בימים ההם היה בזה סימן לכבוד גדול, מפני שפין היה לא רק מלומד במקצוע חכמת ישראל ועסקן צבורי חשוב, אלא גם איש עשיר, לפי מושגי הזמן ההוא. וכרגיל היו כל האורחים שבאו לווילנה, גם רבנים מפורסמים, מקדימים לבוא אליו.

ה„המון" בווילנה התיחס לפין בכבוד רב, אבל גם בחשד ידוע. לא האמינו, כי הוא באמת יהודי דתי, כפי שהיה נוהג כלפי חוץ. מפורסמה אניקדוטה, שהוא עצמו היה מספר: „מה יש לי לעשות כלפי יהודי ווילנה ולא עשיתי? מתפלל אני מנחה חמש פעמים ביום. כשאני יוצא בשעה אחת מבית „צדקה גדולה", מסדרים „מנין" להתפלל „מנחה גדולה", והרי אני מתפלל שם. הולך אני לביתי והנה בדרך קוראים לי להצטרף למנין בקלויז של קצבים, וכמובן שאיני מסרב. הולך אני הלאה, והנה מבקשים „מנין" בבית האבל, כיצד אפשר שלא להכנס? אני הולך לאספה, ושם מסדרים מנין לתפלת מנחה ואי אפשר לי להגיד שכבר התפללתי — הן לא יאמינו לי — והריני מתפלל שוב פעם. לפנות ערב קוראים לי לבית־הכנסת הקטן שלי, ממתינים שם שאבוא לתפלת מנחה — ואני מוכרח ללכת. וכך אני מתפלל מנחה חמש פעמים ביום; ויהודי ווילנה עוד אומרים, שאין אני זהיר בתפלת מנחה..."

אף רבי חיים סולובייציק היה מספר בשבחו של פין, כי בהיותו בווילנה בעיני הישיבה, צריך היה יום אחד בבוקר לראותו, נכנס לביתו ומצא אותו מתפלל תפלת שחרית במתיקות... הוא, שמואל יוסף פין, היה היחיד בין משכילי ווילנה, שהיה יהודי לא רק לפי השכלתו, אלא גם בלבו ונפשו. הוא היה האחד בין משכילי ווילנה, שנספח על תנועת חבת ציון. כל שאר „משכילי" הדור בווילנה בעת ההיא היו רחוקים מכל העניינים היהודיים, ואולי עוד הגר איבה להם, ולמעין התורה, כמו שהיתה ישיבת וולוזין, היתה האיבה גדולה שבעתים.

אותה שתדלנות שהיתה בווילנה היתה גם בפטרבורג באמת־מדה גדולה

הרבה יותר. מה שאי אפשר היה לעשות על ידי הגנרל־גוברנטור והמפקח על גליל בתי־הספר נסו להוציא לפועל בפטרבורג על ידי המיניסטרים, המיניסטר לעניני הפנים והמיניסטר להשכלה.

המיניסטרים לעניני הפנים היו תמיד צוררי ישראל. הם היו תמיד שומרי מלכותו של הצאר, והתאמצו לדכא כל דבר שלא היה רוסי, מלוכני במאה אחוזים. כמובן, היו אלה מביטים על מוסד כישיבת וולוזין מתוך חשד ומתוך איבה. במיניסטריון להשכלה שמשו לפעמים אנשים בעלי אופי רצוי לברירת ובעלי תבונה. בעת ההיא שמש מיניסטר לעניני השכלה גראף דיליאנוב, שמוצאו היה מארמיניה וידע אפוא טעמו של עם נדכא. מובן מאליו, שגם בפטרבורג היו הפסיעות הראשונות תמיד אל היהודים, שהיו להם מהלכים בין ה„גדולים". האישים הראשיים בעיר הבירה של רוסיה היו אז: בארון הוראץ גינצבורג, שמואל פוליאקוב, מארק וורשבסקי ופרופיטור באקסט. מלבד האחרון, שהיה נמנה על מעמד „המשכילים", היו שלשת הראשונים מאלה המכונים כעת „נסיכי הממון" והשפעתם היתה בעשירותם. כעסקני כלל ישראל, שהיו פונים אליהם מכל המקומות בשעה שנתרחשה גזרה חדשה — ומתי לא היו ברוסיה גזרות חדשות? — ידעו הללו יפה יפה את עניני הישיבה. בדרך כלל היו תומכים בישיבה, אולם דבר אחד היה קשה להם להבין: מפני מה אין ראשי־הישיבה רוצים, שילמדו לכל בני הישיבה בלשון הרוסית פרק בהשכלה כללית. הגבירים בפטרבורג, כמו המשכילים בווילנה, האמינו כי על ידי ידיעת הלשון הרוסית יבוא שנוי לטובה בכל שאלת היהודים ברוסיה.

כשהיו מדברים על נסיעה לווילנה או לפטרבורג, ידע אפילו תינוק ב„חדר", כי איזו סכנה מרחפת ולשם זה נוסעים, כדי לבקש עצות במה להציל את המצב. לווילנה היה אבא ז"ל רגיל לנסוע עם רבי חיים סולובייציק. הוא היה אז עוד צעיר בערך, בן ארבעים ועוד, והוא שהיה נכנס לבתי האישים הדרושים, בא בדברים, שלא היו לפי כבודו של אבא ז"ל לטפל בהם. ובזמן שהיו נוסעים לפטרבורג, היה במקום רבי חיים נוסע זקני הרב יחיאל מיכל הלוי אפשטיין מגבארידוק, מחבר ספר „ערוך השלחן". מעלה יתרה היתה

לו לזקני, שרבנים מעטים מאד היו מצוינים בה אז. הוא ידע לדבר ולכתוב רוסית ונחשב לאחד הרבנים „הידענים" בהויות העולם. לעתים קרובות היו נסיעות כאלה קשורות בהתיעצות עם עוד רבנים גדולים. כל מה שהיה נוגע לישיבת וולוזין נחשב לענין של כלל ישראל ממדרגה ראשונה. פעמים שעניני הישיבה היו גם מצד הממשלה קשורים בעניני הלמודים היהודיים בכלל, כגון „חדרים", מלמדים וכדומה. לפיכך נמשכו על פי רוב אל המועצות בווילנה או בפטרבורג גדולי הזמן ההוא המפורסמים: רבי יצחק אלחנן, רבי יוסף דוב סולוביצ'יק, רבי אליה חיים מייזל וכדומה.

התורף היה קשה בכל המובנים. מלבד הנסיעות התכופות, ששמשו ראיה לכך, שמצב הישיבה חמור מחמת סבות חיצוניות, שרר גם בישיבה מבפנים מצב קשה. המצב הכספי היה רע באופן יוצא מן הכלל. נוסף לזה היתה השנה מעוברת וחודש אדר ב' היה תמיד שאלה שקשה לפתרה. הכנסות הישיבה לא היו בשנת העבור מרובות מאשר בשנה פשוטה, כי המשולחים הרי היתה להם תכנית שנתית, באיזו ערים עליהם לעבור, ועל זה אי אפשר היה להוסיף בחודש של העבור. אולם ההוצאה בו בזמן היתה מרובה יותר, משום שהתשלומים היו חדשיים, וחודש שלשה עשר פירושו חלק שלשה עשר מן ההוצאה.

בחורף ההוא קרו גם שני מקרי מות בין בני הישיבה, אחד היה סלוצקאי והשני סלונימי, והדבר הזה השרה עצבות בלתי רגילה. היחסים בין בני הישיבה היו למעלה משבת אחים יחדו, ובשעה שקרה אסון לאחד פגע בכל החבורה כולה. מקרה מות בישיבה היה יוצא מגדר הרגיל. במשך שנים רבות לא קרה אסון כזה, וכאן קרו שני מקרי מות בזה אחרי זה במשך שבועות מעטים. חדשים אחדים לפני כן נפטר עוד בן־ישיבה, בן הרב מראסנה, מחבר ספר „פי אריה", בחור נשוא פנים, וכל זה יצר רגש עגום שאין לתארו במלים.

ההלויה של הסלונימי נמשכה יום תמים. נשמעו הספדים זה אחר זה, החל מפי ראשי הישיבה, ואחרי כן באו „האברכים", שכבר היו „ערב רבנים", שהרגילו עצמם לדבר לפני הקהל. ולמרות מצב־הרוח הנורא בשעת הלויה,

מפני שלא רק הישיבה אלא העיר כולה היתה שרויה באבל, היה רגע שצחוק חשאי תקף את המלוים, בשעה ש„משגיח" הישיבה רבי שלמה דוד דיסקין השמיע את הספדו. המשגיח היה טפוס בפני עצמו. הוא לא היה מופלג בתורה במובן שהיה שורר בוולוזין. אולם בקי גדול היה. שוקד היה על התורה כל הימים, ויותר משהשגיח על בני הישיבה שילמדו למד הוא בעצמו... בכלל היה האיש שקדן בכל דבר ודייקן במדה יוצאת מן הכלל. בבית הישיבה ידעו בדיוק את הרגע, שבו ירים ראשו מתוך הגמרא ויביט על הנעשה סביבו. ידוע היה באיזו שעה הוא יוצא לביתו ובעברו היה שם עין מי יש ומי אין בבית הישיבה. ואלה שלא היו דייקנים בתלמודם כוונו דוקא שעה זו ועשו עצמם כעוסקים בתורה. מה שהיה שעה קודם לכן וחצי שעה אחרי כן לא ידע ה„משגיח"... בני הישיבה היו מחבבים אותו והתיחסו אליו כאל חבר טוב ולא כאל אדם גדול העומד על גביהם. סייע לכך גם זה, שהיה איש אוהב לספר „בדיחה" וגם לשמוע חידוד אם היו פוגעים בו... גם ה„דרשות" שהיה משמיע לפעמים היו מלאות „רמזים", לשון נופל על לשון וכל מיני „להטוטים". גם בהספדו שנשא על הסלונימי מצא רמז. שם הבחור היה ירוחם אשר, והוא היה אומר „קדיש" אחרי מות אביו, ובכן קרא המשגיח הספדן בניגון המיוחד לו: זו היא כוונת הפסוק „אשר בך ירוחם יתום"...

הצרות בחורף ההוא באו זו אחרי זו. באותו החורף מתה פתאום אשתו של אחי רבי חיים ברלין, זו שהיתה לפנים „האלמנה לווין אפשטיין" המפורסמת בדפוס ובהוצאת ספרים. עברו רק חדשים אחדים מיום שנישאה לאחי רבי חיים ברלין, ופתאום בליל שבת, כשישבנו בסעודה בא רץ ובפיו הבשורה הנוראה, כי מצאו את אייגה — זה היה שמה — שוכבת מתה למחצה על המדרגות של ביתה. בעלה, רבי חיים ברלין, היה אז בווילנה בשל עניני הישיבה והדבר הזה עוד הכביד על המצב. כרגיל, השתמשו בכל התחבולות, נשלחו רוכבים וטלגרמות להבהיל רופאים מפורסמים מחוץ לוולוזין, אך ללא הועיל. כעבור שעות מועטות הודיעו, כי היא מתה. ממחרת היום בשעת התפלה היתה כל העיר זגם כל הישיבה שרויה באבל מעין תשעה באב. האחד שלא הכירו בפניו דבר היה אבא ז"ל. כדרכו, רוח של שבת שורה עליו, כולו

מלא שמחה פנימית ופניו מביעים קדושה. בבואו מן התפלה, באו עמו כרגיל ל„קידוש" הרבה אנשים ואיש לא הזכיר את דבר האסון. רק נכדו של אחי — כעת אחד האישים החשובים בארץ־ישראל — שהיה מזועזע מן המאורע, הזיל דמעה, וגער בו אבא ז"ל: „שבת היום, אין אבלות בשבת", ועברו לענינים הרגילים של פרשת השבוע.

בשעת הסעודה השלישית נכנסו עסקנים אחדים של „חברה קדישא" לשאול את אבא ז"ל על ה„מקום" לקבר שם את המת, אם ב„אוהל" של בית הרב או מחוץ לאהל. והם קבלו תשובה שלא צפו לה: „אל תשאלוני דברים כאלה. אם המת הוא רב־ערך, כל מקום ראוי לקבורתו, ואם חס־ושלום אין ערך לו, לא יועיל אפילו כשיקברוהו באהל החשוב שבחשובים"... וכך עבר יום השבת. התפללו מעריב, הבדילו על הכוס, וכמו ממעין פרצו הדמעות. אבא ז"ל נכנס תיכף לאחר הבדלה לחדרו ובכה בקול רם עד כי לא יכלו להרגיעו. והבכי הלך ונמשך עד אחרי הלויה. כל אחד הכיר וראה ברור, כמה גדול כחה של שבת לאיש השולט בכל אבריו ובכל רגשותיו לפי מצות התורה...

לצרות של אותו החורף לא היה עוד קץ. פרץ אז ה„הס" הגדול. „הס" בישיבת וולוזין היה זה שקוראים בימינו בשם „שביתה". בזמן שאירע דבר בין ראשי הישיבה ובין תלמידי־הישיבה והאחרונים רצו להראות את כחם, היו שובתים מתלמוד תורה. אך הדבר נעשה לא בדרך השלילה, אלא גם בדרך החיוב. היו יושבים כרגיל איש איש ליד הגמרא שלו, אך תחת ללמוד היה כל בן־ישיבה משמיע בשפתיו „ס—ס—ס" וקול נורא של מאות „ס" המם את הישיבה. תיכף הודיעו את אבא ז"ל והוא בא לבית הישיבה. בכל מקום שעמד למדו התלמידים או עשו עצמם כלומדים. אבל ממנו והלאה קצת השמיעו את ה„הס" לכל דקדוקיו. היו אז כמה סבות, שעוררו את רגזם של בני־הישיבה: המצב הכלכלי הקשה וגם המאורע, שעומד היה לבוא ר"מ חדש, שבני־הישיבה לא מצאו אותו ראוי לכהונה גדולה זו. לפי המושג של אז, לא כל רב גדול אף לא כל גאון מפורסם יכול להיות ראש־ישיבה בוולוזין. לכך היו דרושים כשרונות אחרים לגמרי כאיש וכרב ומורה. מלבד המסירות הרבה והכבוד ללא־גבול אל אבא ז"ל, היה אז הר"מ היחיד החביב על התלמידים רבי חיים

סולובייציק, וכל נסיון להושיב איש אחר על כסא הר"מ נחשב למעשה השתלטות בזרוע.

בערב ההוא שפרץ ה"הס" נוסף מקרה קטן, שהיו לו תוצאות גדולות, כדרך שיארע לעתים. בישיבה היה אז שמש, שעמד במשרתו זו למעלה מארבעים שנה. השמש, צ ב י ש ע י ה שמו, היה, כפי שהזכרנו, יהודי פשוט מאד, שבקושי הבין פרוש המלות. אבל הוא היה ארם פקח ובעל עין חדה. מה שגדולים ממנו לא ראו ולא ידעו, היה הוא מרגיש. הוא הכיר כל תלמיד ותלמיד על מעלותיו וחולשותיו. על פי רוב היה עומד ליד הדלת ומביט בעיניו החדות אל כל הישיבה. בערב ההוא, בשעה שה"הס" הלך וחזק, ראה את זה שפתח בשבירת מנורה — גם זה היה חלק מן "הפרוגרמה" להגדיל את המהומה — ובהיותו משרת נאמן, חרה אפו על המעשה הזה ופלט מפיו שם־גנאי כלפי התלמיד ההוא. הדבר הזה מלא את הסאה. ההתרגשות עלתה למעלה ראש ובני־הישיבה הגיחו ורדפו אחרי השמש ללמדו דרך־ארץ... קפצו ורצו על ספסלים, על שולחנות, הפכו את הדלפקים, כבו את המנורות ומהומה גדולה קמה. המהומה נמשכה זמן מה, עד אשר שקטו הרוחות קצת. אולם בתוך הישיבה נראה החורבן בעינו ולא רק ראשי־הישיבה אלא גם התלמידים הרגישו, כי אי אפשר שהדברים ימשכו כך להבא... תפלת ה"מעריב" אחרי המהומה היתה נוראה כל כך, עגומה כל כך, עד כי איש לא יכול ללכת לביתו במנוחה. הורגש באויר, כי משהו איום יותר עומד לבוא, המאורעות אינם מקרה בודד, אלא התחלה של דבר נורא...

הדבר האחד שהיה שורר אז ביחסים שבין הר"מ ותלמידיו היה אהבת־אב מצד אבא ז"ל לבני הישיבה ומסירות ללא־שעור מצד כל בני הישיבה אליו באופן אישי. כנהוג במקרים כאלה, נפוצו מגלות־עפות — אז קראו לזה בשם "כתבי־פלסתר" — שהביעו את דרישות ה"המונים", ז. א. בני־הישיבה. בעת ההיא למדו בישיבת וולוז'ין בחורים אחדים, שנתפרסמו אחרי כן כסופרים — אחד מהם, הזיטומורי, הוא חיים נחמן ביאליק — והם שחברו את כתב־הפלסתר הראשון עם ה"כותרת": "למען ידעו כל עמי הארץ", נגד ה"שמש", ודרך אגב נפגעו בו, כמו בכתבי פלסתר שבאו אחריו, כל אלה

שהיתה להם נגיעה להנהלת הישיבה, אך על אבא ז"ל היה גם שם מדובר מתוך דרך־ארץ רבה. ולא עוד אלא שבאה אז משלחת מאת הבחורים להביע לאבא ז"ל את מסירותם אליו, והזיטומירי הנזכר היה אחד מחברי המשלחת. למרות התרגשותו — עיניו הנוצצות זלגו דמעות — קרא להם אבא ז"ל בשם: „בני האהובים", כי ללא גבול היתה אהבת־אב אמתית למאות ולאלפי בני־הישיבה, שקננה בלבו הגדול.

מסרו מפה לאוזן, כי אחרי אשר שככה מעט חמתו של אבא ז"ל, הביע למקורבים את קורת רוחו מן השפה העברית היפה שהצטיינו אחדים מכתבי פלסתר אלה. אין עבירה מכבה מצוה...

המהומה חדלה מעט מעט. אבל כל זה היה מבחוץ, מבפנים כבר היתה אז ראשיתו של הסוף...

יא

ראש הישיבה

המסירות וההערצה מצד כל בני הישיבה, בלי יוצא מן הכלל, בכל הזמנים, אל „הזקן", כפי שהיו מכנים את אבא ז"ל, היו מיוסדות על שני גורמים. מעטים מאד האנשים בדברי ימי ישראל, שעמדו בראש ישיבה עולמית למעלה מארבעים שנה. דבר זה בלבד יוצא מגדר הרגיל. ובנוגע לישיבת וולוזין לא היו השנים חשובות לפי מספרן בלבד, אלא הן היו, בערך לשאר ראשי הישיבה, מימות רבי חיים הוולוזינאי ואילך, החלק הגדול ביותר של קיום הישיבה. עם זה יש להעיר, כי הישיבה בוולוזין הצטיינה בזה מישיבות אחרות, שבכל ימי קיומה, למעלה מתשעים שנה, היו בה רק שלשה ראשי־ישיבה, מלבד סגני ראשי ישיבה שגם מספרם הם לא היה גדול הרבה יותר. מיסדה הראשון של הישיבה רבי חיים, אחריו בנו רבי איצילי, ואחרי רבי איצילי חתנו, הוא אבא ז"ל. עם הפסק קטן בין רבי איצילי לאבא ז"ל. ארבע שנים בערך שמש בכהונת ראש ישיבה ראשון רבי אליעזר יצחק, אבל הוא היה איש חולני ונפטר בדמי ימיו והשפעתו בימי כהונתו לא היתה ניכרת. למעשה גם אז היה אבא ז"ל מנהיגה של הישיבה. אין פלא אפוא, כי לא רק מרחוק היה שמו של אבא ז"ל גדול מאד, אלא גם אלה שהיו קרובים לו התיחסו אליו בלבם מתוך רגש של יראת הכבוד. מורגש היה במדה ידוע מרחק עילאה בין הרב והתלמידים... זה הוא סימן מובהק לגדלות אמתית, שאין הקרבה מקטינה את הכבוד לה אלא מגדילה אותו. לא כל אדם זוכה לכך...

הכהונה הגדולה של ר"מ במשך שנים רבות בישיבה הגדולה שבעולם

היהודי אינה הסבה היחידה לאותו הכבוד ללא־גבול שהגו אל ראש הישיבה. הדבר היה מונח הרבה יותר בנפשו המיוחדה של האיש, באפיו של האדם הגדול האמתי, בהתגשמות של „אהבת התורה" בו. כל חייו של אבא ז"ל, מימי ילדותו, היו שרשרת אחת של תורה, ללמוד וללמד וגם להשפיע על אחרים שילמדו. וכשם שכל טבעו היה נוח, מתון, מיושב, שקט ולא סוער, כך היתה השפעתו על הסביבה כולה שקטה, נוחה, שאננה. התאור המעולה של מנוחתו העמוקה ושלותו הקדושה, כפי שמספרים, נתן אבא ז"ל בדברו פעם אחת על ההבדל שבינו לבין רבי יוסף־דוב, שהיה ידוע למחמיר ובעל מרה־שחורה בנוגע לעצמו: „כשמגיע ליל פסח — אמר אבא ז"ל פעם בשעת חדוה — אני מברך „שהחיינו" בכל לבי, יודע אני שיום גדול הוא, יום של מצוות רבות: בעור חמץ, אכילת מצה, ספור יציאת מצרים, ארבע כוסות, אכילת מרור, שמחת החג, וכי אפשר שלא לשמוח? הרי יפה שעה אחת של תורה ומצוות בעולם הזה מכל חיי העולם הבא. ואלו רבי יוסף דוב חושש שמא לא דקדק בבדיקת חמץ, לא בטל אותו כהלכה, הכזית של מצה אינה משומרת, היין לפסח אינו כשר כראוי, ומתוך כך אין שמחתו בחג שמחה שלמה, ותחת ליהנות מכל מצוה, נפשו חרדה תמיד, שמא לא עשה את המצוות כהלכתן ועבר עבירה חס ושלום"...

רוח השלוה הפנימית, אם רק נעשה הדבר כדין, סייעה לו עוד בשחר נעוריו. כשבא לוולוזין והוא חתנו של רבי איצילי, היה רק בן שלש עשרה וחצי. שמו היה גדול, כי בהיותו בן לבעל־בית, לא רב אלא סוחר בעיר מיר, רבי יעקב ברלין, שהיה ידוע כצדיק ולמדן, אבל בכל זאת לא היה כמובן דומה לרבי איצילי מוולוזין בימים ההם, ובכל זאת זכה לשידוך כזה, וגם הכלה היתה מן המצויינות — הרי זה סימן מובהק, עד כמה גדול היה שמו כיוצא מן הכלל. אבל כשבא לוולוזין לא יכול להתרגל לסביבה החדשה. בביתו של רבי איצילי היו בנות רבות וחתנים, בנים ונכדים, ובצרוף בני הישיבה נוצר בית של סוג עילאה, עם ענינים שונים ועסקי משפחה מכל המינים. אבל אבא ז"ל היה כבר אז האיש בעל אופי מוצק וקיים מה שקבל על עצמו לא להתערב בשום דבר, אלא להיות סגור באהלה של תורה, בלי

להשגיח על קטרוג מפי מי שהוא, אפילו מפי גיסיו הגדולים בשנים ואפילו מפי חותנו בכבודו ובעצמו. שקידתו של אבא ז"ל בימי נעוריו על התורה היתה אגדית. אמרו עליו, שהיה נותן רגליו בתוך מים קרים, כדי שלא להרדם. אולם לא נכון הדבר, אדרבא, כל ימיו היה אומר: התמדה פירושה לאכול בשעת אכילה, לישון בשעת שינה, ללמוד בשעת למוד, ורק שלא לאבד רגע לבטלה. עד כמה היה חס אף על שעה קלה, היו מספרים עליו: במוצאי יום הכפורים, אחרי התענית, הלכו רבי איצילי ובני ביתו להבדיל על הכוס ולסעוד אחרי הצום. והנה החתן הצעיר — אז היה אבא ז"ל צעיר חתניו — איננו. חפשוהו ומצאוהו יושב ולומד, כאילו שכח לגמרי כי רעב הוא. שקידתו העצומה והתבדלותו על ידי כך מכל הסביבה הביאו לידי חלוקי דעות בינו ובין רבי איצילי ושאר בני המשפחה. שני עולמות היו: עולם אחד גדול, רב תשואות, רב ענפים באילן־משפחה גדול, רב ענינים — עניני הישיבה ועניני כלל ישראל — ובראשו אבי המשפחה; ומן הצד השני איש צעיר לימים, כולו שקוע בארבע אמות של הלכה, איש שה„אני" הרוחני שלו אומר להתגבר על כל מה שמסביב לו, וכחו של היחיד הזה הולך וחזק, הולך ורב, עד שהכל מוכרחים להכיר את ערכו ולכופף קומתם לו מרצון או שלא מרצון. עד כמה היה רב ההבדל באופי בין אבא ז"ל ובין הסביבה שלו ברור מתוך עובדא זו בלבד, שהגדולים והכבירים ממנו, רבי איצילי וגם רבי אליעזר יצחק, גיסו הגדול בשנים, שודאי היו גדולים מאד בתורה, לא הניחו אחריהם חבורים, מלבד תשובות אחדות מאת רבי אליעזר יצחק, שנדפסו אחרי מותו, ואבא ז"ל כבר כתב בימי נעוריו את חבוריו המפורסמים על ה„ספרי" (שעדיין לא הופיע בדפוס) ועל ה ש א ל ת ו ת, הוא החבור הידוע „העמק שאלה", אחד הספרים הגדולים והחשובים בשנות המאה האחרונה.

אף על פי שהיו יושבים בבית אחד וחיים יחדו, לא ידע רבי איצילי את גדולתו של אבא ז"ל, עד שנתקיים בו „חכמות בחוץ תרונה", ושמו של אבא הלך למרחוק. ביחוד אירע הדבר על ידי הקשר בכתב שבין אבא ז"ל ורבי דוד לוריא, המכונה בימים ההם רבי דוד מביכוב. אם שניהם, אבא ז"ל ורבי דוד מביכוב, נפגשו, לא ידוע. יש לשער, שלא

בפגשו, מפני שהמרחקים היו גדולים אז, ועם זה לא היו התנאים נוחים לכך. רבי דוד לוריא כבר היה איש זקן בזמן שאבא ז"ל עדיין היה צעיר לימים. רבי דוד לוריא כבר היה מפורסם לא רק כגאון בתורה אלא גם כאדם המעלה ובעל עשירות, בהיותו מקורב לרבי יהושע צייטלין המפורסם, שהיה ידוע בשם „שר", מפני שהיה קרוב למלכות. אבא ז"ל היה אז עדיין „יושב אהל" במלא מובן המלה. היה יושב בחדרו ולומד וכותב, ודבר לא היה לו עם העולם. אולם היה ענין אחד שקשר את שניהם — צד שוה בתכונות הנפש. כמו רבי דוד לוריא כן גם אבא ז"ל היה קרוב מאד ל„ראשונים". הם לא כתבו דברי תורה לשם חדושים, אלא בקשו להיות מפרשי הראשונים והגדולים מהם. רבי דוד לוריא בחר את „פרקי דרבי אליעזר" ואבא ז"ל את „שאלתות דרב אחאי". שניהם היו גדולים בעמקות בתורה, אבל היו גם מצוינים בבקיאות בכל חדרי התורה, ולא רק תורה שבעל פה, אלא גם ידיעתם בתורה שבכתב — דבר בלתי מצוי גם בין רבנים וגאונים — היתה מפליאה. שניהם היה להם חוש להיסטוריה וכשבאו להיות מפרשים לחבור, שאפו לדעת גם את הצד ההיסטורי שלו. הרבה דברים דומים יש בהקדמותיו של רבי דוד לוריא לספרו על „פרקי דרבי אליעזר" וב„קדמת העמק" כהקדמה לספרו של אבא ז"ל „העמק שאלה" על השאלתות. גם שניהם ידעו כיצד לגשת לכתב־יד עתיקים בספריות שונות בנוגע לחבוריהם, דבר שהיה יקר המציאות אצל מחברים אחרים. והקרבה הרוחנית הביאה לידי כך, כי בו בזמן שרבי איצילי, חותנו של אבא ז"ל, לא ידע את טיבו של חתנו, היה רבי דוד לוריא מרחוק כותב לאבא ז"ל מכתבים מלאי התלהבות ודברי עידוד וחזוק. רק מפי מכתביו של רבי דוד לוריא, שבמקרה נודע לו עליהם, התחיל רבי איצילי להכיר ולהבין מי הוא חתנו ומה יש לצפות ממנו. התכונות של החותן וחתנו לא היו גם אז דומות, אבל הזלזול מצד החתן לחתנו פסק. ושמו וכבודו של אבא ז"ל הלכו וגדלו יותר ויותר.

באותן השנים, בזמן שפרוד־הדעות היה גדול והשתקף בחשאי, אף על פי שידע אבא ז"ל, כי אנשים מסוימים מתאמצים ללכת רכיל ולגרום להתרחקות ביגו ובין חותנו, לא נסה מעולם לגרום כאב למי שהוא או לפגוע

בכבודו. אך פעם אחת בשעה שנודע לו, כי אחד מ„בני הבית" מתאמץ להשפיע על אשתו, שתזלזל בו, גרש את האיש ההוא מביתו וגזף בו: „הרשות בידך להעריך אותי כרצונך, רשאי אתה לספר עלי רכילות לפני מי שאתה רוצה, לא איכפת לי מה שאתה מקים עלי את חותני, את גיסי, אנכי עומד על האמת שלי ומדרכי לא אסור, אבל להביא מחלוקת בין איש לאשתו אסור ואת זה לא אתן לעשות".

והדרך הישרה בלי שום עקמומית ובלי שום נתיבות עקלקלות, כפי שאנו מוצאים דוקא אצל כמה אנשים גדולים, היתה הקו של אבא ז"ל כל ימי חייו. דרכו של עולם, כי איש בעל אופי ישר אינו נערך כראוי. או שאין מכירים בערכם של המעשים הטובים והישרים וסוברים, כי הם באים במקרה, בלי הכנה נפשית ובלי רצון ללכת בשביל הישר, או שחושבים רעות על בעל המעשים וחושדים בו בערמומיות ובכוונות מסותרות. רק כעבור זמן רב, כאשר האיש הולך וגדל ועולה מעלה וישרותו המוחלטת אינה נפגמת במשהו, מבינים יותר ויותר את ערכו כעת ובעבר. גם בנוגע לאבא ז"ל לא קנה את שמו הטוב בעולם הגדול בימים מעטים. רק כעבור שנים רבות הלכה וגדלה, הלכה ועלתה ההכרה, המסירות, האהבה, ואפשר לומר ההערצה, מצד העולם התורני בכלל ומצד בני הישיבה בפרט אל אבא ז"ל. ולא רק מרחוק, אלא גם מקרוב הכירו וראו, כי לפניהם איש יוצא מגדר הרגיל. אישיות שהיא ישרה, בלתי מסובכה, במעשיה, פשוטה ורגילה בפעולותיה, ואף על פי כן יש בכל מעשה ומעשה כח עליון, בכל פעולה ופעולה כח רוחני למעלה מן הרגיל. הסימן המובהק לגדלותו של אדם אינו זה שרואים מרחוק, אלא דוקא להפך, בזמן שמקרוב אין הגדלות נעכרת...

את גדלותו הרגישו גם בחיוב גם בשלילה. לא היה איש, ששמע מפי אבא ז"ל קטרוג כלפי מי שהוא, דבור כל שהוא בגנותו של אדם גדול או קטן, כל מהותו, החיצונית והפנימית, היתה — לב טוב; היה דן כל אדם וכל דבר לכף זכות, בקש ומצא בכל תנועה, בכל אדם, את הצד הטוב והיפה. ואף על פי שראה בחייו הרבה שעות קשות, למן הבית של חותנו ועד ה„מלחמות" השונות, שהתנהלו נגדו בתור ראש־ישיבה, היה תמיד בעל מזג טוב, מימיד

לא היה מר נפש, על יריביו הגדולים דבר כאילו היו ידידיו הטובים, לא היה נוטר איבה בלבו. כשמצא לנכון להוכיח בן־ישיבה, עשה זאת לא מתוך כעס והתרגזות, אלא כאב המוכיח את בנו, וכשקבל התלמיד תוכחה, גדלה אהבתו אליו שבעתים. היה מעשה בימי זקנתו שהטיל עונש על בן ישיבה צעיר לימים, ואחרי כן נודע לו, כי החשוד הוא כשר ולא עשה את העול אשר חשבו עליו, אז בקש סליחה מאת תלמידו הנעלב על ידו.

מה רב הכוח הרוחני לגדול בגדולים, זקן ויושב בישיבה, רב רבנן, לבקש סליחה מאת עלם בן שש עשרה! (המדובר היה אחרי כן לרב בכרך גדול של אמריקה). אך מעשה־רב זה משפיע מבחינה מוסרית על אלפי אנשים יותר מדברי מוסר כל שהם. וכחות רוחניים היו רואים אצלו יום יום. השקידה הנטועה בקרבו מימי נעוריו לא סרה ממנו עד זקנה ושיבה. כח רצונו היה ללא־נום ומרצו היה ללא־שיעור. מה שהיה נעשה על ידו ביום אחד לא היו אנשים אחרים, אפילו בעלי כשרון, מספיקים לעשות בכמה ימים. ויום־עבודתו היה גדול, כי נצטרף אליו חלק מן הלילה. נדמה היה, כי לא ישן מעולם, מפני שבתחלת הלילה, באמצע הלילה, וגם עם עלות השחר היה תמיד בבית הישיבה, נכנס ויוצא. כשהיה אבא ז"ל נכנס בחצות הלילה לבית־הישיבה, היו חשים כאילו קרן אור וחום הופיעה בין עשרות בני הישיבה שישבו שם ועסקו בתורה. וזכות מיוחדת היתה לאותו בן־ישיבה, שאבא ז"ל היה נגש אליו ושאלו על למודו או מעיר הערה בסוגיה זו שהבחור או האברך עומד בה. דבר זה נעשה לא מתוך כונה „לבחון", אלא להראות סימן של „התקרבות". כי אהבה פנימית כזו בין ראש־הישיבה ובן־הישיבה כמו שהיה בוולוזין בימי אבא ז"ל לא היתה בשום מקום. זו לא היתה „אהבת התורה" אל התורה המופשטת, אלא אהבה פשוטה לעוסק בתורה, אהבה לבן־הישיבה, לדאוג שיהיה לו לחם לאכול ובגד חם ללבוש, שיראה את עצמו כמו בבית אב. המסירות הפשוטה הנראית לעין לא הפריעה למושג העליון של ותלהבות גדולה, מסירות נפש ודבקות רוחנית. רואים היו את זה ומרגישים בשעת תפלה. גם בזה היו הישרות והפשטות למופת. לא הרבה בנעוניים, לא הביא לידי השתוממות, אך היה מתפלל בחשאי, בשקט, כל מלה מרגלית, כל מאמר

מחוטב, וכשהיו מגיעים לתפלת „אהבה רבה" היה כל קולו וכל הבעתו ספוגים אהבה לתורה: „ללמוד וללמד, לשמור ולעשות", ומלאים תקוה לארץ ישראל: „והביאנו לשלום מארבע כנפות הארץ". כשהיו רואים דמעותיו על עיניו בתפילותיו הלבביות וכשהיו שומעים את תחנוניו, היוצאים מפיו בתפלת „שמונה עשרה": „חננו מאתך דעה בינה והשכל", או כשהיו רואים את השמחה ללא שעור בקראו בר"ח או בחג את ה ה ל ל, היו רואים בחוש, כי במקום הפשטות והישרות צפונה נשמה מלאה התלהבות של קדושה, רגש של פיוט נעלה לכבוד האין־סוף, רוח שאפשר לכנותו בשם „חלק אלוה ממעל"...

אין פלא, כי בארבעים השנים האחרונות של הישיבה היה שורר שם רוח, שאינו מצוי בשאר מקומות תורה מדודות רבים. רוחו של הרב היה משפיע בהכרח, מדעת ושלא מדעת, על התלמידים ועל הסביבה כולה. ולא רק תלמידים שנשארו בארבע אמות של הלכה, מהם הגאונים הגדולים והרבנים החשובים משנים שלשה דורות, אלא גם מי שהיו תלמידי ישיבת וולוזין, שבמרוצת הזמן נתרחקו מעולמה של תורה וכמה מהם שיצאו לתרבות רעה, לפי מושגי הימים ההם — כולם נשארו קשורים בהערצה לרבם. לכל בן־ישיבה של וולוזין, אפילו כעבור עשרות שנים, כאשר על ידי מסבות־הזמן הקשות וטלטולי החיים פגה רוח התורה מן השנים שעברו, עוד נשאר קלסתר פניו של הרב הגדול כזכרון של אור וחום בלב. אולם אלה שנשארו תלמידיו, במובן הרוחני, בפעולותיהם להבא, אלה שהמשיכו את עסקם בתורה, אצלם נשאר הרב מורה־דרך אמתי לכל חייהם.

בשים אל לב, כי במשך ארבעים שנה ויותר, שאבא ז"ל היה מנהל את הישיבה הסתופפו בצלו ולקחו תורה מפיו כשתי רבבות צעירים, בהם אנשי־הרוח המעולים של עם ישראל, בהם מאות ואלפים מנהיגים וראשי המדברים במקצועות שונים —— אפשר לציין אותו בלי הפרזה לא רק כראש־הישיבה הגדול מדורי דורות, אלא גם כאחד מבעלי ההשפעה היותר גדולים בעמנו בשנות המאות האחרונות.

י"ב

העסקן הגדול

קשה היה למצוא מישהו זולתו שיהא דומה לאבא ז"ל לא רק כראש־ישיבה עם מסירותו העצומה ושקידתו שאין לה שעור, אלא גם כאדם „העמוס בעבודה" — כבטויו הרגיל, — כאדם הנושא עול קשה, ובו בזמן יהא קשור קשר אמיץ עם העולם היהודי הגדול ועומד במגע קרוב עם כל מה שאירע בזמנו. בין עשרות המכתבים — ממש עשרות — ושאבא ז"ל היה כותב כמעט בכל יום בעצם ידו (רק בשנים האחרונות קבל „סופר" — מה שקוראים היום „מזכיר" — וגם זה על פי רוב למכתבים בלתי חשובים), היו מכתבים רבים לא תשובות בדברי הלכה, גם לא בעניני הישיבה, אלא תשובות שונות על שאלות בנוגע לענינים ידועים של כלל ישראל או לעניני קהלה בערים שונות ובארצות שונות. לצערנו, לא היה אז המנהג להעתיק את המכתבים, וכל אלפי המכתבים, שהיו יכולים לשמש מקור לחקר החיים התרבותיים במשך שני דורות, אבדו. אבא ז"ל, ברוב ענוותו, לא נתן ערך, כדרך שעושים אנשים אחרים, לראות כל מכתב, כל רעיון, כדבר שיש בו חשיבות לבוא בדפוס בזמן מן הזמנים.

דעתו היתה שונה ממחשבותיהם של רוב הרבנים, ואפילו מן המפורסמים ביותר, מבני דורו וגם מן הדורות הקודמים. לפני ארבעים או חמשים שנה, היו גדולי הרבנים והגאונים מדפיסים „שאלות ותשובות" שלהם, וכמה מהם קנו שם בעולם רק על ידי ה„תשובות". אבא ז"ל היה מתיחס אל זה לא בחבה יתרה. הוא היה אומר: „כשפונים בשאלה יש להשיב, ואם יש דברים שאינם

פשוטים, מן הראוי כמובן לברר את ההלכה על פי המקורות, אבל לעשות מתשובה או שאלה חבור שלם עם „ענפים" ועם „סניפים" — כמו שהיו מחברים גדולים ידועים נוהגים לעשות אז — הרי זה קצת יותר מדי... דבר זה מוכיח, כי אין הכונה להשיב על השאלה אלא לחבר ספרים ולהראות גדולה"... נוסף לזה לא היה אבא ז"ל מחשיב הרבה כתיבת חבורים והדפסתם רק לשם פרסום והיה אומר: „מה ערך יש לזה, כשכל אחד יפרסם בדפוס כל מה שהוא כותב ומוצא חן בעיניו, הרי על זה נאמר „עשות ספרים הרבה אין קץ". חובתנו היא לפרש את ה„ראשונים", לרדת לדעתם, לבאר את דרכיהם, להבין את רמזיהם ולהתקרב במושגינו אליהם, אבל לא לכתוב ולהדפיס סתם"..

ובהתאם להשקפתו זו לא הדפיס דבר מלבד פירושים ובאורים. ידועים חבוריו הגדולים: „העמק דבר" ו„הרחב דבר" לחמשה חומשי תורה, „העמק שאלה" על השאלתות, „רנה של תורה" לשיר השירים ו„אמרי שפר" להגדה של פסח. לצערנו לא הביא לדפוס את פירושו על הספרי, ולא עלה על דעתו לפרסם חדושיו הרבים על הש"ס ותשובותיו שהגיעו לאלפים. רק בסוף ימיו, כאשר פצרו בו מאות ואלפי תלמידיו לפרסם את תשובותיו, הסכים בקושי גדול להדפיסן בשם „משיב דבר", ומפני שלא היו בידו העתקות מתשובותיו, כאשר לא נשארו העתקות משאר מכתביו, מוכרחים היו לקבצם משואלים שונים ולאספם ממקומות רבים. מתוך כך התשובות שנדפסו ב„משיב דבר" אינן אלא חלק קטן מאד מזה שהשיב. אך גם התשובות המעטות בערך שלנגד עינינו מלאות ענין רב, ומועטים כמותם בספרי־שאלות־ותשובות אחרים. יש, למשל, בחלק הראשון של „משיב דבר" תשובה בהלכות חמץ ומצה (סימן ל"א), אשר חלקה בנוי על תורה שבכתב בלבד, קושיא מפסוק אחד על השני ומכאן הוציא הלכה. גישה שכזו לפסק הלכה אינה מצויה אצל גדולים וגאונים. אבא ז"ל היה מן היחידים בדורות רבים אשר תורתו היתה שלמה מ„בראשית ברא" עד כל מה שתלמיד ותיק מחדש. תשובה אחת יש שם, מלאה דברי תורה והגיון רב, והיא נובעת לא לשם הלכה למעשה, כי אם להלכה־למחשבה על המושגים „ימין" ו„שמאל"

בתפיסתנו הדתית. נושא שהוא רחוק מאד מהשגותיהם של לומדים וגאונים רגילים.

נמצאים מאמרים רבים מאד אשר לא כונסו, שאבא ז"ל כתבם ונדפסו בעתונים שונים, כי היתה לו נטיה חזקה למושג זה שקוראים לו כעת בשם ספרות. לשונות לועזיות לא ידע, אבל בעברית קרא הרבה, כל מה שבא לידו. כשהתחילו "הצפירה" ו"המליץ" לצאת בכל יום והדואר בוולוזין היה מתקבל פעמים בשבוע ועם כל פעם היתה באה חבילה שלמה של עתונים, היה. אבא ז"ל מקפיד על כך, שאיש לא יקח ממנו גליון עתון, קודם שעבר על הכל. הוא גם פסק, שמותר לקרוא עתון בשבת, מה שאחרים פסקו לאיסור (בענין זה יש ממנו תשובה במאסף "עטור סופרים" שהוציא הרב קוק ז"ל). קריאת העתונים היתה לו לא בלוי זמן, אלא, כפי הנראה, צורך פנימי להיות קרוב לכל מה שמתרחש בעולם הגדול. מטבעו לא היה זר לעולם, לכל דבר שאירע, כל עוד לא מצא בזה סתירה לאהבת התורה. ולא עוד אלא שהביע צערו על שאינו יודע לשון המדינה וגם חשב כי אילו ידע לדבר במישרין עם הפקידים העליונים, היה מצב הישיבה איתן יותר.

פעם אחת נכנס אבא ז"ל לחדרי ואותה שעה למדתי רוסית מפי מורה, בן־ישיבה מעיר מינסק, שאל אבא ז"ל את המורה על למודי, וכנהוג התאונן המורה, שאין אני מכין את השעורים כראוי, אמר אלי אבא ז"ל: "למד, בני, הלואי שהייתי אני יודע רוסית, כי אז היו הרבה ענינים מעולים יותר". אולם בו בזמן, כשהרגיש אבא ז"ל, כי מתרחש משהו שיכול להפריע מלמוד התורה, לא היה נושא פנים בין שהיה זה בשפה זרה ובין בשפתנו אנו. מעשה היה, שקבוצה של בני הישיבה התחילה להוציא עתון לעניני הישיבה בשם "הבוקר אור". העתון כשהוא לעצמו לא היה מסוכן. אולם היתה סכנה, כי על ידי זה שאחד או כמה מבני הישיבה יהיו עסוקים בעריכת העתון לא יהא לבם פנוי ללמודם ושקידתם. קרא אבא ז"ל אליו את מנהלי העתון ואמר להם בנחת: אם אתם תעשו "ה ב ו ק ר א ו ר", אזי אעשה אני "ה א נ ש י ם ש ו ל ח ר". וכמובן, נתבטל הענין. בוולוזין בימים ההם לא היו זקוקים ל"מורא רבך", היו "עובדים מאהבה" וכבוד הרב והדרו היה לאין שעור.

מה שהיה ידוע בימים ההם בשם „השכלה" ובחוגים מסוימים של חרדים, כמעט בכולם, היה שנוא ומגונה, נראה בעיני אבא ז"ל בצורה אחרת. לא בוולוזין ולא בשנותיו האחרונות לא דבר אבא ז"ל בגניתה של ה„השכלה" כשהיא לעצמה. השקפתו על זה, כמו על כל יתר הדברים שבאו לידו, היתה ישרה, אובייקטיבית, בלי כונה זרה כל שהיא. הוא לא שנא את הטוב בשל הרע ולא העלים עין מן הרע שבתוך הטוב. הוא אהב מאד ומצא ענין רב בלמוד התנ"ך, לא רק תורה, כמסופר למעלה, ודקדוק הלשון. הוא היה מגדולי בעלי הנ"ך והמדקדקים בזמנו. אולם עם זה אמר על פירוש ידוע על הנ"ך מאת אחד מגדולי הגאונים בזמנו, שהוקירו מאד, כי פירושו על התורה הוא ה ל כ ה ובאורו לנביאים וכתובים הוא ד ר ו ש, ו פ י ר ו ש אין בשניהם... על למוד הדקדוק אמר פעם אבא ז"ל בהלצה: „בן־זאב אמנם אינו ראוי לכך, שעל ידו ילמדו לשון הקודש, אבל מה לעשות? — ו„תלמוד לשון עבר" הוא סוף סוף הספר היסודי במקצוע זה. לצערנו, ספר הדקדוק היחידי שחבר יהודי כשר, „המסלול", איננו מן המצוינים". ביחוד ראוי לציין, כי האובייקטיביות השלמה, ללא משא פנים, המתינות וישוב־הדעת להעריך כל דבר מצדדיו הטובים והרעים ללא נכוי האחד מפני השני, מדה בלתי מצויה אפילו אצל גדולים שבגדולים — נשארה אצל אבא ז"ל כל ימיו, אפילו בזמנים הקשים שבחייו. הדבר נתגלה בכמה ענינים קטנים, ומתוך כך הם מעידים ביחוד על תכונות־נפשו הפנימיות. כאמור למעלה, היו ימים קשים מאד, בזמן שבתוך הישיבה שררו מהומות וכמה מבני הישיבה חברו אז כתבי־פלסתר, שמררו את חייו — וגם אז בשעה שכתב־פלסתר היה כתוב בסגנון טוב ונאה, היה אבא ז"ל, בהתאנחו מתוך צער על המעשה מוסיף: „אבל הם יודעים יפה את מלאכת הכתיבה"...

בהכירו ובהוקירו מאד את דעת התנ"ך, הדקדוק, כשרון הספרות וכדומה, עמדה בעיניו בראש כל הדברים אהבת התורה במובן השקידה על למוד תורה שבעל פה „ולהיות עמל בתורה". זה היה בטויו של אבא ז"ל, כשהיה מדבר על תלמוד תורה ולעתים היה מוסיף, כי פירוש התפלה: „ללמוד וללמד, לשמור ולעשות", „ל ע ש ו ת" הייגו — „ל ע מ ו ל", „להיות עמל בתורה",

להרבות מאמצים בבקשת האמת שבתורה. הוא היה מספר מקרה ידוע, אשר על ידו נזכרים דבריו ב„הגהות וחדושי הרש"ש" לרבי שמואל שטראשון מוילנה (יבמות פ"א). הוא היה עדיין צעיר לימים, כשבא לפני רבי שמואל שטראשון. הלה הראה לו מקום חמור, שלא מצא לו ישוב הגון והניחו ב„וצריך עיון". אבא ז"ל עיין זמן מה ובאר את הדבר, בהגהה קטנה שמצאה חן רב בעיני רבי שמואל שטראשון, והוא מציינה בשמו בהוספה „ושפתים ישק". אמר לו הלה: „מפני מה לא מצאתי אני את הישוב הנכון כמו שהצלית בבוחרי?" השיב לו אבא ז"ל: „זהו משום שכבודו לומד תורה רק מתוך הרחבה, בעושר ובכבוד, ואני עמל בלמוד התורה, בשעה שקונים את התורה ביגיעה, במאמצים, נפתחים לאדם מעינות אחרים"...

כך קבל מפיו תשובה המלומד המפורסם יהושע שטיינברג, שהיה חשוב אז בעיני הממשלה. כ„משכיל". עם כל החסרונות הכלולים במושג זה של הימים ההם, היה שונא גדול לישיבת וולוזין. קרוב לודאי, שגם לאבא ז"ל לא הגה חבה יתרה, אולם הוא התפעל מידיעותיו העמוקות של אבא ז"ל בתנ"ך ובלשון העברית, בדברים אשר שטיינברג היה מומחה להם. פעם אחת שאל את אבא ז"ל, מהיכן באו לו כל הידיעות הללו, הרי כל ימיו הוא עסוק רק בתורה שבעל פה. השיב לו אבא ז"ל, שגם זה יבאר לו בפסוק. כתוב בכשלי: „סדין עשתה ותמכור, וחגור נתנה לכנעני". פירוש הדבר, ש„אשת החיל" יש לה בד רב כל כך — סדין — שמכרה לסוחר — כנעני — עד שאת האמרה, השפה שמסביב לבד — חגור — נתנה לסוחר בחנם. אם לא כך, מחויב אדם לשלם במיטב כספו גם בעד השפה, אם רוצה הוא לרכשה, אבל כשהוא קונה הרבה בד, אזי מקבל הוא את זו במתנה, בלי מחיר. הנמשל של „אשת חיל" היא התורה, ללמד אותנו, מי שרוצה לדעת דברי נביאים מחויב להיות עמל בזה, אבל כשאדם עמל בתורה כולה, מתורה שבכתב עד תורה שבעל פה, ניתנים לו ידיעת הלשון ודקדוקי סופרים בחנם...

הרעיון „להיות עמל בתורה" היה חדור עמוק בתוך נפשו של אבא ז"ל, והוא ראה את האידיאל של לימוד־תורה באמת המדה של השקידה עליו. פעם אחת דבר על הזכות להיות משיב, להשיב תשובות לשואלים, והביע את

דעתו כי לאמתו של דבר אין הסמכות של פוסק וההכרה של הקהל לקבל ממנו הלכה ברורה תלויה בגדולת האדם בתורה בלבד, שהרי כמה וכמה גאונים אין להם זכות זו, ואין שואל אותם, אלא זו היא זכות מיוחדה לאדם, כשהוא ע מ ל בתורה, שקדן ומתמיד. וברוב עניוותו הוסיף אבא ז"ל: „השקדן הגדול בדורנו הוא רבי יצחק אלחנן אשר יגע בתורה יותר מזולתו, ולפיכך זכה להיות המשיב הגדול, אחריו למדתי אני הרבה, וברוך השם, שגם אלי פונים בשאלות"...

בהיותו שקוע כל כך בלמוד התורה, לא היה חסר את החוש הדק מן הדק להסתכל במעשי בני אדם ולעמוד על טיבם. הוא היה מוקיר מאד אנשים בעלי לב חם, בעלי נשמה שיש בה מן ההתלהבות. ואף על פי שבחיצוניותו נראה היה כקר ומתון מאד לכל הדברים שמסביב לו, היה זה רק פרי של ישוב־הדעת במדה מרובה, של הגיון ברור, אבל בקרבו פנימה קננה נשמה מלאה התלהבות, אש קודש. את זה אפשר היה לראות לא רק בתפלתו ובתלמודו, בשמחותיו וביגונותיו, אלא גם באמרות פיו. על שני אנשים גדולים בתורה, אב ובן, שהיו מפורסמים כגאונים ועסקני צבור אמר אבא ז"ל: „האב היה יהודי קר והבן הוא קפוא". דעה זו נאמרה לא, חס ושלום, מתוך זלזול בשני האישים. אדרבא, הוא החשיב אותם מאד, וכשנפטר הבן הנזכר הספידו בפניו — אלא משום שהיו חסרים, לדעתו, התלהבות להלחם ליהדות, לתורה, הוציא עליהם משפט חובה שהתאים לעובדות.

מסירותו של אבא ז"ל לרעיון של חבת ציון אף היא פרי דעת העולם והתלהבות פנימית נוסף על חבת הקודש לארץ ישראל בתוך יהדות מלאה ושלמה. זה הוא פרק גדול בפני עצמו.

י"ג

בבית וב„חדר"

אף על פי שביתנו היה שונה מכל הבתים גם בתכנו וגם בצורתו, בימות החול ובשבתות ומועדים, היו הילדים הקטנים מרגישים בזה מעט, לפי דעתם הם החיים האלה מדרכו של עולם, ואם לא כן אין זה בית יהודי. נדמה היה שכל האבות בכל העולם יושבים עטופים בטלית ותפלין עד חצות היום, ורק אחרי כן חולצים אותם. נדמה היה, כי בכל בתי היהודים ניכרת השבת במדה כזו; משבא ערב־שבת אחרי חצות היום, באה קדושה בכל פנה, ויותר שמתקרבים אל השבת, יותר מתגברת הנשמה העליונה ומתגדלת השמחה הפנימית. משמגיע הזמן ללכת לבית־הכנסת, נשמע מרחוק קולו של הירש השמש, מי שהיה חייל רוב שנותיו בימי ניקולי הראשון והוא קורא בקול צרוד למחצה: „לבית הכנסת הכנסו!", ואותה שעה אור מאיר בכל החדרים, הכל מלובשים בגדי שבת והולכים אל הישיבה. שם בבית־הישיבה נראים חלק מבני הישיבה, פניהם מאירות באור של שבת, ואבא ז"ל מתהלך אנה ואנה ופניו מזהירים בזוהר נפלא, בעיניו מין מבט של רוח הקודש ופיו שר בלחש ובנחת שיר השירים.

קבלת שבת בבית־הישיבה צורה אחרת לה קצת מאשר בבתי־כנסיות ובתי מדרשות רגילים, על ידי זה ש„לכו נרננה" אומר או מזמר למחצה אחד מבני הישיבה, על פי רוב מן התלמידים הצעירים בעלי קול נאה וערב. וכנהוג, בזמן ש„חזנים" כאלה שאין פרנסתם על כך, אלא כשרון של „אמן" מביא אותם להופיע לפני הקהל, הם גורמים הנאה לשומעים. אחד מבקר, השני

משבת, השלישי מפזם, והכל מסביב ניהנים בחשאי. ביחוד בולטת „החזנות" בפזמון „לכה דודי". אין איש נחפז, אפילו גדולי המתמידים אינם עוסקים בלמוד בשעה זו, אך — כיצד אפשר להתאפק? — „מעיינים" בספר, על פי רוב באחד „ראשון", אבל יש די זמן לשמוע כל מיני סלסולים, ומי שירד לפני התיבה ועומד על יד ה„בימה" נחנה יפה יפה. אחרי תפלת מעריב, לאחר שכל הקהל נגש לומר „שבתא טבא, רבי!", הולכים הביתה ושם מתחילות הברכות. אבא ז"ל נוהג לברך את הבנים והנכדים מגדול עד קטן, אנשים ונשים, ועם כל ברכה באה הוספה לכל בן או נכד בצורת דבור טוב ונוח, שיחה קצרה ומחודדת, ואחרי כן פיתח הוא ב„שלום עליכם" הנאה, הנעים, עם הזמר „אשת חיל".

נדמה היה לילדים הקטנים, כי לא רק שכך צריך להיות בכל מקום, אלא שאי אפשר כלל באופן אחר בכל בית בישראל. לא רק לגבי מנהגים, אלא גם בנוגע לידיעות העולם היה מושגנו הילדותי „פרימיטיבי" מאד. חשבנו, כי אדם גדול פירושו, כמובן, מי שיודע בבלי וירושלמי, ספרי, ספרא, תוספתא וכדומה והוא בקי בכל זה בעל פה, אף הוא עצמו מחדש חדושי תורה. אבל גם „יהודי פשוט" ודאי יש לו „ידיעה" בחלק גדול מן הש"ס, שהוא „פשוט" ונחוץ כל כך, כגון סדרי מועד, נשים, נזיקין?... כמובן, ברבות השנים הלכה האילוסיה ונעלמה מעט מעט, ואפילו בוולוזין עצמה מצאנו עמי־הארצות במדה הגונה... עמי־ארצות במלא מובן המלה, שלא רק שאינם יודעים אלא שאינם רוצים לדעת וגם אינם מחשיבים את זה שיודע.

הזדעזעות רבה במקצוע זה של זלזול התורה היתה לנו בימי הילדות, כשאחד היהודים, מן המחוצפים הידועים בעיירה, נכנס לביתנו פעם בשבת בבוקר, בשעה שישבנו אל השולחן, ובפיו שאלה על אחד המאכלים שאשתו הכינה מאתמול ושבני הישיבה הדרים בביתו מצאו, שעל מאכל זה יש לשאל שאלת חכם אם הוא מותר באכילה.

נכנס אותו יהודי מתוך אמירה רחבה וחוצפנית: „שבתא טבא, רבי, בני־הישיבה שבביתי שלחוני לשאל שאלה", הוא מספר שאלה זו מה טיבה, ותיכף הוא מקבל תשובה: „לא מן הראוי לאכול". זה היה המענה הרגיל

במקום: „טריפה" או אסור. היהודי פורץ בצחוק ואומר: „ובכן, וכי לא יפה ששיתי שאכלתי את המאכל קודם שהלכתי לשאול?..." כפי הנראה, היו רגילים לחוצפתו של אותו האיש ולא הרבו לטפל בענין זה. אבל בימי הילדות נחקק המאורע בלב כאחד הפלאים הגדולים. ביצד יהודי יכול ליהנות מזה שאכל דבר, שעתה יודע הוא, כי לא היה ראוי לאכילה?

כנראה, חזיון זה על עמי־ארצות, שאנשים גסים אינם יודעים ואינם רוצים לדעת ועוד מזלזלים בקדשים, היה מצוי אפילו במקום תורה הגדול שבעולם, בוולוזין. לעומת זה היו בימים ההם טפוסים ידועים של יהודים, שהיו יוצאים מן הכלל לטובה. היה, למשל, יהודי חנוני, ישראל בעל הבוזתיהברזל, שאבא ז"ל אמר עליו, שהוא מופלג בתורה. וזו היא ודאי עדות נאמנה. היה בעל־מלאכה, ישראל איצי החייט, גם כמה אחרים, שאמרו עליהם, כי הם יושבים ועוסקים בתורה. אבל זה היה לא המצוי והשכיח. יהודי וולוזין היו, יש לשער, לא טובים ולא רעים מן היהודים בכל העיירות. אולם אז בימי הנעורים, כשישבו בסביבה של הישיבה, לא הרגישו בזה.

אמנם בימים ההם, בביתנו, כשהיו מדברים בעמי ארצות, היה גם זה מעורב בלמדנות. השו"ב מוולוזין, רבי יהודא אברהם, יהודי חשוב מאד, אבל לא מומחה גדול, כנראה, בלשון הקודש, היה קורא בליל שבת פרשת השבוע לפני בעלי בתים פשוטים. כשהגיעו לפרשת תולדות, פירש את הפסוק, הנאמר בפי יצחק לעשו, אחרי אשר נתן את הבכורה ליעקב: „ולך איפוא", שהכוונה היא: מה אתה רוצה, עשו, הרי יעקב קבל „דגן ותירוש", דגן שצריך לדוש ולטחון ולאפות לחם, ותרוש לדרוש את הענבים. ואלו לך, עשו, אני נותן לחם אפוי, — וזהו שנאמר: ולך איפוא. „תורה" זו נתפרסמה בין בני הישיבה, והכל התלוצצו על ההמצאה לפרש „איפוא" מלשון „אפוי", והדברים הגיעו לביתנו, וקטן וגדול היו משתעשעים ב„תורה" זו. אבא ז"ל אף הוא חייך והעיר עם זה: באמת, נאמרו הדברים במדרש רבה, שכתוב שם: „ולכה איפוא — גרם לך פתך אפויה", אבל, הוסיף אבא ז"ל: „לא כל מה שנאמר במדרש יכול לשמש פירוש לחומש שקוראים לפני הקהל".

בדיחות הדעת היתה לנו הילדים, כשאחד מפקידי הישיבה, „אליעזר

ה מ נ ה ל", היה קורא „עין יעקב" לפני קבוצה של בעלי בתים. על המאמרות הקלים היה עובר ומבאר, אבל כשהגיע למאמר שלא מצא בו ידיו ורגליו, היה מעיין במפרשים ואינו מוצא את הפירוש הנכון, ואז היה פונה לשומעיו ואומר, קצת בהלצה וקצת ברצינות: „רואים אתם, במקום שקל להבין — כולם כאן, כל המפרשים, ובמקום קשה הם מטילים הכל עלי"...

עוד קודם שלמדנו ב„חדר" ידענו להבדיל בין דברי תורה ודברים בעלמא. הרבה גרם לכך לא רק רוח הסביבה כולה אלא גם זה, שבני־הישיבה הגדולים, שהיו מבאי ביתנו, רגילים היו להשתעשע עמנו, עם הילדים, והשעשוע היה מיוסד על מאמר חז"ל או על קושיה מחודדת ותירוץ, שיש לו נגיעה לתורה או לתפלה. אמן גדול במקצוע זה היה רבי חיים סולוביצ'יק, שהיה כבר אז מגאוני הדור וראש ישיבה, אבל עוד היה בקרבו הרבה מן העלומים. ובהיות לו כחות פדגוגיים במדה רבה מאד, התענג תענוג מיוחד להשתעשע עם ילדים ולנסות את שכלם, כמובן, לא תמיד היו הילדים מקבלים הנאה מזה. משום שהיה צורך להקשיב בשים לב, להטות אוזן ולאמץ את המוח, כדי שלא להכשל. והשכר הרב אחרי „הפתרון" המוצלח היתה „צביטה בלחי", שזכרה נשאר לשעה מרובה. אבל יותר שהיתה הצביטה חזקה, יותר ידעו כי הפתרון היה יפה וזיפה.

אחת השאלות המחודדות היתה, למשל, כאשר אמרו לילד: „הרי ידוע ש„הרהור כדבור דמי", ובכן הריני מהרהר בקושיה — קרא השואל — והרי זה כאילו אמרתי לך את הקושיה, ואם כן מה התירוץ?" והילד היודע מה להשיב היה קורא מתוך נצחון: „ואני מהרהר בתירוץ, והרי זה אפוא כאילו אמרתיו". כמובן, קבלו בשכר תירוץ זה צביטה בלחי, עד שפרחה הנשמה כמעט... אבל חביבין יסורים כאלה!

שעשוע־מלים נאה היה, כשאחד הקהיל סביבו את ה„טפליא" וסיפר להם „מעשה שהיה" ואמר להם בהן צדק, שכל מה שהוא מספר הוא אמת ויציב, אלא שיש צורך להאזין ולהקשיב ולהבין. וכך הוא המעשה: „יש עיירה ו„קאמין" שמה — „קאמין" ברוסית פירושה „אבן" — ולמה נקראה העיר „קאמין", משום שהיתה שם אבן פלאים. האבן היתה גדולה ומוטלת בחצר

הסמוכה לבית־הכנסת הגדול. בבית־הכנסת הזה אין מתפללים בימות החול אלא בשבתות ומועדים. אבל ביום שמתפללים בבית הכנסת, כשמגיע החזן לתפלת קדושה, אזי — וזהו עיקר המעשה — כשהאבן שומעת את הקדושה, — היא מתהפכת". כל הילדים לוטשים עיניהם וזוקפים אזניהם ופותחים בכל מיני השערות. אבל המספר אומר וחוזר ואומר, כי „הדברים הם כפשוטם" ויש להאמין לספורו, כי כשהאבן שומעת את הקדושה, מיד היא מתהפכת. ואז עומד אחד מבני החבורה של הילדים ופורץ בשחוק: „אכן אמת ויציב, כ ש ם שהיא שומעת כ ך היא מתהפכת — אין היא שומעת ואין היא מתהפכת!" ואין קץ ואין סוף לצחוק ולששון.

ולאחר שלמדו ב„חדר" והיו במחיצה אחת עם כל ילדי העיירה, היה הבדל בינינו ובין שאר החברים. אבל אז לא הרגישו בכך. „עברי", למשל, לא למדו בביתנו. ומהיכן אפוא ידעו הילדים „עברי"? — שאלה היא עד היום. ב„חדר" הראשון שלמדו הילדים התחילו חומש, וכעבור שבועות מעטים כבר למדו חומש עם רש"י וקצת תנ"ך. לא עברו ימים רבים — „זמן" (חצי שנה) ולכל היותר שני „זמנים" — ויצאו מאת מלמד זה ונכנסו ל„חדר" אחר עם מלמד אחר לגמרא. כמובן, לא כל מלמדי גמרא בוולוזין זכו לכך, שאבא ז"ל ימסור לרשותם אחד מבניו. אבא ז"ל היה מקפיד לא רק על זה, שהמלמד יהיה בן תורה ובעל הסברה יפה, אלא גם שיהא יהודי בעל מדות טובות. בימים ההם היה בעיר מלמד אחד, שנחשב למעולה ולגדול במקצועו, אבל לא הלכנו אליו ללמוד תורה, מפני שאבא ז"ל חשב את המלמד הזה לבעל מדות לא טובות. גם עם המלמד, שאצלו התחלתי ללמוד גמרא, מי שהיה בן־ישיבה והיה באמת מורה טוב בכל המובנים, אירע מעשה אופייני מאד. בשבת זו לפני התחלת למודי ב„חדרו", נכנס המלמד לביתנו, כדי לעמוד על טיב תלמידו החדש. בעת ההיא, עוד קודם שנכנסתי ל„חדר", לא היתה ה„גמרא" זרה לי, משום שבאופן „בלתי רשמי" כבר למדתי „קטעים" של גמרא, ובמקצוע זה לא פחדתי מפני רבי החדש, ומה גם שאבא ז"ל ישב על ידי אותה שעה וידעתי, כי יש לי מגן ולא יבלבלו את מוחי. אולם הרבי, כנראה, רצה לעשות עלי „רושם חזק", ובידעו עד כמה חשובה התמדה ושקידה בעיני אבא ז"ל,

התחיל המלמד להסביר לי מה טיב ה„חדר" שלו. „מי שאינו בא בדיוק רגע הרי זה ילד רע; מי שאינו מבין מיד מה שהרבי מוציא מפיו, „מוח מטומטם" הוא; וילד שמשתובב, מגרשים אותו מן ה„חדר", ועוד דברי מוסר כאלה. בהיותי עול ימים ורגשני, פרצתי בבכי רק למשמע דברי המוסר. אבא ז"ל קם תיכף מעם השלחן והמלמד הבין, כי מקומו לא יכירנו כאן ועד מהרה עזב את ביתנו, באמרו „שבת שלום" בשפה רפה. לאחר שיצא, אמר אלי אבא ז"ל: „אל תירא, בני, רבך מלמד טוב הוא, אך מלמד זקוק גם לשכל טוב, ואת זה פעמים שהוא חסר"...

בפעם השניה כשבביתי ב„חדר" של אותו רבי גם כן לא הטאי גרם לכך אלא חוסר־חכמתו. מנהג היה אצלנו, כשאבא ז"ל היה חוזר מנסיעה — דבר כזה אירע לכל היותר פעמים בשנה — היה בזה משום מאורע. היו מחכים ימים אחדים לבואו, את היום בדיוק לא יכלו לדעת. טלגרמות לא באו אז עדיין ישר לוולוזין, ובדרך מתחנת מסלת־הברזל לא היו נוסעים תמיד שעות קבועות, פעמים, כשהדרך היתה „טובה" — האדמה היתה יבשה או, להפך, מכוסה שלג — נמשכה הנסיעה שבע־שמונה שעות, ובזמן שהדרך היתה „רעה" — בימי הפשרת שלגים או בעונת הגשמים — היו נוסעים שתים־עשרה או ארבע־עשרה שעות. ולפיכך כשהיו שומעים מרחוק צלצול המצלות של העגלה, היו רצים לקראת הבאים, וכשראו את אבא ז"ל בבואו בשלום, היה כעין חג בבית. היו באים אנשים רבים, ביחוד מבני המשפחה ומבני הישיבה, לתת לו „שלום". היו עורכים שלחנות, היו מסיחים בענין הנסיעה ובהצלחתה. וכשאבא ז"ל היה בא מן הדרך, היו שולחים שליח מיוחד לבשר את הבשורה ב„חדר", ואנכי, כמובן, הייתי רץ הביתה.

ופעם אחת במקרה כזה עמדתי באמצע התוספות — אם איני טועה, בפרק „איזהו נשך" — ולא הפסקתי מלמודי והמשכתי עד הסוף. קרוב לודאי, שהייתי נרגש לא מעט, בדעתי כי אבא ז"ל מחכה לי בבית, ולפיכך לא שניתי את התוספות כמו שהרבי היה רוצה. והוא, המלמד, שלא הבין את מצב נפשי באותו הרגע, פתח בדברי מוסר אלי: „אינך רוצה ללמוד", „מוחך עסוק בתשורות שתקבל" וכו'. תשובתי היתה — פרץ דמעות, כי דברים קשים

השפיעו עלי המיד השפעה עצומה. באותה שעה למדתי אמת פדגוגית: אם המורה חסר חוש להנך גם שוטים לא מועילים, ואם יודע הוא דרך השפעה, מועילים דברים הנאמרים בנחת ובזמן הראוי.

כשפרצתי בבכי, אמר לי רבי שאלך הביתה. חושבני, שגם דבר הדמעות נודע לו לאבא ז"ל, ועד כמה שאני זוכר, לא קרו עוד מקרים כאלה, ודאי אמרו לו לרבי, כי „מלמד טוב זקוק גם לשכל טוב".

כשמלאו לילד שמונה־תשע שנים, שוב לא הלכו מביתנו ללמוד ב„חדר". אז היה אבא ז"ל בוחר אחד מן ה„אברכים" של הישיבה והלה היה מלמד אותי שעות אחדות ביום בבית, ושאר הזמן הייתי לומד בישיבה, כאילו אחד מבני הישיבה אני. אבל השיעור הזה לא היה תמיד. כשאירעו מהומות בישיבה, מצאו לטוב, כי אלה הנמנים על „בית הרב" יכבדו וישבו בביתם, כדי שלא יהיו בישיבה וידעו „מי ומי" מסייע למהומות, מכבה את המנורות, מהפך לפעמים את השלחנות... אז בקשו אותי בלשון מנומסת מאד, שאלך בערב הזה הביתה.

בהיות הנער כמעט בן־ישיבה ועסקו עם הגדולים ממנו, קנה לו הרבה לא רק בתורה אלא גם בידיעות העולם. הנער בא לידי הכרה, כי לא כל הבתים הם כמו ביתנו, כי לא כל הישיבות הן כמו ישיבת וולוזין, כי לא כל ראשי הישיבות הם כמו אבא ז"ל. רק דבר אחד נשאר אצלי בטעות שנים רבות, זהו בנוגע לחג הפסח וה„סדרים". שנים רבות עוד עמדתי תחת הרושם, כי „סדר" אינו כהלכתו אלא אם נערך ברוב פאר כמו בביתנו, אבל שאר היהודים הרגילים אינם עורכים סדר, אלא באים מבית־הכנסת ואוכלים כמו בשאר החגים. כי מה טעם יש לו ל„סדר" עם מטת־היסב ועם כל התכונה, אם אין מסובים עם זה מאות תלמידים ואם אי אפשר לספר בדברי תורה ו„לערוך" את הסדר במשך כמה שעות? כאשר בקשתי ומצאתי אחרי כן, כי כל היהודים אף הם עורכים סדרים, היה לי הדבר משונה קצת... ועוד היום קשה להחלץ לגמרי מן הרושם הזה...

בביתנו היה מופלא ומשונה מאשר בכל מקום לא רק ה„סדר", אלא גם ערב־הפסח וזמן מסוים קודם לכן. היו מדברים באפית מצה, משני סוגים: „שמורה" ומצה פשוטה, כמה שבועות לפני הפסח. היו אופים מצות בשעור

שנים עשר פודים (כמאתים קילו) שני שלישים מצה פשוטה ושליש „שמורה". קנית הקמח, נפוי הקמח בידי אשה לבושה לבנים ודוקא בטרקלין, שהיו סוגרים אותו מפני „הטפליא" — כל זה עשה רושם יוצא מגדר הרגיל. אחרי כן, ימים מועטים לפני הפסח, היו הולכים להביא „מים שלנו" — מה רבה השמחה ששררה באותן השעות לפנות הערב: השמש עומדת לשקוע, האויר נעים וחמים, אבא ז"ל הולך מוקף קבוצה של בני ישיבה, אחדים מהם נושאים כלים לשאוב את המים, והכלים חדשים, נוצצים. מאחוריהם מוביל נושא־המים חבית חדשה, שזה עכשו יצאה מידי החבתן, ליצוק לתוכה את המים, ומסביב שרויה שמחה לא תתואר. אשריהם לאלה שהגיעו לחג הגדול והקדוש וזכו לקיים את המצוות הרבות, הקשורות בחג זה של יציאת מצרים!

אותו יום שאופים בו את המצה, אנו משכימים בבוקר, הגדולים עם הקטנים, קודם הנץ החמה. גומרים להתפלל שחרית והכל הולכים אל „המאפיה". על צד האמת, הרי זה בית ככל הבתים, ובו תנור ככל התנורים, אבל מכיון שאופים שם מצה, הוכתר המקום הזה לזמן מסוים בשם „מאפיה". אור ליום הזה, לכבוד המצות של אבא ז"ל, ליבנו את התנור והכשירו אותו במיוחד. בבוקר נגשו אל המלאכה. הפחים על גבי השלחנות מוכנים. אבל המעגילות לגלגל בהן את המצות עשויות במיוחד בשבילנו לא מעץ אלא מזכוכית; הלשות והמגלגלות — נשים ובחורות; הנקבנים, גברים, הם אותם הקבועים, אבל יש גם פנים חדשות. כי מזמן לזמן באים בני־ישיבה לעזור בלישה, בגילגול ובניקוב — הכל יודעים, כי היום אופים „מצה של הרב".

אמא ז"ל, כמובן, היא המצביאה על כל המלאכה. אבל גם אבא ז"ל עומד שעה רבה של היום ומשתתף בעבודת־היום הגדולה. גם היום הזה הוא יוצא מגדר הרגיל בעינינו. מרגישים משהו נעלה, שאין דוגמתו אצל שאר יהודים.

והעיקר בא עוד ביום של ערב פסח. אז אופים „מצת מצוה". על הכל כבר שורה רוח החג, כל הפנים וכל הכלים מזהירים בחגיגיות מיוחדה. וכבר סבלו במקוה והחג כבר מלא בכל חלל האויר. אז אופים חצי שעה בערך את „מצת המצוה". בזה עוסקים רק הגדולים. אבא ז"ל בעצמו, כולו ספוג חגיגה,

ומזהיר בקדושה, יוצק את המים לתוך ה„מצה" — העיסה של המצה — ובני־הישיבה החשובים שבחשובים הם הלשים, המגלגלים, הנקבנים, האופים וכו'. מחצית השעה הזאת נראית כמעט כאילו מביאים קרבן פסח בבית המקדש. אחד מושיט לחברו, אחד קורא לחברו. וכולם יחד שמחים ומזמרים מעומק הלב שבת ותהלה לגואל ישראל...

מנהג אחד לא ידוע לי עד היום, אם זה היה מיוחד לוולוזין או שבימים ההם היה קיים בכל המקומות. בכל חתונה היה אבא ז"ל לא רק מסדר קדושין, אלא בשבת אחרי החופה היו אחרי התפלה מביאים את הכלה לביתנו ואבא ז"ל אצל לה ברכה. פעמים שהיו שתים שלש חתונות בשבוע, וכל הכלות בלויית קרובות אחדות, היו באות לביתנו לקבל את הברכה.

י"ד

מסביב לישיבה

מי שלומד כל היום בישיבה וגם רוצה להיות דומה לגדולים, עד כדי לשבת כמה לילות בשבוע ולהיות ער עד הבוקר, מוכרח, בין ברצון בין שלא ברצון, להתערות בחיים של הישיבה ולהכיר יפה בטיבם של בני הישיבה.

כאמור למעלה, גם בין בני הישיבה לא היו הכל שוים; לא רק שהיו כמה יחידים שהצטיינו במקצועות שונים כגון נגינה, משחק השחמט, כתיבת מאמרים, שירים, וכו' — מלבד ה„מקצוע" העקרי: ידיעת התורה — כי אם היו גם „מעמדות" ידועים, עליונים ותחתונים. מובן מאליו, שחלוקת המעמדות לא היתה על יסוד חמרי. היו בין בני הישיבה גם עשירים, אבל דבר זה לא תפס מקום בוולוזין ואיש לא התענין בזה. ההבדל בין מעלה ומטה היה בדרגת הלמוד ובמדת הכשרונות והידיעות. במדרגה העליונה בתור קבוצה עמדו ה„ברודסקאים". הם נקראו בכנוי זה על שם המיליונר המפורסם בימים ההם ישראל ברודסקי, בעל בית־חרושת לסוכר בקיוב, שהפקיד סכום גדול של כמה רבבות רובל, ומפירות הכסף הזה יתפרנסו עשרה „אברכים" — בעלי אשה — מן המעולים שבישיבה, שיקבלו כל צרכיהם במשך חמש שנים. כל חמש שנים היו עשרת ה„ברודסקאים" מתחלפים, מלבד אם אחד מן העשרה יצא במשך התקופה. אירע זה על פי רוב בזמן שהאברך נתמנה לרב, ואז לקחו אחר במקומו. אולם הדבר אירע לא לעתים קרובות, מפני שמי שזכה להיות בין ה„ברודסקאים" היה מקבל שכירות לא פחות מזו של רב בעיר קטנה, זה המקום הנועד למתחיל, ולא היה כדאי לו להחליף

מקום שאפשר לשבת ולעסוק בתורה בלי עכל של צרכי צבור בכסא רבנות בעיר קטנה אשר הדאגה מרובה והפרנסה מעטה. אבל מקץ חמש השנים לא נשאר כמעט איש מן ה„ברודסקאים" אשר לא לוקח אחרי כבוד להיות לרב בישראל, מפני שהם, אלה עשרת האברכים, היו באמת מן הגדולים בתורה ודרך־ארץ והיו ראוים לכסא הרבנות ולעבודה צבורית.

מובן, שבזמן שנתפנה מקום ל„ברודסקאי", היו כל האברכים שלמדו בישיבה משתדלים לזכות בכבוד הזה וגם לקבל את ה„שכירות" ההגונה. אך לא קל היה הדבר. הרבה בדיקות ודרישות היו עד שנתאשר אחד המועמדים להיות בין ה„ברודסקאים". וכנהוג במקרים כאלה, בשעה שאחד זכה לכך, היו מקנאים בו ובני־תחרותו היו מבקשים להקטין את ערכו. ויהי היום, באותו הזמן שאני הייתי כמעט „בן־ישיבה", נתפנה מקום אשר כזה ועמדה אז השאלה: מי ומי יהיה ה„מאושר" שיזכה להתקבל אל ה„מנין" של ה„ברודסקאים". ואנכי, אף כי הייתי רק נער כבן עשר, ידעתי את כל השיחות וההשערות ואפילו את דברי הרכילות שהיו בענין הזה. כי, כאמור, הרי זה לא היה ענין של פרנסה בלבד בשביל „הנבחר", אלא ענין של כבוד, אות הצטיינות, ודבר זה הרי נוגע לכל בני הישיבה כקטן כגדול, כדרך שנהוג אצל בחירות, שכל איש מעונין, כי החביב עליו יזכה לעלות לגדולה... הדבור האחרון המכריע היה בפי ראשי הישיבה ואבא ז"ל בראש.

ראשי הישיבה מצדם לא נחפזו, אלא שקלו ומדדו את כל המועמדים עם מעלותיהם וחסרונותיהם, עד שסוף סוף באו לידי החלטה מי יהיה הנבחר. המשא־והמתן גם הנמוקים בעד וכנגד כל מועמד היו נשארים בסוד. ומה גם שאז היה רק מקום אחד ומועמדים היו רבים. במקרה זה יצאה ההחלטה לא בוולוזין אלא בווילנה, כי בימים ההם היתה אספה בווילנה, שבה השתתפו גם אבא ז"ל וגם רבי חיים סולובייציק ועוד מנהיגים של הישיבה עם ה„גבאים" מווילנה, ובאספה ההיא עמדה על סדר היום שאלת הבחירה של המועמד הראוי. בגורלי נפל להיות עד אלם באספה זו, שבה דנו בענינים חשובים הנוגעים לקיומה של הישיבה. כי כבר היו אז הימים הרעים, שסוף סוף הביאו לידי שקיעת הישיבה.

האספה נערכה בביתו של דודי, אחי אבא ז"ל, רבי חיים ברלין, סוחר גדול ויהודי למדן ועסקן בצרכי צבור. דודי לא היה מגבאי הישיבה כמו שהיו שאר העסקנים מווילנה וממינסק, ואף על פי שהאספה היתה סגורה, לא עלה על דעתו של איש להרחיק את בעל־הבית מן החדר, שבו נערכו המועצות, ומה גם בנוכחותו של אבא ז"ל, שהיה האורח בבית הזה, לולא אחד מן הגבאים, שהיה אז בעל בית בווילנה — אחרי כן נתפרסם כאיש מדע במקצוע ההיסטוריה הישראלית — שהרהיב עוז להגיד למארח, ז. א. לאחי אבא ז"ל, שיצא מן החדר. זו היתה חוצפה לא רק משום כבודו של אבא ז"ל, אלא כלפי הדוד עצמו, כי דודי היה גדול בשנים והרבה חשוב יותר בחיים היהודיים של וילנה מאותו האיש שאמר לו לצאת. ובכל זאת, ברוב ענותנותו, לא אמר דודי כלום וקם ממושבו לצאת. אולם אבא ז"ל הגיב בחריפות על העלבון הזה. לא נכנס בוכוחים ולא געד באיש, אלא פנה בקול עז אל דודי ואמר: „חיים, אני אומר לך להשאר כאן". ומובן מאליו, כי הדוד נשאר יושב, וזה שצוה עליו לצאת החריש.

בראותי את אשר קרה, לא המתנתי עד שיאמרו גם לי צא ויצאתי בעצמי. כמובן, מתוך שברון לב על שאין בידי לשבת ולשמוע מה שידובר באספה חשובה כזו. בהיותי מעבר לדלת, יצא אלי אבא ז"ל ושאל אותי: „רצונך לשבת באספה? אם תשבע לי, שלא תגלה לאיש דבר ממה שידברו פה, יכניסו אותך". על זה עניתי בקול בוכים: „כרצון אבא. אבל להשבע אי אפשי. אני רק יכול להבטיח, כי אשמור הכל בסוד. אם אבא מאמין לי מוסב, ואם לא, אשב פה מחוץ לחדר האספה". אבא ז"ל חייך מתוך חבה והכניסני לחדר הישיבה.

שאלת הנבחר למנין „הברודסקאים" העסיקה אותי מאד, יותר מהרבה שאלות חשובות יותר, מפני שהענין הזה היה נהיר לי מתוך השיחות בישיבה. אחרי וכוח קצר החליטו לבחור באחד מן המועמדים. והמופלא שבדבר, כי בשובי לוולוזין ובשמעי מה שדברו בני הישיבה בינם לבין עצמם על ההחלטה בווילנה, השתוממתי בלבי, כי רוב בני הישיבה כוונו אל השיחות שהתנהלו בווילנה בחדר סגור בנוגע למועמד שנחל נצחון. אין ספק, שאיש מן

המשתתפים באספה לא היה מגלה סוד, אבל פקחותם ובינתם של בני הישיבה עמדו להם להבין מה שאמרו, ומי שאמר על מועמד זה וזה, ומפני מה נתנו עיניהם בזה ולא באחר.

האספה ההיא בווילנה נשארה חקוקה בזכרוני בשל עוד שני מקרים. ימים אחדים לפני האספה חגגו את חתונת בתו של המגיד דמתא בווילנה. בימים ההם, רבי צבי רבינוביץ, בנו של רבי יצחק אלחנן, שנישאה לאחד שהיתה לו קצת שייכות למשפחתנו. אנכי התארחתי אז בווילנה בביתו של דודי וכמובן חפצתי גם אני לנסוע אל החתונה יחד עם כל קרוביי. אבא ז"ל בא אל החתונה מוולוזין ומשם, ממקום החתונה, אמר לבוא לאספה בווילנה. תשוקתי לנסוע לחתונה זו היתה גדולה, משום שחפצתי לראות את פני רבי יצחק אלחנן, אולם אירע מעשה שלילה אחד לפני כן נכנס גנב לביתו של דודי ומכל הדברים היקרים לא מצא הגנב הטפש לטוב לפניו מאשר לקחת את בגדי השבת שלי. והדבר הזה הרס את כל תכניתי. כי הרגש האסתטי שבי לא הניח לי לנסוע לחתונה כזו בבגד של חול... וכך לא זכיתי לראות את רבי יצחק אלחנן, ועד היום, כשאני נזכר בדבר, הריני כועס לא על הגנב בשל רשעותו אלא על עצמי בשל טפשותי...

בערב לאחר החתונה הלכתי לרכבת לקבל את פני אבא ז"ל, שאמר לבוא. כאשר הגעתי לרחוב של הרכבת, מצאתי המון רב של יהודים וגם משמר חזק של שוטרים, מפני שנודע בעיר, כי ברכבת זו יבואו בין שאר המחותנים אבא ז"ל, רבי יצחק אלחנן ועוד אחרים, נאספו ובאו יהודים רבים, לראות את פני האורחים הגדולים. אמרו, שיש בדעתם להתיר את הסוסים, ולהוביל את המרכבה, כדי לחלוק כבוד לגדולי התורה וגאוני הדור.

המשטרה הרוסית, כמובן, לא יכלה להתיר את הדבר וחסמה את כל הדרכים. אנכי הייתי מוכרח לעמוד מרחוק, ורק כשעבר אבא ז"ל הרימותי קולי ואצעק, עד אשר עמדה העגלה ואנכי עליתי ונפלתי על צואריו. אולם הרושם נשאר בלבי מבחינה כללית, עד כמה גדול היה בעת ההיא כבוד התורה. ב„ירושלים דליטא", שהרי שניהם, גם אבא ז"ל, גם רבי יצחק אלחנן, היו באים לעתים קרובות לווילנה, ובכל זאת רב ועצום היה הכבוד שהגו להם.

כאמור למעלה, דנו באספה ההיא בווילנה בענינים חשובים מאד. הנוגעים לקיומה של הישיבה להבא. כי כבר באו אז הימים הקשים והצרות הגדולות מבית ומחוץ. בקשו דרכים ותחבולות חדשות, איך להחלץ מן המציקה. אחת התחבולות שאמרו לאחוז בה היתה למנות מזכיר לישיבה, אדם שיצא לו שם בעת ההיא של סופר גדול, עסקן צבורי ידוע, רב־פעלים „להרעיש עולם" ולטפל בענינים שונים ברוסיה ובחוץ־לארץ, שאיש אחר לא הבינם יפה כל כך כמוהו. גבאי הישיבה רצו בכך, כמה רבנים, ומהם אלה שהתעסקו בענייני הישיבה, הסכימו, רק פגם אחד היה, שאבא ז"ל לא רצה שאדם זה יהיה במחיצתו. כדרכו, היה אבא ז"ל ממעט בדבורים. הוא שמע מה שאמרו אחרים וענה קצרות ונמרצות: „לאו". וכך נשאר. איש לא העיז להכנס עם אבא ז"ל בוכוחים ולהרבות שאלה. האחד שיכול היה לעשות זאת היה סבא שלי, הרב מנובוגרודק, רבי יחיאל מיכל אפשטיין, בעל „ערוך השלחן". הסבא היה לא רק חותנו של אבא ז"ל אלא גם גיסו. הסבתא היתה אחותו של אבא ז"ל — הם הכירו וידעו זה את זה מימי נעוריהם, והוא שמצא עוז בנפשו לחוות דעתו ולשאל לטעמם של דברים, מפני מה ומשום מה, מה שאיש אחר לא יכול לעשות. גם הפעם הוטלה השליחות על סבא, אחרי אשר גם הוא מצא לנכון, שימנו את האיש ההוא למזכיר. הסבא כוון את השעה שאבא ז"ל ישב לבדו ולמד לפני הצהרים, עטוף כדרכו בטלית ותפילין, ונכנס עמו בשיחה על מצבה הרע של הישיבה ומתוך כך בקש לשמוע את דעתו על ההצעה שהכל מסכימים לה, שזה וזה יהיה „הסופר" — כפי שכנו אז „מזכיר" — של הישיבה, הוא בחריצותו הרבה יעשה גדולות ונפלאות. הסבא דבר, כדרכו, בהתלהבות, באמונה, ואבא ז"ל שמע ושתק. שתיקה זו היתה סימן ברור, שאבא ז"ל עומד על דעתו ואינו מסכים. הסבא לא הרפה והתאמץ לחזק את הוכחתו על ידי זה שאמר, כי המדובר משמש מזכיר אצל אחד מגדולי הדור, וגם על זה הגיב אבא ז"ל מעט. ורק כאשר אלצו הסבא ושאל תשובה ברורה, קם אבא ז"ל מכסאו ואמר בקול אמיץ: „דובר שקרים לא יכון לנגד עיני". כל טענותיו של הסבא נסתתמו.

כבר נזכר דבר „הגבאים" של הישיבה. זהו מוסד, שהיה ידוע בעולם

הגדול מעט מאד ושהיה קיים, כנראה, רק שתי עשרות שנים. קרוב לודאי, שנוצר כדי להסיר מעל ראשי הישיבות את המשא של ענינים כספים, ואולי נמלכו בהם בשעת הצורך בענינים הנוגעים לשלטונות. רובם של הגבאים היו בעלי בתים חשובים, אוהבי תורה, ומקצתם למדנים מופלגים מווילנה ומינסק, שהי הערים היהודיות הגדולות, שהיו קרובות לוולוזין. התועלת מבחינה מעשית, שהביאו הגבאים לישיבה במצוקותיה, ואפילו רק בענינים חמריים, היתה במדה זו שמביא בימינו „ועד של יועצים" בכל מוסד. פירוש הדבר: הם משמשים לשלט כלפי חוץ, שואלים בעצתם בשעת צורך, אך כשמגיע הדבר לשאת באחריות, מטילים הם על אחרים...

בין הגבאים היו יהודים אנשי שם פחות או יותר בעולם היהודי: בני משפחת זלדוביץ ממינסק, נדבנים מפורסמים ביחוד למוסדות של תורה; משה חיים ברוידה, בנקאי במינסק, בעל לב יהודי נאמן; מרדכי סולומונוב, יהודי חכם גדול, בעל מוח חריף ומופלג בתורה; ואייזיק רבינוביץ, כפי שנקרא אז, ואחרי כן נתפרסם בשם רבי יצחק הלוי, מחבר ספר „דורות הראשונים". הגבאים היו מתאספים פעם או פעמים בשנה בוולוזין. הלמדנים היו שומעים את השעורים, גם צדו שיחה בדברי תורה, ואלה שלא ידעו לעשות זאת ניהנו מרחוק. בתוך הישיבה לא עוררה נוכחותם של הגבאים רושם גדול, מפני שיחוסו של עשיר לא היה שם גדול כל כך, ואשר ללמדנות היו בני הישיבה, כמובן, רגילים ללמדנים גדולים מאלה. אבל בעיר הקטנה גדל קצת השאון. הלא באו הגבאים מווילנה וממינסק, מן הכרכים... גם בביתנו היה שורה רוח של חג למחצה: סעודות יום־טוב, קבלת פנים, שיחות רשמיות וכו'. האדם המעניין ביותר מכל הגבאים, ביחוד לדברי משא ומתן, היה מרדכי סולומונוב הנזכר. באחת השיחות הוכיח אותו אבא ז"ל, על שמתרחק הוא מן „הגדול ממינסק", מפני שהיה ידוע, כי הוא, סולומונוב, אינו קרוב־ומקורב ל„הגדול" משום כמה טעמים. במקום תשובה ענה סולומונוב מתוך בת־צחוק: „הלא ידוע הדבר, כי כל ענין ההתקרבות של אדם לחברו בא משום זה שכל אדם לעצמו הוא „עולם קטן", וכשבני אדם מתקרבים זה לזה הם בוראים

„עולם גדול". אבל בזמן שה„גדול" במינסק הוא „עולם גדול" בפני עצמו, לשם מה יש לו צורך שאנכי אתקרב אליו?"...

כל העניינים של גבאים ואספות וכל מיני מאמצים הועילו רק מעט לשפר את מצבה של הישיבה. באויר היתה מורגשת הדממה שלפני הסער. היה רוח של עצבנות בכל הסביבה, ואפילו אבא ז"ל, שהיה אמן השקט והמתינות, לא תמיד שמר על מנהגו בנחת. פרץ אחד של אי־התאפקות היה בו במקרה של „סמיכה". רגיל היה הדבר, שכל „אברך" לפני עזבו את וולוזין היה בא אל אבא ז"ל לקבל „סמיכה" להוראה. בעולם היהודי אמרו, שאבא ז"ל אינו מחמיר במתן סמיכה. אבל האמת היא, שהוא ידע יפה כל מוסמך והעריך בדיוק כל אחד, אי־זו סמיכה ראוי לתת לו.

ויהי היום ו„אברך" אחד אמר לנסוע ואבא ז"ל לא מצא אותו ראוי לקבל סמיכה ודחה את בקשתו. ה„אברך" היה עצוב מאד, אבל לנסוע הביתה הוא מוכרח. שעה קצרה לפני נסיעתו התפרץ האברך לביתנו, ואף כי כולנו ישבנו בסעודה נכנס במרוצה לחדר האוכלים, דפק על גבי השלחן ואמר: „רבי, אני נוסע הביתה, אם לא יסמכני הרי זה כאילו קוטל אותי עם אשתי וילדי".

אבא ז"ל קם תיכף מעם השלחן וכתב לו כתב־סמיכה. ה„אברך" יצא מאושר, כדי לנסוע. אבל בני הישיבה קראו בינתים את כתב הסמיכה וחיכו בחשאי. שם היה כתוב, כמובן, במכוסה בחכמה רבה, כמו שרק אבא ז"ל ידע לכתוב, כי „אם ימצאו שהאברך דנן ראוי לכך, אזי „יורה יורה, ידין ידין"... אפשר שה„אברך" עצמו אף הוא הבין ערכה של „סמיכה" כזו, אבל בשביל חותנו, קצב בעיירת מושבו, היתה מספיקה...

ט"ו

התחלת הסוף

ישיבת וולוזין היתה ידועה תמיד לממשלה. אבל מעולם לא התענינה הממשלה בישיבה כאשר בשנים האחרונות. אם הסבות לכך היו חיצוניות, משום שאנשים ידועים בקשו לחתור תחתיה, או הממשלה, שעמדה בעת ההיא על ההשקפה של הפצת הרוח הרוסית, ראתה בישיבה כח־כנגד, גורם לחיזוק היהדות בכל הצורות; או הסבות היו פנימיות, מפני שבישיבה עצמה שררה מהומה, שבודאי נודע הדבר לממשלה; ואולי גם, כפי שאחרים סוברים, נמצאו בני ישיבה שהודיעו „במקום שצריך" כי ישגיחו... או כפי שנשמעה עוד דעה, כי כל עוד שאבא ז"ל עמד בראשה של הישיבה לא פגע בה שום חץ, ואך התפטר רשמית, קבל שליטה עליה כל שטן ומשחית — כל זה לא ידוע עוד עד היום. אולי כאשר יפתחו ארכיוני הממשלה בווילנה, ימצא חומר מלא ענין בשאלה זו.

באופן רשמי ניכרת היתה שקיעתה של הישיבה על ידי זה, שהממשלה התחילה להביט על זה שנעשה בתוך הישיבה ומסביב לישיבה. עוד שנים אחדות קודם לכן, כאשר גדלה הישיבה יותר ויותר, באו הוראות מאת הממשלה בנוגע לבני הישיבה. התירו שיהיה רק מספר מסוים, לא יותר ממאתים וחמשים. כל בן ישיבה מוכרח היה למסור ב„לשכת הישיבה" — כפי שהדבר נקרא רשמית — את תעודתו ובמקומה קבל אישור בכתב, כי נתקבל כתלמיד בישיבה.

כל שנה היה בא מווילנה ה„דירקטור", ז. א. המפקח על בתי־הספר העממיים בפלך ווילנה, והיה נכנס לבית־הישיבה לראות כיצד לומדים. אף

בדק את הפספורטים אם הכל כשורה. גם שאל פעם כשישב בבית־הישיבה, אם יש הלמידים היודעים לדבר רוסית ונכנס בשיחה קצרה עם זה או עם זה. גם עם ראשי־הישיבה — שבאופן רשמי היו חמשה: אבא ז"ל, רבי חיים סולובייציק, משגיח הישיבה רבי שלמה דוד דינסקין, רבי חיים הלל פריד ורבי אפרים סמונוב, חתנו של אחי רבי חיים ברלין — נכנס בשיחה קצרה, עם היודעים רוסית — בדרך ישרה, ועם אלה שלא ידעו — על ידי תורגמן.

פעם אחת בא הדירקטור בווילנה עם תורגמן משלו, וזה היה יהושע שטיינברג, שהיה מפורסם לא לטובה. דבר זה בלבד עורר חרדה ידועה, מפני שאם הדירקטור מביא עמו איש כשטיינברג, שהיה פקיד גבוה בתור „יהודי מלומד", איש זקן בעת ההיא, סימן הוא שבקורו של הדירקטור הפעם אינו ענין פשוט... הסבה העיקרית לחרדה היתה זו, ששטיינברג היה ידוע כמתנגד חריף לישיבת וולוזין. שטיינברג נמנה על המשכילים הישנים, ששנאו כל מה שהיה יהודי ברוחו ובפעולתו, ונוסף על זה, כמנהל בית־המדרש למורים בווילנה, הירושה של הסמינר לרבנים, רגז על מקום תורה כוולוזין, שהולך ומתקדם ונראה בעיניו — ובצדק גמור — כיריב חריף ומר ביותר לפעליו ומפעליו הוא.

אמרו גם זה, שאחד או שנים מבני הישיבה, „מרשיעי ברית", שזממו להחריב את הישיבה, עמדו בקשר מכתבים עם שטיינברג לפני בואו לוולוזין, וגם בימי שבתו בוולוזין באו עמו בדברים בסתר. אבל על כל פנים לא הביא בקורו של הדירקטור עם שטיינברג, שנמשך שני ימים, לידי תוצאות מיד. הפספורטים היו בסדר. בישיבה נמצאו לא יותר ממספר התלמידים הרשומים באופן רשמי, ידעו מתי עמד הדירקטור לבוא, ידעו את זמן כניסתו לעיר, ועד שנח מן הדרך ובא לישיבה סודר הכל שיהיה כשר וישר. בני הישיבה שלמעלה ממאתים וחמשים הנרשמים, ידעו כי באותם הימים המועטים ש„השלטון" שוהה כאן אסור לשוטט ברחוב, אף בחדרים אין ללמוד בקול רם, משום חשש „עין הרע" ו„אוזן הרע"... הרושם היחידי שהדירקטור עם שטיינברג השאירו אחריהם היה קצת בדיחות הדעת כאשר היו

בחקים, איך ששניהם, גוצים, „בעלי כריסין", הדירקטור ענוד צלב גדול לצוארו, ודאי אות־כבוד, היו מתגלגלים ונכנסים מתגלגלים ויוצאים... באופן רשמי עבר הבקור בשלום. ולא עוד אלא שהיו שולחים מביתנו לשטיינברג בכל יום סעודות כשרות, כדי שלא „יכשל" הסיושלום במאכלות אסורות בבית שהתאכסן בו עם הדירקטור, ונפרדנו מהם בידידות.

אבל לא ארכו הימים, ובאחד מערבי החורף, כשבית הישיבה היה מלא התלמידים, כמובן, למעלה הרבה מן המספר המותר, ומתוך התלהבות של קדושה שקדו על התורה, נכנס פתאום לעיר מפקח עם המון מלוים וברעש גדול בא אל הישיבה. בני הישיבה בראותם אורח בלתי צפוי כזה ידעתם, כי אם יבדקו ימצאו הרבה מהם לא כשרים במובן רשמי, הבינו תיכף את המצב והתחילו רצים מן הישיבה כבורחים מן האש.

המפקח עצמו עמד נבוך ולא מצא דרך אחרת בלתי אם להכנס לביתנו ולהודיע כי הוא כאן. את סבת בריחתם של בני־הישיבה הסבירו לו, שהיתה כאן „טעות לא נעימה", אחד התלמידים שנתבלבל בראותו פנים שאינם מצויים קרא: „שרפה", ולפיכך התחילו רצים, משום שחשבו כי נפלה דליקה. אם המפקח קבל את הבאור ברצון או לא, אין יודע. אולם הוא צוה, שימסרו לו תיכף את התיבה הקטנה עם הפספורטים ועם כל הפנקסים והודיע, שמחר בבוקר יבוא לבית הישיבה.

נתברר המצב שיש כאן עסק עם דבר יוצא מן הכלל. הכניסה הפתאומית בלבדה, שכן מעולם לא קרה כי פקיד יבוא ישר מן הרכבת אל הישיבה, הוכיחה, שיש כאן כוונה רעה. רגילים היו כי לאחר נסיעה של כמה שעות מן התחנה, היה כל פקיד נכנס תחלה לפונדק לנוח מעט, להתרחץ, אחרי כן היו שולחים להודיע אותנו „כי באו". והיו אף מקרים, אשר הגיעה שמועה על בואו של איזה פקיד ונעשו כל ה„הכנות", ולבסוף נתברר שה„אדון" שבא אין לו שום שייכות אל הישיבה, אלא בא לבקר את רשיונות החנויות וכדומה. אבל מקרה כזה, שפקידים יבואו ישר מן הרכבת אל הישיבה, עדיין לא קרה.

ממחרת היום, כשבא המפקח לבית הישיבה, הכירו שוב, כי הענין אינו כתמול שלשום. הוא הכניס את כל התעודות והפנקסים ל„חדר שני",

ז. א. לחדר הסמוך לבית־הישיבה, שבו היו הנשים מתפללות, ופעמים שהיו בוחנים שם את בני הישיבה החדשים בבואם. הוא לא נתן לאיש מאנשי הישיבה, אף לא מן הממונים, לבוא אליו. לעומת זאת קרא אליו אחד אחד את בני הישיבה, ובמתינות ובסבלנות מרובה נכנס בשיחה עם כל אחד. גם לא היה לפניו תורגמן. עם בני הישיבה שלא ידעו רוסית דבר גרמנית. היו שהשמיעו דעתם, כי מבין הוא יהודית, וגם נתפשטה שמועה, כי יהודי מומר הוא. וכך המשיך את העבודה זמן רב, עם האחד הרבה לדבר, עם השני המעיט, אבל בשיחותיו חקר ודרש כל מה שנוגע לישיבה מבית ומחוץ: כמה שעות ביום לומדים? מפני מה אין לומדים רוסית? השכלה מותרת? מי קורא את השעורים? כמה משלמים לכל תלמיד? וכדומה.

נתברר, כי מן החקירה והדרישה לא יצא טוב. מי יודע מה שאחדים מבני הישיבה ספרו לו, מי בזדון — גם כאלה היו אז, לצערנו — ומי מתוך אי־הבנה מה יש לספר ומה אין לספר. הבקור נגמר והתוצאות לא נתנו זמן רב לחכות לבואן.

התחילו באות פקודות על פקודות, גזרות קלות וחמורות. לא עבר שבוע ימים בלי קבלת „כתב" חדש מווילנה, וכל „כתב" דרש תשובה, ואיך להשיב את התשובה לא היה ברור. אפשר שה„גויים" שחברו את ה„כתבים" לא היו להם כוונות רבות כל כך, כמו שהכניסו לתוכם בוולוזין. בעת ההיא לא היו רגילים עדיין לבוא במשא ובמתן עם הממשלה, ובלשון הרוסית — לא כל שכן שלא. הלשון הרשמית של המשרדים לא היתה רהוטה וידועה. ראו והכירו שמבקשים תואנות, שרוצים למצוא עלילות־דברים, אין מתכוונים לפרט זה או זה, אלא רוצים לעקור את הכל, את כל הישיבה. ולפיכך בקשו בוולוזין כוונות נסתרות ופשטים טמירים בכל מלה ובכל שורה, ובכל עת שבא „כתב" והיה צורך להשיב עליו, נעשה הדבר מעין פרובלימה.

דבר אחד נתברר, כי בעלי השלטון דורשים בכל תוקף, שהשפה הרוסית תהא נלמדת בישיבה ובלעדי זה אי אפשר יהיה לקיים את הישיבה והחליטו להסכים לכך. אבל עד שבאו לידי הסכמה זו, כנסו אספות על אספות. נסעו לווילנה, נסעו למינסק, נסעו לפטרבורג, והמצב הלך וקשה מיום ליום.

המצב נעשה קשה לא רק מבחוץ, כי אם גם מבפנים. כי אבא ז"ל נעשה בינתים תשוש, הזקנה התגברה באופן מורגש, ולעיני רוחו היה מרחף עוד אידיאל מלבד הישיבה. הוא שאף בכל נפשו ובכל מאדו לעלות לארץ ישראל. הוא הכריה את בנו הבכור, את אחי רבי חיים ברלין, לקבל את הישיבה לידו. אבל הדבר הזה הביא לידי סבוכים חדשים. אחי, אף כי נולד בוולוזין וחונך בתוך הישיבה, היה בתוך־תוכו רחוק מחיי הישיבה. עשרות שנים, מיום חתונתו בשקלוב במשפחה עשירה, אחרי כן בהיותו רב במוסקבה, ולבסוף בשבתו בביאלה — עיירה הסמוכה לוארשה—ששם חי בעשירות גדולה, הוסח מן הדאגות ומן השמחות של הישיבה. בתור רב היה אחד מן הגדולים גם בתורה, גם בדבורו בעל פה ובכתב, כאמן הלשון והעט. גם בהנהגתו הנעלה, אבל בתור ראש ישיבה לא היה מפורסם. ביחוד לא היה רצוי לבני הישיבה אשר סברו, כי הוא יתפוס את מקומו של אבא ז"ל, היינו, שיהיה ראש־ישיבה ראשון, ורבי חיים סולובייציק, שהיה אז בחינת הנשמה של הישיבה, יהיה המשנה.

דבר זה הביא לידי חיכוכים פנימיים ויחסים מתוחים בין ראשי הישיבה ובני הישיבה מצד אחד ובין כמה מראשי הישיבה בינם לבין עצמם מצד שני. והמנהיג הראשי, שיהיה השליט ויאמר דברו בתקיפות — אבא ז"ל — היה תשוש כח וראה את עצמו כ„מי שהיה". כאשר שאלו מעמו, כי יקח שוב את המנהיגות התקיפה בידיו וישלוט בכח השפעתו בכבירה, ענה ואמר: „פשטתי את כתנתי איככה אלבישנה"...

ט"ז

קשיים פנימיים

הבנין הגדול שבגדולים והחזק שבחזקים, כשהוא מתרופף מבפנים ועם זה הורסים אותו מבחוץ, טופו שיתמוטט. יתר על כן, הרפיון הפנימי מביא ומעורר את כח־ההרס החצוני הרבה יותר משמעוררת מלחמה חצונית קרע פנימי. אסונה של ישיבת וולוזין, שגרם לסגירתה, היה קודם כל בזה, שעל ידי התפטרותו של אבא ז"ל, שמסר — אם לא למעשה אבל להלכה, אם לא ברבים אבל בקרב נפשו — את הממשלה לבנו הבכור, הוא אחי רבי חיים ברלין, נסתלק, כאילו בבת אחת, כל כח המנהיגות והישיבה נשארה כספינה עם קברניטים רבים, אליבא דאמת: ספינה בלי קברנים.

ענין „מסירות" המנהיגות של הישיבה היה מחוסר הגיון, מפני כמה טעמים. מלבד זה שהאיש שעמד לקבל את ההנהגה לא היה בפנימיותו נוטה ומוכשר לכך, לא היה בכחו של זה שעמד למסור את המנהיגות, בכל רצונו השלם, לעשות זאת. יש מנהיגים, אשר הם והדבר המונהג על ידם מלוכדים, עד אשר גם רצונם להתפטר וגם רצון אחרים להרחיקם אינו מועיל והם נשארים בעל כרחם המנהיגים בכתר או בלי כתר על ראשם. אלה הם הנקראים מנהיגים „בחסד עליון", מפני שאיש לא עשה אותם, לא „קולות" בחרו בהם, אלא כשרונם זמסירותם, התמכרותם לדבר המונהג על ידם, העומד אצלם למעלה מכל, בלי יוצא מן הכלל — זה הוא שהעמיד אותם בראש ואת זה אין איש יכול לנטול מהם, ואפילו לא הם עצמם.

מנהיגותו של אבא ז"ל בישיבת וולוזין ודאי היה מסוג זה ואם הודיע

בעל פה או בכתב, רשמית למחצה או רשמית לגמרי, כי איננו עוד ראש הישיבה והוא מוסר את הדבר לאחר, לא השפיע זה על שום איש להכיר, כי אמנם כך הוא, ראש הישיבה נשאר הוא ולא אחר, אפילו בזמן שהאחר היה בנו, יורש כסאו. ההתפטרות הביאה רק לידי כך, כי המרץ הרב והרצון החזק של אבא ז"ל הסתלקו ואיש לא קבלם ממנו...

אבא ז"ל אמר לעשות את דבר התפטרותו מוולוזין בכל התקיפות, שהיה רגיל בה תמיד בשנים הרבות של מנהיגותו, לקיים את רצונו ושאיפתו במתינות רבה אבל יחד עם זה בכח כביר. באופן רשמי נעשה הדבר למן הקטן — הרבנות בוולוזין ועד הגדול — ההודעה הרשמית לממשלה. על פי השם היה אבא ז"ל רב בוולוזין, אם גם לא היה מקבל „שכירות", ובכן נקראה אספה של בעלי־הבתים החשובים בוולוזין, ואבא ז"ל הודיע אותם, כי החליט לעלות לארץ ישראל, כי זה היה הנמוק היחידי לכל „המהפכה", ולפיכך הוא מתפטר מן הרבנות ומבקש שימנו את בנו במקומו. כמובן, לא הרהיב עוז שום איש מבעלי־הבתים של וולוזין להוציא מפיו דבר כנגד. הכל ישבו עצובים ועגומים, אך העמידו פנים כשמחים, ברכו את הרב החדש בברכת מזל טוב, ברכו את האב עם הבן באריכות ימים, שתו „לחיים" ונפטרו לבתיהם בראש מורד ובעינים זולגות דמעות. אולם איש איש בלבו ידע, כי מרבנות של וולוזין אפשר להתפטר, אבל מן הישיבה אי אפשר להתפטר אפילו כשרוצים בכך. ואפילו לאחר שאבא ז"ל הודיע את הממשלה, שהוא מתפטר מהיות ראש־ישיבה ומבקש למנות את בנו במקומו, הרי זה נשאר על גבי הגיר בלבד.

אבל אם התוצאות במובן החיובי לא נתגשמו מעולם, הנה התופעות השליליות היו רבות. ראשית כל, הקרע הפנימי, כי בעצם הדבר פרצה מלחמה בת שלש קצוות: אבא ז"ל מצד אחד, אחי רבי חיים ברלין מצד שני, ובני הישיבה מצד שלישי. והכל נלחמו, אמנם רק בשלילה. אבא ז"ל לא רצה לשבת עוד בוולוזין, הוא התגעגע על ארץ ישראל כילד על אמו, וכמובן רצה לראות את בנו הבכור ממלא מקומו. אולם אחי רבי חיים מצדו רצה רק לקיים מצות כיבוד אב ולקבל על עצמו את המשרה, אבל בתוך נפשו היה רחוק מהיות נלהב מזה. ובני הישיבה אף הם הביעו במישרין את רגזם על ההצעה

ובקשו תחבולות להפריע, אך לא באו בהצעה אחרת, מלבד זה שאמרו, כי הכל ישאר כמו שהיה, ולזה לא רצה אבא ז"ל להסכים.

השנים האחדות, האחרונות לקיומה של הישיבה בוולוזין, רושמות כמה וכמה דפים שחורים בתולדות המוסד־לתורה המפואר בכל העולם, אולם היו אז גם כמה קרני אור, שאפשר להכירן בכל זהרן כעבור שנים. המלחמה באחי רבי חיים ברלין התנהלה ברובה ב„כלי־זיינה של תורה", זאת אומרת, שטרחו ויגעו להתיש את כחו מבפנים ומבחוץ בשעה שהיה קורא את השיעור. כי גם את זה הטיל עליו אבא ז"ל. הוא נתן לו להגיד את ה„שיעור" במקומו שלש פעמים בשבוע. כרגיל, לא היו בוולוזין מפסיקים את הרב בשעת השעורים. לא היו שואלים באמצע השעור. אם מי שהוא רצה להעיר משהו בנוגע לשעור, היה בא אל ראש־הישיבה באופן פרטי לאחר השעור ומציע לפניו מה שהיה בפיו להעיר. אולם במקרה זה, ברצותם להביא את בעל ה„שעור" במבוכה, ערכו לכתחילה כמין אובסטרוקציה זבלי הרף שעסעוהו והקיפוהו בשאלות. יתר על כן, עשו את הדבר לשיטה ובחירי בני הישיבה הכינו עצמם לכל „שיעור" שהיה מלמד, ומעשה תכסיס נהגו: מכל עבר ומכל פנה הקיפוהו בשאלות ובקושיות זו אחרי זו. אין פלא, אם בשעה שהמוחות החריפים של הישיבה, מלומדי מלחמה של תורה, יצאו אל המערכה, הצליחו בקרב. קרוב לודאי, שהיו נוחלים נצחון על ראש־ישיבה הגדול שבגדולים, ומה גם שאחי רבי חיים ברלין, בכל גדולתו בתורה, ביחוד בבקיאות, היה מרוחק עשרות שנים מדרך הלימוד בישיבה ומסדרן של הרצאת השעורים. והישיבה הלא התפתחה ברוחה בעשרות השנים האחרונות והתקדמה מאד לא רק בלמוד בכלל ובידיעת התורה, אלא ביחוד בעמקות ה„שעורים" ובחריפותם, על ידי זה שמלבד אבא ז"ל היה ראש ישיבה רבי חיים סולוביציק, העמקן הגדול ובעל ההגיון הגדול בדורו.

והדבר המופלא ביותר הוא כי „מיניה וביה אבא ליזיל ביה נרגא", כדי להיות ערוכים למלחמה עם אחי רבי חיים ברלין, הרי היו בני הישיבה זקוקים לספרים שונים, ואת הספרים המובחרים מצאו בספריה שלו, ב„בית הנשק" של „האויב". כי הספריה של אחי היתה אחת המפורסמות במספר

הספרים וחשיבותם, ביחוד במקצוע התלמוד (חלק גדול מן הספריה עדיין נמצא בירושלים). והספריה היתה מסודרת יפה מאד, עד שכל אחד היה מוצא מיד את הספר שהוא מבקש, ורק, כמובן, צריך היה לקבל רשות מבעל־הבית להשתמש בספריו. רשות זו קבלו בני הישיבה תמיד, אפילו בשעה שהיה ידוע יפה, לשם איזו מטרה מבקשים בני הישיבה דוקא את אלו ואלו הספרים. אך האם אפשר היה להעלות על הדעת שלא לתת לתלמיד לעיין בספר בשל טעמים פוליטיים?

נפשו העדינה של אחי, רבי חיים ברלין, התגלתה יותר במקרה אחד: בן ישיבה מראשי המנהיגים של המלחמה נגדו, בחור גדול בשנים ולא גדול כל כך בתורה, זקוק היה לעזוב את וולוזין וללכת למקום, ששם חכתה לו משרה של שו"ב. התלמיד הזה, אדם צנוע מטבעו, נמשך בסערת המלחמה והרחיק ללכת, עד שפגע פגיעה קשה בכבודו של אחי. כשאותו הבחור היה צריך לנסוע, היה עליו, כרגיל, לבוא ולקבל מכתב עם „קבלה" לשחיטה, אם לא כן, לא היה מקבל את המשרה. אבא ז"ל, שהיה במצב של התפטרות, היה שולח כל דבר לאחי. כשבא הבחור דנן אל אחי לבקש את המכתב בצרוף ה„קבלה", קדמו את פניו כרגיל, ולא כפי שאפשר היה לצפות אחרי המאורע. ורק לאחר שאחי דבר עמו בהלכות שחיטה וכל הנוגע לזה, שאל אותו: „היודע מר, מה ששו"ב מחויב לדעת?" בן־הישיבה מנה דינים ידועים. ועל זה אמר לו אחי: אבל היודע מר, כי שו"ב מחויב להיות יהודי ירא־שמים, ובכלל יראת שמים הוא גם זה, שלא יהא „מלבין פני חברו ברבים?" המדובר הבין לאן קולעים הדברים וענה בפשטות ובכשרות, כי מצטער הוא על זה ומתחרט ומבקש מחילה. אחרי כן לא יצא עוד דבור מפי אחי והבחור קבל את המכתב עם ה„קבלה" כרצונו.

ואף על פי שבנוגע לתורה, צדקות ומדות טובות לא נפל אחי, רבי חיים ברלין, מהרבה גדולי הדור בזמנו, הנה בתור „ראש ישיבה" לא היה ממשיך את המסורת של ראשי הישיבה בוולוזין. ביחוד היו בולטות בו השקפות מתנגדות להשקפותיו של אבא ז"ל ודרכי חייו בענין הנהלת הישיבה. עשרות השנים, שאחי היה חי כרב במוסקבה וזמן מה אחרי כן כאיש פרטי

עשיר, נטעו בקרבו נטיות אחרות מאלה שהיו מקובלות בישיבה. היו לו שעות קבועות לקבל בני־ישיבה ולעסוק עמהם בשיחות של תורה. דבר זה היה מן „החדוש" בישיבה. שם ידעו, כי לשם שיחה בדברי תורה ובכלל לשם גישה אל ראש־הישיבה כל שעה זמנה: ביום ובלילה. הוא הבין גם זה, שאי אפשר לקבל בני ישיבה יתר על מדת ההכנסה. הדבר היה לא לפי הדעות שהיו שוררות אז. הדרישה להרבות תלמידים ולהגדיל תורה עמדה בראש, ורק אחרי כן חשבו על עניני כסף. וכאשר שאל אחי בתמימות, מה תהא משכורתו מאת הישיבה, כפי שהיה רגיל כל ימיו בתור רב לדעת חשבון ברור, השיב לו אבא ז"ל בתרעומת: „כסבור אתה שזה בית־משרפות יי"ש, שאתה שואל על כסף. להיות ראש ישיבה, וללמד תורה זו המטרה ובעניני כסף אין מדברים, ברעב אין גועים"...

ובזמן כזה שתשה היד החזקה, האיש המסור בכל נפשו ובכל מאדו עמד בצל, כח חדש לא הופיע, המסורת נפסקה, כחה של ההנהגה ירד. הדעות היו מחולקות —— בזמן כזה בא הלחץ מבחוץ. הממשלה היתה מציקה, דורשת שנויים ותקונים, וקודם כל לימוד הלשון הרוסית, גם המצב הכספי נעשה קשה יותר ויותר. הרגישו, כי ימי הישיבה ספורים. אולם לא עזבו את המערכה, הוסיפו לעמוד בשדה המלחמה עד כמה שהיה אפשר בתנאים ההם.

ימים מעוננים

ההחלטה לקבל את הגזרה של הממשלה להנהיג בישיבה את למוד הלשון הרוסית קשה היה לקיים לא מפני טעמים עיקרוניים בלבד, אך גם קושיים טכניים היו בזה. ומה שנוגע להתנגדות העיקרית אף זו לא היתה מחמת „חשכה", כפי שכתבו או חשבו כל אלה שלא הבינו את המצב וראו רק את הצד החצוני שבדבר. השכלה בכלל, ובתוך זו גם למוד הלשון הרוסית, לא היתה בוולוזין נרדפת או שנואה. אבא ז"ל עצמו היה קורא עתונים והתענין בספרים עברים, אף כי לכמה מהם, כמובן, התיחס בשלילה, וגם צוה על בניו ללמוד רוסית. מלבד עתונים עבריים, היו באים לביתנו תמידים כסדרם גם עתונים גרמניים, שאחדים מבני הבית היו קוראים בהם וגם כמה מבני הישיבה, שהיה להם ענין בזה, היו לוקחים אותם לקריאה שלא בהחבא כלל. כל השאר, שעמדו קרוב למנהיגות הישיבה, חוץ מאחד יוצא מן הכלל, רבי חיים סולובייצ'יק, שהיה מתנגד חריף, היו הכל בדעה זו, שללמוד רוסית לא רק שמותר, אלא שבתנאי הזמן צורך הכרחי הוא.

בעת ההיא היתה ידיעת הלשון הרוסית ענין, הנוגע במישרין כמעט לכל בני הישיבה, שציפו לשבת על כסא רבנות. כי אז היה שורר חוק בפולין, היינו בעשרת הפלכים הרוסיים, שנקראו בשם פולין־הרוסית, שאין למנות שום רב, אם לא עמד בבחינה, שהיתה ידועה בשם „בחינה רבנית". לשם הבחינה לא היה אמנם צורך בידיעות רבות שהיו נחוצות לרב מטעה"מ, בחינות־בגרות של בית־ספר תיכוני, אבל בכל זאת, כדי לעמוד בבחינה רבנית בפולין, היה צורך בידיעה לדבר ולכתוב רוסית בלי שגיאות, ופירוש הדבר — לדעת את הלשון פחות או יותר. וכמובן, לא רצה שום בן־ישיבה

— ביחוד „האברכים" שעמדו על המפתן לצאת לעולם הגדול ולכהן ברבנות — לקפח את האפשרות לשבת על כסא הרבנות בעיר הנמנית על עשרת הפלכים הנזכרים. אבל על־אף כל זה עמד אבא ז"ל בתוקף על דעתו, שמבחינה פדגוגית היא מוצדקת בהחלט, כי בתוך הישיבה אין מקום ללמוד רוסית. היו רואים בעין טובה את האדם, שבא ללמוד בישיבה והביא עמו השכלה שקנה לו קודם; הבינו יפה את זה, שאחרי עזבו את הישיבה היה מכין עצמו לקראת בחינות. אבל בתוך הישיבה עצמה היו דורשים מאת התלמיד התמכרות שלמה ללמוד התורה ותו לא.

הבעיה של דעת לשון רוסיה מצד אחד ושלא תעמוד בסתירה לתלמוד התורה מצד שני היתה קשה לא רק בישיבת וולוזין. היא העסיקה בימים ההם הרבה מגדולי ישראל, אשר כשהם לעצמם לא היו מתנגדים להשכלה במדה קטנה או גדולה, אילו לא הפריע הדבר לרוח המסורת ולריכוז הכחות הרוחניים בש"ס ופוסקים, כמה רבנים, אפילו מן הגדולים בדור ההוא, היו מרוצים בדיעבד מענין „הבחינה הרבנית", שהממשלה דרשה מכל הבא להיות רב בפולין, משום שעל ידי כך נחלצו מן הרבנים מטע"מ עם כל הצרות שמוסד זה של „הרבנות הרשמית" וכמה מן „הרבנים" האלה, הביאו לעולם היהודי. קוו, כי אם הנסיון של „הבחינה הרבנית" יעלה יפה, ינהיגו אותה בכל ארץ רוסיה והרב האמתי יהיה מוסמך גם אצל הממשלה בלי צרת „הרב הרשמי" בצדו.

כמה מגדולי הרבנים הגיעו לידי החלטות מוזרות בשל המצב הקשה בענין זה. ספרו, למשל, על רבי יהושע מקוטנא — אחד מן הגאונים הגדולים בתקופה ההיא — שלא היה נותן „סמיכה" למועמדים לרבנות, אם לא הראו לו, כי כבר עמדו בבחינה הדרושה מטעם הממשלה. הוא היה אומר: למה לי לתת סמיכה עכשיו ואחרי כן ישב הלה ללמוד רוסית וישכח את התורה שלמד. מוטב שילמד תחלה רוסית ויעמוד בבחינה, אחרי כן יבוא אלי ואראה אם הוא ראוי להוראה או לא"...

וכאשר הגיע הדבר לידי כך, שלא היתה ברירה אחרת והיה הכרח להסכים להנהיג את למוד הלשון הרוסית בישיבה, עשו את הדבר כמו שכפאו

שד ובקשו תחבולות עד כמה שאפשר לצמצם את מספר אלה המחויבים בזה וגם את השעות של הלמוד הזה. הצליחו לקבל מאת הממשלה רשות, שלא כל בני הישיבה, שמספרם היה רשמית מאתים וחמשים, אלא רק החלק החמישי מהם, ז. א. רק חמשים איש, יצטרכו לעסוק בלמודים הרוסיים. את אלה החמשים בחרו מבין הגדולים והקשישים, ביחוד האברכים העומדים כבר לצאת מן הישיבה וחושבים לקבל על עצמם רבנות. זמן הלימוד של הלשון הרוסית נקצב לשתי שעות ביום, השעות האחרונות מן הזמן הרגיל ללימוד בישיבה, היינו משבע וחצי עד תשע וחצי בערב.

אבל גם זה נתקל בקשיים. קודם כל נתעוררה השאלה, מי ומי יהיה המורה. היה צורך במורה מוסמך בעל צנז, וכאלה היו בוולוזין שלשה: שני יהודים שגמרו חוק למודם בסימינריון למורים יהודים בווילנה ושמשו בוולוזין מורים בבית הספר העממי לילדי היהודים, ונוצרי אחד, המורה בבית־הספר הנוצרי, שהיה חציו בית־ספר עממי וחציו בית־ספר דתי. מה שנוגע להשכלה ולדעת עמד המורה הנוצרי למטה הרבה מן המורים היהודיים, אבל דוקא מפני המורים היהודים פחדו, שמא תחדור השפעתם מעט מעט לתוך בני הישיבה, לא רק על תלמידיהם, והשפעתם של אנשים כאלה, מי שהיו תלמידי הסימנריון למורים בווילנה, מחללי שבת בפרהסיא, לא היתה, כמובן, נוחה ורצויה בישיבה. אולם מן הצד השני נשמעה דעה, שהמורים היהודים, כל כמה שאינם מתאימים לרוח הישיבה, מוסב לקרבם ולא לרחקם... יגעו למצוא מוצא מן הדילמה הזאת והביאו מורה ידוע, מורה עממי מוסמך ממינסק, יהודי ירא שמים באמת. אבל המורה הזה, מפני סבות שונות, לא עמד ימים רבים על משמרתו, והיה הכרח אפוא לבחור באחד מן המורים העירוניים, יהודי או נכרי. השאלה לא היתה קלה לפתרה. כי משני הצדדים עמדו בני־פלוגתא חזקים. מצד אחד רבי חיים סולוביציק, שהיה נגד המורים היהודיים וסמך על מה שנאמר: „כל שכן דפקר טפי"; ומן הצד השני סבי, הרב מנאוואריזוק, שבימים הקשים ההם היה בא לעתים קרובות לוולוזין והרבה להתענין בענינים הפנימיים של הישיבה, והוא החזיק בדעה, שיש צורך למנות מורה יהודי, ואף הוא מצא סעד במה שנאמר: „אף על פי שחטא"...

אבל נצחה דעתו של רבי חיים והתפקיד של המורה בישיבה נמסר לנכרי. ככל המורים הנוצרים בעיירות הקטנות, שיש להם עסק עם ילדי אכרים, מפני שילדי היהודים לא למדו בבתי־ספר אלו, היה גם המורה הזה איש מוגבל מאד, השכלתו היתה מועטה וכשרונו הפדגוגי עוד פחות מזה. הוא גם לא הבין את הדבר הפשוט, כי בן־ישיבה בעל מוח מפותח, גם אם הוא מתחיל את הלמודים הרוסיים מבראשית, אין ללמדו כדרך שמלמדים גוי קטן, להבדיל... כיוצא בזה, כשבא ללמד חשבון, שגם זה נכנס בתכנית, „הבין" המורה מפי „נסיונו", כי עם „מתחילים" יש לפתוח בכללי „חבור" ו„חסור". הוא סבר, כי לפניו יושבים „תלמידיו" מבית־הספר הדתי, בני הכפרים. נוסף על זה הנה המורה, שעד אז ודאי לא היה לו עסק עם יהודים, לא ידע אף מלה יהודית, ובני הישיבה לא הבינו רוסית, ובכן היה צורך ללמד לפי „השיטה הטבעית", וכך היה נובח כעלב, קופץ כגדי, קורא כתרנגול וכו'. התוצאות של „שיטה" זו היו, ששום בן־ישיבה לא רצה לבטל זמנו ב„למודים" כאלה וכל הענין היה למין הוכא וטלולא...

כלפי חוץ נחשב הדבר שלומדים רוסית בישיבה. באותו הבנין הגדול של הישיבה למטה, היה חדר גדול ערוך ומסודר כבית־ספר, עם „ספסלים" שחורים, עם קתדרא בשביל המורה. על גבי הקיר היתה תלויה תמונתו של הקיסר אלכסנדר השלישי עם זקנו הצהוב הגדול, וכשהיה בא מפקח, היה מוצא על כל הספסלים תלמידים יושבים ומקשיבים והמורה מקושט ב„פראק", מגוזר ומרוכס בכפתורי „זהב" ועוסק בהוראת הלשון הרוסית... אבל על צד האמת לא היה ערך לכל זה, הדברים הגיעו לידי כך, שהמורה היה בא למועד הקבוע ואינו מוצא איש ב„כתה". המורה לא מצא דרך אחרת בלתי אם לסגור את החדר ולעלות אלינו להתחמם בכוס תה ודרך אגב לשפוך מרי שיחו על התלמידים העצלים...

הדברים נמשכו בדרך זו, עד שהיה הכרח לאחוז באמצעים, כי העובדות כמו שהן לא תהיינה נודעות לממשלה. גם חששו לכך, אם ביסוד או בלי יסוד, שהמורים היהודים, שהיו מרוגזים לא מעט, יודיעו „למקום

שצריך" על הסדרים של לימוד הרוסית בישיבה, שהממשלה שקדה כל כך להנהיג... התחבולה החזקה ביותר היתה, שאבא ז"ל בכבודו ובעצמו היה נכנס לישיבה, נגש אל השולחן שלפניו יושבים ולומדים אלה הרשומים כתלמידים ב„כתה" ומתחנן אליהם: „אנא, בני, תבטלו שעה מתלמוד תורה ותרדו אל ה„כתה", המורה מחכה שם זה כחצי שעה ואין איש. עשו זאת למען הישיבה, תלמוד תורה דרבים"... ובני הישיבה, ברצון או שלא ברצון, היו מוכרחים לסגור את ספרי הגמרא ו„יורה דעה" — שרוב „האברכים" היו לומדים — ויורדים למטה. היסורים הנפשיים של המורה הגדול שהיה מוכרח לבקש בקשה זו, ושל התלמידים המבוגרים, שהיו מוכרחים לעשות זאת למענו, יכול לתאר לעצמו כל איש בעל נפש.

אם הממשלה ידעה בדיוק מה שנעשה בישיבה או לא ידעה, אבל ידה החזקה כבדה יותר ויותר. אירע אז דבר, שבעצם לא נגע במישרין לעניינים הרגילים של הישיבה, ובכל זאת סייע להגדיל את הפחד ולדכא את הרוחות.

באחד הערבים באה המשטרה ואסרה בן־ישיבה, וכדרכה ערכה חפוש עצום ומצאה פשע נורא... מכונת העתקה בצורה פרימיטיבית, מה שקוראים כיום מימיאוגרף, שהוכיחה, כי בן־הישיבה עוסק במשלוח מכתבים. „מכונה" כזאת היתה אז סימן ל„מהפכנות", ובן־הישיבה ישב במאסר ונשלח אחרי כן לאושמינה — עיר המחוז שעליו נמנתה וולוזין מבחינה שלטונית ועניני משטרה — כ„מורד במלכות". דבר המאסר, הסכנה הצפויה לבן־הישיבה — אחד מן הבחורים המצוינים בתורה וביראה, כעת הוא ובניו הם אכרים בארץ־ישראל — והתוצאות שענין כזה יכול להביא לישיבה, הטיל אימה על הכל, ובתוך הישיבה ומסביב לה היתה מהומה נוראה. אולם הכל ידעו, כי כל אותה ה„מרידה במלכות" עם „המכונה" אינה אלא ענין של בני־ישיבה, שיסדו חברה של „חבת ציון" והבחור שנאסר הוא שהיה המזכיר לאגודה זו.

שם החברה היה „נס ציונה" ובר"ת קראו לה „נ"ץ" ואת החברים — „נצים". על האגודה נמנו אז מבחירי בני־הישיבה ומן החשובים שבהם,

שהיו אחרי כן רבנים מפורסמים, עסקנים ומנהיגים אנשי־שם של „המזרחי". כמה מן ה„נצים" של הימים ההם הם כעת גם אנטי־ציונים מובהקים ומקצתם הם מנהיגים של „אגודת ישראל". בימים ההם היתה לה לאגודת „נס ציונה" בוולוזין השפעה רבה על חוגים ידועים ביהדות, ביחוד בין תורנים, משום שהמכתבים, שהיו נשלחים בשם האגודה הכילו הרבה חומר לרעיון ישוב ארץ־ישראל ותשובות על הטענות של המתנגדים. והחומר היה ספוג דברי תורה ויראת שמים. מנהיגי האגודה עמדו בקשר עם גורמים שונים בחיי היהודים, עם גאונים גדולים, סופרים מפורסמים, אנשי עתונים, ביחוד עם עסקנים ידועים לחובבי ציון. אבל לא רק במובן הרוחני היתה גדולה ההשפעה של אגודת „נס ציונה", אלא במקצת היתה גם למעשה מזרזת את העבודה בארץ־ישראל. אחד מחשובי החברים, מבחירי הבחורים בעת ההיא — הרב משה מרדכי אפשטיין עלה אז תיכף אחרי חתונתו לא"י בשם קבוצה של יהודים וקנה אדמה, והיה ממיסדי המושבה „חדרה".

ככל החברות בעת ההיא, בזמן שמשטר הצאר היה חזק וחמור, היתה גם האגודה הזאת „סגורה", ז. א. שלא היו מקבלים שום חבר אלא אם כן בחנו וחבדקו אותו על ידי שיחות שונות, אם הוא ראוי להיות חבר לאגודה, ואם מצאו אותו כשר, גלו לו את ה„סודות" והוא נשבע אמונים לאגודה ולשאיפותיה. כאשר אסרו את מזכיר האגודה הפחד היה רב, חששו ראשי הישיבה, שמא יש בתכנית האגודה משהו של איסור, שיש לו ענין אל „המרידה". יגעו ומצאו היתר לשבועת החברים, כדי שאפשר יהיה לספר לראש־הישיבה את תוכן האגודה „נס ציונה" ופעולותיה כמו שהן.

נראה הדבר, שאלה אשר שמו במאסר את בן־הישיבה הנזכר נוכחו עד מהרה, כי רחוק הוא מהיות מהפכני וכעבור זמן מועט הוצא לחפשי. הדבר חל בערב־שבת עם חשכה, כשה„אסיר" שב כבן־חורין ואותו ליל שבת סעד על שולחננו. פניו היו נוראים, כי איככה יכול היה בן־ישיבה מוולוזין לשאת את משטר האסירים ברוסיה אפילו זמן מועט? בן־הישיבה הזה לא נשאר עוד בוולוזין, הוא נסע הביתה, אבל, כאמור, נשאר נאמן למשאת־נפשו עד היום, לא רק ברעיונו כי אם גם במעשיו.

י"ח

„ישוב ארץ ישראל" בוולוזין

בימים ההם, בשנות השמונים, למנין שמונים באירופה, היה הרעיון של ישוב ארץ־ישראל חזק מאד בכל העולם היהודי וגם בוולוזין מצא לו חסידים. אין לדבר על אבא ז"ל, שהיה מסור בכל נפשו הגדולה לרעיון „חבת ציון" מתוך השקפה של תורה ומצוות וגם בחזותו למרחוק את תוצאות הרעיון, כפי שיש לראות ברור ממכתביו ומאמריו, שנדפסו ב„שיבת ציון" ושבהם הוא מדמה במקצת את התקופה של התנועה החדשה לתקופת עזרא ונחמיה. גם אין להרבות דברים על בני־הישיבה, שהרי הללו היו על צד האמת בחירי הכחות הרוחניים של הנוער היהודי הנאמן למסורה, ותנועה ישראלית גדולה ועמוקה כזו היתה צריכה, כמובן, להכות שרשים עמוקים ברגשות לבם — אבל גם בעיירה עצמה, אצל בעלי־הבתים של וולוזין היה הרעיון של „ישוב ארץ ישראל", כפי שהיה מכונה אז, ענין של עבודת יום יום. נוסדה בוולוזין למטרה זו חברה עם „פנקס", כנהוג אז. הפנקס והחברה, שלא כשאר החברות והפנקסים ממין זה, נשארו היסטוריים, מפני שבדף הראשון בספר כתב אבא ז"ל את דבריו על הרעיון כולו, והדברים נדפסו אחרי כן ונתפשטו והשפיעו השפעה רבה.

הרעיון של „חבת ציון" היה אז עדיין פרימיטיבי מאד ויהודי הערים הקטנות, גם בכמה כרכים גדולים, חשבו שיש „להתאמץ" ולהשיג עשרות אחדות רובל, ובזה אפשר לרכוש נחלה בארץ ישראל ולשבת איש תחת גפנו ותחת תאנתו... אז היה הזמן של האגודות השונות לקנות אדמה עם כל

מיני תכניות וחשבונות, ש„הוכיחו", כי בתשלומי רובלים אחדים לשנה במשך שנים אחדות אפשר להושיב על הקרקע מאות ואלפים משפחות. אחת ה„אגודות" האלה היתה אז „אגודת האלף", שכמה מראשי עסקניה ישבו במינסק ושלחו שלוחים לארץ־ישראל ותכנו תכניות וקנו את האדמה — כעת הפנה העזובה „עין זיתים" ליד צפת — והבטיחו ליישב אלף משפחות על ידי תשלומין שנתיים. „אגודת האלף" שבמינסק רכשה לה חברים גם בוולוזין. עומד לנגד עיני המראה איך שיהודי מלמד, אברך נאה בעל זקן צהוב, רץ ברחוב לתת בעבוט את המיחם שלו, כדי להכניס בכסף הזה תשלום ל„אגודת האלף". הקול נשמע: „עולים לארץ־ישראל"...

כעת אנו מוצאים בכל זה הרבה ילדות ותמימות, אבל לולא „הילדים" ההם והאנשים התמימים, לא היינו עומדים כיום במקום שאנו עומדים גם לאחר כל הקשיים!...

ואף על פי שעסקי הישיבה בימים ההם היו מסובכים מאד ואבא ז"ל היה שקוע כלו בעניני הישיבה, בכל זאת הרבו לדבר על עניני הישוב בביתנו ואוירא דארץ־ישראל היה מורגש על כל צעד. כשנתקבל הדואר, היו תמיד בין עשרות המכתבים הרבה שהיתה להם נגיעה לארץ־ישראל ולחבת־ציון. היו באים מכתבים מ א ו ד י ס ה, מאת ה„ועד" שם, שאבא ז"ל היה מן ה„גבאים". היו מתקבלים מכתבים מאת עסקנים שונים, ביניהם מאת ר ב י ש מ ו א ל מ ו ה ל י ב ר, ר ב י מ ר ד כ י מ ב ו י ס ק, צ ד ו ק ה כ ה ן ו א ר ל א נ ג ר מפאריס וכדומה. גם מארץ־ישראל עצמה נשלחו אגרות גם מאת הרבנים והעסקנים המפורסמים וגם מאת אנשים פרטיים. בימים ההם ישב בירושלים בן־אחותו של אבא ז"ל, עסקן ידוע בישוב המכונה „ישן", ר' ז י ס ל ש ח ו ר. היה גם הוא כותב ומשיב על שאלות שונות שאבא ז"ל פנה בהן אליו. לא חסרו גם מכתבים שבאו מאת מתנגדים לרעיון ישוב א"י. וכדרכו, היה אבא ז"ל משיב לכל, למי קצרות ולמי ארוכות. גם המכתבים, מאות רבות מספרם, אולי עוד יותר, אף הם, כמו ה„תשובות", לא נשמרו, לצערנו, ולא נאספו. המכתבים המעטים שפורסמו הם רק יחידים, שבחרו בהם מתוך כוונות של מגמה. כרגיל היה אבא ז"ל מגיב בחריפות על השמועות שהגיעו לאזניו בדבר

המעשים הרעים בכמה מן המושבות וחוה את דעתו על הצעדים הדרושים לשם תקון המצב, אם על ידי אותם המתיישבים או על ידי אחרים. אבל המסירות לארץ ישראל לא נתמעטה אצלו אף לרגע. אדרבא, לא יכול נשוא, כשהיו מספרים רעות על ארץ־ישראל, אפילו בזמן שלא חשד את הדובר בכונה רעה.

כשהיה בא לביתנו לפעמים יהודי מארץ־ישראל, היו מקיפים אותו ומשהים אותו כמה שעות לחקור ולשאול מפיו על כל הדברים הגדולים או הקטנים. אורח כזה היה נכנס לחדר מיוחד של אבא ז"ל ומספר עמו באין מפריע. פעם אחת בא אורח, משולח מן הישיבה, ושמו יחיאל מיכל הירושלמי. הוא היה יהודי נאה, מתון, ובהיות לו שייכות לארץ־ישראל, מפני שהיה שם פעמים אחדות, היה אורח חשוב ביחוד. ובבואו אז מן הארץ, נכנס, כדרך שהיה נהוג, לאחר „שאילת השלום" הרגילה, לחדרו של אבא ז"ל, כדי למסור את החדשות האחרונות שראה ושמע בארץ ישראל. אחרי שעה הגונה שמעו איך שאבא ז"ל מתוך התרגזות רבה — מה שהיה אצלו בלתי מצוי — גוער במשולח:

— „צא מזה, מרגל"!

המשולח, שעומד ליד הפתח חור, נבהל, מוציא מפיו מלה בקושי, שואל:

— „רבי, האמנם לא יאמין לי? וכי חשוד אני שקרן?"

ואבא ז"ל עונה לו:

— לא. המרגלים אף הם לא דברו שקר, אלא בגנותה של ארץ־ישראל אסור לספר, אפילו כשהדברים הם אמת. ומי שמדבר רעות על ארץ ישראל, הוא בבחינת מרגל.

היהודי בקש סליחה והבטיח שלא לספר עוד רעות ויצא מן הבית בחשאי.

כשאחד מבני הישיבה המצוינים בימים ההם — הרב אברהם יצחק הכהן קוק — שהיה חביב מאד על אבא ז"ל, ענה על השאלה: „איך אתה מרגיש עצמך בישיבה?" בתשובה:

— „אני מרגיש את עצמי, כאילו הייתי בארץ ישראל" — היתה התשובה הזאת חשובה מאד בעיני אבא ז"ל.

ולא רק ברוח, כי אם גם במעשה היה אבא ז"ל פעיל בנוגע לארץ־ישראל. הוא היה חבר ל„אגודת האלף" שנזכרה. הוא התענין כל כך בועד האודיסאי, עד שבערב יום הכפורים בשעת תפלת מנחה, כאשר העמידו בבית הישיבה „קערות" שונות, צוה עלי שאשב ליד ה„קערה" „לישוב ארץ ישראל", והוא עצמו נגש הרבה פעמים אל „הקערה" הזאת, מובן, שהרגישו בדבר, ו„הקערה אספה סכום למעלה מתשעה רובלים. זה היה, כנראה, סכום גדול בימים ההם, כי לאחר ששלחתי את הכסף לועד קבלתי מכתב־תודה בצרוף אישור מיוחד בחתימתו של ראש הועד אז אברהם גרינברג.

גם בזמן שהיה חי הד"ר פינסקר, שאבא ז"ל ידע אותו על פי מכתבים, ולילינבלום, שודאי לא היה חביב על אבא ז"ל, היה למעשה המנהיג של הועד האודיסאי, היה אבא ז"ל מראה התענינות רבה בפעולות הועד. כשבאה אלינו הטלגרמה, כי פינסקר נפטר, הצטער אבא ז"ל מאד. אגב, זכורני עוד אפיזודה אחת. בטלגרמה היה כתוב ברוסית: „פינסקר סקונצ'אלסיא", ז. א. פינסקר נסתיים (הבטוי הרוסי לנפטר), אמר אבא ז"ל: „אין זה מושג יהודי. כשאדם מת, אין בזה משום סיום, אדרבה יש בזה משום התחלה"...

בשנים ההן חלה שנת־השמיטה הראשונה מאז התחיל הישוב החדש בא"י. זו היתה שנת תרמ"ט. אבא ז"ל סבר, שעל פי דין אסור לעבוד גם אחרי ההיתרים שמצאו אז רבנים אחרים. יתר על כן, דעתו היתה, שאין לבקש כלל היתרים לשנת השמיטה, הדומה לשבת, מפני שבמנוחה צפונה קדושה, ואין זו רק שאלה אם מותר או אסור לעבוד, אלא שיש משום קדושה יתרה בשנת השמיטה אם שובתים והקדושה ניטלת כשעובדים, ודיני שמיטה אינם מתקיימים. הוכוחים בשאלה זו נשמעו חדשים רבים ולא רק בין רבנים, כנהוג בשאלות המתעוררות בדבר הלכה, אלא המשא ומתן קבל אופי צבורי. כל עתון הביא ידיעות ומאמרים ודעות והשאלה העסיקה את דעת הקהל, ביתר יחוד בוולוזין, במקום שחבת ארץ־ישראל ובו בזמן אהבת התורה ושמירת המצוות עמדו במרכז המחשבות. על אבא ז"ל עברו אז ימים קשים, לא רק מפני שעליו היה לעמוד במערכה מול חלק גדול מגאוני הדור וביניהם גם:

רבי יצחק אלחנן, רבי שמואל מוהליבר, רבי יהושע מקוטנא, רבי מרדכי מבויסק ועוד, אלא שכל הענין היה בעיניו, כאמור, כמין חלול הקודש. ומפני שהוא היה אחד מרבי ההשפעה בתנועה לישוב ארץ־ישראל, ומפני שתחית הארץ היתה חלק מנשמתו הגדולה, לפיכך היה לבו דוי יותר.

אבל גם לאחר שחלק גדול מן המתישבים קבלו את ההיתר שהורו להם רבנים גדולים, לא התרחק אבא ז"ל מן הרעיון ומן הצורכים של הישוב החדש.

ולא כל שכן שהדבר לא השפיע על היחסים בינו ובין הרבנים המתירים. סוף סוף הרי זה „את והב בסופה". אך ביחסו לרבי מרדכי מבויסק, שעמו חי בידידות רבה — הם היו גם חברים מימי נעוריהם — בא קצת שנוי. הסבה לכך אינה ידועה בבירור. רבים הביעו השערתם, כי הדבר אירע בשל כך, שרבי מרדכי מבויסק היה לא רק בין המקילים בשאלת השמיטה, אלא גם יצא כנגד גדולי ירושלים בדור ההוא: רבי יהושע ליב דיסקין, רבי שמואל סאלאנט ועוד שהיו מחמירים בשאלה, חרה לו הדבר לאבא ז"ל מאד.

בעת ההיא הגיעה שאלת השמיטה גם לידי שיחה מפה לאוזן בין אבא ז"ל ורבי מרדכי מבויסק בחתונה של נכדת אבא ז"ל והחתן היה קרוב משפחה של רבי מרדכי מבויסק. יודעי דבר הגידו, כי רבי מרדכי מבויסק בא לא בשביל החתונה — ואמנם נסע באמצע החתונה, שנמשכה ימים אחדים — אלא כדי להפגש פנים אל פנים עם אבא ז"ל זלפייסו. כל הזמן שרבי מרדכי מבויסק שהה בעיר, מקום החתונה, המעיט אבא ז"ל להיות בין המחותנים, אלא היה יושב בחדר מיוחד עמו ועסקו בשיחה ביחידות. פעמים אחדות ישב בשעת השיחה גם אבי הכלה, אחי רבי חיים ברלין, אבל החלק הגדול מן השיחות עבר רק בין השנים: אבא ז"ל ורבי מרדכי מבויסק. כפי הנראה, לא נשתנו הרבה לטובה היחסים בין שני גדולי הדור גם לאחר השיחות הארוכות והאינטימיות. לא עבר זמן מרובה אחרי כן ורבי מרדכי מבויסק הלך לעולמו.

מראהו של רבי מרדכי מבויסק היה שונה לגמרי מכפי שאפשר לתאר על פי פעולותיו ורעיונותיו שהובעו בספרו „שביל הזהב". בעל קומה

נמוכה, קולו נמוך, עיניו כהות אדמדמות, הילוכו אט־אט, ודבורו בחשאי. במקום שנערכה החתונה, בלאנדוארובה הסמוכה לווילנה, היו רצים היהודים לראות את המחותנים הגדולים. רבי מרדכי מבויסק אף הוא היה מפורסם גדול וגם על ידו עמדו רבים להסתכל בפניו.

החתונה היתה עשירה מאד. בתור בדחן שמש שם אליקים צונזר. הוא היה אז בעצם שנות תפארתו, יפה תואר, בעל זקן נאה ומהודר ובעל קול ערב מאד. בדעתו את ערכם של המחותנים בחתונה זו, התאמץ לתת את מיטב ה„בדחנות", וגם החרוזים הנוגים לפני החופה עם ההזכרה לנשמת אם הכלה, וגם הפזמונים העליזים בשעת הסעודה שלאחר החופה מצאו חן אפילו בעיני המחותנים הגדולים. כשהגיע לידי ההכרזה על מתנות־דרשה, הראה אליקים צונזר נפלאות בחדודיו ובדיחותיו על כל מתנה ועל כל נותנה. במתנה של אבא ז"ל היתה קופסת־בשמים עשויה כסף. לאחר שגמר הבדחן את כל ה„חכמות" בנוגע למתנה זו, פנה אל החתן ושאל: — חתן, מה באפך המתנה של סבא?

הקהל שבע נחת. האחד „שנפגע" על ידי הבדחן המפורסם הייתי אנכי. בילדותי הייתי סקרן להביט ולראות ולמשש את כלי־הנגינה השונים, והוא, אליקים צונזר, בעמדו ליד הנוגנים, ראה בי מפריע בשעה שעליו היה להתרכז ברעיונותיו. ומכיון שלא ידע, מה אני בחתונה זו, משום שנערים רבים התלבטו שם, דחף אותי בצורה מעליבה. נרתעתי מתוך בכי. כפי הנראה, העירו אותי אחרי כן, שפגע בכבודו של „בן הרב". והוא בא בכבודו ובעצמו לבקש ממני סליחה והזמין אותי לעמוד על ידו ועל ידי הנוגנים באין מפריע.

י"ט

ה ש ק י ע ה

את אשר יגורנו בא. המצב בישיבה מצד הממשלה מבחוץ ומצד הקהלה מבפנים נעשה גרוע וקשה יותר. גם זה ידעו, כי ענין הישיבה של וולוזין יצא מארבע אמותם. לא רק העתונים היהודיים כתבו עליו, אלא גם בעתונים הרוסיים הכלליים, שיצאו בפטרבורג, נדפסו מזמן לזמן מאמרים על הישיבה, וכמובן לא מתוך חבה יתרה.

העתון הרוסי „העת החדשה", אחד העתונים הגדולים בימים ההם ואנטישמי מובהק, שלח גם סופר מיוחד לוולוזין, כדי לתאר מה שראה ומה ששמע. בימים ההם היה דבר כזה יקר מאד. עד כמה תאר אותו סופר באמונה, יכולה לשמש העובדה, כי בדברו על ליל שבת סיפר, איך שבני־הישיבה עם ראשי־הישיבה עומדים עטופים בטלית ותפילין.

ידעו גם זה, שבחוגי הממשלה, בווילנה ובפטרבורג, עסוקים בעיבוד תקנות חדשות בשביל הישיבה. נודע הדבר, שבקרוב יופיעו חוקים ידועים, שלשים ושנים במספר, שלפיהם יצטרכו ראשי־הישיבה לעמוד למבחן מסוים, כל בני הישיבה יהיו מחויבים ללמוד רוסית ולמודים כלליים לפי פרוגרמה קבועה, זמן לימוד התורה יהא מוגבל ועוד גזרות קשות. אף על פי כן לא עלה עדיין על דעת מישהו, כי יבוא לידי כך, שהישיבה תהא נסגרת ובטלה.

אבל הגזרה הנוראה באה.

הדבר היה בבוקר באחד הימים, בתחלת חודש שבט — שנת תרנ"ב — בין תשע ועשר בבוקר. בבית הישיבה יושבים כל בני הישיבה, אחרי סעודת

שחרית, ועוסקים בתורה מתוך מתיקות והתלהבות רגילה. בביתנו יושב אבא ז"ל, כדרכו, עטוף טלית ומעוטר תפילין, וכותב. יודעים, שבאו אל העיר פקידים עליונים והכל היה מוכן לזה. אין שום „פסול". קרוב לוודאי, יבוא שוב מפקח לבדוק את התעודות או לערוך חקירות כל שהן. לצרות כאלה כבר היו רגילים... אולם הנה רואים בעד החלון משהו בלתי רגיל: הולכים „השלטונות", שר־המחוז, שר העיר, ג'נדרמים, אנשים זרים אחדים, ומאחוריהם שורה של בני כפר. הגויים נשארים עומדים בשורה ליד בית הישיבה והפקידים נכנסים פנימה. מכירים ורואים, שלא זה הוא מה שחכו לו, אבל אין איש יודע מה עתיד לבוא. אבא ז"ל אינו יכול עוד לשבת בבית והוא יוצא בדרך אל הישיבה. אנו, בני הבית, עומדים חרדים ליד החלונות ומביטים, אולי נראה דבר או נשמע דבר. לא עברה שעה מרובה, והנה נראו בני הישיבה יוצאים בהמון מן הישיבה, איש איש והגמרא תחת בית שחיו ועל כל פנים שפוכה עצבות עמוקה. אנו רצים ויוצאים מן הבית ואזנינו שומעות: משנכנסו ונאספו כל הפקידים בבית־הישיבה, פנה אחד מהם אל התלמידים שיחרישו, שיפסיקו מלמודם, וכאשר השתררה דממה, קרא פקיד אחר מעל גליון פקודה מאת הממשלה, כי הישיבה נסגרת, הבנין נחתם בחותם, ועל בני הישיבה לבוא ולקבל תעודותיהם ובמשך שלשה ימים מחויבים כולם, בלי יוצא מן הכלל, לצאת מוולוזין.

המהומה שקמה למשמע כל זה קל להבין ואי אפשר לתאר. אבא ז"ל, שלא הבין רוסית, שאל מה פירוש הדבר ובשמעו את הבאור, נשאר יושב על הכסא כמעט מתעלף. הרושם הראשון של המאורע הנורא היה מדהים, וכל בני הישיבה יצאו אט אט מן הישיבה והספרים תחת זרועותיהם. אבל עד מהרה שבו והעלו על לבם, כי אם עומדים לחתום את בנין הישיבה, הרי יש להציל כל מה שאפשר להוציא משם. חזרו לבית הישיבה, הבית מתרוקן והחורבן נגלה בכל אימתו. בינתים נודע דבר המאורע בעיר וכל היהודים, זקן ונער, איש ואשה, נהרו אל בנין הישיבה. את אבא ז"ל הוציאו, כשתומכים בידיו מזה ומזה, פניו חורים מאד ורטובים מדמעה. התחילו מוציאים את ספרי־התורה, נשאו את כל הספרים, שהיו מונחים בחדר מיוחד, במעלה בית הישיבה, כמיך

ספריה, וכשהוציאו כל ספר תורה, וכשנשאו כל חבילה של ספרים, עלו הילולות עד לב השמים. גדול לאין שעור היה הדחק של הקהל העומד מסביב לגשת ולנשק את ספרי התורה. את הכל מכניסים לביתנו לחדר הילדים, שנתפנה חיש לשם כך. אבא ז"ל יושב בחדרו ומסביב לו עומדים המקורבים כמו מסביב לאבל ר"ל ואין איש מוצא בפיו מלים של נחמה. גברים סופקים כפים, נשים בוכות בקול רם, ילדים הולכים כמיותמים, אין שומעים דבר מלבד מספד וקריאות: „חורבן בית שלישי", ספינה שטובעת בים ומוציאים ממנה את הנוסעים אין הזעזועים והיגונים יכולים להיות רבים יותר מששררה אותה שעה כאן, הכל הרגישו, כי מקום־התורה הגדול ביותר, ספינת עם ישראל במשך מאה שנה כמעט, שוקע ואין מציל! ראו את השקיעה עין בעין ואין ביד איש להושיע. את ספרי־התורה ואת שאר הספרים מוציאים, אבל אותיותיהם הפורחות ותכנם נשארים חתומים וסגורים בתוך ארבעת הכתלים השוממים!

הרוח הנכאה נמשכת שעות אחדות. הפקידים אף הם עומדים כקפואים, הם לא צפו למחזה כזה. הם תארו לעצמם, שיעמדו כנגדם, שיתקוממו, ולפיכך, הביאו מחנה של אכרים, שישמשו להם שמירה בשעת הדחק. והנה הם רואים, כי אין צורך בזה, אין איש חושב כלל להשתמש בכח. לגויים העומדים מסביב לישיבה ניתנה הפקודה לסגת אחור והם הולכים להם. לעומת זאת גדולה היתה ההפתעה לפקידים למראה היגון והמספד שהביאו עם פקודתם. הם עומדים כולם דוממים עד אשר תמו להוציא הכל ואז הם נגשים למערכה השניה של הטרגדיה הנוראה.

לאחר שנוכחו על ידי בדיקה מעולה, כי אין איש עוד בישיבה, לא בחדר הלמודים ולא בשאר החדרים, יוצאים הם מן הבית אחרונים, ואחרי אשר הכינו את המכשירים הדרושים הם נועלים את הדלתות ומניחים על הדלת הראשית מבחוץ חותם גדול, טבוע בחותמת הממשלה על גבי חומר־חותם אדום, והם מודיעים, כי כל מי שישבר את החותם, יחץ את המנעול ויפתח את הדלת, הרי הוא חוטא נגד הממשלה וענשו גדול מאד. בזה נגמר הטקס והיגון גדל ועמק יותר. אם לפני שעות מעטות הרגישו, כי הישיבה הגדולה,

הקדושה, העתיקה, סמל היהדות ותורתה במשך כמה דורות, שוקעת ונחרבת, הנה עתה רואים בעין את החורבן, את הנפטר הגדול, התגשמות רוח ישראל, כבר בא לקבורה...

— אין עוד הישיבה הקדושה!

— השערים הקדושים נעולים!

— תורה, תורה, חגרי שק!

הקהל הרב, שנאסף לכל עברי הישיבה, אין בו רוח לעזוב את המקום. עומדים כנופיות כנופיות, בוכים ביחידות, דנים ומתוכחים על האסון העמוק, חושבים מה יהא הלאה... רק מקום אחד יש, שבו שוררת דממה, לא נשמע שם דבר מלבד אנקת בכי חשאי ודמעות כבושות גבלעות. המקום הזה ביתנו הוא. אבא ז"ל יושב בכורסה שלו כלו מדוכא, אין כח לבכות, אין מלים בפיו, והכל מסביב לו, קרובים ורחוקים, בני הישיבה ובני העיר, מתהלכים כצללים ליד הקירות, מפחדים מפני עצמם, ריקניות שוררת בתוך הנשמה, רואים לנגד עיניהם את בית־המקדש חרב והכהן הגדול יושב על התורבות... אי ירמיהו זה שיבוא ויקונן איכה?!

עוברת שעה אחרי שעה. הגיע זמן תפלת מנחה. החדר שבו יושב אבא ז"ל וגם החדרים מסביב מלאים אנשים, ואחד מבני הישיבה פותח: אשרי... נפתח מעין הדמעות, וכשאומרים פסוק אחרי פסוק, הולך ורב הבכי והנה, הולך וחזק:

— „ועזוז נוראותיך יאמרו וגדולתך אספרנה".

— „מלכותך מלכות כל עולמים וממשלתך בכל דור ודור".

והדברים נשמעים כעין „צדוק הדין" בשעה שמתוך בכי עצום יוצא:

— „צדיק ד' בכל דרכיו וחסיד בכל מעשיו".

ודממתה מות שוררת. בשעה שעומדים להתפלל שמונה עשרה, אבא ז"ל מאריך בתפלתו הפעם ונחל של דמעות נוהר מתחתיו. אפשר שכך היו מתפללים בימי מסעי הצלב, בזמן שהיו בוכים ומיללים לא על צרת הפרט, אלא על כלל ישראל שהולך וכלה, חרבו של התליין מונחת על הצואר ואין איש יכול לעמוד בפני צר... אחרי „עלינו" אומר קדיש רבי חיים הלל פריד,

אחד מראשי־הישיבה הרשמיים, נכדו של רבי איצילי מוולוזין ובן־רבעים לרבי חיים, מיסד הישיבה. האם יהיה „קדיש" זה סיום הפרק הגדול ורב־התפארת של הישיבה הוולוזינית המפורסמה בכל העולם, שהיתה קיימת כמעט מאה שנה והאירה לעולם היהודי לא רק בדעת התורה, כי אם גם בזוהר התורה וזיוהה? האם יהיה „קדיש יתום" זה הפרק האחרון של הספר הכביר, שהסב הגדול פתח אותו ובנו ונכדיו הוסיפו בו דפי זהב?

עוברות עוד שעות. ירד הערב. הרחובות מסביב לישיבה לובשים מעט מעט את צורתם הרגילה. חצר בית־הכנסת, שבה עומדת הישיבה, מכוסה שלג, חציי־הירח עם הכוכבים העמוקים מזהירים, בני אדם עוברים ושבים. רק דבר אחד חסר: הבנין הגדול של הישיבה קודרו לא היה עוד כמראה הזה. רגילים בעיר, כי האורות של בנין הישיבה יאירו על הסביבה כולה, כי קול התורה יהיה נשמע מסביב. ופתאום — דממת מות וחשכת קבר. יותר ויותר באים אנשים להציץ בעד החלונות ולראות מה בפנים. נדמה, כי רואים את התורה לובשת שק ואפר על ראשה.

ובינתים נזכרים מאות בני הישיבה, כי לא בא עוד הקץ לצרותיהם שלהם. הן צו ניתן להם, כי במשך שלשה ימים עליהם לצאת מוולוזין. פירוש הדבר, אם יעברו על הפקודה הזאת, ישולחו „בדרך המלך", ז. א. יאסרו אותם וישלחום ככל שאר האסירים ברגל ללכת מעיר לעיר, מכלא לכלא, עד אשר יגיעו אל עיירותיהם, אל מקומות מולדתם. וכאן מתעוררת השאלה — אם גם יסיחו דעת מן הצד הרוחני, שכן אין איש רוצה לעזוב מהר את המקום, שהוא קשור אליו, שכל חלקת אדמה מסביב לישיבה, גם לאחר שנסגרה, יש לה מין קדושה — אפילו אם להסיח דעת מזה, הרי יש כאן שאלה חמרית. כל בן־ישיבה הרי הוא בעל־חוב במקצת, במקום דירתו, ופעמים גם במקום אחר, וגם להוצאות הנסיעה הביתה יש צורך בכסף. ומאין יוקחו בזמנים כתקונם, כשבן־ישיבה צריך לנסוע, הרי מקבל הוא כסף מהוריו, סכום ידוע ניתן לו גם מאת קופת־הישיבה, ובשעת הדחק לוה הוא מחברו זפורע אחרי כן. אבל בתוך בהלה כזאת, כיצד אפשר במשך שלשת ימים — ויום אחד הנה זה חלף עוד מעט — לבוא בדברים ולקבל את הכסף מבית הורים? מן הנמנע

הוא. גם על קופת הישיבה אין מה לדבר ביום פחדים כאלה, וללוות כסף זה מזה, אפילו אם היה בידי איש סכום כסף, גם כן אי אפשר בזמן שכולם מוכרחים לעזוב את העיר. וכאן המדובר לא על יחידים או עשרות, כי אם על מאות אנשים. כי אם סברו תחלה, שבני הישיבה הבלתי־רשמיים, מצבם יפה יותר, בני חורין הם, איש לא יחפשם — נתברר הדבר, שטעות היא. כי ביתן באור מטעם המשטרה, שמקץ שלשת הימים יערכו חפושים, כמנהג רוסיה, „ציד בלילות", ואזי אם ימצאו בן־ישיבה, שהוא „פסול" מלכתחילה, יהיה מצבו גרוע מכפי שמתארים.

חיש נתכנסה באותו ערב מועצה של בני הישיבה, ובתוך היגון הרב בקשו עצות ותחבולות לצאת מן המצר, אבל עד אשר יסודרו הענינים לגמרי יצאו כל בני הישיבה מוולוזין אל הערים הסמוכות, אחרי אשר יקבלו, כמובן, את תעודותיהם מתוך באור, שנוסעים הם איש לביתו, ומן העיירות, לאחר שימצאו אמצעים, יזוזו אחרי כן לנסוע הלאה.

אמנם רע הדבר, אבל יש בו מוצא במקצת, וכל בן־ישיבה הרהר בלבו: נוח לי בכך, סוף סוף אהיה בקרוב מקום לוולוזין, מי יודע, אולי אפשר יהיה לשוב עוד מעט...

כ

הימים הראשונים אחרי החורבן

ממחרת בבוקר לאחר סגירת הישיבה יצא אבא ז"ל מביתו, בלכתו להתפלל, אבל לא כיום יום. הפעם לא הלך אל הישיבה ש ל ו, שהיה בא לשם מלא שמחה, במצאו את בני הישיבה עוסקים בתורה, לבו עלץ בכל בחור, בכל „אברך", אזנו הקשיבה מתוך תענוג מיוחד קולו של כל בן־ישיבה, ניגון של כל קטע בגמרא. אותו בוקר עבר על פני הישיבה, ושם אין איש, אין שומעים קול לומדים, נדמה „רנה של תורה", הכל מיותם, אי אפשר אפילו להכנס ולשפוך שם מרי שיח. יש הכרח ללכת לבית המדרש להתפלל.

וכאן טרגדיה חדשה. אימתי זכה בית־המדרש לראות את אבא ז"ל מלבד בראש השנה לפני תקיעות וביום הכפורים לפני כל נדרי ופעמים בשבת תשובה או בשבת הגדול? אבל בימים ההם, כשהיה אבא ז"ל בא לבית המדרש בלוית רבים מבני הישיבה, יום־טוב היה לבית־המדרש ולבעלי־הבתים שבו, שהיו מתכנסים מכל חלקי העיר לשמוע את אמרותיו של גאון הדור, שיש להם זכיה לכנותו בשם רב של עירם. אבל בואו הפעם לבית המדרש לא היה חג לשום איש. הכל מרגישים שרואים אצלם את המלך, מפני שאבד לו כסא מלכותו... כשנכנס אבא ז"ל לבית המדרש, עבר רעד בבשר כל איש. „אוי לנו שהגענו לכך, שרבנו אין לו עוד מקום להתפלל מלבד במחיצתנו... „אוי לעינים שכך רואות!"

ביום ההוא, ממחרת הסגירה של הישיבה, עוד היו כמעט כל בני הישיבה בוולוזין והסתובבו בחצר בית־הכנסת סמוך לישיבה. קשה היתה

הפרידה מן המקום הקדוש, שנעשה עתה יקר וחביב שבעתים. נתאספו קבוצות קבוצות, כדי להתאחד ולנסוע יחדיו. זו לא היתה רק שאלה של חסכון — כשנוסעים הרבה אנשים יחדו, עולה לכל איש בזול יותר — אלא שעמדה גם שאלה של מציאת עגלות. לא קל היה לעיירה כוולוזין להעביר ארבע מאות איש, מקצתם לתחנת הרכבת ורובם אל העיירות הסמוכות, במשך שנים שלשה ימים. עשו נסיון להקל את הנזרה של שלשה ימים ולהאריך את הזמן, אבל לא עלה הדבר. כפי הנראה, באה הפקודה מן „החלונות הגבוהים", מווילנה או מפטרבורג, כי ינהגו בכל חומר הדין. היה הכרח לשלוח שליחים אל הכפרים שבסביבה למצוא שם אכרים ולהם עגלות וסוסים, אשר יואילו, בכסף עובר לסוחר, כמובן, להיות בעלי־עגלות. אולם העגלונים החדשים מקרוב באו לא היו מוכשרים ומתוקנים לתפקיד זה, ומלבד אשר בני־הישיבה היו מוכרחים לשבת בעגלות כפריות פשוטות ולהיות נידונים ברסוק איברים, כי עוד נסעו זמן פי שנים או פי שלשה מן הראוי. במקצת, מפני שהסוסים היו דלים ורעים, ובמקצת, משום שהאכרים לא ידעו את הדרך. נוסף לזה היו הימים ימי עצם החורף, בחודש שבט, והצנה היתה עזה, והשלג ירד בשפע. הלב היה כואב על בני הישיבה, אנשים צעירים, שלא היו בשום פנים רגילים בכך ופתאום היו מוכרחים להתקין עצמם לנסיעה קשה כזו — גדול היה הצער. כל כמה שטרחו ויגעו למצוא בגדים חמים, כרים ושמיכות, אי אפשר היה להעניק בהם את כל בני הישיבה. אירע מעשה, שקבוצה של בחורים נסעה לעיירה סמוכה, הורודוק, יצאו ביום חמישי עם ערב ונסעו ונסעו כל ליל חורף ולמחרתו, ביום הששי בבוקר, נכנסו... ושבו לוולוזין. האכר, שהוביל אותם, הסתובב, כנראה, כל הלילה מסביב לוולוזין ולא ידע היכן הוא. הבחורים שנסעו נסיעה זו ירדו כל עוד נפשם בם מעל העגלה העטופה שלג, הקפואה.

וכאשר תמו שלשת הימים, קיימה המשטרה את התראתה וערכה חפושי־לילה מבית לבית, בכל מקום שחשדו, כי מתחבא שם בן־ישיבה. הפחד היה גדול כל כך, עד כי כל בית שהיה בו אורח צעיר לימים, לא מבני הישיבה, בשל עסק כל שהוא, היה גם הוא מוכרח לצאת מן העיר, כי מי

יערוב לו, שהמשטרה לא תראה בו בן־ישיבה „פסול" ולא תשלחהו „בדרך המלך"...

אולם יציאתם של בני הישיבה לערים הסמוכות היתה רק בחינת חיי שעה, שכן לא עלה רעיון וודאי לא היה רצון, כי עשרות בחורים יהיו יושבים ישיבת קבע בערים שאינן מקומות תורה. היה צורך לבקש עצות למהר עד כמה שאפשר לשלוח את כל המחנה לבתי הוריהם. למטרה זו יצאו אחדים מחשובי בני הישיבה לווילנה ולמינסק, שני הכרכים הקרובים, ולא ארכו הימים והענין הסתדר יפה. ה„גבאים" של הישיבה, ביחוד אלה שבמינסק, עשו בעצמם כל מה שבכחם וגם אחרים סייעו בידם, והאמצעים הדרושים נמצאו, וכעבור שבועות מעטים היו בני הישיבה איש איש בביתו.

אולם בוולוזין לא שקט עוד הסער של המאורע הנורא. הבנין הגדול של הישיבה, שעמד סגור וחתום, עזוב ושומם, הטיל אימה על הכל מסביב. והנה בא דבר, שהוסיף פחד מסתורי והגדיל את האימה.

ימים אחדים לאחר שנסגר הבנין התבוננו וראו והנה על המדרגות המובילות אל המבוא הראשי של הישיבה עקבות רגלים. ביחוד היה ניכר הדבר לאחר שהכל היה מכוסה שלג, גם המעלות והמדרגות של הישיבה, ורק עקבות רגלי איש היו טבועים בשלג הלבן. מי זה העולה במדרגות ואין איש רואה אותו? חידה היא. היו שאמרו, כי מן המשטרה הולכים לראות, אם לא נתק המנעול ולא נשבר החותם של הממשלה. אבל כנגדם השיבו, כי אילו היה זה מעשה המשטרה — היתה עושה זאת יומם, לעיני האנשים העוברים ושבים, ולא היתה מסתירה עצמה באפלת הלילה. אחרים אמרו, שאבא ז"ל הוא שעומד בלילה ליד הפתח ובוכה. נשמעו השערות וסברות שונות, אך הענין לא נתברר, והדבר נמשך כמה שבועות, שהתבוננו וראו, כי מי שהוא קרב אל הישיבה, לפחות עד הפתח, ואיש לא ידע מי הוא.

*

אם הישיבה היתה סגורה, אין זאת אומרת שפסק קיומה של הנהלת הישיבה. אמנם לא היה עוד מקום לדבר על השתדלות בענין פתיחת הישיבה. כבר היה ידוע אז באופן רשמי דבר שלשים ושנים החוקים, שלפיהם

יש לנהל את הישיבה, ופירוש הדבר, כי ישיבה כזו שהיתה אי אפשר יהיה לפתוח ומה שאמרה הממשלה ליסד הרי אין זה בגדר ישיבה. עיקר הרע היה בזה שאבא ז"ל היה חסר בזמן האחרון מרצו הרב ורצונו החזק, ולאחר שבא הסיום הטרגי של הישיבה תש כחו יותר ורפיון רוחו היה מורגש יותר. ועוד עמד תפקיד קשה לפני המנהלים: פרעון החובות.

בזמן שנסגרה הישיבה הגיעו חובותיה, רובם של שטרות ושטרי־חוב ומיעוטם — מלוות בעל פה, לסכום של שנים עשר אלף רובל בערך. זה היה בימים ההם סכום גדול ועצום. גם בזמן שהישיבה היתה עוד קיימת, שנים אחדות לפני סגירתה, היה ענין החובות חריף וקשה. עוד מרחף לנגד עיני המחזה, איך שבעל־חוב אחד, שהיה נושה שלש מאות רובל, ערך בביתנו שערוריות וכל בני הבית עמדו נפחדים ובכו. אולם אבא ז"ל, ברצותו להרגיע גם את הנושה גם את בני הבית, אמר כאילו לעצמו:

— כלום אנכי החייב? העולם חייב ונאמן העולם שישלם חובו.

אני שאלתי אז:

— אולי יואל אבא להגיד לי, מפני מה חתום על שטר־החוב „נאום נפתלי צבי יהודא ברלין" ולא „נאום עולם"?

השאלה התמימה הזאת עוררה צחוק השאי על הפנים העצובים.

לשם ענין פרעון החובות עבר אבא ז"ל, בשנים האחרונות לפני סגירת הישיבה, בכמה כרכים גדולים: ווארשה, ביאליסטוק, לודז, ריגה ועוד. ואף על פי שבכל מקום שבא לשם קבלו את פניו בכבוד גדול ומכל המקומות הביאו לו סכום כסף — בכל זאת לא הוקל הרבה משא החובות שרבץ על הישיבה, ביחוד אחרי אשר נסגרה הרי באו הנושים לתבוע את המגיע להם ביתר תוקף וביתר זכות.

עמדה שאלה אישית, להיכן ילכו ראשי הישיבה. אבא ז"ל, כאמור למעלה, עמד בדרך לעלות לארץ ישראל, אבל אחרי משבר כזה היה עליו, כמובן, להשאר זמן מה לסדר את הענינים. רבי חיים סולוביציק אמר לנסוע לברייסק אל אביו, רבי יוסף דוב הרב הבריסקאי, אך הנה באו ידיעות, בלתי רשמיות לפי שעה, שיצאה גזירה חדשה, כי נאסר על אבא ז"ל,

על אחי רבי חיים ברלין ועל רבי חיים סולוביציק לשבת בתחום שלשת הפלכים: ווילנה, קובנה והורודנה. שלשת הפלכים העומדים ברשותו של הגנרל־גוברנטור הווילנאי. הגנרל־גוברנטור בווילנה היה אז קוחנוב, שונא ישראל מובהק, ולמראה חומר־הדין שנהגו בו בזמן האחרון כלפי הישיבה, אפשר היה להאמין גם במציאותה של גזרה זו. הגזרה לא היתה קשה ביחוד לאחי, רבי חיים ברלין, מפני שהוא לא הכה עוד שרשים בוולוזין ויכול היה בכל מקום למצוא מושב של כבוד. קשה היתה לאבא ז"ל, אילו צריך היה לעזוב בחפזון לא רק את ישיבתו, שעזבה אותו לאנחות, אלא גם את ביתו; ובמיוחד היתה נוראה בשביל רבי חיים סולוביציק, משום שבריסק היא בפלך הורודנה, ופירוש הדבר, שאסור לו לנסוע לבית אביו.

כעבור זמן קצר נתברר על ידי הודעה רשמית, כי הגזירה חלה רק לגבי פלך ווילנה, ולא על השאר. וגם הפקודה אומרת, כי רק שני ראשי־הישיבה אחי רבי חיים ברלין ורבי חיים סולוביציק מחויבים לעזוב את וולוזין במשך שבועים, ואלו אבא ז"ל רשאי לשבת עוד שלשה חדשים.

אכן „פושע" קטן במעלה הוא... באשר חכו לדבר נורא שיבוא, הרי היתה הפקודה מעין „בשורה טובה". אבל על כל פנים, התחילו הכל מכינים עצמם לצאת לדרך.

מכבוד מלכות אל הגלות, המרה והנמהרה...

כ״א

ב ג ל ו ת

החורף עבר. מיד לאחר הפסח עמדו „לערוך גלות״. על ראשי הישיבה היה לצאת ולבקש אמצעים לפרוע את החובות, שלא יכלו לחכות עוד, ובשביל משפחותיהם היה עליהם לקבוע מקום מושב, מאחר שבוולוזין אין רשות להמשיך ישיבתם.

אבל בינתים אירע לו לאחד מראשי הישיבה אסון, שהביא שנוי עיקרי בחייו ופתר את שאלת קיומו ופעולותיו להבא. באותו הזמן שרבי חיים סולוביציק עם משפחתו ישבו בבית אביו בבריסק לשם ביקור זמני, מת פתאום האב, הרב מבריסק, רבי יוסף דוב מיד אחרי הפסח. מותו של רבי יוסף דוב, ועם זה ממיתה חטופה, עשה רושם אדיר בעולם היהודי, ויותר מזה, כמובן, בעירו, בבריסק. אבל בתוך האבל העמוק שבא כחתף על כל הקהלה של בריסק, נעשה ברור לכל אחד ואחד, כי בעירם נתקיים מה שנאמר „ובא השמש וזרח השמש״, ובמקומו של הנפטר הגדול ישב על כסא הרבנות בבריסק בנו הגדול.

כנהוג במקרה כזה, הודיעו בבית־העלמין לפני הקבורה לנפטר: „מזל טוב! בנך רבי חיים נתמנה לרב בעירנו!״ ובזה נפתרה שאלת הקיום של רבי חיים סולוביציק ופעולותיו להבא בדרך אחרת ממה שאפשר היה לצפות. רבים ראו בכל הענין שבא לפתע־פתאום אצבע אלקים...

על אבא ז״ל, שנסע תיכף לאחר הפסח בפעם האחרונה מוולוזין לווילנה ושם נודע לו דבר פטירתו של רבי יוסף דוב, עשה הדבר רושם מזעזע. איש

ממקורביו לא צפה לכך. זכור זכרו את המלחמה, ששניהם, אבא ז"ל ורבי יוסף דוב, נהלו ביניהם לפני עשרות שנים, וידוע ידעו, כי אף אם עבר זמן רב מאז ובינתים נעשו גם מחותנים על ידי שרבי חיים נשא לאשה את נכדתו של אבא ז"ל, בכל זאת לא שררה ידידות מיוחדה ביניהם, כך סברו. אבל, כנראה, לא כן היה באמת.

אבא ז"ל התאבל מאד על רבי יוסף דוב ואמר להספידו שם בווילנה. אבל בידעם את חולשת בריאותו ואת יסורי־הנפש שעברו עליו בזמן האחרון, לא הניחוהו קרוביו וידידיו לעשות זאת. אך אם אבא ז"ל החליט דבר, לא נרתע ממנו, אפילו בזמן שנדמה, כי אחרים תקיפים ממנו. נסע אבא ז"ל למינסק, ובאין לו שם קרובים בני משפחה כמו בווילנה, לא שאל בעצת איש, אלא במקום זה שהתפלל, בבית־כנסת קטן, „בית כנסת השוליות", צוה להכריז, כי מחר ישא הספד על רבי יוסף דוב. כשנודע הדבר, באו אליו הגבאים של בית־הכנסת הגדול, וגם של בית־המדרש הגדול, ודרשו ממנו שישא את ההספד אצלם. אבל אבא ז"ל דחה את בקשתם מתוך נמוק, שמכיון שאמר ב„בית כנסת השוליות", כי שם ישא את ההספד, לא ישנה מדבורו. כפי שאפשר היה לשער, באו אל ההספד קהל רב, שלא בית־הכנסת ולא החצר יכלו להכילם. זה היה מספד מר בלוית בכיות רבות, למרות חולשת בריאותו של אבא ז"ל. הכל ראו והרגישו, כי על אף כל מה שהיה ואף על פי ששני הגאונים האלה היו שונים זה מזה בתכונת נפשם, עומד הקשר של תורה ויראת־שמים למעלה מכל.

ההספד הזה היה מעמדו האחרון של אבא ז"ל לפני הצבור. בריאותו תששה וגם אומץ נפשו ומרצו עזבוהו. ואף על פי כן גמר בלבו להתאזר ולעשות את חובתו האחרונה לישיבה, לעבור בערים אחדות ולאסוף כסף לפרעון התובות. בו בזמן יצא אחי רבי חיים ברלין לתכלית זו לחוץ־לארץ. הוא עבר אז בברלין, פאריס, אמשטרדם, ולונדון. זה היה בימים ההם, כפי הנראה, המקום הרחוק ביותר לאיש כזה ולמטרה כזו. על מסע מעבר לים אוקינוס לא חשבו אז...

נסיעתו של אבא ז"ל לא ארכה הרבה. בדרך תש כוחו עוד יותר, ובסוף

הקיץ קבענו את ביתנו הארעי במינסק. בדעתנו היה לשבת עד אחרי הימים הנוראים במינסק ובתחלת החורף נעלה לארץ־ישראל

אבל: רבות מחשבות בלב איש...

החדשים המעטים, שביתנו הארעי היה במינסק, היה זמן של יסורים רוחניים וגופניים לאבא ז"ל ולכל הקרובים אליו. ישבנו בדירה, ליד הגשר, שגדלה היה אולי כגודל שני חדרים בביתנו אשר בוולוזין. משק־הבית צריך היה להיות טוב וביד רחבה משום בריאותו של אבא ז"ל ורוחו, ולמעשה לא היה אלא בדוחק כדי הצרכים ההכרחיים.. אנשים הלכו ואנשים באו, רבנים, גבירים, עסקנים, אברכים, היו באים לראות, לשמוע, לבקר את הרב, לחלוק כבוד, לבקש ברכה, אבל לא היה איש שיעלה רעיון בלבו, כי גם הנשמה הגדולה שבגדולות זקוקה לגוף, ולא היה לצרכי הגוף; ואם עלתה מחשבה כזו בלב איש, הרי זה היה דרך אגב, בלי תכנית בטוחה, בלי שיטה מסוימה...

אולם הרע מכל היה מצב־רוחו של אבא ז"ל. יותר משהיה תשוש בגופו, וגם סימן של שיתוק נראה בו, היה מדוכא מאד ברוחו. העיקר היה, שבדמיונו ראה את עצמו בלתי מוכשר עוד לעסוק בתורה ולחדש חדושים כמו שהיה רגיל בכל שנותיו.

הדבר הזה השפיע עליו באופן נורא כל כך, עד שהיה מניח לפניו את ה ש א ל ת ו ת עם פירושו „העמק שאלה" ומתוך בכי ודמעות היה אומר:

— כעת לא הייתי יכול לחבר זאת.

ופעמים שגברה בו העצבות עוד יותר והיה מתאונן לפני מיודעים בבכי רב, כי אינו מבין את הדברים שכתב לפנים. אולם כאשר הוכיח לו איש שיחו מתוך דבור באותו ענין, כי גם עתה הוא מחדש, שואל ומשיב, היתה דעתו נחה קצת. לפעמים כד בדיחא דעתיה היה אומר:

— עולם משונה. בימי נעורי כשלמדתי תורה הרבה, היו כותבים עלי „הרב החריף ובקי". לאחר שנעשיתי ראש־ישיבה והזנחתי קצת את הלימוד, הכתירו אותי בתואר „הגאון הגדול". לאחר שזקנתי ושכחתי הרבה מתלמודי הוסיפו עלי תואר „רשכב"הג". אילו ידע העולם, כמה מעטה עתה ידיעתי בתורה, איני יודע, מה התואר שהיו מכתירים אותי בו...

הרוח המדוכא השפיע לרעה גם על תכונת־נפשו. כל ימיו היה סבלן ובעל רוח טובה, ועכשיו נעשה עצבני ושרוי בעצבות. ביחוד היה נרגז על זה, ש„עדיין הוא יושב בגלות" ואין בידו לעלות לארץ־ישראל. הזעזועים הרוחניים השפיעו על בריאות גופו והחולשה הגופנית חזרה והשפיעה על מצבו הרוחני.

חודש אלול תרנ"ב וחודש תשרי תרנ"ג היו ימים נוגים מאד. בקושי הכינו עד עבור הימים הנוראים וחג הסוכות, כדי למהר ולנסוע לווארשה, לשאול שם ברופאים הגדולים, אם אפשר לנסוע הלאה לארץ ישראל ותיכף להמשיך את הנסיעה משם.

בשבתנו במינסק בחדשי אלול ותשרי נגלו לנו, לילדים, מנהגים כאלה, שלא ידענו עליהם בוולוזין. הימים הנוראים כשהם לעצמם, ימי ראש השנה ויום הכפורים, היו בישיבה ובביתנו עושים רושם אדיר. דרשותיו של אבא ז"ל בראש השנה בבית־הישיבה לפני התקיעות וביום־הכפורים בבית־הכנסת לפני „כל נדרי", התפלה ביראה ופחד יוצא מגדר הרגיל, הדמעות הרותחות והאנחות הכבושות בשעת התפלה — היו עושים על כולנו רושם עצום. אבל ימי אלול שלפני ראש השנה, ואפילו עשרת ימי תשובה, לא היה בהם שום דבר יוצא מגדר הרגיל. רק אחרי התפלה היו אומרים עשרת פרקים בתהלים, אבל חוץ מזה היו יושבים ולומדים כנהוג בכל ימות השנה. אפילו ביום ראש־השנה עצמו, בצהרים אחרי הסעודה, היו לומדים כדרך שנהגים בכל יום שבת. לתשליך לא היו הולכים מביתנו, ולימוד התורה הרי לא היה מחזה שאינו רגיל. אדרבא: על ידי כך, שבימי „בין הזמנים", בתקופת החגים, היו הרבה מבני הישיבה נוסעים ומספר אלה שישבו בישיבה נתמעט מן הרגיל, היו הימים ההם עושים רושם פחות משאר ימות השנה.

רק בהיותנו במינסק הרגשנו מה טיבם של „ימי התשובה". בעת ההיא היה „המגיד דמתא" במינסק רבי ישראל מהורודנא או כפי שהיו מכנים אותו „המגיד ההורדנאי". רבי ישראל מהורדנא היה אז כבר זקן מאד ועור גמור, אבל כחו בדרשנות היה רב באופן יוצא מן הכלל. לפני ראש־השנה היה דורש בכל שני וחמישי, ובעשרת ימי תשובה — בכל יום. בדרשותיו

היה הרבה מן האמנות כנואם ממדרגה ראשונה וגם הרבה רעיונות עמוקים. היו מספרים עליו, שבימי נעוריו נחשב ל„משכיל" וגם היה חשוד בחוסר יראת שמים. וגם אמרו, שידע לשון פולנית וקרא ספרים פולניים... בשעה של בדיחות הדעת היה אומר לקהל:

— „בימי נעורי לא רצו לשמוע מוסרי, כי הייתי ירא־שמים ב מ ד ה מ ו ע ט ה; עתה לעת זקנתי אין רוצים לשמוע מוסרי, מפני שאני ירא־שמים ב מ ד ה מ ר ו ב ה. שמא תאמרו, כי א נ י נשתניתי? לא! א ת ם נשתניתם!!".

אבל על צד האמת, רוצים ורוצים היו לשמוע את דבריו. כשהיה דורש, היה בית־הכנסת הגדול במינסק מלא מפה לפה. הוא לא היה עולה על הבימה לנאום, אלא אם כן היה קהל רב. בהיותו סומא, שימש לו סימן, אם עליו היה לקבוע דרך בין הקהל בדוחק, ידע כי יש הרבה שומעים. פעמים שהיו עושים בערמה, כשהנאספים השתוקקו לשמוע דרשתו ועוד לא היה הדחק רב, היה הקהל מצטופף במקום שעליו היה לעבור והיו במתכוון דוחקים אותו, את הישיש הסומא, כדי לגרום לו נחת־רוח שיחשוב, כי הדחק רב מאד...

על כל פנים, בימי אלול ותחלת תשרי לא היה צורך בעשית זיופים אלו. הקהל שבא לשמוע דרשתו הלך ורב והדחק היה עצום מאד. מקשיבים היו רב קשב לכל דבור ודבור, והדברים שהיו יוצאים מפיו היו חדים וקולעים.

כשהיה דורש בענין תשובה, לא תאר את הגיהנם, כדרך שהיה עושה המגיד מקלם — גם הוא בכשרון רב — אלא היה פונה אל המוח והלב שיבנו, כמה שפל הוא בעל־עבירה ועד כמה צריך האדם לשאוף למרום, לטהרה, לקדושה. בשעה ש„המגיד מהורודנא" היה נואם ומטיף מוסר, הרגיש כל שומע, עד כמה שקע בחטא, ומעומק הלב היה כל אדם נאנח ושופך דמעות בלב נשבר. קול הבכי היה נשמע יפה והעינים הזולגות דמעות היו נראות ברור. בשעה שתקפה אותו התלהבות, היה פותח את „ארון הקודש" ואומר, וכל הקהל חוזר אחריו, את הפסוקים הידועים: „אל תשליכנו לעת זקנה", „השיבנו אליך ונשובה", והיללות עלו עד לב השמים...

הלילה לפני יום הכפורים היה ממעט בדברי מוסר ומרבה בדברי נחמה ותקוה לשנה החדשה. וכדי ליישב את הסתירה שבין הדברים שאמר בימים

הקודמים, כי הכל רעים וחטאים, והדברים שהוא אומר עתה, כי עם־ישראל קדושים הם, כי ודאי יכתבו ויחתמו לשנה טובה — היה נוהג בערב ההוא להקדים מעין משל: מעשה בעיר קטנה באדם אחד שחלה אצלו ילד. רצה האב להביא רופא גדול, אבל לא היה בידו די כסף לכך. מה עשה? — יצא לרחובות עירו וסיפר, שמחלות מתהלכות בעיר וסכנה לכל אדם לחלות ולמות, ועל כן יש הכרח להביא את הרופא המפורסם, כדי שימצא תרופה למחלה. שמעו בני אדם כך, השתתפו הכל והביאו את הרופא. אך בא הרופא, הוליך אותו אבי הילד החולה לביתו, ובזה תם בקורו של הרופא האורח, משום שבאמת היו כל השאר בריאים ושלמים, אלא שהאב האומלל היה מוכרח לשדל בדברים את כל בני עיירתו, כי גם הם חולים וזקוקים לרפואה, כדי שבסיועם יוכל להביא את הרופא הגדול אל ילדו החולה, שבעצמו בלא סיוע של אחרים לא היה בידו לעשות זאת.

— כך, רבותי — היה המגיד מהורודנא קורא בקולו הערב והעצוב — אני הוא החוטא, אני זקוק לתשובה, אני זקוק לרחמים, אבל מאחר שתשובה של יחיד אינה חשובה כמו תשובה של רבים, לפיכך הוכרחתי, יהודים יקרים, לשדל אתכם, כי חוטאים אתם, כדי שאוכל אני לקבל מחילה וסליחה וכפרה על עונותי, ואתם הנכם קדושים וטהורים, ויכולים אתם לקבל את יום הכפורים מתוך תקוה מלאה ובטחון מלא, שתחתמו לשנה טובה, שנת ברכה והצלחה וכו' וכו'.

קשה למסור את מצב־הרוח שהיה שורר בשעה ש„המגיד מהורודנא" היה מדבר, בין שהיה אומר דברי מוסר, בין שהיה מטיף אמרי נחמה. כל שומע היה תקוף קסם וראה את עצמו שרוי בעולם שתארו לפניו, כי שום רעיון אחר לא היה יכול לשלוט בשעה שהנואם־הקוסם מן הימים ההם נשא מדבריותיו ולקח שבי את לב כל אלה שהיו באותו מעמד.

כ״ב

בדרך לארץ ישראל

שתי הסגולות, האהבה ללא־גבול אל התורה והכמיה העצומה לארץ־ישראל, שקננו בלב אבא ז״ל כל ימי חייו, לא יכלו להתגשם בזמן אחד. המנהיגות של ישיבת וולוזין בלעה את כל כחותיו, הגופניים והרוחניים, ובכל רצונו העז להתישב בארץ־ישראל אי אפשר היה לקיים שני הדברים יחדו: לנהל את הישיבה בוולוזין ולשבת בארץ־ישראל. אחרי אשר פסק קיומה של הישיבה, עלה והגיע שעתו של הרעיון והרצון, שבאמת שררו שנים רבות קודם לכן.

מתכונתו השלמה של אבא ז״ל היה להוציא לפועל בכח ברזל את משאלת לבו, אם גם בפעולה נוחה ונעימה, וכשם שאת האידיאל של אהבת התורה העלה למדרגה עליונה, כך שאף לגשם את האידיאל שלו בדבר ארץ ישראל. הוא לא הסתפק, כרבים אחרים, בזה שהם מסכימים לארץ־ישראל או באופן הטוב ביותר, שהם מתאמצים כי א ח ר י ם יעלו לארץ ישראל, שלימות נשמתו הגדולה הביאה לכך, שהוא ומשפחתו ילכו להתישב בארצנו. אבל לצערנו גם עליו נגזרה הגזרה כמו על רבן של ישראל הראשון מ ש ה ר ב נ ו: „ושמה לא תבא״...

כל הימים האחרונים של חייו הקדושים היה אבא ז״ל במצב של עובר אורח בדרך לארץ ישראל. בהיותו ב מ י נ ס ק אין־אונים בגופו וחסר־אומץ ברוחו, זרחה לו קרן התקוה היחידה לעתיד, כי משם אנו עולים כולנו, כל המשפחה, לארץ ישראל. אבל הריפאים שטפלו בו לא הרשו לצאת לדרך

רחוקה כזו, שבעת ההיא היתה קשורה בקשיים מרובים לאיש חולה וחלש כמוהו. הם, הרופאים, יעצו לנו לנסוע ל ו ו א ר ש ה, ששם היו או פרופיסורים מפורסמים, ורק משם נסע הלאה. וכך נסענו כולנו תיכף לאחר סוכות לווארשה לזמן קצר במחשבה להתיעץ שם עם הרופאים וראותו חורף להיות בארץ הנכספת, בארץ ישראל. בבואנו לווארשה, הוברר לנו, לבני המשפחה, כי לא במהרה בקרוב נוכל לנסוע הלאה.

הפרופיסורים שהוזמנו, הגדולים והמפורסמים שהיו שם, הכירו עם ביקורם הראשון, כי לפניהם חולה יוצא מגדר הרגיל, והם הבינו, כי אם יטילו בספק את דבר עליתו לארץ־ישראל, יעשה הדבר עליו רושם קשה. ולפיכך לא בטלו את ענין הנסיעה, אלא דחו אותה מחודש לחודש. אבל אפשר היה להבין, כי לאמתו של דבר מצבו קשה יותר.

ההרגשה העצמית של אבא ז"ל ושל כל הסובבים אותו היתה קשה מאד. קשה היה להכיר ולדעת, כי מוולוזין יצאנו ולארץ־ישראל איננו באים...

נוסף לזה היה רגש מיוחד של זרות בישיבתנו בווארשה. ההבדל בין „ליטאים" ויהודים פולנים היה אז גדול מאד. בימים ההם, לפני ארבעים שנה בערך, רבצה תהום בין היהודים שנולדו בפולין והחדשים שבאו מכל חלק שהוא ברוסיה, ועל „הליטאים" היו מביטים מלמעלה למטה. הביטול מצד היהודים הפולנים כלפי „הזרים" היו לו שני פנים. היהודים הפולנים ראו את עצמם בתוך „מדינתם" כאדונים, השוררים בביתם, והיהודים הליטאים נחשבו כגרים, אורחים־פורחים, ופעמים גם בורחים... ועם זה ראה את עצמו כל יהודי פולני, אם חסיד או מתנגד, כירא־שמים באמת, ואלו ה„ליטאי" היה בעיניו, באופן הטוב ביותר, „הציץ ונפגע" והוא צריך בדיקה...

מחשד זה לא ניצלו אפילו אישים מפורסמים, שאמנם נודעו לגאונים וגדולים בתורה, אך יראת־שמים שלהם היתה מוטלת בספק... וכשמבקשים — מוצאים, או סבורים שמצאו. כשבא רבי ה ל ל ל י פ ש י ץ לשבת על כסא הרבנות בלובלין „מצאו" בו „עוון", שה„יארמולקה" בראשו אינה גבוהה ומחודדה כדבעי...

בווארשה כבר תפסו ה„ליטאים" מקום הגון. הם היו מרוכזים ב„חברה־

ש"ס של יוצאי ליטה", שלא רק שנקראה כך, אלא באמת היו יושבים שם ולומדים ש"ס. בראש הקהלה עמד אז העשיר המפורסם יעקב ברוידה, שהיה יהודי ירא־שמים ונדבן גדול. עוד באותן השנים לקח חלק רב בבנין ארץ־ישראל, הוא גם עלה אל הארץ ובנה בתים בירושלים וגם עמד בראש החברה „מנוחה ונחלה", שהיתה ראשיתה של המושבה „רחובות". אותו יעקב ברוידה ועוד בעלי־בתים חשובים מ„חברה ש"ס של יוצאי ליטה" הבינו, שבכבוד בלבד לא סגי והם שיצרו בשביל משפחתנו סביבה ביתית וקיום בטוח. הדירה שישבנו בה לא היתה, כמובן, דומה לזו שרגילים היינו לה בוולוזין, אף כל סדר החיים לא היה בו מן הרחבות שהורגלנו בה, אבל שמחנו בחלקנו, מפני שישיבתנו בווארשה היתה ארעית, רק כאכסניה לחדשים מועטים. הרי עומדים היינו בדרך לארץ־ישראל...

אף על פי שעל וולוזין הביטו היהודים הפולנים כעל המקור של „הליטאים" ואת הישיבה של וולוזין לא הבינו ולא הוקירו גם החסידים התורנים, בכל זאת היה שמו של אבא ז"ל גדול להם. לא היו נותנים לאנשים זרים לבוא אל אבא ז"ל, מלבד ליחידי סגולה, כדי שלא להפריעו ממנוחתו, שהיה זקוק לה. ולמרות זאת היו באים בכל יום הרבה מבקרים גם מבין היהודים הפולנים. אחד הגבירים מווארשה, אחרי כן בעל בית ב„בני ברק", לינדנר או לדרהנדלר, זכה אפילו למצוה מיוחדה במינה. אבא ז"ל היה מקדש בכל שבת על היין ש ל ו. בכל ליל שבת היה האיש הזה מביא בכבודו ובעצמו, או שולח על ידי אחד מבניו, בקבוק יין, מעמידו על השולחן, שומע קידוש של אבא ז"ל, אומר „שבתא טבא" ויוצא. הערצה חשאית וצנועה של יהודי בעל נפש עדינה.

רוח נכאה היתה שרויה על ביתנו. אבא ז"ל היה בעל יסורים. היו באים רופאים ופרופיסורים, ואחרי כל ביקור וביקור הרגישו, כי המחלה הולכת ומחמירה, אם גם מבחוץ לא היה ניכר שנוי לרעה, והרופאים העלימו ממשפחתנו את מצבו של החולה. אבל יותר מיסורי המחלה סבל אבא ז"ל יסורים רוחניים על שלא היה בידו לעשות פעולה וגם לא יכל להתהלך בלי סעד. האיש שהיה תמיד פעיל, המוח שהיה עובד תמיד, הגוף שהיה רגיל תמיד לתנועה, האיש, שחוג מחשבותיו ומעשיו היה גדול ורחב לאין שעור, מוכרח עתה לשבת כאן

כלוא בחדרים צרים, וגם קשה לו לעבור מחדר לחדר, לכתוב מכתבים או תשובות אי אפשר, ובלב יש הרגש, כי החיים הרוּעשים הם מאחוריו.. היש דבר נורא מזה?... הנחמה היחידה היתה בשעה שעסקו בדברי תורה או בשיחות על אדות ארץ ישראל.

הדבר היה לפני חג הפסח תרנ"ג, אז נפתח בווארשה בית המסחר „כרמל" למכירת יין של ארץ ישראל. עוד קודם שנפתח בית־המסחר רשמית, משבא היין לווארשה, שלחו מנהלי „כרמל", ויעקב ברוידה הנזכר בראשם, בקבוקי יין אחדים לאבא ז"ל. בתוך יסוריו הגופניים והרוחניים קרנו פניו שוב ועיניו הזהירו משמחה:

— „ברוך השם שזכינו ליין מארץ־ישראל, מכרם שנוטע בידי יהודים, שגדל על אדמת ישראל, זכות היא לכולנו לאכול מפריה ולשבוע מטובה, ברוך שהחיינו וקימנו והגיענו לזמן הזה!"

הדבורים והבטויים של שמחה על זה שאפשר לנו להנות מפרי ארץ ישראל לא פסקו מפיו ימים אחדים — כל עוד שיין ארץ־ישראל היה חדוש. כמובן, דרש של„סדרים" בליל פסח יגישו את היין הזה, אף על פי שאמרו, כי חריף הוא יותר מדי בשבילו, ועם כל ברכה על היין הרגישו, עד כמה גדולה ועצומה שמחתו.

גם מלבד המאורע הזה היו בעת ההיא מרבים לדבר בביתנו על ארץ ישראל. אולם היו אנשים, שעמדו מקורבים לאבא ז"ל ולא ידעו להעריך את ענין „חבת ציון", כפי שנקראה אז התנועה, ובקשו למעט את ערכה. אחד האנשים האלה היה מורי, למדן גדול, שהיה לפנים מחשובי התלמידים בוולוזין וגם בן למשפחה מיוחסת. שעות אחדות ביום למדתי תורה מפיו. פעם אחת בשעת למודי מפיו נתגלגלה השיחה בענין ישוב ארץ ישראל (אם איני טועה, סיימנו אז מסכת כתובות ולפיכך נתגלגלה שיחה זו). אנכי דברתי בהתלהבות על הענין הזה, עד שרבי, שהיה, כנראה, רחוק מאד ממנו, ראה צורך לעצמו להכנס עמי בוכוח ולהרחיקני מן הרעיון הזה. פתח בקטרוג על האכרים, שאינם יראי שמים, מחללים הם את השבת וכדומה. אנכי הבאתי לו ראיות לסתור, שיש שם יראים ושלמים וכו'. עד שלבסוף כעס עלי רבי וגזף בי:

„כיצד אתה אומר, שהאכרים הם שומרי דת בשעה שידוע לך, כי אביך אסר כל עבודה שהיא בשנת השמיטה, והם, האכרים, לא שמעו בקולו ועבדו?" נזיפה זו גרמה לי צער רב. אבל בינתי לא אבדה ובקול בוכים — מה שהיה מצוי אצלי בשעת זעזוע־נפש עצום — אמרתי: „האכרים אינם אשמים, רשאים היו לסמוך על אותם הרבנים שהתירו. הרי לעולם לא יטילו איסור על קצב — הוספתי — בשעה שהוא שומע בקול אותו הרב שפסק לו שאלה והתיר, אם גם רב אחר אסר, כל זמן שהדבר לא נכנס בגדר של „אין בית דין אחר רשאי להתיר". ובלי חכות לתשובה מפי רבי, רצתי ונכנסתי מתוך בכי לחדרו של אבא ז"ל, ורבי הלך אחרי, סחתי לאבא ז"ל את כל דבר הוכוח. אבא ז"ל שמע את הענין ומתוך חיוך אמר לרבי: „נתקיים בך מעולם לא נצחני אלא תינוק", הפעם תלמידך צדק ממך. אין לי חלילה טענות כלפי האכרים, שנהגו לפי פסק המתירים, אם יש לי טענה, הרי זה כלפי אלה שהוציאו את ההיתר, אבל האכרים היה להם על מי לסמוך".

ולא רק בנוגע לארץ־ישראל היה אבא ז"ל עומד תמיד למעלה מרגשותיו הפרטיים, אלא בכל ועם כל היה למופת של צדק ויושר ולא רצה לגרום צער למי שהוא. פעם באחת המסבות נתגלגלה שיחה על אדמו"רים של חסידים. המתנגדים שישבו ליד השלחן הביעו דברים חריפים על אדות מנהגי החיים של „הרבנים", המבזבזים ממון רב וב„חצרותיהם" אנו מוצאים מותרות, בעוד אשר גאונים גדולים וראשי ישיבות מתפרנסים בצמצום ובדוחק, ועל זה אמר אבא ז"ל:

— „לשוא תלונותיכם. מצינו שכך היה תמיד, היסוד של ה ת ו ר ה, שעליו עומדים הרבנים וראשי הישיבות היה מאז ומעולם עני, ואלו יסוד ה ע ב ו ד ה, שהוא אדמו"ר של חסידים, היה תמיד עשיר. משה רבנו, עמוד התורה, לא היה לו אלא מטה בלבד, אולם אהרן הכהן, עמוד העבודה, היה לבוש בגדי פאר, מעוטר בזהב ובאבנים טובות".

גם בחיים הפרטיים היה מבטו של אבא ז"ל שונה ונוח יותר משל אחרים. בווארשה ישב שארו של אבא ז"ל, ובתו רצתה להנשא לצעיר, שלא היה לפי רוחו של אבי הנערה. האב בא עם בתו אל אבא ז"ל להמלך, והוא היה בטוח,

כי אבא ז"ל יעמוד לימינו. לאחר שהרצה אבי הנערה את כל טענותיו שבפיו נגד התתן, שאל אותו אבא ז"ל: — האם הבחור הוא יהודי כשר, הולך בדרך הישר?

משיב לו אבי הנערה: כן.

חוזר אבא ז"ל ושואל: „ומפני מה אפוא אינך רוצה בשדוך זה?

„הבחור אינו מוצא חן בעיני" — עונה האב.

אומר לו אבא ז"ל: „היכן כתוב, שהוא צריך למצוא חן בעיניך? עליו למצוא חן בעיני בתך, אך לא בעיניך. יהיה הדבר למזל טוב!

וכשם שהיה טוב ונוח מאד ביחסים פרטיים, כך היה תקיף ללא ותור, כשהדבר היה נוגע לדין או למנהג מקובל. בעת ההיא נולד בן לאחד ממיסדי המושבה ר ח ו ב ו ת, שהיה אז עם אשתו בווארשה — אליהו זאב לווין אפשטיין — והוא רצה לקרוא לבנו שם ר ח ב ע ם. הוא הזמין את אבא ז"ל להיות סנדק ואמר לו את השם שעלה בדעתו. אבא ז"ל ענה, שאין הוא יכול להסכים לשם רחבעם, כי „שם רשעים ירקב". ובזה נפסקה השיחה. אבא ז"ל הוקיר את משאלת בעל הברית לקשר את שם ילדו בפעולותיו בארץ ישראל, על כן שלח פתקא לבעל השמחה, כי יקראו את שם הילד בישראל ר ח ב י ה, שם בלתי ידוע כמעט, אף על פי שנזכר ב„דברי הימים". כמובן, נתקבלה עצה זו והשם רחביה נתפשט מאז במקום השם רחבעם.

אף על פי שההרגשה העצמית של אבא ז"ל היתה נכאה וגם מצב־הרוח של כל המשפחה היה מדוכדך, לרגל המחלה כשהיא לעצמה, ונוסף לזה המצב הבלתי ברור של ישיבתנו בווארשה, נעשה ביתנו, בכל זה, מרכז לתורה ועניני רוח, ואף כי לא נתנו לאנשים זרים לבוא, בכל זאת היו בביתנו אנשים מן הבוקר עד הערב. כמעט בכל שבוע ולפעמים גם בכל יום היו באים אנשים חדשים, כמעט כל בני משפחתנו רבת־הענפים ראו חובה לעצמם לבוא מכל חלקי הארץ לבקר את החולה הגדול, ומלבד זאת גם אישים חשובים מאד בעלי כוונים שונים היו בין הבאים, בעברם דרך ווארשה, או שהיו באים במכוון. ולמרות חולשתו הגופנית, עוד היה על אבא ז"ל להשיב תשובות על שאלות חשובות, אבל לא עוד בכתב אלא בעל פה.

בעת ההיא עלה גם הרצון בלב מאות ואלפי תלמידים, כי יפרסמו בדפוס את אלפי התשובות שהשיב אבא ז"ל במשך עשרות בשנים. משאלה זו קשה היה למלא מפני סבות טכניות, כי אצלנו לא נשארו שום העתקות מן התשובות הרבות והיה צורך לפנות אל אלה שבידם היו המכתבים עם התשובות, שישלחו אותם. ולפיכך נדפס רק חלק קטן מזה ש„השיב" אבא ז"ל בספר „משיב דבר". העכוב השני היה זה, שאבא ז"ל, כנזכר, לא החשיב דבר הדפסת „תשובות". היה צורך במאמץ ידוע, כדי להשפיע עליו, על ידי אנשים שדעתם היתה חשובה בעיניו, כי יסכים להדפיס את התשובות. עוררי אותו גם לכתוב הקדמה קטנה, שבה נראים היסורים הרוחניים של המחבר.

שמחת־המשפחה האחרונה, שהיתה מעורבה בתוגה רבה, היתה לאבא ז"ל ער"ח אייר תרנ"ג. אז היה חג „בר־מצוה" שלי, ואף כי לב כל אחד מאתנו היה רע עליו, ערכו בכל זאת חגיגה, אמנם צנועה, שבה, כנהוג, דרש בר־המצוה דרשה. הדרשה היתה בענין הבאת העומר והובא חדוש־תורה גדול מן הספר „העמק שאלה". ובשעת הדרשה, שנמשכה שעה מרובה, כאשר בכה אבא ז"ל, בדמעות של שמחה, כשהזכירו את חדושי התורה מ„העמק שאלה", ניכרו דמעות של צער עמוק, ואבא ז"ל אמר אל מקורביו: — אכן זה הוא שחדשתי אנכי; היום לא הייתי יכול לעשות זאת.

זה היה הבטוי העמוק של האסון לאדם שהוא כולו תורה, שכל ימיו ושנותיו הגה בתורה וחי בתורה, אינו רואה עוד את עצמו מוכשר למלא תעודתו בעולם, מכיון שנדמה לו, כי נמנע ממנו לחדש חדושי תורה.

אי הלשון שתביע את הצער העמוק ואת היסורים הטמירים?

כ״ג

ניטלו המפתחות

בא הקיץ. צפה ועלתה התקוה, כי עתה בזמן מזג־אויר טוב, כשהנסיעה בדרך היא נוחה, אפשר יהיה לנסוע אל הארץ, שהנפש נכספת אליה. כשהיה אחד הרופאים התמידיים או קונסיליום של פרופיסורים בא אל אבא ז״ל לבקרו, היה שואל את הרופא אימתי יוכל לנסוע „להאה״, פירוש הדבר, לנסוע מוואַרשה לארץ־ישראל. אבל התשובות היו תמיד משתמטות, לא ברורות, משום שלהתיר את הנסיעה אי אפשר היה ולאמר לאו לא רצו הרופאים. אבל האנשים שהיו מסביב לחולה הגדול היו מדברים על הנסיעה לארץ־ישראל, כאילו זו היתה שאלה של היום, מחר. אחד מן הנוכחים הציע הצעה, שאבא ז״ל ייסד בארץ־ישראל ישיבה גדולה. אבל ההצעה לא היתה קרובה ללבו ואבא ז״ל ענה: — „משאלת לבי היא, שאזכה לעלות לארצנו הקדושה. על גדולות מזה איני חושב״.

כנראה, עמדו הרעיון והרצון לעלות לאה״ק בראש כל העניינים, עד שכל השאר נדחה הצדה.

אולם לאסוננו לא גרם המזל, שהרצון הגדול של האדם־הענק יבוא לכלל מעשה. במשך הקיץ, הקיץ האחרון, היו זמנים שונים, טובים וגרועים. היו ימים שנדמה, כי עולה לטובה, אבל אחרי כן הורע המצב. עד אשר הגיע ובא הסוף הנורא: נצחו אראלים את המצוקים.

אחד מן הימים הטובים בקיץ ההוא היה שבעה עשר בתמוז. ישבנו אז במעון קיץ סמוך לוואַרשה. אתא בוקר וכנהוג הכניסו את השתיה והאכילה הקלה, כי מי זה יכול להעלות על דעתו, שבמצב כזה יהיה הרצון לצום?

אבל אבא ז"ל לא קבל שום דבר מתוך אמתלא, שהרי תענית צבור היום והוא רוצה אפוא לחכות שעות אחדות. עברו השעות, פצרו בו שיטעם משהו, אך הוא מסרב. וטעם נתן לדבר, שכדאי לחכות עד אחרי מנחה גדולה. בני הבית, כמובן, חרדו לשלומו, אך אין ביד איש לעשות דבר. אבא ז"ל ראה עצמו בטוב, יצא לטייל קצת בגן הסמוך לבית, למד, עסק בשיחה, ולא הראה שום סימן, כי הוא חש בקושי התענית. כשהגיעה חצות היום והעתירו עליו שיאכל, ענה ואמר, שאין הוא רואה צורך הכרחי לאכול או לשתות ביום תענית, מכיון שהוא מרגיש, כי יש בו כח להתענות. בני הבית לא רצו להניח זאת, ובראותם, כי הם לא יוכלו להשפיע, שלחו לקרוא לאחד ממורי ההוראה של ווארשה, שהיה חשוב מאד בעיני אבא ז"ל, רבי נפתלי שמו, נכדו של בעל „זית רענן". רבי נפתלי היה לפנים מתלמידי וולוזין, ובתור מורה הוראה בווארשה נתפרסם לא רק כגדול בתורה, אלא גם כצדיק תמים. יחד עם רבי נפתלי הביאו גם את אחד הרופאים הקבועים, שהיה מבקר את אבא ז"ל לעתים קרובות, ד"ר אהרונוביץ, שגם הוא היה מתלמידי וולוזין. חשב חשבו, כי שניהם יעלה בידם להשפיע על אבא ז"ל שיפסיק תעניתו. אבל גם זה לא הועיל. אבא ז"ל, כדרכו תמיד, שמע הכל, ענה בנחת ונשאר עומד על דעתו.

דוקא באותו יום בא אלינו לבקר את אבא ז"ל שארו הקרוב, נכד לאחותו, יהודי תלמיד חכם, ונוסף לזה היה עשיר ובעל תקיפות של גביר... הוא בא יחד עם אחדים מבניו, צעירים לימים, וכששמע, כי אבא ז"ל יושב בתענית, למרות כל העצות והבקשות של הסובבים אותו, אמר לגשת אל הענין מצד אחר. בא ושאל את אבא ז"ל שאלה, אם יתיר לו יחד עם בניו לאכול בביתנו, מאחר שקשה להם לצום כל היום... אבא ז"ל ענה חיש:

ודאי, מכיון שקשה לכם לצום, רשאים אתם לאכול ולשתות.

ואבא ז"ל צוה לערוך את השלחן לכבוד האורחים, משום שלפי דבריו אין התענית מבטלת מצוה של הכנסת אורחים. וכך יצא שישבו אל השלחן הצעירים והבריאים, ואכלו ושתו, ואבא ז"ל צם. גם השלים תעניתו.

חששו בני הבית, שגם בתשעה־באב יאמר אבא ז"ל לצום כל היום

כולו, ובראותם, כי אין בכחו של מי שהוא מן הקרובים להניאו מדעתו, כתבנו מכתב לרבי יצחק אלחנן בקובנה ובקשנו אותו, ש„יגזור" על אבא ז"ל, שלא יצום בת"ב הבא. חשבנו, אולי יפה יהיה כח דבורו של רבי יצחק אלחנן משל איש אחר. מכתבו של רבי יצחק אלתנן בא, כתוב בעצם ידו בכבוד רב, אבל גם מתוך תקיפות ידועה, כרב הפוסק הלכה. לצערנו, כבר לא היה צורך במכתב זה.

החודש אב, המוכן לפורענות, היה גם אז החודש המר והעצוב לכל ישראל. דעך המאור הגדול בעולם היהודי ושמש התורה החלה שוקעת.

כל החודש אב היה חודש של חורבן. מצב בריאותו של אבא ז"ל והרגשתו העצמית הורעו מיום ליום. הרופאים פקדו עלינו לשוב העירה, לווארשה, ממעון הקיץ. יותר ויותר נעשה קשה לו לנוע, לשונו נעשתה עמומה. אך מחשבתו, המחשבה הגדולה והרחבה, נשארה צלולה עד הרגע האחרון. גם כתב אבא ז"ל עד היום האחרון, כמובן בכתב מרוסק. הפתקאות שנכתבו בימיו האחרונים נשארו בידי אדם אחד, מי שהיה לפנים מתלמידי וולוזין חכה יחד עם עוד צעירים בני תורה להיות ממשמשיו של רבו הגדול.

יום רביעי בשבת, כ"ז אב, היה היום האחרון לחייו. אבא ז"ל וכל האנשים מסביב הרגישו, כי השעה האחרונה הגיעה. בביתנו היה „מנין" ואבא ז"ל מעל ערש דוי התפלל עם הצבור בחשאי מנחה וגם מעריב. במשך כל הלילה הנורא, ליל קדרות, עמדה כל המשפחה מסביב והקשיבה לכל ניד שפתיו והבינה כל רמז שניתן.

בארבע שעות בלילה, אור ליום חמישי, כ"ח באב תרנ"ג, נלקחה הנשמה הגדולה והקדושה מן העולם, כשכף היד של הגוף הטהור כבדלח אוחזת בידי בן הזקונים, צעיר המשפחה.

ואף על פי שפטירתו של רבן של ישראל לא באה בהיסח הדעת לא לקרובים מבני הבית ולא להמוני בני ישראל, שידעו מן העתונים זמן ידוע קודם לכן, שהסכנה גדולה, בכל זאת הטילה רעש גדול הידיעה על הסתלקותו של האיש, שבו התגשם רוח התורה ולמוד התורה שבעים ושבע שנה. טלגרמות עפו בכל העולם. כל הרבנים הכריזו בכל מקום על הספדים, כל העתונים פרסמו

מאמרי אבל גדולים, והבית שבו היה הנפטר הגדול נעשה מקום־תנועה ומקום מקודש לאלפי יהודים. תיכף בימם החמישי בבוקר התחילו באים לביתנו מאות יהודים בזה אחרי זה, בני מעמדות שונים וגילים שונים. הקהל הלך ורב משעה לשעה, עד כי המשטרה הוכרחה לקחת בידה את השמירה על הסדר מסביב לביתנו וברחוב. גם מן הערים הסמוכות לווארשה, וגם מן המקומות הרחוקים יותר באו רבנים ואישים ידועי־שם לחלוק כבוד למורה הגדול ולענק הרוח.

כל עם ישראל בכה אז על האבדה. אולם כל חלק מן העם התאבל על אבדתו הוא. עולם התורנים, או ביתר דיוק: האנשים הגדולים של הדור אבד להם אחד מגדולי הגאונים של הדור האחרון, ששיטתו בלמוד התורה היתה זו של „הראשונים". מעטים הם בדורות האחרונים גאונים כאלה, ששיטתם בלמוד היתה כה ברורה, פשוטה, נסמכת על המקורות הראשונים, על בקיאות בכל חלקי התורה שבכתב ושבעל־פה, כדרך שהיה הנפטר הגדול. עולם הרבנים במובן הרחב הרגיש, כי אין עוד האיש שהיה הרב האמתי ומורה דרך לא רק בתורה, אלא גם במדות על ידי כל הויתו. כל צעד היה מדוד, כל דבור היה שקול, כל מעשה היה למופת. והעולם היהודי בכלל, בצרוף הכחות הרוחניים במקצוע חכמת ישראל או עסקי הכלל, הכיר, כי נעלם עמוד היהדות במובן הרוחני ועמוד הצבור היהודי מכל הבחינות. כי היש עוד אוהב ישראל במשמעות עליונה כמו שהיה הנפטר? איה עוד לב גדול וחם ומוח רחב כזה, שהגה בשאלות יהודיות, למן למוד התורה ועד בנין ארץ ישראל בכל המושג השלם והעצום, כדרך שהגו ההוגים המעולים בכל הזמנים?

ההספדים התחילו ביום החמישי בבוקר. כל רב גדול או דרשן שבא, ראה חוב לעצמו להגיד כמה „מילי דהספדא". לא חסרו דמעות וקריאות וי. אולם הדבור החזק והחסון יצא מפי אחי רבי חיים ברלין. הוא ספר על פי דרכו המזהירה — כי היה אחד הנואמים המעולים והנאים בזמנו—את האגדה הידועה: „משחרב הבית בראשונה, נתקבצו כיתות, כיתות של פרחי כהונה ומפתחות ההיכל בידן ועלו לגג ההיכל ואמרו לפניו: רבונו של עולם, הואיל ולא זכינו להיות גזברין נאמנים, יהיו מפתחות מסורות לך, וזרקום כלפי מעלה ויצתה כעין פיסת יד וקיבלתן מהם". כך, אמר הספדן, הנה ישיבת וולוזין חרבה,

המפתח של הישיבה, אבא ז"ל, אין לו עוד תפקידו הגדול בחיים, ירדה עתה יד האיש מן השמים ולקחה אותו מאתנו!

הספד עם הדברים האלה עשו רושם אדיר לא רק בו במקום, אלא מצא הד גם מחוצה לו. בכל מקום שיהודים יושבים הבינו, שלא רק שניטל המפתח של ישיבת וולוזין, אלא שבעולמנו כולו לא נשאר עוד איש, שבכחו להרבץ תורה ברבים במדה כזו.

וכאשר נערכה הלויה ממחרת היום, בערב שבת, הלכו אחרי מטתו, כפי שהעריכו אז, כארבעים אלף איש וביניהם מאות אנשי שם, וכל אחד הרגיש בשובו לביתו, כי נסתיימה תקופה גדולה, תקופה שנתגשמה באיש ועכשיו:

נסתם הגולל ונסתמו מעיני החכמה...

כ"ד

העולם הגדול

מי שיודע את העולם יפה מבין, כי המושג של „עולם גדול" הוא תאור מוטעה. אין זה אלא מין „מחזה תעתועים". כי על צד האמת אין עולם א ח ד גדול, אלא המון „עולמות קטנים", וכל עולם קטן בפני עצמו דבר שלם הוא. כמובן, בגלגלים העליונים יש הרבה מן המשותף בין העולמות הקטנים ובין הגדולים, מפני שבמישרין או בעקיפין יש לכל אחד מהם השפעה על חברו ובו בזמן הוא מקבל השפעה מן האחרים. אולם מעטים מאד האנשים החיים ומבינים את העולם „הגדול", שהוא סכום של הרבה „עולמות קטנים". החלק הגדול מאד מבני אדם חי כל אחד בעולמו שלו ותו לא, וכל עולם בפני עצמו לא גדול הוא, בין שהוא מקיף מספר אנשים קצת יותר או קצת פחות, בין שהוא בכרך גדול או בעיר קטנה. פעמים שאנשים יחידים, החיים במקום קטן מקיפים במחשבותיהם ובהשגותיהם עולם גדול יותר מאשר כמה וכמה אנשים היושבים בתוך שאונו והמונו של כרך ובאמת „עולמם" קטן הוא מאד.

את זה מוצא האדם לאחר שהוא מכיר ורואה את זה המכונה „עולם גדול". קודם לכן אין מבינים זאת. וכשבאים מוולוזין לווארשה בימי הנעורים, נדמה כי הנה עברו „לעולם גדול", ולאמתו של דבר, העולם הוולוזינאי עם רעיונותיו הכבירים והמקיפים והאפקים הרחבים גדול הרבה יותר מן העולם הווארשאי, שהכרך גדול, אנשים בו לרוב, אך המחשבות קטנות והאפקים צרים.

זמן „העולם הגדול" הדמיוני של אז נשאר לפחות דבר אחד: ההתודעות וההתקרבות לאנשים גדולים, גדולים באמת. למקום קטן יותר, כל כמה שהוא חשוב ונעלה, אין באים בכל זאת אישים רבים מסוגים שונים, כדרך שמוצאים

בכרך גדול. ההתודעות הקרובה הראשונה של השנים ההן היתה עם שני אישים מפורסמים, שבעצם נלושו, כמו שאומרים, מבצק אחד, שניהם רבנים גדולים, שניהם תלמידיהם של גדולי הדור, שניהם אנשים שלא כלאו את עצמם בד' אמות של רבנות, ולמרות כל זה היו אלה שני הפכים בתכונות נפשם ובמושגיהם, אולם כל אחד מהם נשאר גדול בתחום פעולתו. אחד מהם, גדול בשנים קצת, היה רבי אלי' חיים מייזל, הרב בלודז, והשני, צעיר בשנים מועטות, היה רבי שמואל מוהליבר, רב בעיר ביאליסטוק.

בדברי ימי ישראל ישאר שמו של רבי שמואל מוהליבר מפורסם יותר, משום שהיה קשור קשר אמיץ עם ענין ישוב ארץ ישראל והיה מן היוצרים הראשונים של רעיון חבת ציון, בשנתו האחרונה גם של הציונות החדשה, ועל ידי מנהיגותו נתפרסם השם „מזרחי", אם גם היה לו אז מובן אחר קצת מזה שיש לו בימינו. אפשר שהשם של רבי אליה חיים מייזל משמש אצל אחרים שידעו אותו סמל של „קנאי" לעומת שאר רבנים מבני דורו, משום שהיה עומד בראש המלחמה עם „חדושים" ידועים בחיי היהודים. אולם באמת היה רבי אלי' חיים מייזל אישיות לא פחות גדולה מכמה מפורסמים אחרים שבדורו, ו„כאדם בן העולם" יכול היה לשמש מופת ביחסו החיצוני ובמושגיו הפנימיים, אם גם בכמה דברים, אפילו עיקרים, אין רבים יכולים להסכים לו. כל אדם, אפילו מן הגדולים שבגדולים, עלול לפעמים לעשות משגה ואין להקטין ערכם בשל כך, ביחוד אם השגיאות יש להן באור, אם גם אין להן צידוק.

מראהו של רבי אלי' חיים מייזל היה כולו אומר כבוד. פנים מאירות, זקן לבן נאה, כל שערה ושערה כאלו היתה עשויה בטיפול, עינים פקחות מאד, טוהר מופלא היה בבגדיו ובכל הליכותיו. דבורו יפה ומלוטש, גם התוכן וגם הצורה תמיד נעימים ומושכים את הלב, ויחד עם זה היה ברור, כי כל היוצא מפיו הוא בעיניו הלכה פסוקה ואין בדעתו לוותר אפילו על קוצו של יו"ד מזה שהוא סובר לנכון. וכך היה מפורסם רבי אלי' חיים בגדולתו: טוב־לב ללא גבול מצד אחד ודעה תקיפה, חזקה כברזל, מן הצד השני.

עוד בימים ההם, בחייו של רבי אלי' חיים מייזל, היו מספרים ספורים, כמעט אגדות, על טוב לבו לנצרכים, לעניים, לנדכאים, ועל תקיפותו בדברים

ובמעשים לגבי האדירים והעשירים, שהיה מנהל עמהם תמיד מלחמה. היו גם מספרים, שהוא „קרוב למלכות", יוצא ונכנס אצל הגוברנטור והגנרל־גוברנטור, שהיה אז בוורשה „מושל בכיפה". קרוב לודאי, שיש בזה משום הפרזה. כפי שאמרו, ידע לשונות נכריות, ובכל זה לא נמנה על הרבנים „המשכילים", רק באישיותו, בחיצוניות ובפנימיות, השפיע גם בחוגי הממשלה. שדה פעולתו היה על פי רוב בעיר רבנותו לודז, בימים ההם היתה לודז עיר יוצאת מן הכלל בכל רוסיה ופולין, אולי באירופה בכלל. זו היתה עיר שהלכה וגדלה במספר תושביה ובהונה כמעט מיום ליום. כנו אותה בשם „מנשסטר שברוסיה". זה היה מרכז גדול של תעשיה ובו מיליונרים עצומים ורבבות פועלים. כנהוג, היתה עיר כזו כמים השוטפים, תמיד צצו ועלו מפעלים חדשים, אנשים חדשים עם מושגים חדשים. זו לא היתה עיר ככל הערים בעת ההיא, שיש לה מסורת בפרצופה הצבורי. כל קבוצה של אנשים ולפעמים גם איש יחיד תקיף, רצה לשנות את פני החיים לפי טעמו או טעמם. ההשפעה העצומה ביותר באה מגרמניה. ראשית, הרי לודז מבחינה גיאוגרפית קרובה היתה למדינת גרמניה, והעיקר הוא, שבעלי התעשיה הראשונים והגדולים והפועלים המעולים, ביחוד בחלק של עבודת־מקצוע, מכונאים, עושי־מרשמים וכו', באו מגרמניה. מתוך כך, כמובן, שררה שם במדה מרובה הלשון הגרמנית, האידיאל של הנהלת עסק היה הנוסח הגרמני, ולחנוך הבנים בקשו מורים גרמנים ושיטות גרמניות.

כנהוג, „כל מה שיש אצל נוצרים, יש כנגדם אצל יהודים", וגם החיים היהודיים היו שרויים ברצון להדמות אל הגרמנים... דבר זה בלבד עשה את לודז חטיבה מיוחדה בפרצופה הרוחני בין שאר הישובים היהודים. שם היה נודף ריח של תקונים בדת. שם עמד „היכל" עם „מטיף" שהיה באמת נואם מצוין— ד"ר י י ל ס ק י, והיהדות המסורתית היתה נתונה שם בסכנה. מלבד הרוח הגרמני, שרר שם בכלל רוח של חופש על ידי החיים העשירים של התושבים, שרובם הגדול בא מערים נכריות ומצא אפשרות לעשות מה שלבו חפץ, שבמקום מכורתו לא היה מעיז לעשות זאת. נוסף לזה היו אלפי סוכנים־נוסעים, שהיו עוברים בארץ רוסיה מן הקצה אל הקצה, ובהיותם תמיד בדרך במדינה גדולה, שבמקומות רבים בה אין לא שבת ולא כשרות, לא נתוספה להם על ידי כך יראת שמים...

באותה עיר ובאותה אתמוספירה נהג רבי אלי' חיים מייזל ברבנותו. הוא נהג ברבנות, כדרך שרק רבנים מעטים ידעו ויכלו לנהוג. הוא לא הניח דבר קטן ודבר גדול בחיי היהודים, שלא חוה בו את דעתו ולא עמד לימינו. אחד מן הדברים שנלחם עליו ונחל נצחון בזמנו היה ענין של קבורת מתים בארון. ברוסיה לא היה חוק האוסר לקבר מת בלי ארון, והדבר הזה נראה „לא מן הדין" להשתמש בו. גם רבי אלי' חיים מייזל ראה איסור בדבר או שסובר היה, כי הדרישה לארון בשביל מתים תוכל לשמש התחלה לתקונים ושנויים במנהגים ודינים אחרים. אבל הוא קבל את הדבר כענין עיקרוני וערך „מלחמה" עם כל העשירים והתקיפים של לודז על הדבר הזה. פירוש הדבר היה בתנאים ההם, להעמיד בסכנה את קיומו, כי נגדו עמדו הכחות הכבירים של הממון וההשפעה, ועמו לא היה איש, כי החסידים שהיו בלודז, וכמה מהם עשירים גדולים, לא היו כרוכים מאד אחרי רבם. רבי אלי' חיים היה „מתנגד" עם כל האידיאולוגיה המתנגדית, ואף על פי שישב בפולין, ואולי דוקא משום כך, לא היה ביחסים טובים עם ה„חצרות" של האדמור"רים המפוארים בפולין. מעט היהודים הליטאים, יראי שמים, שהיו בלודז, לא תפסו בעת ההיא מקום חשוב עד שכחם יהיה יפה. רבי אלי' חיים, נשא את כל משא המלחמה עם התקונים, או עם הפחד מפני התקונים, על כתפיו לבדו. המלחמה בעשירים הגדולים היתה בשביל רבי אלי' חיים עוד כבדה יותר, משום שרבנים מעטים, מעטים מאד, היו זקוקים לגבירים, לעשירי עירו, במדה רבה כמוהו. זקוק היה להם לא בשביל עצמו אלא בשביל אחרים.

כאמור, היה רבי אלי' חיים מייזל התגשמות התקיפות. אבל במדה לא פחותה מזו היה גם התגשמות של מזג־טוב. בביתו היו תמיד אנשים לעשרות, שפנו אליו וקבלו ממנו סיוע, ולא רק בפרוטות אלא גם בסכומים הגונים. כשיהודי היה זקוק למאות ולפעמים גם לאלפי רובלים, כדי שיוכל לקיים את מסחרו ולא להיות „בורח", היה בא אצל רבי אלי' חיים ונושע. ואפילו בזמן שיהודי היה מוכרח „לעקור" ממקום מושבו מחמת „עבודת־הצבא", או לרגלי מצב רע בעסקיו, או מפני ענין של „מלשינות" סתם, כדרך שאירע לפעמים, היה „אורח" בביתו של רבי חיים במשך שבועות וגם ירחים.

היו מספרים עשרות ספורים, איך שרבי אלי' חיים נתן בעבוט את מנורות הכסף שלו ואמר לאשתו, שאין בכך כלום, אם היא „תברך על הנרות" התקועים ב„פמוטים" עשויים מתפוחי־אדמה, משום שהמנורות של כסף יש צורך למשכן, כדי לקבל חיש סכום כסף לחלק יהודי מצרה.

את הטעם של עזרה לאנשים יחידים, זקן ונער, אדוקים או חפשים, בשעה שהם נתונים בצרה, ידע רבי אלי' חיים מאין כמוהו. ובידעו את עולם המסחר עם כל צלליו, הבין להקשיב כשתארו לפניו מצב קשה. הוא לא שאל שאלות, מדוע עשו כך ולא ככה. הוא גם לא הטיף מוסר, כשאדם עשה מעשה עול, הוא ראה לפניו רק את האיש הסובל, בין אם הוא טוב ובין אם הוא רע, אם זכאי הוא או חייב, וכיוון שהוא נתון בצרה, מצא את עצמו מחויב לעזור לו. והוא עזר. עזרתו לא היתה רק לצאת ידי חובה, אלא הוא בקש לעזור עזרה יסודית. בשעת הצורך היה רבי אלי' חיים גם נוסע והולך, מרבה בהשתדלות, מדבר רכות וקשות, ובלבד שהזקוק לעזרה יקבל מה שדרוש לו.

אף כי היה רב בעיר עשירה כלודז ועם זה גם „רב מטעם הממשלה" והכנסתו היתה מרובה, היה שקוע תמיד בחובות. הוא חלק כל מה שהיה לו ותמיד בקש למצוא כסף, אפילו בתורת הלוואה, ובלבד שיוכל לעזור את האנשים הנצרכים שפנו אליו, אמרו בשמו, כי כאשר שאלו אותו, מפני מה הוא מסרב לשבת על כסא הרבנות בווארשה, ששם בקשו אותו, ענה ואמר:

— בינו נא זאת, כשהייתי רב בעיר פרוזין, הייתי לוה כסף ונאמן הייתי למלוים, משום שידעו, כי לומזה תקח אותי לכהן ברבנות והיא תפרע את חובותי. ובהיותי רב בלומזה, נאמן הייתי בעיני אנשים שהלוו לי כסף, מפני שקוו, כי אלך ללודז, ולודז תפרע את חובותי. כעת, בשבתי בלודז, הרי נאמן אני, משום שבעלי החובות שלי חושבים, שאלך לווארשה ושם יסייעו בידי לפרוע מה שאני חב כאן. אבל אם באמת אקבל כהונת רב בווארשה, על יסוד איזה סכויים ותקוות ילוו לי שם כסף? ...

כל החובות שחב רבי אלי' חיים מייזל ושהגיעו לסכום של הרבה אלפים, לוה כמובן לא מאת יהודים עניים אלא מעשירים, ומלבד מלוות קבל מהם סכומים גדולים לכל עניני צדקה ועניני עזרה פרטית למאות יהודים. ולפיכך סכנה גדולה,

היתה לפתוח במלחמה עם הגבירים בעירו, לא לעצמו אלא לכל אלה שמסר נפשו עליהם להוציאם ממצוקה.

בעניני הכלל היה רבי אלי' חיים אחד מן הרבנים, שהשתתפו באספות גדולות, שהתכנסו על פי רוב בפטרבורג, לפעמים גם בווארשה ובווילנה או בעיר אחרת. הופעתו ועמידתו עשו רושם, אם גם בגדולתו כגאון לא עמד במדרגה זו של הגדולים בימים ההם כגון אבא ז"ל, רבי יצחק אלחנן, רבי יוסף דוב וכו'. אלה שידעו את רבי אלי' חיים מימי נעוריו שבחו את כשרונותיו הגדולים גם בלמוד התורה. אבל הוא האפיל על זה בעסקנותו. זו היא „מסירות נפש" אמתית — לא מה שאחרים קוראים מסירות נפש ואינה באמת אלא מסירות גוף — מה שבני אדם אינם יודעים להעריך...

אמרו שבשנים הראשונות היה רבי אלי' חיים נותן את לבו גם לענין „ישוב ארץ ישראל". בשנות חייו האחרונות, בזמן פגישתנו, היה ידוע כמתנגד קשה לרעיון של ארץ־ישראל ולפעולות חבת ציון. הוא לא נתן רשות, שבלודז ידרשו דרשות בענין זה, גם הפריע אספת כסף בעירו לטובת „הועד האודיסאי". מה היתה הסבה להתנגדותו, קשה היה להבין. כי בניגוד לשאר רבנים, רגיל היה לעבוד יחד בעניינים שונים עם אנשים שאינם זהירים במצוות. הוא ראה גם את שקיעת החיים הדתיים במקומו ובזמנו יותר מאחרים הדומים לו. ידעו, כי הוא לא רק מתנגד לחבת ציון, אלא גם הוא מלא מרירות אישית נגד רבי שמואל מוהליבר, שהיה נושא־הרעיון והעסקן המפורסם ביותר והאדיר ביותר של חבת ציון.

בשבתי פעם אחת בבית־מלון בווארשה יחד עם רבי אלי' חיים, ובלי שים לב להבדל בשנים, הוא זקן כבן שבעים ומעלה ואני עלם אחרי בר־מצוה, עסקנו בשיחה בנחת והוא ספר לי על יחסיו לרבנים ולרביים שונים, הביע לפני את דעתו על ענינים ותנועות ידועות, פניתי אליו ושאלתי ישר:

— אולי יוכל כבודו להגיד לי, אם הוא מתנגד לחבת־ציון משום התנגדותו לרבי שמואל מוהליבר, או שכבודו הוא נגד רבי שמואל מוהליבר, מפני שתנועת חבת ציון לא ישרה בעיניו?

הוא שמע את שאלתי בשים לב ואמר: — לך אספר.

ואנכי, כמובן, עשיתי אזני כאפרכסת לשמוע מה יש בפיו להגיד לי. לצערי הגדול עד היום הזה, נכנס בהתחלת הספור אחד מבני משפחתו, שלא היה חביב עליו, והרב לא רצה שידע הלה מה שעומד הוא לספר, לכן הפסיק ואמר לי:

— עכשיו איני יכל. בפעם אחרת.

אולם אותה „פעם אחרת", לצערי, לא באה.

כ״ה

מרחוק ומקרוב

כמה וכמה מאורעות וגם אנשים, שחייהם ופעולתם הם מאורע בחלק ידוע של קורות בני האדם, נראים מקרוב בצורה אחרת לגמרי מאשר מרחוק, ולא בכל עת המראה מרחוק הוא מוטב או גרוע. פעמים שבשני המקרים, הן מקרוב והן מרחוק, הוא טוב ויפה, אלא שבכל זאת א ח ר הוא.

איש כזה היה רבי ש מ ו א ל מ ו ה ל י ב ר. הוא היה בזמנו אדם המעלה, יהודי לאומי במובן השלם של המושג הזה. הוא היה קשור מעט מאד בעיר רבנותו, ב י א ל י ס ט ו ק, אם גם העיר הזאת, אחת הקהלות החשובות ברוסיה אז, יצא לה שם לא כל כך ב כ מ ו ת אוכלסיה היהודים, אף כי גם זו היתה רבה וחשובה יותר מבערים אחרות מסוגה, כמו ב א י כ ו ת יהודיה, לומדים, גבירים, אמידים ועסקנים. מבחינה חמרית היתה ביאליסטוק מן הערים העשירות, מקום של בתי־חרושת גדולים ומפעלים גדולים. העיר ביאליסטוק נחשבה לשניה במדרגה הכלכלית אחרי ל ו ד ז. בתי־המסחר הגדולים וגם בתי־החרושת היו מקצתם בידי גרמנים ורובם בידי יהודים. אבל בניגוד ללודז היתה לה לביאליסטוק מסורת גדולה של שנים רבות. שם היו החיים היהודים יציבים, מסודרים, רוח הרבנים הגדולים ששכנו שם וגדולי התורה המרובים שישבו שם הכה שרשים עמוקים בחיי התרבות של הקהלה ההיא. גם בימי רבי שמואל מוהליבר היו שם, בביאליסטוק, עסקנים מפוארים, כמה מהם גם מופלגים בתורה, שבתכונתם ובתבונתם עמדו למעלה מן האנשים המצויים. אך למרות כל זה, שביאליסטוק היתה עיר חשובה, היה רבי שמואל מוהליבר קשור יותר

עם העולם היהודי הגדול יותר מאשר עם עירו. לא כל אלה שידעוהו על ידי שמו, ידעו אותו כרבה של ביאליסטוק. גם השפעתו בעירו היתה מועטה מאשר בשאר מקומות. עם כל הכבוד שחלקו לו ועם ההערצה הרבה שהגו יהודי ביאליסטוק לרבם, הנה היו פעליו קשורים בעניני הכלל ורעיונותיו לא השפיעו על מנהיגי הקהלה של ביאליסטוק. חוג חסידיו ותלמידיו היה מרובה יותר בוארשה ובווילנה מאשר בביאליסטוק, ובעירו היה קשור יותר עם צעירים אחדים מאשר עם זקני העדה החשובים.

בבחינה זו היה רבי שמואל מוהליבר „נסתר", בעירו החשיבו אותו פחות מאשר מחוץ לביאליסטוק ובעולם הגדול של הלומדים לא העריכו אותו במדה זו שהוקירוהו במקום שידעו אותו מקרוב. עסקנותו בעניני הכלל, ביחוד ב„חבת ציון", האפילה על רבנותו ועל גאונותו. כשבא לברויסק לשם ביקור, בזמן שרבי חיים סולוביציק ישב שם על כסא הרבנות, הקדים והלך רבי חיים לקבל פני רבי שמואל. וכשכמה מן המקורבים לרבי חיים תמהו על זה, מפני שרבי חיים היה גדול מאד והנהגתו היתה בחשבון, ענה רבי חיים, כי רבי שמואל מוהליבר גדול וחשוב כרב וגאון וראוי הוא שיקדימו לבוא אליו. גם לאחר שנפטר רבי שמואל מוהליבר עמד רבי רפאל שפירא, שהיה אז רב בבאברויסק, ונשא עליו הספד גדול, ורבי רפאל שהיה מגדולי הגאונים בזמנו ועמד מרחוק לעולם הפוליטי, הטעים בהספדו, שלא העריכו כראוי את רבי שמואל מוהליבר לפי גדלו בתורה „כעילוי", — כמו שכנוהו בימי נעוריו בשם „העילוי מהולובוקי" — וכגאון גדול.

לאמתו של דבר, לא רק בעולם הלמדנים, מלבד אצל יחידי סגולה, לא ידעו את רבי שמואל מוהליבר, אלא גם בעולם העסקנים ו„חובבי ציון" לא ראוהו באור הנכון. יש לשער, שגם בעתיד, כשיבאו לכתוב את תולדות חבת ציון ואישיה הגדולים יקבל רבי שמואל מוהליבר מקומו לפי מעשיו אך לא לפי מהותם. בין המעשים, אשר שמעם הלך למרחוק, ובין ה„אני" שלו, אשר ידעו רק אנשים הקרובים אליו, היה הבדל גדול.

בתולדות „חבת ציון" והרבנים הגדולים, גאוני הדור, שסייעו לתנועה, ובלי עזרתם לא היתה עולה תנועה זו ופעולתה למדרגה שהיא עומדת עליה,

תופסים את מקום הכבוד שלשה אנשים גדולים ובמקצת—רביעי: רבי מרדכי אליאשברג, איש ההגיון, רבי שמואל מוהליבר, איש הפעולה, ואבא ז"ל, איש ההלכה, וכאמור, במקצת, רבי יצחק אלחנן, המסכים. שלשה השמות הראשונים היו חתומים, כמעט תמיד, על כל הכרוזים של „הועד האודיסאי" ועל כל העניינים שהיו נוגעים „לחבת ציון". לפעמים החתימו גם את שמו של רבי יצחק אלחנן. אבל זה האחרון מלא יותר תפקיד של מתן הסכמה, כשם שהיה נותן אותה לכמה ענינים, והסכמתו היה לה ערך רב, מפני שהיה בר־סמכה גדול מאד. לא כן היו שלשת הראשונים. רבי מרדכי אליאשברג, או כמו שהיו נוהגים לקרוא לו רבי מרדכי מבויסק, הרבה לכתוב על רעיון ישוב ארץ־ישראל. ספרו „שביל הזהב" הוא מעשה אמן במקצוע זה, לצערנו מפורסם הוא מעט מאד גם בעולם התורני וגם בחוגים ציוניים. תפיסתו של רבי מרדכי את תנועת „חבת ציון" בעת ההיא היתה ציונית פוליטית ותרבותית במלוא המובן, כפי שמבינים זאת רבי הציונים כיום. אחד העם בזמנו כתב עליו ובמקצת התוכח עמו, אבל הוא הבין והעריך את גדלו כחוקר עמוק. אבא ז"ל, בהיותו טרוד ומסור לעניני הישיבה, הקדיש הרבה זמן ומאמץ לעזור לרעיון של „ישוב ארץ ישראל". הוא כתב עליו מאמרים אחדים ומכתבים רבים מאד, שבהם יצא הרעיון להושיב יהודים בארץ ישראל בצורה אחרת, ביתר עמקות, מאשר אצל רבנים אחרים. אבא ז"ל ביסס את רעיון חבת ציון על פסוקים ומאמרי חז"ל והעלה אותו למדרגה של „אתחלתא דגאולה", השוה את התנועה והפעולה בתופעותיה החיוביות והשליליות לתקופת עזרא ונחמיה.

איש המעשה במקצוע זה מגדולי הדור היה האחד, רבי שמואל מוהליבר. הוא היה עסקן במשמעה הפשוט של מלה זו. היה נוסע לאספות באודיסה, בדרוסגניק, קטוביץ וכדומה. הוא כנס אספות בעירו בביאליסטוק, וגם לעת זקנה עלה לארץ ישראל, נסע גם למערב אירופה, והכל לשם פעולות מעשיות של „חבת ציון". הוא השפיע הרבה על הבארון רוטשילד ויש כמה וכמה הוכחות, כי הוא, רבי שמואל מוהליבר, שהשפיע על הבארון שישים לבו לארץ־ישראל ועל ידו זכה להיות „הנדיב הידוע", רבי שמואל מוהליבר יכונה בדברי ימינו בשם איש המעשה, או כמו שמכנים עתה

„פוליטיקאי מעשי". אלה ששמעו עליו או קוראים עליו מתארים לעצמם, כי זה שהיה איש מעשי במדה כזו והיה לו עסק עם אנשים שונים למן ד"ר פינסקר ולילינבלום עד בארון רוטשילד והרצל, ודאי שהיה אדם „מודרני". אפשר להעלות על הדעת, כי היה שונה מכל הרבנים במראהו, ודאי שידע לשונות לועזיות. היה „ליברלי" בהשקפת־עולמו וכדומה.

ואולם באמת היה שונה לגמרי מכפי התאור הדמיוני הזה. רבנים מעטים מאד אפילו מן הדור הקודם, היה מראיהם כה „בטלני" כרבי שמואל מוהליבר. מהלכו כפוף, דבריו מועטים, מנהגו פשוט מאד, מראהו ומלבושיו כבן הדור הישן, לא נקף באצבעי לשם „צחצוח", ורק בעיניו היה זוהר של תקיפות. כאשר נפגשתי עם רבי שמואל מוהליבר בווארשה — בזמן שבא לשם לאחת האספות — אמרתי לראות בו את העסקן, אולם מצאתי בו את הרב, את הלמדן. הוא עסק עמי בשיחה לא על ענינים אחרים מלבד לימוד התורה והתענין לדעת מה והיכן אני לומד וכו'. אפשר היה לראות, כי על רעיון חבת ציון — בענינים אחרים של הכלל היתה השתתפותו מועטה מאד — הוא חושב יותר משהוא מדבר. אחרי התודעות מקרוב הכירו בו, כי עמוק בקרב לבו רבו רגשותיו והעסקנות בענין ישוב ארץ־ישראל היתה אצלו פרי מחשבות רבות, מלחמות פנימיות, מבט עמוק, וכל זה לא של אדם שנגש אל הבעיה מתוך השפעותיהם של אחרים, אלא כל ה„אני" שלו היה שרוי בעולם של תורה ומתוך עולם זה בא לידי הוכחה בדבר החשיבות של בנין ארץ ישראל.

טיבו העמוק של רבי שמואל מוהליבר היה, שמיד הכירו בו את האדם החי ברשות היחיד שלו. הוא לא היה איש השיחות, אדם המבקש בחיים חברותא. רק בשל מסירותו הרבה לרעיון ארץ־ישראל היה מוקף תמיד כל מיני אנשים: לעתים קרובות אנשים שהיו רחוקים ממנו ושונים ממנו בכל המובנים.... הוא השתתף בכל דבר, הנוגע לישוב ארץ־ישראל, מפני שאידיאל א ח ד עמד לנגד עיניו ולמען האידיאל ה ז ה לא היה שום דבר קשה בשבילו, אפילו לדבר, לנסוע, להשתתף באספות.

כל מיני „המלחמות", שרבי שמואל מוהליבר היה צריך לעמוד בהן מצד המחיבים של „חבת ציון", היו ממנו והלאה, אל נפשו כאילו לא הגיעו. בלי שים

לב לזה שהיה „פוליטיקאי מעשי", היה עולם המעשה מעניין אותו מעט ולפוליטיקה לא היתה לו שום נגיעה. הוא היה מסוגר בתוך עצמו והחליט בתוקף מה שרצה, ולמען הדבר הזה פעל, אך לא התוכח, התאמץ להשפיע, אבל לא בקש להלחם במי שהוא. רבי שמואל מוהליבר, שפעל ועשה בשדה חבת ציון והציונות, עד שמעטים כמוהו, היה אולי האיש הרחוק ביותר מסביבתו. כאמור לא היה קרוב לעירו, ביאליסטוק, כרב, ולא היה קרוב לשדרות הרחבות של העם היהודי. הם ידעו אותו מעט. קרבתו היתה רק ליחידי סגולה, משום שאישיותו והתנהגותו היו יותר עמוקות במחשבה מאשר היו נראות לעין, וכל הפעולות המעשיות שפעל הן רק חלק קטן ממחשבותיו שלא הביע. בלי שים לב לחגי־היובל שערכו לכבודו — וגם זה היה חידוש גדול בימים ההם — ולכל נסיעותיו ואספותיו, היה במהותו „נסתר" יותר מ„נגלה".

הפעולות של „חבת ציון" בעת ההיא היו קשורות בכל מיני קשיים ו„מלחמות" שונות, לפעמים פנימיות ולפעמים חיצוניות. פעמים שהיו נגמרות בבדיחה ולפעמים ברצינות רבה. הקשיים הפנימיים באו בשל חלוקי דעות והחצוניים באו מצד הממשלה. הממשלה רדפה בימים ההם כל אספה יהודית, גם לא יהודית, אבל היהודים הרגישו בכך, כמובן, ביתר שאת ופחדם היה גדול יותר משל אחרים. ביחוד היה מורגש הפחד בשעת אספה של „חובבי ציון" בווארשה. ווארשה היתה בימים ההם חשודה על מהפכנות כלפי המלכות הרוסית, ולפיכך היו שם חוקים יוצאים מן הכלל ושמירה מעולה. „חובבי ציון" היו יהודים בשנות העמידה, בעלי בתים חשובים ובעלי עסקים גדולים ואנשים ידועים בעיר, וכיצד יכולים אנשים כאלה להתיר לעצמם שיאסרו אותם באספה בלתי־חוקית, אפילו אם יהיו בטוחים, שיוציאו אותם לחפשי אחרי כן? והיכן הבטחון, שגם בשל אספה כזו לא יהיו „כלואים" זמן רב ולא „ישולחו" עם האסירים?

אף על פי כן לא מנע המצב הזה את העסקנים האמתיים להתכנס בשעה שהיה צורך. בקשו רק „סגולות" להשמר מפני „עין הרע"... אחת האספות ממין זה של שלשים, ארבעים איש, היתה בביתנו. הואיל ובאספה זו היו גם צעירים, חשבו ומצאו „סגולה", כי שלחן האספה יהיה ערוך כמו לחג־משפחה, מנורות

עם נרות דולקים על השלחן, וליד השלחן באמצע ישבו בחור ובחורה, למראית עין חתן וכלה, כאלו עורכים משתה „תנאים", במקרה שהמשטרה תבוא כחתף. באספה האמורה שמש „חתן" הסופר הידוע בן־אביגדור וה„כלה" היתה עסקנית ידועה, היושבת כעת בארץ ישראל. שני אלה היה ביניהם סכסוך בענין ספרותי. ולאחר סיום האספה קראה ה„כלה" בקול רם:

— ברוך שפטרני מן ה„חתן" שלי...

האספות בווארשה בענין ארץ־ישראל היו אז מצויות. הדבר היה בשנים הראשונות של „מנוחה ונחלה", מיסדי רחובות, יסוד „כרמל" וכדומה. ומאסיפות ההן יצאה תועלת רבה לארץ ישראל. כמה מן העסקנים ההם נעשו אחרי כן רבי פעלים בשדה הציונות. היה אז בווארשה יהודי אחד, אדם צנוע, איש לא ידע בדיוק מאין בא ומה מעשהו, אבל הכל הכירו בו כ„רבי" של „חבת ציון", אף כנו אותו בשם „רבי ליב הירושלמי", אף כי לא ידעו, אם אמנם בא מירושלים או לא. תמיד היה מדבר על ארץ ישראל. תמיד היה נושא עמו ספרים אחדים, כולם בעניני ארץ־ישראל. ה„רבי" היתה לו בחשאי השפעה רבה על אנשים ידועים, שהיו רחוקים מעסקנות צבורית ומרעיון ישוב ארץ־ישראל. אשתו של עסקן אחד קללה אותו על שלקח ממנה את בעלה... „לולא ה„רבי" — טענה האשה — כי אז היה בעלי יושב בית, הולך עמי לתיאטרון וכדומה, ומאז שידל אותו ה„רבי" בדברים אין אני רואה את פני בעלי"...

טענתה טענה, אבל אותו „רבי ליב" גם הוא צדק. הבעל ואשתו שניהם עלו לארץ ישראל והוא ידוע גם עתה לאחד העסקנים המובהקים שבתל־אביב.

כ״ו

טפוסים שונים

כל מיני רבנים, מגדולי הגדולים ועד הפשוטים בפשוטים, ידענו וראינו בסביבתנו. רבנים שהיו נודעים כגאונים, כמחברים, כעסקנים ואפילו עד כמה שהיו גדולים איש איש ב״מקצועו״, כל אחד במקצועו היה ידוע ״לפי ערכו״. הערכה זו לא נעשתה על ידי הגדולים, אלה לא היו רגילים לדבר על אישים, אבל האנשים הקטנים שבסביבתנו דברו על הנודעים והידועים, פעמים מתוך שבחים ופעמים מתוך בקורת. והילכך היו ידועים בקרב הנוער שלנו האנשים המפורסמים בעולם הרבנים; ואף כי לא ראינו אותם פנים אל פנים, היה לנו מושג פחות או יותר על אדותם. היו גם מקרים כאלה, שהיינו משתוקקים לראות טפוסים מקוריים, שמפי הנסיונות הקודמים לא היו ידועים לנו אנשים כאלה.

אחד מאלה היה רבי חיים ליב הרב מסטאוויסק. הוא קנה לו אז שם של צדיק. ודבר זה בלבד היה חדוש אצלנו. באתמוספירה של זולוזין היה המושג ״צדיק״ לא מצוי, או ביתר דיוק: לא ידעו מה פירושו. ממה נפשך, אם אדם מופלג בתורה, מה רבותא בצדקות?... ודאי שכל אדם גדול, היינו גאון גדול, הוא גם ירא שמים גדול, וכל מה שהגאונות גדולה יותר, צדקותו גדולה יותר; וכי זהו שבח לאדם, שצדיק הוא, וזה העיקר? על רבי חיים ליב מסטאוויסק היו מספרים ספורים, שבעולמנו היו מתמיהים. ספרו, למשל, כי אין הוא מתיר להכניס לביתו עתונים, וכשהיה לו צורך משום ענין של ״תקנת עגונה״ לראות מודעה שנדפסה ב״הצפירה״, צוה להביא

את העתון מחוץ לביתו והוא היה יוצא ממקומו שישב בו החוצה ועוצם את עיניו וקראו באזניו את המודעה הדרושה.

„צדקות" ממין זה היתה גם בעת ההיא כבר מבדחת את הקטנים או האנשים המבוגרים, שאת חנוכם והשפעתם קבלו בסביבה של וולוזין. אבל דבר זה לא הפחית מערכו של האיש, שעליו ספרו שבחים רבים ושונים. הגיע לידי כך, שנזדמנו יחד. רבי חיים ליב מסטאוויסק לא היה אז זקן. מראהו היה כבן חמשים, פניו חורים מאד, זקנו שחור ומארך, עיניו נוחות, טובות, ומכל השיחה עמו, מכל דבור ודבור נשבה רוח של תמימות רבה. היושבים לפניו ראו אדם, ההולך בדרך ישרה, אין לו שום הרהור בענין אחר מזה שהוא מוציא מפיו, וכל מבטו מכוון לדבר שיש לפניו, בלי נטות הצדה בעינו ובלבו. כאלו הבינו אז, כי בשבילו מדרך הטבע הוא, כי בשעה שזקוק יהיה לעתון יעצום עיניו בשעת מעשה.

ישבנו בשנים ועסקנו בתורה. דנו בענין אחד וכנהוג, מזכירים גמרא ומחלוקת של רש"י עם תוספות. אומר הוא אלי:

— הבה נקח את הגמרא ונעיין בענין בפנים, ואז תהיה לנו תועלת כפולה, ראשית, נעסוק בינתים בתלמוד תורה ונקיים מצוה, ושנית, כאשר יהיו לפנינו הגמרא עם רש"י ותוספות, לא נבוא לידי טעות.

אולי גם שיחה קלה זו פרי הצדקות. ואם נעמיק להביט בענין, הרי זה קו מקורי של אדם שאין לו ואינו רוצה שיהיו לו ספקות בשום דבר. אפילו בשעה שהוא מדבר בענין ידוע לו יפה, כדרך שהיה אז, רוצה הוא לראות בעיניו את האותיות המחכימות ולסמוך רק עליהן.

לטפוס מקורי מסוג אחר לגמרי בין הרבנים המפורסמים אז היה ידוע בימים ההם רבי יעקב דוד מסלוצק, או כמו שנקרא אחרי כן הרידב"ז. הוא, רבי יעקב דוד מסלוצק, קנה לו כבר אז שם גדול והיה מפורסם כגאון בבקיאותו ובחריפותו. ידיעותיו בירושלמי הצטיינו ביותר וכבר היה לו עבר מפואר מאחוריו כרב בעיר בוברויסק וכמגיד־דמתא בווילנה וכו'.

הפגישה הראשונה עמו הוכיחה, כי שונה הוא מכל הרבנים, שהיו מכירים בביתנו פנים אל פנים, בין הרבנים הגדולים והמפורסמים במשפחתנו

וגם מחוצה לה היו אנשים בעלי תכונות שונות ומזגים שונים. מהם מתונים ומהם רתחנים, אבל כולם, בלי יוצא מן הכלל, היו בחיצוניות ובפנימיות מיושבים, שקטים בשבתם ובדברם, הליכתם היתה פסיעה אחרי פסיעה והשיחה היתה תמיד מתוך עיון. גם בשעה שהשמיעו חידוד היו הדברים נאמרים בחשאי, בנחת, בלי חריפות חיצונית. כשהיו רואים את רבי יעקב דוד, עמדה לנגד העין תמונה אחרת לגמרי: עינים לוהטות, פנים צהובות, זקן אדמוני, לבן קצת, שהוסיף חריפות להבעת הפנים, והאיש כולו היה תמיד בתנועה: מתהלך על פני החדר ומדבר, כל דבור הוא חד, חד בהדו וחד בתכנו, עד שהשומע מרגיש, כי יש לו עסק עם אדם המכיר בגדולתו ונשען עליה...

שאלתו הראשונה אלי היתה:

— מה אתה לומד?

ואני עונה:

— אני עומד כעת בפרק „המניח".

ומיד נשמעה תשובה חדה:

— יפה. יפה אמרת. אחרים אומרים, שהם לומדים ש"ס. ואחרים, שאינם יהירים כל כך, אומרים כי הם לומדים „נזיקין". הענו הגדול אומר: אני לומד „בבא קמא". ואתה לפחות אמרת, שלומד אתה פרק א ח ד, אילו ענית לי, כי הנך לומד, נניח, דף ל"ד, כי אז היה יפה יותר... איני מבין, כיצד אדם לומד „סדר" שלם בבת אחת או אפילו רק מסכת. אדם לומד דף אחד בגמרא, אחרי כן עוד דף וכך הלאה. אבל בדורנו — יהירים הם. לא נאה להם אלא אם כן לומדים כל הש"ס או „סדר" שלם או מסכת שלמה בבת אחת...

אחרי שיחת־חולין קצרה זו נגשו, כמובן, ל„שיחה של תורה". ואז נראה בעין, כי הוא, רבי יעקב דוד, רשאי היה דוקא לאמר, כי לומד הוא הכל בבת אחת. הוא קרא בעל פה „עמודים" ודפים שלמים של גמרא, עם רש"י, עם תוספות, ובשעת הצורך גם עם „ראשון", והכל בלשון הספר, כמו שכתוב, בלי הפסקה, בלי לשקוע במחשבה. בקיאותו היתה מבהילה. אדם ראה לפניו כח כביר, אשר מעטים כמוהו.

והוא עצמו הכיר בכחו ועל כן כל דבור שהוציא מפיו יצא בתקיפות

מרובה, עד שעשה רושם. אם לא תמיד היה מביא לידי הוכחה בצדקתו, אבל תמיד מוכרחים היו לעיין במה שאמר. תקיפות דעתו היתה לא רק בדברי תורה, אלא גם במקצוע של עניני חול, עד כמה שהעסיקו אותו. כשדברתי עמו על ווילנה והחשיבות של משרת מגיד־דמתא שם, הבעתי התפעלותי, שהוא נתמנה למשרה זו בהיותו עוד צעיר לימים. ענה ואמר לי:

— מה תימה יש בדבר? אני רציתי לקבל את המשרה, ואם אני רוצה, מדוע לא אשיג את הדבר?

אחרי כן סח לי פעם, איך שבא לווילנה והתודע לרבי מתתיהו שטראשון, שהיה בר־סמכא גדול בווילנה על ידי תורתו, עשירותו ויחוסו, כשהיה אצל שטראשון ועיין בספרים של הספריה הגדולה אשר לו, הראה לו רבי יעקב דוד נפלאות. הוא היה עובר על ספר, גם בעניני חקירה, ומיד היה אומר את תכנו של הספר. עם זה היה רבי יעקב דוד, כפי שספרו, נואם גדול, ובכן הושיבו רבי מתתיהו שטראשון על כסא המגיד דמתא בווילנה.

הרוח של אי־שקט, שהיה שולט ברבי יעקב דוד, התבטא לא רק בזה שלא ישב על מקום אחד אלא התהלך על פני החדר ודבר בקול רם, כמעט מרוגז ומוכן תמיד להתוכח ולפעמים גם להתקיף — כי אם גם בזה שהשפיע על חייו במובן חלוף משרותיו לעתים קרובות ובכל מקום שישב לא התחשב עם מתנגדיו. בזמן השיחה שלנו היה רב בסלוצק. אחד המקומות החשובים לרבנות בימים ההם. לא כל בני העיר ההיא היו בדעה אחת ביחס אליו והיו ביניהם גם מתנגדים קשים לרבי יעקב דוד. ביניהם בעלי־בתים חשובים אחדים, אחד למדן וגביר, שימחוביץ שמו, ועוד אחד עסקן עירוני ידוע, עשיר אף הוא, ושמו גוטצייט. אבל הדבר לא הפחיד את רבי יעקב דוד והוא סח לי:

אנכי בטלתי בסלוצק את המנהג לשלם שכירות לרב מן ה„טכסא" כנהוג בערים אחרות. תקנתי שיהיו חוזרים על הבתים עם „המטפחת האדומה" וכל בעל־בית מנדב „אגורה" (שתי קופיקות). לפנים, בזמן שה„טכסא" היתה קיימת, היו זקוקים לאספה של ראשי הקהל, וכששימחוביץ עם גוטצייט היו כנגדי, הפריעו את האספה כולה ושמו מכשולים על כל השכירות. אבל עכשיו הרי

אני יודע, כי אם שני בעלי־בתים, יהיו מי שיהיו, אינם רוצים בי, אני חסר שתי „אגורות" וזה הכל... סר פחדם מעלי!

ובדברו עוד בענין זה, מוסיף רבי יעקב דוד ואומר:

— ולכשארצה, אצוה להכריז ולהודיע, כי שימחובין וגוטצייט אין להם כטף, ומיד פקעה עשירותם... פעם אחת הודעתי ברבים, כי שימחובין אין בו תורה, ומאז בא הקץ ללמדנותו. עשה אעשה כן גם לעשירותם...

כמובן, רשאי אדם לחשוב אחרת על הנהגה כזו. אבל מי שיש לו „דעה רחבה" כזו והכרה עצמית תקיפה כזו — עושה בזה רושם עצום. ואם תקיפות זו מיוסדת על כשרונות יוצאים מגדר הרגיל, אפשר לבנות עולמות ולהחריב עולמות.

מטיפוס אחר לגמרי, אבל מקורי אף הוא, היה רבי אליעזר הטלזאי, רב ור"מ בטלז. פגישתי הראשונה עמו, קודם שידעתי את הישיבה בטלז שלמדתי שם, היתה גם היא בווארשה, שלשם בא אז לאסוף כסף לטובת הישיבה. הישיבה בטלז קנתה לה אז שם גדול. בני הישיבה המעולים בוולוזין בשנים האחרונות היו רובם מאלה, שלמדו קודם בטלז. רבי אליעזר גורדון היה כמעט מיסדה של הישיבה, משום שבזמנו ובכחו כראש־ישיבה וכמנהיג גדלה הישיבה ועלתה על כמה ישיבות אחרות, שהיו גדולות ממנה בשנים. כחו של רבי אליעזר כמנהיג היה לא כל כך באמונתו בעצמו — על כל פנים, לא היה דבר זה ניכר מבחוץ — אלא בהחלטתו המהירה. הוא לא הרבה מחשבות ועל ידי כך לא ראה את הצדדים השליליים והמכשולים השונים העומדים בדרך. הוא היה עושה, כמה שאומרים, על פי „משקל ראשון", וכנהוג פגע לעתים קרובות במכשולים גדולים. אבל בסופו של דבר הרי הקים אחד המקומות של תורה הגדולים בדור הקודם ובדור הזה.

אישיותו של רבי אליעזר היתה מושכת־לב מאד. במראהו היתה אצילות מופלאה, תוי פניו העידו על נשמה עדינה מאד. מלבושו היה מה שקראו בימים ההם „אריסטוקרטי" יותר מרבני. הליכותיו עם בני אדם היו בנימוס רב, בנדיבות, באדיבות. בחוגו המצומצם, בין בני ישיבה, היה מנהגו, להפך, ביתי, אבהי. כשרונותיו היוצאים מגדר הרגיל בלמוד היה במהירותו, וכשהיה מדבר דברי תורה או גם דברי חול, היה דן בענין חיש, בורק ברקים. אבל

כשאירע, כי אחד מתלמידיו הכריחו לעיין בשאלה ולא יכל להשיב מהר, היה בשעת הרהור גוער בבן־הישיבה: „מפטפט אתה", „אינך יודע מה אתה סח", „אינך מבין" וכדומה. ואלה שהיו באותו מעמד ידעו, כי כל מה שרבי אליעזר מרבה בגערות, כביכול, סימן הוא שהתלמיד „תפס" אותו כהוגן והענין הוא עמוק יותר.

רבי אליעזר הטלזאי ראה את הישיבה של טלז כיורשת של וולוזין, והוא עצמו השתדל עד כמה שאפשר להיות דומה לאבא ז"ל. הוא שמח מאד על זה, כשאמרתי לו, כי יש בדעתי, אחרי שנת האבלות שלי, לנסוע לטלז. גם בזה ראה מין ירושה רוחנית, ובהיותו בכלל גלוי לב מאד, בלי שום פניות פוליטיות, הביע את שמחתו זו וספר את הדבר לכל אנשי מסבתו. התאמצותו להיות דומה לאבא ז"ל נגעה בנפשי, בהיותי ילד, בדרך כפולה: מצד אחד גרמה לי שמחה ומן הצד השני הביאה אותי לידי קנאה. ובאמת לא קשה היה למצוא, בלי בדיקות רבות, את ההבדל בין אבא ז"ל ורבי אליעזר. שני האישים היו בעלי תכונות שונות וכשרונות שונים זה מזה. ומה שנוגע לגאונות וגדלות התורה, אין דמיון כלל.

אבל מדה אחת היתה בו ברבי אליעזר בדומה לאבא ז"ל, זו היא א ה ב ת ת ו ר ה, היינו לא אהבת תורה במובן מופשט, אלא אהבה פשוטה לאיש הלומד תורה, להלביש את המושג של אהבת התורה בצורות ממשיות, לשקוד על תקנת לומדי תורה, שיהיה להם לחם לאכול ובגד ללבוש, שלא יחלו ע"י נעלים קרועות וכדומה. אהבת התורה בצורה „פשוטה" חסרה להרבה אנשים, שלמען התורה במושג המופשט הם נכונים לבוא באש ובמים, וגם כאשר יחלה בן־ישיבה, לא יקשה להם לעשות מאמצים גדולים להחלימו, אבל לשקוד על תקנת הלומד תורה כאב הדואג לבנו, את זה לא יבינו. אבא ז"ל ידע זאת בתכלית השלימות וגם ברבי אליעזר מטלז היתה מדה גדולה זו. אולי זו היא המדה הראשונה, שראש־ישיבה צריך להצטיין בה!

אבל רבי אליעזר היה אוהב להדמות לאבא ז"ל גם בזריזות, בפעולות מהירות. ופעם בשעת שיחה בנחת אמרתי לו, כי ז ר י ז ו ב ה ו ל אינם שמות נרדפים.

— מה ההבדל ביניהם? — שאלני.

על זה עניתי:

— אדם זריז פירושו, שהוא מתישב יפה יפה בדעתו קודם שהוא מחליט לעשות דבר, אבל אחרי ישוב הדעת הוא עושה חיש; ואלו בהול פירושו, כי קודם שהוא רואה כל הצדדים החיוביים והשליליים, כבר מוכנה בידו ההחלטה, וכשהוא בא להוציאה לפועל, חסר הוא את הזריזות...

בשקט הוספתי, שאבא ז"ל היה זריז ולא בהול...

כ"ז

תקוות וסבויים

לא תמיד מתאימה רוחו של היחיד עם הרגשות של הצבור שבו הוא שרוי. אבל בכל זאת משפיע הדבר במדה ידועה. בזמן שהכל מסביב קודר, אם גם האיש היחיד רואה את עולמו טוב מאד, הרי ההכרה של „כל העולם בצער וחנינא בני בנחת" משמשת להפריע את שלימות שמחתו. אדם מתבייש מפני עצמו. הטוב שקנה לו אינו נוח לו. וכנגד זה, בזמן שהצבור שרוי בנחת והאיש היחיד סובל צער, הרי יסוריו ורגזו גדולים יותר, מפני שאל הצרות שהאדם נושא מעניניו השונים מצטרף רגש של קנאה.

רגש הקנאה אם גם שפל הוא ופסול, מקנן הוא בנפשו של כל אדם, אם גם צפון הוא במעמקים. ה„אבל בין החתנים" מרגיש באבלותו ביתר עומק וביתר כאב... בזמן שנפשו של האדם נכאה וגם בסביבה אין נחת, אין שמחה. לא מתמעטות, כמובן, צרות הפרט. אבל יש כאן מעין קורת רוח של „צרת רבים חצי נחמה", אם גם הצרה אין מרפא לה. אשרי השעה, כשהאדם שרוי בנחת לא רק לו לעצמו, אלא גם הכל מסביב שמח וטוב לב, אזי נראה לו לאדם, כי העולם כולו רן והוא רן עמו, שירת־היחיד שלו נהפכת להרמוניה, וכל מה שעובר עליו לובש בעיניו צורה גדולה ויפה שבעתים.

בנידון זה אחת היא, אם האיש היחיד, הפרט, גדול הוא או קטן, אם ששוניו ויגוניו חשובים או פעוטים. כל אחד לעצמו גדול הוא, לפחות בעיניו הוא... ומה נכבד יותר וחשוב יותר לגבי נער בן שלש־עשרה או ארבע־עשרה מאשר המאורע לחוש, כי עומד הוא ברשות עצמו ובגר על ידי זה שעומד

הוא לנסוע למקום תורה? הזמנים נשתנו גם מבחינה זו. בזמן הזה כל ילד מאביב ימיו רגיל להיות מוקף עשרות ומאות חברים, שביניהם הוא רואה את עצמו כאדם בין הדומים לו. והרגש הזה אינו משתנה מן הזמן שהוא יושב על ספסל התלמידים בתלמוד־תורה או בבית־ספר, והוא עובר לאט לאט ללמוד בישיבה או במוסד אחר של למודים גבוהים. הרי זו התפתחות טבעית וגידול רגיל שילד קטן הולך וגדל. גם התאבקות שבנפש אין בזה, כי כל ילד רגיל להחשבה זו, עליו ללמוד לשם תכלית ולזה הוא שואף מתוך הכרה או מתחת להכרה מן היום הראשון שהוא פותח בלמודים עד שהוא מסיים אותם.

לא כך היה לפנים, לפני שלשים או ארבעים שנה. בזמן שנער או „בחור" בוגר נסע לישיבה, הרי זו היתה אחת השעות היפות ומן המאורעות הזשובים בחייו. בשנות ילדותו היה הנער בתוך סביבה של אנשים מבוגרים ושם ראה את עצמו קטן, בלתי חשוב ובלתי שוה בשום דבר לא בגופניות ולא ברוחניות. גם בזמן שהיו לומדים ב„חדר", היה שם מספר קטן מאד של תלמידים, וכל מה שהמלמד היה חשוב יותר והנערים רבי־כשרון יותר, היה מספר התלמידים מועט, וכל זה לא השפיע על נשמת הילד, שיראה את עצמו כאדם ברשותו, לו גם בתור „איש קטן"; הוא היה רק טפל לגדולים ובוגרים. אולם משהגיע הילד לתקופה ידועה וגדל בכשרונותיו, עד שהחליטו „לשלוח את הנער" לישיבה, הרי זה היה מין מהפכה בנפש הילד. זה היה חג בחייו, מין חגיגה שנמשכה שבועות וירחים ולפעמים גם שנים. הנער התחיל מרגיש, כי עם נסיעתו „מביתו" — וענין הנסיעה גם הוא לא היה מן המעשים בכל יום כמו בימינו — הוא יוצא מקטנותו, מילדותו ונעשה אדם, אדם עומד ברשותו עם כל הזכיות וכל החובות. הוא תאר לנגד עיניו, איך שהוא נכנס לתוך סביבה של עשרות ומאות חברים ונעשה חבר להם. רואה לפניו את העתיד הקרוב בצבעים נאים מאד, כי הנה ילמד מן הגדולים ובין הגדולים. יעסוק, „בשיחה של תורה" לא כתלמיד לפני רבו, אלא כאחד מחברים רבים, איש בין אנשים דומים לו, „יעלה במעלות התורה" ויהנה משמחת התורה של פעולה, של יצירה, של בנין עוד חלק מן התורה, שהיא אבן־הפנה ועמוד־האורה של היהדות. מי זה העלה אז מחשבה על „תכלית", על עתיד רחוק

בחיים וכדומה? אילו עלתה מחשבה כזו בלב, היתה, לפי מושגי הימים ההם— ואולי כך צריך להיות גם היום? — פוסלת את ההתלהבות העצומה, שנתנה אור וחום לבן־הישיבה בעתיד...

גם בהיותי בווארשה כמעט כל היום וכל הערב עוסק „בלמוד" — זפירושה של המלה „למוד" אינו מכוון אלא לגמרא עם כל הנוגע לזה, משום שהלמודים החיצוניים היו נקראים בשם „לקח" — ולפעמים אפילו ב„כתיבת תורה", כמובן, לפי גילי, לא היה כל זה יכול לספק את נפשי. אדם רואה את עצמו כבודד באי... הרושם הזה והרגש הזה לא נשתנו על ידי העובדה, שהייתי בא במגע תמידי עם רבנים גדולים ואפילו בעלי־בתים מופלגים בתורה. היה, למשל, קרוב מבני משפחתנו בווארשה, יהודי סוחר שאול קוסובסקי שמו, שהיה בכחו, דוקא בזמן שעסקיו לא הצליחו, כדי „להסיר דעת מן הפגעים", לשבת כמה שעות רצופות, ופעמים גם בהשכמה בבוקר, וללמוד בקול ובהתלהבות של צעיר „הלכות בכורות להרמב"ן" ולהתעמק בהן יפה יפה. ועוד היה בסביבתנו יהודי, בעל תעשיה, מורי בגמרא לזמן מה, יעקב מאסליאנסקי שמו, שבלי שם לב לעסקיו, תשלומיו, שטרותיו וכדומה היה מרבה בלמוד תורה והיה „מחדש" חדושי תורה. הוא לא הבין כיצד יכל יהודי שלא ללמוד, מפני שאין לו פנאי. הוא היה אומר: — בשעה שאני שואל אדם, מפני מה אינו לומד והוא משיב לי: „איני רוצה" — איני בא עליו בטענה. קבלה יש בידי, שלא אבי ולא אבי־אבי עד אדם הראשון לא חשקה נפשם בתורה, מלבד בן־ע"ז"... אבל אם אדם אומר לי: „אין לי פנאי ללמוד", הרי זה שקר, משום שבשעה שיש רצון יש זמן...

אבל כל הלומדים האלה, עם כל חשיבותם מצד עצמם, לא היה בידם לברוא מצב כזה, שיספק את רוחו של עולי־ימים. הלב נמשך, הנפש שאפה להדבק במקום, שאור תורה הוא אש להבה... הבחירה נפלה על הישיבה בטלז, משום שבימים ההם נחשבה הישיבה בטלז לגדולה במעלה אחרי וולוזין, ובוולוזין עצמה, בשנים האחרונות לקיומה, היה החלק הגדול של „הבחורים המעולים" מאלה שבאו מטלז. במשך כמה שבועות, קודם שבא המועד הקבוע „לנסיעה למקום תורה", כבר שררה חרדה של נחת רוח. כל רגע היה מלא

מן הרעיון: בעוד ארבעה שבועות, שלשה שבועות, שבועים אהיה יושב בישיבה ושומע „שעורים" כבן־ישיבה!...

זמן של תקוות וסכויים.

ומצב הרוח המרומם לא היה מצומצם ברגשות איגואיסטיים בלבד, אלא בכל הסביבה, עד כמה שהדבר נוגע ליהודים ברוסיה, היה שורר אז רוח של תקוות וסכויים. הדבר היה בזמן שאלכסנדר השלישי שכב על ערש דוי בארמונו בליבדיה אשר בקרים. ממשלת אלכסנדר השלישי היתה אחת הרעות — אמנם מעולם לא היה טוב הרבה יותר — ליהודים ברוסיה. הפוגרומים הראשונים, גירוש מוסקבה, החוקים „הזמניים" של איגנטיוב, והגזרות שאינן פוסקות עשו את החיים היהודיים לבלי נשוא, וכל אחד שמח מתוך תקוה, שעוד מעט ויחלצו משלטון הקיסר. ביחוד היתה גדולה השמחה, כי כשם שהכל ידעו את רשעותו של אלכסנדר השלישי, כך היו מספרים על כחו וגבורתו, כענק בגופו ובבריאותו. איש לא קוה, כי הוא יצא מן העולם בשנות העמידה ויחלצו ממנו בדרך הטבע. ולפיכך ראו הכל כ„נס מן השמים" את הידיעות שבאו בזו אחרי זו, כי מצבו של הקיסר הולך ורע וקצו קרוב. והואיל והחדשות „הנוראות" על מחלתו באו מערש דוי שלו אשר בליבדיה, היו אומרים במליצה: „לעושה נפלאות גדולות ליבדיה (לבדו)"...

היהודים, ובודאי גם האוכלסים הליברליים שאינם יהודים, ברוסיה שמחו בלבם לא רק על זה שאלכסנדר השלישי הולך למות ושעותיו ספורות, אך גם קוו, כי בעלות על הכסא בנו ניקולי יוטב מצב היהודים, למו שבכלל תביא תקופה חדשה ברוסיה. על מה נשענה האמונה, כי ניקולי טוב מאביו — קשה להגיד. אלה שחיו אחרי שניקולי השני הראה את „טובו", יודעים מה מרה הטעות שטעו המאמינים. אבל בימים ההם היתה זו תקוותם של כל תושבי רוסיה, כי עם מות אלכסנדר יבוא שנוי לטובה. תקוה זו הביאה את כל אלה, שהיו מיחלים ומצפים לידיעות אחרונות מליבדיה, להתחפש ולהתראות כאנשים המצטערים על מחלת הקיסר ומתפללים בשלומו. אין זה מצב נעים לאנשים יחידים, ומה גם לצבור, למלא תפקיד של אחד בפה ואחד בלב. אבל הקהל היהודי מצא עצה. היו הולכים לבתי כנסיות ולבתי מדרשות „לקרוא תהלים"

לשלומו של הקיסר החולה. אך את כל הכונה הכניסו לתוך הפסוקים המתאימים יפה למשאלות הלב. כרגיל, נוהגים במקרים כאלה לקרוא את הפרק של „ד' בעזך ישמח מלך", וכאן קרא כל הקהל ממעמקי הלב:

„תמצא ידך לכל אויביך... פרימו מארץ תאבד וזרעם מבני אדם!"

וכשהגיעו לפרק מ"א, שנוהגים להתפלל על חולים, נשמע בכונה הפסוק:

„דבר בליעל יצוק בו, כאשר שכב לא יוסיף לקום".

ובכונה מיוחדה היה החזן מסיים את הפרק נ"ה, „ואתה אלקים תורידם לבאר שחת אנשי דמים ומרמה לא יחצו ימיהם ואני אבטח בך".

איזו נקמה אחרת יכלו היהודים לעשות בצר הצורר להם, אם לא בפסוק הולם?

„להטים" מיוחדים היו עושים הרבנים, שעליהם היה לשאת דרשה בפקודת השרים הגדולים בשעת התפלות לשלום הקיסר. בערים הגדולות עם הקטנות היו באים לבית־הכנסת בשעת התפלות „השלטונות" בכל הדרם, לבושים מדים רשמיים, ומסביב להם הפקידים הסרים למשמעתם. בית־הכנסת היה מלא אור והקהל היה רב, כי מי היהודי שלא יבוא „להתפלל בשלומו של המלך" בזמן ששבע עינים משגיחים על כל אדם, אם אינו נמנה חלילה על „המורדים במלכות"? ואולי היו באים ברצון, כי מתי יגיע לידם להתפלל בהנאה כזו?...

ואחד הרבנים, שידע לדבר רוסית, נשא נאום במעמדו של שר־המחוז וראש־הג'נדרמים ועוד אישים „גדולים", וכה אמר:

הכתוב אומר: „משפטך למלך תן וצדקתך לבן מלך". לבן המלך, שאין יודעים אותו, יש לתת צדקה, לדין אותו לכף זכות, משום שבודאי יעשה טוב, אבל על המלך, שכולנו יודעים את חסדיו הגדולים שעשה עמנו תמיד, אנו מתפללים לאל עליון, כי לא יתן לו צדקה, אלא יעשו משפטו, מה שראוי לו כמעשהו"...

וכך הלך ונמשך הדרוש לנחת־רוחם של השומעים, עד כי שר־המחוז „שהבין" את הנאום אמר יישר־כח לרב, הנואם, על נאומו ה„פטריוטי".

והיהודים, שלא רק שמעו מה שאמר הרב, אלא גם הקשיבו איך שנאם הרב, גם הם הלכו לבתיהם מרוצים...

התפלות וה„ברכות" נתקבלו... ואלכסנדר השלישי מת.

באותו יום שבו בא לטלז הנער בן ארבע עשרה מלא תקוות וסכויים, הגיעה גם הבשורה „הרעה", כי מת הקיסר. הכל מהרו לבית־הכנסת הגדול, שם היתה אז גם ה„ישיבה", להתפלל לנשמת הקיסר, ולמראה הדגלים השחורים שהיו תלויים הכירו את שמחתם של כל התושבים, ונדמה היה, כי כל העולם משתתף בשמחה זו, הכל מלאים תקוות וסכויים לימים טובים מאלה שהיו.

הימים הטובים, לצערנו, לא באו.

כ״ח

בישיבת טלז

הרושם הראשון הוא החזק ביותר. אם ביום הששי וביום השבת, הימים הראשונים לשבתי בטלז, הייתי כאורח, עלה לי מיד במוצאי־שבת להכיר ולדעת את הרושם הנעים של היות בן־ישיבה, חבר דומה לכל החברים. אפשר שכמה אנשים משתוקקים להתעלות על אחרים, שיסתכלו בהם, שיתבוננו אליהם, שיורו עליהם באצבע. לאמתו של דבר, אין לך רגש גרוע מזה, כשאדם רואה את עצמו כיושב בתיבה של זכוכית, כל העינים נטויות אליו והכל מכוונים אליו את מבטם. אתה נראה בעיני עצמך כחפץ, שהוא קנינו של אחר, וכל אחד יש לו בך חלק, ואתה אין לך רשות לעשות מה שלבך חפץ, מפני שאין אתה ברשותך אלא ברשות הרבים. ולפיכך היה הרגש של שוין, של בלתי היות שונה מאחרים, לא יחסן גדול מאחרים, דוקא הנעים ביותר, כשבא השמש והזמין אותך ללכת אל „הבחינה", כדי שראשי־הישיבה ידעו, באיזה „שעור" להושיבך. עלה אז הרהור בלב, כי יש תקוה שיחדלו להביט על „זכות אבות" שלי ולא יוסיפו עוד להתלחש „הנה הוא זה", ולא יצלצל עוד באזני הבטוי, מחציתו בגאוה ומחציתו בחמלה, „וולוזין באה לטלז". יתיחסו אלי כאל כל שאר בני גילי. „מעשיך יקרבוך ומעשיך ירחקוך", ודבר זה יכריח ממילא להיות טוב מאחרים, אבל בכחות עצמך... היה באותה „הזמנה" לבוא אל הבחינה רגש נעים גם על ידי זה, שראשי הישיבה אין עושים הפליה בחלוקת התלמידים לכתותיהם — מה שהיו קוראים בטלז בשם „שעורים" — ואין הם נושאים פנים לאיש, והרי זה מוכיח על מצבה

המוסרי של כל הישיבה כולה, כי אמת־המדה היחידה היא התורה ולא משהו זולתה.

הבחינה היתה בביתו של ראש הישיבה, רבי יוסף ליב בלוך, חתנו של רבי אליעזר גורדון, הרב וראש ישיבה ראשון. עוד עם הפגישה הראשונה עם רבי יוסף ליב היה לי הרושם, כי הוא נמנה על אותם האנשים, היודעים להעריך את עצמם ורוצים שגם אחרים יבינו זאת. רואים בהם אדם לבוש שריון של מנהיג עם כל תנועה. הוא התהלך עם התלמידים מתוך התקרבות ידועה, אבל גם מתוך התרחקות ידועה בבחינת „שמאל דוחה וימין מקרבת". כל מלה שהיה מוציא מפיו בין בדברי־תורה ובין בדברי חול היתה כשקולה ומדודה. בשיחה הכללית נשמעו מפיו ביטויים ודעות, שיש להם קשר עם מושגים ספרותיים ומחשבות של העולם החדש, ואף על פי כן אפשר היה להבין, כי מאת התלמידים, בני הישיבה, הוא מצפה לשמוע אחרת. ובכל זה לא היתה בנפשו דו־משמעות, אלא שיטה מסוימה ונאמנה, שבעצם אינה חדשה גם בכמה מספרי חקירה ומוסר, כי רשאי אדם להכיר הכל ולדעת הכל, אבל אל יבזבז זמנו ללמוד את הדברים האלה... זה הוא מין „לכתחילה" ו„בדיעבד". כשנפגשים בחיים המעשיים עם שיטה כזו מרגישים כעין דבר והפוכו, אך כשמעיינים בדבר מוצאים, כי גם בזה יש מדה של הגיון.

גם בדברי תורה היה רבי יוסף ליב מתאמץ להיות מקורי בין כל האנשים הסובבים אותו. כי בין הדברים הרבים, שבהם נבדלה ישיבת טלז מישיבת וולוזין, ועל ידי כך היתה כמוסד־של־תורה קטן לגבי גדול ממנו הרבה, היה גם זה, שבטלז היו לומדים רק מסכתות ידועות מסדר „נשים" ו„נזיקין", וגם לא את כולן, ורק באותן המסכתות בלבד היו מגידים את השעורים. על ידי כך היו הרבה ענינים מן הש"ס זרים לגמרי לתלמידי טלז. רבי יוסף ליב, שהיה בעל כשרונות מזהירים בסוג לימודו — זה היה מין דרך־בינים, לא התעמקות רבה, כמו ראשי־ישיבה אחרים, ולא פלפול רב, כמו שהיה רבי אליעזר גורדון, ועם זה היה מסביר נפלא — התאמץ בשעוריו, אם גם עמדו במסכת מסדר „נשים", „נזיקין", להכניס ענינים „זרים" מתוך מסכתות אחרות. הגיע לידי כך, שפעם אחת הגיד שיעור

במסכת „קידושין", בסוגיא של „חציך מקודשת" והרבה כל כך לדבר בעניני קדושה וטהרה, עד שהשומעים לא שאלו ולא העירו דבר. זה היה בטלז מחזה בלתי רגיל, ביחוד ב„שעורים" הגבוהים. חלשה דעתו של רבי יוסף ליב והוא פנה בתוכחה אל התלמידים, ביחוד אל בעלי הכשרונות המעולים, ואמר:

— הרי זה הוא מה שאני רוצה, שלא יאמרו כי בני ישיבת טלז יודעים רק „יאוש" ו„הפקר", ידעו נא גם בעניני „קדשים".

רבי יוסף ליב היה ראוי לכבוד וכמה מבני הישיבה הביטו עליו מלמטה למעלה. הם ראו לפניהם לא רק ראש־ישיבה חשוב, אלא אדם־המעלה בעל אופי אמיץ. כל דבור שיצא מפיו, אם אבו שמוע לו או לא, היה תמיד אמיץ וקיים בשיטתו. התקיפות עוררה כבוד והשפעה שיראו אותו כמנהיג.

אחרת היה היחס בין התלמידים ו„הרב", כפי שכנו את רבי אליעזר. רבי אליעזר היה לו עסק באופן רשמי רק עם הבחורים הגדולים, שהיו לומדים בכתה העליונה או כמו שהיו מכנים שם „השעור של הרב". הוא היה מגיד להם את שעורו רק פעם אחת בשבוע. אבל באופן פרטי היו גם התלמידים הקטנים נכנסים אצלו, ובשעה שהיו יושבים במחיצתו ועוסקים עמו בדברי תורה או גם בדברי חול, היו מרגישים חמימות פנימית. אהבת התורה, האהבה מצדו לכל בן־ישיבה התבטאה בכל תנועה, בכל דבור. גם בזמן שהיה גוער, כדרך שיארע בין רב ותלמיד, ידעו כי הוא עושה מאמץ להיות זועם, אך בתוך נפשו הרי הוא סמל הטוב והחבה. אי־אפשר היה לדעת אל נכון את שיטתו בכמה ענינים, שהיו נוגעים אל הישיבה, יחסו לשאלה בדבר לימוד „מוסר", שהיתה אז בטלז שאלה „מנסרת", אף הוא לא היה ברור. בדרשותיו שהיה דורש במיוחד לפני בני הישיבה מעונה לעונה, ביחוד בתחלת „הזמן", אמר פעם אחת בדברו על בני יוסף שאפרים עומד למעלה ממנשה, מפני שאפרים למד תורה ומנשה היה רק „בעל מוסר". אך כשהעירו אותו על הכוון שבדבריו, המתנגד לרוח הישיבה, חזר בו, כי לאמתו של דבר היה גם אפרים קשור מאד ב„מוסר"... אולם כל זה לא המעיט את חשיבותו,

משום שהכל נבע באמת לא מתכונות נפשו, שהיו ישרות בתכלית, אלא מכשרונותיו החריפים. גם בסדר למודו היה מוחו חריף ושנון מאד, והיה מקשר יחדיו דברים שונים, הנראים רחוקים זה מזה. בכל ענין שבא לפניו היה מקיפו בראיות ובסתירות, היה מראה את הצד החיובי ואת הצד השלילי בכל גווניהם וקשה היה למצוא מסקנא בדבריו, אבל הכל בא מתוך ששכלו היה חריף ודבריו היו שנונים. גם בנוגע לרגש היה לבו דומה לכל דבר בחמימות רבה.

כשהיו יוצאים מעם „שיעורו", שהיה נמשך, לא כדרכם של ראשי־ישיבה אחרים, שעות אחדות, הביע איש לחברו את התפעלותו לא רק על חדושי התורה כשהם לעצמם, אלא הרבה יותר על ה„המצאה" לקרב זה אל זה ענינים מסוגים שונים ולהקים מהם בנין שלם... אותו הדבר היה ב„מילי דעלמא": היה מדבר על הכל, מתוכח על הכל, רצה להיות „מחדש" אפילו בדקדוק לשון רוסיה... לעתים קרובות היה מביע דעות שלא נתקבלו על הדעת אבל בכל דבר ובכל דבור שלו, היו מכירים מקוריות המחשבה ושכל מהיר, סגולות מיוחדות במינן וכשרונות יוצאים מגדר הרגיל.

חיי הישיבה בטלז נבדלו מוולוזין גם בחיצוניות גם בפנימיות. עובדה זו בלבד, שהישיבה נחלקה לכתות, אף כי מחוץ לשעורים היו הכל לומדים בצותא בבית המדרש, ואחרי כן בבנין המיוחד של הישיבה, יצרה רושם של קטנות ידועה, גם אם הכירו בתועלת המעשית שבדבר. כאן לא היה כמו בוולוזין, שהכל, מקטן ועד גדול, היו שם בחזקת גדולים... גם ההשגחה על התלמידים בטלז היתה חמורה הרבה יותר, בעוד אשר בוולוזין היתה כל ההשגחה כמעט רק לפי השם בלבד.

אל ה„שיעור" בישיבת טלז היו מכרחים לבוא, והיו מכריזים לפי השמות, כדי לדעת מי בא ומי לא בא. לא נעים ביותר היה הדבר, אשר גם בשעת התפלה היו מונים את התלמידים, וזה נעשה לא על ידי „המשגיחים", אלא על ידי תלמידים מסוימים, שהיו מקבלים שכר ידוע על ההשגחה הזאת. תפקידם היה לעשות סימן מיוחד לכל תלמיד הנעצר בשעת התפלה ליד שמו ברשימה שהיתה מונחת לפניהם, והתלמיד, שהיו לו ציונים אחדים כאלה, היו

מטילים עליו עונש בזמן שעליו היה לקבל את ה„חלוקה" שלו. הרושם הבלתי נעים היה בזה, לפי מושגי וולוזין, שתלמיד אחד היה פוקד „עון" חברו, והמעשה הזה נעשה על מנת לקבל פרס, וגם כי העונש על שלא באו להתפלל היה קנס של ממון. בוולוזין היו עניני כסף רחוקים מלב בני הישיבה, ואפילו את „החלוקה" היו התלמידים מקבלים על ידי שליח, וכאן בטלו היה התלמיד מרגיש את מתן השכר או קבלת העונש בדרך חמרנית יותר מדי.

את „החלוקה" היו נותנים לתלמידים פעם בחודש, ודרך מתן הכסף היה פרימיטיבי מאד, ובעיני בן וולוזין היה בזה משום „גשמיות" יתרה. היו קוראים תלמיד אחד אחרי חברו והיו נותנים לתוך ידו כמה שקצבו לו. רגש נעים היה לי, כשנקראתי, כתלמיד חדש, „לקבל חלוקה", ובידי היה להשיב: „איני זקוק לזה". תשובתי לא היתה אז מובנת כראוי, ותיכף בא שליח ובפיו פקודה: „הרב קורא לך", כשנכנסתי לרבי אליעזר, פנה אלי, כדרכו בחבה ובהתלהבות, וגם מתוך קצת רוגזה:

„מאי משמע, שאינך רוצה לקבל „חלוקה"? אולי מעט הסכום שיתנו לך, תקבל יותר. למי זה יתנו „חלוקה" אם לא לך? מה פירוש הדבר, אמור!"

אמרתי, שאיני יודע אפילו כמה שרוצים ליתן לי ואיני יודע, מדוע מגיע לי יותר מאשר לאחר. יודע אני רק אחת, שיש לי פקודה מאמא שלא לקבל „חלוקה" מקופת הישיבה, ואני מקוה, כי לא יחסר לי דבר. אמרתי, כי חוץ מכסף מקבל אני בכל חודש תוצרת־בשר מביתי.

— אם כך — אומר רבי אליעזר — לא נכון הדבר שצוו עליך, אתה צריך לקבל מן הישיבה, והישיבה צריכה לתת לך, אבל אין עצה, עליך לצייית. כיבוד אם. אך אם אתה מקבל בשר, חייב אתה לשלם בכל חודש דמי מס־הבשר לקופת הקהלה.

כמובן, קיימתי את ה„פסק" מתוך הנאה רבה. מוטב להיות נותן מלהיות מקבל...

דבר בלתי רגיל בעיני היה גם זה, שכל התלמידים, מלבד „השעור של הרב", היו לומדים מסכת א ח ת, לא כדרך שהיה בוולוזין. נוסף לזה היו עורכים בכל חודש „בחינות", כדי לדעת עד כמה מגיעה ידיעתו של התלמיד

ומה למד במשך הזמן. חידוש בשביל האיש הבא מוולוזין היה גם „לימוד המוסר". בוולוזין היו נוהגים לומר: „מיטב ספרי מוסר הוא דף גמרא". גם בטלז לא הוגהג עוד בימים ההם לימוד „המוסר", כפי שהתפתח אחרי כן, אבל כל ערב היו מוכרחים „ללמוד מוסר" במשך של חצי שעה. רשאי היה כל תלמיד לבחור את הספר החביב עליו ביותר. על ידי כך היו בני הישיבה יודעים בינם לבין עצמם את נטיתו של כל אחד. אחד החזיק ב„מסלת ישרים" וקבל הנאה לא רק מן התוכן של הספר, אלא גם מצורתו הספרותית, וביחוד היה מתענג על הפסוק: „האדם חפשי בדמיונו ואסור במושכלו"; השני התעמק ב„שער היחוד" של „חובת הלבבות"; והשלישי ספק יסורים רוחניים בלימוד „שערי תשובה" לרבנו יונה. וכשם שבלימוד הגמרא אפשר היה להכיר במקצת את כשרונותיו של התלמיד, כך אפשר היה בשעת ה„מוסר" לחדור לתוך תכונתו של בן־הישיבה. אבל היה הבדל גם בזה, א י ך היו לומדים „מוסר", אלה שראו את „המוסר" כעיקר, היו מביעים זאת בהתלהבות על ידי קריאות שונות ופעמים גם על ידי תנועות הגוף, שהביעו לא רק את מחשבותיהם אלא גם את רגשותיהם העמוקים בשעה שהם מהרהרים בתשובה, אם גם תשובתם היתה ודאי מרובה מעונותיהם...

אבל המופלא ביותר היה ענין השעורים והזמן שבו נאמר השעור. בוולוזין היה השעור מין עבודת־הקודש וראש־הישיבה היה בבחינת כהן גדול. הזמן היה תמיד קבוע ועומד. נכנס ראש־הישיבה, היו הכל קמים לכבודו, וכמה שומעים שהיו שם — כי בכלל לא היה מוטל חוב „ללכת אל השעור" — היו כולם יושבים בשקט, במנוחה, אזניהם קשובות עד תום השיעור, וראש הישיבה היה יוצא מתוך חשיבות כמו שהיה נכנס. בטלז היה ענין השעור מין „חברותא". משפתח ראש־הישיבה את פיו, היה אחד מן התלמידים שואל דבר, השני היה משיב, השלישי „הביא ראיה", הרביעי יצא ב„פירכא", וראש־הישיבה, מתוך הנאה של „נצחוני בני", נעשה אף הוא חלק מאלה הדנים זה עם זה. שעה קלה היה שורר שקט, וכעבור שעה שוב מתנצחים. ראש־הישיבה נהנה כל מה שמרבים בפלפולא דאוריתא, והתלמידים מאושרים, שמרגישים הם, כי „עלו במדרגות התורה". זמן השעורים בטלז לא היה קבוע. בקיץ, בימים הארוכים,

היה השעור קבוע גם ביום השבת בארבע שעות בצהרים. בחורף היה רבי אליעזר מגיד את שעורו בשבת בארבע שעות לפני עלות השחר, ובשעה שהכל מסביב היה ישן במנוחה והיה מקיים מצות „עונג שבת", הנה בסימטא, שבה היתה דירתו של הרב, עלו ברמה קולות התלמידים, וקולו של רבי אליעזר עולה על כולם. הקולות הם של וכוחים, של התפעלות, של התלהבות, של שמחת התורה.

ה„שעורים" בטלז בדרגות וכתות היו משמשים לא רק להעלות את התלמידים בעלי הכשרונות, אלא לפעמים גם להעניש תלמיד שאינו ראוי... אחד התלמידים מן „השעור השלישי" סרח, הטילו עליו עונש חמור שבחמור, הורידוהו ל„שעור שני". הדבר השפיע כל כך על הבחור, עד שרצה לאבד עצמו לדעת. חבריו, המעולים של „השעור", הלכו אל רבי יוסף ליב לבקש רחמים, שישנה את גזר הדין. הימים היו ימי „ספירה", ואחד מחברי המשלחת העיר, שיש לנהוג במדת „חסד שבחסד". אך כל זה לא הועיל. הפשרה שהושגה היתה, כי הבחור ישאר רשמית ב„שעור השלישי", אבל יעזוב את הישיבה. המדובר נסע אחרי כן לאמריקה ונעשה בניו־יורק עשיר גדול וסוחר חשוב, אבל הרחיק ללכת מ„שעור" טלזאי... הוא מת בדמי ימיו, אבל הזכרון, כי עזב את טלז מן ה„שעור" השלישי ולא מן השני היה נעים לו בכל זאת...

כך דרכו של אדם, נעים לו העבר, אם גם בהוה נשארו המאורעות שעברו בלי רושם כל שהוא. והוא הדין להפך. פעמים שמדאיבים זכרונות רעים, אף כי כעת כבר חלף הכל. אי אפשר לשכוח עד היום את הרושם המר שהרגשתי בשעה, שהיו קוראים לי בישיבה בשם „מאיר הווארשאי". במוחי נקרה שאלת הגלות: מה לי ולמקום, שאינו בשבילי אלא דירת ארעי ואין שום קשר רוחני ביני ובינו? גם התשובה היתה ברורה: מבית־מולדתי האמתי גליתי, המקום ההוא יש לו בשבילי ענין בעבר, ולא עוד אלא שחקוק הוא עמוק בנשמתי גם בהוה, אבל מבחוץ, מבחינה גופנית, הרי אני נמנה על המקום שאני דר בו עתה ועל שמו אני נקרא ועלי להענות לקריאתו. בפנימיותי אני נמנה על המקום שהוא שלי אף כי אינני שם, אך כלפי חוץ מכנים אותי בשם המקום המשמש לי אכסניא, ואני נושא עלי את כנויו, אף אם אין לי יחס אליו... הלא על כן זו היא „חרפת הגלות"...

אבל אם תכונתה של טלז היתה שונה לגמרי מזו של וולוזין, הנה שמשה ישיבת וולוזין אידיאל גם לראשי הישיבה גם לתלמידים, שאליו היו נושאים את עיניהם. אחד מבחירי בני־הישיבה של טלז, כעת רב חשוב בארץ ישראל מעסקני המזרחי, חבר אז מחזה, שבו מתוארת סגירת הישיבה בוולוזין. המחזה הזה — נדפס ב„רשומות" כרך ה' — הוא בעל תוכן עמוק, וכאשר הציגו אותו באחד מימי חול המועד, עבר רטט בנפש המשתתפים וקהל הרואים בשעה שתוארו היסורים הרוחניים שעברו על אבא ז"ל, וכנגד זה — האושר, כשנשמעה בת קול מכרזת, כי התורה לא תפוג ועוד תוסיף להאיר לעולם כולו ולהיות עמוד אש לבני ישראל.

מי יתן והיה!

כ״ט

הבר־סמבא הגדול

בזמן שוולוזין היתה קיימת, היו נוסעים מטלז ללמוד תורה בוולוזין. לאחר שפסק קיומה של ישיבת וולוזין, להיכן נוסעים? אבל יש עוד חלק גדול של וולוזין עצמה — רבי חיים סולובייציק בבריסק.

בשנים האחרונות לקיומה של ישיבת וולוזין היה רבי חיים, יחד עם אבא ז״ל, עמוד התוך של הישיבה. הוא היה האיש, שחדושי תורה שלו היו נאמרים ונרשמים על ידי עשרות ומאות לומדים, ולמאושר נחשב הלמדן, ואפילו רב גדול, אם „קלע״ אל קושיא או תירוץ של רבי חיים. רבי חיים סולובייציק לא היה לאמתו של דבר מה שמכנים בשם גאון גדול, הוא היה למעלה מזה. הוא היה מחדש את הדברים בעיקרם, הוא היה בונה את הענינים ביסודם. הוא יצר — אם להביע זאת במושגים חדשים — בית־מדרש לדרך הלימוד. שתי שיטות עיקריות היו בלימוד התורה. האחת היא מה שהיו קוראים „בקיאות״, שואלים ומשיבים, מקשים דבר לדבר, מחברים ענין לענין, מעמידים סוגיא מול סוגיא, חולקים בין הלכה להלכה ומסיקים מסקנות ידועות. אצל אחדים היה נעשה הדבר ביתר פשטות, ישרות, הגיון, ואצל אחרים ביתר פלפול, חריפות וחידוד. הדרך השניה היתה, כפי שקראו לזה: „מניה וביה״, לחדור לתוך הפשט של הגמרא, ללשונו של רש״י, לדיוק של התוספות. גם זה נעשה באופנים שונים. היו שטפלו גם בשאלה וגם בתשובה מתוך השקפה צרה, נאחזו במלה ובבטוי,

ואחרים תפסו את הענינים בהיקף רחב יותר וחדרו לתוכם ותוך תוכם. רבי חיים סולובייציק הורה דרך חדשה ושיטה חדשה. הוא נגש לכל דבר מתוך בקורת מנתחת של תוכן הענין שלפניו. הוא בקש את מעמקי ההגיון של הדבר שבא לידו. ודאי שקשה לומר על איזו שיטה שהיא בחדושי תורה, כי חדשה היא לגמרי, היו „ראשונים" ו„אחרונים" ואחרוני אחרונים, שהיו משתמשים בשיטה זו או אחרת. גדולתו של רבי חיים, גדולה היסטורית, היתה מונחה בזה, שאת השיטה של "תבונה טהורה" — אם אפשר לבטא כך — בהלכה מסר בבהירות וזחיוניות וברוב־ענין במדה כזו, עד שהקים דור של תלמידים, גדולים וקטנים; אבל במדה רבה מזו השפיע בעקיפין כמעט על כל הישיבות ובכל מקום של תורה, שיהיו מעמיקים, שירדו לעומקם של הענינים שלומדים ויבינו לרוחם הפנימי, את תכנם ההגיוני. רבי חיים סולובייציק היה באותן השנים שישב בוולוזין רבן של הדור ומורה הדרך לדורות הבאים. כמובן, כדרך כל רב, יש לו רק תלמידים מעטים, המבינים אותו באמת, וכמעט אין אף אחד, שכחו יהיה גדול ככח הרב. בשאיפה ללכת בעקבות הרב ולחקות את דרכיו, בזה בלבד אתם מוצאים את גדולתו של הרב והשפעתו.

רבי חיים היו לו כל הכשרונות להעשות מורה דרך בלימוד ההגיוני. מחשבתו היתה בהירה עד מאד ומה שהוציא מפיו היה חזק כברזל, עד ששום איש לא היה יכול לומר אחרת. בזה הרגישו את ההבדל בין רבי חיים ושאר גדולים וגאונים. כשהיו מתוכחים בדבר הלכה עם מי שהוא, כל כמה שהאיש היה גדול, אפשר היה להסכים או לא. כמובן, למדן גדול היה מביא „ראיות" לחזק את דבריו, והשומעים הרגישו, כי קרוב לודאי שהדין עמו, אבל בכל זאת אפשר היה לפקפק ולחשוב, שאילו היה כאן גדול בתורה ממנו, היה מוכיח אחרת. מה שאין כן אצל רבי חיים סולובייציק. בשעה שהוא אמר משהו, הרגישו השומעים, כי כל האמת צפונה ברעיונו הבהיר, לא נשאר שום ספק, לא היה צורך בהוכחה, ההגיון עצמו נעשה ברור כל כך, עד שבאו לידי הכרה, שאחרת אי אפשר. יתר על כן: בשעה שמקשים קושיא ומתרצים תירוץ מובחר, נשאר תמיד הרושם, כי אמנם התירוץ נכון, אבל יש כאן,

או לפחות היתה כאן קושיא. אבל כשהיו שואלים את רבי חיים או שהוא עצמו היה שואל ואחרי כן היה משיב, היה ברור, שאין עוד שום סימן של שאלה. בנתוח שעשה רבי חיים בענין שהיה לפניו הוכיח ברור ומפורש, כמעט באופן הנדסי, מפני מה נאמר כך ולא באופן אחר. על צד האמת, לא היה משיב אלא מבאר, לא היה מיישב אלא מוכיח. מובן, שכמה פעמים היה על ידי באור ידוע והוכחה יסודית מתברר לא ענין אחד אלא הרבה ענינים. אבל בכל זה לא היה בדבריו טיב של „לשיטתו", שדברים שונים מתקשרים יחדיו קצת באופן מיכני וקצת בדרך הפלפול. מתוך דבריו של רבי חיים ומהוכחותיו היו באים לידי הנחה ברורה ונאמנה, כי כל החלקים השונים יש בהם כדי להקים בנין אחד מוצק.

חדושי תורה של רבי חיים היו בנויים תמיד על הענין שהיה לפניו, בלי למשוך לתוכו ענינים אחרים, מלבד אלה הנוגעים ישר אל זה שעמד לפניו. אותה ההלכה עצמה שמשה לו לחקור ולעיין ולקבוע ממרחק ראיות והוכחות וחומר להרחבת דברים. אין זה מקרה, שרובה הגדול של תורת רבי חיים היה בנוי על ההלכה שברמב"ם שיש עליה השגת הראב"ד. דוקא משום כך שהרמב"ם אינו מביא שום מקור וכל הלכה היא חלק בפני עצמו, היה שם המקום הרחב ביותר והאפשרות הגדולה ביותר לכשרונותיו הכבירים ולהגיונו העמוק של רבי חיים לחדור ולמצוא את המקור ההגיוני שממנו שאב הרמב"ם את פסקו, ובמקום שהראב"ד משיג, אף הוא, על פי רוב, לא בראיות אלא בסברא, עלה תמיד בידי רבי חיים להוכיח, כי הראב"ד לפי טיב מחשבתו לא יכול היה להסכים לרמב"ם.

אולם אף כי רבי חיים בחדושיו הנפלאים עסק רק במקום שהיה לפניו, לא היתה סכנה, שמי שהוא יבוא ויסתור את דבריו ממקום אחר. שום בקי לא היה יכול לעמוד בפני עמקותו, מפני שבכל הנוגע להלכה היה הגיונו כל כך ישר ונכון, עד שאי אפשר היה למצוא בשום מקום סתירה לדבריו. על צד היותר טוב באר זאת פעם אחת הוא בעצמו. ישבנו במסבה של תלמידים ורבי חיים אמר דבר, העיר אחד השומעים, כי במקום פלוני בתוספות נאמר כך וכך, והרי זה ממילא נגד הדבר שאמר רבי חיים זה עתה. נענה

רבי חיים מיד: „בתוספות לא נאמר כך". כמובן, הביאו את הגמרא, פתחו את הספר ועיינו בתוספות והדין היה עם רבי חיים, שם לא נאמר כמו שאמר אותו המעיר. וכעבור שעה קלה אמר רבי חיים למקורביו:

— אל יעלה על דעתכם, שאני בקי כל כך עד כדי לדעת על מה שכתוב בתוספות, ומה גם שקשה לומר מה שלא כתוב שם. אבל אני מבין, כי כך כמו שאמר הלה אי אפשר שיהא נאמר בתוספות.

וזה הוא באמת הכשרון הגדול ביותר, לא רק לדעת מה שיש ומה שאין, אלא להבין מה שאפשר להיות ומה שאי אפשר. כח כביר היה כחו להבין, מה שאחרים יכולים או אינם יכולים להגיד. בכחו היה להעריך את הכשרון ואת מהלך המחשבה של אנשים אחרים זולתו בין מן הגדולים ובין מן הקטנים. אפילו את התינוקות היה מבין כראוי. פעם אחת היה מקרה, שקראו בוולוזין עשרות בחורים בבת אחת ל„בחינה" בלמודים. היה רבי חיים מתהלך בחדר, נגש אל כל בחור ושואל: „מה אתה לומד?" ובו במקום שאל את הבחור שאלה בענין שהוא עומד בו, וכך את השני, השלישי, ועוד ועוד. ואת כל הבהירות שהיתה לו במוחו היה יכול לבאר לאחרים בשפה ברורה ומסבירה ולהכניס את דעתו לתוך המוח של השומע, אם גדול או קטן. מכאן היתה נובעת אהבתו ללמד אחרים, ותמיד היה מוקף תלמידים. בכלל היה מעט מספר הגאונים כמוהו, שלא רק ירבו בלמוד התורה, אלא יהגו בתורה. תמיד היה עסוק „בשיחה של תורה". כי בלי שים לב לכל כשרונותיו הגדולים, היוצאים מן הכלל, לא היה מימיו נחפז „לכתוב תורה" או לחדש חדושים. כל חדוש שהוציא מפיו או מעטו הרה וטפח בקרבו בעמל ימים רבים. הוא היה עוסק ימים ולילות, ולפעמים שבועות, בענין אחד עד אשר ניצח את עצמו להוציא את ההחלטה, כי החדוש שהוא בא לחדש הוא נכון. וגם אחרי כן, לאחר שהכל כבר היה גמור ושלם, בדוק ומנוסה, הוסיף לעיין ולחזור ולעיין, לחשוב בלב ולדבר בפה, וכמה פעמים גם לשוב ולהעתיק בכתב.

יפה היתה ההערה שהעירו בנוגע לרבי חיים ולאדם אחר מגדולי הדור, שקנה לו שם בחדושיו הרבים, כי המדובר מוציא דברי־תורה ישרים והגיוניים

במדה מרובה כמו רבי חיים, אבל רבי חיים גדול וחשוב ממנו הרבה משום כך, שאינו מוציא את הדברים שאינם נכונים...

כי זהו הסימן המובהק של אדם גדול. הוא צריך להיות מוכשר לא רק להגיד את הדברים הטובים והישרים, אלא עליו להבין את דברי עצמו ולדדת לעמקם עד כדי בקורת חריפה על דעתו הוא. טרם שיוציא מפיו דבר לאחרים, עליו להיות מסוגל לבחון, אם הדבר שהוא עומד להביע נכון הוא, וצריך הוא שיהא לו הכח המוסרי, מעין כבישת היצר הטוב, להמנע מהוציא את מה שלא ברור לו כודאי. רבי חיים סולובייציק היה מחונן בשני הכחות האלה במדה מלאה. אין פלא אפוא, כי הוא נעשה רבן של הדור, ודרכי הלמוד וחדושי תורה שלו נתקבלו כתורת אמת. הוא היה בר־סמכא מובהק ושלם כלמדן וכמחדש וכיוצר למופת בלימוד התורה וב„כתיבת תורה".

בסגירת הישיבה של וולוזין היה אסון גדול, כי מקום־התורה הגדול ביותר בדורות אחדים פסק קיומו לזמן ידוע. אבל סגירה זו הביאה גם לידי אסון במובן הרוחני, שרבי חיים סולובייצ'יק, בעל הסגולות היוצאות מגדר הרגיל בתור ראש ישיבה, חדל מהיות רבן של מאות תלמידים ונעשה רב, מרא דאתרא. ודאי שרבי חיים גם בתור רבה של בריסק היה גדול מאד, אבל נטיתו הטבעית לא היתה לרבנות. ולפיכך עשתה עליו הרבנות רושם קשה מבחוץ ומבפנים. רבי חיים ר א ש ה י ש י ב ה היה תמיד עליו, טוב־לב, מחודד ואיש שיחה במדרגה עליונה. ואלו רבי חיים ה ר ב היה שקוע בדאגות, מתבודד ומרוכז בתוך עצמו. מי שהכיר את רבי חיים מימי וולוזין וראה אותו בפעם הראשונה בבריסק עגמה נפשו. הלב נמלא געגועים על הימים הטובים שעברו. היחס בלבד לאנשים זרים הראה את ההבדל בין וולוזין ובריסק. בוולוזין היה רבי חיים מדבר לכל אדם, אפילו לצעיר תלמידיו, בלשון „אתם", ואלו בבריסק היה פונה בדברים לכל איש, מלבד החשובים מאד, בלשון „אתה". מי שידע את רבי חיים בעל הנפש העדינה והיחסים האדיבים הבין, כי עושה הוא כך, רק מפני שהרבנות של בריסק דורשת זאת כמנהג המקום וסביבותיו, והרבנות בבריסק, עם כל חשיבותה, העיקה על רבי חיים בהרבה מובנים, משום שבכל נפשו ומאדו היה ראש ישיבה והרבנות היתה במובן ידוע, דבר שבמקרה. קשה היה לו להתרגל אליה. שנים אחרי שנים

לא היה פוסק שאלות, לא היה יושב ב„דיני תורה". ואף על פי כן היתה מנהיגותו של רבי חיים ניכרת מאד בבריסק, ולא רק בבריסק בלבד, כי הוא היה מדברניה דאומתא במלא משמעות המלה. בכל עניני הכלל, בכל האספות החשובות, ואף בפטרבורג בכלל, היה רבי חיים ראש המדברים. בכל מקום היו דבריו נשמעים ולדעותיו היו מקשיבים, לא רק משום גדולתו בתורה וביראה, אלא גם מפני זה, כי מה ש ה ו א הגיד לא היה יכול להאמר על ידי אחרים, ויריביו הגדולים בשאלות פוליטיות ידועות היו מוכרחים להתעמק במחשבה בשעה שהוא היה מדבר, בכל דבור ובכל דעה היתה חריפות וחכמה. לעתים קרובות היה מפליא בגלוי דעתו, מפני שהוא לא הלך בדרך הכבושה ולא החזיק בדעות שהחזיקו בהן רבים. לכל ענין היה נגש מתוך עמקות מקורית, חדר לתוך תוכו של דבר והכל הרגישו, כי אי אפשר להתחרות בו.

ל

האדם העליון

בלמוד התורה היה רבי חיים סולוביציק בר־סמכא שהכל הכירו והודו בו והתאמצו לחקות אותו, ללכת בדרכו וללמוד על פי שיטתו. אבל מה שנוגע לעניינים אחרים, הן בנוגע למילי דעלמא, ליראת־שמים, לזהירות במצוות, והן בנוגע להליכותיו עם בני אדם, עזרתו לנצרכים, מתן צדקה וכדומה, לא בקש איש לחקות את מעשיו, מפני שאי אפשר היה לרצות להיות דומה לו.

מראהו בלבד של רבי חיים היה יוצא מגדר הרגיל. קומתו למטה מבינונית, גוף מסורבל ועליו ראש גדול במדתו. שתי עינים גדולות עם מבט חד שלא כרגיל. בשעה שמצאו אותו שרוי ברוח שקטה, היו עיניו, עם כל היותן חדות, מאירות בחבה רבה וחודרות ללב האיש הנכנס מתוך אמון ומסירות. אבל בשעה שרוח רעה היתה שורה עליו, שקוע היה במחשבה, נפעם מחמת מה שהוא, היה מבטו החד כאילו דוקר, היה הרגש כאילו עומדים לפני אדם שאינו דומה לשאר אנשים. משנתקרבו אליו ונכנסו עמו בשיחה — ודבר זה היה אפשר לכל אדם, משום שהיה איש מעורב בין הבריות כקטן כגדול — צף מיד הלב הטוב של אדם עליון, ומי שנכנס אליו מר נפש יצא מלפניו ולבו טוב עליו. הוא היה משתתף בצערו של אדם וביסוריו לא כגדול העוזר לקטן ממנו, אלא כאח ורע, כאיש שגורל חבריו קרוב לו לא פחות מאשר לבעל הדבר עצמו. מעולם לא פקעה סבלנותו, לא געה באיש, לא דבר מימיו בקול מפקד. הדבר האחד שעשה אותו קצר רוח היה, כשהענין נגע למחלה של אדם. בדרך כלל היה רבי חיים מטבעו נוטה לפיסימיות, הוא היה תמיד שרוי בפחד ותמיד תאר לעצמו אסון

בצורה גרועה ביותר. בכל מחלה נראה לו מיד, שאפשר שיבוא לידי פקוח נפש. ולפיכך, בשעה שקרה בביתו או בבית מיודעיו מקרה של מחלה, לא ידע מנוחה, במלוא מובן המלה, לא ביום ולא בלילה, היה טרוד לבקש עזרה. יעלה הדבר במה שיעלה, והעזרה מחויבים להביא! וכך בזמן שהיו באים אליו, כשישב בבריסק, לבקש ברכה לחולה, לא היה מסתפק מעולם במתן הברכה המבוקשה, אלא חקר ודרש מה טיבה של המחלה, מי הוא הרופא שהוזמן וכו', והיה מצוה — כאן היה אופן דבורו חמור מאד ובקול נגיד — לשאול ברופא גדול, לכנס קונסוליום, ולפעמים להביא רופא מומחה מעיר אחרת.

עמדה אשה וטענה לפניו:

— רבי וקדושי, התבטיח לי, כי החולה יבריא? רבי, התפלל עלי והושיענו!

פקעה סבלנותו של רבי חיים וצעק:

— מה את עומדת כאן? — רוצי חיש והביאי את הרופא, כנסי קונסיליום, אל תעמדי אף רגע, עשי כאשר צוו עלינו!

וכשנבהלה האשה ויצאה ובפיה הדבור:

— אוי, רבי, תחלה הקב"ה ואחרי כן אתה.

ענה ואמר חיש:

— יהודית פתיה, אסור לומר כך, תחלה השם־יתברך ואחרי כן השם־יתברך. לכי לך.

והיה נעלם. החשש של „שתוף", שלפי דעות ידועות יש בזה משום „עבודה זרה", לא נתן לו מנוחה.

הענין של פקוח נפש היה אצל רבי חיים הדבר הגדול והחשוב ביותר, שאין דבר רשאי לעמוד על דרכו. ומכיון שעל פי דין פקוח נפש דוחה הכל, קיים גם את הדין הזה במדה מרובה. פעם ביום ששי בשבת בא לפניו יהודי ובפיו שאלה: בנו נלקח לצבא והוא לא בריא ולפיכך שוכב בבית־החולים בסידליץ, בעיר פלך לא הרחק מבריסק, ומחר, ביום השבת, עומדת להיות הבדיקה של הרופאים, ובכן שואל היהודי, אם מותר לו היום, בליל שבת, לצאת מן העיר כדי להגיע מחר, בשבת בבוקר, לסידליץ לסייע לשחרור בנו. רבי חיים לא חשב אף רגע וענה לאותו יהודי:

— עשה כל מה שבידך, שחרר את בנך, הרי זה פקוח נפש.

כאשר יצא היהודי ורבי חיים ראה, כי פסקו כאלו אינו מובן לאלה שעמדו בשעת מעשה אצלו, העיר ואמר:

— כלום לא תבינו, כי אם ימסר הבן לצבא, הרי זה לחמש שנים, ובמשך חמש שנים אפשר שתפרוץ מלחמה, החייל יכול להשלח לשדה קטל ואז אפשר שיהרג. מלבד זאת, הלא תבינו, כי גם עכשיו אינו בריא בתכלית, שאלמלא כן לא היו נוטלים אותו לבדיקה, ובכן מי יודע אולי על ידי כך שיהיה חייל יחלה וימות. והרי זהו פקוח נפש, כי גם ספק פקוח נפש דינו כפקוח נפש, ולא רק שמותר הדבר, אך מחויבים לחלל עליו את השבת.

אבל כל זה היה רק בנוגע לעזרה לאחרים, ביחוד לחולים. מה שאין כן בדבר הנוגע לעצמו, לרבי חיים, גם ענין של פקוח נפש לא היה מביא לידי קולא כל שהיא, מכיון שלא נגע הדבר לרפואתו של החולה. היה מעשה שחלה אחד מבני ביתו של רבי חיים והוכרחו לנסוע עם החולה מבריסק לווארשה. רצה רבי חיים לנסוע בעצמו ולהיות ליד החולה. כרגיל היה נוסע במחלקה השלישית, אבל אז בשעה זו של היום הלכה הרכבת של מסע מהיר, שבה אין מחלקה שלישית. לחכות שעות אחדות לא רצה, כי מכיון שיש כאן ענין של פקוח נפש אסור לדחות אפילו לרגע. הוא נסע איפוא עם החולה במחלקה השניה. אבל הוא עצמו עמד כל זמן הנסיעה, שש שעות בערך, ולא ישב אף רגע, משום שהספסלים המרופדים במחלקה השניה היה בהם בעיניו חשש של שעטנז...

ובזמן שבא לידו ענין של עורה לא היה חושש לדקדק בדברים הנטפלים לאותו איש ולאותו אסון, ואפילו אם היה מעורב בזה מקרה לא טהור. בעיר גדולה כבריסק אירע לפעמים, שהיו מוצאים ילד אסופי, ופעמים שהיו מניחים את הילד בביתו של רבי חיים, או אם נמצא במקום אחר, היו גם כן מביאים לביתו. זמי שלא ראה את הטפול ואת העזרה המהירה שרבי חיים התאמץ להביא, לא ראה מימיו מה פירוש רחמים. תיכף ומיד, במשך זמן קצר היו מוכרחים להביא מינקת לילד, מוכרחים היו לספק לילד משכב נוח וכדומה ושלוחים היו יוצאים בפקודתו של רבי חיים לבקש ולמצוא, איה מקום האם של הילד העלוב. וכשהובאה האם, היה רבי חיים עצמו נכנס בשיחה עמה ושומע מפיה הכל

ומבקש להמציא בדרך זו או אחרת את העזרה הדרושה, ובלבד שלא תדח נפש מישראל, שלא יכלה הילד בגופו ובנשמתו. אירע לפעמים, שפושעים היו פונים לרבי חיים לבקש עזרה, והוא היה עושה כל מה שבידו מתוך תשומת־לב מרובה ומאמצים גדולים.

בזמן שלשם מתן עזרה בשעת צרה היה צורך בכסף, וזה היה כמעט תמיד, לא היה עכוב מעולם בשל כך. אם לפי דעתו היו חולים ידועים זקוקים לרופא מומחה שבעיר או מעיר אחרת, על פי רוב מווארשה, לא נח ולא שקט עד שהושג הכסף. היה כותב פתקאות לרופאים ידועים, היה שולח לעתים קרובות איש משלו אל הרופאים ואל בתי־המרקחת לקבל הנחה לחולה עני, התאמץ לקבל כסף ממוסדות הקהלה ומאנשים פרטיים, ובלבד שהנתון בצרה יושע. אבל הוא לא בקש ולא דרש כסף רב מאחרים בלבד אלא הוא עצמו היה מן הנותנים הגדולים. אפילו כשהיה נכנס אליו עני רגיל, היה תמיד נותן כמה שהיה בכיסו, לא מטבעות של נחושת אלא של כסף, והיה אומר כרגיל:

— עכשיו לך אל הגבירים האחרים שבעיר ויתנו גם הם.

כמה פעמים, כשבידו לא היה כסף, ובא לידו לעזור למי שהוא, ודבר כזה אירע בכל יום או גם פעמים אחדות ביום, היה לוה כסף מאיש שישב לפניו ינותנו תיכף לעני בשעת דחקו. פעמים שהיה לוה בדרך זו עשרות רובלים ומחלק לצדקה. כמובן, היה מספר מיד לאשתו הרבנית — שהיתה גם היא צדקנית ובעלת מדות נעלות—שלוה מזה וזה כך וכך ויש לה לפרוע לו. מהיכן תקח הרבנית, אם ההוצאות לצדקה עלו לפעמים על כל ההכנסה? שאלה זו לא פסק רבי חיים... זו היתה דאגתה של הרבנית ובני הבית ידעו מחסור...

ביתו של רבי חיים בכלל היה לא רק ביתו של אברהם אבינו עם פתחים לכל רוחותיו, אלא רשות הרבים יותר מרשות היחיד. כמעט כל החדרים היו פתוחים, מפני שהוא היה יוצא ונכנס בכל החדרים, כי לא ישב מעולם על מקום אחד, אלא התהלך אנה ואנה, ועמו ואחריו הלכו אנשים. כאן הלך אחד מבניו או מי שהוא מתלמידיו ועסק עמו בשיחה של תורה; כאן הלכו עמו בעלי בתים ודנו עמו בענין הנוגע לעיר. פתאום נראו יהודים אחדים שבאו לשאול עצה. והנה התפרצו אל הבית בקול־ענות לבקש ברכה או לפתור חלום.

כרגיל היה עונה:

— הכל יהיה לטובה, לך לשלום, לא יאונה כל רע, הכל לטובה.

בוולוזין לא ידעו מענין של פתרון חלומות ורבי חיים עצמו סח פעם בענין זה מתוך בדיחות הדעת. זה היה בזמן שבא עם אחד מבניו לווארשה, ובין המבקרים הרבים נכנס אחד, שהיה לפנים תלמידו ואחרי כן עבר לעבוד בעסקי אביו. שאלו רבי חיים: „מה מעשיך?" ענה הלה בבדיחה: „אני יחד עם אבי בעסק של אריג, כדרך שבנו, למשל, הוא יחד עם כבודו". השיב לו רבי חיים:

— אין המשל דומה לנמשל. עסקי הוא להיות פותר חלומות, וגם בני יודע זאת, אבל אתה, מהיכן למדת להיות מבין בסחורה של אריג כאבין?

אבל אין ספק, כי גם בשעה שהיה רבי חיים „פותר חלום" הביא בזה ישע לאלה שהיו אחוזי חרדה ועל ידי דבורו מצאו מרגוע לנפשם. כל דבור שיצא מפי רבי חיים היה נכנס ללב ונוטע אמונה, בין בענינים גדולים ובין בענינים קטנים. ועם זה היו חייו רחוקים כל כך מבצע לעצמו וגם לבני ביתו, יראת־שמים שלו רבה כל כך, עד שלא מדעת נעשה נערץ. עד כמה שאפשר בקש רבי חיים להיות דומה לכל אדם. בהיותו בוולוזין היה לובש בגדים ככל שאר הבריות, לא היה סימן במלבושיו, כי אין הוא אדם פשוט. אך בתור רב בבריסק היה מוכרח, כמובן, ללבוש איצטלא דרבנן. אבל בזמן שהיה יוצא מן העיר, על פי רוב לווארשה, היה מסיר את מגבעתו וחובש כובע פשוט, כדי שלא יכירו בו. אך זה היה ללא הועיל. „חכמת אדם תאיר פניו" נתקיים בו יותר מאשר אצל איש אחר.

ה„אני" בכלל לא תפס מקום אצלו. מימיו לא הוציא מפיו דבור על מצבו הוא. לפני ארבעים שנה בערך, לאחר שהיתה בבריסק שרפה גדולה ובין שאר הבתים עלה באש גם בית הרב, התגורר רבי חיים עם בני ביתו בשנים שלשה חדרים. עסקנותו לעזור לנשרפים ולנצרכים היתה מרובה ומאומצה לאין שעור, ועל השאלות בדבר מצבו הוא עצמו היה עונה בחיוך:

— לבי לבי לבעלי הבתים, אני עצמי איני חסר כלום. הבית הרי לא היה שלי אלא של הקהל, עסקי אף הוא הרי לא נשרף. אלא מאי, הפרוה שלי נשרפה, ואילו היתה זו הפרוה של חול, כי אז היתה זו באמת אבדה קשה. אבל מכיון שהפרוה של חול יש לי ורק זו של שבת חסרה, ובכן, מילא!

בעת ההיא, אחרי השרפה בבריסק, נגלה רבי חיים בכל גדולתו גם כעסקן. הוא לא ידע מנוחה וגם לא נתן מנוחה לאחרים, עד אשר אסף את העזרה במדה המרובה. היה אז בבריסק עשיר אחד קמצן גדול. שלח רבי חיים לקרוא לו ובקש ממנו סכום כסף מסוים. אך האיש התחיל מפקפק ומגמגם. רבי חיים השאיר אותו לבדו בחדר, נעל את הדלת ויצא. המדובר המתין קצת, עוד שעה, רוצה הוא לצאת ואינו יכול. כעבור זמן מה נכנס רבי חיים ואמר לו, כי יודע הוא שלא יקבל ממנו את הסכום הדרוש בקלות רבה, אבל להאריך בדבורים עמו אין לו פנאי, עליו לראות ולדבר עם אנשים אחרים, ועל כן נעל אותו, כדי שיעיין בענין, אבל הוא לא יוציא אותו, עד אשר יקבל את כל הכסף שהוא דורש כמובן, נחל רבי חיים נצחון.

אבל גם בימים הרעים ההם, בזמן שבריסק היתה הרוסה לשלשה רבעים ורבי חיים בתור רב עמל בכח לא אנוש, לא חדל לגמרי מהיות ראש ישיבה.

איש המופת

שתי סגולות טובות היו לו לרבי חיים סולובייציק, הדרושות לאדם כדי להיות למופת לאחרים: אדם המעלה, שבסביבתו יראוהו כיוצא מגדר הרגיל בגדולתו, וגם מחונן במדה של אהבת הבריות, ומשאו ומתנו והליכותיו בנחת ובנעימות, עד שהקרובים אליו יכבדוהו ויעריצוהו וממנו יראו וישאפו ללכת בדרכיו.

לא רק שהיה רבי חיים סולובייציק גדול בכשרונותיו שאינם מצויים ובתכונתו הנפלאה, אלא היה גם קרוב, קרוב מאד, אל סביבתו, ובו בזמן שהבריות הרגישו, שיש להם עסק עם אחד מגדולי דורו, ואולי גם מכמה דורות, הכירו גם באפשרות לראות עצמם קרובים אליו וללמוד ממנו. בעצם הרי זו היתה סתירה במקצת. האיש שהיה גם במחשביתיו וגם במעשיו שונה מכל אדם, הליכותיו היו לא באותן הדרכים ובמקצת גם לא באותן הצורות של אחרים, תפלתו ותלמודו ודאי לא היו כשל אחרים ודקדוקי מצות קלות וחמורות היו יוצאים מגדר הרגיל, נוסף לזה היה על פי רוב שרוי בספקנות רבה, שעמדה על גבול של מין מרה שחורה, ואף על פי כן היה מעורב עם הבריות במדרגה רבה. אוהב היה את הבריות, שמח כשבאו אליו אורחים, יהיו מי שיהיו. הוא היה איש חברותי, שמעטים כמוהו. כשרונו לשיחות חולין היה נפלא. שיחתו חן מיוחד היה לה, בדיחתו הצטיינה בחריפות רבה, וכוחיו ברוב הדר, התכן והצורה מלאים קסם. הוא יצר מסביב לו מצב רוח של רעות וחברות גם בהיותו ראש ישיבה.

ראוי להזכיר, כי לפנים היו נגשים להגיד שעור באמת־מדה אחרת מכפי שרגילים כעת, על פי רוב. אז היו יודעים, כי שעור בישיבה אינו סתם „משא־ומתן של תורה", אם גם בכשרון רב: הרצאת שעור היה פירושה: הכנה רבה. הגאון הגדול וראש ישיבה כאבא ז"ל היה לא רק מגיד את השעור אלא גם עושה את השעור. מובן, שכמה ענינים שעיינו בהם קודם והידשו שם חדושים הם נכנסים גם לתוך שעור, אבל בכל זאת אי־אפשר היה להגד שעור רק מן המוכן, אפילו אם המכין היה ראש הישיבה בעצמו, כי תכליתו של שעור בישיבה לא היתה רק ליישב את הענין ולתרץ את הקושיה, אלא להורות את הדרך, דרך הלמוד והחדוש, דרך הענין וההסברה, ולפיכך צריכים התלמידים, בשעה שהם שומעים את השעור, לטעום טעם „חבלי היצירה", היסורים של „עשית השעור", של מציאת הדרך הנכונה. ודבר זה אפשר רק בשעה שראש הישיבה אומר משהו חדש, שזה עתה נוצר ברוחו. אבל רבי חיים סולובייציק היה נוהג בוולוזין, שגם בשעת עשיית השעור לא היה יחידי. היו לו „מקורבים", שראה אותם נאים לפי כשרונותיהם לעסוק עמהם בדברי תורה. ובעשותו את השעורים, היו המקורבים האלה על ידו והוא היה, כביכול, „נמלך בהם". לאמתו של דבר, ידעו הללו, כי הוא רבם הגדול וספקות שלו מבוטחים יותר מוודאות שלהם. אבל דבר זה, שמספר מסוים של בני ישיבה, כמובן, חלק קטן מאד, היו קרובים לרבי חיים, היתה לו השפעה נוחה לא עליהם בלבד, אלא גם על אחרים, מכריהם, ובזמן ש„המקורבים" נסעו לבתיהם, או שישבו על כסא הרבנות, היו הם המפיצים את תורתו של רבי חיים ושיטתו בלמוד. אלה שהיו תמיד בסביבתו של רבי חיים, בוולוזין, ראו את עצמם במצב מיוחס, הם ישבו יותר בביתו של רבי חיים מאשר בבית הישיבה, הם התהלכו עם רבי חיים יותר משישבו ולמדו תורה. והואיל ודרכו של רבי חיים היה, בשעה שהלך עם איש ועסק עמו, על פי רוב, בדברי תורה, לחבק את בן־לויתו ולשים ידו על כתפו של זה, יצא מפי אבא ז"ל אמרה חריפה וקולעת:

רבי חיים על צוארו ויעסוק בתורה?!

בהיותו בבריסק לא יכל רבי חיים, למרות רצונו החזק, להתמסר הרבה „להגדת שעורים" כמו בוולוזין. הרבה זמן הקדיש לעניני העיר. דעתו היתה, כי רבנות פירושה לנהל את העיר. לא היתה אספה חשובה בענין עירוני, שבה לא הטיל את השפעתו בכוון זה או אחר. הוא לקח חלק רב בבחירות „גבאים" ובקש תמיד להעמיד בראש המוסדות העונים של צדקה את האנשים שנראו בעיניו הגונים ומוכשרים. בשביל עצמו היה לו רק מעט „הסח הדעת" מהורה, בין שיחה לשיחה, בין ענין צבורי אחד לשני, הרהר, דבר וכתב דברי תורה. אבל לידי עשית „שעור" כסדרו לא הגיע. כשנאספו מסביבו כמה תלמידים צעירים, אחדים מבני משפחתו ואחדים שבאו ממקומות אחרים, רובם מטלז, סדרו שעור באופן מיוחד במינו. היו יושבים מסביב לשלחן עגול ודנו ב„ענין" מסוים. על השלחן היו מונחים ספרים שונים, שהיו נוגעים באותה מסכת. כל אחד מן התלמידים היה לפניו ספר מסוים, „ראשון" או „אחרון". כשהיו לומדים, למשל, „גיטין", היו על השלחן למן הרשב"א עד „תורת גיטין" ו„תפארת יעקב". רבי חיים היה פותח, וכרגיל היה עומד על דבר, שראוי לדון בו. שואל רבי חיים את האחד מן היושבים לפני השלחן:

— ובכן, מה חדוש יש במקום הזה?

היו משיבים זה בכה וזה בכה. הגיב על כך רבי חיים מעט; או שהיה אומר: „נו, מילא", או שהיה שותק ופונה אל אחר:

— נו, ואתה מה תאמר?

וכך נמשכת שעה קלה, עד שנשמע דבר שרבי חיים מוצא לנכון להרחיב את הרעיון, ואזי הוא אומר:

— ובכן, הבה נראה, מה אומר הרמב"ם? מה היא שיטתו של האלפ"ס? הראב"ד באמת סובר לא כך, וכ"ו. ומתפתח בדרך זו הענין שעומדים בו, מעשה רבי חיים: בעמקות, בבהירות, מכל צדדיו, מתוך חדירה לרוחה של ההלכה שדנים בה „ואור זורח במוח". דומה היה, כי מרובות כאן השאלות, הקושיה הרי נכונה כל כך, „הענין" הוא כה לא ברור; ולאחר שישבו בשעור ושמעו את תלמודו של רבי חיים נשתנה

הדבר לגמרי, אין עוד מה לשאול, הקושיה שעמדה קודם לא נתישבה אלא ג ע ל מ ה, וכל „הענין" ברור כל כך, עד שאין מבינים עוד כיצד לא הבינו זאת קודם...

אלה לא היו שעורים במובן המקובל, לא היו אפילו זמנים קבועים להם, אף לא הוגבל כמה זמן ימשך השעור. אם מצב רוחו של רבי חיים היה שקט, היו יושבים שעה ושתי שעות ולפעמים יותר, אבל אם בינתים אירע משהו, כדרך שהיה נקרה לפעמים, כי באמצע „השעור", היתה אשה מתפרצת בבכי, בילדה:

— רבי, הושיעני, אישי חולה מסוכן! — אז היה רבי חיים סוגר את הגמרא, קם ממקומו והכל קמים אחריו. זה היה „שעור" בלי שעור...

אבל ההנאה ששבעו משעור זה וגם התועלת ממנו היו גדולות מאד. אדם היה רואה כיצד תורתו של רבי חיים נעשית, רואה היה מעין „מעשי בראשית"... לאמתו של דבר, היו לומדים מפי רבי חיים לא רק בשעת ישיבה ב„שעור", אלא בכל שעה ביום ובלילה. כשאדם היה נכנס לרבי חיים, לא היה צריך להמתין הרבה עד שימשך לדבר הלכה. כל דבור שהיו שומעים מפיו וכל תנועה שהיו רואים היה בזה משהו שצריך למוד. כפי שהזכרנו, היו יושבים בשעור מסביב לשלחן ע ג ו ל. וזה לא היה דבר שבמקרה. כל השלחנות בביתו של רבי חיים היו עגולים, מפני שמימיו לא ישב „בראש". נגד טבעו היה להיות יושב למעלה מאחרים. וכך היה נעשה מאליו, כי בסעודת שבת, בזמן שהשלחן גדול ומסביב לו יושבים הרבה אנשים, היה רבי חיים, בשבתו על ספה ולא על כסא, כאילו יושב בקצה. גם בזה היה כעין סמל: הגדולה האמתית אינה זקוקה לסימנים חצוניים, די לה בכחותיה הפנימיים...

יום השבת אצל רבי חיים סולובייציק היה יוצא מגדר הרגיל, ביחוד לילות השבת. גרמו לכך התומרות שלו. הוא היה מחמיר בענין של „בין השמשות" לא רק, כדרך אחרים, במוצאי שבת, אלא גם בנוגע „קריאת שמע בזמנה". ולפיכך היה מתפלל ערבית ביחידות בשעה מאוחרת בלילה. עוד בהיותו בוולוזין היה מנהגו לבוא לביתו ולקדש על היין

ולשבת אל השלחן בשעה מאוחרת, כשהכל כבר גמרו סעודתם. אבא ז"ל היה יוצא לפעמים לבקשו בישיבה או מסביב לישיבה, וכשהיה מוצא אותו שקוע עם אחדים ממקורביו בשיחה של תורה היה גוער בו על שהוא מכריח את בני ביתו להמתין לו זמן רב ואינו הולך לקדש ולשבת לסעודה. כמובן, היה רבי חיים "מקבל מרות". ואף על פי כן היה יושב לסעוד במאוחר מאחרים. אבל בהיותו בבריסק, במקום שלא היה גדול ממנו בחכמה ובשם טוב, היה נמשך זמן רב עד שהתפללו ערבית "והלכו לשבת בסעודה". בלילות החורף הרי זה היה ארבע, חמש שעות אחרי השקיעה. הזמן מקבלת שבת, שהיתה דוקא במוקדם, גם כן מחמת חומרא דשבת, ועד תפלת ערבית של רבי חיים — כי "המנין" בביתו היה מתפלל מעריב בזמן הרגיל — לא עבר לבטלה. אלה היו השעות השקטות והיפות ביותר של השיחות בדברי תורה. עוד בשנות עלומיו היה רבי חיים בשעות אלו בוחן בלמודים את ילדיו או את אלה שהיו קרובים אליו, אבל גם בשנים של אחר כך, בזמן שהמושג "בחינה" לא היה עוד במקומו, נשאר בכל זאת זכר לכך. בליל שבת נערכה כעין "בקורת" על מה שלמדו, מה שחדשו, מה ש"הספיקו" במשך השבוע, השיחות שהיו באמת דברי תורה משולבים זה בזה, נמשכו גם בשעת הסעודה. על פי רוב, רגילים היו בלילות החורף האורכים לקום מעם השולחן באחת־עשרה או בשתים־עשרה בלילה. פעמים שליד השלחן היו עוסקים ב"דברי חול", ביחוד בזמן שהיה אורח זר, שהיה בפיו מה לספר, ומסביב לענין המסופר נתגלגל שוב ענין בתוך ענין. וכשרצה רבי חיים להחזיק בשיחה, היה עושה זאת באמנות רבה. ליד שלחנו היו נוהגים גם לזמר "זמירות", מה שהיה דבר שנתחדש בבריסק. בוולוזין לא זמרו ולא אמרו "זמירות". רבי חיים אהב בכלל את הזמרה. היה מתענג לשמוע קול שירה, ובשעה שלבו היה טוב עליו, היה משמיע נגונים ערבים של חזנים, ששמע מאת חזנים מפוארים בימי עלומיו. כנגד זה לא לקחו את לבו "דברי אגדה". לפעמים, בשבת בבוקר אחרי התפלה היה מהלך עם מקורביו ואומר לפניהם דבר חידוש בפרשת השבוע שקראו היום. זה היה דבר חריף ונעים לשמוע. אבל גם זה היה מיוסד, על פי

רוב, על איזה דין, שיש לו שיכות לפסוק המדובר. מותו היה הגיוני יותר מדי, כדי לעסוק בדברי אגדה ודרוש. כאשר שאלו אותו בשנים הראשונות לרבנותו, לאחר שדרש בשבת תשובה בבית הכנסת הגדול בבריסק מה אמר בדרשתו, ענה מתוך חיוך:

— מה אפשר היה לי לומר? בסך הכל ארכה הדרשה, חוץ מדבר ההלכה, רבע שעה, ובכלל זה העליה על הבימה והירידה מעליה, הרחת הטבק ונקישת השמש על הבמה — כמה זמן נשאר לי איפוא לדרוש?...

ואף אם הוא עצמו לא היה דרשן, לא זלזל בכח זה אצל אחרים, ולב מבין היה לו להבחין, מי יודע באמת לדרוש ומי סובר רק שהוא יודע... הוא גם התאמץ להביא לבריסק אחד מן הרבנים החשובים שהיה מפורסם לדרשן שיספיד את רבי יצחק אלחנן כשנפטר, וגם, זמן מה לאחר כן, את רבי יהושע ליב דיסקין, כשנסתלק בירושלים. רבי חיים נמלך זמן רב בדעתו איזה רב, היודע לדרוש יפה, עליו להזמין, ועם זה הוכיח את מבינותו הרבה.

כח־הגיונו של רבי חיים היה בולט במדה רבה, מותו היה עמוק ובקרתי, כל דבר שנגש אליו היה מנתח לכל פרטיו, ועד אשר לא נוכח באמתותו הגמורה לא החשיב אותו. יראת שמים שלו היתה מתוך כח־הכרתו ללא גבול, שמירת המצוות ובריחה מן העבירות היו אצלו בהחלט ללא פשרה כל שהיא. טבעו היה שלם, בנפשו לא היתה חצאיות, וכשם שבלימודו ירד לעמקו של הדבר שהיה לפניו, כך בענין יראת־שמים לא נגש לספרי מחקר אפילו של גדולי היהדות; משום חשש של הרהורי ספק. ועניני העולם, שלא היו ברורים לעיניו, אלא קשורים פחות או יותר בדבר שברגש, היו רחוקים ממנו. בביתו לא היה שום ספר מלבד ספרי הלכה והתיחס בשלילה גמורה להשכלה כללית, אפילו ללמוד לשונות, ולמגמות הזמן התיחס מתוך חשד. הוא דרש מעצמו ומאחרים חקירה מעמיקה ומרחיקה בלמוד התורה, אבל תמימות גמורה ביראת שמים. לעתים קרובות היה, כנראה, נלחם עם עצמו, לא נתן לגשת אליו אף צל של שאלה כל שהיא, מלבד תלמוד תורה, ופעמים שהיה כאילו מדבר אל עצמו:

לא כלום, לא אמרתי כלום, לא כלום.

בכל קנאותו ביחס לעצמו ולסובבים אותו, היה מתיחס לאחרים מתוך אדיבות ועדינות. לביתו אשר בבריסק ולכל מקום שהיה בא, לווארשה או לווילנה או לפטרבורג, היו נכנסים אליו אנשים מבני „הדור החדש". גם בתוך משפחתו היו אנשים אחדים, שהיו רחוקים, רחוקים מאד, מדעותיו... עם הכל ואל הכל היה מדבר וסח בנימוס רב מאד. לבני משפחתו הקרובים היה נכנס, כשהיה בא לעיר מושבם, אף כי ידע שלא דרכיהם דרכיו. בהיותו בווילנה, הלך לראות אחת מבנות אחותו, שבעלה הרופא לא היה לפי רוחו. בבואו אל הבית ההוא, לא מצא שם איש, מלבד שני ילדים, שדברו בינם לבין עצמם רוסית. לאחר שנכנס וישב לנוח, פתח רבי חיים לדבר עמהם יהודית — רוסית לא ידע — אך הילדים לא הבינו את שפתו ולא ענו לו. העירותי אותו, שקרוב לשער, כי הם מבינים עברית, משום שאביהם הוא ציוני. פנה אליהם בעברית והם ענו לו כהלכה. הדבר מצא חן בעיניו ואנכי שמחתי על הנצחון הציוני... אבל אחרי ככלות הכל לא עשו עליו דברים כאלה רושם עמוק, מפני שבלבו קנן הרעיון, כי הציוניות, כמו כל נגיעה בכלל עם העולם הגדול, עלולה להיות סכנה לשלימות היהדות. ולא עוד אלא שפעם אמר בחריפות רבה: — בית כנסת הוא מקום קדוש ואף על פי כן אם זהו בית־כנסת „מתוקן" אסור להכנס לשם. מי יודע אם לא יגיע הדבר לידי כך, שלמרות קדושתה של ארץ־ישראל לא תהיה ארץ־ישראל „מתוקנת"?...

הדברים נאמרו בקצוניות מרובה, מפני שרבי חיים היה קצוני בכל דבר, או בעד או כנגד. ובהרבה דברים לא בקש דרך של פשרה. יהודי ווארשאי אחד, למדן, אליעזר ברילי שמו, שהיה חשוב אצל רבי חיים, שאל בעצתו בדבר גימנסיה יהודית בווארשה. לפי דבריו, יש צורך בגימנסיה יהודית, כדי שהתלמידים לא יהיו מוכרחים לחלל את השבת וכדומה.

על הדברים האלה השיב רבי חיים:

— אני בשביל ילדי אין לי צורך בזה.

על השאלות שבאו, כי הן לא כל אדם יכול לחנך את בניו כמוהו, לא שמע השואל מענה.

רבי חיים לא היה יכול להשיב על שאלה זו, כמו על כמה שאלות אחרות, מפני שהוא לעצמו היה שלם בתכלית והולך לשיטתו, עד שהיה למופת להביט עליו מלמטה למעלה, אבל לא הכל יכלו ללכת בעקבותיו...

ל"ב

חכמה ופקחות

בשעה שאומרים על אדם שהוא חכם ועל חברו שהוא פקח אין זה אותו הדבר, אם גם כן הוא מבחינה לשונית. בלשון העם ובמושגי העם, יש הבדל בין חכמה ופקחות, והם שני דברים מיוחדים ופעמים שגם סותרים זה את זה. איש חכם פירושו, שהוא מעמיק בחכמה, מבין דבר לכל צדדיו, מסתכל בעין פקוחה בענין העומד לפניו והתפתחותו, "רואה את הנולד", ויש בידו להשיא עצה טובה, להורות את הדרך הנכונה. ואלו פקח פירושו אדם בעל שכל חריף, התופס במהירות מצב כמו שהוא ויש בכחו להגיב עליו בשיחה נאה, בחדוד חריף, אבל אין בכחו לחדור לעומקו של הדבר העומד לפניו. חכמה קשורה עם עצה, חכם הוא האיש המסוגל, לאחר ישוב הדעת, לעוץ עצה נכונה, ופקח מחובר ל"חידוד", וכל מה שמרבים ב"דברי חדוד" קונים שם של "יהודי פקח", ויותר ש"החדוד" דוקר את מי שהוא ומעמיד אותו במצב לא נעים, יותר רוכשים את השם פקח. אבל זה רחוק מחכמה. לא לחנם אומרים בשם אחד האדמו"רים, רבי מנדלי מקוצק, מסורה זו:

שלשה דברים חלופיהם אמת ונכון: לב שבור הוא שלם, סולם עקום הוא ישר ודבור חד הוא פגום...

מעטים מאד האנשים, שאצלם פקחות וחכמה, שכל חד וישוב הדעת במדה מרובה הולכים יחדו. אבל בזמן שהחכם ידו על העליונה הוא משתמש מעט בפקחותו, ביחוד בשעה שהענין עלול לגרום כאב לאדם.

רבי חיים סולובייציק היה חכם ופקח, שניהם במדרגה עליונה,

ויכול היה להיות מחודד, עד שמעטים בעלי כשרון זה כמוהו. הוא קבל זאת בירושה לא רק מאביו הגדול רבי יוסף דוב, שמפיו מספרים הרבה דברי חדוד, אלא גם מצד אמו. בני המשפחה של רבי חיים מצד האם, שמוצאה מוולוזין, היו בעלי בתים רגילים, אבל יהודים פקחים, ורבי חיים בנערותו השתמש בכשרון זה במדה מרובה. בהיותו בוולוזין נער קטן, בן שש או שבע, למד תורה ב„חדר" של מלמד אחד חסיד סלונימאי. ה„רבי" מסלונים בא לוולוזין לשם ביקור, וכנהוג נכנס אצלו המלמד הזה בין שאר חסידיו. בהיותו מתגאה בזה שתלמידו הוא בנו של רבי יוסף דוב, וגם הוא עילוי, לקח אותו המלמד עמו אל ה„רבי". האדמו"ר הסלונימי התענג, כמובן, על הנער הקטן ונתן לו תפוח לאכול. חטף הילד את התפוח ותקע בו שניו בלי ברכה. המלמד נבוך והתחיל גוער בתלמידו. והרבי מצדו אמר לו למלמד:

— א ת ה הוא האשם, הן אתה הרבי שלו ועליך היה להשגיח עליו.

והנער הקטן, העתיד להיות רבי חיים, הגיב מיד על כך וענה:

— כ ב ו ד ו הוא האשם, כבודו הוא הרבי ש ל ו, ועל כ ב ו ד ו היה להשגיח ע ל י ו ....

גם מספרים עליו על רבי חיים, שבהיותו נער עמד פעם אחת עם אחד מקרוביו, חבר, שאחרי כן היה גם הוא לאחד הגאונים המפורסמים. ובעמדם נגש אליהם רבי יוסף דוב ושאל את בנו:

— מי גדול בתורה יותר, אתה או חברך?

ענה לו רבי חיים:

— איני יודע מה להשיב. אם אגיד, ש א נ י גדול, מחזי כיהרא, ואם אגיד ש ה ו א גדול, אני עובר על „מדבר שקר תרחק" ...

החריפות והפקחות לא סרו מעל רבי חיים גם בימי גדולתו. אבל הוא לא השתמש בהן לגרום כאב לאיש. במדותיו הטובות התגבר על פקחותו. הוא היה לא רק לחכם, כי אם גם לגבור — הכובש את יצרו. כי לשם כך זקוק האדם שתהא לו מדה מסוימה של גבורה, כדי שלא להוציא מפיו את החדוד בשעה שהוא עולה בלב. בזה ניכר היה רבי חיים אציל הרוח, שידע, לא כמדתם של פקחים אחרים ואפילו אנשים גדולים, לרסן את נפשו.

אבא ז"ל אמר פעם אחת על רבי חיים ביחס לאביו רבי יוסף דוב:

— מה רבי יוסף־דוב גאון, אף רבי חיים גאון; מה רבי יוסף־דוב צדיק, אף רבי חיים צדיק — ההבדל הוא רק בזה, שרבי יוסף־דוב לא היה לו אב כזה שיש לו לרבי חיים...

בשעה שרבי חיים היה מוציא הלצה מפיו, היתה קולעת מאד, אך לא פוגעת. סמוך לוולוזין היתה עיר קטנה והיה שם יהודי תלמיד־חכם, שראה את עצמו כרבה של אותה עיירה. פרנסתו היתה פונדקאות והוא היה איש אמיד, ואשתו לא רצתה להיות רבנית ואמרה, כי מוטב שבעלה יעזר לה בעסק. בעלי הבתים שבעיר ודאי שלא רצו ברב מתושבי מקומם והיהודי הצטער על הדבר ובא בטענה על בעלי־הבתים „שלו". כשהתאונן לפני רבי חיים, אמר לו הלה:

— איני יודע, מפני מה נקבע בלבו הרעיון שהוא רבה של העיירה. בעלי־הבתים הרי אינם רוצים בו. אלא מאי, שמא יאמר, ש ב כ ל העיירות אין בעלי־הבתים מרוצים מרב שלהם, אבל בכל זאת יש לו לכל רב, לפחות, נפש א ח ת בעירו, שרוצה כי יהיה רב — וזו אשתו, הרבנית. אבל אצל כבודו גם אשתו בוחרת, שיהיה לה לעזר בעסק ולא ינהג ברבנות, ואם כן מי זה עומד לימינו?...

אבל, כאמור, לא באה פקחותו של רבי חיים לידי בטוי אלא לעתים רחוקות, רחוקות מאד. חכמתו, בינתו ודעתנותו היו מלוות אותו תמיד, והסימן המבדיל בין חכמה לפקחות, מה שהפקח אינו תקיף בדעותיו, משום שהפקחות היא ענין של רגע, משהו מבריק במוח וגו', ואלו החכם הוא תקיף ומחזיק בדעותיו, מפני שהחכמה באה מתוך מחשבה רבה ושלמה — סימן זה היה אף הוא ניכר מאד מאד אצל רבי חיים. דעותיו נעשו אצלו ארח חיים והוא לא נכנע בפני כל כח או השפעה.

בכלל לא היה רבי חיים, עם כל תקיפותו וקנאתו לדעותיו, מן המתקיפים. הוא לא נלחם עם איש ולא התאמץ בכח כל שהוא לבצע את רצונו. אף כי היה ידוע כמתנגד, וגם לא הסתיר את התנגדותו, לכמה חזיונות בחיי היהודים, עמד ביחסים טובים מאד עם נושאי הרעיונות וראשי המדברים בהם. הוא התיחס לכל אדם לפי סגולות נפשו ולא הביט, מה הם הכוונים או הדעות שהאדם הזה הוא נוטה להם.

היה זמן שבווארשה התנהלה מלחמת בחירות של פרנסי הקהלה. הצדדים העיקריים שנלחמו אז היו המתבוללים מעבר מזה והציונים מעבר מזה. רבים מאד מן החסידים היו נוטים אז לתמוך במתבוללים נגד הציונים והפיצו שמועה בשם רבי חיים, שהיה מפורסם מאד בווארשה ובדעותיו התחשבו מאד, כי רבי חיים אמר, שמוטב לבחור לפרנס במתבולל מאשר בציוני. בהיותי אז בווארשה יחד עם רבי חיים, שאלתיו על כך והוא השיב לי תשובה ברורה:

— איני מסכים לחלוטין לשיטה זו. אין אני נכנס לעצם הדבר, אם ציונים קרובים יותר ליהדות ממתבוללים או, להיפך, מסוכנים יותר, אבל דעתי היא בכלל, שלהיות מנהיג אין זו שאלה של מפלגה או שיטה, אלא של התכונות הנפשיות. אפילו יהודים יראי־שמים באמת, לא מתבוללים ולא ציונים, לא הייתי מיעץ לבחור בהם אך וק משום שהם יראי שמים. בעירי בבריסק יש יהודים יראים ושלמים, ואילו שאלו בעצתי, אם ימנו אותם לגבאים, הייתי אומר: לא, מפני שהם אנשים קשים וקשה לבוא עמהם בדברים, עקשנים הם, אינם רוצים לשמוע מה שהשני אומר. איני מכיר את המתבוללים שבווארשה, מכיר אני אחדים מן הציונים, בכמה מהם לא הייתי מיעץ לבחור ועל כמה מהם הייתי ממליץ שיבחרו בהם לפרנסים, משום שאפשר לבוא עמהם לידי הסכם. אין נוהגים תמיד לפי פרוגרמה מסוימה, אלא כפי הצורך לפי תנאי השעה, ולפיכך צריך מנהיג, ראשית כל, שלא יהיה עקשן, עומד על שלו, אלא שומע מה בפי חברו ויודע לוותר בשעה שהוא רואה, כי חברו צודק.

אחרי השיחה הזאת שאלתי את רבי חיים, אם היה רוצה לקבל אחד ממנהיגי הציונים בווארשה — כעת אחד מחשובי המזרחי בארץ־ישראל — ורבי חיים הסכים ואמר:

— מה איכפת לי, שאני איני מסכים לדעותיו, אם הוא רוצה לשמוע מפי את דעתי אני — מדוע לא?

וזה לא היה רק להלכה, אלא גם למעשה. היה איזה סכסוך בענין של ירושה בין יורשיו של אחד הנדיבים וישיבות אשר עליהן היה לקבל חלק בירושה, ורבי חיים יעץ לבחור לבורר מצד הישיבות בעסקן ציוני בימים ההם, אברהם פודלישבסקי מווארשה, שראה אותו הגון לדבר.

הפעם היחידה שהגיעה לרבי חיים לעמוד במחלוקת היתה דוקא בעירו, בריסק. באופן רשמי אמרו, שזוהי מלחמה ציונית, מפני שהצד שכנגד היה מאנשים, שהיו אז ממנהיגי הציונות בבריסק. אבל על צד האמת נגע הדבר בעניני העיר, ביחוד בענין ההשפעה בתלמוד־תורה. בבית התלמוד־תורה בבריסק למדו אז כמה מאות תלמידים ולמדו שם גמרא במדה רבה וכל פרצופו של המוסד היה ברוחו של רבי חיים. זה היה בזמן של המלחמה „לכבוש הקהלות" וקבוצה חזקה של בעלי־בתים עשירים ורבי־השפעה, שחלק גדול מהם היו ציונים מקומיים, בקשו לקחת לידם את המנהיגות במוסדות שונים ובכלל זה גם בבית הת"ת. ערכו בחירות ונבחרו גבאים חדשים. ואף על פי שבתוך קבוצת האנשים האלה היו רבים, שרבי חיים השתמש בהם לקבל מהם נדבות גדולות וקטנות לטובת הכלל והפרט, גם היו ביניהם רופאים אחדים, שעמדו תמיד לשרותו של רבי חיים, ברפאם חולים עניים, ועל ידי כך עמדו עמו במגע תמידי בעניני צדקה — בכל זאת לא נמנע רבי חיים מצאת אל המערכה לבלי חת, שבית הת"ת יעבור לידי האנשים האלה. המלחמה היתה מרה וחריפה מאד, אבל את הנצחון נחל רבי חיים.

מלבד היסורים הרוחניים, שסבל אז רבי חיים, משום שמטבעו היה איש שלום קצוני, עוד סבל על ידי המחלוקת מבחינה כלכלית. בבריסק היה נהוג בימים ההם, כי בעל־בית חשוב היה מפקח על רח"ש, שגובים בכל חתונה. האיש ההוא ידע להעריך אצל כל חתן־כלה, כמה נדוניא יש כאן וכמה עליהם לתת רח"ש. חלק גדול מן הרח"ש היה הכנסה בשביל הרב. ה„רבינר" — הרב מטעם הממשלה — לא היה נותן רשיון להעמיד חופה קודם שקבל פתקא מאת בעל־הבית, הממונה על כך, שענין רח"ש מסולק. האיש, שהיה אז המפקח על כך, לא ציוני, עמד גם הוא לצד יריביו של רבי חיים ואמרו עליו, בצדק או שלא בצדק, כי מתוך כך שהוא נגד הרב, הרי הוא „מקיל" בקבלת רח"ש, כדי להפחית את הכנסתו של הרב. כשמקורביו של רבי חיים העירו אותו על כך ודרשו ממנו, שימסור את הענין לידי בעל־בית אחר, לא אבה רבי חיים שמוע.

— הוי, מה אתם סחים? מה ענין שמיטה אצל הר סיני? — ענה

למקורביו. כי לא רק שכל השאלה של כסף לא היתה חשובה בעיני רבי חיים, לא יכל להעלות רעיון על לבו, כי משום שיש מחלוקת בענין הת"ת יביא הוא לידי כך, שמי שהוא יעלב על ידו.

המחלוקת בבריסק לא נמשכה זמן רב, ועם האנשים שעמדו בראש המלחמה שב רבי חיים להיות ביחסי ידידות בכל עניני העיר. אבל בתוך נפשו השאיר הדבר רושם, ביחוד גבר בלבו החשש, כי רבים מן הציונים אומרים להכניס תקונים לתלמוד־תורה ולחנוך היהודי בכלל. ה„חשד" הזה ודאי לא היה חשד שוא... אבל הוא בא לידי בטוי בכתבו של רבי חיים בצורה אחרת מכפי שרצה. בימים ההם פרסמו ספר תעמולה נגד הציוניות בשם „אור לישרים", ושם יש מכתב מאת רבי חיים, שבו הוא כותב על הציונים „הידועים במקומותיהם לרעה". אלה שידעו את רבי חיים ותכונתו הנפלאה והזהירותו בכל בטוי, שאלו אותו, כיצד יצא מפיו בטוי חריף, ענה מתוך ודאות, כי הוא כתב: „ו מ ה ם הידועים במקומותיהם לרעה". „הבדל" קטן, שהמו"לים הגיהו אותו „קצת"...

במקרה אחד נראתה דעתו התקיפה של רבי חיים. הפרופיסור המפורסם ח ב ו ל ס ו ן מפטרבורג חגג את יובלו ומכל הערים שלחו לו טלגרמות של ברכה. גם רבנים מפוארים שלחו לו ברכה. הרי כאילו שכחו את המרתו וזכרו לו רק את הגנתו בענין „עלילת דם" בספריו שכתב במקצוע זה. הוא עצמו, חבולסון, היה מקורב לרבנים ולמשכילים, היו מספרים עליו שכתב: „ועכשיו ש„נוצרתי" כאילו לא נוצרתי"... בבריסק נאספה קבוצה של עסקנים וחברה טלגרמה של ברכה לחבולסון. באו לר' חיים לבקש את חתימתו. אבל הוא ענה קצרות ונמרצות:

— למשומדים איני שולח ברכה.

התחילו, כנהוג, טוענים ומוכיחים, כמה טובות עשה חבולסון ליהודים ומה רבה התועלת שהביא וכו'. אך רבי חיים עמד על דעתו: — אפשר שכן הוא, אבל מומר הוא מומר ועם מומר אין לי עסק.

ואף על פי שרבי חיים היה מתהלך בנחת ובנעימות עם כל אדם כקטן כגדול, כפשוט כמלומד, אך כלכל לא יכל בשעה שעם־הארצות הרימה ראש. היה מעשה בשדוך בקרב משפחתו שרבי חיים קרא מתוך מרירות:

— השידוך עצמו לא רע, אבל המחותן הוא עם־הארץ.

וכששאלו אותו, וכי מה בכך, מכיון שהוא יהודי כשר ויודע בעצמו שאינו בן תורה, הרי יהיה מכבד תלמיד חכם. ענה רבי חיים:

— ודאי שידוע לו, כי עם הארץ הוא, אלא שלפי דעתו יש בזה משום יחוס...

בעימות פניו ומתיקות דבורו התבטאו ביחוד בשיחותיו של רבי חיים עם ילדים קטנים, אפילו ילדי הרחוב. פעם אחת, כחום הקיץ, באחד „מתשעה הימים", עמדנו ליד חלון פתוח בביתו של רבי חיים ועסקנו בשיחה. והנה ילד קטן רץ, חור פנים וקרוע בגדים, ועומד ברחוב וקורא אל רבי חיים:

— אמא שלחה אותי לשאול, אם מותר לי לאכול חתיכת בשר בתשעה הימים.

משיב לו רבי חיים:

— לך הביתה ואמרת לאמך, שתתן לך בשר לאכול ושגם היא תאכל בשר. השמעת? כך תאמר לאמא: גם אתה וגם היא תאכלו בשר.

ואל האנשים שעמדו מסביב לו אמר רבי חיים:

— כלום אינכם רואים? ילד חור, ודאי שאמו היא אשה חלשה...

ל״ג

הרואה את הגולד

בשאלות גדולות ועבודת הכלל היה רבי חיים עוסק מימי נעוריו. כי אביו, רבי יוסף דוב, היה מראשי המדברים באספות הגדולות בפטרבורג, ובהיותו בוולוזין הרי ודאי שבא לידו של רבי חיים להשתתף במועצות לפני נסיעתו של אבא ז״ל לאחת האספות בפטרבורג או בווילנה ובחזירתו משם. בשנים האחרונות לקיומה של הישיבה בוולוזין, קודם שנסגרה מטעם החוק, לא נעשה שום דבר בנוגע לשאלות שונות שנשאלו מאת הממשלה בלי רבי חיים. לא בכל פעם הסכימו החברים לדעתו, מפני שעל פי רוב היה קיצוני בהשקפותיו, אבל לעצתו הקשיבו תמיד. מענין היה הדבר, בזמן שהיו מתקבלים מכתבים רשמיים או חוזרים בלשון הרוסית, ורבי חיים לא הבין רוסית, לא היה סומך על מה שאמרו לו, כי כך וכך כתוב בגליון. הוא היה דורש, שיתרגמו מלה במלה ופעמים שאירע, כי הוא הוכיח למתרגם ה״ידען״, ש״פירוש״ השורות האלה הוא אחר לגמרי מכפי שבאר לו בתחילה. לאחר שתפס רבי חיים את התרגום מלה במלה, הראה ״חריפות״ רבה בהבנת התוכן של הדבר כולו. וכך היה בנוגע לתשובות על אגרות שונות, שרבי חיים היה פוסל בטוי זה או אחר, גזרה שיפרשוהו שלא כהלכה.

כמה פעמים היה רבי חיים מלוה את אבא ז״ל לווילנה לאספה, או שהיה נוסע לשם לבדו. אבל כל זה לא היה ידוע בעולם הגדול, וגם בשנים הראשונות לרבנותו בבריסק לא נודע כעסקן צבורי. חשבו אותו לאדם הסגור יותר מדי ב״ארבע אמות של הלכה״, עד שיתן לבו לעניני חול.

גם היה ידוע, שלא לבד שאינו יודע לשונות, אלא גם שאינו מתענין בעתונים ובחדשות העולם והוא מתנגד עיקרוני להשכלה חדשה. אך על צד האמת ידע רבי חיים את העולם הגדול והבין הרבה במלי דעלמא. ואפילו חדשות מן העתונים ידע תמיד, אם גם מ„כלי שני", ופעמים שמסרו לו ידיעות מסולפות, אבל המאורעות הפוליטיים הגדולים, הפנימיים והחיצוניים, היו נהירים לו, ולעתים קרובות היה מביע רעיונות מקוריים ועמוקים בשאלות אלו. וגם הבין הרבה מן החיים המסחריים ובמדה ידועה היה מעונין בתכניות מסחריות שונות אשר מצאו חן בעיניו בשל ה„המצאות" שבהן.

היו כמה סוחרים ממקורביו, כמובן, יהודים מופלגי תורה, שהיו גדולים בעולם המסחר, בבריסק ומחוץ לבריסק, בעיקר במינסק, שלא היו עושים שום צעד חשוב בעסקיהם בלי המלך תחלה עם רבי חיים.

אחד הסוחרים הגדולים בבריסק עמד לפני פשיטת רגל במסחרו, נעשה רבי חיים „יועץ" לו, ובכל בוקר היה בא ומביא לרבי חיים את מכתביו ונמלך בו מה להשיב. וכל זה לא נעשה כדרך שחסידים באים אל הרבי לקבל מפיו ברכה, אלא כדרך שסוחר בא לחברו המומחה והמנוסה יותר ממנו לשאול עצה מעשית.

אחד מבני משפחתו של רבי חיים היה לו בית־חרושת לתעשית מי־סודה בעיירה לא רחוקה מבריסק. פעם אחת בא האיש לבריסק, וכשנכנסו בשיחה של תורה, ראו כי הוא בעל כשרונות גדולים ותלמיד חכם במלוא המובן. אמרו במעמדו של רבי חיים: „למה לו לאברך כזה העסק שלו עם בלבול המוח בזמן שיכול היה למצוא רבנות הגונה?" השיב רבי חיים:

— אילו היה לי בית־חרושת למי־סודה, הייתי גם אני מסתלק מן הרבנות של בריסק...

באירוניה זו היה הרבה מן הרצינות. רבי חיים היה מכבד מאד תלמידי חכמים המתפרנסים מיגיע כפם, אם רק אינם מזניחים לגמרי את לימוד התורה. רבי חיים הבין יפה גם את הצדדים החיוביים והשליליים של יהודים סוחרים. על אחד הנדבנים הגדולים, שלא מנע עצמו מכל איש ובכל זמן והיה נותן תמיד ביד רחבה, אמר רבי חיים פעם אחת:

— הרי זה אדם נפלא, בעל־צדקה אמתי, אלא שמום אחד יש בו, הוא ניהנה יותר מדי ממתן צדקה, רוצה היה שהלה יהא זקוק והוא יהא נותן...

מעניני־הכלל הגדולים, שרבי חיים הופיע ברבים, היתה האספה הגדולה הראשונה שהשתתף בה, אספת רבנים בווילנה. באספה זו היו הרבנים החשובים שבחשובים וגם האדמו"רים המפורסמים. עמידתו של רבי חיים ודעותיו שהשמיע באספה זו הפתיעו אפילו את המקורבים ביותר אליו. כל דבור וכל רעיון שהביע היה קולע, מקורי והולם. בין השאלות השונות שעמדו על סדר היום היה ענין הרבנות. בעוד אשר כמעט כל המשתתפים באספה רצו לחזק את כחם של הרבנים בעזרת חוקי הממשלה, היה רבי חיים המתנגד העצום לכך. הוא היה מחשיב מאד את הכלל הגדול: „אל תתקרב לרשות". כשהציעו לקבל החלטה, כי בעיר שיש בה רב לא יבוא רב אחר להיות מסיג גבולו הפליט רבי חיים את דעתו מעל מקום מושבו — כי בניגוד לכל השאר לא עמד לנאום ומימיו לא הקדים „הקדמות", אלא הביע את דעתו בקיצור ובחריפות:

— מפני מה אין מחליטים בו בזמן, שגם החנונים לא יהיו מסיגי גבול חבריהם? מדוע זה נדאג רק לרבנים? שמא תאמרו, משום שרב עוסק בעבודת הקודש? אם כן, איפכא מסתברא, יגדיל תורה ויאדיר!

ושוב כשדנו בדבר, כי יחייבו את הרבנים, כמובן את הצעירים שבהם, שילמדו רוסית, כדי שיוכלו לעמוד ב„בחינה של רב בפולין", משום שקוו על ידי כך לדחוק את רגלי „הרבנים מטעם" והביאו נימוקים, שיש צורך לדעת רוסית. נענה רבי חיים ואמר:

— ודאי, ודאי צריכים לדעת רוסית. המעט מה שצריכים לדעת! צריכים לדעת גם את התורה ואין יודעים...

בכל טבעו ומהותו היה נגד גזרות, לו גם תהי הגזרה טובה שבטובות. לדעתו, הרב הראוי לשמו הוא בעל ההשפעה הראויה ואין צורך לחזקו ולסעדו, ובנוגע ללשון הרוסית — תלמוד תורה עדיף בשביל רב.

באספה זו היה רבי חיים האחד, שהעריך את המצב הפוליטי החיצוני בדרך נכונה יותר מכל שאר הנוכחים. האספה אמנם היתה סגורה בכל חומר,

אבל בא עליה אישור של הממשלה, ולפיכך החליט היושב ראש, רב חשוב מאד, בהסכמת כל שאר הרבנים, לשלוח טלגרמה אל הקיסר ניקולי השני „ברגשות הכנעה", כפי שהיה נהוג אז, רבי חיים משך בכתפיו ואמר:

— מפני מה יש לשלוח טלגרמה לרשע כזה, אם אין הכרח לכך?

— כמובן, נשלחה הטלגרמה ולמרות המנהג והנימוס לא נתקבל אפילו אישור על הטלגרמה. רבים מאלה שהיו באספה הבינו אחרי כן, כי הדין היה עם רבי חיים.

בזמן האספה ספרו על מקרה שלא נשמע כמוהו שקרה לפני זמן מה בווארשה, שאחד היהודים, לא נתן למול את בנו והילד מת אחרי כן, ולא הניחה הקהלה בווארשה להביאו לקבר ישראל. כל הרבנים שהיו באספה הצדיקו את מנהיגי הקהלה בווארשה, שהיו עומדים בפרץ. רבי חיים היה האחד שהביע דעה אחרת בענין זה. הוא אמר:

— אין דין כזה, כי מי שלא נימול יצא מכלל ישראל ואין להביאו לקבר ישראל. אבל ודאי שמותר וצריך לעשות „סיג" ו„גדר" נגד הפקרות. ואזי מן הראוי לא להביא לקבר ישראל את אבי הילד, לאחר שימות, אולם מה חטא ילד חף־מפשע זה?

כמובן, אילו השמיע אדם אחר דעות בלתי מקובלות כאלה, היו משתיקים אותו או לפחות מקטרגים עליו קטרוג גדול. אבל מפיו של רבי חיים, שכבר אז היה בר־סמכא גדול, אולי הגדול, בעולם הרבנים והלמדנים, היה הכרח „לבלוע" הכל ולקבל מרות... הכרח היה לציית לו, אם גם לא אבה. בבואו אל אותה האספה בווילנה, שמע רבי חיים, כי בין המוזמנים כאורחים לאספה מבין נכבדי וילנה נפקד מקומו של צעיר אחד ממקורביו. כאשר שאל, מפני מה לא הזמינו את המדובר, בשעה שקשה היה באותם החוגים לשכוח את שמו, קבל את התשובה, כי האדמו"ר מליבאוויץ, שהיה אז „הרוח החיה" באספה ועליו היה מוטל להשמיע את דעתו בנוגע לכל עניני האספה, מחק את השם הזה מתוך הרשימה, מפני שהאיש היה ידוע כציוני... רבי חיים, שהגה חבה לציונות לא יותר מן האדמו"ר מליבאביץ, לא קבל נימוק זה ושלח להגיד לרבי מליבאביץ, כי אם רוצים שהוא, רבי חיים, ישתתף

באספה, ישלחו מיד את ההזמנה לאיש הנזכר... למותר הוא להוסיף, כי הדבר הזה נעשה מיד.

אספה גדולה אחרת, שבה השתתף רבי חיים, היתה האספה הראשונה של „אגודת ישראל" בקאטוביץ. היה, כנראה, זמן שרבי חיים היה קרוב אל הרעיון להספח על ה„אגודה" ולפיכך נסע לאספת היסוד. זו היתה השתתפותו הראשונה של רבי חיים וגם האחרונה בהסתדרות זו. לכמה אספות גדולות וקטנות מסוג זה לא נסע עוד. בשעת האספה בקאטוביץ היה רבי חיים בבחינת „השמש", שסביבו הלכו „כוכבים" רבים. באספה זו היה גם ידיד־נעורים של רבי חיים. זהו יצחק סובלסקי, עורך „היהודי" אז בלונדון וקודם לכן המו"ל של „כנסת הגדולה" בווארשה. סובלסקי למד בוולוזין בימי נעוריו של רבי חיים, ובהיותו איש בעל כשרונות גדולים — שלא מצאו אחרי כן, לצערנו, שמוש כראוי — היה ידיד קרוב לרבי חיים. עברו שנים רבות מאז לא ראו איש את אחיו ואחרי כן נפגשו יחדיו בקאטוביץ. דרכיהם של שני האנשים היו שונות מאד; רבי חיים עמד אז על המדרגה העליונה ולדבריו הקשיבו רבבות אנשים. אף על פי כן סמך סובלסקי על ידידות משכבר הימים, והיה מדבר עם רבי חיים כאיש לרעהו הקרוב לו. בדברם על ענינים שונים, אמר לו סובלסקי לרבי חיים:

— יש לי קטרוג על כבודו. הגה שלחו לו כתב רבנות מניו־יורק והוא לא שעה לזה. אילו היה כבודו באמריקה, כי אז היה עושה שם לטובת היהדות הרבה יותר מאשר במקום אחר.

השאלה נשאלה ברצינות גמורה, כי סובלסקי, בשבתו שנים רבות בלונדון לא מצא שם את הסביבה שחכה לה ובמדה רבה היה זכאי לה, ולכן הביט מתוך תקוה ובטחון על היהדות האמריקאית, ששם היה מוצא בבואו לעתים קרובות את הסיוע הצפוי, ובשעתו נבא בעל פה ובכתב, כי עתידה כל היהדות להיות תלויה באמריקה. השמועה שהגיעה אליו, כי שלחו לרבי חיים כתב־רבנות מניו־יורק, יסודה היה בטעות, ודאי משום כך, שלפני בואו של המגיד־דמתא מווילנה, רבי יעקב יוסף לניו־יורק הזמינו לכהונת רב הכולל את אחי רבי חיים מברלין, ובעיניו של סובלסקי, נתחלף ברבי חיים

סולובייציק. על כל פנים, בשעה ששאל סובלסקי על הדבר את רבי חיים במעמד עשרות אנשים, שהיו מסביב לו בבית־המלון בקאטוביץ, נשמעה שאלה זו כמופלאה מאד. בעת ההיא עדיין היתה אמריקה רחוקה מאד מהיות מוחזקת לגורם חשוב בחיי היהודים, ביחוד בחוגים הדתיים. העריכו אז את חשיבותה של אמריקה מבחינה כלכלית, כמקום מקלט למאות אלף יהודים נדכאים ונרדפים מרוסיה. אבל בו בזמן הביטו על כל היוצא לאמריקה כעל אדם אבוד מבחינה רוחנית. ידוע ידעו, כי באמריקה גדול חלול השבת, תלמוד תורה בשפל המדרגה, ומה שנוגע לישיבות לא עלה על לב איש, שאפשר ליסד באמריקה. היחס אל הרב הכולל רבי יעקב יוסף, שהיה מן הרבנים החשובים ורבי־ההשפעה בדורו, ולאחר שהובא לניו־יורק ברוב פאר והדר נתנו לו לרעוב כמעט — גם זה לא הוסיף חן ליהודי אמריקה בעיני המנהיגים של היהדות המסורתית. אם היו אנשים שאמרו בלבם, כי יהודי אמריקה אף הם אינם „אבודים" ויש צורך לבקש גם שם תחבולות לחזוק היהדות, הרי הרעיון היה כרוך במשהו מן „הדור החדש", „רב לרוח הזמן", „מחצה על מחצה", מפני שמחשבה משונה, שאפשר לדבר על יהדות שלמה „בארץ החדשה", באמריקה, לא עלתה על לב איש... וכאן באים ושואלים שאלה כזו, בצורה ברורה וישרה, מפי האיש, שהוא סמל החיים הדתיים והמסורתיים הקיצוניים, הן בדעותיו והן בדרכי חייו, מפי רבי חיים סולובייציק! האנשים שהיו באותו מעמד חכו, שרבי חיים ישיב או בצחוק עמוק או סתם במלים אחדות של ביטול. אולם רבי חיים הראה גם כאן את דרך מחשבתו המקורית. הוא שמע במנוחה גמורה את דברי המוסר מפי סובלסקי, מפני מה סרב לקבל כתב־רבנות של ניו־יורק, וענה על זה:

— כן צדקת ולא צדקת. לא צדקת, מפני שכל המעשה לא היה ולא נברא, מעולם לא הציעו לי כתב־רבנות מניו־יורק ואני שומע זאת היום בפעם הראשונה. אבל בכל זאת כן צדקת. מפני שלפי מצב היהודים כעת אין להמתין להזמנה מאמריקה, אלא כל מי שהוא בעל השפעה פחות או יותר מחויב לנסוע לאמריקה ולבקש שם את הדרך לתקן את המצב הרוחני של היהודים.

ולהלן מוסיף רבי חיים לבאר:

— איני רוצה לנגוע בשאלת ארץ־ישראל. כמובן, לא אמריקה ולא שום ארץ אחרת אינה דומה לארץ־ישראל. אבל כשמדברים על ארצות הגולה, הרי אמריקה בזמן הזה חשובה הרבה יותר ליהודים מרוסיה. ודאי יש באמריקה חלול שבת, ודאי יש באמריקה אכילת טרפות, ודאי אין מלמדים את הילדים תורה כמו שראוי להיות, אבל בכל זה הרי היהודים אשמים ולא אחרים, משום שמכיון שבארץ שורר חופש יכולים היהודים להתכנס ולשמור שבת, לסדר עניני כשרות וליסד בתי ת"ת וישיבות על צד היותר טוב. אלא מאי, היהודים עצמם אינם רוצים? ולפיכך איפוא מחויב כל איש שבכחו להשפיע שלא יחכה להזמנה ועליו לעזוב את רוסיה ולנסוע לאמריקה, כדי להשתמש שם בהשפעתו. ברוסיה רע המצב, שאין בידנו לעשות מה שאנו רוצים, משום שאין מניחים לנו, לוחצים אותנו ומכריחים אותנו להתקיים כפי רצון אחרים. אבל באמריקה, במקום ששורר חופש, יכולים אנו להיות אדונים לנו וברצוננו הטוב או הרע תלוי הדבר, אם תהיה לנו יהדות טובה או להפך...

לאחר הפסקה קצרה פתח שוב רבי חיים ואמר לסובלסקי:

— על כן הדין עמך, שהוכחתני על שאין אני נוסע לאמריקה, אף על פי שהמעשה בכתב הרבנות אינו אמת. ואם תאמר: מפני מה איני עושה מה שאני אומר? ויש ליישב: ראשית, איני יודע אם היה בי כח להשפיע על אמריקה, ושנית, אמנם עוול הוא. כמובן, יש תרוצים: בנים, בריאות וכו', אבל בכל זאת עוול הוא. הכל עושים עוול!...

ובזה נגמרה השיחה. אם נשים אל לב, כי הדברים נאמרו בזמן שעל מלחמת העולם לא חשב עוד איש ודבר שקיעת היהדות הרוסית לא עלה על לב מישהו, ואמריקה היתה אז „מדינת הזהב" בעיני הכל ותו לא — אז נוכל להעריך, מה הרחיק רבי חיים לשלוח מבטו אל העתיד...

ל"ד

העלוי ממיציט

אחד מן התלמידים החשובים ורבי־הכשרון, זה שאפשר היה לכנותו תלמיד מובהק של רבי חיים סולובייציק, היה רבי שלמה פוליאצ'יק, שהיה מפורסם תחלה בעולם הלמדנים באירופה ואחרי כן בעולם הישיבות באמריקה בשם „העלוי ממיציט". אם אמרנו, כי רבי שלמה פוליאצ'יק היה מפורסם, אין זה מדויק, מפני שאיכותו ומהותו לא היתה ידועה לאיש כראוי. יתר על כן, אף הוא לא ידע את עצמו.

אצל בעלי המוסר יש אומרים, כי מדת הענוה אינה רק בזה שאדם אינו מתגאה במה שיש לו, אלא היא גדולה מזה. הענו האמתי הוא מי שבעצמו אינו יודע את גדולתו ואינו יודע ערכו כראוי לו. ודאי, אין זה דבר קל לעשותו, כי אם אדם מסוגל להבין את ערך חברו ויש לו בכלל עינים פקוחות לראות ולב מבין נכונה, הרי הוא צריך להכיר גם את עצמו במדה הנכונה.

אבל עובדה היא, כי בעל מדות באמת, כל כמה שהוא חכם ונבון לראות ולהבין אל נכון כל מה שמסביבו, נעשה כמוכה בסנורים מכיון שמגיע אל עצמו והוא רואה את עצמו קטן הרבה ממה שהוא באמת. כפי הנראה, כך הוא גורלו של האדם: אין הוא יכול להעריך את עצמו אל נכון, היא רואה את עצמו גדול או קטן מכפי שהוא. וזו היא המדה של עניוות, שיהא האדם נוטה יותר להקטין מאשר להגדיל את עצמו.

רבי שלמה היה בעל מדה של ענוה במלא המובן. פעם אחת ישב במסבה, שעסקו שם בשיחה על ארץ־ישראל, נפלטה מפיו הברה, שהוא היה

רוצה לעלות לארץ־ישראל ולתפוס שם מקום של מורה לתלמוד, אבל דא עקא שאין הוא יודע עברית. על זה אמר אחד ממיודעיו בהלצה:

— מנין לך מה שאתה יודע ומה שאינך יודע, הרי סובר אתה, כי גם תורה אינך יודע?...

ובאמת לא ידע המייצ'יטי מימיו את גדולתו ואת כשרונותיו היוצאים מגדר הרגיל. כי כשם שהיה עלוי בתורה כך היה עוד במדה מרובה מזה עלוי במדות טובות. עניוותו היתה ניכרת בשנות נעוריו. כשבא לוולוזין לא מלאו לו עוד שלש עשרה שנה, רק בוולוזין נעשה בר־מצוה, ובביתנו באחד מערבי שבתות נערכה הסעודה עם הדרשה לכבוד יום בר־מצוה שלו במעמדם של אבא ז"ל ורבי חיים סולובייציק. זה היה אולי המקרה הראשון, שערכו בוולוזין חגיגת בר־מצוה לבן ישיבה. כי בזמן שהיה בא, כרגיל, בחור בן שש עשרה או שבע עשרה לא השגיח בו איש, משום שנחשב לקטן, ואילו המייצ'יטי זכה, שבילדותו הוכתר בתואר „עלוי" ובמשך כל ימי חייו — לצערנו, קצרים היו — נשא כתר זה בכבוד רב.

התואר „עלוי" היה מכובד מאז בוולוזין. לא בכל הזמנים היו „עלויים" בישיבה ולא כל אדם שהיה מכונה עלוי בסביבתו קודם שבא ללמוד בישיבה נתקיים כבוד זה בידו עם בואו לוולוזין. היו כאלה שהיו מכנים אותם „חצי עלוי". גם „חצי עלוי" היה בוולוזין תואר גדול. אחרים היו אומרים בהלצה: „הואיל ו„עלוי" פירושו: גדול בתורה ומשוגע במקצת, הרי „חצי עלוי" פירושו, שאדם זה שגעון יש לו ותורה אין בו"... אבל זו היתה רק הלצה. על צד האמת, אלה המעטים, שהיו בוולוזין „חצי עלויים", היו אנשים בעלי כשרונות גדולים. אחד מי שהיה „חצי עלוי" הוא כעת ראש־ישיבה מפורסם.

המייצ'יטי הקטן והרך בשנים זכה לשם „עלוי" בלי פקפוק. אם היה חסר משהו לתואר־הכבוד הזה, הרי הוא מה שלא היה לו „שגעון" אפילו במקצת מן המקצת. כאדם היה כל כך מיושב, כה ישר, כה פשוט, עד שלא עלה על דעתו של איש, כי בנער הרגיל הזה צפונים כשרונות בלתי רגילים. כשרונו היה בזה, שהיה תופס כל דבר במהירות מפליאה. ברמז ממש הבין מיד מה שחברו רוצה להגיד, ועם זה היה בעל שכל ישר ועמוק. מה שקוראים

בשם „שכל הישר" היה מפותח אצלו, יותר נכון: נטוע בו בכל מאת האחוזים. ממוחו ומפיו לא יכל לצאת דבר שלא הגיוני כליל ועומד בפני הבקורת בכל המובנים.

כשבא לוולוזין ישר מבית אביו בכפר הסמוך לעיירה מ י י צ׳ א ד, עמד תחת השגחתו של אחד מידידיו, שהיה גדול הרבה, בשנים ממנו, מן הבחורים החשובים בישיבה — כעת הוא מן הרבנים המפורסמים בפולין. „ההשגחה" היתה לא פקוח עליו במובן הרוחני, מפני שאז כבר היה מבוגר ברוחניותו, אלא פשוט כדרך שמשגיחים על נער קטן, שבא מן הכפר אל הכרך. ראו אותו „כילד פלא", וכל אחד רצה ליהנות משמיעת תלמודו ולדעת מה שהוא מחדש בתורה. ביחוד התענין בו רבי חיים סולובייציק. לעתים קרובות היה נכנס עמו בשיחה, שואל ומשיב ומסייע לו בדרך להתפתחותו.

ואף על פי שמאביב נעוריו היה נודע לתהלה ובכל מקום שהיה נמצא היו משוחחים עליו, והלמדנים הגדולים והקרובים להם היו מתיחסים אליו כמו אל אדם היוצא מגדר הרגיל, היה בכל זאת סובל הרבה מאד. בשנים שלאחרי כן, כשהיה כבר מבוגר, היה מצטער על זה שלא היו לו נעורים.

בהיותו ב ב ר י ס ק, בעברו על פני בית הפרוגימנסיה, ששם לומדים נערים עד גיל חמש־עשרה או שש־עשרה, ובראותו כיצד הגימנזיסטים הללו רצים אנה ואנה כשמגיעה שעת הצהרים, ואחד קופץ על חברו, ואחד מדביק את חברו, ורוח של ילדות, שמחה של ילדות, שוררת בין החבורה, היה הוא, רבי שלמה, אומר מתוך צער עמוק: — מפני מה לא היה לנו דבר כזה בילדותנו אנו? וכי היה גורם נזק לתלמודנו, אלו היינו מתירים לעצמנו פעם ביום מעט קפיצה או מעט דיצה?

הגלות האמתית היתה נסוכה על פניו. תמיד חורים, העינים מביטות למרחק, המוח שקוע במחשבה, הלב רוצה ליהנות מן ה ה ו ה ואין לו, ובעל כרחו הוא הוגה ב ע ת י ד. האדם רוצה להיות ברשות היחיד שלו, ברשות עצמו, ואינו יכול: יש עין צופיה עליו.

וכל מה שהאדם גדול יותר, חשוב יותר, רבים „המשגיחים" עליו... המייצ׳יטי סבל בימי נעוריו מן האנשים הרבים שידעו מה גדולים כשרונותיו,

מה מחונן הוא בסגולות של „עלוי", והם צפו כי עתיד הוא להיות אחד הגדולים של הדור הבא, ועל כן... ועל כן לא התאמצו לשפר ולתקן את חייו. הם רק שמרו עליו מכל משמר שלא „יתקלקל", חס ושלום... בזמן שהישיבה בוולוזין נסגרה נסע יחד עם בני ישיבה אחרים למינסק. שם ידעו עליו ועל גדולתו — והוא אז בן ארבע־עשרה או חמש־עשרה — והחשיבו אותו במדה רבה כל כך, עד שבדקו אותו אם הוא לובש „ארבע כנפות"... את העלבון הזה לא יכול נשוא בשעת מעשה ולסלוח ימים רבים אחרי כן. ובדין הוא; כי מלבד אשר „שיטה" כזו בחנוך מזיקה מאד, הנה מוכיח הדבר, עד כמה מעט הבינו לרוחו. כי כשם שהיה בשנות נעוריו גאון, כך היה גם צדיק. הוא היה תמיד אדם שלם בנשמתו, בעל תמימות במשמעותו המעולה של מושג זה. כל שמץ של צביעות היה רחוק ממנו. אי אפשר היה לו, אי אפשר ממש, לרמות מי שהוא או להוציא מפיו דבר שאינו מאמין באמתותו. ואותו הקיפו אנשים הבודקים בציציותיו, ואלה היו מיטיביו ואנשי חסדו!

בשעת־הכושר הראשונה נסע לבריסק אל רבי חיים. בינו ובין רבי חיים, למרות ההבדל בשנים ובמעמד, היה קשר־ידידות טבעי. מי עוד כרבי חיים עם עמקותו בתורה ואהבתו לבני תורה יכול היה לחבב את המייצ'יטי? רבי חיים היה מדבר עליו תמיד מתוך התלהבות רבה וחבה יתרה. השם שלמ'קה, בשעה שרבי חיים היה מדבר אליו או עליו, יצא תמיד מפיו באהבה. כשהיו משיחים בדברי תורה והיו מגיעים לענין עמוק, היה רבי חיים פונה אליו תמיד בחביבות מיוחדה:

— ובכן, שלמה'קה, מה דעתך?

ולעתים קרובות היה המייצ'יטי משיב, כדרכו, בחשאי, לא נשמע קולו כמעט, במלים מועטות, כאילו אמר דבר של מה בכך, ותשובתו היתה מפליאה במהירותה ובבהירותה את כל השומעים אף רבי חיים בכלל. רבי חיים היה תמיד מתענג על הערותיו של המייצ'יטי ולעתים לא רחוקות היה מביע את תענוגו זה. רבי חיים היה רגיל בכל הזדמנות, כשרב מפורסם היה עובר דרך בריסק, להציג את המייצ'יטי ולמשוך אותו לתוך שיחה של תורה, כדי להראות את גדולתו של תלמידו החביב.

המייצ'יטי בעניוותו הנטועה בו ובצניעותו שאינה רגילה היה תמיד מבקש תחבולות להמנע מפגישות כאלה. הוא לא יכל נשוא באופן פיסי, כשהכל מביטים אליו והוא המטרה לכל העינים. פעם אחת עבר רבי איצל הפוניוויזי דרך בריסק וישב כל היום אצל רבי חיים, חפשו את המייצ'יטי ולא יכלו למצאו. רק ממחרת היום, לאחר שנסע האורח, יצא מ"מחבואו", כאשר שאלו אותו מתוך נזיפה, מפני מה הסתתר, ענה ואמר:

— כי הוא, רבי איצל, גדול בתורה, אני יודע, ואם אני בן תורה או לא, מה לו ולזה?

ולא רק בדברי תורה אלא גם במילי דעלמא היה צנוע מאד. עם כל פרסומו היה חי בדחקות רבה, היו זמנים שרעב ללחם ואיש לא ידע, לא היה לו בגד ללבוש והוא לא התאונן לפני איש. וכשם שלא שתף איש בעניותו החומרית, כך לא סח לאיש על עשירותו הרוחנית. ידידיו הקרובים לא שמעו מפיו דבר על ידיעותיו בהנדסה, אף על פי שהיה עוסק בזה וקנה לו ידיעה רבה. הוא ידע גם הרבה ממיטב הספרות הרוסית ובמקצת גם הגרמנית. שאלות עמוקות העומדות ברומו של עולם, שהחבורים הספרותיים המעולים מטפלים בהן, היו נהירות לו ועל כמה מהן היו לו דעות משלו. מעטים מאד, אפילו מן המקורבים שבידידיו, ידעו על זה. בחוג הקרובים אליו ידעו מעט גם עד כמה רבה ועמוקה היתה התעניינותו בציונות ובזמן האחרון בתנועת המזרחי.

וכשם שמדה היתה בו להקטין את ערכו הוא, כך הבין והגן תמיד על חברו. מימי נעוריו — בזמן שאדם רגיל לבקש מומים בחברו וכח ה"בטול" שורר אצלו לגבי הדומים לו ביחוד לגבי קטנים ממנו — לא ידע המייצ'יטי תכונה זו. לעתים קרובות היה מבקש לתקן את טעותו של חברו וגם התאמץ לפצל דעה נכונה מתוך טעותו של חבר.

רק פעם אחת השתמש בהלצה נאה כלפי אדם ידוע, שהתיחס אליו מתוך בקורת. וזה היה במעמדו של רבי חיים. אמר לו רבי חיים קצת בהלצה וקצת ברצינות, כי מזה מוכח, שאין לו אמונת חכמים. ועל זה ענה המייצ'יטי כדרכו, בחשאי וברוך:

— חס ושלום, אמונת חכמים יש לי, אלא שאין אני מאמין, כי פלוני הוא חכם...

אבל בה במדה שרבי שלמה פוליאצ'יק היה נראה מבחוץ שקט, היה מבפנים אי־שקט. תמיד היה מבקש, שואף, רוצה להשיג יותר ויותר מן האוצרות שרכש. בהיותו מסור בלב ונפש לרבי חיים ובדעתו את גדולתו של רבי חיים, עשה בכל זאת נסיון, כדרכו, בחשאי ואיש לא ידע, אפילו מבין חבריו הקרובים, לעזוב את בריסק וללכת לישיבות אחרות. הוא רצה גם להכיר את „דרך המוסר" ולשם כך נסע לסלאבודקה, שישב שם זמן מה.

בין הרב הגדול ותלמידו הנפלא היו יחסי גומלין. שנים רבות לאחר שעזב רבי שלמה את בריסק והלך בדרכו שלו, לא חדל רבי חיים לדבר ולהגות מתוך חבה גדולה וכבוד רב ב„מייצ'יטי". בזמן שהיה רבי שלמה ראש הישיבה בלידה, בישיבה זו שיסד וכלכל לפי רוחו ופעולתו הרב ריינס מלידה, המיסד והמנהיג של מזרחי, היתה שיחה בין רבי חיים ואחדים ממקורביו, נתגלגלו הדברים על המייצ'יטי ורבי חיים ספר עליו מתוך התפעלות רבה. אחד מן החבורה העיר, כי אפשר היה לשער, שמכיון שהמייצ'יטי נעשה מקורב להרב ריינס ובקבלו את המשרה הזאת הרים את קרנה של הישיבה הלידאית, הרי הוא, רבי חיים, מתנגד חריף לציונות ולרב ריינס, יתיחס גם אליו, אל המייצ'יטי, לא בהתלהבות כזו. על זה השיב רבי חיים בבהירות ובחריפות כדרכו:

— מה ענין שמיטה אצל הר סיני? וכי בשביל שאיני גורס את הציונות, איני רשאי להחשיב את הרב ריינס? ואם אין אני גורס את הרב ריינס, איני רשאי להעריך את ישיבתו? ואם איני גורס את הישיבה בלידה, איני רשאי לכבד את המייצ'יטי? יכול אני להיות מתנגד לציונות וחסיד של הרב ריינס, ואני רשאי להיות מתנגד גם לו ולהכיר, כי ישיבתו היא טובה, ואפילו אם גם הישיבה לא לפי רוחי היא, עומד המייצ'יטי בחשיבותו כמו שהיה...

ולא פחות מכל האחרים ידע הרב ריינס להוקיר את רבי שלמה. הוא היה מתגאה בזה, שהמייצ'יטי הוא ראש הישיבה במוסד של תורה

שיסד, ואף כי דרך הלימוד ואופן החידושים בתורה היו אצל הרב ריינס אחרים לגמרי משל רבי שלמה, סבר הרב ריינס, כי כל מה שמחדש רבי שלמה הוא תורת אמת. פעם אחת ישב אצל הרב ריינס רב חשוב וידוע לגדול בתורה. אמר הלה דבר תורה, והרב ריינס העיר לו, כי באותו ענין אמר המייצ'יטי בדרך אחרת ודבריו של המייצ'יטי נהירים יותר. הרב ראה עצמו נעלב, שנותנים את הבכורה לתורתו של המייצ'יטי. אמר לו הרב ריינס:

— כלום סבור כבודו, שבעולם אין גדול ממנו בתורה?

ענה לו הרב:

— מי אמר זאת? ודאי שיש גדולים ממני בתורה.

אמר לו הרב ריינס:

— אם כן, מה איכפת לו, שהגדול הזה ממנו הוא המייצ'יטי?...

ובאמת קשה היה לאדם להכיר את רבי שלמה פוליאציק, הן בשנות נעוריו והן בזמנים שבאו אחרי כן, ולבלי היות מלא התפעלות מגדולתו. כל אלה שבאו עמו במגע היו מוכרחים להודות, כי נפלא הוא בכשרונותיו. האחד, שלא ידע זאת ולא הודה בזה, היה הוא עצמו... הוא לא ידע את עצמו.

כי הוא היה גדול כעלוי בתורה, אך גדול היה שבעתים כעלוי במדות טובות.

ל"ה

נגד ציונות, בעד ארץ-ישראל

בעת ההיא והציונות כבר היתה חזקה מאד כתנועה. כבר נערך הקונגרס הראשון, ואחריו השני והשלישי, וכל קונגרס השאיר רושם עצום על אלה שלא היו שם בבאזל לא פחות ואולי עוד יותר, מאשר על אלה שהשתתפו בו. כל העתונים העברים שיצאו אז — יהודיים לא היו עדיין — וכל הטלגרמות או הדינים והחשבונות במכתבים שנדפסו שם, היו כולם נקראים בתשוקה רבה ועל ידי כמה קוראים מתוך רטט לב. גם המצדדים וגם המתנגדים לציונות השתוקקו לשמוע, לדעת כל דבור וכל בטוי, בקשו להבין כל הרצאה וכל החלטה שנשמעה ונתקבלה בקונגרסים. חסידי הציונות שמחו על כל בטוי מוצלח והמתנגדים חטטו למצוא את הצד המגוחך שבכל דבר, אך כל אחד היה לו ענין בכל מה שנעשה בעולם הציוני. פעמים ששניהם, חסידי הציונות ומתנגדיה, היו מזדמנים לפונדק אחד, וכל דבור שיצא מפיהם של האחרונים, כל הערה שהעירו, דקרו את הראשונים כחניתות מלובנות. והיה הכרח לשמוע ולהחריש, כי על פי רוב היו המתקיפים מן הגדולים, מן הזקנים ומן החשובים שבצבור. מפקידה לפקידה היה אחד מן הצעירים מעיז להעיר הערה חריפה כלפי המלגלגים. וכל מה שגדולים בחכמה היו האישים בתוך הסביבה, שעמהם היו דנים, גדול ורב היה הוכוח, לפעמים מתוך יסורים רוחניים ונפשיים.

היסורים נשאו גם אלה שישבו בברים ק, אשר שם בניגוד לוולוזין היתה מורגשת וניכרת התנגדות לרעיון של חבת ציון וציונות יחדו. המדובר הוא לא רק ברבי חיים סולובייצ'יק, שלפי עיקרי תבונתו היה צריך להיות מתנגד

לציונות. רבי חיים מטבעו היה מן האנשים, שהיסורים הרוחניים מעיקים עליהם. תמיד היה מתירא מפני יום הדין, מפני יום מחר. כל רעיון על מחלה ועל מות דכדך אותו. כל בשורה רעה על מותו של אדם עשתה עליו רושם נורא. יתר על כן, הוא היה אחוז אימה בלתי רגילה לעתידה של הנפש, חושש היה שלא תבוא כליה רוחנית. היה שרוי תמיד בפחד, כי כל תנועה חדשה, כל צעד הנוטה מן הדרך הסלולה עלול להתעות מן היהדות. הוא היה חי ונוהג עולמו בלי התחשב עם כל תנאים שהם, מפני שהדבר האחד שהיה בטוח בעיניו הוא: להחזיק בישן בלי שנוי כל שהוא. הוא הכיר בתנועה הציונית לא רק את הרצון של בנין הארץ, אלא גם כגורם לדעות חדשות ושונות, לבעיות מחודשות בחיי יום יום של היהודים ולכל מהלך מחשבותיהם. דבר זה בלבד היה די, שהציונות תפחיד אותו, כמו שהיה מפחד מפני השכלה חדשה, עתונים וספרים וכל מה שיש בו משום חדש, שלא כמנהג המקובל שנמסר מדור לדור, אפילו בענינים חצוניים. התנגדותו לציונות היתה אפוא התנגדות נאה, משום שבאה מתוך חרדה, מתוך פחד פנימי, מתוך יסורים רוחניים. ואם יסורים בכלל יש בהם כח להוסיף קדושה לאדם, הזוהר של יסורים מפאר ומרומם גם את היחיד וגם את הצבור, הנה קדושים שבעתים היסורים הרוחניים של אישיות רוחנית. ולפיכך בשעה שרבי חיים היה מדבר בשלילה על הציונות או על מנהיגים ציוניים, שהנוער היה מעריץ אותם אז, היה הדבר גורם כאב, כמובן, אך לא במדה כזו כמו הלגלוג של האנשים, שהיו סובבים את רבי חיים, שהתנגדותם באה לא מתוך פרפורי נפש, לא מתוך פחד, אלא מתוך שובע, מתוך נחת, מתוך בטחון בעצמם, בטחון ונחת במדה כזו, עד שאין צורך לבקש ענינים אחרים... וכשם שיסורים מטהרים את האדם ומוסיפים לו זוהר של קדושה, כך השובע המרובה וההנאה העצמית בכחם לעורר גועל נפש ולהיות למורת רוח, אפילו בזמן שבעל הנחת והשובע אינו אשם. טוב לו יותר מדי ואינו מבין את נפש הרעב...

המקורבים ביותר לרבי חיים בשדה עניני הכלל היו שני בעלי־בתים מבריסק, דוד וחתן־גיס. שניהם אנשים אמידים, שניהם בני תורה, שניהם משכילים, שניהם ידעו לכתוב עברית יפה, לשניהם היו ספריות עשירות לא רק בספרים תורניים אלא גם בספרי השכלה. שניהם בנים לרבנים גדולים ומפורסמים. אביו

של אחד מהם היה ממיסדי הישוב החדש בארץ־ישראל, ושניהם, בהיותם יראי שמים, הלכו לרוח הזמן פחות או יותר. אחד מהם היה חשוך בנים, השני נתן לבניו חנוך מודרני, ושניהם לא פחדו, כי „לימוד לשון רוסיה" או „קריאה בספרי השכלה" עלולים להטות מדרך הישר. אבל הם היו שמחים כל כך בחלקם בעולם הזה ובטוחים בחלקם לעולם הבא, עד שלא הבינו ולא רצו להבין, כי אם הרעיון הציוני נכון או לא נכון, התקוות הציוניות יש בהן ממש או לא, ללגלג על זה אסור... שום מלחמה ושום התנגדות אינו גורם כאב כל כך ואינו משאיר בלב זכרונות מדאיבים כל כך, כמו הזלזול ברעיון היקר והקדוש לאדם. „הבטחון" של האישים הנזכרים, שהיו אנשים חשובים כשהם לעצמם, אך קצרי ראות מבחינה רוחנית, לא מנע בכל זאת, שבניו של האחד יהיו כעת מנהיגים באגף השמאלי של הציונות... האם יש בזה משום נקמה, או אולי יכל היה להיות גרוע מזה ומתוך כך יש בזה משום זכות?..

היה אדם שלישי, שזמן מה עמד קרוב מאד לרבי חיים, עוד מימי וולוזין, וגם הוא, אולי שלא מרצון, מרר הרבה רגעים נעימים בנפש צעירים רבים, שבכל לבם ונפשם „התחממו לאורו" של רבי חיים, וכאשר בזו את קדשיהם הרגישו כאילו סילון של צוננים ירד על נפשם המתלהבת... האיש הזה לא נמנה על מעמד בעלי־הבתים, אלא שרוי כולו בעולמה של תורה. אולם בחפץ לב היה נכנס בשיחה „בעניני העולם". בהיותו איש עני מאד, לא דאג על זה, כי ראה את עצמו עשיר בנכסים רוחניים ועוד יותר מזה היה בטוח, כי הוא ובניו ובני בניו ישארו לעולם בטהרתם כפי שעלה ברצונו. בהיותו אב לבנים, היה רגיל בפיו: — בני, אחד מהם יהיה כמו „הנודע ביהודה", אחד כמו ה„חתם סופר", אחד כרבי עקיבא איגר והשאר — גאונים סתם...

לא ארכו הימים והמציאות הביאה לידי כך, שאחדים מבניו נעשו „בונדאים", ומן „הגאונים סתם" לא נשאר אף זכר... אבל בעת ההיא היה האיש השמח בעצמו ובבניו גורם לא פעם כאב בלגלוגו לא רק על הרעיון הציוני ומנהיגיו, אלא גם על הרבנים והגאונים הגדולים והחשובים, שהיה להם עסק כל שהוא עם חבת ציון וציוניות. על רב אחד אמר, שאינו בן תורה, על השני הוציא משפטו, שאינו ירא שמים, השלישי היה חשוד בעיניו שאינו ציוני כלל,

אלא הוא „עושה עצמו כאילו ציוני הוא", וכאשר שאלו אותו על רבי צבי קאלישר, שהיה מתלמידיו של רבי עקיבא איגר, ענה:

— גם זה בתלמידים? — ודאי ישב בקצה השלחן...

ודוקא אלה הדברים של מה בכך, אפשר לומר, דברי הבל, העציבו את החיים, בזמן שהיה הרצון לראות מסביב רק גוי ותפארת...

ועל אף כל אלה מורגש היה בביתו של רבי חיים ומסביב לו אוירא דארץ ישראל. כי רוחו הגדול של רבי חיים אמנם יכול היה אז להתנגד לציונות, אבל מוכרח היה להכיר בנחיצות להעמיד את ארץ־ישראל במרכז פעולותיו. מלבד מעטים יוצאים מן הכלל, היה רבי חיים סולובייציק הרב היחידי, שהרבה כל כך לעסוק בעבודה מעשית לטובת ארץ־ישראל, כמובן, לטובת זה המכונה „ישוב ישן". כמעט כל הישיבות הגדולות בירושלים היו להן באי־כח בבריסק. היו משולחים לעשרות ממוסדות שונים לתורה וצדקה בארץ־ישראל, שהיו באים בזמנים קבועים לרבי חיים לתת לפניו דין וחשבון. מכתבים לעשרות היו באים בכל שבוע מארץ ישראל לרבי חיים ויוצאים למאות מבריסק בעניני המוסדות השונים בא"י. בכל הדבר הקשה בישוב הישן, אם זה היה ב„תורת חיים" או ב„אוהל משה" או „בית היתומים דיסקין" או כל מה שהוא, היו פונים משני הצדדים לרבי חיים ולדבריו היו מקשיבים. המשולחים או השליחים המיוחדים שהיו באים מארץ ישראל בשל עניינים מסוימים, היו נכנסים, כרגיל, עם רבי חיים בשיחות ארוכות על דבר עניניהם המיוחדים וגם על המצב הכללי שם. כמובן, לא כל האנשים שבאו מארץ־ישראל היו בעלי חשיבות ממדרגה אחת. אלה שידעו להתבונן יפה, הבינו מי מן המשולחים היה חשוב באמת בעיני רבי חיים ומי היה מתקבל רק רשמית, אבל לדבריו לא היה ערך רב.

בא פעם אחת משולח מירושלים, יהודי בעל תביעות גדולות ליראת שמים, ושום דבר לא היה טוב בעיניו ושום אדם לא היה כשר לו במדה מספיקה. בשיחה על החוקר והסופר הידוע רבי יחיאל מיכל פינס, הביע המשולח דעתו עליו בדברי שלילה. הדבר לא מצא חן בעיני ה„חבריא" של הצעירים, שהיו מקורבים לרבי חיים. בדעתם שרבי חיים מחשיב מאד את פינס כתלמיד חכם וירא שמים, נכנסו שומעי דבריו של המשולח בויכוח עמו בענין זה והביאו

לידי כך, שהמשולח צריך היה ללכת לרבי חיים ולהשמיע לפניו את דבריו ולשמוע מה יענה רבי חיים.

כיון ששמע רבי חיים דברי עלבון כלפי פינס, נענע בידו ואמר:

— כלך, כיצד אפשר לומר כך. פינס הוא יהודי ירא שמים ולמדן.

המשולח לא מצא דרך אחרת מאשר להאחז בחרם, שרבי יהושע ליב דיסקין הכריז על פינס. כידוע, היה רבי חיים, כאביו רבי יוסף דב, חסיד גדול של רבי יהושע ליב. אבל דבר זה לא הועיל ורבי חיים ענה ואמר:

— אם כן, תיובתא! אך פינס יהודי כשר! — אמר והלך.

אותו משולח נחל שוב פעם כשלון גדול יותר. הוא דבר באחי רבי חיים ברלין, שעלה אז לארץ ישראל לשם תיור, והמשולח מצא בו „עול", כי שאל ספרים מ„גנזי יוסף" — כפי שקראו אז לספריה הלאומית של היום. המשולח המדובר „הסביר", כי אפילו ספר כשר אסור לקרוא או לקחת ממקום שהוא טרפה. וכי סופר כלונץ, בשעה שהוא כותב דברי תורה אסור לקחתם ביד... שמעה זאת ה„חבריא" ובלבם היתה טינא על המשולח וארבו לו. ויהי היום ויראו את המשולח והנה „לוח" של לונץ נושר מכיסו. נטלו את ה„לוח" ושאלו את המשולח:

— היתכן, הרי אמרת, שחבור לונץ אסור בקריאה ופגול הוא, וכיצד הגיע זה לידך?

ענה המשולח העלוב:

— בינו נא, כי ב„לוח" הזה מתואר המוסד שלי ואני זקוק לכך לשם אוסף כסף, ובכן הכרח הוא לי.

ה„תירוץ" הזה, שהיה אולי עולה יפה במקום אחר, לא נתקבל בבריסק. מסרו את הדבר לרבי חיים והמשולח חדל מהיות „תקיף".

לעומת זאת היו משולחים אחרים, שהיו מבלים עמהם ימים מתוך תענוג לשמוע מפיהם על החיים בארץ ישראל, ויותר שידע המשולח לספר פרטים, גדל וארך יותר העונג להקשיב לדבריו. רבה היתה התשוקה לשמוע ולדעת לא רק על ארץ־ישראל הרוחנית, אלא משתוקקים היו לשמוע על מראה ארץ־ישראל הממשית, ביחוד על ירושלים, כיצד חיים שם, כיצד מתפרנסים, איך

מתלבשים, מה מראה הרחובות וכדומה. כל פרט ופרט שהיו שומעים גרם תענוג. כל ידיעה שנוספה העשירה את הנשמה ושימחה את הלב. אחד משולח כזה, או שליח מיוחד, היה רבי יוסף ר ל ב ג, יהודי נעים, נאה בחיצוניותו וכשר בפנימיותו, בלי תביעות גדולות ובלי טענות מיוחדות. בדברים פשוטים, בלי מליצות, היה מספר על מראה ירושלים, כיצד חיים שם היושבים על התורה, מה עושים אלה שאינם עוסקים בתורה. בשביל רבים מאתנו היה זה היהודי הראשון מארץ ישראל, שדברו עמו כדבר איש אל רעהו והוא לא הביט מלמעלה למטה כרבים אחרים, המטעימים ומדגישים בכל דבור, שהם באים מארץ הקודש ונושאים עמהם חלק מן הקדושה...

המשולחים נוהגים לספר דברים שונים על אישים ידועים. משולח אחד סח על אחד הרבנים, שהוא מקובל גדול. נענה רבי חיים ואמר:

— את זה איני מבין. מנין יודעים שהוא בקי בקבלה? בעצם, השאלה היא: מנין יודעים שאדם הוא למדן? אם הוא ע צ מ ו אומר זאת — הרי סימן הוא ש א י נ ו יודע, אך אנו, המבינים את התורה, יודעים, שאמנם יודע תורה הוא. אבל בנוגע לקבלה הרי אין אנו מבינים כלום. ובכן מנין אנו יודעים, כי האחד יודע? נשאר רק זה, שהוא אומר על ע צ מ ו, והרי מכאן ראיה ש א י ן הוא יודע...

מחלוקת בשל „מוסר"

בימים ההם נתעוררה בעולם התורני מהומה בשל מוסר או ביתר דיוק: בשל „בעלי מוסר". שאלת ה„מוסר" כשהיא לעצמה היתה דבר שבעבר. לפני דור אחד, בזמן שרבי איצל בלאזר, שהיה יושב בקובנה, ורבי שמחה זיסל, שיסד מוסדו תחלה בגרובין ואחרי כן קבע מושבו בקלם, ששם עמד בראש „תלמוד תורה" — שניהם תלמידים מובהקים של רבי ישראל סאלאנטר — התחילו להפיץ את השיטה של לימוד מוסר, היתה אז המלחמה בעיקר, אם טובה היא שיטה זו או לא. אז היה הזמן, שדברו על המוסר כעל שיטה, דרך חדשה בחיים של יראת שמים. לא היתה שאלה בדבר לימוד או עיון בספר מוסר זה או זה. רבי ישראל סאלאנטר ותלמידיו הרחיקו ללכת הלאה מזה. הם שאפו לברוא פולחן חדש ביראת שמים. במקום שאמרו: חייב אדם ללמוד תורה, כדי שידע לשמור מה שכתוב בתורה, באה שיטת המוסר ואמרה: חייב אדם ללמוד תורה ואחרי כן להכשיר עצמו לשמירת התורה. במקום זה שרגילים לחשוב, כי אדם צריך לעשות את המצוה ולהזהר מן העבירה, משום שהמצוות ניתנו לעשותן ועבירות נכתבו, כדי שלא יעשו אותן, באה שיטת המוסר ואומרת: לא סגי בזה, אדם צריך לעשות מצוה מתוך הרגשה, כי על ידי עשית המצוה הוא נעשה טהור יותר, קדוש יותר, נשמתו מתעלה; ולהפך, בשעה שאדם בא לעבור עבירה, הרי זה לא רק שיעשה דבר האסור, אלא שלא יהיה בו הרצון לעשות את העבירה, משום שמשפילה היא, מטמאה, ואם עובר אדם עבירה, אין הוא הגון כראוי. כדי להגיע לידי מדרגה

זו, שהאדם לא רק ישמור את המצוות ויזהר מן העבירות, אלא שהן תשמשנה לו בחינת הנפש, דבר זה עצמו צריך לימוד. חייב אדם ללמוד לא רק כדי לדעת, אלא יותר מזה: ללמוד כיצד לרצות וכיצד לא לרצות. ולפיכך אין שיטת המוסר מסתפקת בלימוד ספרי מוסר, אלא היא דורשת להגות במוסר. ספרי המוסר הם לא מטרה בפני עצמה, אלא אמצעי, דבר מעורר, כדי להגיע על ידם לידי מחשבות הלב, לבחינות הנפש, לתקוני הנשמה.

שיטת המוסר היו לה חסידים ומתנגדים. המתנגדים אמרו, כי המחשבה המעולה והבחינה העמוקה והחנוך העצמי שכרם יוצא בהפסד הזמן והמרץ ולפעמים גם באבוד הכשרון ללימוד התורה. הם אמרו, כי דעת התוריה וה„עסק" בתורה, וממילא גם השמירה על מה שכתוב בתורה, יש להם פעולה יתרה ומעולה מזה, שהאדם שקוע במחשבה ומתוך כך בדאגה ל„אני" שלו, ויהא זה אפילו האני הרוחני.

כאמור, המחלוקת בדבר שיטת המוסר עברה וחלפה זה כבר, וכמו בכל הדברים לא שינתה המחלוקת שום דבר ולא הטתה שום אדם מדעתו. תלמידי רבי ישראל סאלאנטר היו בעלי השפעה ידועה ויסדו ישיבות או „קבוצים" על פי שיטתם, והישיבות הישנות, שהיו נגד שיטת המוסר, הוסיפו להתקיים כשהיו. אירע לשיטה החדשה של מוסר מה שאירע תמיד אצל שיטות חדשות: חסידי השיטה מפרשים אותה פירוש גרוע ומשנים בה הרבה כל כך, עד שנשאר ממנה רק השם בלבד והתוכן נעשה אחר.

אחד מחסידי שיטת המוסר היה רבי יוזל, אותו רבי יוזל שלפני כמה שנים קנה לו שם אצל אחדים לשבח ואצל אחרים לגנאי על ידי קיצוניותו. אמרו עליו, שסגר עצמו לימים רבים ולא נתן לאיש לגשת אליו, מזון היו מביאים לו מן החוץ ומוסרים לו דרך חור מסוים, והואיל ולא רצה שדרך אותו החור ימסרו לו מאכלי־בשר ומאכלי חלב, היו שני חורים — אחד של בשר ואחד של חלב. אם הספור הוא מדויק כך או יש בו הרבה מן ההפרזה, — דבר אחד אינו מוטל בספק, שרבי יוזל היה „פרוש" מן העולם זמן מה. החיים של „פרישות", עם "חורים" או בלי „חורים", אפשר שהם נכונים ואפשר להניח כי לא זו היא הדרך הנכונה. יכול אדם לחשוב, כי זו היא יראת שמים באמת,

ואחרים רשאים לטעון, כי לא זו הדרך הישרה. על כל פנים, אין לזה שום שייכות אל שיטת המוסר, כפי שהבינוה רבי ישראל סאלאנטר ותלמידיו הראשונים. אדרבא, רבי ישראל סאלאנטר נתפרסם על ידי כך שהיה מעורב תמיד עם העולם הגדול. שום רב בזמנו לא הרבה ולא הרחיק לנסוע כמוהו. רבי ישראל סאלאנטר, בעל הרגש של מוסר, בקש להשפיע על היהודים בגרמניה, על היהודים בפאריס, ולא סגר עצמו ברשות היחיד. על רבי שמחה זיסל אמרו, כי בישיבתו אשר בגרובין חנך את התלמידים ברוח חדשה יותר מדי. שם היו מלמדים לשונות לועזיות, מקפידים על מלבושים נאים, ועם כל זה רצה לחנך דור של בעלי מוסר. אם הדבר עלה בידו או לא — זוהי שאלה אחרת. אבל על כל פנים, פירושו של מוסר הוא חנוך עצמי, אך לא כבוש עצמי, שהאדם יבחון ויבדוק את עצמו, אך לא שיכלא את עצמו.

אבל את רבי יוזל כנו בשם בעל מוסר ואחרי אשר יצא מ„מחבואו" פתח במפעל גדול. הוא התחיל מיסד ישיבות חדשות. כמובן, היו הללו צריכות להיות ברוח המוסר. את הישיבה הראשונה יסד בנאווהרדק בעיר זו שזקני רבי יחיאל מיכל אפשטיין, מחבר „ערוך השולחן", שמש שם ברבנות. הדבר נעשה בחשבון נכון, שבחרו דוקא בנאווהרדק ולא בעיר אחרת. בזאמוט — כפי שכינו אז את פלך קובנה, מדינת ליטה כיום — היו הרבה ישיבות, ביחוד הישיבות הגדולות של טלז וסלובודקה. עם זה היה שם ענין המוסר ידוע יפה, גם מחנגדי המוסר וגם חסידיו היו בערים ההן ידועי שם ועסוקים יותר מדי בשאלה זו, עד כדי שיוכל רבי יוזל, שהגשים אז את תורת המוסר, ליסד שם ישיבה או קבוץ בלי מחלוקת ובלי מפריעים. לעומת זאת הנה בליטה של אז, בפלך מינסק, היתה הישיבה היחידה במיר, שאז לא עמדה במדרגה עליונה שהיא עומדת עליה כיום. וולוזין היתה אז סגורה, ולפיכך היה במחוז ההוא מקום לישיבה חדשה לתורה. גם הרבנים במקומות ההם ידעו מעט מאד על הפרטים של שיטת המוסר ועל המחלוקת בענין זה. רבי יוזל היה בשבילם איש לא־נודע ובידעם, כי הוא תלמיד חכם ורוצה ליסד ישיבה — מדוע לא? העיר נאווהרדק עצמה אף היא היתה מתאימה מאד מבחינה גיאוגרפית ורוחנית. גיאוגרפית — רחוקה ממסלת־הברזל, פירוש הדבר,

אין בה שאון רב ואין לה נגיעה רבה לעולם החיצוני. ורוחנית — משום זה, שחשוב מאד בשביל כל ישיבה להקרא בשם רב גדול ומפורסם. הסבא, הרב מנאווהרדק, היה אז אחד הרבנים הנודעים ובני־הסמך, ספרו „ערוך השולחן" היה ידוע בעולם. את הספר הזה לא רק שקנו ועיינו בו, אלא שלמדו על פיו. את מחברו ראו בעולם כפוסק והיו פונים אליו בשאלות־ותשובות לא רק מרחבי רוסיה, אלא גם מקהלות שונות בחוץ־לארץ. שמו היה מפואר וחתימתו היתה חשובה בכל מקום. כל זה, כמובן, הוסיף לרבי יוזל חזוק במפעלו החדש. אפשר שרבי יוזל, שהיה פקח מאד והכיר בטיבם של אנשים, חשב ומצא, כי הלך־הדעות של הסבא יהיה לעזר לו, אם יהיה עליו לעמוד במערכה. ואמנם כוון אל האמת.

משנשמע בעולם, כי עומדים לפתוח ישיבות או „קיבוצים" ברוח המוסר, ואז לא היה ברור עדיין איזו יצירה ילבשו המוסדות החדשים, פרצה מחלוקת עזה. מצד אחד יצאו רבנים, ידועי שם ומפורסמים, במאמרים וקולות־קוראים נ ג ד בעלי המוסר, נגד רבי יוזל, נגד מוסדות־התורה החדשים ובכתביהם האלה פגעו במנהיגי תנועת המוסר באופן אישי במקצת. ואולם מן הצד השני נראו מאמרים ומכתבים וכל מיני כרוזים ב ע ד המפעלים החדשים מאת רבנים גדולים ומפורסמים לא פחות, ושם העלו את ערך המוסר ובעלי המוסר וגם את רבי יוזל עצמו עד לב השמים. המופלא שבמחלוקת זו היה, כי הפילוג בדעות היה גיאוגרפי יותר מאשר אידיאולוגי. כמעט כל מתנגדי המוסר היו אז הרבנים מפלך קובנה, אשר שם צצה וגדלה שיטת המוסר, וכל אלה שיצאו להגן על המוסר היו בני פלך מינסק ובמקצת בפלך ווילנה, ששם ידעו מעט מאד גם על שיטת המוסר, גם על המנהיגים של בעלי המוסר. כי לא היה הדבר אז בגדר סוד, שהמתנגדים אז לא טענו הרבה כל כך נגד השיטה כמו נגד ב ע ל י השיטה, זה הוא גורלו של כל רעיון. בתחלה דנים את האדם לפי הרעיון, זאת אומרת, אם בעיני מי שהוא מוצא הרעיון חן, הוא מחשיב את האיש, ואם לא, יהיה האיש חשוב שבחשובים, רודפים אותו באף ובחימה. אבל כעבור זמן מה מתמעטת המלחמה מסביב לרעיון, הן בעד והן כנגד, ואז עומדים במרכז האנשים נושאי הרעיון. אם הם מושכים את הלבבות, יש להם ולרעיונם חסידים; ואם

יש להם, לנושאי הרעיון, כח דוחה, מפסיד הרעיון על ידי כך. כיוצא בזה היה גם בנוגע לשיטת המוסר, עם צמיחת השיטה החדשה לא הועיל הדבר, שבראשה עמדה אישיות מזהירה כרבי ישראל סאלאנטר, נגד השיטה ערכו מלחמה, בצדק או שלא בצדק, אך האיש לא הציל את הרעיון. אבל לאחר כך, כשבאו ליסד את ה„קבוץ" בנאווהרדק, דברו פחות על השיטה בתור שיטה, אלא הרבנים, שראו את בעלי המוסר כמרבי מחלוקת בישראל והתאמצו „לבטל" את יריביהם ולפעמים גם לגרום להם כאב... — חרפו וגדפו את שיטת המוסר עם כל המסקנות היוצאות מזה. יצא מדבריהם אפילו שמוטב להבטל מלמוד התורה, מאשר ללמוד „חלילה" בישיבה של בעלי מוסר... וכנגדם האנשים, שמימיהם לא היה להם עסק עם בעלי המוסר, אך רבי יוזל היה בעיניהם סמל המוסר, ורבי יוזל אמנם יכול למצוא חן, משום שהיה אדם נאה, חכם וזריז מאד, כתבו טובות על המוסר. המחלוקת האמתית, אם שיטת המוסר טובה או רעה, נגעו בה שני הצדדים במדה מועטה מאד.

בחזית המחלוקת עמד בימים ההם כמתקיף הרב בורשטיין, שהיה מכונה אז „הרב מריטובה" — בהיותו רב בעירה הליטאית ריטובה. אחרי כן נתפרסם ונודע לשם כרב בטברינג ונפטר בדמי ימיו בירושלים. וכמגן על המוסר עמד בשורה הראשונה זקני, בעל „ערוך השלחן". הסבא היה מוכרח לעשות כך, משום שבעירו בנאווהרדק היה ה„קבוץ" הראשון של רבי יוזל ועליו היה לגונן עליו. לצערנו עשה זקני מה שעשה בהשפעתו של רבי יוזל, שנראה בעיניו כצדיק תמים, והואיל ולא הכיר בטיבו של הגאון מריטובה, הרב בורשטיין, שכבר אז היה גאון גדול, כתב ופרסם זקני דברים כאלה נגד הרב בורשטיין, שגרמו רוגז רב בעולם הלומדים. זקני היה מאותם האנשים, שכשרונותיהם ופעולותיהם באים מאליהם ובמהירות יתרה, ומה שמתעורר בלבם לפי „משקל ראשון" נעשה מיד. ולפיכך קנא „קנאת התורה" ולא חשב מראש על התוצאות של דבור חריף. היו נדפסים דברים חריפים יותר, אך אלה שחסו על כבודו של זקני השיבו ממערכת „הצפירה" מה שנשלח בשמו לשם פרסום.

כמה שנים אחרי כן, כאשר נודע לו לסבא ביתר פרטים, מי הוא הרב בורשטיין וכמה גדול הוא בתורה, חרה לו מאד על שכתב בחריפות נגדו. הוא

היה חוזר על זה לפני בני ביתו. זקני התודע אחרי כן מקרוב גם אל רבי יוזל ולא תמיד הסכים לדרכיו. אבל השמחה, כי אחרי כל הקשיים נתקיים בנאווהרדק קבוץ גדול של תלמידי חכמים וביניהם היו אברכים מפוארים, שיצאו אחרי כן לעולם הגדול — קנגה בלבו של סבא עד ימיו האחרונים. זה גם הביא אותו לכך, שהוקיר את רבי יוזל על מרצו הרב שלא ידע ליאות.

סופה של המחלוקת לא היה רע כל כך כפי שחששו מתחלה. רבי יוזל היה באמת בעל מעשה יותר מבעל מוסר, והוא זכה להרביץ תורה, עד שגם כיום יש קבוצים וצעים חדשים כצמח של פעולתו, של יסוד הקבוץ בנאווהרדק. בנאווהרדק עצמה לא השאירה המחלוקת שום רושם רע. כהוכחה תוכל לשמש העובדה, שלאחר פטירתו של סבא מינו שם לרב אותו הרב בורשטיין ואיש לא הזכיר, שבין הרב הקודם והרב החדש נפלה לפנים מחלוקת. באמת, הכל נשכח בזמן קצר בערך, משום שהמחלוקת היתה רק לשם שמים. ואם כן אפילו אם חלוקי דעות נשארים, הנה בעלי המחלוקת אינם מתנגחים זה בזה. „ואת והב בסופה".

„ערוך השלחן"

אחד המעטים בדור האחרון, שזכה לכך, כי העולם יכנהו לא בשמו אלא על שמו של הספר שעשה למפעל חייו, הוא זקני, הרב מנאווהרדק, הרב יחיאל מיכל אפשטיין. ספרו הוא „ערוך השולחן". הספר „ערוך השלחן" זכה שעוד בחייו של מחברו נחשב לפוסק ולספר־עיון כאחד. אברכים שהכינו עצמם לרבנות ורבנים צעירים, שעדיין לא היו מתוקנים להוראה, למדו מתוך הספר „ערוך השלחן". היו כאלה שלמדו בו תחלה ואחרי כן הלכו אצל המקורות, למן הש"ס ועד „שלחן ערוך", ואחרים נהגו להפך, תחלה למדו במקורות ו„ערוך השלחן" שמש להם לחזור על למודם ולמצוא, את „השורה האחרונה" של ההלכה. והרבנים הגדולים, אלה שלא היו זקוקים לספר כזה, היו בכל זאת מפיקים ממנו תועלת וראו את „ערוך השלחן" כ„ספר שמוש", שאפשר לצאת בו כשיש צורך לברר חיש את הדין ואת ההלכה. ידוע היה, למשל, בחוגי הלומדים, כי „הגדול ממינסק", שהיה גדול בשנים מזקני והיה מפורסם כאחד הגאונים הגדולים בדורו, היה משתמש לגבי כמה „שאלות" בספר „ערוך השלחן". המופלא שבדבר, כי הספר נתקבל לא מפני שמחברו היה בן סמך, אלא להפך, המחבר נודע לשם לאחר שלספרו יצאו מוניטין. כשיצא „ערוך השלחן" בראשונה על „חושן משפט", פלט אחד הרבנים הגדולים, מבני המשפחה שלנו, דבר הלצה ואמר:

— מרבים לחבר ספרים כל כך, עד שאין שמות חדשים בשבילם, ולפיכך נוטלים את השמות הישנים ומהפכים אותם. במקום „שלחן ערוך" עושים „ערוך השלחן".

האיש שפלט מפיו הלצה זו אף הוא ודאי שנה את דעתו וידע להוקיר את החבור החשוב והכביר הזה לפי ערכו הרב. עולם הרבנים „בלע" ממש את הספר „ערוך השלחן". זה היה חבור שלא היה צורך לבקש לו קונים, אלא הקונים היו תמיד חוזרים אחריו לרכוש כל חלק חדש ממנו תיכף לצאתו מבית הדפוס.

שום שוחט לא נגש לבקש „קבלה" קודם שעבר ב„ערוך השלחן" על הלכות „שחיטה וטרפות", ושום רב לא קבל רבנות בטרם שרכש לו את „ערוך השלחן" על „יורה דעה" ו„אורח חיים". והלומדים הגדולים מצאו ענין גם ב„חושן משפט" ו„אבן עזר". „ערוך השלחן" נעשה כמעט לאחד מספרי רומ"ל. ויותר ויותר הוא הולך וקונה שם והכל מכירים בו. אשרי האיש שאינו נקרא בשם שנתנו לו אחרים, אלא הוא נודע בשמו של הספר שהוא עצמו חבר ! ...

מענין הדבר, שחבורו של הספר מופלא לא פחות מהתפשטותו. איש אינו יכול לתאר לעצמו, כי חבור כביר כזה יהא נכתב בתנאים כאלה ובקלות כזו כדרך שהיה כאן. אפילו מומחים בחבור ספרים חושבים, כי ספר כזה, בעל משקל, שאינו רק „חדושי תורה", שסוף סוף אפשר להסכים או שלא להסכים לו, אלא ספר שישמש כפוסק, שסומכים עליו לפסוק הלכה אם כשר או טרפה, אסור או מותר, חייב או זכאי, — ספר כזה יש לכתוב מתוך הכנות גדולות לאסוף חומר, לערוך ולסדר ולהבר, אחרי כן לכתוב ולחזור ולכתוב, עד שיהא ראוי לדפוס. אבל על צד האמת כתב זקני את ספרו „ערוך השלחן" בקלות ובמהירות כזו, עד שכל הרואה זאת היה מעלה בלבו את המושג של „השבעת הקולמס". נדמה היה, כאילו הדברים נכתבים מאליהם...

החלק הגדול של „ערוך השלחן" נכתב בנאווהרדק. שם היה זקני יושב כל היום, מן הבוקר עד הלילה, חוץ משתי שעות בערך, אחרי הצהרים, ב„חדר בית־דין" יחד עם שני הדיינים שלו, כי במובן זה היה זקני „רב" יותר מכמה אחרים. לפי דעתו, החלק החשוב ביותר של רבנות הוא לפסוק שאלות „ולשבת בדין תורה". ואף על פי שהיו לו דיינים חשובים, מופלגי תורה באמת ומומחים בשאלות איסור והיתר ובדיני תורה, והסבא היה מחשיב אותם מאד,

האמין בכל זאת, כי מחובתו הוא, שעד כמה שאפשר יהא הוא הפוסק ולא יניח זאת לאחרים. בשבתו בחדר בית־דין, היו תמיד לפניו ענינים שונים, פה באה אשה לשאול שאלה, שם באים יהודים לדין תורה, פעמים שבאו שותפים להמלך בו בדבר חוזה או סכסוך, ופעמים שנכנסים אנשים לשאול עצה או „לעסוק בשיחה" סתם.

חדר בית־דין היה בימים ההם „המועדון של בני עליה" במשמעות היפה. עמי־הארץ לא היו באים לשם. אנשים אצילים, תלמידי חכמים, משכילים — ונאווהרדק היתה עשירה בהם תמיד — היו באים לחדר בית־דין, על פי רוב בזמן שבין מנחה למעריב, לשמוע חדשות, לדעת „מה אומר הרב" ובכלל „לעסוק קצת בשיחות חולין".

כל הדברים האלה לא הפריעו את זקני. הוא היה יושב אל שלחנו, לידו עמד כסא ועל הכסא היו מונחים תמיד ארבעה ספרים: רמב"ם, חלק מן הטור, שולחן ערוך ואותה המסכת, דפוס של צורה קטנה, בענין שעמד לפניו. וכך, בעיינו פה ושם, היה כותב את ספרו „ערוך השלחן" דף אחרי דף. לעתים רחוקות מאד היה קם ממושבו ונגש להוציא ספר אחר לעיין בו. כרגיל, היה משתמש רק בארבעת הספרים הנזכרים, שהיו מונחים על ידו, ובכשרונותיו הגדולים, שני כשרונות היו לו, שקשה למצוא דוגמתם. תפיסה מהירה מאד, מה שקוראים „משקל ראשון" וכח־זכרון מצוין. ה„משקל הראשון" היה קולע כל כך, עד שדברים שאחרים צריכים לחשוב ולעיין בהם ולסכם אותם, היה הוא תופסם מיד. דבר זה, כמובן, יש לו גם צד לפגם. בשעה ש„משקל ראשון" תש לפעמים והאדם טועה, קשה לו למצוא אחרי כן את הדרך הנכונה.

אבל בכתיבת הספר „ערוך השלחן", במשך עשרות שנים, קרו דברים כאלה לעתים רחוקות מאד מאד. כראיה מוכיחה לכך תשמש העובדה, כי הספר „ערוך השלחן", הגדול בכמות ובאיכות, נדפס מתוך כתב־היד כפי שיצא בפעם הראשונה מתחת ידו של המחבר. ככל מחבר, היו לו לזקני הרגלים שלו, שבלתם „לא שלט יצר הכתיבה". הוא היה כותב רק בביתו, ודוקא „בחדר בית דין", ולא בשום מקום אחר. בהיותו במקום אחר לשם ביקור, לא היה בו

רוח לכתוב משהו. היה משתמש בסוג מסוים של נייר, מקופל כפליים, ז. א. ארבעה עמודים בצורת מרובע, וכותב רק בנוצת אוז. בימים ההם כבר נכנסו לשמוש צפרני פלדה, אבל הוא היה רגיל, ביחוד בכתיבת „ערוך השלחן", בנוצת אוז, מתוּדדה באופן מיוחד. אבל כשהיו לו כל „התנאים" האלה, היה הספר „ערוך השלחן" הולך וגדל מיום ליום, משעה לשעה. שום שאון ושום רעש, שום שיחה ושום קטטה של „בעלי הדין" בדין־תורה לא הפריעו את סבא מעבודתו הקשה והמלאה רוח חכמה. ענין „שאלות" היה בכלל אצלו דבר רגיל כל כך,עד שהיה עונה תיכף על שאלה מסובכה ביותר ומסלק אותה מיד. גם דין־תורה לא נמשך אצלו זמן רב. היה מסלק עטו הצדה, שומע את בעלי הדין ויודע מיד מה יש כאן לעשות. הדיינים היו רגילים לשאול ולחזור ולשאול או „בעלי הדין" היו מתוכחים זה עם זה. אך כל אלה לא הפריעו אותו מעבודה. ביניתים היה מוסיף לכתוב. כשנגמרו הטענות, צוו על „בעלי הדין" לצאת, אם גם היו אלה מחשובי העיר, ואחרי אשר התיעצו ביניהם הרב עם הדיינים — על פי רוב, לא נמשך הדבר זמן רב — הוציאו את פסק־הדין בעל פה או בכתב, בקצור ובבהירות. כי הבהירות, אשר שררה במוחו של סבא, שררה גם בלשונו ובסגנונו החצוני והפנימי. גם זו היא אחת המעלות החשובות של „ערוך השלחן", שהכל ערוך וכתוב שם בדיוק נמרץ. אין בסגנון שום ספקות, שום קשיים, שום ודו"ק. הכל ברור בתכלית, וכך היה גם הכתב החצוני. בבתי־הדפוס, שהיו מדפיסים שם את „ערוך השלחן", היה שמח מסדר זה, שנפל בחלקו לסדר כתב־יד של הספר, מפני שתענוג היה לקרוא ולסדר את הכתב של סבא. כל אות ואות לבדה, כל מלה עומדת בפני עצמה, ובאלפי הגליונות של „ערוך השלחן" לא היה בכתב־היד שום כתם של דיו, לא היתה שום שורה ושום מלה מחוקה או כתובה מחדש. בהחזיקו במסכת של הש"ס ובהיות לנגד עיניו הרמב"ם עם הטור ועם השו"ע ובעזרת הבקיאות בכל הנוגע לדין המדובר, יצאה המחשבה בבהירות ובקביעות, בלי ספקות, בלי חששות, מה ואיך יש לכתוב, וכך חובר, וכך נדפס אחד מן הספרים החשובים ביותר של הדורות האחרונים.

אין פלא, כי הספר הגדיל את שם מחברו. היו פונים אליו ב„שאלות

ותשובות" מכמה וכמה מקומות וארצות. וכשהיה עונה על התשובות, שמר גם כן על הכלל של בהירות ובטחון, שרגיל היה בהם כל ימיו. עם זה אין להעלים עין מזה, שגם ב„ערוך השלחן" וגם בתשובות — שלצערנו הן מפוזרות ואי אפשר לקבצן יחדו — לא הלך זקני רק בדרכים סלולות של המחברים שקדמוהו. הספר „ערוך השלחן" אינו רק חבור מסודר ומעובד, אלא יש בו גם הרבה מקוריות בכל חלקי התורה — כי יותר משנדפס נשאר בכתב־יד — ויש מקומות לעשרות ואולי למאות, שאנו מוצאים דעות עצמאיות משלו, הכרעות ופסקי־דינים, כמעט תמיד עם נטיה לבלתי החמיר. לידיעותיו הרבות ולבהירות הנפלאה של רעיונותיו נצטרף תמיד הרצון למצוא את „הצד המקיל", ומי עוד כמוהו היתה לו האפשרות להיות מקיל ועם זה ישמעו הכל לו. גם אם בכמה דינים בהלכות פסח הקל לפעמים שלא כדעת אברכים מופלגי תורה בנאווהרדק — וכאלה היו שם בעת ההיא כמה, שיצאו מהם רבנים — קבלו גם את פסק־הדין הזה מתוך יראת־כבוד מרובה. כי לא רק שהיו גדולות ידיעותיו בפוסקים, מרובות יותר גם משל הגאונים הגדולים בדורו, אלא — מה שחשוב במדה לא מועטה מזה — שהיה נגש לשאלה כדרך שנגש מנתח גדול לנתוח, מתוך בטחון באבחנה שלו ומתוך בטחון גם בזה, שמה שהוא חותך ואיך שהוא חותך הרי זהי הרפואה הנכונה, כי לולא כן, לא היה שום מנתח יכול לעשות מלאכתו בשלימות. כמה רבנים משולים לפעמים לסוג של רופאים, שאמנם גדולים הם מאד בתורת הרפואה להלכה, אבל כשבא לידם מעשה, אין הם בטוחים בעצמם, נותנים הם תרופות שונות שיכולות לרפא את המחלה ואם לא — סוברים הם — יבקשו תחבולה אחרת. הבטחון השלם אין להם.

כאשר שאלו את סבא בשיחה משפחתית, כיצד אפשר לאדם בכלל להיות מורה הוראה, אם בכל דין „יש שבעים פנים לתורה" ולכל תורה יש למצוא תמיד פירכא, וכל דבר אפשר לפרש בפנים שונות, ואם כן עלול הפוסק להכשל ולאסור את המותר או להתיר את האסור, ענה על זה ואמר:

— צריך אדם רק לכוון את לבו להיות פוסק כהלכה, ולהלן מזה — הרי „לא ניתנה תורה למלאכי השרת", ואם כל אחד יהיה חושש תמיד, שדעתו

לא נכונה, למי אפוא ניתנה התורה? האדם צריך שכונתו תהא ישרה ועליו לבקש את האמת, והשאר — „והוא רחום יכפר עוון".

הבטחון והאומץ הועילו לו, שיהיה הפוסק המוסכם לא רק בדורו, אלא עוד יותר, בדורות הבאים. ובזמן שביקש להקל היה עושה זה מתוך יראת שמים ובטחון גמור כי דרכו נכונה, כשם שאחרים מחמירים להוציא את עצמם מידי ספק וקונים בזה, לפי דעתם, את עולמם.

אירע פעם בליל ה„סדר" השני של פסח שבאה אשה לשאול שאלה, דוקא כזו שאלו היו מורים איסור, היה הדבר נוגע לא לסעודת ה„סדר" בלבד, אלא אולי גם כל משק הבית וכל מה שהכינו לפסח היה נעשה חמץ. הדבר היה בשעה שבאו מתפלת ערבית ועשו הכנות להסב אל ה„סדר". הסבא שמע את השאלה, ושלא כדרכו לענות מיד, לקח נר ונכנס לחדר בית־דין ששם עומדים הספרים. האשה שבאה לשאול עמדה מחכה. עברו עשרה רגעים, רבע שעה, עשרים רגע ויותר. הכל מצפים להתחיל את ה„סדר" ואחד הנכדים נכנס לקרוא לסבא. הסבא עסוק, מעיין בספרים שונים, והוא עונה קצרות: „תיכף, תיכף, הנה אני בא". עבר עוד זמן מה, והסבא נכנס לבית, ששם השלחן ערוך, הכל מקושט חגיגית, מחכים רק לבואו. פניו מזהירות בפנותו אל האשה ובאמרו: „כשר, לכי הביתה לערוך את ה„סדר". השמרי לך, לבל יקרו שוב מקרים של שאלות". ואל בני הבית אמר:

— כיצד יכלתי לשבת אל ה„סדר" כל עוד שהאשה לא יכלה לשוב הביתה ולערוך עם משפחתה את ה„סדר" שלה? ...

תשומת־לב מיוחדה הקדיש סבא לא רק לעניני פסח אלא גם לשאלות של יום הכפורים. הוא ידע את כל החולים בנאווהרדק, לא רק את אלה השוכבים על ערש דוי, אלא גם בעלי היסורים מבין ההולכים בחוץ, שתענית יוהכ"פ יכולה להזיק להם. הוא היה מזהירם, שיכינו להם משהו לאכול, „פחות מכשעור", גם בתוך ה„שלחנות" בבתי־הכנסת, שבהם הם מתפללים, אולי, חס ושלום, יהיו חשים בגופם בשעת התפלה ויהיו מוכרחים תיכף „לטעום" משהו. הוא עצמו היה אומר, שביום הכפורים הוא ממעט מאד בתפלה, משום שעליו לשמור על החולים. פעמים שהיה מבקר כמה חולים בביתם, היה הולך לבית־

החולים וגם היה עובר על פני בתי־כנסיות ושולח לקרוא את האנשים, שהיה חושד בהם שאינם בקו הבריאה, כדי לשמוע מפיהם, כיצד עוברת עליהם התענית, ואם הכיר בפניו של אדם, כי אינם כראוי, היה מצוה עליו ללכת מיד הביתה, ולפעמים שולח אחריו רופא או חובש — שעדיין היו קיימים בימים ההם — ופעמים שהיה סומך על עצמו ומצוה תיכף „לקחת משהו בפה".

רגיל היה לומר:

— כשבאים אלי לשאול בענין תענית, הרי אני נוהג: בנוגע לארבע התעניות: צום גדליה, עשרה בטבת, תענית אסתר ושבעה עשר בתמוז, אין אני מחכה, שהשואל יעבור את מפתן ביתי, אני מצוה ללכת ולאכול. אדם שבא לשאל, ודאי הוא חש בגופו. תשעה באב אני מחכה עד שהמדובר יסגור את הדלת אחריו, ואחרי כן אני אומר לו שלא יצום. רק בנוגע ליום הכפורים אני חוקר ודורש בפרטות...

זה היה כחו. בהקדישו את כל מרצו לספר חייו, ל„ערוך השלחן", נשאר עם זה הרב בעירו, וכל שאלה, וכל שואל היה חשוב בעיניו עד מאד.

ל"ח

הרב למופת

זקני הרב יחיאל מיכל הלוי אפשטיין יכול היה לשמש מופת כיצד להיות פוסק ולכתוב ספר גדול וחשוב, ויחד עם זה גם רב למופת. קשה למצוא אפילו בדור שעבר, בין גדולי הרבנים, שהרבנות תהא גיכרת בהליכותיהם, כדרך שהיה במעשיו הוא. ומופלא הדבר ביותר למי שיודע, כי מוצאו לא היה מרבנים וגם לא חונך להיות רב לעתיד, ונוסף לזה היו נסיונותיו הראשונים בחצר של אדמו"ר. ואחרי כל אלה היה רב טפוסי, רב גדול ליטאי עם כל צדדיו החיוביים.

משפחתו של זקני מוצאה מסוחרים. הם היו, כפי שקראו לפנים, „קבלנים", אנשים שקבלו מאת הממשלה לספק לה חמרים ידועים או לבנות בנינים ידועים. אביו של זקני אהרן אפשטיין, שהיע לזקנה מופלגת, למעלה הרבה משמונים, וזכה לראות נכדי נכדים, אף הוא היה סוחר כל ימיו. בהיותו בריא וחסון בגופו וברוחו עד יומו האחרון, היה אוהב לשבת עם בני נכדיו ולספר עמהם על „הימים שעברו". לפי מסורת המשפחה נולד בשדה, בזמן שנפוליון הראשון צר על רוסיה, והספורים שספר היו רובם מזמן שלאחרי נפוליון. הוא, „הסבא" — כפי שהיו קוראים לו לא רק בחוגי המשפחה, אלא בקרב כל מודעיו — לא היה עשיר מימיו, אך רוח של קבלן היתה בו, בעל דעה תקיפה, בעל לב נדיב, יד פתוחה. חנונים וחנוניות לעשרות בנאווהרדק — עיר מושבו בעשר השנים האחרונות — היו מתקיימים על ידי גמילות חסדים שלו, והוא עצמו לא רצה ליהנות מאיש. הוא היה מכלכל ביתו לעצמו ורק בשבתות ובמועדים היה סועד על שלחנו של זקני, ומשלם שכר סעודתו באמרו:

— אני מקבל הנאה רוחנית מבני הגדול, אבל את שכר האכילה, התענוג החמרי, יש בידי לשלם...

ה„סבא" היה אוהב מאד לעבור לפני התיבה, ומתוך שלא רצה להתפלל בבית־המדרש הגדול עם זקני, כדי שלא להטריחו יותר מדי ב„כיבוד אב", קבע מקום לתפלתו ב„קלויז של הרכבי", ששם היה נוהג בחזנות בתענוג גדול. לאחר שהזקין מאד והרופאים אסרו עליו לעבור לפני התיבה, לא רצה להפרד מעל קורת רוחו, עד שזקני הוכרח לשלוח איסור לגבאי הקלויז, שלא יתנו לאביו עוד להיות ש"ץ...

אבל עד זקנה מופלגת לא הבין ה„סבא" כמה דברים. הוא לא הבין, כיצד אדם חש בראשו, חש בשניו. „מה יש כאן שיכאב — היה טוען — הרי אין אלו אלא עצמות"... ועוד קשה היה לו להבין, כיצד מרבים כל כך בלימוד... „פרק במשניות — מהיכא תיתי, דף גמרא לפעמים — גם זה ניחא, אבל לשבת יומם ולילה וללמוד, מהיכן בא הרצון לכך?"...

ודוקא בביתו של זה נולד וגדל בנו, בעל „ערוך השלחן", שהיה סמל ההתמדה ולא הבין כיצד אדם אינו רוצה ללמוד תמיד. זקני היה מפורסם בשנות נעוריו לבחור בעל כשרון יוצא מן הכלל וזכה „להתחתן במלך". הוא לקח לאשה את אחותו הצעירה של אבא ז"ל, ז. א. היה חתנו של רבי יעקב ברלין מעיר מיר.

רבי יעקב ברלין, אבי אבא ז"ל, היה גביר ותלמיד־חכם גדול ויחסן, וכבר אז היה מפורסם במקצת בבניו, ביחוד באבא ז"ל, שהיה זה מכבר חתנו של רבי איצילי מוולוזין. זקני, הרב יחיאל מיכל אפשטיין, מלבד שנשא כלה נאה וחסודה, סבתא, שגם בזקנותה היתה יפה מאד וחכמה מאד, קבל גם נדוניה גדולה, שמונה מאות אדומים. על הנדוניה היה זקני מספר מעשה, שתאר במדה מרובה את תכונת נפשו הוא בנעוריו וגם את טיב חותנו רבי יעקב ברלין, שהיה מפורסם במדותיו הטובות. „את הנדוניה — ספר זקני — נתנו בהלואה כ„השלשה" לגביר ידוע בעיר סלוצק. זמן מועט לאחר החתונה נודע, כי הגביר הזה הוא יורד מנכסיו ואינו פורע לא חובות ולא „השלשות". כמובן, קמה יללה. היתכן, שכל ההון ירד לטמיון ומה יעשו כעת? נמנו וגמרו לאחר ישב הדעת, כי על החותן

לנסוע לסלוצק לראות את ה„בעל דבר" ולדעת מה יש לעשות. שכרו עגלה טובה וזוג סוסים טובים, לקח החותן צידה לדרך, נפרד מבני הבית ונסע.

לפי החשבון שעשו, צריך היה החותן לשוב הביתה מקץ שמונה או תשעה ימים. טלגרמות לא היו בימים ההם, גם מכתבים לא היו באים במהירות ובני הבית חכו בכליון עינים לבוא החותן ולשמוע מפיו את „הבשורות הטובות" על הנדוניה. בא היום הקבוע, יושבים בבית ומחכים, הנה באה העגלה מסלוצק, שומעים צלצול המצלות, את העגלה רואים רק מרחוק, רצים לקראת החותן לשאול לשלומו אחרי נסיעה קשה כזו, כיצד עברה עליו הדרך, ובלב גדולה הצפיה לשמוע מה הספיק לעשות בנסיעתו זו. אולם הזמן נמשך מאד, אי אפשר להתאפק, קופצים ושואלים:

— ובכן, חותן, מה נשמע מכח הנדוניה, מה הוא אומר, ה„שליש"?

עונה החתן בקור־רוח רב:

— לא ראיתיו כלל. חקרתי ושאלתי ואמרו לי שאין לו. ואם כך, אסור לראות פניו, שהרי כתוב: „לא תהיה לו כנושה" — ובכן שבתי הביתה.

וזקני היה מספר להלן:

— אבל אנכי כאיש צעיר לא יכלתי הבן זאת: הכיצד, אדם זה כספנו בידו, והחותן נסע במיוחד אליו לגבות ממנו, ולבסוף אף את פניו לא ראה. שכרתי אפוא עגלה לי, לא רתומה לשני סוסים, אבל נסוע נסעתי לסלוצק, ישבתי שם כשבועים, הייתי כנושה וכנושה, ואחרי כן חזרתי הביתה ועמי אותה הישועה שהביא חותני"...

וכך עבר זקני את הנתיב הראשון של מקבל נדוניה רבה ומפסידו. אבל הדבר הזה לא שם קץ לעסקו במסחר. הוא נסע עם אשתו הצעירה אל הוריו בבובריסק ופתח שם בית־מסחר. עד כמה התענין במסחרו, היו מספרים עליו, כי כאשר בא המפקח לבדוק את בתי־המסחר, אם הם משלמים את המסים במדה שהממשלה דורשת מהם, ולפי החוק צריך היה בעל העסק להיות באותו מעמד, שלחו אפוא שליח לבית־המדרש, שבו ישב זקני יומם ולילה ועסק בתורה, לקרוא לו שיבוא, סגר את הגמרא והלך. בבואו אל השוק, ששם היה בית־מסחרו, לא ידע בדיוק היכן הוא, והיה מוכרח לשאול ולבקש:

— אנא, הראו לי, היכן חנותי?...

כי אף על פי שמוצאו היה ממשפחת סוחרים, היה כל ימיו יושב ועוסק בתורה, וגם בבוברויסק היה מגיד שיעור לפני האברכים המופלגים שבעיר. אחד מתלמידיו בימים ההם היה האיש שקנה לו אחרי כן שם כסופר ומלומד ד"ר י. ל. קצנלסון („בוקי בן יגלי"). שנים אחדות עברו עליו ברוב תורה ומעט סחורה, עד אשר הוכרח לקבל עליו עול רבנות. בשבתו בבוברויסק, שלא היתה מפורסמת בליטה כמקום תורה, ועם זה עיר מובהקה של חסידים, קשה היה כפי הנראה להגיע משם לידי רבנות גדולה בליטה, והעיר הראשונה שנתמנה בה זקני לרב היתה ב„רוסיה הקטנה", המכונה כיום אוקראינה, היא העיר נובוזיבקוב, או כמו שקוראים לה ביהודית: זובקוי, פלך צ'רניגוב. בשבתו שם בעיר של חסידים, נתפתחה אצל זקני נטיתו לחסידות, שהיתה בו מימי נעוריו. לחסיד במלוא מובן המלה לא נעשה מימיו, אבל נטיה היתה בו לתורת הקבלה ובשנים שלאחרי כן היה הוגה הרבה בקבלה. בעצם, הוא היה יחיד במשפחתנו, שעסק לא רק בתורת נגלה אלא גם בתורת הנסתר.

בהיותו בנובוזיבקוב התחיל זקני להדפיס, עוד לפני „ערוך השלחן", חבור בשם „אור לישרים" על „ספר הישר לרבנו תם" יחד עם ה„פנים". אבל הכל תלוי במזל — כשם שהספר „ערוך השלחן" נתפרסם בכל עולם הלומדים, כך נשאר „אור לישרים" כמעט בלתי ידוע כלל. הספר הזה, שנדפס רק חלק ממנו, הוא כעת יקר המציאות ויודעים עליו מעט מאד. שאר החלקים לא הגיעו בכלל לידי דפוס. כפי שמספרים, גרמה לכך העובדה, שבבית־הדפוס, שבו היה הספר, נערך חיפוש מטעם הממשלה, לרגלי איזה חשד, וכמנהג הימים ההם ברוסיה, החרימו כל מה שמצאו שם, כדי להרבות בבדיקה, ובינתים הלך הכל לאיבוד. וכך אין הספר „אור לישרים" בעולם, מלבד מספר קטן של אכסמפלרים מחלק אחד. גם החלק הזה אינו שוה בכל האכסמפלרים, כי בכמה מהם יש דף עם הסכמות, וביניהן מאת רבי יהושע ליב דיסקין, שהיה אז רב בשקלוב, ומאת האדמו"ר המפורסם רבי מנדל מליבאוויץ. כבר בהיותו רב בנובוזיבקוב בקר זקני את רבי יהושע ליב ואת רבי מנדל. אצל זה האחרון ישב זמן רב ונעשה כרוך אחריו. רבי מנדל החשיב אותו מאד וכתב עליו שבחים גדולים. כאמור, אין ההסכמות האלה מצויות בכל האכסמפלרים של הספר, משום שבינתים נתמנה

זקני לרב בליטה, תחלה בעיירה לובץ, הסמוכה לנאווהרדק, ששם כהן ברבנות שני ימים ומיד „נחטף" ונתמנה לרב בנאווהרדק, באחד המקומות של רבנים מפוארים בליטה, מקומו של „גליא מסכת", של רבי יצחק אלחנן ושל רבי ברוך מרדכי, ובכן לא היה לפי כבודו של הרב מנאווהרדק, שעל ספרו תהיינה הסכמות, ונמצאו אפוא פטריוטים של נאווהרדק שהוציאו מתוך הספר את הדף עם ההסכמות ושרפוהו.

התמנותו של צעיר לימים, בן שלשים וכמה, ועם זה גם מעיר של חסידים ברוסיה הקטנה, למשרה חשובה של רב בנאווהרדק דבר זה בלבד היה מאורע. הדבר אירע פתאום, כי, כאמור, נתמנה לרב בלובץ, ולאחר שנודע דבר גדולתו בתורה „נחטף" משם... הדבר נעשה פתאום כל כך, עד שבאותו יום שהביאו לו כתב־רבנות מנאווהרדק היה יום חתונת בתו והוא לא יכול היה לנסוע אל החתונה. נאווהרדק היתה לא רק קהלה עתיקה וחשובה, אלא גם עיר של עשירים גדולים, בעלי־בתים חשובים למדנים מפוארים, משכילים ואפילו... „חפשים בדעות". כפי שהיה מספר זקני, נמצאו כבר אז בבואו לנאווהרדק, לפני שמונים שנה בערך, עשרות בתים שלא היו זהירים במצוות. אבל חרף כל היתה העיר הזאת אחת הנאות בליטה לכל דבר. באספה הראשונה, שנתכנסו „ראשי הקהל" עם הרב, באה להם הפתעה רבה. זקני היה צריך לשלוח מכתב, וכדרך שהיה רגיל כתב את האדריסה ברוסית, כמובן. ראו בעלי הבתים, כי הרב כותב בעצם ידו את האדריסה עברה שיחה בלחש מאיש לחברו:

— הביטו וראו, הרב כותב רוסית...

ובאמת היה זקני מן „הידענים" בזמנו. דבר זה נשאר לו מבית אבותיו „הקבלנים", שהיה מדבר יפה בלשון הרוסית, ואף קרא בספרותה.

משקבל זקני את הרבנות בנאווהרדק וראה לעצמו חיים של קורת רוח, לא בקש עוד דבר מלבד ה„ערוך השלחן" — מפעל חייו ועניני הרבנות.

כמה פעמים נקרא לשבת על כסא הרבנות בערים גדולות והוא לא רצה אפילו לעיין בהצעות אלו. הוא היה אומר:

— מה ההבדל בין רב בעיר גדולה ובעיר קטנה? שבעיר קטנה אפשר לשבת ולעסוק בתורה ואלו בעיר גדולה אי אפשר גם זה...

כמסופר למעלה, היה שוקד על כך, שיהא פוסק שאלות ו„דיני־תורה". אף היה שומר בדיוק רב על הדרשות בשבת הגדול ובשבת תשובה. מלבד זאת היה תמיד ראש המדברים אצל פקידי הממשלה, שר־המחוז שהיה תמיד בעיר ושר־הפלך שהיה בא מזמן לזמן, גם שאר „אנשי השלטון". ואף על פי שבנאווהרדק, כמו בכל מקום, היה רב מטעם הממשלה, בכל זאת היו פקידי הממשלה באים בדברים עם הרב האמתי, ולעתים קרובות היה בית־הדין הרשמי שולח אליו משפטים שבין יהודים ובין לא־יהודים. אף היה חזיון רגיל, שנכרים היו באים לטמוך על „הרב החכם", שיברר ויפשר את הסכסוכים שלהם. כל זה בא בשל כך, שבהיותו רב גדול, גאון מפורסם, ידע לדבר רוסית ולא היה זקוק למתורגמן כדרך רבנים אחרים דומים לו. ועל ידי כך שהיה בא לעתים קרובות במגע עם פקידים עליונים, לא היה פחדם עליו, כמו על אנשים אחרים מבני דורו. פעם אחת אירע ששר הפלך עמד לבוא לעיר וכנהוג, נאספו במבוא העיר כל בעלי־הבתים החשובים והרב בראשם, כדי להגיש לשר הפלך לחם ומלח וכו'. והיום היה יום צום, שבעה עשר בתמוז, החום היה רב, הקהל היה עיף, היום כבר ירד, ושר הפלך איננו עוד, עליו לבוא בעוד זמן מה. כשראה זקני, כי היהודים שרויים בצער, רעבים הם, רוצים הם ללכת ולטעום מה, אבל יראים הם לזוז ממקומם, שהרי מחויבים לשמור על „כבוד מלכות". פנה אליהם ואמר:

— לכו חיש לבתיכם, אכלו ושתו, אבל שלחו תיכף לכאן כל נערי החדרים, ככל אשר תמצאו.

לא עברה שעה רבה והמעבר בין שני הרים גבוהים, שביניהם נכנסים לעיר נאווהרדק — מסלת־ברזל טרם היתה שם — נתמלא מאות נערי החדר, קטנים וגדולים. זקני העמיד אותם בשורות והזהירם, שיעמדו „בנימוס", בסדר, יקראו בקול „הידד" בשעה שיבוא ויגיע שר הפלך, אך לא ירימו קולם יותר מדי, כדרך שנאה לאנשים מבוגרים. שר־הפלך בא עם כל בני לויתו, היתה שעת בין השמשות, מתחת נראו מאות „אנשים", וזקני קבל את פני האורח בנאום, הציג לפניו את „ראשי הקהל" ואת מאות היהודים העומדים שם ברגלי ההרים...

אף על פי שמטבעו היה זקני „יושב אוהל", התמדתו היתה תדירית, היה משכים עם בוקר — בימות החורף היה זה חצות לילה — יושב ולומד וכותב עד

זמן התפלה, ואחרי התפלה שוב למוד וכתיבה עד שעת הצהרים. אחרי כן באה הפסקה לשעות מועטות ואחריהן שוב פעם למוד וכתיבה עד הלילה, וכך יום יום בלי הפסק — בכל זאת נזדמן לו להשתתף באספות של עניני הכלל. היו מזמינים אותו לאספות בווארשה ופטרבורג — שם הביאה לו תועלת רבה ידיעתו בלשון הרוסית — ובשנים האחרונות לפני הסגירה הרשמית של הישיבה בוולוזין, היה בא גם שמה לעתים קרובות כשהיה צורך להמלך בענין. בהיותו בוולוזין היו מכבדים אותו באמירת „שעור" וגם כאן הראה את כחו.

בשבתות וימים טובים בבוקר או בימות החורף בלילות שבת ויום־טב, היה בשעת ישיבתו בחושך לומד תורה וגם קבלה ב ע ל פ ה.

כל החזיונות הלאה, שלגבי אחר היו נחשבים כרבי ערך, היו אצלו דברים טפלים. העיקר היה אצלו — הספר „ערוך השלחן" ועבודת הרבנות למופת.

לט.

קולות וחומרות

אף כי זקני, בעל „ערוך השלחן", היה בו כח של מקיל, אבל פעמים שהיה גם מחמיר גדול. ביחוד היה מחמיר בהלכות שבת. אולם חומרותיו, אם אפשר לומר כך, היו הגיוניות. הוא לא היה מחמיר בפרטים, אלא היה מתאמץ, שבעירו, בנוואהרדק, לא יבוא הצבור לידי חלול שבת. הוא תקן מן הימים הראשונים שנתמנה שם לרב, שיקבלו את השבת בעוד היום גדול והשמש עודנה עומדת במרום. לא הקפיד במקרה זה על „מעריב בזמנו" או „קריאת־שמע בזמנה", וסמך על זה שמותר להתפלל תפלת שבת בערב שבת והביא לידי כך, שהיו מקבלים את השבת בשעה מוקדמת כל כך, עד שהיו הולכים אחרי תפלת ערבית הביתה לאכול סעודת שבת ורק אז היתה שקיעת החמה אל נכון. הוא לעצמו, כמובן, היה אחרי הסעודה קורא „קריאת שמע" בזמנה. אבל לא הניח שיחשבו, כי בתפלת מעריב מוקדמת לא די, ולפיכך הקפיד שתיכף לאחר מעריב, כשהיום עוד היה גדול, יקדשו קידוש וישבו לאכול. הוא היה אומר:

— על ידי קבלת שבת במוקדם בטוח אני, כי אחרון לשואבי מים יספיק להכניס סוסו ועגלתו לתוך האורוה לפני ה„שקיעה".

תקנה זו לקבל שבת במוקדם לא עלתה בידו על נקלה. „פני" העיר לא רצו להסכים למנהג החדש של הרב החדש. „פני" העיר נאווהרדק לא היו קטלי קניא, הם היו נכבדים וחשובים ביחוס עצמם וב„זכות אבות"; שם היו משפחות מפוארות, ותיקות: בני הרכבי, בני זמקוב, בני מסטקוב ועוד ועוד. עם זה הרי ישבו בעירם רבנים מפורסמים, גדולי ישראל, וכאן בא רב חדש, צעיר לימים, ואומר להנהיג „ריפורמה" כזו לקבל את השבת בשעה שהיום

עוד בעצם זהרו... המלחמה עם הרב ומנהגו החדש היתה, כמובן, „מלחמה בשלום" עם נפתולים „פוליטיים" רבה של נאווהרדק הוא אדם גדול מאד ובעלי־הבתים בנאווהרדק הם חשובים מאד, עד כדי לנהל מחלוקת עם הרב, אפילו בזמן שלדעתם הדין עמהם במאה אחוז. רק מאחורי גבו בקשו תחבולות לבטל את התקנה החדשה. כשצוה הרב להכריז, כי קבלת שבת היא בשעה כך וכך, זמן רב לפני הרגיל, לא בא לשעה הקבועה שום בעל־בית להתפלל. בית המדרש הגדול — המקום שבו מתפלל הרב עם „הנכבדים" והוא המכריע בשביל כל העיר — ריק, אין בו „מנין". הרב אינו נרתע. הוא מאסף „מנין" של נערים בגיל בר־מצוה — בשבילם הרי זה משחק מלא עניין, מתפללים הם „במנין של הרב" — ומקבלים את השבת, ומתפללים מעריב. הרב יוצא מבית־הכנסת, פוגש בעלי־בתים לבושים עוד בגדי חול, אחדים מהם הולכים להתפלל, הוא קורא להם בהרחבת הדעת „שבתא טבא" והם עונים ברוגז קצת. הוא, הרב, הולך הביתה עם ה„נשמה היתרה" של שבת, מקדש על היין, ובבית המדרש הגדול מתכנסים בעלי הבתים, הבית מתמלא, וזה עתה פותחים באמירת „לכו נרננה". כך נוצר מצב מוזר ובו בזמן גם חמור. „המנין של הרב" הוא דבר טפל, זמן „קבלת שבת" באמת מגיע שעה מרובה אחרי כן. הרב מוכרח לפסוע עוד פסיעה. הוא גומר תפלתו עם המנין של הנערים ואינו יוצא מבית המדרש, הוא נשאר עומד לפני התיבה ואינו מניח לאיש לעבור ו„לקבל שבת". באים בעלי־הבתים, ביניהם חשובי העדה, רוצים הם לפתוח ב„לכו נרננה", הרב אינו מניח. אומר הוא להם:

— כאן אני בעל־המצב. אם אינכם רוצים להתפלל עמי יחדו, תתפללו ביחידות. כאן אין עוד „מנינים". כאן נגמרה התפלה בצבור...

אין עצה ואין תחבולה. עם הרב אין דנים. לכל היותר אפשר להתרעם... ולהתפלל ביחידות או ללכת ולבקש בית־תפלה אחר. בית־המדרש הגדול „מקבל שבת" בשעה שהרב רוצה... וכך, לאט, לאט, מתרגלים בנאווהרדק לקבל את השבת בשעה מוקדמת. היה מתהלך פתגם: בשעה שבעיירות הסמוכות אומרים „לכה דודי", כבר ישנים בנאווהרדק.

וכשם שבקבלת שבת היה זקני מקפיד שיקדימו, כך היה, בדרך ההגיון,

מקפיד במוצאי שבת, שיתפללו מעריב במאוחר עד כמה שאפשר. את הדבר הזה כבר עשה בדרך של עקיפין. בבית־המדרש הגדול, כמו בשאר בתי־התפלה, היו מתפללים מעריב, כרגיל, לא לפני הזמן, חלילה, אך בבית זקני, „בחדר בית דין", שבו היה המנין שלו לתפלת מעריב במוצאי־שבת היו מתפללים ו„מבדילים" כשירד כבר הלילה. היו מגששים ממש בחושך קודם שהיו טופחים על השולחן והשמיעו „והוא רחום". כך היתה השבת בנאווהרדק שלמה בלי פגימות...

אבל לא תמיד היו „המלחמות" שהתנהלו בנאווהרדק עוברות בשלום. פעמים שהיו הדברים מגיעים לידי תגרות בצורה עזה ואפילו לידי מצור על בית זקני ולקולות עד לב השמים. זה היה מתארע כמעט כסדר פעם לשתים שלש שנים, כשהיו ממנים חזן חדש עם משוררים. נאווהרדק קנתה לה שם בחזניה. האוכלסים שם, מלבד מעטים יוצאים מן הכלל, השתוקקו לחזנים עם מקהלת משוררים, לעומת זה היתה בלבו של זקני טינה נגד חזן האוחז „קולן" בשבת — לדעתו, אסור הדבר על פי דין — ועוד יותר נגד המשוררים, הפורשים לפני „העמוד" את ספרי התוים שלהם. לפי דעתו, היה בזה משום חלול הקודש. גם היה מקפיד מאד על כך, שהחזן או המשוררים נוהגים לחזור כמה פעמים על מלים או פסוקים. זקני היה אומר:

— אם נפשכם חשקה בחזן, יהא זה המתפלל לבדו, בלי „עוזרים", והיודע לכוון את קולו בלי שמוש ב„מזלג", כדרך שהיה נוהג „ברצי החזן".

החזן הזקן של נאווהרדק, ב ר צ י היה שמו, מצא חן בעיני זקני. הוא היה יודע „עברי", ו„קולו" היה תמיד „מכוון"... אבל הקהל בנאווהרדק לא הסכים לדעתו של זקני, ומכיון שהיו מתחלפים בנאווהרדק חזנים לעתים קרובות, היה כל פעם, שחזן הולך וחזן אחר בא במקומו, מגיע הדבר לקצת „שערוריה"... כרגיל, לא היה זקני מחוה דעה בעניני הקהל. דעתו היתה על תפקידו של רב, כי עליו רק לשבת על התורה, לפסוק שאלות ודיני־תורה ולא להתערב בעניני העיר. א ת ז ה יעשו בעלי הבתים. אבל משבאו למנות חזן בעיר, היה כלל זה גז. כשנקראה אספה וכרגיל היה גם הרב בין המוזמנים, קבל את ההזמנה, בא לאספה ו...חוה את דעתו נ ג ד החזן. ראשי הקהל לא רצו לפעול נגד דעתו של הרב, ביחוד בשעה שדעתו של הרב מיוסדת על הדין בדבר הקולן בשבת, תוי

הנגינה וכו'. הלכו מן האספה והודיעו, כי הרב מפריע למנות חזן. אז „נפתח צרור הצרות". היו באים אנשים לעשרות ולמאות, כמובן, מסוג זה המכונה „המון" ופותחים בצעקות, בתביעות, בדרישות, והטענה העיקרית היתה:

— היתכן, רבי, החזן עם המשוררים הם תענוגנו האחד, מדוע עיני כבודו צרה בנו?

ועל הטענה שאסור להשתמש בקולן וכו' באה התשובה: מפני מה יש חזנים עם משוררים בווילנה ובמינסק, ומדוע הם אסורים בנאווהרדק? בני הבית היו נבהלים מקולות „ההמון" ובקשו מאת זקני שיותר. זקני מצדו, שמטבעו היה בעל לב רחום, אף הוא סבל מזה שמאות יהודים יהיו משוללים תענוגם האחד, לפי דבריהם, ולפיכך נסוג אחור קצת ואמר:

— כלום אין אני מניח למנות את החזן? אני רק חויתי את דעתי, אבל אם ראשי הקהל רוצים למנות חזן, יעשו מה שהם רוצים!

שמע ה„המון" את התשובה, הלכו והודיעו את מנהיגי העיר: „הרב לא יעכב, אתם בעלי הבתים", ואז היה החזן מתמנה.

החזן שנתמנה היה תמיד נשכר על ידי כך, משום שראו אותו כ„קרבן" ומנויו נחשב לנצחון... וכך היה הדבר הולך ונשנה פעם בשנים אחדות. כשבקשו מצד בני הבית את זקני שלא יתערב ולא יחוה עוד דעה בענין חזן, לא זזר ואמר, שמחויב הוא להגיד כששואלים אותו לדעתו אם מותר או אסור. אם אין רוצים לשמוע בקולו, לא אשמתו היא... יחסים אישיים, בינו ובין החזן, אפילו לאחר שנתמנה, היו כמובן לא מן המעולים. כשהיה החזן עובר לפני התיבה, יותר שהיה מזמר ויותר שהמשוררים היו „עוזרים", גברה יותר הבקורת של זקני והיה אומר, כי אין בזה שום טעם... אבל בענין זה היה לו בתוך ביתו יריב גדול. אביו, „הסבא", שראה את עצמו כמנגן גדול, היה דוקא ניהנה מן החזן עם המשוררים ואומר, כי זהו „הפלא ופלא". וכשאבא אומר דבר — מחויב הבן לשתוק, ואפילו רב מחויב לותר...

זקני היה מתנגד ל„תקונים" כל שהם. הוא לא הניח, למשל, בבית המדרש הגדול לומר סליחות של ליל ראשון במוצאי־שבת בלילה. הוא עמד על דעתו, שסליחות חייבים לומר בהשכמה בבוקר. הנכדים שראו כי הסליחות חשובות כל

כך בעיני הזקן, עד שהוא מקפיד על זמן אמירתן, היו משכימים בבוקר הולכים לומר סליחות „בבית המדרש הגדול" שלו. שם בא באותו הזמן גם אחד ממקורביו של זקני אברך מופלג בתורה. לאחר הסליחות פנה זקני ואמר לנכדיו ולאברך ההוא:

— למה השכמתם לקום ועל ידי כך תבטלו את כל היום ולא תוכלו לעסוק בתורה כראוי?

בשמעו את התשובה, כי מאחר שראו כמה הוא מחשיב את הסליחות, עד שהוא מקפיד שיאמרו אותן דוקא בהשכמה, מצאו לנכון להשכים קום ולעשות רצונו, ענה ואמר:

— זהו ענין אחר. אילו היו הסליחות מן התורה, היו צריכים לבקש עצות כיצד לקיים מצוה זו אפילו בתנאים הקשים ביותר. אבל סליחות אינן מן התורה. הזקנים, אלה שאינם יכולים לישון או אלה שיכולים לישון ביום, ישמרו את המנהג כמקובל ולא יעשו „תקונים", לצאת ידי אמירת סליחות בלילה. אבל אתם, הצעירים, שיש לכם צורך ללמוד ביום ולא לישון, מוטב שתישנו בלילה ולא תאמרו סליחות כלל... דף גמרא חשוב יותר.

וכך היה מקיל בשעה שלא היתה בזה סתירה נגד הדין ולפי דעתו יש צורך בקולא זו; ומחמיר היה גם בדברים לא גדולים, מכיון שלא ראה תועלת בקולא. פעם אחת נזדמן לו לשבת בסעודת־פורים אצל אחד מבני המשפחה, שערך את „הסעודה" ברוב פאר והוזמנו עוד אורחים. האורחים אחרו לבוא, בעלת הבית היתה טרודה בילדיה הקטנים, והשמש כבר עמדה לשקוע. והשולחן לא היה ערוך עוד, והאורחים עוד אינם. המארח, שזכה לכבוד להכניס לביתו אורח כזקני, היה עצבני מאד, שהרי את ה„סעודה" יש לאכול „בעוד יום" והזמן הנה זה עובר. זקני הכיר ב„עצבנות" זו ואמר לו:

— אשתך ראויה שיחוסו עליה, היא היתה טרודה בילדים, עדיין אין הכל מתוקן לסעודה, וגם תצטער אם ישבו אל השלחן בטרם יבואו האורחים הקרואים. הבה ניטול ידים בחשאי, נאכל „כזית" ובזה אנו יוצאים ידי „סעודה", אחרי כן אין עכוב בדבר אם נאכל באחור זמן...

וגם בענינים גדולים מאלה לא העלים עין מן התנאים שבני אדם שרויים

בהם. בהיותו פעם בפטרבורג ובשבתו שם שבתו, ישבו יחד עמו קרוביו ומיודעיו. משהחשיך אמר: „ובכן, יש להתפלל מעריב". לא האריך ב„שמונה עשרה", ותיכף לגמר התפלה צוה להביא יין והבדיל על הכוס. התפזון שבו נעשה כל זה הפליא את היושבים. אלה שידעו, כי רגיל הוא להתפלל מעריב במוצאי שבת בשעה מאוחרת מאד, שאלו אותו, מפני מה הוא ממהר כל כך. ועל זה באה התשובה שלא חכו לה:

— וכי מה אתם סוברים, שכאן היא נאווהרדק? שם, בנאווהרדק, יש להם פנאי, ולפיכך אין רע אם יקבלו כל החומרות של „תוספות שבת", ובכלל, כל מה ש„התוספת" גדולה יותר וארוכה יותר מוטב הוא הדבר. אבל כאן היא פטרבורג, כל אדם עסוק, כל רגע יקר, ואסור אפוא להחמיר יותר מכפי הדין. על פי דין, רגע אחד גם הוא „תוספת שבת", והרי זה עוול, שבשבילי אכביד על אחרים.

הרוח להבין נפש אחרים, אפילו בזמן שהבנה זו גרמה לו לפעמים רוגז, כבש תמיד את לבו. פעמים שהיה מוכרח להחמיר בענין אישי, אף כי קשה היה לו הדבר, אך לפני הדין לא ראה לעצמו אפשרות לעשות אחרת. בנאווהרדק ישב אז ד"ר איינהורן, שהיה ירא שמים מאד. כפי שספרו, היה מתפלל בכל יום בבית־תפלה אחר, כדי שלא ימצאוהו דורשיו ולא יפריעוהו מאמירת תהלים אחרי התפלה. כשהיו קוראים אותו לנשים חולות, היה נוהג בצניעות יתרה בשעת בדיקת הגוף... זקני הוקיר מאד את הד"ר איינהורן כיהודי ירא שמים וגם כרופא, אבל עם זה לא תמך בדעותיו בכמה דברים ואמר, כי רופא שהוא ירא שמים עליו להיות גם תלמיד־חכם, כדי לדעת מה אסור ומה מותר לו לעשות. אם לא כן, עלול רופא בחסידותו, מבחינת הדין, לקלקל יותר מלתקן...

בהיותו בפטרבורג, היו נכנסים אליו צעירים שלא היו זהירים במצוות. הדבר היה בימים שלאחר הפסח. ואיש אחד העיר אותו, את זקנו, על כך שכדאי היה לו לשאל אותם, את הצעירים הללו, היכן וכיצד סעדו בפסח. על זה השיב:

— לא, בכונה לא אשאל. אם שמרו הכל כדת וכדין, ודאי טוב הוא. אך אם לאו, חס ושלום, ישקרו לי, ומה תועלת לי בזה? ואם יאמרו לי את האמת — הרי אצטער ושוב לא אוכל לדבר עמהם, ואזי דוחים אותם עוד יותר.

הדבר הזה בא מתוך חשבון, מה שקוראים „ערום ביראה", וגם מתוך טוב־לב. אף על פי שפעמים היה „נוח לכעוס", משום שמטבעו היה מן הרתחנים, אבל נוח היה מאד לכל אדם וכל מי שבא עמו במגע היה אהוב לו. היה בנאווהרדק בעל־בית, מיכאל גדול, בן לאחת המשפחות המיוחסות, שכנז של זקני, וזקני ידע, כי אין הוא ירא שמים כלל וכלל. אבל מפני שהאיש היה עם זה בעל השכלה ובעל מדות נאות, היה זקני נכנס אתו בשיחות לעתים קרובות. ופעם אחת אמר זקני:

— אולי צריך הייתי לשנוא אותו, אבל אינני יכול...

בשת ההיא חי בנאווהרדק בעל־בית חשוב ושמו נחמן צבי גיצוב, שהיה מומלץ בתורה וגם סופר משכיל. ספרו „על נהרות בבל" קנה לו שם. בכמה שאלות בחיי היהודים, שדעתו של זקני עליהן היתה אחרת, השפיע עליו גיצוב. וזקני היה אומר:

— אם גם איני מסכים, אבל כיצד אפשר לסרב לגיצוב?

יכאשר ערכו שמחה ציונית בנאווהרדק — נאווהרדק היתה בכלל מלאה רוח ציוני — וגיצוב בא להזמין את זקני, קבל את ההזמנה. לרעיון הציוני לא הסכים זקני בשלימות, ביחוד לא האמין באחרית הפוליטית של הציונות. כשנגעו פעם בשאלה מצדה הדתי, כי על ידי ההכרח להסיע רכבות, לשלוח טלגרמות וכו', יבואו לידי חלול שבת, העיר על זה:

— לכך איני חושש. אם אנו מתקיימים אלפים שנה בגלות ונמצאו עצות על פי דין שלא להכשל בחמץ בפסח, לקבל רבית וכו', ודאי נמצא בארץ־ישראל את הדרך הנכונה בהתאם לדיני התורה.

כרגיל, היה זקני מחמיר ב„קריאת שמע בזמנה" וב„תפלה בזמנה", ובהיותו בעצמו שקדן גדול וזריז להשכים בבוקר, לא יכל נשוא, אם מי שהוא בביתו היה מאחר לישון. הוא היה מתרגז, כשמי שהוא היה מאחר לשבת בלילה, משום שזה יגרום לכך, שממחרת יאחר לקום. אחד מנכדיו, עלם צעיר לימים, הלך לנשף של חנוכה, שערכו הציונים בנאווהרדק, ושם „כבדו" אותו בנאום, והוא נאם יפה. זה היה הנאום הראשון שהמדובר נשא. כמובן, אחרי נשף כזה ו„הצלחה" כזו שקע „הנואם" בשינה כמה שעות ביום. ממחרת פגש הזקן את הנכד ואמר לו:

— אכן, בדעתי היה לתת לך „חלק" כראוי על שאחרת כל כך לישון, אך שמעתי על דבר „דרשתך" אמש, ובכן מחול לך. ברם, אל תרבה עוד בשהיות...

וכך היה דרכו גם בדברי תורה. עם כל כעסו, לפעמים, על שאמרו לא כמותו, עלול היה אחרי כן להודות גם לקטן שבקטנים, גם לנכד:

— הצדק עמך, העתקתי בנוסח אחר מכפי שהיה, לחנם התרגזתי.

כי כשם שגדול היה כשרונו, כך חזק היה רצונו למצוא את האמת, בכל דרך שהיא. ובבקשו את האמת, זכה לכך, שהן בחומרות והן בקולות שלו הלכה כמותו...

כ.

בין עשירים

אחרי חיים של תורה בוולוזין, ואחרי ישיבה במשך שנתים בוארשה, בסביבה שהיתה וולוזינית למחצה, ולאחר שישבתי בבריסק בקרבתו של רבי חיים סולובייציק ובנאווהרדק בביתו של זקני בעל „ערוך השלחן", נגלה עולם חדש לפני בבואי לעיירה ברזין, פלך מינסק, עיירה שהיתה מפורסמת בעשיריה לפני שנים שלשה דורות. העיירה ברזין היתה ידועה על ידי משפחותיה: זלדוביץ, שראשית מוצאה משם, לוריה, פינס ואחרות, שתחלה „באו לגור" כחתנים, נושאי בנות „גבירים", ואחרי כן נשתקעו שם והסתעפו על ידי בנים ובנות, נכדים ונכדות ועסקים גדולים. העסק הראשי בברזין, העסק של עשירי המקום, היה עסק העצים. בחבל הארץ ההוא יש שפע של יערים, ובהיות שם נהר גדול ההולך ונופל אל הדניפר המפורסם, היו כורתים את האילנות ושולחים את העצים על פני המים אל הכרכים הגדולים: ייקטרינוסלב, קרמנצוג, חרסון וכדומה. בדרך רשמי לא היו היערים שייכים ליהודים, לפי החוקים הרוסים אז שאסור היה ליהודי לרכוש נכסי דלא ניידי על שמם. ולפיכך היו היהודים קונים רק את הזכות לכרות את העצים במשך מספר־שנים מסוים. אם מישהו מוכרח היה לקנות גם את הקרקע, כי אחרת לא רצה המוכר, היה מוכרחים לעשות רשמית את הקניה על שמו של לא־יהודי, לו גם פקיד קטן. סחר העצים היה אחד מן העסקים העשירים שאחזו בו יהודים בתקופה ההיא. המלה „סוחר עצים" פרושה היה, שהאיש הוא בעל הון, מפני שלהיות סוחר־עצים היה צורך להשקיע סכומים גדולים עם „קנית היער", ז. א. עם קנית הזכות לכרות

את העצים, אחרי כן עלה בדמים מרובים מעשה כריתת העצים, התקנתם למשלוח על פני המים, ולאחר שכבר שולחו העצים, עברו כמה חדשים עד שהגיעה הסחורה למקום הנועד, ולבסוף חלפו שבועות וירחים עד שמכרו ועד שקבלו את הכסף מידי הקונים. ככל העסקים הגדולים היה גם עסק העצים תלוי במסבית שונות. לא תמיד עמד שער הסחורה, בהגיעה למקום, כאותו שהיה בשעת שלוחה. פעמים שבאה סחורה הרבה בבת אחת או, להפך, הצורך בחמרי בנין, ז. א. ראשית כל בעצים, היה פחות מכפי שצפו, גם לא חסרו מזמן לזמן פשיטות־רגל של קונים ואבדה פרנסתו של המוכר יחד עם הקרן. אבל למרות כל זה היה הריוח מעסק העצים גדול מאד, על פי רוב, והסוחרים הקטנים היו גבירים קטנים, הסוחרים הגדולים היו גבירים גדולים, ולפעמים נחשבו למיליונרים או למיליונרים למחצה.

בעיירה ברזין ישבו אחדים מן הסוחרים הגדולים, הרבה שנמנו על הבינונים והקטנים, ועוד יותר מאלה היו שם אנשים, שהתפרנסו „מסביב לגבירים", ז. א. שהיו פקידים, קבלנים ומוכרי מיני תוצרת, שיש לה נגיעה לעסק זה. על כל פנים עמדה ברזין במזל של מסחר העצים. היתה שנת ברכה בעסק העצים, היתה שמחה בעיר, היתה שנת רזון, נפגעו הכל בעיירה, זה פחות וזה יותר, מי במישרין ומי בעקיפין. המופלא שבדבר היתה השפעתם של העשירים שם לא רק על החיים הכלכליים, אלא על כל מקצועות הקיום היהודי. בזה הצטיינה ברזין מכל שאר הערים והעיירות. הרחוב שבו ישבו הגבירים נקרא בשם „רחוב הזהב". בית־המדרש שבו היו מתפללים נקרא „בית המדרש של הגבירים". היה צורך למנות רב, היתה השאלה הראשונה: „מה יאמרו הגבירים על הרב?" עמד שם בית תלמוד־תורה, בנין רעוע ועזוב, הרוס למחצה, חכו עד שמשפחה עשירה בנתה בנין חדש לתלמוד־תורה, מנתה מורים חדשים ומסרה את הנהלת הת"ת למי שרצתה נפשה בו. אין זאת אומרת, שהגבירים בברזין „שלטו" באלה שאינם גבירים. אדרבה, עם כל השלטון שהיה בידי הגבירים שררו יחסים מעולים בין „רחוב הזהב" ו„בית המדרש של הגבירים" מצד אחד ובין כל שאר העיירה מצד שני. אלה שהיו זקוקים לטובת־הנאה, למשרה, לגמילות חסד או גם לנדבה היו שמחים בשעה שקבלו אותה, והגבירים כנותנים היו שמחים על הנתינה. אבל לאדם המביט מן הצד נראה, כאילו לפניו

שני מיני בני־אדם, אחדים שנבראו להשפיע טובה ואחרים שנולדו לקבל את ההשפעה... אפשר מאד וקרוב לודאי שבמקרה זה של העיר ברזין בעת ההיא לא היו מקבלי הטובה לא טובים ולא רעים מאלה המטיבים עמהם. ובכל זאת צר היה להשלים עם מצב תמידי העובר מדור לדור, שבני־אדם מחולקים לשני חלקים, עליונים למעלה ותחתונים למטה...

יחד עם הצער על „נחותי דרגא" התלויים באחרים, היתה ההכרה כי אם סדר העולם כך הוא ואין לשנותו: שיהיו אנשים בעלי הון ועל ידי כך הם אדירים מאחרים, מוטב שהולכת ונעשית מסורת של עשירות ועל ידי כך נוצרת מעין אריסטוקרטיה במובן הטוב של המושג, במקום שיציצו תקיפים אורחים־פורחים, אשר רק תאותם נגד עיניהם. את זה אפשר היה לאדם לראות, בין „הגבירים מברזין". לא כולם היו בעלי תורה, אבל כולם, הזקנים והצעירים הגו כבוד ובמדה ידועה גם אהבה לתלמיד חכם ולאנשים שקראו ושנו. הזקנים שבין הגבירים מצאו צורך לנפשם לקנות „רב" ולקבוע שעה בכל יום לתורה, הצעירים בקשו וקנו ספרי־קודש וספרי־חול ויצרו מסביב לבתיהם חוגים של משכילים. העשירים ההם הבינו גם ערכו של יחוס, וכשעלה בידם להתחתן עם מי שהוא מן הגדולים בעולם הרבנים, התאמצו, לא רק „לקנות" את היחוס, אלא בקשו גם לזכות לכך על ידי מעשי צדקה וחסד שיוכלו לשבת במחיצה אחת עם המחותנים שלהם. מן השדוכים מסוג זה יצא טיפוס של „תורה וגדולה במקום אחד". טפוס כזה היה בברזין רבי חיים לוריא, בן אחותו של רבי יעקב מאיר פדואה, הרב מבריסק. בהיותו מוצאו ממשפחה המיוחסת לוריא בפינסק וחתן בבית הגבירים זלדוביץ, אחד בקרבו יראת־שמים עצומה, אהבת־התורה במדה מרובה, לא רק שתמך בידי אחרים שילמדו תורה, אלא גם הוא עצמו שקד על התורה, אם בלבדו ואם בצותא של רב ומורה, וגם חונן בנדבת לב לעשות מעשי צדקה בצורות שונות.

היה ממשמש ובא חג הפסח, וידוע כמה קשה למאות משפחות עניות לשאת בעול ההוצאות של החג הזה, היה רבי חיים לוריה קונה קמח של פסח בזול „ומוכר" במחיר שעלה לו ובזמן שהיה אפשר היה נותן בהקפה ו„שוכח" לגבות את החוב.... היה אדם זקוק לגמילות־חסד, היו נותנים במזומן או על ידי

ערבות בצורה כזו, שלא תהא ניכרת הצורה של נדבה. פעמים שהיו מוסרים כסף ו„פתקאות" לידי אחד נדיב לב, לא מן „החלונות הגבוהים", כדי שיהיה קל יותר לגשת אליו ולקבל הלואה בשעת הצורך. ומה שהיה עושה יהודי כר' חיים לוריה, בשבתו ליד „שלחנו" ובעסקו בתורה או „בשיחות של תורה" עם רב, עם אורח, עם תלמיד חכם מבני העיר, היו עושים גבירים אחרים בשעת עסקי החול שלהם. אבל בכל הפעולות האלה היתה מורגשת לא רק יד נדיבה, אלא גם נפש מרגישה, בעלת אצילות חשאית, שנבראה במשך שנים שלשה דורות.

סדר החיים בברזין היה בימים ההם מסורתי מאד. ב„בית המדרש של הגבירים" היו באים שלש פעמים ביום להתפלל ולשמוע אל „השעורים" השונים במשניות, ב„עין יעקב" וכו', לא פחות מאשר בשאר בתי־המדרש, שאין שם גבירים... ההבדל היה רק בזה, שבשאר בתי־הכנסת היו המתפללים מדברים על „הפרנסה המרה" וכל אחד היה לו לספר על צרור צרותיו, הנה בבית המדרש של הגבירים לא שמעו מפי כל אחד כמה הרויח וכמה הפסיד — את זה היו חוששים בשני המקרים לגלות לאחרים.... — אלא היו מדברים על גשם ושלג, „גאות המים" ו„שפל המים", מפני שכל זה נוגע למסחר העצים. גשמים מרובים — הדרך מקולקלת ואין לנסוע אל היער לעשות עבודה; שלג במדה מועטה — לא נוח להוציא את העצים מן היער; „שפל המים" — העצים צפים אט ויגיעו באחור זמן למקום המיועד וכדומה. השמש ב„בית המדרש של הגבירים", קבצן עליז, יהודי פקח, היה אומר: — איני מבין, הגבירים כל ימיהם דאגות: פה מרובים הגשמים ושם מועטים הגשמים; כאן שלג רב וכאן שלג מעט, ולהם הכסף. ואלו אנכי שמח כל הימים, איני חסר גשם ולא מיותר לי השלג, וכסף אין לי...

היה עוד הבדל אחד בין „בית המדרש של הגבירים" לבין שאר בתי כנסת, שם לא היו מוכרים „עליות", כי מי זה יבוא להתחרות בכסף, אם כולם מיליונרים, או נחשבים כך, מיליונרים שלמים או למחצה ולרביע? ואם יכבדו ב„עליה" לאיש לפי כבודו, מי הוא זה השמש או הגבאי אשר יעיז להעריך אצל גבירים כאלה מי הנכבד בהם? ולפיכך העמידו את כולם במדרגה אחת ונתנו את „הכיבודים" לאיש כזקנתו... קל היה יותר „לכלי הקודש" ב„בית המדרש

של הגבירים" לדעת בדיוק את מדת־ימיהם של בעלי־הבתים מאשר לשער את מדת־כבודם...

אבל כל זה לא הפריע את קיום המזג הטוב ובמקצת את השוויון הפנימי בין העשירים והעניים. אחד „מגבירי ברזין", שהיה קונה ספרים מזמן לזמן, רכש אצל מו"ס ספר, שנחשב ליקר המציאות, ושלם מחירו שמונה רובלים. אחרי כן נודע לו לקונה, שהספר נדפס במהדורה חדשה ואינו עולה כעת אלא רובל ועשרים קופיקות. לימים פגש את מוכר־הספרים ושאל אותו, מפני מה קבל ממנו מחיר יקר, בעוד שהספר עולה כעת בזול. ענה לו המו"ס בקור־רוח:

— ודאי שהוויתי יפה על ידך. אבל הספר בעצם הרי שוה דמיו. מה שהדפיסו אותו במהדורה חדשה אין זה אלא בשביל הקבצנים ולא בשביל הגבירים...

עם כל מה שהיה מורגש תוקף ושלטון בקבוצה א ח ת של אנשים, הנה על ידי החיים המסורתיים שהיו משותפים לא הגיע הדבר לידי כך, שישתמשו בכח לרע או שההבדל הסוציאלי יביא גם לידי חוסר הרמוניה בחיי הצבור או בחיי הכלל. השנים ההן היו שנות התלומות הגדולים של תקופת הרצל. הדבר היה באותו הזמן שהרצל נשא ונתן עם האפיפיור מצד אחד, עם ווילהלם קיסר והשולטן מצד שני, וכמה אנשים האמינו, כי הנה זה „הצ'ארטר" דבר מוגמר. וכאשר יהיה ה„צ'ארטר", עומדת גאולת ישראל על הסף — בזה לא הטיל איש ספק. ה„ממשלה" הציונית בחלק זה של רוסיה, שבו עומדת העיר ברזין, היתה בידי „המורשה" ד"ר ב ר ו ק מ ה ו מ י ל, שהיה לא רק ציוני מסור אלא אדם נלהם מטבעו. כשבאה שמועה טובה מווינה, ששם היתה אז ההנהלה הציונית ועם זה, כנהוג, דרשו כסף, „שקלים" או „מניות" של הקולוניאל־בנק, מסר ד"ר ברוק את הידיעות בערים ועיירות שונות במלים מלאות תקוה רבה ותאר את המצב הפוליטי בצבעים בהירים כל כך, עד שחשבו באמת, כי ימות המשיח הנה באו. פעם אחת נתקבל חוזר כתוב בדיו א ד ו מ ה בצרוף דרישה שאת הידיעות שהיו שם יחלקו בין הציונים חיש מהר עד כמה שאפשר. הטון של החוזר ונוסף לזה הדיו האדומה עשו את הרושם, כאילו המפקד קורא לצבאו למלחמה. אז, כמובן, מוכרחים הקצינים לעשות את הפקודה בשלימות. ואחרי

אשר הוזהר, כי את הידיעות יחלקו במהירות האפשרית, פירוש הדבר הוא, כי מחר בבוקר הכל מחויבים לדעת את הדברים, באו „הקצינים" הציוניים, ז. א. הפקידים של האגודה הציונית, גם מבין הגבירים וגם מבין שאינם גבירים, בהנהלת היושב־ראש, מורה עני, ישבו כל הלילה והעתיקו את ההוזר בעשרות טופסים, כדי להפיץ את הידיעות חיש עד כמה שאפשר. חשקה נפשו של אחד המנהיגים הציוניים המקומיים, מן המקורבים מאד אל „הגבירים", להביא מטיף מפואר, שינאם על הציונות. הדבר היה כרוך בהוצאות גדולות לפי הערך של הימים ההם. אבל הסכום נאסף מיד. ואף על פי שהמטיף דרש כמה דרשות יום אחרי יום, היה בית־המדרש, שבו היה נואם, מלא תמיד מפה לפה. גם כל „הגבירים" באו לשמוע. אחד מהם, היחיד, שלא נחשב לציוני, עמד ושאל את העסקן ההוא, שטרח להביא את המטיף:

— טוב, המטיף נאה דורש ואני נהנה מדבריו, אבל מהיכן באה אליך אמונה עמוקה, כי אתם תצליחו? שמא לא תצליחו והסוף יהא, כמו שאני מאמין, הבל וריק וכל עמלכם יעלה בתהו?

קבל השואל תשובה מיד:

— אנו מאמינים ואתה מאמין. אנו מאמינים שנצליח ואתה מאמין שלא נצליח. אבל אמונתנו אנו חזקה יותר, שכן גם אתה רוצה, כי אמונתנו תתגשם.

כשם שלא היתה „התהדרות" מצד הגבירים לגבי שאר יהודי העיר, כפי שרואים זאת אצל אלה שעלו לעשירות פתאם והם מתגאים לא רק בכספם, אלא גאותם על חכמתם המדומה וגבורתם בעיני עצמם — כך היתה מורגשת בהם „הכנעה" ידועה בפני אדם גדול, תלמיד חכם מובהק. ולא רק שחלקו לו כבוד, מה שאינו עולה בכסף רב, אלא שהחשיבו את התורה ואת זיעתו של גדול בתורה בדברים מעולם המעשה, ואפילו היה המדובר בסכומי־כסף גדולים. מעשה שמת פתאם אחד מזקני העשירים הגדולים והניח אחריו הון של כמה מאות אלף רובל. המשפחה לא היתה ממין אחד, בני שתי נשים, נכדים מבנים שמתו וכו'. שום צוואה רשמית לא היתה, מצאו רק פתקא קטנה ועליה היו רשימות ידועות, אבל לסמוך לגמרי על זה לא יכלו והיורשים לא רצו. וגמרו כל בעלי הדין,

שימסרו את כל הענין לרב מפורסם והכל יצייתו לפסק דינו. בחרו ברבי מאיר סלוצקר, שהיה לפני כמה שנים רב בברזין. הביאו את רבי מאיר לברזין בכבוד גדול, נתנו לרשותו בית עם משרתים, עם מרכבה וסוסים וכל מיני רחבות, שאפשר היה לקבל בימים ההם ובמקום ההוא. רבי מאיר מצדו הראה בפסק דינו הרבה חכמה וחרבה נימוס, והוציא פסק־דין שמצא חן רב בעיני אלה שידעו יפה את היסודות, שעליו נבנה הפסק, ואולם בשביל בעלי הדין לא היה כולו כפי רצונם. ואף על פי שביניהם, בין היורשים, היו אנשים בלתי חרדים ובידם היה למצוא דרכים כיצד להלחם לזכותם, בכל זאת קבלו את פסקו של רבי מאיר. היה מין אצילות אצל הגבירים, שגדלו בעשירות וחונכו ביהדות המסורתית. להיות כפופים לפני אנשי הרוח.

שאלת הכסף וכן השלטון עדיין לא מצאה פתרונה, אבל כי בחיי היהודים אבד אחד הערכים היפים עם נחיתותן של המשפחות העשירות, בעלי המסורת הנאה, בשנים האחרונות — בזה אין שום ספק.

מ"א

השתקן הגדול

אחד מגדולי ישראל בדור הקודם, שלא נערך כראוי בזמנו ואינו ידוע במדה מספיקה בדורנו, הוא רבי רפאל שפירא, שזכה להיות, בתור חתנו של אבא ז"ל, ראש־ישיבה שני בוולוזין בימי זהרה. הוא עמד שוב בראש הישיבה לאחר שנסגרה רשמית על ידי הממשלה ונפתחה לא רשמית לגבי הממשלה, ועל ידי שמו והשפעתו נעשתה שוב מה שהיתה צריכה להיות: הישיבה הגדולה של וולוזין.

בינתים, מזמן יציאתו של רבי רפאל מוולוזין לפני יובל שנים בערך, בשעה שעל מקומו בא חתנו רבי חיים סולוביציק, ועד חזירתו לוולוזין כעבור עשרים שנה, ישב על כסא הרבנות בשתי ערים, בתחלה בנובהאלכסנדר ובסך ואחרי כן בבוברויסק. בעיר בוברויסק היו משנים קדמוניות שני רבנים, של חסידים ושל מתנגדים, בכל זאת היה רבי רפאל במובן ידוע, רבה של בוברויסק כולה מפני שהיהודים לכל מפלגותיהם החשיבו אותו והכירו בגדולתו ובראתו.

גדולתו של רבי רפאל וכן גם צדקתו לא קל היה להכיר, מפני שאנשים מעטים מאד ראו את מעשיו או שמעו מפיו דברי תורה או דברי חול. בעולם של גדולי תורה ידעו את גאונותו על ידי השתתפותו בספרו של אבא ז"ל „העמק שאלה" על ה„שאלתות". ב„העמק שאלה" יש ממנו הרבה הערות חשובות מאד על ידי הבקיאות והעמקות שבהן. ובהיותו בוולוזין שמעו התלמידים את „שעוריו", שעשו לו שם גדול בעולם. מדברי התורה שלו הן בכתב והן בעל פה אפשר היה לראות כמה גדולות ידיעותיו בבבלי וירושלמי, בעיקר במפרשים

וביחוד ב„ראשונים". ידיעתו הפליאה בדיוקה. הוא ידע לא רק מ ה שכתוב, אלא א י ך שכתוב. בקיאותו היתה כאילו זה עתה פרש מן המקום בספר שהביא, אבל עם זה לא היה, מה שמכנים בקי „יבש", שאמנם יודע הוא בדיוק כל מה שכתוב, אבל הוא עצמו, אפשר להגיד, אין לו שום שייכות פנימית עם כל זה. התואר „בקי" בעולם של הישיבות לא היה נכבד ביותר. על כמה מן הבקיאים היו אומרים: „אלקים הבין דרכה והוא ידע את מקומה", רמז לכך שיותר ממקום המאמר או הסוגיה אין הוא יודע, והנפש הפנימית של הדברים הנאמרים שם זרה לו. בקיאים אמתים היו אלה, שידעו והבינו והשיגו את התוכן של הדבר שלמדו והגו בו. ואז, כמובן, שקולה היתה הכמות של הידיעה כנגד איכותה, כי בזמן שאדם יודע להעמיק בלמודו במקום אחד, הרי ממילא לא יהיה שטחי במקום אחר. לא לחנם מספרים על אחד שהיה ידוע ללמדן „שטחי" עד מאד, עד שגם מה שידע לא ידע על בוריו, והלה בא לפני גאון מפורסם ואמר על עצמו שבקי הוא בכל הש"ס, והגאון ענה לו:

— יש לי ראיה מפורשת מן הגמרא שאינך יודע תורה.

תמה ה„בקי" ושאל:

— היכן גמרא זו?

בכל מקום שתפתח...

וכך הוא באמת. או שאדם יודע אל נכון כל מה שהוא לומד, או שאין ידיעתו ידיעה הגונה אף במקום אחד.

רבי רפאל נמנה על האישים הגדולים, שלא רק שהם יודעים כל מה שלומדים, אלא שגם יצר שיטה קבועה בבקיאותו. בחדושי תורה שלו גברה דרך הלימוד שמכנים בשם „לשיטתיה", ז. א. להעביר היקש בין הלכות שונות ודעות שונות של תנא או אמורא אחד ולהוכיח, כי כל ההלכות והדעות האלה יש להן בנין־אם אחד והן נוגעות זו בזו, ויש להן קרבה פנימית זו עם זו.

בוולוזין היתה מתהלכת הלצה: פגשו בדרך את רב חסדא, שאלו אותו: „להיכן, רב חסדא?" השיב: „רבי רפאל הביאני לכאן, הוא מושכני לשם לשיטתו"...

כי רבי רפאל היה אומן, אפשר לומר: אמן, במקצוע זה. והמקצוע הזה

אינו מן הקלים. הוא עלול להתעות. כשאדם רוצה להוכיח, כי „מאמרים" שונים יש להם מגע ביניהם, אף כי מבחוץ הם רחוקים זה מזה, יכול הוא לבוא לידי פלפול־הבל או כפי שאומרים בין בני ישיבה: „לשדך קיר וכותל". במקצוע זה נכשלו גאונים מפורסמים בדורות הקודמים, שקנו להם שם עולם בספריהם ומה שכתבו בדבר חבור ענינים שונים לא נשאר אלא שעשוע בעלמא... אבל מן הצד השני, כשבאים ליצור מהלך־רעיונות מסוים בין הלכות ידועות שהורה אדם אחד, יכולים בדרך הגיון חזק וידיעה עצומה לבנות בנין שלם. על ידי השקפה מנתחת אפשר לפעמים להראות קשר טמיר בין בטויים ורעיונות של אדם אחד, אף על פי שזה שאמר הוא עצמו לא הרגיש בקשר שבין הדברים. מתחת להכרה יש לפעמים יותר עקביות מאשר בתוך ההכרה הברורה. ואותו הדבר שקוראים בשם עקביות ברעיונות הוא המכונה בין לומדי תורה: „לשיטתיה". ובמקצוע זה, כאמור, היה רבי רפאל מומחה. מלבד בקיאותו, שהיתה ברורה מאד ומדויקה מאד, ומלבד מוח חריף, היה לו גם חוש בקורתי. את זה ירש מאביו הגדול רבי ליבלי קובנאי. רבי ליבלי היה תלמיד מובהק של רבי מנשה מאילי'ה, המפורסם לא רק בין לומדים, אלא ידוע היה גם בספרות העברית בדעותיו והערותיו ברוח הבקורת וההגיון העמוק.

כאמור, היו אנשים מעטים שידעו את רבי רפאל, מלבד אלה ששמעו את „שעוריו" בוולוזין או שידעו את „הערותיו" בספר „העמק שאלה". כי חוץ מזה היה אדם מופלא בשתיקתו. לעתים רחוקות מאד היו שומעים מפיו דבור. אחד מבניו אמר עליו:

— אבא שותק, נח ושותק שוב...

היו יושבים אנשים רבים, משיחים, מתוכחים, והוא, רבי רפאל, היה שומע ו... שותק. כשהיה מגיב לפעמים על משהו, הרי גם זה היה יותר ברמז מאשר בדבור, ואם יצא דבור מפיו, היה זה:

— הום—ם, הום—ם... — והשומעים היו צריכים להבין מה פירושו של דבור זה.

סוברים היו, כי שתיקה זו תולדה של אדישות לכל הנעשה מסביב לו. אחרים חשבו, כי זה בא מחמת צדקתו, כי ירא להוציא מפיו דבור מיותר. אבל

לא היא. הוא שמע הכל, הקשיב לכל, ולבו היה ער לכל הנעשה סביבותיו. הוא התענין במאורעות עולם, אך שותק היה מתוך כונה. הוא עצמו תאר מדתו זו יפה באמרו:

— סוברים, שאין אני יודע לדבר, והאמת היא שאני יודע לשתוק...

השתיקה אצל רבי רפאל לא היתה תכונה שלילית, שלא לדבר, זה היה הרבה יותר ענין חיובי. הוא עסק בשתיקה...

וגם לא תמיד היה שותק. בזמן שישב פנים אל פנים ביחידות עם איש שהיה קרוב אליו, הראה כי יודע הוא לא רק לשתוק אלא גם לדבר. בהיותי זמן מה בבוברויסק בביתו, היה לי העונג לשמוע את רבי רפאל בדברו. הדבר הזה היה תענוג לא רק משום זה שנראה כפלא, כי האיש שהיה מטבעו שתקן, עד שעוברים ימים ושבועות ואין שומעים מפיו דבור, נעשה פתאום כמעין הנובע מלל והוא יושב במשך שעות ועוסק בשיחה של תורה ומדבר במילי דעלמא כאחד האדם ולפעמים גם יותר מאדם אחר. היה בזה תענוג לא בשל כך בלבד, אלא גם בדבורו כשהוא לעצמו ובשל הסביבה בשעה ש„השתקן הגדול" היה מדבר והנסתר התמידי נתגלה לרגע.

זה היה אחרי חצות הלילה, בשעה שהכל בבית ובעיר הס, דממה, שקט מוחלט, רק הוא, רבי רפאל, קם משנתו הקצרה, כדי לשבת כל הלילה ולעסוק בתורה. כי נוסף על כל נסיונותיו הגדולים היה גם שקדן יוצא מן הכלל, היה שם לילות כימים להיות ער ולעסוק בתורה. ועל ידו יושב עוד אחד — לא יותר מאחד, שאם לא כן היה עומד בשתיקתו... והאחד הוא צעיר, הרבה צעיר ממנו, אך קרוב מאד קרבת משפחה וקרבת רוח, עד שיש בידו לשאל, לחקור ולדובב... כמובן, פותחות „שיחות" כאלה בדברי תורה, קושיה, תירוץ, ומענין לענין עוברים לשיחה ארוכה, ארוכה, על ענינים שונים, אנשים שונים, ודברים חדשים נשמעים. החידוש הוא בזה, שנפתח מעין של רעיונות ונשמעות דעות בלתי צפויות. כשמדברים, למשל, על אחד מגדולי הגדולים שבמחברים, אומר רבי רפאל כלאחר יד: „הום—ם, הום—ם, היכן כאן תורתו?" השומע יושב משתומם ואומר: „מה פירוש היכן? הרי שלשת החלקים של ספרו המפואר". על זה משיב רבי רפאל מתוך בדיחה קלה:

— כן, הספרים הם שלו, אבל התורה — תא ואחוי לך מהיכן כל זה לקוח... והוא מביא סעיף אחרי סעיף, סימן על סימן, זה כתוב פה וזה מובא משם זכר.

השומע הצעיר מקשיב בתשומת לב לכל הבקיאות העצומה שמראים כאן אפילו בספרי „האחרונים", אף כי ערכו של המחבר הגדול וספריו החשובים לא נתמעטו על ידי כך, אבל השיחה גוררת עמה עוד הערות על ספרים ועל מחברים, על רבנים ועל עסקנים ועל אספות בימים שעברו ועוד ועוד ענינים חשובים. עם זה מספר רבי רפאל ספור מלא ענין מלפני שנות דור או יותר. מעשה באספה אחת גדולה, שבה השתתף אביו, רבי ליבלי קובנאי. היה זמן של גזרות רעות וזקוקים היו לכסף רב. הוחלט להטיל על כל זוג לתת סכום מסוים לתכלית זו ומי שלא יתן יהיה מוטל בחרם. רבי ליבלי קובנאי אמר, שאמנם יש לחייב כל אדם בנתינת הסכום, אבל להטיל חרם על מי שאינו נותן לא מן הראוי, ונימק את דעתו בטעמים ידועים. רוב האספה לא הסכים לדעתו ועמד על כך, שיש צורך להחליט ולהחרים. ואז העיר רבי ליבלי את הנאספים, כי הימים „עשרת ימי תשובה", ולפי המנהג, לא מטילים חרם באותם הימים. הדבר הזה השפיע וגזרת החרם בטלה. כשחזר רבי ליבלי מאספה זו — סח להלן רבי רפאל בנו — אמר:

— אילו הייתי סובר, כי יש צורך להטיל חרם, כי אז הייתי עושה זאת אפילו ביום הכפורים בשעת נעילה, אבל כאן בקשתי תחבולה לבטל את ענין החרם, ולפיכך השתמשתי בטעם של עשרת ימי תשובה לאחר שהטעמים החשובים יותר לא הועילו.

זרבי רפאל, בספרו עוד דברים שונים, הסיק:

—וכי לא מוטב לאדם לשתוק, אם בדבורו אינו יכול להוכיח לאלה שלא כך דעתם?

כי השתיקה היתה אצל רבי רפאל לא רק מדה אלא גם שיטה. לעתים קרובות היה מביט מלמעלה למטה והיה סובר, כי מוטב שלא לשחת דברים.

באחת השיחות שלאחר חצות הלילה שאלתיו, מה היא, בעצם, עבודתו של רב, מלבד, כמובן, שעליו לשבת על התורה. ספרתי לו, כי על שאלה זו השיב רבי חיים סולובייציק: — הרב מחויב לשקוד על כך, שכל עניני העיר, כגון

מוסדות הצדקה, עסקי הקהל, ביחוד בתי תלמוד־תורה וכו', יתנהלו יפה, ולפסוק שאלות יכולים גם הדיינים ומורי־הוראה.

זקני, בעל „ערוך השלחן", חזה את דעתו: — רב צריך שיהא פוסק שאלות, יושב בד"ת, שהרי לכך הוא רב, כי „כל הדבר הקשה יביאו אליו", אולי ייטיב לדעת מן הדיין. אבל צרכי העיר — הרי זה ענין ל„ממונים".

ועכשיו נשאלת שאלה זו אצל רבי רפאל: „מה יש לו לרב לעשות?"

והוא ענה על פי דרכו:

— הום—ם הום—ם, לא כלום...

גם זה היה חלק משיטתו, אדם צריך לדעת לשתוק, שלא לדבר, „שלא לעשות כלום"...

מב.

כבוד חכמים

רבי רפאל שפירא לא נמנה מימיו על הרבנים העשירים. אף על פי שבובריסק, שבה ישב על כסא הרבנות, היתה בימיו עיר של מסחר ובה היו יהודים עשירים, רבים בערך במספרם ובהונם מאשר בערים אחרות, היה רבי רפאל וביתו מתפרנסים בעניות אפילו בערך לרבנים אחרים, שלא הגיעו למדרגתו. במקצת גרם לכך הדבר, כי בעיר זו היה עוד רב, של החסידים, שהיה „נכד" ל„גזע" הליובוויצי והוא עצמו אדמו"ר למחצה, וחלק גדול מן העשירים היו „חסידים", עד שבשביל רבם של המתנגדים לא נשאר הרבה... אבל במקצת היה רבי רפאל עצמו „אשם" בכך. מחמת שתיקתו התמידית והתבודדותו, ואדישותו — כפי שסברו רבים — לעניני העולם, לא ידעו אותו כמעט ההמונים הרחבים של האוכלוסיה היהודית בבובריסק. ה„המון", ואפילו רבים מ„בעלי הבתים" החשובים, שמעו וידעו על גאונותו וצדקותו של רבי רפאל, אבל כרב ומורה כמעט שלא הרגישו בו. ולפיכך היו ממעטים לבוא אליו בדיני־תורה, בעניני „פשרות" וכו'. ומכיון שרבי רפאל נחשב לצדיק, עד שאינו כלל „מעלמא הדין", לא העלו על לב, שהוא ובני ביתו זקוקים לכסף... הוא עצמו, רבי רפאל, ודאי שלא דבר על כך, הוא היה באמת מסתפק במועט, וגם בני ביתו לא נבדלו ממנו בזה. לעתים רחוקות אנו מוצאים אב שבניו יהיו דומים לו כל כך, כמו שהיה אצל רבי רפאל — כולם מתמידים, כולם נחבאים אל הכלים, כולם שתקנים. מי שישב בביתו של רבי רפאל יכול היה באמת לחשוב, שאין לו שום נגיעה לעירו ולקהילתו. לא הרגישו בביתו כמו שהרגישו בבתי רבנים אחרים, מקום

מרכזי של חיי הצבור היהודי שבעיר. ביתו של רבי רפאל היה מעין אהל של קדוש, שהוא גם המרכז גם הסביבה... עם כל אשר מסביב אין לו ולא כלום. על צד האמת, היה רבי רפאל מתענין בפנימיותו בעניני העולם. היתה לו דעה משלו, ודוקא מבחינה חיובית, גם בדבר חבת ציון וציונות. בזמן שאחד הנואמים המפוארים על הרעיון הלאומי — המכונה „מטיף לאומי" — עבר דרך בובריוסק ונאם שם, היה רבי רפאל מן הראשונים שבאו לשמוע והקשיב רב קשב אל כל הדרשה.

ואף כי היה רבי רפאל „נסתר" ונדמה היה, כי יהודי בובריוסק עימדים בריחוק ידוע ממנו, היה מעשה שהוכיח, עד כמה גדל כבודו של רבי רפאל בעירו. זה היה ביום חתונתה של אחת מבנותיו. החתן היה אחד מבני הישיבה המפוארים בוולוזין — כעת הוא מגדולי הרבנים בליטה ובניו רבנים בישראל, אחד מהם מפורסם כרב וכעסקן באמריקה. — החתונה נערכה לא בפאר רב משל חתונות אחרות של רבנים. לא היה מטבעם של רבי רפאל ובני ביתו להרבות בהכנות ובחגיגות, כדי להגדיל את ההוד והתפארת. הדבר האחד שעמד לפאר חתונה זו היה שאבא ז"ל — סבא של הכלה — היה נוכח שם כמחותן. הדבר הזה, כמובן, הביא לידי כך, שעשרות רבנים מכל הסביבה יבואו לעיר ומאות אנשים צבאו על הבית ועל הרחוב בכל מקום שהלך או עמד אבא ז"ל. אבל התברר, שרבי רפאל עצמו גם הוא מפורסם הרבה יותר מכפי שאפשר היה לשער. שמחה חשאית של משפחה נהפכה והיתה לשמחת הקהל, ולא רק של ההמון, אלא גם של ה„אריסטוקרטיה". בעיר בובריוסק היו בעת ההיא אצילים יהודים במלוא משמעותו של המושג. היו משפחות שלמות — כגון בית אטינגר, קצנלסון, אפשטיין וכדומה, שקנו להן שם ב„גדולתן", זו ביחוסה, זו בתורתה, זו בחסידות וזו בפקחות, ועל הכל גם בעשירות. המשפחות המיוחסות גם הבינו לברוא „נימוסים" חיצוניים מסביב להן. היו לובשים בגדים נאים, נוסעים במרכבות שלהם, רתומות לשני סוסים, פעמים שהיה יושב עליהן גם שמש, מלבד העגלון, היו מדברים בנימוס ועושים רושם על כל פנים כאנשים מבני עליה. בראש כל הזהירים ב„הלכות אריסטוקרטיה" עמד שם בבובריוסק בועז רבינוביץ. האיש הזה יכול לשמש נושא למרץ יהודי ולגלגולו של

יהודי מלמטה למעלה ומלמעלה למטה. בועז רבינוביץ לא היה בר אבהן, אף לא הצטיין ברוחניות יתרה. אבל בידו עלה לרכוש הון רב או — מי יודע? — לנטוע בלב הבריות אמונה בו ובעשרו יותר ממה שהיה לו, והוא הבין להשתמש במצבו הכלכלי היפה לשם חיים מרווחים ונאים. בביתו היו נוהגים בעשירות מופלגת. אז היו מכנים את זה בשם „דרך מלכות". כשהיה יוצא למסעו במרכבתו, היו רואים חובה לעצמם, בין שרוצים בין שלא רוצים, לעמוד ולהביט אחריו. גם הוסיף לו הדרת כבוד מראהו החשוב: קומה גאה, פנים עדינים ומלבושי הדר, ונוסף לזה היה ענוד כמה מדליות, שהיו נוצצות מרחוק.

בועז רבינוביץ ידע להגדיל את תפארתו גם על ידי יחסיו אל הממשלה ולא רק של רוסיה אלא גם של מדינות אחרות. הוא היה קונסול פרסי. על ביתו, יותר נכון: על ארמונו התנוסס שלט פרסי. וביומא דפגרא היה תלוי עליו הדגל הרוסי וגם הפרסי. לשם מה היה צורך לפרס בקונסול דוקא בעיר־השדה בוברויסק? תיובתא. אבל בועז רבינוביץ, לשם כבודו, ודאי שהיה צריך לכך והשיג את הדבר. אולם ראוי להגיד, כי גם בעניינים יהודיים ידע בועז רבינוביץ להצטיין. לא רק שהוא ואשתו היו חרדים בעניני דת, אלא שאת הדתיות נשא בגאון ולפי תנאי הזמן ההוא היה בזה מעין „קידוש השם". היה „מנין" מיוחד של יהודים, שבועז רבינוביץ כלכל אותם, כדי שתהא לו בבית־הכנסת שלו, שהיה חלק מביתו, האפשרות בכל עת להתפלל בצבור. גם היה מכלכל ר ב על חשבונו, ובבוברויסק ידעו לא רק על „רב של חסידים" ו„רב של מתנגדים", אלא גם על „הרב של רבינוביץ". הגברת רבינוביץ, בזמן שיצאה לדרך, לקחה עמה שנים עשר פמוטים, כדי להדליק בהם נרות של שבת כדרך שהיא רגילה בביתה. ועל הכל היה בועז רבינוביץ תורם צדקה לכל ענין יהודי. כך קנה לו בועז רבינוביץ שם של אציל יהודי אמתי. בניו, שקבלו חנוך של הדור החדש, הלכו זמן מה בדרכי אביהם וכל אחד מהם היה סמל של אצילות יהודית.

אז, ביום החתונה של בת רבי רפאל, היה כמעט בהסח הדעת מעין כנוס של כל גבירי בוברויסק „האצילים". לבית החופה נהרו מרכבות אחרי מרכבות. באו זקנים וצעירים, גברים ונשים מן העשירים הגדולים שבעיר, והדבר עשה רושם שאינו מצוי בשעה שבצדם של הרבנים, חבושי „שטריימיל" ולבושי בגדי

משי, ישבו עשרות אנשים מלובשים "פראק" גזור ועל ידיהם כסיות לבנות, ובצדן של הרבניות עם המלבושים של שבת עליהן, החבושות קפלטים ומקושטות בקישוטים של הדור הישן, ישבו נשים צעירות לבושות ועדויות לפי האפנה האחרונה. הכלה ישבה בתוך גן של פרחים מן הפרחים הרבים והיקרים שהביאו לה הגברים הצעירים והנשים הצעירות. המופלא ביותר היה זה, שדוקא במעונו של רבי רפאל, האיש הנחבא מן הנחבאים, היתה שמחת־משפחה כמו בביתו של החדש מן החדשים שבדור... כל זה, כמובן, לא מנע את החתן מלדרוש בדברי תורה, שלא רק הגבירים אלא גם הלמדנים לא הבינום מיד מחמת עמקותם וחריפותם. החתונה הזאת, השאירה רושם זמן רב לאחרי כן, כאן היה "תורה וגדולה במקום אחד" במלוא המובן.

אבל הדבור הוכיח גם את זה, שאת האדם הגדול באמת, יהיה גם מרוחק מן העולם ריחוק רב, יודעים הבריות, במוקדם או במאוחר, להוקיר את ערכו ולחלוק לו את הכבוד הראוי. אפילו האנשים, שבעצם אינם מסוגלים להבינו, מגיעים לידי הבנה נכונה, שלא בהכרה, מי ומי האיש...

חתונה זו, שבה השתתף אבא ז"ל, כאמור לעיל, נשארה בזכרוני עוד מחמת מקרה אחד, המוכיח, מה פירושה של אמונת חכמים וכיצד מפרשים אותה החכמים עצמם... מעשה באשה אחת עגונה בעיר בוברויסק, שטרחה ויגעה לקבל היתר להנשא. ה"שאלה" היתה קשה מאד והאשה העלובה לא יכלה לקבל את ההיתר. כמובן, קודם כל היה צריך לטפל בענין זה רבי רפאל, בתור מרא דאתרא. ואף כי רבי רפאל לא היה מן המחמירים, לא מצא בכל זאת אפשרות להתירה. אולם בהשתתפו בצערה של העגונה העלובה, השיא רבי רפאל עצה טובה לאשה זו, שתחכה עד שיבוא אבא ז"ל אל החתונה, אולי הוא יוכל להתירה. ומפני שהשאלה היתה מבחינת ההלכה מסובכה מאד, התעניינו הרבנים והלמדנים בבוברויסק והסביבה לדעת מה יאמר אבא ז"ל ואיך יפסוק. אולם הכל נחלו אכזבה, כי מחמת חולשת בריאותו לא רצה אבא ז"ל להזקק לענין זה. הוא יעץ לאשה ההיא, שתפנה לקובנה אל רבי יצחק אלחנן, שהיה אז הפוסק המוסכם. ובזה נגמר הענין בעת ההיא. כעבור כמה שנים, באחת השיחות עם רבי רפאל, כרגיל, אחרי חצות הלילה, בשעה שהכל

מסביב שתק ורבי רפאל היה מדבר... פתח בבקורת על אנשים וספרים ידועים, ובתוך השאר העיר על תשובה אחת בספר „עין יצחק" לרבי יצחק אלחנן בענין עגונה. בתשובה זו מתיר רבי יצחק אלחנן יגונה על יסוד רש"י ביבמות. ורבי רפאל, בדברו בענין זה, הוכיח, כי ההיתר על יסוד הרש"י ביבמות אינו די מבוסס והעיר על זה, כי הטעות מצויה אצל כל אדם. „הנה — אמר לי — „משיב" כמו רבי יצחק אלחנן אף הוא יכול לבוא לידי טעות".

וכאילו עלה בזכרונו דבר חשוב, הוסיף ואמר:

— זו היא בעצם אותה השאלה שאבא ז"ל שלח אז, בשעת התתונה, לרבי יצחק אלחנן וזהו הפסק.

הדבר הזה כבר עניין אותי מבחינה אחרת. פירוש הדבר, שכאן אינו ענין של טעה או לא טעה, אלא לפנינו ענין הנוגע אליו, אל רבי רפאל, של הלכה למעשה, מפני שהשאלה הרי באה מעירו. ולפיכך פניתי אליו ואמרתי:

— אם זו היא אותה השאלה וכבודו מוצא, שפסקו של רבי יצחק אלחנן אינו מבוסס, מה דעתו אפוא למעשה?

ועל זה בא המענה הבלתי צפוי של בר־סמכא:

— אני עצמי חתמתי על ההיתר של רבי יצחק אלחנן והתרתי את העגונה להנשא. כי אם הראיה של רבי יצחק אלחנן, כיסוד להיתר, אינה נראית לי, ברי לי שההיתר הוא נכון. „חזקה על חבר", ויש לסמוך על רבי יצחק אלחנן, שמידו לא יצא מכשול. אם מרש"י אין ראיה, ודאי יש ראיה ממקום אחר. אם רבי יצחק אלחנן מתיר — מותר!

שיחה זו הוכיחה, מה פירוש הדבר המכונה „בקורת חפשית" מצד אחד ו„אמונת חכמים" מצד שני — אין האחד רשאי לבטל את השני.

נזכרתי אז, כי גם אצל רבי חיים סולובייציק אירע מעין זה. הדבר היה בזמן שרבי חיים סולובייציק היה משתמט מלפסוק שאלות ואז היה בבריסק דיין מיוחד, ר ב י פ י י ב י ל שמו, שהיה עוסק בעניני גטין. אירע, שדיין אחר מבריסק קטרג על רבי פייביל בשל גט אחד. הענין הגיע לרבי חיים. אבל הוא לא רצה בעצמו לפסוק הלכה. על כן בקש את שני הדיינים, שיתנו לו, לרבי חיים, את דעתם ב כ ת ב, ואת שני הכתבים שלח רבי חיים לרבי יצחק אלחנן

ובקש ממנו, שיחוה את דעתו בשאלה זו טלגרפית או על־ידי מכתב קצר בלי נמוקי הפסק. ובמכתב כתב רבי חיים, שהוא אינו רוצה להטריח אותו, את רבי יצחק אלחנן, ולפיכך הוא מבקש ממנו רק את הפסק ולא את נמוקיו. אבל המקורבים לרבי חיים ידעו עוד טעם אחד: אילו באה מאת רבי יצחק אלחנן תשובה בצרוף נמוקים, עם דברי תורה, אפשר שמשהו לא ימצא חן בעיניו וקשה יהיה לו אזי לסמוך על פסק ההלכה. מה שאין כן אם יבוא הפסק לבדו, כדאי וראוי רבי יצחק אלחנן גם בעיני רבי חיים שיסמכו עליו.

אין פלא אפוא, כי בימים ההם היה גדול כל כך כבודם של הרבנים והרבנות בעיני העם, אם הרבנים עצמם הגו אמון זה לזה במדה מרובה. „כי את מכבדי אכבד" — כלל גדול בפסיכולוגיה של אדם...

מ"ג.

„במקום שהגיהנום בוער"

גם בימים ההם, לפני שלשים, ארבעים שנה, בזמן שחיי היהודים ברוסיה היו שמרניים מאד, היה הבדל רב בין הערים והעיירות בתוך הארץ, היינו הרחק ממסלת־הברזל והרחק מדרך־המים, לבין המקומות שהיו קשורים עם העולם הגדול. זה לא היה מחמת כך, שבמקומות היושבים „מן הצד", היו האנשים „גאורים" פחות ובערים שהיתה בהן תנועה במסלת־ברזל או תחבורת ספינות היו התושבים „מתקדמים" יותר. הדבר היה לעתים קרובות להפך. דוקא בערים, גדולות וקטנות, שהיו מרוחקות מן העולם הגדול, וכדי לבוא במגע עם כרך — או כפי שהיו אומרים: „לבוא אל המקום" — היה צורך להתנהל בעגלה וסוסים בימות הקיץ בביצות ובמזחלות וסוסים בימות החורף על פני השלג, דוקא שם היו החיים שקטים ונוחים יותר, העסקים קטנים ומעטים, ולפיכך היה להם פנאי לזקנים לעסוק בתורה ולצעירים — בהשכלה. ובאותם המקומות, שעברה בהם מסלת־הברזל או היתה שם תנועת אניות, היו בני האדם טרודים יותר, העסקים היו בערך לתנאי הימים ההם גדולים ומסובכים, עד שמצד אחד היו ממעטים בלימוד תורה ומן הצד השני היו עוסקים פחות ב„השכלה". בכל זאת היה כאן הבדל בין עיר הרחוקה ממסלת־ברזל לבין עיר שבה היתה מסלת־ברזל. לא היה כאן ענין למחשבות של בני האדם, אלא הרבה יותר להרגלים שלהם. זה כלל גדול: אין לך דבר המסוגל כל כך לסייע ליצר הרע כמו החטא עצמו. לא רק יצר הרע מביא לידי חטא, אלא שהחטא מביא לפעמים את היצר הרע... ה„היתר" של „עבר עבירה ושנה" הוא חזק מאד ונוח להשתמש בו...

זקני, בעל „ערוך השלחן", היה מספר, כי בשנים הראשונות לסלילת מסלת־הברזל, כשהיו רואים את הרכבת עוברת, היו אומרים: „הנה האפיקורס בא". בחוש אינסטינקטיבי ידעו, כי על ידי זה שבני אדם יסעו אנה ואנה, לא יהיו קשורים למקום מושבם, יתחילו „להקל" בזה ובזה, וה„קולא" תיעשה הרגל... היהדות הדתית האיתנה התמוטטה ברוסיה לא על ידי „דעות של אפיקורסות", כדרך שהיה בגרמניה וארצות אחרות של אירופה המערבית, אלא על ידי הרגלים חדשים, ולא רק התנועה במסלת־הברזל סייעה לכך, אלא גם העבודה בצבא. הדבר היה, בערך, באותו הזמן שהתחילו לוקחים לצבא בדרך רגילה ולא חטפו עוד ילדים, וסללו מסלות־ברזל בחלק זה של רוסיה, ששם ישבו היהודים, לפני ששים, שבעים שנה. שני הדברים, התנועה במסלת־הברזל והעבודה בצבא, הביאו לידי כך, שאנשים עזבו את בתיהם בדרך רגילה, מתוך כך התרחקו מן החיים הביתיים, מבית הורים, מהרגלים שבירושה ושבחינוך, והדבר השפיע על מתן־צורה לחיים, אפילו בזמן שחזר האדם אחרי כן לסביבה שלו. בכמה מקומות השפיעה התנועה במסלת־הברזל לא רק בעקיפין אלא גם במישרין. כשהרכבת עברה ביום השבת, לא יכלו כמה „אכסניות" לכבוש את יצרן שלא לפתוח שעריהן לפני עוברי־דרך באותו היום ועל ידי כך נעשה „המשרת" מחלל שבת בפועל ובעל הפונדק לא היה עושה מלאכה, כביכול, אבל חלול השבת בביתו ומסביב לו ברחוב או בסימטה לא נתמעט על ידי כך. היו גם כמה סוחרים, כמובן, לא „מבני עליה" שהיו „נגשים לתחנה", כדי לשמוע מפי העוברים „מה שער התבואה", או סתם לשמוע „חדשות מן העולם", ואולם שלא מתוך כוונה רעה התרגלו מעט מעט לראות, כיצד יהודים מחללים את השבת, ומהרגל של ראיה עד הרגל של מעשה לא רב המרחק... ומה שהיו התנועה במסלת־הברזל והעבודה־בצבא בנוגע לשבת, היו במקצת גם בנוגע לכשרות. הרי זה היה „תחילתו באונס וסופו ברצון"... כמה אנשים „חשובים", ביחוד „סוכנים נוסעים", היו מתנהגים לפי „בוכהלטריה כפולה": זהיר במצוות בשבתך בביתך ואינו בורח מעבירה בלכתך בדרך...

אם מסלת־הברזל הביאה לידי חלול־שבת, הנה עשו זאת האניות במה

מרובה יותר. כי מה שעשתה מסלת־הברזל באסור, עשו האניות בהיתר. בערים ובעיירות, שבהן עברו אניות, בטלה במקצת קדושת שבת. אולם לא היה זה „חלול שבת" על פי דין, אבל חלול השבת בא על ידי כך, שהשבת נעשתה חולין, חול. בערים כגון ברזין או בוברויסק, שאניות היו יוצאות או באות בליל שבת או בשבת בצהרים, היה רגש משונה: מתפללים תפלת שבת, אוכלים מאכלי שבת, אך באמצע התפלה או באמצע הסעודה שומעים והנה ספינת־הקיטור באה או יוצאת, והאדם השרוי ברוח של שבת נעשה חולין. עולה מחשבה על קרוב שעומד לבוא או על מודע שעומד לצאת. — שלא לרדת בספינה או שלא לעלות ממנה ביום השבת נחשב ל„חומרא יתרה"... — או, במקרה הטוב ביותר, מהרהר אדם ב„סחורה", שצריכה להתקבל או להשלח. ודאי שכל זה נעשה על ידי נכרי, אבל אם חלול השבת לא היה נעשה במישרין, הלכה קדושתה של שבת ונתנדפה בעקיפין...

אין פלא אפוא, כי אם ערים קטנות לא שמרו על צורתן הדתית כמו שהיו בודאי עושות, אלמלי לא היתה בהן תנועה רבה, על אחת כמה וכמה שניכר היה הדבר בכרך גדיל כאודיסה. העיר אודיסה שהיתה אחת מערי־הנמל הגדולות והחשובות ברוסיה, היתה ידועה לעיר חפשיה מאד מן המצוות. היו אומרים: „שבע פרסאות מסביב לאודיסה בוער הגיהנום". בחוגים רבים היו מיחסים את זה, שאודיסה אין בה יראת שמים, להשפעתם של אישים ידועים. רגילים היו לומר, פלוני או אלמוני הסופר או העסקן „השחית את אודיסה". אין זה מן הנמנע, שהשפעה כל שהיא מצד אדם יחיד או קבוצת אנשים פעלה פעולה במובן ידוע, אבל לא זו היתה הסבה העיקרית שגרמה ל„חרות" של אודיסה. בוארשה ובווילנה היו לא פחות, ואולי היו יותר, משכילים, וכמה מהם אנשי שם, והשפעתם לא היתה ניכרת כל כך. גם יש להעיר, שדוקא באודיסה ידעו מעט מן המעט, בתוך ההמונים הרחבים, על דבר „המשכילים" של העיר. יהודי אודיסה, יהודי השוק והרחוב, היו טרודים מאד בעסקיהם ובמקצת גם בעניני „עולם הזה", ובכלל עמדו הרבה יותר תחת השפעתו של העתון היומי הרוסי מאשר זו של מאמר או נאום מובחר שבמובחרים מאת משכיל יהודי ועסקן צבורי. אודיסה נהגה חרות בעניני דת, מפני שהיתה עיר

„פתוחה", הרבה מסלות־ברזל והרבה אניות חברו אותה לא רק עם הארץ אלא גם עם חוץ־לארץ, וכל זה השפיע בהכרח, שהשבת נעשתה חול, ואם ביום השבת אין שמירת שבת, אין גם בשאר ימות השבוע שמירת היהדות...

תהא הסבה מה שתהא, אם השפעה ידועה או חיי כרך עם תנועתו הגדולה, או — דבר המשמש גורם חשוב בהרבה ערים וארצות — זה שהאוכלוסין היו מקובצים מכל העולם בלי מסורת משלה, אם מפני שאודיסה היתה מן הערים החדשות והצעירות ברוסיה — העובדה היא, כי מי שבא מליטה או פולין לאודיסה ראה את הגיהנום בוער... חלול השבת היה בולט מאד על ידי כך שלא היה זה „פריצות גדר", אלא חזיון נורמלי כמעט. בבתי הכנסת באודיסה רבים היו הבאים בכל ליל שבת ובשבת בבוקר. שם היו אז החזנים המפוארים כגון מ י נ ק ו ב ס ק י, ר א ז ו מ נ י וכדומה, והם „שמשכו" קהל רב; לא רק בתי־הכנסת, כי אם גם חצרות הבית והרחובות הסמוכים היו לעתים קרובות מלאים אדם. אבל דבר זה לא מנע, שסמוך לבתי־הכנסת יהיו בתי־מסחר של יהודים פתוחים וגם ההולכים לבית־הכנסת יהיו קונים עתונים רוסיים מקומיים, ושבכל הסביבה ירגישו, כי אין זו השבת כהלכתה. היו אפילו מקרים, כפי שהיו מספרים, כי כמה חנונים היו יושבים בחנויותיהם בשבת בצהרים ובין קונה לקונה היו עוברים על חלק מן ה„פרק" באבות בימות הקיץ, או שהיו בשבתות של ימות החורף מסיקים את התנור להתחמם בחנות הקרה ובשעת מעשה היו אומרים „ברכי נפשי"...

חלול־השבת הרחיק שם ללכת עד כדי כך, שהיו אומרים בהלצה: בליל שבת בתפלת „שמונה עשרה" אומרים „וינוחו ב ה", משום שהבעל יושב בבית־המסחר והאשה מדליקה נרות של שבת, הרי שהמנוחה א צ ל ה. בשבת בבוקר אומרים „וינוחו ב ו", כי האשה הטוחרת בחנות והבעל הולך אל בית־הכנסת להתפלל, הרי שהמנוחה א צ ל ו. בזמן מנחה של שבת, כשבית המסחר נסגר ושניהם הולכים הביתה, אומרים „וינוחו ב ם"...

וגרוע מכל הוא, בזמן שצרה נעשית דבר כסדרו, בזמן שקלקלה נחשבת לדבר שברגיל. בשעה שהחולה אינו חש במחלתו והעם אינו מרגיש ביסוריו הרוחניים אין לך מצב גרוע מזה.

אבל הדבר המעניין הוא, שדוקא שם באודיסה, במקום שחלול השבת היה בולט כל כך, פרצה בעת ההיא מחלוקת בין רבנים בענין ה„עירוב", אם מותר לטלטל או לאו. רושם טרגי־קומי עשה הדבר בזמן ששני רבנים, אחד תושב, הוא רבי דוד שלמה סלושץ, ואחד שבא לגור שם פרסמו חבורים זה כנגד זה. הראשון אסר לטלטל בשבת באודיסה והשני התיר. זה שהתיר רצה להורות „הלכה למעשה", וכשיצא בשבת מבית הכנסת נשא את הסידור או את החומש דרך הפגנה בשתי ידיו, למען יראו הכל. ויהודי אודיסה התענינו מעט מאד באיסור כשם שלא היה להם צורך בהיתר...

בכלל היתה באודיסה מחלוקת של רבנים, או יותר נכון מחלוקת בשל רבנים, מחלה מתמדת, בכל שנתים או שלש שנים נוסף רב חדש, הרבנים הקשישים והנוטים אחריהם היו רודפים אותו ועל פי רוב השתמשו בנשק של הוכחות, כי הרב החדש אינו ירא שמים במדה מספיקה, מפני שכרגיל היה כל רב שבא לאודיסה „נגוע" פחות או יותר ב„השכלה" ואפשר היה לבקש ולמצוא בו, כביכול, פגימות. לאחר שעברו שנים אחדות והרב החדש, או כפי שהיה מכונה: „מורה הוראה" נעשה מן הישנים ולעיר בא רב חדש ממנו היה זה „הישן" טוען, שהחדש אינו ירא שמים...

על אחד מן הרבנים החדשים כתב רבי חיים סולובייציק מכתב הריף, כי אסור להכיר בו ואין לסמוך על פסקי „שאלות" שלו. ודוקא הרב הזה, או „מורה הוראה", קבל אישור מלא בצרוף כתב, שכירות וכו', ואחד מן הפקחים אמר על זה:

אודיסה חפשה רב שאינו ירא שמים, וקשה היה לה למצוא את ההגון לה. היא „נכשלה" ברבנים „יראי שמים". עכשיו שיש „הסכמה" מאת רבי חיים סולובייציק על הרב המדובר, שאין הוא ירא שמים, אפשר לסמוך על כך ולמנות אותו לרב כראוי...

לא רק מחלוקת של רבנים היתה אז באודיסה, מה שסוף סוף אינה אלא שאלה מקומית, אלא בימים ההם היתה שם מלחמה עצומה בשל „רב מטעם". עד העת ההיא היה שם „הרב מטעם" מ ת מ נ ה על ידי הממשלה. אולם בשנים ההן קבלו זכות ל ב ח ו ר „רב מטעם". הרבנים „הרשמיים" המובחרים ברוסיה,

ובכללם מ ז א "ה ממוסקבה, ט מ ק י ן מייליסבטגראד ועוד „רבנים מטעם הממשלה" מפורסמים היו כמועמדים למשרה זו. משרת רב רשמי באודיסה נחשבה לאחת הגדולות ברוסיה. זו היתה לא רק קהלה גדולה ועשירה, אלא השם אודיסה היה לו פרצוף לאומי. אודיסה היתה שער לארץ ישראל. מרוסיה, ופולין בכלל, היתה אודיסה המקום היחיד, שמשם היו יוצאים דרך קונסטנטינופול לארץ־ישראל. גם „הועד", שהיה אז המכשיר האחד והמיוחד „לישוב ארץ ישראל", מושבו היה באודיסה ושם היו מתכנסות מזמן לזמן אספות גדולות, שבמספר חבריהן ובחגיגיותן היו עושות רושם כמעט של קונגרס ציוני בימינו. חשיבות מה להיים היהודיים באודיסה, העניקה התפתחותה של הספרות העברית שם על ידי ישיבתם של סופרים מפוארים כגון מנדלי מוכר ספרים, לילינבלום, אחד־העם, ביאליק וכדומה. גם העתונות הרוסית הכללית שם עמדה קרובה להשפעתם של סופרים ועוזרים תמידיים יהודים. כל זה עשה את המקום של „רב מטעם" באודיסה לחשוב במיוחד. אבל מכל האש, שהתלקחה מסביב לשאלה זו, לא נשאר אלא עשן. מחמת תנאים שונים ניתנה המשרה הזאת לאנשים מקומיים, ובמשך שנים אחדות הביא כל הענין לידי חלול השם לא מעט...

אחד מן האנשים המקומיים, שעמד במרכז המלחמה היה דוקטור אחד ושמו אווינוביצקי. הוא נמנה על ראשוני הציונים בימי הרצל. זה היה אדם בעל נפש רועשת ועם זה בעל לשון חדה... שני הדברים כשמזדמנים יחדו עלולים הם להחריב גם את האדם גם את כונותיו הטובות... בתור ציוני היה תמיד מן המתאוננים וכמה פעמים בקש להרוס בלי דעת איך לבנות. זמן מה נספח גם על „המזרחי", אך לא נשאר שם זמן רב, משום שגם אל המזרחי לא היה לו יחס חיובי, אלא משום שהתיחס בשלילה לשאלת התרבות בציונות, רצה לנהל את מלחמתו על ידי המזרחי. כמובן, לא היה הדבר לרצון והוא הבין כי לא כאן מקומו. הוא, אווינוביצקי, עשה פעמים מעשים רעים מתוך כונות טובות, ופעמים שעל ידי מעשים רעים נמשך, לפי דעת הצבור, לתוך כונות רעות...

כאשר אמרו לו לאווינוביצקי, כי אין זו מן המדה היהודית ואף לא מן האנושית לכנות יהודים בשם „בנים סוררים ומורדים", כדרך שהיה רגיל לעשות, היה משיב על זה לא מתוך חרטה אלא ב„הסברה":

— האוכל לדבר אל היהודים בלשון אחרת, אם אני מבקש מהם שיקנו „מניות" של הבנק הקולוניאלי והם מסרבים? האין הם בנים סוררים ומורדים?

קשה באמת להתווכח עם אדם שאינו מבין את ה„אלפא־ביתא" של הטעם הטוב. זה הוא ענין שאי אפשר להוכיח. או שאדם מבין מדעתו או שלא מבין, אף אם מוכיחים לו, ואז — הוא חוטא ומחטיא...

בעת ההיא היתה הציונות חביבה מאד על כל חלקי הצבור באודיסה. היה שם בית־תפלה „יבנה", שבו היו דורשים בכל שבת דרשות ציוניות. שם נאמו טובי הנואמים המקומיים וגם מטיפים מפורסמים עוברי אורח. נעים ומענין היה לשאת שם נאום לפני קהל גדול, הבית היה מלא ובין השומעים היו החשובים והמכובדים של חובבי ציון, לא כל האנשים שהיו שם, כנראה, בקיאים היו בסדר יוחסין של הרבנים. אחרי אשר נאמתי שם בבית־התפלה — הנאום „הרשמי" הראשון מעל הבמה, שעשה קצת רושם, אמר אחד לחברו:

— וכי מה הפלא? הלא זה הוא נכדו של ה מ ל ב" י ם!...

נעים היה לשבת זמן מה באודיסה בחברת אישים ידועים, לשמוע זכרונות ורשמים מימים שעברו, אחד מזקני „חובבי ציון", פ ר א נ ק פ ל ד, סיפר בין השאר, איך שהיה בארץ ישראל בזמן ש ר ב י מ ר ד כ י ג י מ פ ל י פ ה עבר בפעם הראשונה דרך „ראשון לציון", במקום שהלעיזו אז על בני המושבה שם, בני בילי"א, שאינם יראי שמים. כשעבר רבי מרדכי גימפל את המקום, צוה על בעל־העגלה לעמוד שעה קלה הסתכל מסביבו ואמר כאילו לעצמו:

— „חצופה" אלמנה זו. ברוך אתה — — — מציב גבול אלמנה!!

הרב הנזכר למעלה, רבי דוד שלמה סלושץ, יהודי פקח מאד, מלבד חשיבותו כרב, סיפר חדוד מפי אחד הרבנים שחשדו בו, כי מתקרב הוא יותר מדי ל„גבירים" שבעירו. והרב סח בענין זה:

— לא חפצתי להיות רב, אמרתי בלבי, למה לי להיות רב, שעליו להחניף לעשירים שבעירו? ויהי היום ואני יושב בבית־המרחץ והנה איש בא והבלן קם לקראתו, כעבור שעה קלה ראיתי את הבלן קם ואומר לאדם צפרא טבא בפה מלא. שאלתי מי הם האנשים, שהבלן חולק להם כבוד רב כל כך? ענו לי: אלה

הם הגבירים של העיירה, אמנם אין הם משלמים שכר־מרחץ יותר מאחרים, אבל הבלן מחניף להם. אם כן, אמרתי אל לבי — הוסיף הרב הצעיר — אם גם בלן מחניף לגבירים, הלא מוטב לי שאהיה רב...

מד.

חבת נעורים

הרושם הקשה של החיים באודיסה ממה שהכל נראה בצורה אחרת מזו שהיו רגילים בה לא הוקל בהרבה על ידי הפגישה עם חזיונות, שהיו משמחי לב כשהם לעצמם, אבל בכל זאת פגעו קשה. מה טוב ומה נעים בעצם לרוחו של איש צעיר, הנושא בקרבו את הגעגועים על ילדותו, על הסביבה בבית הוריו, על האתמוספירה של וולוזין, כשהוא מוצא בהמונו של כרך אודיסה, בעיר זו „שהגיהנם בוער בה", אנשים גדולים הרבה בשנים ובמעלה ממנו והנה גם הם מתגעגעים על העבר של וולוזין עם הישיבה ומנהיגיה. אבל השמחה הופרה בשעה שרואים, כי הגעגועים על העבר היפה הם רק דברים שבלב, ואלו למעשה רחוקים מאד אלה המתגעגעים מכל העולם היקר והחביב להם בדבריהם.

בא אדם לאודיסה, ראה חוב ראשון לעצמו לסור קודם כל ל„ועד האודיסאי". הועד של חובבי ציון היה בימים ההם בעיני אלה, שבלבם קננו הגעגועים על ארץ ישראל, מין קדושה, שחייבים לראותה, כדי לחוש, מרחוק לפחות, טעמה של הארץ ששואפים אליה ונכספים לה. בעיני „הקרתנים", שידעו את פעולותיו של „הועד" — כך היו מכנים אותו בחוגים של „חובבי ציון" והכל ידעו, לאיזה ועד מכוונים, כשם שבימינו אומרים בחוגי הציונים „האכסקוטיבה" סתם ויודעים למי הדבר מכוון — נדמה, כי שם יושבים תמיד חכמים וזקנים, שאין להם בעולמם דאגה אחרת מלבד יסורי ארץ ישראל. הדמיון תאר לו, כי „הועד" הוא בנין גדול ונאה, ושם מוצאים תמיד „עולים ויורדים": יהודים ה ע ו ל י ם לארץ ישראל, והם ודאי הרבים ויהודים ה י ו ר ד י ם

מארץ ישראל והם ודאי המעטים. הם באים רק לספר מה שנעשה בארץ ישראל וחוזרים מיד. ולפיכך לא מעטה היתה האכזבה לאדם בשעה שבא אל הרחוב, שבו היה „הועד" ולא ראה דבר יוצא מגדר הרגיל. כל הבתים שוים, וכשעלה לבית הועד לא ראה שם יתר נוי ויתר פאר מבכל שאר הבתים. „הועד" שכן בחדרים אחדים, פשוטים מאד, בלי רושם כל שהוא. גם לא היה ניכר הרבה בחדרים האלה, שכאן „עושים היסטוריה". הדממה היתה לא זו כאשר יקרה לפעמים, הבאה מתוך תעצומה במחשבה וסדרים בעבודה, דממה המעוררת הדרת־כבוד ידועה, אלא דממה רגילה ושכיחה מחמת מיעוט אנשים —אם איני טועה, היה אז כל „הועד" בעל שנים. שלשה פקידים קבועים — ועבודה לא מרובה. זה היה הזמן ש א ח ר י פינסקר, כשהועד האודיסאי היה מקום של רעיון חדש, של אצילות יוצרת, ו ל פ נ י התקופה החדשה, כשבראש הועד עמד אחד מן המנהיגים הציוניים החשובים ביותר בעל רצון תוסס לפעולה. בעת ההיא היה נשיא הועד א ב ר ה ם ג ר י נ ב ר ג, או כמו שקראו לו באודיסה: אברהמ'לי גרינברג. יהודי הגון, כפי הנראה, בעל כשרונות בינוניים ובעל השגות רגילות מאד, אך בלבו רגש של מסירות ליהדות ה ש ל מ ה — הוא היה, כפי שאמרו, יהודי ירא שמים — ובכלל זה, כמובן, האהבה לארץ ישראל. בפעולות „הועד" בעת ההיא לא היה מורגש מעוף, לא מבחוץ ולא מבפנים, אבל הרגש, כי אחרי הכל הרי שם המקום היחיד ברוסיה, שבו מסייעים לבנין ארץ ישראל כהכנה למעשה כביר בחיי היהודים, הביא לידי כך, כי בשעה שאדם עמד בתוך החדרים הרגיש משהו יוצא מגדר הרגיל, רטט ידוע בתוך נשמתו. כאן נברא הגשר מן הגלות אל הגאולה...

רגש מיוחד היה לי לפגוש שם את מזכיר „הועד" בימים ההם, מי שהיה בן ישיבה בוולוזין, שבינתים נתפרסם כסופר ועסקן. והאיש הזה לא רק ששמח על האורח הצעיר, אלא שגם מרוב התפעלות דפק על דלת סגורה ודבר דרך הקיר עם אדם:

— שמע נא, הכנס, היודע אתה, מי יש כאן? בוא נא ונדבר כולנו על וולוזין.

מי זה הנעלם, שאליו מופנים הדברים, נודע לי אחרי השיחה. זה היה

ביאליק, שגר אז באותו הבית, שבו היה „הועד", מעבר לדלת, והמזכיר בעת ההיא, שהיה ידיד נעורים — ונשאר ידיד לו עד יומו האחרון — של ביאליק, זכה לנוחות לספר עמו דרך הדלת.

ביאליק כבר היה ידוע בעולם היהודי והרבה משיריו היו מפורסמים מאד. ביאליק היה לו מלבד כשרונו הגדול שאין דומה לו גם מזל שאינו רגיל. מעטים מאד האנשים הגדולים הזוכים להכרה עם הופעתם הראשונה כדרך שקרה את ביאליק. שירו הראשון „אל הצפור" גרם לו תהלה בלתי רגילה וכבר הביטו עליו אז כעל כוכב עולה. כשנדפס השיר במאסף „כורת", בא הקובץ לידי אבא ז"ל בחדשים האחרונים לחייו. העירו אותו על מחבר השיר „אל הצפור", שזה הוא הז'יטומירי, שלמד בוולוזין בזמן המהומות שם. הז'יטומירי היה ידוע לאבא ז"ל, מפני שלו, כלומר, לביאליק יחסו אז את חבור כמה מן „המגלות העפות" — כפי שהיו מכנים אז כתבי־פלסתר — שחולקו או הודבקו על הדלת. וכשספרו לאבא ז"ל, כי מחבר השיר „אל הצפור" הוא אותו הז'יטומירי מן הישיבה, התענין במיוחד והביע את נחת רוחו מיפיו של השיר.

באודיסה כבר תפס ביאליק מקום חשוב, ביחוד בין המשכילים היהודים. הוקירו אותו מאד כמשורר וסופר, אבל גם קטרגו עליו בשל עסקיו שהיה מנהל. הדבר היה בזמן שביאליק בא מסוסנוביצי ובקש להיות לא רק סופר אלא גם סוחר. כשהיו מותחים עליו בקורת כמשורר, לא פגע הדבר בו, אך האמביציה הגדולה שלו היתה להחשב לסוחר גדול. לעתים קרובות יש אשר בעל הכשרון הגדול יודע את ערכו פחות מאלה שמכירים אותו מרחוק... וכשאחד ממכיריו של ביאליק שאל אותו אז מתוך תמימות, כיצד יכול הוא, בעל גשמיות המבקש לעשות עסקי מסחר שונים, להתרומם למדרגה עליונה כזו כמשורר, ענה ואמר בתמימות רבה:

— אף אני איני יודע כיצד: יודע אני רק זה, שברגעים ידועים אני יושב אל השלחן ומתחת העט יוצא שיר...

אותו ביאליק, כששמע דרך הדלת של בית „הועד", כי אחד מבני וולוזין כאן, רץ וירד מעל המדרגות של דירתו ועלה בחפזון אל הועד, והפגישה עם הוולוזיני היתה נוגעת עד הלב. לא דיה היתה לו השיחה שם,

אלא שהוכרחו להבטיח לו, שבליל שבת יבואו לסעוד עמו. וכשבאו אליו מבעוד יום, כדי להרבות בשיחה, בקש סליחה ובעצמו ירד בחפזון והעלה שתי חלות ללחם משנה. הוא שמח מאד באורחו, ישב אל השלחן מתוך הרחבה מיוחדה ועסק בשיחה, כדרכו, בכשרון רב ובחריפות. באמצע השיחה נכנס אחד מן הסופרים ידוע שם, אף הוא מתלמידי וולוזין, ובכניסתו לא הביא עמו השראה של שבת, גער בו ביאליק ואמר לו גלויות וברורות:

— כאן יושב אחד מבני וולוזין ולכבוד וולוזין עליך לבלי עשות מה שאתה עושה.

המדובר שינה תיכף את הנהגתו. מקרה זה הנאני מאד. ברי היה, כי הרגש של כבוד הרב לא כבה כעבור שנים מרובות. אולי להפך, על ידי ריחוק המקום גבר רגש הכבוד וההוקרה לישיבה ולראש־הישיבה החביב. הרגש גבר ועמק, מפני שבזמן שאדם עומד ישר תחת השפעתו של גדול, יהא זה רב ומורה, הרי ההשפעה גדולה אבל לא עמוקה. הפעולה באה מתוך אינרציה, מתוך חקוי, או באופן הטוב ביותר אדם עושה הטוב בעיני הרב, הגדול, מתוך רצון להניח את דעתו. אבל אין זאת אומרת ששיטתו של הרב חדרה לתוך הנפש. רק בזמן שהאדם רחוק מן המשפיע, בזמן שאינו קרוב אליו בשטח ובזמן, ובלב עוד נשארה קורבה אל מורה הדרך, ועוד אז אפשר להכיר את השפעת הרב — אז רואים כמה עמוקה התורה, כמה הרבו להשפיע הדברים והמעשים, מהלך הרעיונות ורוחו של הדבר שהיה לפני שנים רבות. עוד יותר עמוק ניכרת ההשפעה בזמן שהמושפע הרחיק מאד ללכת מרבו לא רק בזמן ובשטח, אלא גם בכל דרך החיים ומהלך המחשבה, ובכל זאת בשעה שעומדת פתאום לנגד עינו, על ידי איזו סבה שהיא, דמותו הרוחנית של הרב, נבראת מאליה ,כמעט בדרך אינסטינקטיבית, מדה של דרך ארץ, המכריחה לעשות כפי שהיה מוצא חן בעיני הרב ולא כפי שעולה ברצונו.

באותו הזמן שנזדמן לי להיות, בפעם הראשונה, בסביבתו של ביאליק ועוד סופרים מפוארים אחרים, שכבר אז היו נודעים ובשנים שלאחרי כן נעשו מפורסמים, היתה לי גם ההזדמנות להתקרב אל אחד מן הסופרים הותיקים, המפורסמים ביותר, הוא א. ל. לוינסקי. — בעת ההיא נודע

מאד בפסיבדונימו המפורסם, החביב: „רבי קרוב", שבו היה חותם ב„השלח" על „מחשבות ומעשים" שלו, שהיו נדפסים בכל חודש. השם „רבי קרוב" היה יאה ללווינסקי והוא זכה בדין לכנוי חביב ונעים „רבי קרוב". הוא, לווינסקי, היה באמת קרוב לכל יהודי, לכל לב מר של הפרט ולצרות היהודים בכלל. הוא היה בעל טובה מופלא. כשהיו באים אליו או כשהוא היה בא אל מודע, היה תמיד משתמש בביקור לטובת מי שהוא, על פי רוב, לטובת סופר בשעת דחקו, לעשות חסד, לאסוף כסף, לקבל המלצה, לבקש משרה. אבל עם זה לא היו מרגישים בו את „הדואג לכל העולם" או את „השוקד על תקנת הצבור", סוג זה של האנשים, שהם כעמוסים ומיד ב„מרה שחורה" ובמנהגם ובדבורם הם תובעים את הכבוד המגיע להם, שכן הם חיים לא בשביל עצמם אלא בשביל אחרים, אין להם פנאי להשוב בענייניהם הפרטיים, אלא הם „אנשי הכלל" וכו'. על פי רוב, כשנפגשים עם אנשים כאלה, מרגישים כבדות ידועה, אפשר לכבדם ולהוקירם, אבל יש הרצון לכלות חיש מהר את השיחה עמהם ולפרוק את המשא מעל הנשמה. לא כן היה לווינסקי. הוא היה, ראשית כל דבר, אדם חביב וחבר טוב. בחברתו לא היו מרגישים לא את הסופר ולא את בעל־הטובה. הוא לא היה „מאנשי השיחה הגדולים", כדרך שהיו האנשים שהוננו בכשרון מיוחד לכך — כגון הרב מזא"ה ממוסקבה או ביאליק. בעולם הרבנים היה בעל כח מופלא ב„שיחות שלחן" רבי חיים סולוביציק. לווינסקי היה משעשע את אורחיו „כבעל הבית" רגיל, אבל בטוב טעם. בשיחותיו לא הראה את הכשרון של הומור ופסוקים, כדרכו בכתביו, ביחוד בפיליטוניו. אבל חן ידוע היה גם בדבריו שבעל פה. יחד עם מזגו הטוב כ„רבי קרוב" היה יהודי מרוסיה הדרומית בעל תכונות טפוסיות של החבל ההוא. וכשישבו אצלו בבית־המסחר שלו, ז. א. בבית המסחר של „יין כרמל" באודיסה, שהיה מנהלו בימים ההם, היתה השיחה אף היא מתובלה ב„משמני הארץ"... אדם שהתארח באודיסה ורצה ליהנות, טוב היה לו להכנס אצל לווינסקי ולספר עמו בעניני „כרמל" ואגב על ארץ ישראל, לדבר על סופר ידוע ולבוא לידי שיחה על הספרות העברית כולה. ולא רק ברחוב ובבית־המסחר היה לווינסקי „רבי קרוב" טוב, אלא גם בביתו היה קרוב

ליהודים וליהדות יותר משאר אנשים מפורסמים באודיסה בעת ההיא. ערב אחד, ליל שבת, עוד שמור בזכרוני כעת, מקץ ארבעים שנה. אותו ליל שבת נתכנסו לביתו של לווינסקי „השמנת" של אודיסה. אנשים בעלי שם בספרות ובעסקנות צבורית ישבו מסביב לשלחן הגדול הערוך והמקושט לכבוד שבת ובעל הבית בראש. כל אחד היה אומר משהו, מספר משהו, וכדרך שנהגו בימים ההם היו סופרים עברים כותבים עברית ומדברים אידית, ובפי לווינסקי היה בשביל כל אחד דבור נאה, מעשיה יפה.

אפילו באודיסה, שהרחוב היה חולין גם בשבת, היו בתים שנשארה בהם עוד קצת „נשמה יתרה", אבל לצערנו, גדול כחו של הרחוב משל הבית, החוץ בולע את הפנים. נכון הדבר במאה אחוזים, כי רשות היחיד היא „רשות שאינה שלו" ורשות הרבים היא „הרשות שלו", ואם שם מונחים מכשולים בדרך, הולכים בני אדם ונופלים...

מ"ה

בעיות חדשות

מה שראו ושמעו באודיסה גרם, כמובן, צער. יש לו לאדם בכלל צער, כשהוא רואה את חברו מחלל קדשים, ופי שנים גדול הכאב, כשזה נעשה לא ברוח של מלחמה, מתוך כונה של נצחון, אלא דרך אגב בלבד; בו בזמן שאדם אחד נכון למסור את נפשו על הדבר הנדרש לו, בא השני ורומס את הרגש הזה ברגליו דרך הליכה. והצער גדול פי כמה, כששני האנשים האלה, המקדש והמחלל, נפגשים יחד ויש ביניהם שתוף־ענינים. ויתר על כן, אין רצון בלב האחד כי השני מחריב העולם ומהרס הרוח, יכלה ויאבד, אלא הוא וכמותו מקוים ושואפים, כי היריבים העזים לדעות יחזרו בתשובה ויתקרבו ויתמו חטאים ולא חוטאים.... היסורים כפולים הם: אי אפשר להביט מתוך שויון־רוח, אף לא להגות איבה... אשרי האנשים הסוברים, שיש להם הזכות להבדל לגמרי מן האחרים שאינם כמוהם ויש להם האפשרות לגרש את יריביהם מלבם ומחשבתם. אשרי לגופם, שכן אין להם מלחמה פנימית, אבל אין לקנא בנשמתם, נשמותיהם חלולות הן. אין להן עוד מלחמה, לבם הוא בית קברות.

על כל פנים, היסורים שטעמתי באודיסה היו, אם אפשר להביע כך, מאופי פרטי: עומר־אורח ארעי, שאין לו עסק רשמי עם איש ואינו חייב לאיש כלום ואיש אינו חייב לו כלום. אחר היה הרגש בבואי ליילישבטגראד, לעיר זו שאחי הבכור רבי חיים ברלין היה אז רב שם. בהיותי זמן ידוע בביתו של אחי וברצון או שלא ברצון נזדמן לי לטפל בבעיות רבניות מסוג אחר לגמרי מאלה שהיו רגילות בוולוזין, בריסק, נאווהרדק, באברויסק וכדומה. אמנם אפשר היה לראות זה מראש, שכן ידוע היה הדבר, כי הרבנות ביילישבטגראד אינה דומה

לזו שבערים אחרות, אבל בכל זאת, כשנפגשתי פנים אל פנים עם המצב, נעגם הלב. כך הוא דרך העולם, כח־הדמיון הגדול ביותר של האדם אינו יכול לשאת בנפשו את המציאות כמו שהיא. ולא רק צעיר לימים בן שבע עשרה או שמונה עשרה, שראה עד אז את העולם רק מעט, ולפיכך היו בעיניו הענינים מעולם הרבנות, כאלה שמצא שם ביילסבטגראד, חדשים, אלא גם אחי, רבי חיים ברלין, שמאחוריו היה נסיון עשיר של כסא רבנות לא רק בערים יהודיות רגילות, אלא גם במוסקבה, שהיה שם רב עשרות שנים, נראים היו בעיניו כמה דברים כבלתי רגילים.

רבי חיים ברלין, אף כי היה אחי, גם אהבת־אח היתה חזקה בלבו, נזדמן לי להתודע אליו מקרוב רק בעשר או בשתים־עשרה השנים האחרונות לימי חייו: ההבדל הרב בגיל, חמשים שנה בערך, ומצב זה, שהוא היה בא לוולוזין לבקור לזמנים קצרים, הביא לידי כך, שהתודעותנו היתה יותר מוסכמת מאשר אינטימית. הביא לידי כך גם זה, שבמראהו ובהליכותיו היה נראה עוד זקן מכפי שהיה למעשה. זקנו הלבן והיפה להפליא, ועם זה בגדי העשירים שהיה לובש תמיד הוסיפו עליו הדרת זקנה ועשו רושם כאילו היה האיש בן שבעים, אף אם באמת היה צעיר הרבה יותר. נוסף לזה היה עמוס צרות, שאיש לא ידע ולא הרגיש, מלבד המקורבים מאד מבני המשפחה, וכל זה גרם, שחסרה היתה ההתודעות הקרובה עד השנים המאוחרות. משנות הנוער נשאר רק הרושם של נעימות, חביבות, לא מאח אל אח, כי אם מאיש זקן וסב לילד קטן. הדבר האחד המזכיר אחוה היה דבורו שהיה מוציא מפיו מתוך חיוך נעים יוצא מגדר הרגיל: „אמור למאיר בשם אחיו, כי הוא יקטן".

שעשוע־מלים זה היה אחד מרבים, כי כפי שקל היה להכיר אחר כך, בזמן שהיחסים נעשו קרובים, ביחוד לאחר פטירתו של אבא ז"ל. היו רבנים מעטים, שידעו יפה כל כך תורה שבכתב וידעו להשתמש בכל מיני שעשועי־מלים, כמו שידע זאת אחרי רבי חיים ברלין. הוא היה פלא־יחיד במינו. גדול היה לא רק בתורה, אלא „מושלם" שקשה למצוא כדוגמתו. בעל זכרון עצום ושקדן נפלא היה, ובשני אלה השתמש לא רק, כשאר הרבנים בדורו, לגפ"ת בכל ענפיהם, אלא היה לומד הכל, קורא הכל וזוכר הכל. ידיעתו בתנ"ך היתה למופת, היה יודע

וסופר כל תיבה וכל אות, והכל היה ידוע לו איפא כתוב ואיך כתוב. גם ידע „תרגומים" ידיעה שלימה. כל תרגום עם הסגולות המיוחדות לו, עם נטיותיו הלשוניות, היה ברור לו. הוא ידע מדרשים מכל המינים, כל מיני תפלות, זמירות, פיוטים וכדומה, ידיעה יסודית. כשהיה אומר „דבר חידוש", באור או תקון כל שהוא בפיוט או „סליחה", מיוסד על מאמר חז"ל, פעמים על מדרש לא נודע, היה מפליא את השומעים בדייקנותו ובנכונותו. גם היה קורא כל מה שנמצא בספרות העברית החדשה, אף ידע את הדינים והמנהגים של הקראים, הכיר את ספריהם וחבוריהם. במקצוע זה היו מעטים מאד בדומה לו בדורו. עם זה ידע להפליא את הלשון העברית, הארמית והאידית להשתמש בהן. נאומיו ודרשותיו היו מעשי אמן גם בצורתם גם בתכנם. דבורו בעברית וגם בארמית — לשון תרגום — היה כה נאה וכה מהיר כדבורו באידית. וכך היה גם בכתיבתו. כל מכתב וכל „הסכמה" שיצא מטעו — לעתים קרובות בלשון „תרגום" צחה — היה גורם עונג רוחני לקרא פעם ושוב פעם ועוד פעם. כל אלה היו אצלו „פרפראות", כי למעלה מכל היה גדול בבקיאותו בש"ס עם כל הנוגע לכך, ומה שידע ידע ידיעה ברורה ומדויקת. כשהיה מביא איזה מאמר, היה כקורא מתוך הספר. אותן הידיעות הברורות היו לו ב„ראשונים" וב„אחרונים" ולא רק בספרים „הידועים לכל", אלא גם בספרים נשכחים וגנוזים. הוא ידע „תשובות" לאלפים של ספרדים או של מחברים סתם שאינם מפורסמים. נוסף על כל המעלות האלה היה מחונן בחוש מפותח מאד לביבליוגרפיה, והוא רכש לו ספריה גדולה מאד, אחת מן הספריות הפרטיות הגדולות ביותר בזמן ההוא, וכל אלפי הספרים, גדולים וקטנים, ישנים וחדשים, גם כאלה שבעיני אחרים נחשבו „ספרים חיצוניים", את כולם ידע ידיעה הגונה. הוא עצמו היה כעין ספריה חיה.

ואף על פי שהיה מחונן בסגולות יוצאות מגדר הרגיל, בעל קלסתר־פנים לוקח לב, בעל נפש יפה, גאון בתורה, גדול בכל המקצועות של חכמת ישראל, ואף כי עוד בנעוריו עלה על כסא רבנות גדולה ועשירה כ מ ו ס ק ב ה, וגם אחרי צאתו ממוסקבה היה חי חיי עושר, בכל זאת עברו עליו חיים רוחניים קשים, בהאבקו עם תנאים שונים, שלא יכל להתגבר עליהם בסביבתו שלו. מיודעיו היו אומרים עליו, כי הוא חי בעושר ובכבוד ו...ביסורים.

חלק מן „העושר והכבוד ו...היסורים" עלה לו בשנותיו האחרונות, קודם שעלה לארץ ישראל, בשבתו על כסא הרבנות בייליסבטגראד. אחרי אשר הישיבה בוולוזין נסגרה ואבא ז"ל עלה למרומים, היה אחי רבי חיים ברלין לרב בקובריין. קובריין היתה אז קהלה יהודית חשובה. אך היא לא ספקה את רוחו, או ביתר דיוק — את רוח משפחתו, שהיתה אז עמו. ומשנודע, כי רוצה הוא ברבנות אחרת באו אליו שלש ערים גדולות: שידלין, פוניבז' וייליסבטגרד. כל עיר ראתה זכות וכבוד לעצמה לזכות ברב אשר כזה. שידלין טרחה ויגעה וקבלה רשיון למנות אותו לרב, גם כשלא עמד בבחינה בשפה הרוסית, שהיתה מוטלת חובה על כל רב בפולין. פוניבז' כבר שכרה דירה גדולה ומפוארה לרבה החדש. ואחרי כל זה זכתה בגורל ייליסבטגראד, והוא החליט ללכת שמה. היה בזה מן הלחץ הרוחני יותר מסבה אחרת. כמה בעלי־בתים חשובים מייליטבטגראד לא חדלו לנסוע ולכתוב אליו, כי רק הוא יש בידו להציל שם, בעירם ובכל הסביבה, את היהדות העומדת לכליה. הם, בעלי הבתים, חשבו זאת ודאי באמת ובתמים, והוא לא יכל לסרב להצעה כזו. בעולם הרבנות וגם בקרב משפחתנו לא היו נלהבים להחלטה זו, כי לעת זקנתו ילך למקום שהיהדות מוזנחה שם כל כך. אבל הוא עמד על דעתו וראה נצחון למעשהו בזה שהשפיע, כי ייליסבטגראד תמנה לדיין ולראש־השוחטים את האנשים שהוא יציע, וכאשר יבוא לשם כבר ימצא על מקומם את עוזריו להחזיר את העיר ליהדות. יציאתו מקובריין לייליסבטוגרד היתה ברוב פאר ובתחנה הראשונה בדרך, בעיר בריסק, נערכה לו מעין קבלת־פנים וצאתך־לשלום בביתו של רבי חיים סולובייציק. נאספו נכבדי העיר ובילו יחדו שעות אחדות בדברי תורה ובשיחות חולין. רבי חיים סולובייציק התיחס, כמובן, בכבוד ובנימוס כראוי לכבודו של רב זקן, שהוא גם דו אשתו. אחרי אשר המסבה החגיגית קרבה לקצה, נשמע מפי אחד המסובים קטרוג חשאי מעורב באירוניה: וכי מה זו רבנות בייליסבטגראד? אין שם לא שבת, לא כשרות וכו'. ועל זה השיב אחד מן הצעירים: — אמנם כן, אם רבנות פירושה עולם הזה, אזי כמובן אינה דומה הרבנות של ייליסבטגראד לזו של בריסק. בבריסק יש לו לרב תענוג בשבתו בתוך סביבה יהודית, בין הרבה תלמידי חכמים, אפשר לעסוק בשיחה של תורה, יש אנשים

להתהלך עמהם. כל זה אין ביילישבטגראד. אבל אם רבנות אין פירושה עולם הזה אלא עולם הבא, אז יכל רב ביילישבטגראד, שעולה בידו לסגור חנות אחת בשבת, להכשיר איטליז אחד, לזכות בזה שרב בבריסק לא יהיה לו מימיו...

בבואו ליילישבטגראד, ראה מיד, כי עם כל רצונו הטוב ובכל כחו הרב קשה לשנות את פני החיים. הוא מצא תנאים כאלה, שאפילו רב גדול ובעל נסיון לא ידע כיצד להקיפם. היה בית־מסחר גדול לאשה אלמנה ובנה היה מנהל העסק. ברצותו שעסק זה יהיה סגור ביום השבת, שזה היה משפיע גם על בתי־מסחר גדולים אחרים, שלח הרב לקרוא את בעלת החנות ודרש ממנה שתסגור את העסק בליל שבת וביום שבת. אולם האשה ענתה „שלא ממין הטענה":

— ודאי, רבי, מסכימה אני לכך. נכונה אני לשמוע לדבריו ולוותר על פרנסה של הפדיון בשבת, אבל בני הוא משחק־בקלפים גדול, ואם יהיה בטל מעסק בליל שבת וביום שבת, יפסיד במשחק הקלפים סכומים שאין בכחי לשאת...

לשמוע „נמוק" כזה לא פלל הרב, ומי מן הרבנים הגדולים מן הטפוס הישן יוכל לתת תשובה על טענה כזו? וזה לא היה המקרה היחיד, שהוכיח כי הרצון הטוב ביותר לא יוכל להועיל לפעמים. ולפיכך היה מורגש בכל הסביבה של אחי, כי למרות האהבה והכבוד שקבל מאת כל חלקי עדתו, יש בקרב לבו אי־ספוק. ביחוד היה ניכר הדבר בליל שבת בשעה שהיה הולך לבית הכנסת בדרך אחרת דרך קצרה, ושב מבית הכנסת בדרך אחרת, דרך ארוכה, משום שלא רצה ולא יכל, מבחינה נפשית, לעבור, אחרי אשר נתקדש היום, את הרחובות, שבתי־מסחר ליהודים פתוחים שם, והיה מוכרח ללכת דרך סימטאות, שאין שם בתי מסחר. זה נבדלה ייליסבטגראד ממוסקבה בימים ההם. מוסקבה היתה לה בכל זאת שכונה יהודית „זאראדיה", אשר שם הרגישו פחות או יותר ברוחה של סביבה יהודית. ביילישבטגראד גם זה לא היה, מלבד חצר בית־הכנסת, ששם עמדו בתי־כנסיות נאים ועשו רושם מרהיב. כל השאלות של שבת וכשרות, גם עניני חסידות של עמי־ארצות, שבאודיסה היו רואים אצל יחידים, נעשו ביילישבטגראד בביתו של הרב תסבוכת של בעיות חדשות, שאלות צבוריות, שהיו מפתיעות ומבחינה ידועה גם מאלפות. אפשר היה ללמוד שם, כי כמה דברים גדולים וחשובים נעשים לא מזדון אלא מחוסר ידיעה, ועם זה מי שיודע נידון לשתיקה, כי על

ידי דבור ובאור יביא לידי קלקול יותר משיתקן את המקולקל. בתנאים כאלה יש צורך לפעמים להזהר שלא לגלות לאדם שבעל עבירה הוא, שכן הוא עלול אז להוסיף לעשות עוד דברים שאינם הגונים. ובזמן שאינו יודע וסובר הוא, כי ירא שמים הוא, הרי הוא שומר לפחות מה שרגיל הוא לשמור.

מ"ו.

למעלה מן המקום

אומרים על אנשים ידועים, שהם נולדו לא בזמנם, ז. א. הם חיו חייהם ועשו מעשיהם בין אנשים ובתוך תנאים, שלא התאימו לתכונתם ולפעולתם. בזמנים אחרים, היו הם, האנשים האלה, עם כשרונותיהם וסגולותיהם, פועלים הרבה יותר והשפעתם ופרסומם היו גדולים יותר. בהערכה זו יש גם צד הזק וגם צד חלש. זה הוא הענין העתיק של „צדיק בדורותיו", ש„יש דורשים לשבח ויש דורשים לגנאי". על כל פנים, אם לשבח או לגנאי, אבל האדם אין בכחו לשנות את הדבר. שום איש אינו יכול לחוות דעה מתי יצא לאויר העולם, גם קשה מאד לאדם לשנות את עצמו, להלביש צורה אחרת את ה„אני" שלו. אשרי אדם שנולד ופעל בזמן הראוי, אולם אם לא עלה הדבר בחלקו, אין בידו להושיע. מה שאין כן לגבי המקום. לכאורה יש ביד האדם לבחור לו את מקומו, ואף על פי כן יש אנשים שאינם מתאימים ל מ ק ו מ ם, היינו, שאינם למטה מן הסביבה שלהם, אלא הם למעלה ממנה הרבה, ומפני שהם עומדים „למעלה מן המקום", אין המקום מכיר אותם והם אינם מכירים את המקום ונשארים תלויים ועומדים...

דבר זה אירע לאחד, ר ב י ח י י ם ב ר ל י ן, בחלק גדול של ימי חייו. בולט היה הדבר ביותר בזמן שהיה רב ב י י ל י ס ב ט ג ר א ד. בידו היו כל הכשרונות והסגולות להיות רבן הגולה כאחד גדול בגדולים שבזמנו. הוא עזב את חיי הישיבה באביב עלומיו, בן שבע עשרה שנה בערך היה כשנשא אשה ב ש ק ל ו ב מאחת המשפחות המיוחסות הגדולות, משפחת צ י י ט ל י ן, ולפיכך לא קיים מצות „פת במלח תאכל" עם כל שאר ה„הדורים", הנוגעים לחיים שהיו מיוסדים על הכתוב „אדם כי ימות באהל"... אבל בהיותו יושב כל ימיו על התורה ועל

העבודה כמעטים מאד דוגמתו, ובהבינו את המושג תורה במשמעות רחבה, ועם זה היה מחונן כח מושך ומקסים בדברים שבעל פה ובכתב, במראה פניו ובשיחה עם הבריות, מסוגל היה לעמוד בראש קהלה גדולה ביותר וליעשות מרכז של עניני הרבנים, גם הרוחניים וגם הגשמיים. אפשר, שרוח המלחמה, הנחוץ בימינו ל„מדברנא דאומתיה", אפילו באופן הטוב ביותר, היה חסר לו. הוא היה נוח מאד ושקט מאד, עד שלא יכול לגרום כאב למי שהוא. מה שרצה גנז בקרבו, אם עשו רצונו — מוטב, אם לאו, הבליג על נפשו ולא גלה צערו לאיש, גם למקורבים אליו ביותר. אבל בימים ההם, לפני עשרות שנים, הרי פעילות תקפנית לא היתה נחוצה בהחלט לרב. הן לא חכו, עד אשר יוציא הרב פקודה, אלא התאמצו להבין את רצונו של הרב וטרחו ויגעו לעשות את הטוב בעיניו... אבל במה דברים אמורים במקום שידעו מה ערכו של הרב ובמה כחו גדול.

מספרים, כי בזמן שאחי רבי חיים ברלין ישב על כסא הרבנות במוסקבה, או זמן מה אחרי כן, הציעו לפניו משרה של „הרב הכולל" בניו־יורק והוא לא קבל. אין ספק, שאילו היה יושב במקום שיש בו, וגם בימים ההם היו בניו־יורק מאות ואלפים יודעי תורה, משכילים, יהודים נאורים, היו מוקירים ומעריכים מאד רב אשר כזה. היו מתלהבים מידיעותיו המרובות והשונות לא רק בתורה במובן הרגיל, אלא גם בתולדות ישראל, בספרות וכו'. אבל בזמן שאדם יושב בעיר, שיודעי תורה מעטים בה, משכילים כמעט אינם ובכלל חסרה שם התעניות רוחנית אצל האנשים רבי־ההשפעה, הרי הוא רואה את עצמו כבודד ורוגז על עצמו שבא למקום שאינו ראוי לו. אין הוא כועס על איש, הוא מטיל את האשמה על עצמו בלבד, אבל דבר זה אינו משנה את המצב של היות „מחוץ למקום"...

וצערו גדול היה כפלים, כי גם אלה האישים, שעמהם היה צריך לעמוד בהתקרבות יתרה, ואף אמנם, בתור רב, בא עמהם במגע תמידי ויחסיו היו טובים מאד, היו רחוקים ממנו, כאנשים וכיהודים, כרחוק שמים מארץ. בימים ההם היה „רב מטעם" ביליסבטגראד המנהיג הציוני הידוע וולאדימיר טיומקין. על צד האמת, היה טיומקין בעיר יותר מ„רבינר" רגיל. באשר גדל וחונך ביליסבטגראד, גם מלא תפקיד חשוב בחיים הלאומיים של היהודים, ומהיותו

קודם בא כחם של „חובבי ציון" בארץ ישראל, ששם קנה לו, למרות כל הכשלונות, שם גדול — היה אצל יהודי ייליסבטגראד „ילד שעשועים" והם התגאו בו. ואמנם ראוי היה לאהבה ולכבוד. הוא היה איש בעל טמפרמנט, בעל הבנה ורצון לעזור ליחיד ולכלל, ונוסף לזה היה מראהו נאה מאד: בעל קומה, זקן שחור ועבה, עינים יפות, וכשפתח פיו לדבר, קשה היה לבלתי שמוע. הוא דבר, בימים ההם, רק רוסית, ואוצר מליו וניבויו וטעמו גרם עונג רב, אף כי אחרי נאומו קשה היה למסור מה שאמר — מרובים היו הפרחים מן הפרי... לא מפני שלא הביע את זה שהיה בלבו, אדרבא, הוא היה איש ישר ונאמן, אבל הסר היה חומר לבסס את רעיונותיו, מלבד מליצות יפות. ואף על פי כן היה נחשב לאחד הנואמים המעולים והחזקים. היה מעשה שמת אחד היהודים העשירים והנכבדים ביילסבטגראד, נערכה לו הלויה גדולה, בבית־הכנסת הספידו אחי רבי חיים ברלין, אחרי כן הלכו לבית־הקברות ושם השמיע הספד טיומקין. כשעמדו שם בבית־העלמין, בשעה שנאם טיומקין, התחיל יורד גשם, אבל איש לא הלך, כי אם הכל עמדו על מקומם ושמעו. גם אחי נשאר עומד שם. בידעם, כי אינו מבין רוסית, לשון זו שבה נאם טיומקין, העירו לו מכריו, כי מן הראוי לו ללכת ולבלי עמוד בגשם. ועל זה ענה:

„אמנם איני מבין מה שהוא מדבר, אבל תענוג הוא לי לשמוע כמה נאה כל דבור היוצא מפיו".

הסכמה כזו מאת נואם נפלא כאחי ערכה רב מאד...

בין שניהם, היינו הרב ו„הרב מטעם", היו היחסים טובים מאד. טיומקין הגה לאחי כבוד רב וכל ענין דתי שזקוק היה לסיועו, כבא כח רשמי אצל הממשלה, עשה מיד בלב שלם, אם גם הוא עצמו היה רחוק מיראת שמים... הוא היה ישר לב במדה רבה כדי להבין, כי יש לו עסק עם אחד מגדולי הרבנים בדורו, והתיחס אליו ביראת הכבוד, אף כי גם הוא עצמו, טיומקין, היה אז מן האנשים המפורסמים. כאמור, היו היחסים הרשמיים טובים, אך היחס האינטימי שבין שני אנשים קרובים אי אפשר שיהיה. כי טיומקין היה בן סביבתו: לב טוב במאה אחוזים, יהודי חם, אך רחוק מאד מדעת משהו מן היהדות. אגדות רבות היו מתהלכות ביילסבטגראד על ה„למדנות" של טיומקין. ספרו, שבא אליו איש אחד לרשום את בנו בספר

הילודים, שאל אותו טיומקין, מה השם שיקרא לילדו. ענה לו האב: דן. התרגז מאד טיומקין וגער בנזיפה:

— אין זו מדה יהודית. זו היא טמיעה בין הרוסים. היום תקרא לבנך בשם דן ולבנך השני תתן את השם וולגה...

הכעס היה „צודק", משום שטיומקין לא ידע על השם העברי דן וחשב להומו, כי יש כאן ענין עם הנהר הרוסי ששמו דאן, ולפיכך, כמובן, אפשר גם שיקראו בשם וולגה...

היו מספרים, שפעם בערב שבועות נתאספו בביתו של טיומקין הרבה אנשים ודרשו ממנו לעשות כמה דברים, התרגז וטען, כי אין בידו לעשות הכל היום, מפני שעליו עוד ללכת הערב ל„כל נדרי"...

אבל יש להוסיף, כי כל אלה שספרו את האניקדוטות האלה, דברו עליו מתוך אהבה, מפני שלב ורגש, מסירות ורצינות בעניני הכלל והפרט היו לו במדה מרובה יותר משאר בני אומנותו... אף אחי, רבי חיים ברלין, ידע להוקיר אותו, וכשהגיע יובלו של טיומקין, שלח אליו אגרת־ברכה נאה עם „לפ"ק" של השנה ושל שמו, כדרכו. וכדרך שהיה „הרב מטעם" ביילסטוגראד, כך היו שם הרבה מ„בעלי הבתים החשובים". אחד היהודים החשובים ביותר שבעיר בא פעם אל אחי לספר בגנותה של אשה אחת, שאומרים עליה כי זהירה היא במצוות, ואילו הוא, המספר, ראה בעיניו שעשתה מלאכת תפירה בפורים...

מלא ענין מבחינה טראגית היה המראה בשעה שנערכה אספה בביתו של אחי והיו מתכנסים „יקירי קרתא", ופעמים גם טיומקין בתוכם, והיו יושבים בחדר הגדול, ששם היתה הספריה, ואיש מן המסובים לא השתוקק להוציא ספר זה או זה, ואפילו לא הבין להעריך את חשיבותה ועשירותה של הספריה הנפלאה. מי שהוא בעל אוצר של ספרים יקרי־מציאות בכל המקצועות של חכמת ישראל רואה את עצמו במקרה כזה כאמן הרואה אנשים עוברים על פני יצירת חייו ואף אחד מהם אינו עומד רגע להביט, אם גם לא להביע התפעלות... רגש זה אינו מעורר באדם זלזול כלפי אלה שאינם מבינים — כלום אפשר לכעוס על אדם, מפני מה אינו שונה מכפי שהוא? — אלא הוא מביא לידי צער על עצמו, מדוע אינו יושב במקום המתאים לו...

הרצון הטוב והדעת הרעה היו גם אצל המוני האוכלוסים היהודיים בעיר זו. בזמן הזה אולי אין חידוש בכך, שבמקומות ידועים רוב ה„שאלות" הם בענינים הקשורים בהלכות אבלות. כי מכל התורה כולה נשארו להם רק הענינים המובנים ביותר להמונים והמבוססים פחות מכל — ענינו „קדיש" ושאר דברים הנוגעים לפטירת האדם. אולם לאיש שזה עתה בא מ„ישיבות" ומ„שיחות של תורה" עם גדולי הדור, הרי זה היה כעין מכת־רעם להכיר ולראות „חסידות" ו„יהדות" מסוג זה.

היה מקרה, שאחי, רבי חיים ברלין, חש קצת בגופו ובלכתו לחדר המטות פקד עלי לשבת בחדר וכשיבואו ב„שאלות" אהיה אנכי הפוסק. ובשמעו חרדתי מפני הוראה בהלכות „כשר" ו„טרפה", הרגיע את רוחי מתוך עידוד, שאפשר לסמוך עלי וכו'. ברצון או שלא ברצון הוכרחתי לקבל עלי את הפקודה, אבל התניתי תנאי, שאם יביאו אלי „דבר הקשה" אפריע אותו ממנוחתו ואבוא לשאול. בשבתי מוכן למלא תפקידי הקשה, באה לפני ה„שאלה" הראשונה. באה אשה ושאלה, היות שהיא שרויה באבלות והיא יודעת, שאסור ללבוש בימים אלו שמלה חדשה, אבל כיון שהשמלה היא שחורה, היא באה לשאול, אם שמלה חדשה שחורה אסורה או מותרת לאבל... ל„שאלת חכם" כזו קשה היה להיות מוכן וגם לא היה מועיל לי לשאול מפי בר־סמכא גדול, את אחי, בכבודו ובעצמו...

היהודים היחידים, שהיה בהם „ריח תורה" ולפעמים למעלה מזה, היו השוחטים, ה„מלמדים" ושאר יהודים מן „המעמד הנמוך", כפי שהיו מכונים בלשון המתהלכת. א ל ה היהודים היו היחידים שניהנו הנאה מרובה מרבם הגדול, ובכל שעת־הכושר התאמצו „לשאוב מים מן המעין הזך" ולשמוע מפי הרב דברי תורה במדה מרובה. השעה הטובה ביותר היתה בשבת אחרי תפלת מנחה, כשערכו „סעודה שלישית". אותה שעה היה אחי דורש בלי הפסק, „פיו מפיק מרגליות" הוא ראה את עצמו מאושר, שלכל הפחות פעם אחת בשבוע יש לו יהודים אחדים הרוצים לשמוע דברי תורה...

הנאה במקצת מצא אחי, כשפתחו בזמנו בייליסבטגראד בית־ספר, שבו למדו עברית כלשון־אם, מה שנקרא אז „עברית בעברית". לציונות בכלל ולתופעות השונות, הקשורות בציונות, לא תפס עמדה קבועה. פעמים כתב טובות ופעמים

חה דעתו בשלילה. מטבעו היה יותר איש־המעשה מאשר איש־התיאוריה. דברים ממשיים השפיעו עליו יותר מתקוות וסכויים ולפיכך היה יחסו משתנה הכל לפי התנאים שמצא.

בית־הספר העברי, שנפתח ביילסבטגראד, לא היה כולו לפי טעמו, מפני הרוח שהיה שורר שם, בשל כמה מורים וכדומה. פעמים שהיה מכנה את בית הספר „עברית בעברית" — „עבירות בעבירות". ובכל זאת, כשבאו אליו פעם תלמידים אחדים ודברו עמו עברית, „בלשון הקודש", שמח מאד על זה והביע קורת רוחו. חושו בדברים מעשיים עמד לו גם בדבר הלכה. בעת ההיא יצאה שמועה, שאסור לאכול סרדינות. מקור השמועה היה בזה, שהרב מפולטבה אז רבי אלי' עקיבא רבינוביץ, עורך „הפלס", פרסם בירחונו מכתב מאת כימאי אחד, שהשומן בסרדינות הוא ממוחות של ח ת ו ל י ם. ידיעה זו הפתיעה רבים וכמה אנשים חדלו לאכול סרדינות. גם אחי עצמו היה נזהר מאד באכילה זו. אבל התיר את הדבר לבני ביתו ולכל אלה ששאלו אותו בדבר הזה, מפני שלדעתו הרי זה דבר שאי אפשר, כי השומן יבוא דוקא ממוח של חתולים...

כל ה„חשש" נשכח חיש ואיש לא זכר עוד את הדבר. קרוב לודאי, ש„ידיעת" הרב מפולטבה באה מזה שכתבו לו Catton oil עיין במלון ומצא שהמלה „קאט" פירושה ח ת ו ל...

כפי הנראה, כדי לפסוק שאלות יש צורך לא רק ב„השכלה", אלא גם בשכל...

הבינה המעשית הביאה לידי כך, כי אף על פי שבדרך רשמי לא היה אחי קשור עם תנועת חבת ציון או לציונות, עזב את רוסיה, ששם היו כל בניו ובני בניו, ועלה לי ר ו ש ל י ם, אשר שם נעשה, שלא מרצונו ושלא בשאיפתו, המנהיג בלי הכתרה, הרב הרצוי לכל והוא חי בעיר הקודש עד יומו האחרון בעושר וכבוד ובלי יסורים.

פה, בארץ ישראל וירושלים, מצא את המקום הראוי לו.

מ"ז.

פחד הפוגרומים

הימים היו ימי פחד הפוגרומים. למדרגה זו שכסא המלכות אשר לניקולי השני יתנודד עוד היה רחוק, כך לפחות נדמה. איש לא יכל לחזות מראש, כי לא יארכו הימים, רק שנה או שנתים, ותגיע שעה שכל החיים ברוסיה הגדולה ישבתו והקיסר יבהל כל כך, עד שיהא מוכרח לשנות את המשטר.

אז, בראשית המאה העשרים, נדמה היה, כי הממשלה הרוסית איתן מושבה. הדבר האחד שהיה מורגש אז באויר הוא, כי סערה קרובה לבוא, ול„סערות" פוליטיות היו רגילים ברוסיה. מימי אלכסנדר הראשון, שאירע מרד ה„דיקבריסטים", לא היה אף קיסר רוסי אחד שישב על כסאו במנוחה. או שהתנכלו להמיתו או שהמיתוהו. ההבדל היה רק בגדלה של הסערה, פעמים שהיתה גדולה יותר בשטח ותקיפה בתוכן ופעמים קטנה וחלשה. באותן השנים, לפני שלשים שנה ויותר, עלתה הסערה למעלה מאד. העתונים הרבו רעש, „האצילים", בעלי־האחוזות הגדולים ועמהם הסוחרים הרוסים הגדולים, נספחו על „המורדים", בנאומיהם ובהחלטותיהם בהזדמנויות שונות וגם במשלחותיהם „מתוך הכנעה" לפני הקיסר נשמעו צורות־דבור ומשאלות, שלא היו רגילים בהן קודם.

את הסערה הקרובה לבוא עם כל מוראיה הרגישו ביתר עז היהודים. היהודי ברוסיה דומה היה לחולה, שמרגיש במזג־האויר הרע עוד בטרם בא. על היהודים ברוסיה עברו לא רק פוגרומים, שהרעישו את העולם, אלא עבר עליהם גם פחד הפוגרומים, שלעתים היו רק פחד בלבד. העולם הגדול לא ידע על זה, איש לא השתתף בצער הדברים — הרי זה לא היה אלא פחד

שוא! — והגויים עוד היו מלגלגים: רק פחדנים הם היהודים... על צד האמת, הרי הפחד מפני הפוגרומים, ה„הכנות" לקראת פוגרום, היו איומות לא פחות, ופעמים גם מזיקות לא פחות מאשר הפוגרום עצמו.

אחרי „הפוגרומים הגדולים" בשנות השמונים עברו הרבה שנים והמלה „פוגרום" לא היתה אקטואלית כל כך, בימי מלכותו של אלכסנדר השלישי התאמצו כביכול לרסן את הרוח הפראי של עושי־הפוגרומים, וממשלת ניקולי השני, גם לאחר שהכירו בטעות המרה שטעו בו וכבר נודע כריאקציונר נורא בכלל ושונא ישראל בפרט, לא חכו בכל זאת לפוגרומים. אבל אשר לא צפו לו בא, בהחלת הפחד מפני הפרעות ואחרי כן הפוגרומים עצמם בצורה נוראה הרבה יותר מזו שהיתה קודם. קישינוב, שידלין ביאליסטוק, הומיל, שלא להזכיר עוד את הפוגרומים בהמון בשנת 1905.

בראשית המאה העשרים — בזמן שקוו לבואה של תקופת חרות והתקדמות— עוד היו ימי הפחד מפני פוגרום, הפוגרומים עצמם באו אחרי כן.

המאורע הראשון ממין זה לראות אלפי אנשים חסרי־ישע, גברים ונשים וטף, רצים ממקום למקום ואינם יודעים את המקום הטוב להם ואשר שם יהיו בטוחים, לראות עם שלם במובן הכללי והפרטי דומה לדבר, שכל איש יכול לעשות בו כטוב בעיניו — מאורע מר זה בא לי לראות ביילי־סבטגראד. יילי־סבטגראד היתה מה שקוראים „מקום מוכן לפורענויות", מפני שבזמן הפוגרומים הראשונים בשנות השמונים היתה עיר זו מן הנגועות ביותר. זקני היהודים שישבו שם אז היו יכולים עוד להעלות בזכרונם ולספר מראה פוגרום, אך בני הדור הצעיר לא ראו זאת בעיניהם, כמובן, וכשאדם בא מליטה, ששם רואים את ה„גויים" מעט בכלל ועל פוגרומים אין חולמים, הרי מחזה כזה שנראה אז ביילי־סבטגראד מזעזע כל כך, עד כי כעבור עשרות שנים אין די מלים לתאר את הדבר. כפי שהיה „המנהג" בשעת פוגרומים, היה הדבר קשור ב„יומא דפגרא" של הרוסים. גם האכר הרוסי לא היה מסוגל לצאת סתם, בלי עילה כל שהיא, ולבוז ולהכות את מודעו היהודי, את שכנו. הרי קשה יותר לערוך פוגרום מאשר לעשות מלחמה. במלחמה בין שני עמים, מספרים באזני ההמונים, כי „האויב" הוא פרא, אכזרי, חלאת מין האדם. כך היו נוהגים במלחמות קדמים בתנאים

„טבעיים", וכך היה במלחמת־העולם האחרונה, בזמן שכל ארץ „הסבירה" לחיילותיה, מפני מה עליהם להשמיד את יריביהם. כל חייל רואה לפניו איש זר, שלא ידע אותו קודם, שומע הוא לשון נכריה שאינו יודע פירושה, וכל אחד משני הצדדים נותן עצמו שיפתו אותו, כי הוא האדם ומן הצד השני עומדת החיה „ויש צורך" לכלותה. מה שאין כן לגבי פוגרום, לא טרחו להביא פורעי פרעות ממקום אחד למקום שני, את הדבר עשו בדרך פשוטה יותר, הסיתו כל אכר בעירו או בכפרו, שיבוז את היהודי הקרוב אליו. והאכר, בכל פשטותו ותמימותו, בכל הפראות שבטבעו, הרי מוכרח לשאול את עצמו: „מפני מה אותו יהודי שאני רואה בכל יום, שאני בא עמו במשא ומתן בכל עת, אנו מדברים זה עם זה ומכירים זה את זה, מדוע אקום עליו פתאום להכותו ולבוז את ויכושו?" ולפיכך היתה התחבולה הטובה ביותר להשתמש באכר בשעה שהוא „בגילופין", כשהוא שמח „לכבוד יום טוב", שתוי למעלה מן המדה ומותר הקטן והצר מעורפל מאד. ואז אין עוד שאלות וקושיות. אין לו לראשון אלא לזרוק אבן, לנפץ חלון, להרים קול צעקה — והפוגרום ערוך.

גם אז ביליסבטגראד יצאה השמועה ביום השבת, כי מחר, ביום הראשון, יפרץ פוגרום. מאין יוצאות שמועות כאלה — אי אפשר לעולם לדעת. זה הוא מין פרוצס סטיכי, שאיש אינו יכול לחקרו ואיש אינו יכול להכחישו. וכשאומרים, כי יהיה פוגרום — תאמין, כי מדוע לא יהיה? ברוסיה היתה שגורה מימרה: פגע גוי ביהודי ולא הכהו, סימן הוא שהגוי הוא עצלן, שאם לא כן, מפני מה לא הכה אותו?... ביחוד כשהמדובר הוא בפוגרום, שיש לו ענין לפוליטיקה. כי סוד גלוי היה, שכל פוגרום „הותקן" באיזה מקום, לא במקום זה שפרץ שם למעשה. ובכן יש אפוא להאמין, כי השמועה היא דבר אמת. מה יעשו יהודים? עושים „הכנות"... רצים אל „החלונות הגבוהים" לבקש מגן מאת הפקידים העליונים, „ליתר בטחון" מבקשים לשלוח את הנשים והילדים, חושבים מחשבות איה המקום המובחר להסתר שם, על הגנה עצמית לא היו מדברים עוד בימים ההם, ואיככה אפשר להתגונן בשעה שיודעים, כי מן הצד השני עומדים הכל, אף המשטרה והצבא בכלל, וכאן עומדים רק קומץ היהודים.. בביתו של כל יהודי חושך, ובביתו של הרב גדולה הצרה כפלים, כאן יש צרת הפרט וצרת הכלל.

„הרב מטעם", במקרה דידן טיומקין, רץ מפקיד אחד לשני, משתמש הוא בכל כה דברנותו, רוצה הוא להשפיע ביחסיו הטובים משנים רבות, אבל התשובות הן בכל מקום בנוסחה השגורה, הקבועה: „לא יהיה כלום", „שמור נשמור על הסדר", ופעמים שבאה תוספת הערה: „היהודים צריכים להרגע, אל נא יעוררו פחדים". הערה זו יש לה כל מיני „פירושים". לכשתרצו, הרי זה פשוטו כמשמעו, שאין להם ליהודים לפחד חנם. אבל אם להכניס כונה לתוך הדברים הרי פירושם, שהיהודים צריכים להשגיח, ש ל א י ה י ה ר צ ו ן להכות בהם, שלא יתערבו היהודים עם שונים ואז אשריהם וטוב להם... מכל התשובות האלה לא יוקל ללב. ואם הפוגרום יהיה או לא, אך ס י מ נ י פ ו ג ר ו ם, ישנם בעין. בבית הנתיבות ובכל החדרים עד למדרגות שוכבים ויושבים נשים וילדים, כולם עצובים, מרודים, רעבים, צמאים, זה יש לו כר למראשותיו וזה שוכב על הרצפה הפשוטה, אחד יש לו חבילה גדולה עמו והשני לקח רק צרור קטן. יש צורך לשאת את הילדים בזרועות ואין כח להעמיד עוד חבילות. זה לקח עמו מזון משלו וזה מוכרח לבקש מעט חלב בשביל התינוק, מעט מים.

וכאן עומדת השאלה: לאן? אמרו לנסוע ל ז נ א מ נ ק ה — אבל שמעו שמועה, כי שם כבר פרץ הפוגרום; אחד עלה בדעתו לנסוע לקרובו אשר ב ק ר מ נ צ' ו ג, והנה באה „ידיעה", כי שם „מחכים" לפוגרום; מי שהוא חשב מחשבה לנסוע ל א ו ד י ס ה, אומרים לו, כי משם רצים לכאן, מפני ששם חרדה... רוצה אדם לנסוע לכפר, אומרים אחרים כי בעיר גדול יותר הבטחון מאשר בכפר. בעיר אפשר להסתר, ואלו בכפר יודע כל גוי את המחבואים... נשמעה הדעה, כי על כל פנים יש הכרח לברוח מכאן ואפילו אם יצטרכו ימים אחדים לנסוע אנה ואנה ברכבת, באים „אנשים מנוסים" ואומרים, כי ברכבת הסכנה מרובה, בכל תחנה ותחנה אורב האסון...

האם אין הפסוק הנורא: „והיו חייך תלוים לך מנגד ופחדת לילה ויום ולא תאמין בחייך" משל דל לעומת המציאות האיומה?!

ויום הראשון עובר, אחריו חלק מיום השני. אין פוגרום. הגויים מתושבי העיר והכפר כבר התפכחו ולא התנפלו על איש, לא שדדו איש. בעיר הכל כשהיה. הנשים עם הילדים, עם הצרורות ועם החבילות, הולכות ושבות ברכבת. הבעלים

מחכים לבואן והלבבות נרגעים: „לפי שעה הכל כשורה", ונוסעים הביתה רצוצים, יגעים, לא אכלו לשובע, לא ישנו דיים. והמוני הנכרים במסלת־הברזל וליד מסלת־הברזל מחייכים, הם ודאי שלא הפסידו. אחד עוד הרויח על ידי שהעלה את החבילות, שהוריד את החבילות, והשני ניהנה סתם: „גם לא הוכה וגם נגרם להוא כאב"... והצחוק המר, לפעמים גם לא מפי אויב, חודר עמוק עמוק ללב ולנגד העינים בוערת הקללה: „תהיית לשמה, למשל ולשנינה"...

זה היה לי הנסיון הראשון של פחד הפוגרום, לצערי, לא האחרון. הפעם השניה לא היה הפחד עצום כל כך. לפוגרום לא „חכו" ליום מחר, לא היה יום קבוע, היתה רק שיחה כללית, כי „משהו עומד לבוא"... „ויש צורך להזהר"...

הדבר היה בעת ההיא, אך בחלק אחר של המדינה הרוסית. זה היה בעיירה, או כפי שהיה רשמית כפר מוז'יק — בשנוי שם מורביובה, לכבוד השר „המפורסם" מורביוב, ש„הרגיע" את ליטה הרוסית בימי המרד הפולני. העיירה מוז'יק היתה מין „אמריקה בזעיר אנפין". לפני כמה עשרות שנים התחילו יהודים נוהרים לשם; אחרי אשר היה שם מרכז של שני קוים גדולים במסלת הברזל, ובהיות שם מחוז גדול עם ערים מאוכלסות יפה מסביב, נעשה שם מקום של פרנסה. כנהוג, באו לשם האנשים המוכשרים ביותר, בעלי חוש מפותח יותר למפעלים חדשים, ולפיכך החליטו „להגר" מעיירות־מולדתם מסביב ולבנות להם בתים חדשים ועסקים חדשים. בתחלה היה האיש בא בגפו, את משפחתו השאיר במקום מגוריו הקודם, ואם הצליח לצבור כסף, היה נוסע „הביתה לימי החג", עד אשר התחילה הפרנסה עולה יפה ואז הביא את בני הבית והשתקע במקום החדש. היהודים שבאו לשם רובם הצליחו וכמה מהם עשו עושר רב.

על ידי זה שהעסקים שם היו קשורים עם הרכבות, שהיו הולכות בכוונים שונים, והרכבות היו באות ויוצאות בחצות הלילה כמו ביום, לא היה שם, באותה העיירה הקטנה עם העסקים הגדולים, הבדל בין יום ללילה. תמיד עבודה, תמיד עמל ותמיד המחשבה: כיצד מרויחים עוד כסף?.. היו שם יהודים סוחרים, מופלגי תורה, אנשים בעלי תבונה, אך החיים במקום הוא עם הטימפו המהיר, עם הקשרים הגדולים, עם הטלגרמות תדיר לשלוח ולקבל, עם חליפת המכתבים בלשונות שונות, יצרו מן „רוח אמריקאי" של „הורי־אפ" (חפזון) בניגוד לחיים

השלוים, השקטים של היהודים בערים ובעיירות אשר בליטה. אחד מחשובי היהודים שם, חותני, רבי טוביה רבינוביץ, שבתוך המהומה הגדולה לא החסיר יום אחד ללמוד שעורו עם אחד החברים, היה רואה צורך, כשערך כל בוקר על הגליון את סדר העבודה לכל היום, לרשום גם „תפלת מנחה", מפני שאם לא ירשם יש חשש, שישכחו גם זה... ובעיירה כזו נשמע פתאום, „כי אומרים, שיש שמועה על פוגרום שעומד לבוא". אמנם המקום אינו „מסוגל" לכך. האכרים שם „אינם רגילים בכך", אבל בזמנים אלו יש לחשוש לכל דבר... נתאספו, בחרו באנשים אחדים, „שכח בפיהם לדבר עם השלטונות" ונסעו לשאוולי לשר המחוז לבקשו, כביכול, שיכחיש את השמועות „המטרידות את מנוחתם של הנתינים", ועל צד האמת רוצים לשמוע ולהרגיש אם יודע הוא על „השמועות שוא" בטרם באו... שר המחוז, אדם בעל קומה, מקושט במידליות אחדות, קבל את המשלחת, הרי סימן־לטובה ראשון, הושיט ידו ובקש לשבת... מספרים לו, שפוגרום במוז'ייק היה גורם חורבן למסחר, היינו שהסוחרים היהודים — וסוחרים אחרים מלבד יהודים אינם שם — לא יוכלו עוד לפדות את „תעודותיהם" ולשלם לממשלה את המסים לשנה הבאה וכו'. שר המחוז „מבין" את הדבר ומרגיע. פוגרום לא היה, היהודים יצאו ידי חובתם בפחד בלבד, אבל נשארה הקללה:

„והפקדתי עליכם בהלה"...

מ"ח.

למדנים חרשים ולמדנות חרשה

במושגי הזמן ההוא היו תורה ויראת־שמים כרוכות זו בזו. אי אפשר היה לתאר, שאדם יהא עוסק בתורה ולא יהיה שומר דת. אפשר היה לתאר יהודי ירא־שמים שאינו בן תורה, אם גם חסידותו של זה עמדה בסימן שאלה. „ולא עם הארץ חסיד" — היה כלל גדול בחיים. ובכל זאת אפשר היה לעשות מין פשרה של „חסידות עם־הארצית". הרי זה אמנם בעצם, כמו שאומרים „אש קרה", כי הרי חסידות פירושה שאדם יודע ומבין, כיצד ובמה להיות חסיד, אבל בכל זאת קימו וקבלו, כי אדם הזהיר במצוה בלי דעת טוב הוא ממי שאינו שומר כלום.

בחוגי הרבנים התהלך ספור על אחד הרבנים המפורסמים, שנודע לו כי בין בעלי־הבתים שבעירו יש יהודי פשוט, ירא שמים, שנוהג בחסידות מיוחדה במינה. הוא משכים בכל יום בבוקר וגוטל את סדורו „כל בו", פותח את הדף הראשון וקורא כסדר דף אחרי דף, פסוק אחרי פסוק, בלי דלוגים, כמו שכתוב, עד שהוא גומר את כל הסדור. אומר הוא כל מיני תפלות שמונה עשרה, של חול, של שבת, של יום־טוב, של ראש־השנה ויום הכפורים, הכל ככתוב, סדר בעור חמץ, ברכות נשואין, ברכה על הרעמים והברקים הוא אומר ואומר בלי הפסק. שלח הרב לקרא לו, נזף בו בדברים קשים, כי עובר הוא עבירות חמורות, משום שהוא מוציא מפיו כמה ברכות לבטלה, מזכיר שם שמים לשוא, והרב הזהיר בו באותו יהודי שלא יוסיף לעשות זאת עוד. אולם בעל־הבית, האמרן, השיב לרב ההוא בקור רוח:

— רבי חביב, הלואי שלא ילקו על ח ס ר כמו שלא ילקו על י ת ר ...

זהו דבר אופיני לגבי „חסידות של עם הארץ", אולם בכל זאת מבחינה

נפשית הרי אדם זה ירא־שמים באמת ובזה הודו הכל. אבל ההפך מזה, למדן שאינו ירא שמים היה משהו בלתי מובן, כמעט כמו רבוע עגול... לא יכלו להאמין, כי דבר כזה אפשרי הוא במציאות. אמנם היו מספרים על אחד בפינסק, על שני בליבוי, כי „הוא יושב ולומד תורה בגלוי ראש". אבל הדבר היה נראה קשה להאמין כל כך, עד שחשבו כי אין זו אלא אגדה בעלמא. ובאמת היו טפוסים כאלה יקרי מציאות רק בתחום המושב ליהודים. אולם אפשר היה למצוא למדנים, שלא קשרו את תורתם עם יראתם בכרכים הגדולים, שהיהודים היו שם לא שומרי מסורת כהלכה, אבל חיו חיים של יהודים ברוחם ובנפשם. טיפוס מופלא מסוג זה של למדנים היה הרב הידוע יעקב מזא"ה ממוסקבה.

מזא"ה היה לפי המושגים של היום יהודי שומר־מסורת וגם בימים ההם קנה לו שם גדול בכשרונותיו ובמעשיו בחיים הצבוריים, אבל אז היה נחשב לאיש מודרני מאד, היינו, רחוק מן הטפוס הרגיל של יהודי ירא שמים. אולם עם זה, כשהיו באים לביתו, מצאו לא רק אתמוספירה יהודית חמה, אלא גם חוג ידוע של יודעי תורה, ופעמים שנמשכו לתוך שיחה של תורה, אם גם זו לא היתה אותה שהיו רגילים בה ב„ישיבות" ובסביבה של רבנים.

בכלל היתה כל הקהלה היהודית במוסקבה לפני שלשים־ארבעים שנה עדה יהודית יפה ונפלאה. קשה למצוא בתקופה האחרונה של ההיסטוריה היהודית, ובודאי לא בחיי היהודים בזמן הזה, דוגמא לזה שהיתה מוסקבה בעת ההיא. לפי החוק ברוסיה של הימים ההם, היתה מוסקבה „מחוץ לתחום המושב", ובזמן שבא לשם יהודי והוא אינו „יחסן", לא סוחר „ממדרגה ראשונה" ולא מי שגמר בית־ספר גבוה, הרי נשא צרור קשה של צרות למצוא מקום ללון, לגור, או כפי שאמרו אז בקצור: „מקום להתחמק" — ובכל זאת היו מוצאים תמיד במוסקבה הרבה רבנים, מחברים, „משולחים" וכל מיני יהודים „רוחניים". כי לא היתה עוד קהלה יהודית, שממנה יצאה צדקה רבה מתוך נדיבות־לב וכבוד רב כדרך שהיה אצל עשירי מוסקבה. ועשירים היו שם רבים מאד וגדולים. היו שם מיליונרים למחצה, מיליונרים שלמים ומיליונרים כפולים ומכופלים. אולם נפלא היה, שהמיליונרים לא הקשיחו את לבם של היהודים המוסקבאים ולא כבו

את אש נשמתם. להפך, כל עשיר מוסקבאי יותר שעשה הון ועושר, יותר גברה יהדותו ונתעדנה נפשו. ודאי גם שם לא כל היהודים היו שוים, היו יראי־שמים במדה רבה ומועטה, יודעי תורה הרבה ומעט, משכילים במובן המלא והמעולה של המלה ויהודים פשוטים, אבל הצד השוה שבכולם היה: כבוד התורה, מסירות למסורת, געגועים לחרות ישראל בגלות וביחוד לבנין ארץ־ישראל, ועל הכל, נדיבות לב וחבה לכל יהודי, ביחוד לאישים יהודים מפורסמים.

בא לשם רב זקן וחבורו בידו, ראש־ישיבה בענין ישיבתו, עורך עתון לבקש עזרה לעתונו, או נואם לשם הציוניות — כל אחד ראה את עצמו במוסקבה כמו בקרב בני ביתו, וכל אחד נסע משם שבע רצון. הוא קבל תמיד יותר מאשר פלל.

אבל לא רק במובן זה היתה היהדות במוסקבה מצוינת מאשר בערים אחרות, היא יכלה להיות למופת בהרבה ענינים אחרים לכל הערים הגדולות בתחום המושב, שלא הלכו לצערנו בדרכיה של זו, מלבד מעטים יוצאים מן הכלל... יהודי מוסקבה לא היו יוצאים ידי חובתם בסיוע לאחרים, אלא הם, העשירים בכבודם ובעצמם, היו יושבים ועוסקים בתורה, כמה מהם גם חברו חבורים, ואחרים שהיתה להם נטיה לספרות כתבו ספרים בעצמם, יצרו בעצמם, לא הסתפקו בזה שבכספם תהא מלאכתם נעשית על ידי אחרים.

היה שם יהודי ושמו זאב ווישניאק, שכתב ספר, שבנה מוסד בארץ־ישראל ואיש לא היה מכיר בו שעשיר גדול הוא, הנבדל משאר מחברים. משפחת פרסיץ התחילה להיות מין מוסד לאומי, היתה בעלת עסקים גדולים והתאמצה לסדר עד כמה שאפשר בעסקיה סופר מפורסם, עסקן ידוע־שם, יהודי כשר וחשוב וכו'. ביתו של זליג פרסיץ היה כמעט מוזיאון יהודי, ספריה גדולה, את הבן יוסף שלחו ללמוד תורה בישיבה, ובו בזמן היה גם סטודנט באוניברסיטה. עם זה היו נותנים צדקה ביד רחבה, ובכלל היו זהירים במצוות ככל יהודי ירא־שמים בעיר קטנה, פעמים עוד בזהירות יתרה, מפני שיראת שם נעשתה לדבר שביחוס, שיטת־חיים.

היה שם גם יהודי כרבי ברוך פריידנברג, סוחר מוסקבאי, היושב תמיד ועוסק בתורה, לומד לא כבעל־בית אלא כלמדן המחדש חדושי תורה, מניח

אחריו ספר שנדפס לאחר פטירתו, וכל זה אינו מניח את דעתו. לעת זקנתו הוא עולה לארץ ישראל, לא לחנם היה מראשוני ומחשובי „חובבי ציון". והרב ווייסברם אף הוא נתמנה לאב"ד במוסקבה לאחר שהיה שם שנים רבות סוחר. המעניין ביותר מכל הטפוסים האלה היה רפאל גוץ, הוא היה לא רק אחד מגדולי העשירים היהודים במוסקבה, כחתנו של וויסוצקי ושותף בעסק הגדול והמפואר של תה, ולא רק יהודי ירא שמים ולמדן, „היושב ועוסק בתורה", אלא גם יהודי החושב מחשבות, כיצד להרביץ תורה בישראל. בית וויסוצקי היה בו משהו שהבדילו לטובה מבתי ישראל רגילים, אפילו עשירים ונאורים. האם היה זה מקרה או מין ירושה מאת הזקן וויסוצקי? עובדה היא, שהגו שם בעניני הכלל. לא כל בן למשפחה זו הגה באותם הרעיונות ולא „כלל" אחד היה לנגד עיניהם. וויסוצקי הזקן היה „חובב ציון" טפוסי בצרוף קשוטי השכלה עברית; חתניו, גברונסקי וגוץ, שמו לבם לעניני תורה; והנכדים נטו לדרך המהפכה הרוסית. אבל מי שבא במגע עם אחד מבני המשפחה, גם עם אלה מהם שלא היו מפורסמים בצבור הגדול, הרגיש רגש נעים, בראותו לפניו אנשים שיש להם בעולמם משהו יותר מממון... רפאל גוץ התאמץ בעשרו לסייע לחזוק התורה לא רק בדרך נדבות רגילות, כי אם הגה רעיון כביר לברוא בירושלים משהו, מוסד־לתורה שיהיה למופת במינו. הדבר המופלא בפעולתו היה זה, שלא חכה כי יבאו אליו להציע הצעות שהוא, כעשיר נדבן, יקבל או ידחה אותן, אלא הוא שבקש ומצא את האנשים, שלדעתו היו היועצים הראויים ונמלך עמהם על הדברים שעלו במחשבתו לעשות. הוא גם הכיר במלומדים בעלי כשרונות ורצה לתת לכמה מהם סכומי כסף גדולים, אילו קבלו על עצמם להוציא לפעולות את רעיונותיו כפי שהגה אותם. בחוג גדול ידעו את גוץ היראשמים, גוץ הלמדן, גוץ הנדבן, במקצת ידעו גם את נפשו העדינה, את לבו הנדיב לעשות טובות עם תלמידי חכמים ומשכילים הרבה יותר מאשר בממון בלבד; אולם מעט מאד ידעו על גוץ בעל־הדמיון והשואף, על האדם שצפה לתוך העתיד וראה למרחוק יותר מכמה אחרים מבני זמנו. בשאיפותיו היה קצת קודם זמנו, לפני הזמן הראוי לכך, והוא רק זכה למה שהרבה עשירים מרוסיה לא זכו, שגם אחרי המהפכה ברוסיה נשאר סכום־כסף גדול משלו בארץ־ישראל, שאפשר ועתידים להשתמש בו ברוחו,

לשם יסוד מוסד־לתורה ברוח דתי ולאומי שלם. וכבר כעת נבנה על שמו ובעזרת הונו בנין „בית המדרש למורים של המזרחי" בירושלים.

כל הטפוסים האלה של גבירים לומדי תורה, שאינם פרושים מן העולם, אלא שעומדים בתוך תוכו של העולם וששונו, אפשר היה לראות רק במוסקבה. אם זה היה מקרה, שקבוצה מסוימה של אנשים נתכנסה לשם או שהיתה כאן השפעה של היהודים התקיפים הראשונים בקהלת מוסקבה, שידעו לקיים חיים של עשירות עם חיים של יהדות, לאחד את רוח הזמן עם רוח התורה, שלא יהיו סותרים זה את זה שישבו יחד בהרמוניה — דבר אחד בריא, כי גם מציאותו וסמכותו של הרב מזא"ה בעיר זו סייעו לאותו מצב הדברים. ביחוד רבה היתה השפעתו של מזא"ה על הדור הצעיר, שיביטו על הדור הישן מתוך יראת כבוד וידעו, כי אם הם, הצעירים, לא קנו תורה, אם אינם יודעים מה טיבה של ישיבה, אם אינם מבינים את הרב הזקן וספרו — הרי ב ה ם ה א ש ם ...

יעקב מזא"ה היה איש יקר־המציאות בכשרונותיו ובהליכותיו. לא לחנם אמרו במוסקבה, כי מה שקבל עליו בנעוריו את הרבנות ועמד בה היה קרבן ידוע מצדו. מפני שאין כל ספק, כי אילו בחר באומנות שנועד לה, פרקליטות, היה עולה במעלת העושר והכבוד הרבה יותר משהגיע לכך ברבנותו. בתור נואם היה רב־פלא, קולו, אוצר לשונו, נעימות דבורו וכל עמידתו היו למעלה מכל בקורת. ועם זה היה איש חכם, חריף, ידע איך ומתי ומה לדבר — סגולה שלא כל הנואמים, ואפילו הטובים, מחוננים בה. כמה מהם נושאים נאום יפה מאד אך שלא בזמנו ושלא במקומו — אצל מזא"ה היה ניכר תמיד, אם זו היא דרשה מעל הבימה, או נאום במסבה, או שיחה בהזדמנות מסוימה. נוסף על כל אלה היה אדם בעל ידיעות רבות, יהודיות וכלליות. בכל הסגולות האלה היה יכל להשתמש לתפארת כעורך־דין. אולם הוא בחר להדבק בחיי הצבור היהודי והקדיש את חייו לעבודת רב, שאמנם נתנה למזא"ה ספוק ידוע, אבל גרמה לו גם רוגז לא מעט ... ימים קשים היו לו בעמדו במלחמה עם הממשלה הרוסית, שהתאמצה בכל מקום, וביחוד במוסקבה, להכביד ידה על היהודים עד לבלי נשוא. כרגיל, היה הרב צריך להיות בא כח היהודים אצל הפקידים, לא רק בעניני הכלל אלא לעתים קרובות גם בעניני הפרט של יהודים נרדפים ונתבעים על כל

מיני „עבירות" נגד החוקים האכזריים. ושוב, אם הממשלה באה ב„טענות" ואמרה לגזור או שכבר גזרה גזירות, היתה גם כן פונה אליו, אל מזא"ה, כאל בא כח רשמי. אם עמד בכל אלה במשך שנים רבות, הרי זה בזכות כשרונותיו הגדולים וחכמתו הרבה. פעמים שהצליח בדבור נאה אחד יותר משהיה עושה אחר ברוב דברים.

מזא"ה היה פקח במדה רבה עד כדי להבין, שאומנות רב מטעם אינה מן המפוארות. הוא עצמו היה לפעמים מלגלג על „חבריו" הרבנים מטעם. בכלל היה איש בעל הלצה חריפה, ואפשר היה לשבת עמו שעות רבות וליהנות מספורי בדיחותיו על פלוני או אלמוני. הלצותיו לא היו מן הסוג הזול, אלא היו תמיד מתובלות בחדוד נאה, במאמר חז"ל, פעמים גם במשל או בקצת דרוש. היה לו אוצר גנוז מכל המינים הללו וידע היכן להתאים אותם. בחוגים אינטימיים היה „מרבה שיחה" על רבנים רוחניים ורבנים גשמיים. על רבנים היה מספר ספורים המעידים על „בטלנות", על פי רוב, כיצד נכשלו אצל „השלטונות" על ידי „דבורם הרוסי". אבל בשעה שהיה פותח בבדיחות על הרבנים מטעם, היה מעין המפכה הומור על דבר עמי־הארץ הללו. הרי זה היה באותו הזמן, שכל „גומר", שבידו היתה דיפלומה של אוניברסיטה או גם פחות מזה ולא הצליח באומנותו, נעשה רב מטעם. „ורבנים" כאלה תפסו משרות לעשרות והרבה הרבה היה מה לספר עליהם. כמה רבנים מטעם, שעשו להם שם „בלמדנותם", היו מן המפורסמים, ועליהם היה בפי מזא"ה מה לספר ומה לדבר ...

בעת ההיא התחיל להופיע העתון האידאי היומי הראשון ברוסיה, „דער פריינד". כשנודע הדבר על העתון הזה העומד לצאת, היה זה לשיחה בפי כל. אי אפשר היה לתאר, כיצד ידפיסו ב„ז'רגון" טלגרמות, יכתבו מאמרים פוליטיים וכדומה. יותר מזה תמהו ושאלו, מי יהיה מנוי על עתון „ז'רגוני". על קנית גליונות עתונים עוד לא ידעו אז, הקוראים היו תמידים על ידי חתימה, ובכן שאלו, מי ומי יחתום על עתון כזה. המשכילים הרי יש להם עתונים עבריים — שלשה עתונים יומיים בעברית יצאו אז — והם הן לא ימירו עברית בז'רגון, ואלה שאינם יודעים עברית קוראים עתונים רוסיים. נשארו רק הנשים — מה ענין יש להן בעתון יומי? כפי שנתברר בזמן קצר אחרי כן, היה החשבון מוטעה:

„דער פריינד" ואחריו עתונים אידיים אחרים כבשו את קהל הקוראים היהודים במדה שלא פללו כלל. אבל לפני הופעתו של העתון, כשעמדו בשיחה על כך בביתו של מזא"ה ושאלו: מי ומי יקרא את העתון הזה? ענה ואמר מזא"ה בתמימות:

— מה פירוש, מי יקרא? — הרבנים מטעם הם יהיו הקוראים! הלא „הרבנים" האלה יראו עתה עולמם בחייהם, מתוך העתונים הזרגוניים ילמדו פסוקים למאמרים. האח, משיופיע ה„פריינד" עתידים כל הרבנים מטעם להיות למדנים ...

מזא"ה התרעם, כשמנו אותו בתוך שאר הרבנים מטעם. הוא ראה את עצמו אם לא כרב במושג זה של הרבנות ברוסיה בימים ההם, הנה לפחות כרב באירופה המערבית. כשהיה אז במוסקבה רב אמתי, „רוחני", לא הפריע מזא"ה, כמובן, ולא עוד אלא שסייע לאישורו וגם היה חולק כבוד לרב. אבל בדרך חשאי נקרא הרב בשם „עוזר" למזא"ה, והוא, מזא"ה, ראה במקצת את הדבר כעובדה נכונה. כשהיו באים לביתו של מזא"ה, היו רואים באמת לא את הטפוס הרגיל של רב מטעם. חדר עבודתו, שבו היה מקבל פני אורחים, רבנים, מחברים, היה מלא ספרים, על גבי הקירות היו תמונות של רבנים והוא עצמו היה יושב ולראשו כיפה. הוא ידע להכנס בשיחה על דבר הלכה — היתה לו ידיעה הגונה בכמה ענינים והרושם היה, כי אם רב הוא או לא, אבל ודאי שרחוק הוא מ„רב־מטעם" הרגיל ברוסיה. ובאמת היה לבו בוער „באש־דת". לא רק שהיה מוקיר רבנן, אלא שידע גם להלחם ליהדות. מאמרו הראשון „על חטא" ועד נאומו במשפט ביליס מעידים על כך. שם בחדר־עבודתו, שבו היה מקבל פני רבנים ומחברים, היו פניו מביעים רצינות. אולם בביתו היה לו חדר־עבודה שני, שבו עמדו ספרי־חול יותר מספרי־קודש, על הקירות היו תמונות לא של רבנים אלא של עסקנים, כגון וויסוצקי, פוליאקוב וכדומה, ושם היה הוא עצמו, מזא"ה, יושב בגלוי ראש. שם היה לבוש צורה שלו, חמורה פחות, מחודדה יותר, רב במדה מועטה ופיליטוניסטן במדה מרובה. שם תענוג היה לבלות עמו שעות אחדות. אבל גם בחדר ההוא עסקו בשיחות של תורה, אמנם כדרך הלמדנים של מוסקבה ולא של וולוזין או בריסק, אך מי יתן והיה כך בכל קהלות ישראל בזמן הזה!

באחד הערבים יושבים בחדר־עבודתו הגדול — כך נקרא החדר שהיה גדול ונאה יותר מחדר־העבודה השני — ועוסקים בשיחה על חבור ספרותי־תלמודי, והנה בא שליח מיוחד מבית חישין, פירמה גדולה בעת ההיא. מזא"ה צוה להכניס את השליח, ודאי ענין דחוף, אם בשעת הערב, כשבתי־המסחר סגורים ויודעים כי משרד הרב אף הוא סגור, שלח חישין איש בשליחות. השליח נכנס ומסר את המכתב ואמר, שאין לו להמתין לתשובה, והלך לו. פתח מזא"ה את המכתב, קרא בו ופרץ בצחוק של נחת ותענוג ואמר:

— ראו נא, האין לקרא „אשריך ישראל"?

והוא מסר את המכתב למסובין, כותב אליו יוסף חישין, בעל תעשית־משי גדול: היות שהוא יושב בשעה זו ולומד תורה ועלתה במוחו קושיא, הוא מבקש, כי מזא"ה „יתרץ" לו ואם אפשר יטלפן אליו עוד הערב ויודיעו את התירוץ.

ובלב עלה הרהור: עמוקה אולי התורה הניקנית מתוך רעב, אבל נאה היא התורה שלומדים מתוך הרחבה...

מ"ט.

פ ט י ר ת ה ר צ ל

גדול הוא האיש, שעשרות ומאות שנים אחרי מותו זוכרים אותו. יש אנשים, שלא רק אינם נשכחים, אלא ברבות השנים הם הולכים וגדולים יותר ונערצים יותר בעיני הדורות הבאים. האנשים האלה הם היסטוריים, הם חיו לא רק בזמנם אלא גם בדורות רבים שבאו אחרי כן. מדרך הטבע אפוא, כי כל מה שהאישיות ההיסטורית רחוקה יותר מן האופק, היא נעשית יותר אגדתית. היא פוסקת להיות אדם ונעשית מאורע, הצד האנושי שבה נשכח ונשאר רק הצד ההיסטורי. ודאי גדולים הם מאד אישים כאלה, ויותר שרבו האגדות שנשזרו מסביב לשמם אחרי מותם, הדבר מוכיח יותר, כמה גדולים היו בחייהם. אולם בכל זאת לא תמיד הוא סימן מובהק לגדולה אמתית, מפני שיש אשר יקרה, ואמנם קרה כן בדברי ימי האדם, כי לא האנשים עצמם יצרו את גדולתם, אלא חסידים ותלמידים ידועים, ופעמים תנאים ידועים, שליוו את הופעתו של האיש, עוררו את ההתלהבות ועשו לבן אל־מות את האיש, אשר כשהוא לעצמו היה מת ונשכח ככל האדם...

גדולה אמתית, אישית, יש להכיר במדה רבה יותר אצל אישים, ש ב ח י י ה ם ה ם כ א ג ד ה, שבזמן שהם מתהלכים עם אנשים, הרואים את מעלותיהם ומגרעותיהם כמו אצל כל בני האדם, מתיחסים אליהם בכל זאת כאל דבר שאינו רגיל, לא כאל איש, כי אם כאל פרק היסטוריה. לדבר הזה זכה ה ר צ ל, אגדות עטפו אותו עוד בהיותו צעיר ורענן, בריא וחזק, לפחות סברו הכל, כי בריא וחזק הוא. כאשר נשמע, כי הרצל חולה, לא האמין איש. קשה היה להאמין, כי האיש, שהגשים בקרבו לא רק חיים אלא תחיה, חולה הוא! את הרצל היו מתארים בדמיון

כמאורע היסטורי ולא כאדם רגיל, וכיצד יהיה הוא חולה ועוד חולה אנוש? זה לא כבר ראו ושמעו, כי הוא, הרצל, עבר בטיסה כמה ערים יהודיות ועד פטרבורג הגיע, ועל נסיעתו היו מדברים, יותר נכון: מתלחשים, כעל דבר יוצא מגדר הרגיל. כי כל מה שעשה הרצל ולכל מקום שנסע, לקונסטנטינופול או לירושלים, לרומה או ללונדון, היו דורשים הכל על פי פרד"ס. אבל ידוע ידעו, כי נסיעתו לפליווה בפטרבורג היתה קשורה גם בקשיים גופניים וגם ברוחניים. והוא עמד בכל אלה ופתאום והנה הוא חולה.

כפי הנראה, לא רק „ההמונים הרחבים" סרבו להאמין במחלתו של הרצל — או שכפרו בה בכלל או שאמרו כי „מחלה פוליטית" היא — אלא גם האנשים שעמדו עמו במגע קרוב לא האמינו הרבה, כי הרצל עלול להיות חולה מסוכן וללכת לעולמו כעבור זמן מועט. אדם אחד שלא זכה לראות את פני הרצל ועד אז לא היה עוד בשום קונגרס ציוני, אך קשור היה בכל נפשו ומאדו עם הציוניות, עד שהשמועות על מחלת הרצל לא נתנו לו מנוחה, שלח טלגרמה לד"ר קצנלסון בליבוי, שהיה ידיד קרוב להרצל, והוא שהיה יחד עמו בפטרבורג והיה אז אחד מן המנהיגים הציוניים החשובים והאחראיים ביותר, עד שעליו היה לדעת יפה על מצב בריאותו של הרצל. ועל שאלתו של האיש נתקבלה, מקצנלסון, תשובה טלגרפית: „הרצל חולה, אבל אין סכנה צפויה". וזה היה יומים לפני מותו!

את הרושם שעשתה על האוכלסים היהודים השמועה, כי הרצל מת, לא היה להכיר מתוך עשרות ומאות ההספדים, נאומי אבל ומאמרי עתונים שהוקדשו לו, כאשר אפשר היה לראות באופן בולט בפניו של „היהודי מן השוק" בערים ובעירות. לאחר שנתקבלה הטלגרמה מאת הד"ר קצנלסון נרגעו הלבבות באותו מקום שהתשובה הגיעה. עד שהגיעו עתונים יהודיים מווילנה או מווארשה עבר יום או יומים ולא נשמעו עוד חדשות בענין זה. הולך אדם בבקר להתפלל ופוגש בדרך לבית הכנסת יהודי ועיניו רטובות מדמעה. לא עלה על לב, כי יהודי זה יש לו עסק עם צרות הכלל, לא באה מחשבה, כי אותו היהודי שרוי בצער בשל ענין שאינו נוגע אל עצמו ובשרו, ועם זה היה האיש דוקא מאותם המכונים „קבצנים עליזים", אדם שאוהב לדבר בבדיחות על עצמו ועל העולם כולו, ולפיכך כשרואים אדם כזה הולך ובוכה, שואלים אותו:

— רבי יצחק זאב, מה אירע? מה הצרה?

והיהודי עונה מתוך דמעות כבושות:

— כלום לא שמע כבודו? ה ו א מת!

מי זה „הוא" לא היה צורך לשאל עוד. הדבר היה מובן מאליו, כי הכוונה, ש ה ר צ ל איננו עוד בין החיים. הידיעה המדאיבה אושרה עד מהרה והאבלות העמוקה, הפנימית, הקיפה את כל האוכלסים היהודיים. היו מספרים על זה אחד לחברו. בכל מקום שעמדו שני יהודים היתה שיחתם: הרצל. התאספו לאספות, קראו כל ידיעה קטנה שיש לה קשר כל שהוא עם שם הרצל. אבל הרגש העז ביותר, הרושם הגדול ביותר, שנשאר מן הימים ההם היה זה, מה ואיך הביע את תוגתו „היהודי הפשוט". הוא בכה לא כעל מות מנהיג נעלה, אלא כאשר יתאבל בן על מות אביו.

וזו היתה גדולתו של הרצל. גם בחייו וגם במותו הרגישו, כי בידו להושיע את עם ישראל מאין איש כמוהו. האמינו, כי בכחו של הרצל לברוא דברים כאלה, שאיש אחר לא יוכל לעשותם. בכל נסיעותיו וכל שיחותיו עם השולטן, עם האפיפיור, עם ווילהלם או עם פליוה לא עמדה השאלה: מה התועלת שהביא בזה, אלא השאלה הראשונה היתה: כיצד הגיע לכך ומהיכן שאב את העוז ואת הכח לדבר עם אישים כאלה על דברים כאלה, ששום איש לא הצליח לעשות עד היום? על ידי כך נוצרה ההרגשה, כי ע ם הרצל יש לנו למה לקוות, ב ל י הרצל אנו כולנו חסרי ישע. ההמון הגדול של היהודים, שהאמין בציוניות, הגה בלבו רגש אל הרצל לא כאל מנהיג גדול, הטוב והחרוץ מאחרים, אלא רגש שיש בלב ילדים קטנים לאביהם. הוא יכול לעשות מה שאיש אחר אינו יכול. וכאשר מת הרצל נשארו יתומים...

גם החוגים הדתיים, שלא היו אויבים את הציוניות בתור תנועה, אך הביטו בעיני זעם על המנהיגים הציוניים, הוציאו את הרצל מן הכלל. לא רק שהוא נחשב ל„מקורב למלכות" באמת ולפיכך „התירו" לו כמה דברים, אלא שלא פקפקו גם ברצונו הטוב „לשוב אל היהדות לפני השיבה לציון", כפי המימרה היפה שהתהלכה אז. בו בזמן שהאמינו בדיפלומטיה העליונה של הרצל במה שנוגע למשא ומתן עם „מלכים ושרים", היו סוברים, כי בכתבו מכתב לרב

ר י י נ ס והביע את חבתו ל מ ז ר ח י ואף נדב מכיסו סכום ידוע לטובת התעמולה של מזרחי, לא היה זה מעשה דיפלומטיה ופוליטיקה, אלא דבר היוצא מן הלב. הצטערו רק על זה, שאין הוא יודע במדה מספיקה את חיי ישראל ואת תורת ישראל. אילו ידע את הדברים האלה — היו בדעה אחת כל אלה שרצו להאמין בכך — ודאי שהיה עומד על ההשקפה הדתית־הלאומית.

אחרי מותו של הרצל אמרו רבים, כי הוא הצליח במפעלו הגדול, משום שלא ידע שני דברים: לא ידע את ארץ ישראל ולא ידע את עם ישראל. אילו ידע את שני הדברים האלה — אמרו — כי אז לא היו לו הבטחון והעוז להתחיל ולהמשיך בפעולתו. אפשר שבפאראדוכס זה, כמו בכמה דעות פאראדוכסליות, יש מקצת אמת, אבל דבר זה ברי, כי חוסר־הידיעה של הרצל עמד לו הרבה יסייע לו הרבה גם ברחוב היהודי...

ספרי אחרי מטתו הרבה ספורים ומעשים, וכמה מהם נתאשרו באמת, כי עד כמה שהכיר וידע התאמץ שלא לעורר מה שיכול לגרום צער ליהדות הדתית. תמיד היו לנגד עיניו עניני הציוניות וסובר היה, כי לטובתם מותר לאדם להטיל על עצמו כפיות וקשיים ולא כדעת מנהיגים ציונים אחרים מסוג ידוע, כי הציוניות באה לפרוק מעליהם עול, שאינו לפי רוחם, ולו גם על ידי פריקת העול יגרמו מכשול להתגשמותה של הציוניות...

ספרו, שהיה מעשה והד״ר ט ש ל נ ו ב, שישב אז במוסקבה, נסע לווינה ובא שם בדברים עם הרצל. בנסעו ממוסקבה לקח עמו טשלנוב ילד ממשפחה יהודית אדוקה, מפני שהילד היה זקוק לעזרה רפואית בווינה, והורים בקשו את טשלנוב, שהיה רופא מפואר, שישגיח על הילד. שיחתו של טשלנוב עם הרצל חלה בשבת ונזדמנו לבית־קפה, כנהוג בווינה. הילד האדוק, נער כבן שמונה או עשר, שהלך יחד עם טשלנוב, ישב אף הוא שם באותה שעה שטשלנוב דבר עם הרצל. הלה הסיח דעתו לגמרי כי שבת היום וכדרכו עשה מלאכה שגרמה צער לילד הדתי. כאשר הלך הילד לשעה קלה, העיר טשלנוב את הרצל ואמר לו, כי הילד, היודע ושמע הרבה מי הוא הרצל, ודאי שיצטער על שראה אותו מתנהג לא כמו שצריך יהודי שומר מצוה. ומי יודע — הוסיף טשלנוב — אם דברים כאלה לא ישאירו רושם על התפתחותו הציונית של הילד בימים הבאים

לכשיגדל. על זה נזף הרצל בטשלנוב ואמר לו, כי זו היא חובתו להעיר את אזנו בשעה שהוא רואה אותו עושה מעשה בלי דעת שזה יכול לגרום נזק לציוניות. אם אדם רוצה להיות סבלן בדעות ובמעשים, — המשיך הרצל — אין הוא רשאי על ידי סבלנות זו לגרום נזק לציוניות, ומה גם כשהוא יודע, כי המעשה נעשה לא מתוך כונה רעה, אלא פשוט מבלי דעת.

אצל הרצל לא היה „אחרי מות — קדושים", כי גם בחייו היו דנים אותו לכף זכות בדברים, שלגבי אחר היו מתיחסים בחומר הדין. אכן צריך אדם באמת להיות זכאי גדול, שהכל יהיו מלמדים זכות עליו...

Printed in Palestine

הרב מאיר ברלין

מוולוזין עד ירושלים

זכרונות

כרך שני

ב. כהן, הוצאת "ילקוט"
תל-אביב שנת ת"ש
1940

הזכויות שמורות לב. כהן
הוצאת „ילקוט" תל־אביב

דפוס „הארץ" ת"א, רח' מוא"ה 56

ה ת ו כ ן

	עמוד
הקונגרס הסביעי	א
המהפכה הראשונה ברוסיה	ז
„ירושלים דליטא"	יב
עבודת הכלל	יז
הישיבה בלידא	כב
עשיר יהודי	כז
אורתודוכסיה גרמנית	לד
היהדות של לונדון	מא
הועידה של „מזרחי" בברלין	מז
יסוד „העברי"	נג
הועידה הראשונה של אגודת ישראל	נט
שני הפכים	סה
דרך גליציה	עא
יאסי ובודאפעסט	עז
הכוכב האמריקאי	פד
נוסעים לאמריקה	פט
עולם חדש	צה
מושגים חדשים	ק
סתירות בחיים ובמחשבה	קו
הפרובינציה החביבה	קיב
יהדות ריפורמית	קיז
לשון ותרבות	קכג
מרא־דאתרא	קכח
זקנים וצעירים	קלד
מאסלנטיק עד פאסיפיק	קמא
הועידה הראשונה של המזרחי באמריקה	קפו
הדיעת בעל דין	קנא
המלחמה הבאה	קנו
הוה ועתיד	קס
הקריאה	קסה
הועידה הציונית הראשונה בשנת המלחמה	קע
קופנהגן	קפד
גסיסה מסוכנת	קפט
אמריקה בסעם השניה	קפג
הבלתי צפוי	קפז
עבודת הסיוע	קצב
שני כוכבי לכת	קצז
לואי מרשל	רב
הקונגרס היהודי האמריקאי	רז
חמשה ימי עבודה בשבוע	ריב

א

הקונגרס השביעי

פטירתו של הרצל סימה פרק של תקופה בחיי היהודים. יותר נכון, עם פטירתו התחילה תקופה חדשה בדברי ימי היהודים. כי בחיי הרצל היתה הציונות בצורתה ובפעולתה החדשה קשורה עם ש מ ו ועם המעשים ש ל ו. נראה הדבר, אפילו בעיני הציונים, כי כל הציונות עומדת ונופלת עם אישיות א ח ת. בשביל מתנגדי הציונות ודאי שהיה ברור, כי רק הקסם האישי של הרצל הוא שברא והוא שמקיים את התנועה. בשרשים עמוקים מכחו של הרצל לא הכירו. ולפיכך הכירו וראו את הציונות גם האוהבים גם האויבים כתנועת עם רק אחרי אשר נעדר הרצל. זה הוא המובן הנכון של המאמר „גדולים במיתתם יותר מבחייהם", מפני שבזמן שהאדם חי הוא מאפיל על מעשיו, הוא מכסה אותם בגדולתו האישית, ורק לאחר שהוא חסר ומעשיו קיימים מכירים הכל את גדולתו האמיתית ולא רק את קסמו האישי.

אצל אנשים צעירים רבים בעת ההיא היתה פטירתו של הרצל גם בחייהם הפרטיים סיום של תקופה ידועה והתחלה של תקופה חדשה. הם חדלו להיות ברשותם שלהם, ברשות היחיד, ונסחפו עם הזרם של התנועה הלאומית ברשות הרבים. ממתבוננים אל מה שנעשה בחיי היהודים נעשו שותפים, העוזרים פחות או יותר לחיי העם שיהיו מה שהם.

הקונגרס הציוני השביעי ב ב א ז ל היה אחד מן הקונגרסים הקשים ביותר בתולדות הציונות החדשה. זה היה הקונגרס הראשון בלי הרצל. לא יכלו לתאר לעצמם, היאך יתכנס קונגרס בזמן שהרצל לא יהיה מנהיגו. בכל הקונגרסים היה המנצח על כל מה שנעשה שם. הוא היה היושב ראש, הוא היה המציע

הקודמים היה הרצל לא רק עומד במרכז העניינים וראש המדברים בועדות, אלא הצעות במה וכיצד יש לדון בקונגרס, אף הוא היה האיש, אשר בנאום פתיחתו יצר את הקו הפוליטי של הציוניות באותה שעה.

נורדוי בכל גדולתו ובכשרונו הנפלא כנואם היה בכל זאת רק „הכנור השני" להרצל. וכאן עומד להתכנס קונגרס ו ה ו א איננו! חוץ מזה נסעו אל הקונגרס הזה בלב מלא מרירות רבה. מותו של הרצל לא איחד את המפלגות שנלחמו בעד א ו ג נ ד ה וכנגדה, אלא עוד הרבה לחלק אותן ולהרחיקן זו מזו, מפני שמותו של הרצל, דבר זה עצמו היה סלע־המחלוקת. חסידי אוגנדה קראו למתנגדים: „אתם הרגתם את הרצל" והוכיחו את הועידה החרקוביה ואת האולטימטום הווינאי, שלדעתם של חסידי אוגנדה הם שהביאו את הרצל למצב המסוכן שקרב את מותו. אחד ממנהיגי האוגנדאים ד"ר ש ט י י ן מיליסבטגרד שהיה רופא, צעק בקולי קולות והביא „ראיות" מחכמת הרפואה, כי לולא „חרקוב" עוד היה הרצל חי.

נוסף לזה היה המצב כך, שבקונגרס זה היה צורך לדבר לא רק על העתיד, אלא היה הכרח לחסל את העבר. שאלת אוגנדה צריכה היתה או להבטל או להתפתח, פירוש הדבר, לקבל את אוגנדה לא רק כהצעה מעשית אלא את ה ס י ר י ס ט ו ר י א ל י ז ם כרעיון. וכל זה צריך היה להעשות בתנאים קשים ובלתי רגילים. רואי־שחורות נבאו מראש, כי זה הוא „הקונגרס האחרון", וכנהוג במקרים כאלה, אלה שמאמינים, לפי דבריהם, במעשים גדולים שבגדולים אינם מאמינים בקטנים שבקטנים, אם אין הולכים בדרכיהם הם. האנשים שצעקו, כי יש בידנו לבנות מדינה בכל מקום, אם יש אוגנדה מוטב, ואם לאו, נמצא לנו טיריטוריה אחרת „להקים בה מלוכה יהודית", „עלינו רק לרצות", אותם האנשים לא יכלו לתאר לעצמם, כיצד אפשר יהיה לקיים הסתדרות ציונית ואיך יכנסו קונגרסים אם הרצל איננו „ואנו בעצמנו לא נצלח למאומה".

הקונגרס הזה היה קשה גם ל„ותיקים" בין הנוסעים לקונגרס, ומה גם לאדם שזה היה לו הקונגרס הראשון. אמנם ידוע ידע מה טיבו של קונגרס והיה בקי בכל תרי"ג הדינים הנוהגים בקונגרס, בכל זאת העיק משא על הלב, כיצד יקבל עליו שליחות כזו במצב קשה כזה!

המצב עוד היה קשה יותר משום כך, שהציר עמד לנסוע לקונגרס בתור מזרחי ולבו לא היה שלם עם הדעה הרשמית של המזרחי, שרובו הצביע בקונגרס הקודם, הששי, בעד אוגנדה. אולם עמד לפניו תפקיד כפול, לא רק לנסוע אל הקונגרס, אלא גם להשתתף קודם לכן בועידה של „ציוני ציון", שנתכנסה בפרייבורג, דרך שעה אחת מבאזל. וכל זה יש לעשות מתוך מלחמה, מלחמה כציוני עם האוגנדיסטים־הטיריטוריאליסטים ומלחמה כחבר המזרחי עם החברים שהסכימו לאוגנדה... המלחמה האחרונה היא קשה מבחינה אישית, משום שפירושה היא לצאת נגד מנהיג המזרחי, הרב ריינס, ובמעמקי הלב מתיחס הציר בידידות רבה להרב ריינס והוגה לו כבוד גדול מאד, אבל יש אמונה שטעה בדבר הלכה זו ואין חולקין כבוד לרב...

אך לא די ברצון טוב וחזק בלבד, הרי יש צורך לקבל מנדט, ולקבל מנדט שמציעים מאת אגודה ציונית — המכונה כעת: „ציונית כללית" — אי אפשר, שכן האידיאל של המזרחי עומד מעל לכל החשבונות הציוניים, ולקבל מנדט של המזרחי, בזמן שהמנהיגות הרשמית אינה מרוצה מאדם שמעמיד עצמו בשורה אחת עם „ציוני ציון", גם זה לא קל. אך יגעת — ומצאת. מקבל הנוסע מנדט מאגודת מזרחי שבעיר אושמינה, שהיושב־ראש בה — אחרי כן רב חשוב ומנהיג מזרחי באמריקה — הרב אליהו אינזלבוך אשר זכה בסוף ימיו לשבת בארץ, אף הוא „ציוני ציון" ונכון הוא למסור את המנדט, רק בתנאי אחד, שהציר יכתוב מן הקונגרס ידיעות תכופות. הציר מקבל את התנאי וגם ממלא אחריו. היו ימים שמלאו עוד חובות ציוניים אפילו אלה שהתחייבו בזמן בחירות לקונגרס...

כאשר באו אל הקונגרס נדמה היה, כי טעות היא שחשבו, כי הרצל מת: בכל מקום שהולכים רואים את הרצל. פה תמונה, שם אנדרטא, כאן ספר וכאן מאמר. הרצל בכל. תמונת פניו בצורות לעשרות, דעותיו בכל מיני בטויים. בכל מקום שעומדים מספרים על הרצל ובכל מקום שיושבים מתוכחים על הרצל. אי אפשר לתאר, שאיש חי יהיה בעל השפעה ובעל פעולה כזו על המחשבות ועל צורות־הדבור, כאשר היה הרצל המת... וכמובן, מסתובבות כל השיחות מסביב לענין אוגנדה. אין רואים עוד את הרצל כצד אחד בשאלה זו, אלא כל

איש מושך את הרצל על צדו. האוגנדאים הרי ודאי שמדברים בשם הרצל. הטיריטוריאליסטים — שהרחיקו ללכת מבחינה אידיאולוגית מן האוגנדאים — מדברים בשמו של הרצל, ו„ציוני ציון" אף הם אומרים, שאילו היה הרצל חי כעת בזמן הקונגרס השביעי, היה הוא עצמו חוזר בו מדעותיו ומהצעתו בקונגרס הששי, הוא היה מכיר בטעותו, ולפיכך גם הרעיון של „ציוני ציון" אינו אלא בהתאם עם נשמתו של הרצל. אילו היה הרצל חי, היה איזה חלק מן הקונגרס מוכרח להיות מאוכזב, והחלק הזה, המאוכזב, היה רואה אותו, את הרצל, כ מ י ־ ש ה י ה, כאדם שמת מיתה פוליטית, אולם עכשיו שהרצל איננו בין החיים, הכל מסכימים לו וכל מפלגה מסתמכת עליו והוא נשאר בשביל הכל המנהיג כיום, כחי הוא מתהלך בקרבם...

הוכוח על אוגנדה העסיק, כמובן, הרבה מאד את סיעת המזרחי. הרב ר י י נ ס ידע, כי החלק הגדול מצירי המזרחי בקונגרס — מספרם בכלל לא היה רב מאד — אינו מסכים לו. כנהוג, הטיל את „האשמה" על הצעירים, הם הצעירים אינם אנשי מעשה ולפיכך אינם מעריכים את האפשרות המעשית של ישוב אוגנדה, שיעזור אם לא לכל עם ישראל, הנה לפחות למאות אלפים מבני ישראל... אין פלא אם הרב ריינס דיבר כך על אוגנדה, משום שאנשים הבקיאים יותר ממנו בהויות העולם ראו את אוגנדה כענין „מעשי" מאד הניתן להתגשם. ולפיכך לא כבשו נמוקי הרב ריינס את הלבבות ולא גרמו צער לאיש. דאב הלב רק בשעה שכמה מזרחים טובים יצרו תיאוריה, שמזרחי ואוגנדיזם היינו הך... אחד מן החברים החשובים של מזרחי, איש משכיל ותלמיד חכם, שכעבור שנים עזב את הגלות והתיישב בארץ־ישראל, עמד אז וטען: „כיצד יכול יהודי, מאמין, מזרחי, המאמין בהשגחה, להיות נגד אוגנדה?" מתוך דבריו ומהלך רעיונותיו יצא, שחלק מן התורה אינה ארץ־ישראל אלא אוגנדה... אבל אין תועלת רבה בבינת אדם ובהגיון בשעה שמלחמת המפלגות מתחוללת. פחות מכל מועיל הדבר אצל אנשים יחידים, שתחלה קבעו בלבם את הרעיון ואחרי כן הם מבקשים לבססו... דוקא ההמונים הגדולים נתונים להשפעה של נמוקים הגיוניים, אף כי לכאורה נדמה, שהם לא יבינו זאת.

אף על פי שחשבו, כי הקהל היהודי הגדול ילך שולל אחרי אוגנדה, לאחר

שספרו על אפשרויות גדולות, על עזרה מהירה, על הישגים מעשיים וכו', ועם זה השתמשו בשמו של הרצל, שהיה אז נערץ מאד, בכל זאת היתה הדעה הכללית נגד אוגנדה.

עוד קודם שנפתח הקונגרס היה ברור, כי הרוב הגדול של הצירים ישאר נאמן לעיקרה של ארץ ישראל ורק ארץ־ישראל. לא הועיל הבטוי המחוכם של נורדוי על „מקלט לילה". היהודים הפשוטים, לא רק בקונגרס, אלא גם בערים ובעיירות, הבינו הפעם יותר מן הפוליטיקאים הגדולים והמוחות החריפים. בזמן שבאו „ציוני ציון" מפרייבורג לבאזל ברכבת, שעל הקטר היה מנפנף דגל ציוני, ונכנסו לעיר בשורות רצופות, באו לקאזינו, מקום הקונגרס, באותו דגל לבן־תכלת, נראה הדבר כאילו נכנס מחנה לעיר מבוקעת. „ציוני ציון" ראו את עצמם, כאילו כבשו מבצר עוז.

הנצחון עוד היה צריך לבוא בצורה חוקית, על ידי הצבעה. הדבר היה במוצאי־שבת, בלילה המפורסם. או היה „הקרב המכריע". יצאו אל המערכה גבורי הפה של כל מחנה, אולם לא נאמו, כי אם צעקו. כל אחד נלחם בשארית כחו ובחרבות־מלים חדות. אנשים, שזה כבר עמדו בשורות הראשונות של עבודה ציונית והלהיבו את עצמם ואחרים באהבה לארץ ישראל, הפליטו עתה, בסערת המלחמה דבורי־גנאי על ארץ ישראל ועל תקוות ישראל.

אחד מהם, חזן מווארשה, יהודי נלהב בעל נפש להוטה, היה מראשי הגבורים לנאום בגנותה של ארץ ישראל. הוא לא האריך ימים אחרי כן, כי זמן קצר לאחר הקונגרס מת בדמי ימיו. רבים ראו בזה עונש מן השמים, רבים יחסו את הדבר למוסר כליות — על כל פנים, קשרו את דבר מותו עם נאומו. לא חסרו בערב ההוא מקרי התרגשות, נשים התעלפו והמהומה היתה גדולה מכל הצדדים. הישיבה נגמרה בלידתו של „נפל": המפלגה הטיריטוריאליסטית.

אבל לא רק הטיריטוריאליות נולדה אז, אלא גם הציוניות בצורתה החדשה חזרה ונולדה. דוקא המקרה, שזה היה הקונגרס הראשון בלי הרצל, ומפני שפחדו כי בלי הרצל כראש המדברים לא יוכל הקונגרס להמשיך עבודתו וכל ההסתדרות הציונית תתמוטט, היה לו לכל ציר הרגש של ילד, שנשאר יתום אחרי מות אביו ומתוך החרדה הגדולה, כי לא יהיה בידו לגשם בחיים מה שאביו היה שואף, הוא

מאמץ את שארית כחו לקיים את רצונו וללכת בדרכיו. אחרי אשר שאלת אוגנדה נעלמה, יגעו גם המנהיגים וגם המפלגות לברוא בשעה זו מדה גדולה של הרמוניה ולקיים את הבנין הגדול, אף כי הבנאי איננו עוד. הרבה סיעו לכך אלה המכונים יורשיו הישרים של הרצל, כגון נורדוי, וולפסון, מארמורק ואחרים, שלא בקשו להגן על ההשקפה שלהם ושל הרצל בקונגרס הקודם ונשארו נאמנים להסתדרות הציונית עם הפרוגרמה של „ציוני ציון". נורדוי, שהיה משכמו ומעלה גבוה מחבריו, נעשה אז מפורסם עוד יותר משהיה קודם. בכלל ראו בו את האיש השואף להתקרב בנפשו לא רק אל הציוניות הפוליטית, אלא אל הרעיונות היהודיים בכלל. מאחורי הפרגוד ספרו אז אפיזודה מלאה ענין על פעולות נורדוי ומהלך־מחשבותיו בימים ההם.

הוא, נורדוי, היה מפורסם ומפואר מאד בעולם הגדול ולפיכך היה מרבה לקבל מכתבים מארצות שונות ומכל מיני בני אדם. באחד הימים בבוקר, כשפתח מכתביו מצא בתוך השאר אגרת מאת קבוצה של יהודים ביון, שיסדו קהלה חדשה והם מבקשים ממנו סיוע־כסף לסדר את קהלתם. הם זקוקים לבית־כנסת, למקוה, לספר־תורה וכדומה. עשיר לא היה נורדוי ולקבץ כסף, אפילו אם היה רוצה, לא היה בשדה־פעולתו. הניח את מכתב־הבקשה ופתח מכתב שני, מספרד. במכתב הזה מצא המחאה על סכום הגון, וכותב המכתב אומר, כי באשר מוצאו מיהודים רוצה הוא לעשות דבר לטובת ענין יהודי, אלא שאינו יודע מה הוא, ובכן הוא שולח את הכסף לנורדוי ומבקש אותו לעשות בסכום הזה צדקה לפי ראות עיניו. ונורדוי, כפי שסח לאחד הציונים החשובים אז, כעת רב ידוע־שם — ראה בזה לא מקרה סתם, כי אם „אצבע אלקים", והוא לקח את כל הכסף של יהודי נדח ושלח לקהלה יהודית צצה ועולה.

זה לא היה נורדוי בעל „ההתנונות" ו„השקרים המוסמכים", זה היה נורדוי הציוני, שהבין את היהדות יותר ויותר עד כדי כך, שהיה כותב מכתבים לבקש תמיכה בשביל ישיבה ידועה, הכיר בשנים לאחר כן בערכו הגדול של המזרחי וכו'.

„פלאות" כאלה אירעו בציוניות, המוליכה לארץ ישראל ולא למקום אחר, ועל דרך האמת עלתה ועמדה הציוניות בקונגרס השביעי.

ב.

המהפכה הראשונה ברוסיה

כשפרצה לפני שלשים שנה בערך המהפכה ברוסיה והשלטון הכביר של הצאר התחיל חושש לקיומו ועלה בדעתו לוותר קימעא קימעא לזרמים החדשים, לא בא הדבר בהסח הדעת. כל מי שהתענין בחיים הפוליטיים של רוסיה ידע, כי לאורך ימים אי אפשר לו למצב הקבוע להתקיים. מן ההכרח שיבואו שנויים. אולם בשעה שהגיע הדבר לידי מעשה וכל החיים במדינה הרוסית הגדולה פסקו, הרכבות לא זזו, העתונים לא הופיעו, הפועלים שבתו, בתי הספר נסגרו, ונראה היה כאילו העולם הופך לתהו ובהו או שעולם חדש הולך ונברא — בזמן שכל זה אירע, הרי היה הדבר הפתעה עצומה. לא האמינו, כי רוסיה עם רשלנותה ובערותה התבגרה בן לילה לידי מפעל כביר כזה, להעביר בכל הארץ בבת אחת מהפכה, ועם זה מהפכה חשאית, בלי שפיכת דם, בלי קרבנות ובלי חורבנות, אלא לגלות כח פסיבי ועל ידי כך להכריח את אלה שהשלטון בידם שירכינו ראשם. היהודים ברוסיה היה בלבם רגש כפול. מצד אחד רצו, כי המשטר הקיים יחדל. היסורים והרדיפות נעשו קשים מנשוא: היהודים סבלו בתור כלל ובתור יחידים — כי אפשר שיבואו צרות גדולות מאלה, לא תאר לו איש — ורצו להגיע לזמן, שכח מהפכני חזק יקעקע את הבירה הישנה ויבנה משהו טוב וישר יותר. ומן הצד השני פחדו מאד מפני מהלך המהפכה. ידעו היהודים, כי אם רק יחרגו בארץ החיים ממסלתם והדבר יגיע לידי התנגשות של כחות שונים, יהיו היהודים ראשונים לסבל. ידע ידעו את נפש ההמונים הרוסים, כי בטרם יבינו מה פירושה של מהפכה ומה מטרתה, יחריבו „לפי שעה" את הונם ורכושם

של היהודים וגם לא ירתעו מפגיעה בגופות של יהודים... ובכל זאת היה היחס אל ה„בונד" וגם אל שאר המהפכנים היהודים, עם כל התופעות השליליות שלהם, לא של איבה, משום שראו בהם את ה„גואלים" משעבוד הצאר, ולפיכך היו היהודים מביטים במדה רבה של חבה על המפלגות השמאליות, אם גם התיראו מפניהן, שמא יביאו באמת את המהפכה ואז יהיה הדם של יהודים שמן על גלגלי המכונה המהפכנית.

אחרי אשר עבר היום הראשון של השביתה המהפכנית, והיום השני, והתחילו מגיעות ידיעות, תחלה רשמיות למחצה, אחרי כן באישור רשמי, כי עומדים לתת קונסטיטוציה, לתקן „דומה", מין פרלמנט, היתה השמחה ליהודים שלמה. בא שנוי במשטר והכל עבר בשלום. דבר טוב מזה לא שאל איש. גם לא עלה ספק בלב איש, כי מתן הקונסטיטוציה פירושו שווי־זכויות גמור ליהודים. מצב־הרוח היה מרומם כל כך, עד שלא עלה על דעתו של איש, כי אם אין חוק מיוחד על בטול ההגבלות ליהודים במקצועות שונים, הרי זה סימן רע. אדרבה, הכל היו כה בטוחים בנצחונה השלם של המהפכה, עד שאותו הדבר, כי היהודים לא נזכרו בדבר־המלך ובחוקים החדשים, שמש ראיה, כי אין עוד שאלת יהודים ברוסיה, מכיון שרוסיה זו של היום אינה זו של אתמול. ואדם שישב בעיר קטנה ולא ראה עצמו בקי בפוליטיקה והשאלה הטרידה את לבו: מי יודע אפשר שרוסיה כולה, זכתה בחופש גמור, ובכל זאת הרי זה „מלבד היהודים" — פנה אל בר־סמכא, אל איש שהשתתף לא רק בעניני הציוניות ולא רק בענינים יהודיים, אלא התערב גם בפוליטיקה הרוסית ובמדה ידועה נחשב לבא כח הגרמנים בחבל הבלטי, והאיש הזה אמנם היה אחד הנבחרים בדומה הרוסית הראשונה, הוא ד"ר ניסן קצנלסון מליבוי, ושאל אותו: „מה בדבר זכויות ליהודים?" ועל זה נתקבל מענה ברור שאמר:

„אמנם לא נזכר דבר על היהודים, אבל אי אפשר שיהא באופן אחר. שויון היהודים הוא מלא ושלם".

האופטימיות האופיינית, כי „אי אפשר שיהא באופן אחר", תקפה את כל היהודים ברוסיה. והשבת הראשונה אחרי המהפכה היתה אולי השבת־של־שמחה הגדולה ליהודים במשך מאות שנים. הרי זה לא דבר ריק, היהדות הרוסית, רוב

בשעה קלה שעמד בבית הנתיבות, באו ידיעות חדשות, וכל ידיעה היתה בשורת מנין ורוב בנין של עם ישראל, יצאה מאפלה לאורה ומשעבוד לגאולה!... בימים המעטים של שמחה תכנו כל מיני תכניות, איך שעתה יתחילו לפתח חיים עממיים של יהודים רחבי־מדה במובן הכלכלי והרוחני, ורק עתה יחזקו את היהדות מכל הבחינות, ואת ארץ ישראל יבנו לא כמקלט לנרדפים אלא כאידיאל אמתי של עם ישראל.

השמחה לא ארכה הרבה, אפילו לא כל יום השבת כולו. בין מנחה למעריב התחילו מספרים בשיחות, כי המהפכה עדיין לא עברה, ובשלום ודאי שלא. מאין באו השמועות, לא ידע איש. לא יכלו למצא את המקור הראשון. איש איש ידע רק לספר, כי שמע. ידיעות במישרין אי אפשר שהיו, גם בעתונים לא באו הדברים. שערו השערות, כי עברו טלגרמות ממקום למקום ופקידי הטלגרף הם שתפסו אותן ומהם מוצא החדשות. נמצאו אופטימיסטים, שהתאמצו להכחיש את כל המעשה. הם אמרו להרגיע את עצמם ואת האחרים, הכל מתוך אותו הנמוק, כי „אי אפשר הדבר" בזמן שברוסיה שוררת חרות כזו, יש קונסטיטוציה ומכנסים דומה והמהפכה נחלה נצחון, וכיצד אפשר שיכו ביהודים?...

מוצאי־שבת זו ראוי לזכרון. אם כל היהודים בכל רוסיה ודאי שמנו את השעות, כדי להגיע ליום מחר ולדעת פרטים על כל הידיעות המחרידות, הנה היה יהודי א ח ד, שנראה לו, כי מצבו יוצא מן הכלל. היהודי הזה עם משפחתו הקטנה אז עשה דוקא בלילה ההוא תמורה בחייו. הוא עזב במוצאי שבת זו עיר קטנה, שבה ישב שנים אחדות, ועבר לעולם הגדול, ל ו ו י ל נ ה, ירושלים דליטא. בדמיונו, דמיון נעורים, תאר לו, כי יבוא תקופה חדשה גדולה בחיי הכלל, ישפיע הדבר גם על הפרט, והנה, לאסונו, התקוות נכזבות. מי יודע, אם באמת באה תקופה חדשה, או כי אלה היו רק ימים אחדים של חזון־לב, ובאמת עוד לא תמה השלשלת של יסורין וכוס הדמעות של יהודים לא מלאה עוד...

נורא היה הלילה, אך איום ממנו היה הבוקר שבא אחריו. בבוא האיש לווילנה, עוד בבית הנתיבות, שחכו לו קרובים וידידים, קרא על כל הפנים קינה עמוקה ונוגה... בווילנה כבר ידעו בפרטות את ה„סדר", כיצד נעשה מרחץ הדמים. כבר ידעו, איזו קהלות ישראל לקו וכבר מנו מספר ההרוגים והפצועים.

איוב... זה היה הנורא מכל מה שדמיון האדם יכול לתאר. זה לא היה פוגרום כזה שהיו „רגילים" בו. ההנפלו על יהודים והכו בהם והשומרים מטעם הממשלה הביטו ושתקו. יתר על כן, הממשלה עצמה כנסה בערמה אנשים לתוך מקומות פומבי, לאספות של צבור, ושם פתחו באש ועשו הרג בהם ללא רחמים.

לבו של כל יהודי היה מפרפר על מעשי האכזריות של אנשי הממשלה, על חוסר האונים של היהודים ועל המצב הטרגי, שבו נתונים מיליונים בני אדם. זה עתה שמחו על החירות, החוקה, השויון, משום „שאי אפשר שלא יהיה כן", וכאן שרויים במצב גרוע משל בהמות וחיות. מי שרוצה יורה, מי שרוצה הורג. ברור היה, שמיליוני היהודים ברוסיה „דמם הפקר", מפני שאם הממשלה עצמה, אהרי הקונסטי־טוציה" ואחרי המהפכה שנחלה „נצחון", עושה כך, כיצד יביטו עלינו אחרים?

המצב הטרגי היה עוד רע ומר על ידי זה, שאי אפשר היה להסתפק באבל או בסיוע, אלא היה הכרח לעשות הכנות במקום שיושבים... לא היתה בכל רוסיה עיר אחת, שהיהודים יכלו להיות בטוחים, כי שם לא תגיע אליהם יד האסון. לא ידעו מה להקדים ולעשות, האם יבקשו לעשות דבר למען האומללים או כי ישמרו תחלה, לבל ירבה מספרם? האם יאחזו בתחבולות פוליטיות, פנימיות וחצו־ניות, להשפיע כי יפסיקו את הטבח, או שקודם כל „יבואו בדברים" עם „הכחות המקומיים", כי ישקיטו את המהומה? ושוב עמדה שאלה, מי הוא „הכח המקומי" במדה מרובה, האם „השלטונות", שיש „לפייס" אותם, או הנוער המהפכני ומוטב שיסייעו ל ה ם? כל המחשבות האלו דכדכו את הצבור היהודי כולו. אבד השכל הבריא, לא ידעו מי ומי, מה ומה. הגיע הדבר לידי כך, שבאחד הבתים בווילנה באו הרבה משפחות של יהודים להתחבא שם, מפני שמאחורי הבית ההוא עמד בית־חרושת גדול ובו עבדו כמה מאות פועלים, ובכן אמרו בלבם, כי הפועלים, שבודאי הם „מאורגנים", יבואו להגן לבל יכו ביהודים שבשכנותם. ומאותו הבית עצמו יצאו יהודים מטעם זה, אבל מהופך, שבשכנותו עומד בית־חרושת גדול ובו עובדים מאות פועלים והם בוודאי „בני המאות השחורות", ואם יארע דבר, יהיו הם הראשונים להתנפל על הבית הסמוך להם. ב„השערות" כאלה, מה טיבה של קבוצה זו או זו מן הגויים, היו תלואים החיים של היהודים, וכך היה בעיר ואם בישראל, בווילנה!

ה„השערות" והחשבונות על טיבן של קבוצות מסויימות חדדו גם את היחסים היהודיים הפנימיים. החבה, שהגו הרבה מן ההמונים היהודיים אל המהפכנים, נעלמה כליל. נשארה רק השנאה, כי הם האשמים ברעה הגדולה שבאה. החלק הגדול מן השנאה הזאת נתך על המהפכנים היהודים, על ה„בונדאים", שמלאו אז את התפקיד הראשי. ובכל מהומה שפרצה ברחוב, ומאורעות כאלה היו אז מעשים בכל יום, אנשים התחילו רצים, נשמעו פצוץ של כדורים, צעקות, אנקות, היו ממטירים על ה„בונד" „מטר קללות", כי „בשלו" באו כל הרעות...

ומעשה באדם חשוב אחד, בעל תרבות ודעת, ועם זה יהודי דתי, שבא אל אחד מרבני ווילנה לשאול שאלה: אם מותר לו לנסוע בשבת, משום שרוצה הוא לברוח לגרמניה, הרב הרגיע את רוחו ואמר לו, כי הסכנה עברה, המשטרה הבטיחה, אנשי־הצבא מוכנים וכו'. על זה ענה השואל מתוך זעזוע נפש:

— רבי, איני מתירא מפני פורעי הפרעות, מתירא אני מפני הבונדאים, שהם יערכו בנו טבח.

כל הדברים שדבר הרב על לבו, כי פחדו לשוא, לא הועילו, והמדובר, שתמיד היה מחמיר, נסע הפעם בשבת.

השמחה, ששמחו היהודים על המהפכה הראשונה, עלתה בדמים מרובים.

ג.

„ירושלים דליטא"

מניח אני לחוקרי ההיסטוריה והגיאוגרפיה שיבקשו וימצאו את הזמן, מאימתי התחילו קוראים לווילנה בשם „ירושלים דליטא", וכמה עוד ערים במדינות שונות נקראות בשם „ירושלים" — מי שידע את ווילנה לפני עשרות שנים מוכרח היה להודות, כי עיר זו זכתה בצדק לשם נאה זה. ווילנה, ווילנה היהודית, היתה מצוינת מכל שאר הערים לא בפרט זה או זה, אלא כ ל ט י ב ה של הקהלה היהודית בווילנה היה שונה מאשר בשאר מקומות. אפשר, שגם במנין היו בווילנה יותר למדנים, יותר משכילים, יותר יראי־שמים, יותר בעלי צדקה מאשר בערים אחרות, אבל לא זה העיקר. העיקר הוא, שהלמדן הווילנאי היה שונה משאר למדנים, המשכיל הווילנאי היה שונה ממשכילים אחרים, היראי־שמים ובעל־הצדקה הווילנאי היה בקרבם משהו שאין בשאר יהודים יראי־שמים ועושי צדקה. על כל יהודי ווילנאי היה תו של אצילות רוחנית, של עניוות נדיבה, של עדינות נפשית. הטפוס של המוניות, מה שקוראים בימינו סנוביזם, לא היה בווילנה. מי שרצה „להתרברב", לנהוג יהירות, ואפילו אם היה למדן חשוב, מלומד או גם עשיר גדול, לא היה חביב בווילנה ולא מצא שם קרקע תחת רגליו.

הלמדן הווילנאי לא היה מצומצם ב„ארבע אמות" שלו, היו שם סוחרים גדולים, אנשים שכל היום עסקו בעניני ממון, בבתים, בעסקים שונים, ובו בזמן מצאו זמן וכח לכתוב ספרים. זה לא היה טפוס של „בעל־בית למדן", שעל פי רוב פירושו בעל־בית בין למדנים ולמדן בין בעלי בתים. בווילנה היו יהודים לעשרות, אם לא למעלה מזה, שהיו בעלי בתים גדולים, אבל גם מופלגי תורה

שבמקומות אחרים יכלו להיות רבנים, די להזכיר, לדוגמה, את ד ב ר ט נ ר, הבקי המפורסם בירושלמי, א י י ז י ק ר ב י נ ו ב י ץ — שנודע אחרי כן בשם יצחק הלוי, בעל „דורות הראשונים"—ו ש ל ו ם ד ו ד ר ב י נ ו ב י ץ, מחבר ספר תורני. אבל היו שם עוד ועוד יהודים, שלא חברו ספרים, אך גדולתם בתורה לא נתמעטה על ידי כך. גם בעולם ההשכלה לא הוציאה שום עיר אחרת אנשים כ ש מ ו א ל י ו ס ף פ י ן או ש. פ י נ ס ו ן — שפ"ן הסופר — או א ר י' ל י ב ג ו ר ד ו ן, לא משכילים חובבים, אלא בעלי ידיעות עמוקות וחודרות, ועם זה לא היתה להם ההשכלה ענין של להכעיס, אלא להפך הסתגלות לחיים היהודיים ולמסורת היהודית, ועל ידי כך היתה לענף נושא פרי באילן היהדות. אחרת לא יכלה ווילנה להבין. אם היו משכילים, שנהגו פוליטיקה של השכלה במובן הגרוע של מושג זה, הרי הם כאילו נעתקו מן החיים היהודיים. אפילו מוסד כבית מדרש למורים, שבעיר אחרת היה משפיע לטובה או לרעה, היה בווילנה כאילו לא היה. הקהלה היהודית בווילנה היתה כגוף בריא, שאינו יכול לקלוט בקרבו יסוד זר.

העדינות הטבועה בנפש של יהודי ווילנה גרמה לכך, שבהיותם יראי־שמים באמת לא נערכו שם פולמסים ומלחמות בין אנשים וקבוצות, כדרך שהיה כבר בימים ההם במקומות אחרים. ובירא־שמים עלתה ווילנה על כל הערים. לא ידוע בעיר אחרת על מציאותה של חברה בשם „עשירי קודש": קבוצה של יהודים, שהתחילו מיום הכפורים להתענות כל השנה אחת לעשרה ימים. והיכן היו מרבים בתפלה כמו בווילנה? בחצר בתי הכנסת בווילנה לא פסקה תפלה בצבור. עד חצות היום היו מתפללים שחרית ב„מנינים", בזה אחרי זה, בבית־כנסת א ח ד; תיכף לאחר חצות התחילו ה„מנינים" במקום ש נ י מתפללים מנחה; וכאשר העריב, פתחו ה„מנינים" בזה אחרי זה מתפללים ערבית עד חצות הלילה. ואחרי כן עורכים יהודים תקון חצות, וחוץ מזה יושבים יהודים סתם ב„קלויז" זה או זה ולומדים או „קוראים" ושרויים במצב־רוח דתי מחומם בלי הרף. אותו הרוח של יראת־שמים משפיע, כמובן, על הסביבה, אבל הכל בנעימות, בעדינות.

עמד פעם גבאי ב„קלויז ישן" — בית־כנסת קטן שיחוסו גדול, אמרו שהש"ך היה מתפלל שם, ושם היה מקום תורה מדורי דורות — והגבאי הזה, ק ו ס ו ב ס ק י שמו, אמר להנהיג „תיקונים": להלביש את החזן עם המשוררים בגדי שרד. הרבנים

ובעלי הבתים החשובים אין דעתם נוחה מזה. אבל כיצד באים בריב עם גבאי, ומה גם אם תקיף הוא? להביא לידי חלול השם — אין זה מדרכה של ווילנה. ובכן באו ביום החג בבוקר להתפלל ב„קלויז ישן" כל רבני ווילנה — או כפי שכנו אותם אז בשם צנוע: „מורי הוראה" — וכמובן, בשעה שכל מורי הוראה של ווילנה, גדולי הדור, עומדים ב„קלויז", אין צורך לחכות עד שיוציאו מפיהם משהו, הכל מבינים מה פירוש הדבר: התקיף שבתקיפים לא ירהיב עוז בנפשו לעשות דבר נגד רצונם, והחזן עם המשוררים לא לבשו את בגדי השרד. „הריפורמה" לא הצליחה... אמנם יש תקיפות, יש רצון לעשות חידוש, אבל קודם כל ועל הכל: דרך ארץ. הרי לכך היא ווילנה!

אותו הרוח של הבנה, לא של עקשנות סמויה, שרר בווילנה תמיד. אחד מבעלי הבתים החשובים בווילנה וגם מן העשירים היה יוסף לוין. יהודי זה יכל לשמש מופת במדותיו הטובות. מלבד מה שהיה ירא־שמים, היו מעשי צדקתו יוצאים מן הכלל. לא רק שעשה צדקה במובן המקובל, אלא שהיה „משכיל אל דל" במובן הנעלה. היה עוזר ליהודים להעמידם על רגליהם במסחרם משנודע לו כי מי שהוא מטה ידו בעסק, הוא הציל אנשים מירידה בשעה שאיש לא ידע את המצב כמו שהוא. חצוניותו כפנימיותו היתה נאה ביותר בגופו ובבגדיו. ועל הכל היה זה יהודי תלמיד חכם ואיש בעל השכלה חולנית. הכל כמו שנאה לבן ווילנה. אולם עוד דבר אחד היה בו, שאינו מצוי ורגיל בווילנה: הוא היה „חסיד" ולא חסיד סתם, אלא מן המיוחסים הגדולים ב„חצר" האדמו"ר מליבאוויץ. בזמן שהאדמו"ר היה בווילנה, היה מתאכסן בביתו, בבית יוסף לוין, וראוי היה לראות מה פירוש „כבוד הרב". כשבאו אנשים לעשרות אל ה„רבי", רובם הגדול מתנגדים, היה ה„רבי" מבקשם לשבת והיו יושבים, אבל בעל הבית עצמו לוין, היה עומד על רגליו כל הזמן, במשך כמה שעות. הרי הוא חסיד ולא יהיה יושב בפני רבו. באותן השנים יצא האדמו"ר מליבאוויץ בהתקפה חריפה נגד הציונים והציונות, וכמובן היה גם יוסף לוין מן המתנגדים לציונות ובאותו הזמן נערכו בחירות לדומה הרוסית הראשונה והמועמד להבחר בווילנה היה המנהיג הציוני שמריהו לוין. לקיים את הבחירות לא היה מן הדברים הקלים. הפולנים בווילנה העמידו אדם משלהם והיה צורך במאמצים רבים כדי שיבחר המועמד היהודי. יוסף לוין,

שהיה חשוב מאד בווילנה ודעתו היתה נשמעת בהרבה חוגים, לא רק שהסכים למועמד היהודי — מה שבמקומות אחרים, שיש שם עקשנות סמויה, גם זה היה בגדר שאלה, אם ראוי להם לחסידים לתמוך במנהיג ציוני בזמן שמתנהלת מלחמה עם הציונים, ועם זה המועמד אינו ציוני סתם, אלא נושא התרבות הציונית, מטיף ונואם ולוחם אמיץ — כי אם עבד בכל מרצו לטובת המועמד הזה. וכאשר שאלו אותו, אם אין זו סתירה לעיקרי התנגדותו לציונות, השיב בפשטות:

— כציוני אלחם בו, אבל כחבר בדומה ודאי שיביא בכשרונותיו טובה רבה. וחוץ מזה הרי כבוד הוא ליהודים, אם ננחל נצחון על הפולנים. יש צורך לעבוד לטובתו.

אין פלא, אם בתוך אתמוספירה טהורה כזו בווילנה היתה הציונות, כמו שבשנים הקודמות „חבת ציון", רצויה לבריות. זה לא היה ענין של אגודה, אלא ענין של כלל ישראל. המנהג היפה, שלצערנו לא מצא לו מחקים, לקבוע את „שבת נחמו" לשבת ציונית, נשמר בווילנה לא רק על ידי המכונים „ציונים מושבעים", אלא הרבה והרבה בעלי בתים חשובים, „פני" הקהלה של ווילנה, היו באים בשבת זו לבית הכנסת הגדול. החזן עבר לפני התיבה עם המשוררים, המגיד דמתא דרש, ובזמן שלא היה מגיד, היה דורש אחד המנהיגים החשובים בענין ארץ־ישראל, ורוח של חג היה מורגש. הציונות לא היתה שם ענין טפל, תנועה ב ת ו ך היהדות. זו היתה חתיכה של יהדות. אנשים היו נותנים מפרוטותיהם האחרונות, אנשים היו נותנים „מתן בסתר", אנשים היו נותנים „לשם קוב"ה ושכינתיה" בשביל ארץ־ישראל. אם אחד מבעלי הבתים שבווילנה בעת ההיא, יצחק ליב גולדברג, העביר עוד בשנים ההן את הונו לארץ־ישראל וזכה להיות אחד מן העשירים הגדולים בארץ ישראל, אף זה הוא אופיני בשביל ווילנה. שם קבלו הכל ברציונות לא דרך שעשועים, כנהוג לצערנו בשאר ערים וארצות.

גם ה„מזרחי" מצא את מקומו הראשון בווילנה. אחד הטפוסים המופלאים של בני העליה בווילנה, זלמן גורלאנד, היה באופן רשמי יושב־ראש המזרחי. יהודי בעל סגולות נפלאות, מופלג בתורה, משכיל במדעים החדשים, מבקש בכל דבר השקפה מוסרית, חי כצמחוני, בצניעות ובויראת שמים, זהיר מדבורים בקול רם ומפגיעה בכבודו של אדם, ובכל הליכותיו היה משהו מיוחד במינו. כשהיה

הולך ברחוב, מלובש לא ככל השאר, והיו מתבוננים אל עיניו החולמות וקוי־פניו העדינים להפליא, היה עולה הרהור בלב: „אכן זה הוא יהודי מסוג עליון, לא אדם מן השוק".

פרסומה של הציונות אצל היהודים השפיע גם על העולם החצוני, על הנכרים. דוד וולפסון, בהיותו נשיא ההסתדרות הציונית, בא לווילנה ובכל מקום הרגישו, כי יש כאן מנהיג עם שהכל מכירים בו. תהלוכות־פאר אי אפשר היה לערוך לכבודו, הרי הימים ימי שלטון הצאר ברוסיה, אבל גם בלי חגיגות היה כל צעד של וולפסון מלווה בחגיגיות. בבית־המלון שהתאכסן בו היו גם המפקידים הנוצרים והמשטרה שעמדה על המשמר מתלחשים: „כאן יושב נשיא היהודים" — והדברים נשמעו מתוך חשיבות מרובה.

כאשר ערכו לו קבלת־פנים רשמית, לא היה הדבר בחוג צר, אלא בבית „צדקה גדולה", שזה היה בווילנה הנהלת הקהלה היהודית הרשמית. בקבלת־פנים זו השתתפו כל הרבנים וכל ה„פרנסים", מנהיגי הקהלה. וכך היה גם במסבת־הכבוד שנערכה לאורח. זה לא נשא חותם של מפלגה, אלא היה ענין של כלל ישראל. ואצל וולפסון היה הדבר ניכר יותר מאשר אצל הרצל, שכאן אין חולקים כבוד לאישיות, אלא למשרה שהוא נושא עליו.

ווילנה כללה בתוכה, אולי יותר משאר מקומות, כוונים שונים ודעות שונות, אבל הכל הרגישו אחריות ליהדות כלה. הרי לפיכך היא „ירושלים דליטא".

ד.

עבודת הכלל

וילנה, בתור „ירושלים דליטא", היתה לא רק חשובה בפני עצמה. וילנה היהודית היתה מרכז לענינים יהודיים, אפשר לומר, לכל הענינים היהודיים. החיים של היהדות הרוסית בשנים ההן היו מרוכזים בווילנה. אלה היו שנים, שהחיים הצבוריים במדינה הרוסית בכלל שטו במים אדירים, ואותו הדבר היה בחיי העם היהודי. כשלון המהפכה לא הביא לידי יאוש, אדרבא, זה החזיק את הרצון למלחמה, ומה שאירע בשנת אלף תשע מאות וחמש נראה כדרגא בתנועה המהפכנית, דרגא שהפריזו על ערכה, אבל על כל פנים לא עברה לבטלה. הדומה היתה קיימת, מפלגות פוליטיות נוסדו, העתונות, בכשרון פחות או יותר, נשאה צורה צבורית פוליטית. ואצל היהודים היה אותו הרגש, שאין להסתלק מן הפעולה הפוליטית. נערכו אספות, ועידות, פגישות, היו מפלגות פוליטיות וגם עתונות הגונה בשלש לשונות: עברית, אידית ורוסית. העתונות העברית נשתנתה עד לבלי הכיר צורתה משנים שעברו, היו בה מאמרים לא סתם לשם שיחה בפוליטיקה, אלא הובעו דעות באומץ ובתוקף, עד שהעתונים הרוסיים הגדולים היו לעתים קרובות מגיבים על זה. גם האינפורמציה היתה מעניני היום, חדשה בצרוף סמכות חזקה. ביחוד הצטיין במקצוע זה „הזמן", שהיה עתון פוליטי חי במיטב משמעות זו. העתונות האידית עם ה„פריינד" כעתון הגדול בה סייעה להכניס את השאלות הצבוריות לתוך ההמונים הרחבים, וגם השבועונים הרוסיים לעניני היהודים היה להם ערך מסוים. בערים היהודיות הגדולות, כגון וילנה למשל, היו עתונים רוסיים יומיים, שבאופן רשמי היו כלליים ולא היה

טבוע עליהם חותם של יהדות, אבל למעשה נכתבו ויצאו ולפעמים גם נערכו בידי יהודים, וגם הם סייעו לעורר את דעת הקהל היהודי ולפעמים גם להגן על עניני היהודים.

שלש מפלגות עיקריות היו אז בחיי היהודים ברוסיה: הלאומית, שמנהיגיה היו הציונים, הפוליטית הכללית לשם „השגת שווי זכויות" ומנהיגיה היתה קבוצה של עסקנים בפטרבורג עם ווינאבר המפורסם בראש, והסוציאליסטית, שבה מלא „הבונד" את התפקיד הראשי. בין הראשונה והשלישית, הציונים והבונדאים, היה ריב תמידי ומר, בין הציונים וה„משיגים", כפי שנקראה הקבוצה השניה, היתה בעיקר מלחמת דעות, אבל כמה מן המנהיגים הציוניים השתתפו גם בועידות ואספות של ה„משיגים".

ווילנה היתה מקום מרכזי לכל המפלגות ובנות המפלגות. ההנהלה הראשית של הציונות עם „העולם" כעתון הרשמי של ציוני רוסיה היתה בווילנה. גם ה„בונד" ועתונו המפלגתי, עתון יומי באידית, שהיה מוכרח לעתים קרובות לשנות את שמו מחמת גזרות הממשלה, אף הם היו בווילנה. „המשיגים", שמנהיגיה העקריים ישבו בעיר הבירה בפטרבורג, נמצאים הם בווילנה העסקנים החשובים אם לא הראשונים במעלה, הנה בעלי מדרגה שניה ושלישית ומלבד זה ישבו אז שם כמה מן הסופרים החשובים והידועים. כל זה עשה את ווילנה למרכז חשוב של פעולות יהודיות.

טבעי אפוא הדבר, כי אם התחילו מרגישים בחוגי היהדות הדתית, כי יש צורך הכרחי לארגן את היהודים החרדים — הרי גם זה קם והיה בווילנה. התחילו מרגישים, כי אין הדבר כתקונו, שהיהדות הדתית, הגדולה במנין והחזקה ברוח — על כל פנים, הרי הרגש הדתי עודנו הכח החזק ביותר, למעלה מכל שאר הרגשות בחיי העם היהודי — תהא אלמת, בזמן שכל שאר המפלגות והסיעות מדברות וצועקות, תובעות ודורשות. והצער גדול עוד יותר, בשעה שבשם „האלם" מדברים אחרים ואין בכחו להכחישם. כי מי לא דבר בשם היהדות הדתית? אפילו „הבונד" היה טוען תמיד, כי מאחוריו עומדים „ההמונים הרחבים של היהודים" וכל הסנדלרים והחייטים, הסבלים והעמלים היו, לדעתו, „לקוחות" שלו, בעוד אשר רוב מנין ורוב בנין של אלה, תשעים אחוזים מן

ההמונים היהודיים הרחבים, היו יכולים והיו צריכים להמנות על כח מאורגן יפה של היהדות הדתית.

בווילנה נולד אז, על ידי אחד מן הרבנים החשובים, איש בעל חוש מפותח יפה לעבודה צבורית יחד עם גדולתו בתורה, הרצון לברוא הסתדרות כזו בשם „כנסת ישראל". נערכו, כנהוג, פגישות לשם שיחות וגם אספות גדולות אחדות, אולם, לצערנו, למעלה מזה לא הגיע הדבר. כנראה, אפשר לבנות כח מאורגן, שיהא בעל השפעה, רק אז, אם ברעיונו העיקרי יש משהו מן החיוב וממילא הוא פועל גם בדרך השלילה נגד אחרים. אבל בשעה שבאים לבנות ולברוא התאחדות צבורית שנקודתה הראשית — בין שאומרים זאת בפירוש ובין שמתכוונים לכך — היא שלילה, אלא שמקוים, כי השלילה תביא ממילא לידי חיוב, הרי אין זה מלט במדה מספיקה להחזית תנועה...

תופעה חשובה יותר בשביל היהדות הדתית היתה אז בווילנה על ידי אספת־רבנים גדולה. האספה לא באה כענין מקומי, היא נתכנסה על ידי גדולי־הרבנים והרביים ברוסיה ובפולין הרוסית. הכנוס היה בווילנה, משום שווילנה, כאמור, היתה אז המרכז הטבעי של כל הענינים היהודיים במדינת רוסיה. באספה זו השתתפו כשלשים איש, בהם המפורסמים שבין רבני ליטא והמהוללים שבין אדמו"רי פולין. היושב ראש היה רב ווילנאי חשוב, שהיה מנהל את האספה לפי כל דיני פרלמנט. המנהיגים הראשיים, מאחורי הפרגוד, היו שנים: רבי חיים סולובייצ'יק והרבי מליבאוויץ, רבי שלום דוב שניאורסון. שני האישים, שהיו רחוקים זה מזה גם בתכונת נפשם גם בהתפתחות רוחם, היה להם דבר אחד שאיחד אותם: הפחד מפני סכנת המנהגים החדשים בחיי היהודים ומכאן הרצון לקיים הכל בצורתו הישנה בלי שום שנויים. עם זה היו שניהם המנהיגים של הקבוצות שלהם. בעולם הרבנים והתורנים היו דבריו ודעותיו של רבי חיים מכריעים. הכל הודו שהוא גאון גדול, בעל מוח חריף ורוח עשוי לבלי חת. האדמו"ר מליבאוויץ היה מן הגדולים, ה„רבי" היחיד הגדול ברוסיה, מלבד פולין, והוא התערב אז בעניני הכלל הרבה יותר מכל שאר הדומים לו, וממילא היו דבריו נשמעים. ואף על פי כן ניכר היה ההבדל שבין השנים האלה. כחו של האדמו"ר מליבאוויץ היה מאורגן. הוא בא עם קבוצה גדולה של רבנים, חסידים

שלו, ולכל מקום שהלך נגרר אחריו איש משלו, ששמש לו מזכיר, נשא אחריו תיק נאה ורשם לפניו את כל היוצא מפיו. אולם רבי חיים בא לווילנה אל האספה, כדרכו תמיד, לבדו, בחשאי, נזהר, שאיש לא יהיה מסביב לו. רב ענין היה לראות, כי בכל פעם שהרבי מליבאוויץ אמר משהו באספה, וכדי לקיים מנהג פרלמנט, קם ממושבו לדבר, היו קמים עמו חלק גדול מחברי האספה, כל מקורביו, כל הרבנים מחסידיו וכדומה. ברצון ושלא ברצון, היה הדבר עושה קצת רושם. לא מתנגד אחד היה אותה שעה מקנא בכבוד זה שהחסידים חולקים לרבם, בעוד אשר המתנגדים אינם יכולים לעשות זאת אפילו אם היו רוצים... רבי חיים לא נשא בכלל נאומים ארוכים. הוא „חטף ואמר" מה שנראה לו נחוץ, אחז בזרועו של אחד הקרובים לו ויצא „לעסוק קצת בשיחה". ההבדל היה ברור: כאן מנהיג שולט. וכאן רוח מושל... אם מפני זה שהאדמו"ר מליבאוויץ היה ראש המדברים או שסבות אחרות גרמו לכך, אבל הרבנים מפולין שבאו לאספה לא שהו שם הרבה. הם השתתפו בישיבה אחת או שתים ותיכף נסעו לביתם.

על סדר היום של האספה עמדו כל מיני שאלות, כמה מהן היה להן ענין אל הממשלה, כגון סדור רשמי של גטין וחליצה, ועוד הרבה ענינים מעולם היהדות. דנו בשאלות החנוך, הרבנות, דברו גם על יסוד עתון בעל טיב דתי. כמובן, אלה שעמדו על ההשקפה, כי כל חדוש הוא מסוכן, היו גם נגד הוצאת עתון. אדמו"ר אחד מפולין נימק את ההתנגדות ליסוד עתון: אמנם עתון חרדי היה מביא תועלת, אבל כיצד אפשר להוציא עתון חרדי בלי דעת מה שכותבים העתונים הבלתי חרדים, יוצא שהעורך יהא מוכרח לקרוא עתונים „אחרים". והעורך הרי צריך שיהא יהודי ירא שמים, ואם כן — טען האדמו"ר — כיצד אנו רשאים לצוות על יהודי ירא שמים שיקרא עתונים של אפיקורסים?

הדבר המלא ענין בנמוק זה היה, שכמה מן המשתתפים באספה אמרו, כמובן בחשאי, כי אי משום טעם זה יכול היה האדמו"ר בכבודו ובעצמו להיות העורך, מפני שהוא קורא עתונים „אחרים"... כאשר עמדו אחדים, שהתיחסו ביתר רצינות להצעה על יסוד עתון, ושאלו את השאלה: מי ומי יערוך עתון כזה? בא הרב אליעזר גורדון מטלז ובגלוי לב המיוחד לו ואמר, כי אם רק יהא די

כסף לשלם שכר עריכה, ימצאו את העורך המובחר, של עתון אחר, והוא קרא בשם סופר ידוע־שם, שבכסף יהיה נכון לכתוב מה שאנו נרצה ויהא לנו עתון דתי טוב.

באספה זו דנו בשאלה על יסוד „ישיבות קטנות", ובעל ה„חפץ חיים" שהיה מן הזקנים באספה אמר בזעזוע־נפש, כי כל רב בעירו מחויב להחזיק חדר ללמד נערי ישראל גמרא. הנואם החשוב הזה אמר: „זה הוא הדבר היפה וההכרחי שעל הרב לעשותו. נאה יותר להיות מלמד מלהיות רב וכל רב צריך לראות עצמו מאושר, אם יהא בידו להיות גם מלמד".

האספה שנמשכה ימים אחדים עשתה רושם יפה, אולם רק על מספר מצומצם מאד של אנשים, כי זו היתה בהכרח, מחמת הממשלה, אספה סגורה לפני הקהל. לפרסום מסרו רק ידיעות קצרות, שלא יכלו לעשות רושם, אולם פעולתה של האספה נשארה כמעט אפס. מלבד ענינים אחדים, שנמסרו בשעתם לפטרבורג בנוגע לשאלות חוקיות בדינים יהודיים, נשארו כל יתר ההחלטות רק על גבי הנייר, האספה המובחרה, אם אין כח מאורגן להוציא לפועל את אשר היא מחליטה, נשארת, במקרה הטוב ביותר, רק הפגנה בלבד.

ה.

הישיבה בלידא

העיר לידא יושבת בשכנות קרובה לווילנה. מדרך הטבע הוא, שאם בווילנה דופק כח חזק של פעולה צבורית בעניני הכלל היהודי, ישפיע הדבר השפעה מסוימה על עיר כלידא. אין פלא, שדוקא בעת ההיא, שבעצם היה הרוח נוטה יותר לפעולה צבורית מאשר להיות כלוא בארבע אמות של תורה, וגם בישיבות הקיימות היה שורר, אם פחות ואם יותר, רוח רועש, דוקא אז תתיסד ישיבה חדשה, ישיבה שואפת להיות אחד ממקומות התורה הגדולים, בעיר לידא. שבה ישב על כסא הרבנות זה הרבה שנים הגאון והמנהיג המפורסם הרב יצחק יעקב ריינס.

יסוד הישיבה בלידא היה באמת פרי עבודת הכלל ברוחו של הרב ריינס. יש להוסיף, כי לא יסוד הישיבה כשהיא לעצמה היה לו ענין עם הזמן והמקום. הרעיון להקים ישיבה עם תכנית מסוימה הגה בלבו זה שנים על שנים, עוד בהיותו רב בעיר הקטנה שווינצאן, ולא מעט יסורים נגרמו לו בשל כונתו ליסד ישיבה, שתהא, כפי שנאמר, אחרת בתכנה מכל שאר הישיבות שהיו קיימות אז.

הרבנים הגדולים וראשי־הישיבות המפורסמים יצאו נגדו ועשו את יסוד הישיבה לבלתי־אפשרי. גם כעבור כמה שנים, בשבתו כבר על כסא הרבנות בלידא ושמו גדול אז הרבה יותר משהיה, נגש ליסוד ישיבה לפי משאת נפשו, וכבר נדפסה ונשלחה תכנית הלמודים — דבר זה בלבד היה בו מן החדוש בישיבות. אולם גם מזה לא יצא הדבר שצפו לו. רק בשנים של התרוממות רבה בחיי הצבור, בשעה שכל איש הנושא בלבו רצון ומרץ לפעול משהו בקש להשתמש בזמן וברוח הנוח, יצאה אז לפועל שאיפתו של הרב ריינס משנים רבות.

אבל כאן אירע דבר, מה שאירע לעתים קרובות בזמן ששאיפה במשך שנים רבות באה לידי התגשמות. מתברר, שהאידיאל והמציאות אינם היינו הך. סבורים היו, כי אם הרב ריינס ייסד ישיבה, יהיו בה מי יודע כמה „חדושים". חשבו שהרב ריינס הוא „מהפכני" עצום בעולם התורני, ועם זה היה מטעים תמיד, כי יש צורך בישיבה, שבה ילמדו גם „למודי חול", ולפיכך היו סבורים, כי בישיבה שלו יהיה משהו מן התקונים, ועל כן שמחו בכמה חוגים, המכונים חוגי ההשכלה, וגם בכמה קבוצות של בני־ישיבה. בישיבות הקיימות חכו בכליון עינים לפתיחת הישיבה בלידא, וכנגד זה הביטו בחוגי הרבנים ובין ראשי הישיבות מתוך חשד על הישיבה החדשה. כאשר נפתחה הישיבה בלידא ולאחר שנתקיימה זמן מה ראו ומצאו, שהללו שמחו לשוא והללו פחדו לחנם...

הטעות באה באמת מתוך הערכה לא־נכונה על הרב ריינס עצמו, ועל ידי כך נוצר מושג מוטעה על הישיבה שלו. למרות זה שהרב ריינס היה מפורסם. רבים היו מעריציו ורבים יריביו, הכירו וידעו אותו מעט. שלא בצדק בהחלט זלזלו מאד בערכו כגאון וצדיק, וכנגד זה תארו אותו מרחוק כרב „חדיש" במדה מרובה מכפי שהיה במציאות. הרב ריינס, לפי בקיאותו הרבה בכל חדרי התורה, יכל להמנות בין גדולי הגאונים שבזמנו. ואשר לצדקות לא היה יכל איש שראה את גדולי הרבנים בדורו למצוא דבר אחד, שהרב ריינס היה מקיל בו יותר או מחמיר פחות מהם. נוסף לזה היתה התמדתו רבה לאין שיעור. כשהיו באים ללידא — ואדם שישב בווילנה הסמוכה ללידא, היה רגיל לבוא ללידא או בשעה מאוחרת בלילה או בשעה מוקדמת בבוקר — היו מוצאים אותו, את הרב דמתא והעסקן המובהק יושב ולומד וכותב חדושי תורה. לא רק בשבתו בביתו אלא גם בלכתו בדרך, בנסיעה לווילנה, ווארשה או פטרבורג, בזמן שכבר היה חולה, זמן מועט לפני פטירתו, היה תמיד בבחינת „לא פסק פומיה מגירסא". ועל כן אין שום יסוד להעמידו במדרגה אחרת מכל הרבנים הגדולים שבדורו. רק שני דברים הביאו לידי כך, שאנשים היו בדעה אחרת עליו. הדבר הראשון הוא, שסיגל לעצמו נוסח חדש בכתיבת חדושי תורה. והדבר השני, שהיה האיש מטבעו רב שאיפות ותמיד היה מחפש משהו, ועל ידי החפושים התמידיים היה לו הרושם, שהוא רוצה במשהו שונה מזה שהכל רוצים, וגם אחרים היו באותה דעה, שהוא רוצה לברוא חדשות.

ה„חדש" בקשו גם בצורה שבה כתב חלק גדול מספריו. הדבר עשה רושם, כאילו בצורה החדשה של דברי התורה יש גם תוכן חדש. רבנים, למדנים, היו משתמשים בכל מיני ביטויים על „סוג הלימוד החדש" של הרב ריינס. אף הוא עצמו היה סבור, כי יצר משהו חדש במקצוע זה. היו אומרים בשמו מאמר, שאולי אין בו עניוות רבה, אך יש בו מדה גדולה של אמת. הוא אמר, לפי המסופר:

— שני דברים אמרתי להקנות לעולם: תורה ו„דרוש", לדרוש דרשה למדו ממני, אבל ללמוד תורה — לא...

האמת היא, כי ב„דרוש" יצר הרב ריינס שיטה, מה שקוראים „אסכולה חדשה" — הוא היה מפתח בדרשותיו, בכשרון גדול ובתבונה רבה, שאלות הזמן, הוא הורה דרך להשתמש במאמרים, מדרשים, בבהירות ובענין רב ולהתאימם למושגים של היום. בספרי־הדרוש הרבים שחבר דן על מצב ישראל לא בפרטים, כדרך שהיו עושים רוב הדרשנים עד לפני כמה עשרות שנים, אלא נאם — ונאם יפה בהגיון וברגש — וכתב על מצבו של ישראל בקוים רחבים ומקיפים. בדרשותיו נגש לענין ארץ ישראל מתוך השקפה רחבה. בבנין ארץ ישראל הכיר וראה את פתרון השאלה היהודית מבחינה רוחנית ובמקצת כלכלית. מה שאחרים כתבו מאמרים, יצרו תיאוריות ועל ידי כך נתפרסמו והעמידו תלמידים במובן ידוע, עשה הרב ריינס על ידי דרשותיו וספרי־הדרוש שחבר. במובן זה יש לו באמת הרבה תלמידים ובצדק יכל היה לאמר — כי „העולם" למד מפיו. אבל מה שנוגע לתורה, הלכה, לא הורה באמת דרך חדשה. הדבר האחד שיש בו מן החדוש הם הבטויים וצורות־דבור ידועות. אבל אפשר לקחת כל חדוש תורה מתוך אחד מספריו ולהעתיקו לנוסח הרגיל של שאר ספרים תורניים, וחדושי התורה לא יפסידו מחשיבותם וערכם, אלא שיהיו קצת קצרים יותר... אין פלא אפוא, שבמקצוע זה לא למד „העולם" מפיו. ודאי חדושי התורה במקומות רבים בספריו יפים הם מאד ויש בהם חריפות, „גאונות" במדה רבה, אבל חדושי־תורה יפים, חדושים בחריפות, יש גם בספרים אחרים של הדור ההוא, רק בנוסח אחר. ה„פחד" מפני ה„תקונים" ודרך הלמוד של הרב ריינס היה פחד שוא...

את הדבר הזה הוכיחה הישיבה בלידא למעשה. כשבאו להזמין לשם ראש־ישיבה, לא מצא הרב ריינס עצמו אדם ראוי יותר לאיטצלא זו מן „העלוי

ממיניץ" המפורסם הרב שלמה פוליאציק, שהיה גדול וחשוב בעולם התורני, וכל ישיבה היתה רואה כבוד לעצמה לרכוש אותו כראש ישיבה. הרב ריינס החשיב מאד את ה„שיעורים", שהיה קורא הרב פוליאציק. לעתים קרובות היה שומע אותם ותמיד מצא בפיו דבורים של התלהבות ל„דרך הלימוד" שלו, מצני שבאמת, כאמור, בין דרך הלימוד של אחרים, עד כמה שהיה מיוסד על ההגיון ועל השכל הישר, ובין הדרך שלו, של הרב ריינס, לא היה הבדל אלא בנוסח ובסגנון. הסכויים של רבים, מתוך שמחה או פחד, כי בישיבה של לידא ילמדו למודי חול, אף הם נמצאו מופרזים. היו לומדים שם קצת תנ"ך, דקדוק וגם קצת רוטית.. אבל כל זה לא טבע חותם מיוחד על הישיבה. היו שאמרו בהלצה, כי בתכנית הלמודים, שעובדה בשביל הישיבה, היו שני חלקים: הראשון — ללמודי קודש והשני — ללמודי חול, ולמודי החול התחילו בתנ"ך...

גם ה„הלוניות" של הרב ריינס היתה מונחה בלמוד התנ"ך ועוד בלמודי חול כאלה... לשונות לועזיות לא ידע, אמנם קרא הרבה, אפשר הכל, אך בעברית, והלאה מזה לא הרחיק ללכת. כמובן, הכשרונות השכליים שלו נתנו אותותיהם. הוא ידע על בעיות עולמיות שונות, התענין בשאלות פוליטיות, אבל לא זה היה הצד החזק שבו. הוא היה גאון במדה מרובה יותר מ„משכיל", יראתו עלתה הרבה על „חכמתו", ומטבעו היה יותר איש־מעשה מאיש־תיאוריה. כאיש מעשה היה משתתף מאד בצרת עם ישראל. כשבאה פורענות על ישראל, היה הדבר ניכר בפניו של הרב ריינס, כל נפשו נסערה. הוא היה מזועזע כולו, אמר לרוץ, לעשות, לא יכול אז לשבת במנוחה על מקומו.

קרו מקרים שהיה בא לווילנה, מכנס את מקורביו, מדבר מתוך מרירות: יש לעשות, אין לשבת בחבוק ידים, עול הוא מצד „הגדולים" שאינם מרימים קולם וכו'. מה יש לעשות לא ידע אף הוא עצמו ואי אפשר היה לדעת סדר פעולה להטבת המצב בתנאים ההם. אבל „אהבת ישראל" היתה מפותחה מאד בלבו. דבר גשתו אל הציונות, ומה שהעידו עליו כי הוא מנהיג ה„מזרחי" — נבע מתוך „אהבת ישראל" שבלבו. גם „חבת ציון" שלו היתה פרי הרגש הזה. כמובן, כיהודי גדול הכיר וידע יפה את ערכה המוחלט של ארץ ישראל, והביא דבר זה לידי בטוי חזק. אבל בשורה הראשונה עמדה לפניו בקשת עזרה לעם ישראל

וגאולה מצרותיו. בזה אפשר לבאר את הסכמתו להצעת אוגנדה, שרבים לא הבינו אותה.

הדבר האחד, שבו נבדלה הישיבה בלידא משאר הישיבות בעת ההיא, הוא זה, שהיתה מסורת מצד אנשים ידועים, כי ישיבה שהרב ריינס עומד בראשה יש לתמוך בה ולהתיחס אליה בתשומת־לב מיוחדה. וכנגד זה היו אחרים, שגם כן מחמת „מסורת" בקשו להלחם בה. על הראשונים נמנו אישים ידועים מ מ ו ס ק ב ה ו מ פ ט ר ב ו ר ג, שקבלו הזמנה לבוא ולראות את הישיבה בלידא. בין האורחים החשובים שבאו ושקוו מהם לגדולות היה הבארון דוד גינצבורג, שעמד אז בעצם זהרו. הוא נחשב למיליונר ועמד קרוב למוסדות עליונים לתורה ותרבות. אבל בקורו של הבארון גינזבורג וגם של שאר אישים מפורסמים עזר לקיומה של הישיבה מעט מאד, כשם שהזיקו לו במדה מעטה אנשים ידועים, שבקשו להטיל אימה על אלה שהתעסקו במוסד הזה.

הישיבה בלידא התקיימה כל זמן שהרב ריינס קיים אותה בסמכותו ובמרצו. יש להצטער, שמלחמת העולם ומותו של הרב ריינס שבא סמוך להמלחמה מנעו את אפשרות הקיום של מפעל, שרבים קוו ממנו לדברים יוצאים מגדר הרגיל. גם אם לא עלתה ישיבת לידא על ישיבה אחרת, טובה היתה במדה מספיקה ורצוי היה, שהשפעתה תהיה לאורך ימים.

ו.

עשיר יהודי

בימים ההם בכלל ובווילנה בפרט לא היו התחומין נבדלים. בביתו של רב בגשר לא רק רבנים ואצל יהודי סוחר נראו לא רק סוחרים. הרבנות היתה חלק מן החיים היהודיים, לא רק ב„רוחניות", כפי שנוהג לצערנו במקומות רבים צל־ידי השפעות זרות, שרב אינו עוסק אלא בעסקי הנשמה, ומכיון שנוטלים את הגוף מחוג פעולתו של הרב, גם הנשמה הולכת ומתמעטת... כנגד זה לא היו הסוחרים, לפנים, ואפילו העשירים הגדולים, שקועים כל כך בעניני ממון, עד כדי להביט על כל אדם שאינו בעל־כסף מלמעלה למטה. אדרבה, ה„גביר" בימים ההם ראה את עצמו, שלא מדעת, כאשם על שעסקו רק בחומריות, ולפיכך קבל הנאה מיוחדה כשנזדמן לו רב, למדן, או משכיל. הוא נתן את דעתו עליו והתאמץ להוכיח, כי אין הם רחוקים זה מזה.

כמובן, היו יוצאים מן הכלל, אנשים כאלה מטפוסו של „בעל גוף", והם היו שונאים יהודי תלמיד חכם, בין שהוא למדן ובין שהוא מן המשכילים. על טפוס מעין זה היו מספרים בווילנה מעשיות בגבאי העיר אפאטוב שמו, שחשב כי אין בעולם דבר העומד למעלה מכסף. כל הספורים וההגדות הוכיחו, כי הטפוס הרגיל של עשיר יהודי לא היה כזה, אלא דרכם של בעלי כסף בישראל להחשיב חכמה בכלל וחכמת ישראל בפרט.

איש למופת כעשיר גדול, אשר מסחרו פרץ בארץ, בעל מיליונים, איש שעל פי מצבו, כבן להורים ממעמד הבינוני או מעט למעלה מזה, שסבב גלגל גדול של משא־ומתן בכשרונותיו בלבד, היה צריך להיות שקוע תמיד בעסקי

מסחר ובעניני ממון, ואף על פי כן היה, יחד עם חריצותו והתמדתו במקנה וקנין, אידיאליסט, יפה־רוח וחובב כל דבר שיש לו נגיעה לחיי הרוח — היה חיים כהן. הוא בעצם לא היה בן ווילנה, כשם שלא היה מתושבי ווארשה ואנטוורפן, חרקוב וברלין, באקו ופטרבורג ועוד ועוד ערים, שהיה קשור עמהן בעסקי מסחר או בעניני צבור. הוא, חיים כהן, היה הטפוס של גדלות ורחבות בהיקף, בהשגה, בשאיפה, בעבודה. סגולתו המיוחדה, שאת רצונו ושאיפתו לגדולות לא צמצם בעולם עסקיו, אלא גם בנוגע לבני אדם, שהיו זקוקים לו והיו קרובים אליו, לתמכם ולסייע בידם ביד רחבה וברוח נדיבה. עוד יותר מזה לקחה לב דרכו שלא להסתפק במועט בנוגע לעסקי הכלל.

הדבר הזה נגלה בכל הדרו בזמן שהיה בארץ ישראל וראה הרבה ועזר בהרבה, גם השקיע הון במפעל פרטי ויסד מושבה, היא המושבה „מקור חיים" ליד ירושלים, הבנויה על אדמתו וממנו נתונה לבעלותה של קרן הקיימת ולשמושם של יהודים דתיים בפקוחו של ה„מזרחי" ונקראת על שמו — ובשובו מארץ־ישראל היה מלא התלהבות והתפעלות ועם זה אומלל. הוא אמר, כי הכל טוב ויפה, אבל הארץ הלא קטנה כל כך, „להיכן נכנס עם השגותינו הגדולות?" היה מתאונן לפני מכירים. את המדה הזאת, מדת הגדלות ראוי לציין, מפני שעל פי רוב אנו סובלים ממדה רבה של הסתפקות במועט בעניני הכלל... לעתים קרובות נדמה לעסקנינו, כי תפסנו מרובה, יותר מדאי, ולפיכך לא נוכל להשיג את חפצנו. לאמתו של דבר, הלואי שהיינו סוברים, כי שאיפותינו הן קטנות יותר מדי ויש ללכת בגדולות מזו, אז אולי היה עולה בידנו מעט...

היתה פירמה ושמה „ד מ ב ו ו כ ה ן". הפירמה היתה סוחרת בנפט ומתחרה עם אדירי־העולם הגדולים במקצוע זה, ר ו ט ש י ל ד מצד אחד ו נ ו ב ל מצד שני. ברחוב היהודי האמינו, כי הפירמה „דמבו וכהן" אף היא בעלת מיליונים. על צד האמת, היה שם כח החכמה מרובה על כח הכסף, העסק מרובה על ההון, והמרץ מרובה על היסוד המשקי. הפירמה „דמבו וכהן", שעברה אחר כן על שמו של חיים כהן בלבד, עמדה על איש אחד. והאיש האחד, חיים כהן, היה בן עיר קטנה, א ו ר ל ה, הסמוכה לבריסק. גדל ונתחנך בתנאים לא טובים ולא רעים משאר רבבות ומאות אלפי הילדים היהודים בעיירות הקטנות ברוסיה. בן ארבע

עשרה נשא אשה בבריסק, בתו של יהודי פשוט, והיה מבקש פרנסה ככל שאר אלפי „האברכים" בימים ההם. אבל הוא לא הסתפק להיות כלי שני או כלי שלישי. הוא היה תמיד הולך אל המקור. הוא הרהר: לפתוח חנות ולמכור שם נפט — ניחא, אבל מפני מה אין למכור חביות שלמות של נפט? ואם למכור חביות נפט, מדוע לא אמכור קרונות שלמים למוכרי החביות? ואם להביא קרונות, למה לא אהיה בעצמי ב ב א ק ו, במקום שיש מעינות הנפט, ולהיות אחד מן הראשונים למקור הראשי של העסק? וכך עמד אברך, בלי ידיעת העולם, בלי ידיעת הלשון, אפילו לדבר רוסית כהוגן לא ידע, ובלי כסף הלך אל העולם הגדול, כמעט ברגל, מהלך אלפי מילים מבריסק עד באקו, אשר על שפת ים השחור. בבואו שמה, הוא מבקש להתודע אל סוחרי המקום, שיש להם נגיעה למעינות, ואחד הסוחרים הרוסים הזקנים, התרי למחצה, אמר לו:

— תעלה ותצלח. רוצה אתה לדעת, מנין לי הא? אף אני אגיד לך: בעל שכל אתה, ואנשי בינה מעטים בעולם...

ושכל עם מרץ ועבודה אמנם מצליחים בכל מקצוע. הצעיר העני גדל והיה לסוחר גדול רב פעלים, שממנו התפרנסו מאות משפחות בעשרות ערים ברוסיה ובמקצת בחוץ לארץ, לסוחר בעל שם ובעל מפעלים שבאי־כח רוטשילד באו עמו במשא ומתן וסוכני נובל התבוננו מה ואיך הוא עושה. איש אחר במקומו היה נבלע בעולם הגדול של הנכרים. כעשירים רבים אחרים, שבמדה שגדלה עשירותם קטנה יהדותם. אולם חיים כהן נשאר ע ש י ר י ה ו ד י, ולא רק נשאר יהודי שומר דת ומסורת כשהיה בימי נעוריו, אלא שיהדותו גדלה במדה שגדלה עשירותו. העולם הגדול ואפשרויותיו השונות הרחיב את אפקו גם בחיים היהודיים. הוא בקש להיות מוקף תמיד כחות ר ו ח נ י י ם בכל מקצוע שהוא. רב גדול — היה מידידיו המקורבים, חסיד נלהב — היה נמנה על בני חוגו, איש משכיל בעניני חול — היה מן המקורבים לו. רק תנאי אחד היה לפניו בבחירתו את ידידיו, שיהיו בעלי מוח ולב, אנשי רגש ותבונה. וידידות — פירושה אצלו היתה לספר הכל, להמלך בכל דבר על עסקיו הפרטיים, על עניני הכלל, על דברי צדקה, על מפעלים העולים במחשבתו וכדומה. ניכר היה, כי העולם של רכישת ממון מעט הוא בשבילו. הוא בקש לצאת מתחומי החומריות ולעשות גדולות בעולם הלאומי, בשדה העניינים

הרוחניים, שאפשר לו לסייע להם. גם בחיים המסחריים הפשוטים לא יכול נשוא קטנות וצמצום. הוא היה אומר:

— איני מבין, כששואלים ליהודי כיצד עלה לו מסחרו, עונה הוא, כי „מצא כדי מחיתו". מה זה בדיוק כדי מחיתו? — או שמשתכרים פחות מזה או שמשתכרים יותר על זה, אבל בדיוק כדי צרכיו, כיצד אפשר לעשות חשבון כזה מראש?

ועוד יותר חרה לו על חוסר רחבות לב בעניני הכלל. כשהיה בא לקונגרסים ציוניים, לועידות של המזרחי, תמיד רק בתור אורח, היה שומע את הויכוחים ואומר:

— מה תועלת בדבורים, אם כשבאים למתן כסף נותנים פרוטות. מדוע לא יקומו העשירים ויתנו חלק הגון מרכושם ומהונם? אני נכון לעשות זאת!

וזו לא היתה אמירה בעלמא. הוא היה נותן שלא בערך הרבה יותר מאחרים, הן לעזרת אנשים פרטיים והן לטובת עניני הכלל החשובים, ועניינים ציוניים בכלל. הוא לא חכה שיבואו לבקש ממנו, אלא הקדים והציע בעצמו. כשבא לפטרבורג ולא היה לו שם די מכירים, שיעסיקו אותו בעניני צדקה, הלך ובא אצל הרב, שעמד בראש העניינים הצבוריים, ואמר לו:

— שמי חיים כהן, כתבתי כך וכך. יש בידי לתת כסף בשעת הצורך. אם זקוקים אתם, הודיעוני...

מובן מאליו שה„בקשה" הזאת נמלאה ולא היו נמנעים להודיע לו על כל דבר חשוב, והרבה ענינים חשובים בימים ההם ובמקום ההוא נעשו בסיועו. בזמן שאירע, כי היה צורך לחלץ ממצוקה את הברון דוד גינצבורג, כדי שלא יבוא הדבר לידי חלול שמו הטוב, לא עשו זאת „האצילים מלידה", אלא „הגביר שעלה לגדולה", שאמר, כי אם יתנו את האיש הנדיב והעשיר מאתמול לנפול בנופלים, יהא בזה משום נעילת דלת בפני כל העשירים שלא יתעסקו בעניני צבור ולא יזילו מכספם לצרכי צדקה. ומתוך נקודה זו, נקודה צבורית רחבה, הטיל את המשא על עצמו. בידעו הרבה יהודים עשירים, שאינם עושים חובתם לעניני צדקה כראוי, היה חיים כהן מחשיב מעט אותו טפוס יהודי, הסובר כי רכישת כסף — עיקר. כשהיה שומע אומרים על אדם: השנה הזאת היתה לו שנת הצלחה, היה מעיר כלאחר פה:

— אולי רצונך להגיד, שהרויח הרבה כסף, ה צ ל ח ה אין כאן עדיין...

הוא היה מתיחס מתוך בקורת לרובם של הסוחרים היהודים, שאינם מבקשים דרכים חדשות במסחר, לברוא חדשות, ליצור דברים שיהיו מחוץ להתחרות הפעוטה השוררת ברחוב היהודי. היה מלגלג על הרוח של חנונות פעוטה, אשר כל אחד עינו צרה בחברו וכל איש מבקש תמיד לדכא את בן מקצועו, והיה מחקה מונולוג של סוחר:

— כשיש לי עסק של סוכר בעירי, איני רוצה, שיהיה גם לאחר עסק של סוכר באותה עיר, אבל אם יש לו עסק של סוכר בעיר אחרת, מאי איכפת לי? ואף על פי כן רוצה אני, שלא יצליח, משום שאפשר, כי יביא את הסוכר שלו גם למקומי. אולם כשסוחר של עירי עושה סחורה במלח, הרי זה בודאי אינו נוגע לי, ובכל זאת מוטב לי שלא ירויח הרבה במלח, מפני שיכול הוא לעשות עסק גם בסוכר. אבל בזמן שאדם אין לו עסק של סוכר כמוני, אלא סוחר הוא במלח ולא בעירי, אלא בעיר אחרת, הרי ודאי שרשאי הוא להצליח, אך... למה לי ליגע את מוחי? מוטב שיהיו עסקיו רעים, אזי אני שאנן יותר...

אף היה מכוון כלפי זה שמפריזים על עשרו של אדם ואומר מתוך לגלוג:

— אם יאמרו לך, שידידך השתכר השנה חמשים אלף רובל, י ר ע לבבך רק בעשרים וחמשת אלפים; אבל אם יאמרו לך, שמודעך הפסיד עשרים וחמשה אלפים רובל, רשאי אתה ל ש מ ח בחמשים אלף...

כי סוחרים מעטים מאד טעמו טעם רווח והפסד, הפסד ורווח, כמו חיים כהן זה. הוא היה אומר על זה: או שאדם יש לו כסף או שהוא „מעבר־לכסף". והיה מספר תמיד דבור מחוכם מפי רבי יוסף דוב מבריסק, כי פעם אחת, בזמן רע, כשהוא, חיים כהן, היה מאוכזב מאד בעסקיו הגדולים והקשים, ובהיותו בבריסק נכנס אצל רבי יוסף דוב, ובהתאוננו לפניו אמר: רבי, רוצה הייתי שלא יהיה לי כלום ולא אהיה חייב לאיש כלום. לקחו רבי יוסף דוב והוליכו אל החלון והראה לו על קבצן עובר ברחוב ואמר:

— הרואה אתה, ז ה אין לו כלום ואינו חייב לאיש כלום...

גם מבחינה זו, שהכסף אינו דבר קיים, ומי שיש לו כסף אינו בטוח בו, משום שנוזל הוא, זמן מה הוא נמצא ואחרי כן נעלם מסבה זו או אחרת, וביחוד

אצל יהודים — היה חיים כהן מביט על העשירים הנמנעים לעשות צדקה בכספם ביד רחבה לא כעל אנשים רעים, אלא כעל אנשים דלי שכל. ולפיכך היה מכבד יותר תלמיד חכם עני מכמה גבירים, הסוברים כי הכסף הוא הכל. אבל הוא התיר לעצמו למתוח בקורת גם על אנשים מפורסמים, אם מצא שהם חסרים חכמה. על אחד ממיודעיו, מלומד ידוע, שנחשב לאחד מ„חכמי ישראל", היה אומר:

— אולי הוא בין „חכמי ישראל", אבל ח כ ם ודאי שאינו...

בידעו כמה קשה למצוא אנשים מצוינים במעלות רבות, הרגיע פעם מודע אחד שהתאונן לפניו, כי מבקש הוא חתן לבתו שיהיה לפי טעמו ואינו מוצא, אמר לו:

— כשאני מבקש לי ידיד לבלות עמו שעה, אחת היא לי מאיזה מין, מאיזה גיל, אם עשיר או עני, יפה או מכוער, ובלבד שיהיה ידיד, ואף על פי כן קשה לי למצוא. ואתה מבקש חתן לבתך, מוכרח הוא שיהיה ממין זכר, מגיל צעיר, ועם זה אין רצונך באיש עני, ובתך ודאי שאינה רוצה במכוער, ושהוא ימצא חן בעיניך, היינו שיהיה ידיד לך — כיצד יכול אתה למצוא איש אשר כל אלה לו?

תבונה מעשית ושקידה על העבודה באמת־מדה גדולה היו אז שגי הדברים ההכרחיים בהחלט לסוחרים יהודים גדולים, כי בירושה לא קבל את עשרו מישהו ברחוב היהודי, ואם היו אחדים יוצאים מן הכלל, דור שני לעשירות — דור שלישי לא היה בנמצא כמעט — היה הכרח לשמור בשקדנות מרובה על ההון המעט, כי עסקים בנויים על בסיס איתן, מפעלים בצורים, שיתנהלו פחות או יותר מאליהם, כדרך שמוצאים הרבה בעולם־המסחר הגדול, לא היו אז אצל היהודים. גם לא היו מתעשרים במקרה על ידי הבורסה או על ידי מעשי ספסרות — על זה ידעו היהודים מעט מאד. כל יהודי עשיר וכל בעל עסק גדול רכש לו את הונו ואת שמו בעמל רב ובמאמצים גדולים. רק בו בזמן שהרוב הגדול של העשירים היהודים השתמשו בשקדנותם רק לעצמם וחשבו רק על עניניהם הם, נמצאו יוצאים מן הכלל, שחיים כהן, כאחד הטפוסים הנאים והמעולים, נמנה עליהם. הוא שאף תמיד, בזמניו הקשים ובשנים הטובות, לגדולות בשביל עם ישראל. הוא הבין יפה את מצוקת היהודים מבחינה כלכלית, פוליטית ורוחנית, והיה עוזר לכל ביד רחבה ובחשאי, לא מתוך ענוה יתרה, אלא משום שחשב, כי כל זה

הוא מעט וכמה שנותנים תמיד אינו מספיק. הוא היה שופך לבו ומרי־נפשו לא רק בשיחות, אלא גם במכתבים ארוכים, כתובים עברית מהירה. כאשר פרצה מלחמת העולם, נמנה על אלה שקוו לשנויים בגורל עם ישראל על ידי המהפכה הגדולה. יש להצטער, שלא זכה לראות את הימים הבאים, שעם ישראל התחיל לקוות לגדולות מתוצאות המלחמה. אולם רוחו חי לא רק במפעליו הגדולים, אלא במדה מרובה יותר בארץ ישראל. לא כל העשירים זוכים לכך.

ז.

אורתודוכסיה גרמנית

אדם שיצא מרוסיה לגרמניה הרגיש מיד על הגבול את ההבדל. אין זה, כפי שרגילים בארצות אחרות, שהגבול בין ארץ לארץ אינו אלא דבר שבהסכם, לכל היותר מרגישים את ההבדל בלשון. שם אפשר היה כמעט למשש בידים את ההבדל בין מעבר מ ז ה של הגבול, שבו היו שוררים סדרים רוסיים, גסות משטרה, אפילו מצד הקונדוקטור ברכבת, לכלוך בקרונות גם במחלקה השניה, וביחוד הפחד שהיה מוטל על כל איש בהגיעו אל הגבול, שמא ימצאו אצלו פסול כל שהוא, שמא הביט עליו הג׳נדרם בעין רעה — ומעבר מ ז ה, אך עברו את הגבול, והנה נשבה עליכם רוח התרבות של העולם. הקרונות נוצצו מנקיון, לתעודת מסע לא שאלו בימים ההם, האשכנזית בפי הקונדוקטור היתה מלאה חן, והג׳נדארמים והשוטרים הגרמנים נראו כבעלי נימוס למופת.

משנכנס אדם לגרמניה היה אחוז קסם מכל מה שראו עיניו, מכל מה שפגש. ומה גם בזמן „שהלשון לא קפחה אותך", יכל אתה לבוא בדברים, יכל אתה לקרוא את העתונים הגרמניים, שהפליאו בחופש דבורם — ולא היה קץ להתפעלות, וחשוב חשבו, כי אין טוב ויפה בעולם מגרמניה.

ודבר זה, שהיה בחיים הכלליים, השתקף גם בחיים היהודיים, ביחוד בחיי היהודים החרדים. אדם ראה לפניו יהודים יראי־שמים, שבכמה ענינים היו מחמירים עוד יותר מיהודי רוסיה, ועם זה היה הכל כה נאה, כה מזהיר, כה „חדיש", עד כי היה הרושם, ש ז ה הוא „האידיאל" של יהדות. ביחוד

שביחוד היה חזק הרושם על מי שעמד ביחסים קרובים עם „עדת ישראל", או כמו שנקראה אז בפי יהודי רוסיה: עדת הילדסהיימר. ראו שם יהודים בעלי תואר „פרופיסור", „יועץ־סתרים" ועוד תארי פאר כאלה, שברוסיה אי אפשר היה לראותם בכלל כיהודים, שיש להם נגיעה ליהדות, וכאן, בברלין, ראו את הפרופיסור ברלינר או את יועץ־הסתרים בארט בא לבית הכנסת והכל ידעו, שאין הם מחסירים תפלת מנחה. כח קסם מיוחד היה לדבר הזה בימים ההם. ולא רק אנשים בודדים, אלא הצבור כולו עשה רושם עצום, בשעה שביום השבת, למשל, היו רואים בבית הכנסת של „עדת ישראל" קהל גדול, כולם לבושים חגיגית, על כל ראש נוצץ צילינדר בכל תפארתו, למעלה בעזרת־נשים עומדות בנות ישראל במספר לא פחות מן הגברים, לבושות פאר, גם הנוער יש כאן במספר רב, ועל פני כולם שפוכה רוח של שבת קודש, של שלוה ונחת, כל זה — לעומת בתי־המדרש שבעיירות הקטנות של רוסיה או גם בתי הכנסת שבכרכים שם, אשר ההידור החצוני היה חטר בהם לגמרי, אשר „בעזרת הנשים" היו, על פי רוב נשים זקנות, אשר העניות והעצבות לא כוסו הרבה גם בצעיף השבת — עשה רושם עצום.

אבל לא החצוניות בלבד היה לה כח מושך. היה גם בפנימיות מה שמצא חן. בראשה של העדה הקטנה, בערך, „עדת ישראל", עמדו אישים בעלי סגולות שאינן מצויות. אלה היו „הותיקים" של תקופת רבי עזריאל הילדסהיימר: פרופיסור ברלינר ודוקטור הופמן, שניהם מן המיסדים הראשונים של האורתודוכסיה החדשה בגרמניה, שהיו מחנכי דור שלם ובוני שיטה. ביחוד אפשר לאמר זאת על הד"ר הופמן. הוא נחשב, וכנראה בצדק, ללמדן הגדול ביותר בגרמניה. הוא היה שם „המשיב". מכל המקומות היו פונים אליו „בשאלות" והוא היה משיב לכל אדם בדיוק, בפרטות, בלי פלפולים, אך באופן ברור ומפורש, כדרך מלומד גרמני. עם זה יש להעיר, כי היו שם שאלות מסוג בלתי רגיל, היו כמה וכמה שאלות בדינים הקשורים בצורות־החיים החדשות, כגון חשמל, טיליפון וכו. ד"ר הופמן היה בקי גדול ובעל תכונה, שמציינים אותה בעולם הלומדים בשם „שכל הישר". ובסגולות אלה של בקיאות וישרות פעל והשפיע במובן הדת והמסורה. אבל מלבד למדנותו היה הד"ר הופמאן גם

איש־מדע ממדרגה ראשונה. ביחוד יצר הרבה במקצוע של תורה שבכתב. הוא היה מן הראשונים, אם לא הראשון, שיצא למלחמת תנופה על בקורת כה"ק. הוא כתב חבור גדול נגד וולהויזן, ובחבורו על „ויקרא" לא רק שהגן על היהדות המסורתית אלא הרים את קרנה בכבוד. אבל עוד יותר מלמדן ומלומד הצטיין הד"ר הופמן כאיש. למרות זה שהיה מלובש לרוח הזמן, לפי שנותיו, ונהג מנהגי אירופאי, הושיט יד לנשים, נתן לאשה ללכת בראש — דברים שלא ראו אז ברוסיה בחוגי החרדים — למרות כל זה ראו בו את הטפוס של צדיק. ענו בדבורו, בלי שמץ גאוה, זהיר במצוות, יושב תמיד על התורה, טוב ונוח לכל אדם, רחים ומוקיר רבנן, מחבב את תלמידיו בבית־המדרש לרבנים, ועל כולם — אוהב ישראל, את כל היהודים, לא רק יהודי גרמניה. בדבר האחרון הזה „נכשלו" מאד הרבה מן „הגדולים" בגרמניה. הם היו אויבים ועדינים, אפילו כשרים וישרים, אבל על יהודי רוסי היו מביטים מלמעלה למטה. הם לא הבינו פשוט את היהודי הרוסי, לא את תורתו ולא את חכמתו, ולא כל שכן את יראתו. הם העריכו את היהודי הרוסי לפי בגדיו, שלא תמיד היו נקיים בתכלית או „נאים", כפי שרוצה האשכנזי, וגם היה בעל טמפרמנט במדה יתרה מכפי שרגיל בו הגרמני. ד"ר הופמן לא נמנה על סוג זה של היהודים הגרמנים.

ברוח זו חי ופעל גם פרופיסור ברלינר. הוא היה מומחה להיסטוריה, ביחוד קנה לו שם בחבורו על רש"י וגם בספרו על היהודים באיטליה. בהעמיקו חקר בשאלות הנוגעות לדורות שעברו, נשאר עם זה רענן וער לשאלות של הזמן. הוא התענין בכל אדם ואדם שבא לביתו וידע תמיד את הקורות בחיי הכלל של היהודים. בהיותו ירא שמים וזהיר במצוות, לא שלט בו רוח המלחמה כמו בכמה אחרים מבני זמנו. כפי הנראה, נחה עליו רוחו של רבי עזריאל הילדסהיימר, שאמר להלחם באפקורסות לא בריב ושנאה, אלא בעבודה חיובית במובן הדתי, ולאחר שהחיוב יעשה פרי ברוח הרצויה, תאבד ותעלם השלילה מאליה. בזה נבדלה בעת ההיא יותר מבזמנים שאחרי כן, ברלין מפרנקפורט, או ביתר דיוק — תלמידי הילדסהיימר מתלמידי רבי שמשון רפאל הירש. האחרונים ראו את עצמם כ„מלח האומה" והביטו בעין רעה על כל האנשים שלא היו כמוהם, ביחוד בענין יראת שמים. השקפת

העולם, אם להיות נוח למתנגדים בדעות או קפדן, מלאה תפקיד גם בנוגע ליחסה של האורתודוכסיה הגרמנית לציונות או ביתר דיוק: למזרחי.

למרות זה שההנהלה הראשית של המזרחי ישבה אז בפראנקפורט ובראש המשרד המרכזי של המזרחי עמדו אנשים ידועי שם, חברי העדה שנבדלה, ז. א. מעדה זו ש ה י ר ש היה מיסדה ומנהיגה ואחריו חתנו ד"ר ב ר ו י א ר, שהיה הרב, לא היו הציונות והמזרחי מפורסמים בקהל החרדים שם. הרב בעצמו, הד"ר ברויאר הנזכר, וכל שאר מנהיגי העדה היו בפירוש מתנגדים ופעמים גם אויבים לרעיון הלאומי ולפעולה הציונית אפילו ברוחו של המזרחי. מה שאין כן בברלין. שם היתה רוח אחרת, נוחה הרבה יותר. ד"ר הופמן, המנהיג הרוחני והפוסק המוסמך של היהודים החרדים שם, השיב על השאלות של כמה אנשים שפנו אליו, אם יכנסו לתוך ההסתדרות של מזרחי, כי עשה יעשו זאת. הוא עצמו, ד"ר הופמן, וגם פרופיסור ברלינר, התענינו בשאלות שונות של המזרחי ובבעיות הציונות.

אבל גדולה מזו. בחוגי „עדת ישראל" בברלין היתה אהבה והתלהבות לארץ ישראל. בבית המדרש לרבנים היה מקצוע מיוחד ג י א ו ג ר פ י ה ש ל א ר ץ י ש ר א ל והמורה למקצוע זה היה ד"ר צ ב י ה י ל ד ס ה י י מ ר. האמת היא, כי לא מפני שרצו ללמוד את הגיאוגרפיה של ארץ ישראל נעשה ד"ר צבי הילדסהיימר המורה, אלא להפך, ד"ר הילדסהיימר הביא לידי כך, שיחשקו בלמוד על ארץ ישראל. אולם רבה היתה השפעתו של האיש, בנו בכורו של רבי עזריאל הילדסהיימר, כי התלמידים ירגישו ברוחה של ארץ ישראל. המופלא ביותר הוא, כי אף אם לא היה האיש, צבי הילדסהיימר, בארץ ישראל מימיו, בכל זאת בחר לו במקצוע כמלומד את תורת ארץ־ישראל. הוא היה נוטה מאד לציונות והיה אחד מאלה שעמד לקרוא הרצאה בקונגרס הציוני הראשון. אך בזמן שלאחר כן לא היה, כנראה מחמת סבות צדדיות, ביחסים טובים עם הד"ר הרצל. הוא גם לא השתתף בקונגרסים הציוניים ולא היה קשור רשמית עם ההסתדרות הציונית, אבל חבתו הגדולה לתנועה הציונית היתה ידועה לכל.

ד"ר צבי הילדסהיימר היה בכלל אדם יוצא מגדר הרגיל בטוב לבו

ובמסירותו לעניני היהודים. להיות נוח לבריות, לעשות טוב, לעזור לאדם בשעת דחקו היה מסגולותיה של כל משפחת הילדסהיימר. לא לחנם היו מכנים את ביתם „ביתו של אברהם אבינו". אבל עבודת הכלל באמת־מדה רחבה מאד היתה מומחיותו של ד"ר צבי הילדסהיימר. הוא היה כשאר בני משפחתו איש דתי וזהיר במנהגי חייו, אבל לא היה כלוא בתחום מקצועו, אלא התענין בפוליטיקה כללית ובבעיות כלליות. בדייקנות גרמנית היה בא בכל יום בשעה קבועה לבית־קפה ידוע, ששם ידעו לגנוז בשבילו כל מיני עתונים מגרמניה ומחוץ־לארץ, שהיה קורא בהם. מקורביו ידעו את המקום ואת השעה והיו באים אליו לשם שיחות חולין. פעם אחת באו ולא מצאו אותו, את הד"ר הילדסהיימר הנאה וההדור. וכאשר שאלו את ראש המלצרים: היכן הד"ר הילדסהיימר? — ענה המלצר הגרמני מתוך חשיבות:

— יום צום היום, והד"ר הילדסהיימר לא בא.

היה יום „שבעה עשר בתמוז" והמלצרים של בית־הקפה „בויאר" בברלין ידעו את כל ימי הצומות של היהודים, מפני שאז, ורק אז, היה נעדר אצלם „האורח הותיק" ד"ר צבי הילדסהיימר.

דייקנותם של היהודים החרדים בגרמניה היתה, בעיני יהודי מרוסיה, מפליאה. פעמים שהפלא היה גדול ביותר, בזמן שעמדה שאלה לא של חצוניות, אלא בעיה אנושית פנימית עמוקה, ועם זה היתה גם כאן מתגברת הדייקנות, זאת אומרת ההרגל, המסורה.

בברסלוי היה פרופיסור מפורסם וגדול בתורה ד"ר י ש ר א ל ל ו י, מלומד גדול בחכמת ישראל. היו מספרים עליו דברים מפליאים, כמה גדלה אדיקותו. במוצאי יום־טוב, למשל, כשהיה הולך להתפלל מעריב, לא היה לוקח עמו את המפתח של ביתו, כדי שלא יצא ביו"ט דבר שצריך לחול, ועוד חומרות בדומה לאלו. ועם זה אמרו, שבהרצאותיו על התנ"ך היה נוטה לבקורת המקרא. בהיותי מודע לו, על פי המלצתו של אחד מבחירי תלמידיו, פרופיסור ב א נ י ט מברלין, ובהתבוננני אל תפלתו ואל ברכת־המזון שלו ואל מנהגיו בכלל כיהודי חרד שבחדרים, קשה היה לי להתאפק מבלי שאול אותו, כיצד אפשר להגות ברוח בקורת המקרא ובאותו זמן להיות זהיר במצוות, היכן השיטה כאן? על זה ענה לי בחיוך:

— עודך צעיר לימים. כאשר תבוא בימים תראה, כי בחייו של אדם אין נאמנות לשיטה. כך הם החיים.

זה הוא קו־אופיני של יהודי גרמני. אינו מתאמץ להסתיר ולהעלים, מודה הוא בחולשותיו.

אחד מן הרבנים האדוקים ביותר של גרמניה, התופס מקום מכובד, אמר פעם אחת, כשראה, כי איש שיחו מתפלא על מיעוט ידיעתו בתורה:

— אין פלא בזה, שאתה והדומים לך יודעים את התורה יותר ממני ומחברי. אין לשכוח, כי עלינו לעבור בימי נעורינו בית־ספר, שנוטל הרבה זמן ומרץ, אחרי כן אנו לומדים באוניברסיטה, שאין זה מן הדברים הקלים, וגם לצאת במהולות אנו לומדים...

כל זה בנוגע לתורה, אבל כשבא ענין הנוגע להויות העולם, היו רואים היהודים החרדים של גרמניה את דעתם במעלה עליונה מזו של גאון הגאונים.

אחד הרבנים בקהלה אורתודוכסית גדולה בגרמניה, שהיה מתנגד מפורש לציונות ולמזרחי, הביע פעם במסיבה את דעתו, כי גוי גרמני קרוב אליו יותר מיהודי שאינו ירא שמים, מפני שעם הגוי הגרמני יש לו דבר משותף, הוא גרמני והלה גרמני, אבל עם יהודי לא־דתי מה קורבה יש לו? כאשר שמעו את הדעה הקצונית הזאת, העירו לו, כי עד כה לא הרחיק ללכת גם רבי חיים סולובייציק, אף כי גם הוא היה מתנגד ליהדות לאומית. על זה ענה אותו רב בנחת:

— דברים כאלה מבינים א נ ו יותר...

בזה בא לידי ביטוי היחס בין היהודים החרדים של גרמניה והיהדות הרוסית. הגרמנים הכירו והודו, כי היהודים הרוסים הם תלמידי חכמים גדולים מהם, אבל הם, היהודים הגרמנים, ראו את עצמם חכמים, אנשים בעלי השקפות־עולם, בעלי דעות תקיפות.

ולא רק היהודים הגרמנים, שנולדו ונתחנכו בגרמניה, אלא אפילו אלה שבאו מרוסיה וברבות הימים „התבוללו" באורתודוכסיה הגרמנית, העמידו את המעשה הדתי שבארצם עליון על הרוח הדתי של היהודים הרוסים. אחד מן

הסופרים העברים המפורסמים וכותבי תולדות ישראל, יהודי חרד, שישב זמן מה בברלין, היה נתון להשפעתה של האורתודוכסיה הגרמנית. בהיותנו פעם יחד בבית־הכנסת בפורים בשעת קריאת המגילה ובראותנו, כי הבחורים יש להם „מגילות" משלהם ואינם מעיינים יחד עם אביהם, כדרך שנהוג ברוסיה, העיר הסופר ההוא מתוך אירוניה ידועה:

— ברוסיה יש לו לאדם או אב או מגילה. מת האב, יורש הבן את המגילה. כאן בגרמניה יש לו לאדם שני הדברים — אב ומגילה...

מי שהתבונן מקרוב אל חיי היהודים בגרמניה, מצא הרבה דברים, שאפשר ושראוי היה שיהיו טובים יותר. אבל הזוהר החצוני, ובמקצת גם התוכן הנפשי של היהודים החרדים בגרמניה, השאירו בכל זאת רושם עצום.

ח.

היהדות של לונדון

במדה שהיהדות בגרמניה, היהדות הדתית, עשתה רושם עצום לטוב ולתפארת, בה במדה היה הרושם הפוך בזמן שהתודע אדם אל החיים של היהודים בלונדון. מי שבא מרוסיה לאנגליה — ואנגליה בימים ההם מבחינה יהודית פירושה בעיקר לונדון — הרגיש את ההבדל הרב והעצום בין היהדות הכבירה ברוחה ובהתפתחותה אשר ברוסיה לבין היהדות העלובה והפעוטה באנגליה. ושוב, מי שהשוה את היהדות האנגלית עם הגרמנית היה בולט בעיניו ההבדל בין הפאר וההדר שראו בברלין גם בחלק הדל של הצבור היהודי לבין הפשטות והשכיחות שמצאו בלונדון אפילו במוסדות ובבתי־הכנסת של העשירים. כשנכנסים, למשל, לבית־הכנסת החשוב ב„דיוקס פלייס" אשר בלונדון, זה של הקהלה היהודית הרשמית, ורואים על גבי הקירות חרותים באותיות „זהב" שמות אלה שתרמו לבית־הכנסת סכומים כל שהם, לאו דוקא גדולים אלא עשר לי"ש וחמש לי"ש, ופעמים עוד פחות מזה, מתעצב הלב מחמת ה„השגות" של האנשים הנותנים לחרות את שמותיהם „לזכרון נצח", וגם מחמת „נדבת לבם" של היהודים העשירים, מנהיגי הקהלה, שהוגים תודה עמוקה לתורמי סכומים כאלה ואת תודתם הם מביעים בקול רם, למען ידע „כל העולם", כי פלוני בן פלוני תרם תרומתו. ברוסיה לא היה הגאון היהודי מניח לעשות זאת, בגרמניה לא היה הכבוד האנושי מתיר דבר כזה, אבל באנגליה היה הכל ניחא.

ומי שהעמיק להתבונן אל הבעיות היהודיות של הכרך הגדול לונדון, עגם לבו עוד יותר. החנוך בימים ההם עמד בשפל המדרגה. אם היה באיזה מקום בית

„תלמוד תורה" הגון, הרי זה היה יוצא מן הכלל. הרוב הגדול של בתי ת"ת נמצא בבנינים שאינם מתאימים וה„למודים" שלמדו שם לא הרחיקו לכת מ„עברי".

חלק גדול מן המורים בבתי „תלמוד תורה" היו עוסקים באומנותם רק שעות מועטות בזמן שהתלמידים ישבו לפניהם, כי בשאר שעות היום היו מוכרחים לבקש פרנסה מרוכלות או משאר „עסקים" כאלה, מפני שמשכורתם בתור מורים היתה מועטה ודלה. לא טוב מגורל המורים היה גורלם של הרבנים בלונדון. בעת ההיא היו בלונדון בבתי־כנסת שונים רבנים, שהיו יכולים לשבת. על כסא הרבנות ברוסיה ופולין, אם לא בכרכים הגדולים, הנה בעיירות קטנות ואולי גם בערים בינוניות. מפני סבות שונות נתגלגלו ובאו ללונדון ושם קפחו את רבנותם ואת כבודם האנושי יחד. טרגדיה גדולה היתה לראות רב בלונדון. העניות היתה ניכרת בבגדיו ובהליכותיו ואת הירידה אפשר היה להכיר בכל צעד ושעל. אפילו כובע־הצילינדר, שכל רב ראה חובה לעצמו לחבוש לראשו בימי חג ובימי חול, בימות החמה ובימות הגשמים, אותו כובע־הצילינדר שהיה מלוה תמיד את הרב, אף הוא היה במדה מרובה סימן של דלות ועבדות מאשר סימן של פאר וכבוד. עבודתם של הרבנים היתה „לדרוש" בבית המדרש, והיו דורשים בבוקר ובערב, והיו מרבים בדרשות, עד שגם אצל אנשים בעלי כשרון מוכרח היה המוח להחרב והלשון עשתה שליחותה בלי שאול בעצת השכל.

„מקצוע" מיוחד היה בלונדון ענין של „תנחומי אבלים". לא רק שהיה הרב מחויב להספיד כל אדם, שלפעמים היו כאלה, שכל „זכותם" היתה שנפטרו מן העולם... אלא נוסף על זה היה הרב מחויב ללכת ל„בית האבל" כל ימי „השבעה", או מקצת מהם, ו„לדרוש" שם בין מנחה למעריב. פעמים שקרה, ולא לעתים רחוקות, שה„מנין" היה מיהודים זקנים אחדים, שנחפזו לכלות „עבודתם" ולצאת, ולפני „קהל" זה היה הרב צריך לעמוד ולהשמיע רעיונות ומאמרים. הרבנים עצמם כבר לא הרגישו, עד כמה שפל ועגום מצבם. לאדם מן הצד היה למורת רוח לראות אנשים, שלמדו תורה ושראויים פחות או יותר לכבוד מצד בני עמם, מתקיימים קיום עלוב כזה, ירודים הם ברוח ובחומר. היחס בין הצבור היהודי ו„המנהיגים הרוחניים" שם עלול היה לדכא גם את האדם החזק שבחזקים. ואמנם

הוא דכא את אחד האישים, שבתנאים נורמליים עלול היה להעשות לוחם אמיץ, המסוגל בכוחו ובכשרונו להיות יוצר ומנהיג, ושם בלונדון נידון הכח הזה לכליה גמורה. זה הוא „המגיד מקאמיניץ". לפני כמה שנים הטיל „המגיד מקאמיניץ" רעש ברוסיה בדרשותיו. הוא רכש לו הרבה חסידים והרבה מתנגדים. נאומו בכל מקום שעבר נחשב למאורע יוצא מגדר הרגיל. גם מה שאמר וגם איך שאמר עשה רושם עצום. גם אורח־חייו המיוחד במינו — הוא היה צמחוני אפילו במלבושיו, ולא היה נועל נעלי־עור אלא ערדלים — עורר בכל מקום הערצה אצל אחדים, שראו בו מין „אדם עליון", המבטל את עניני „עולם הזה", ותמהון אצל אחרים, שהיה בעיניהם בלתי נורמאלי או חשדו בו בבקשת פרסום, אבל על כל פנים ראו בו הכל אישיות, אדם שאינו מצוי. אולם בשבתו בלונדון, ששם לא היה עוד „המגיד מקאמיניץ", אלא „הרברנד מכבי" ושמש בכהונת מגיד אצל ה„פידיריישון" — אגודת בתי כנסת — אי אפשר היה להכיר את גדולתו לפנים.

מי שנתקרב ונתודע אליו יכל היה גם אז להעריצו, לא כ„מהפכן" בעל רעיונות חדשים ובעל רצון חזק, אלא כלמדן גדול, מצוין בבקיאות רבה, וכיהודי ירא שמים, היושב ועוסק בתורה, זהיר במצוות, בעל רעיונות נאים ופעמים נושא נאום מזהיר. עוד אפשר היה לשמוע מפיו דרשות שנמשכו שעות, כדרכו מאז. אולם בחוגי היהודים פסקה השפעתו. הקהל הגדול לא ידע מי הוא, והגבאים הממונים עליו, נותני לחמו, לא הכירו ולא הבינו את גדולתו ואת כשרונו. בשעה שראו את „המגיד מקאמיניץ", את האיש שהרעיש ערים ועיירות בכח דברו, והנה הוא „רברנד" ונואם לפני שנים עשר או חמשה עשר יהודים „בבית האבל" ר"ל, העלה הדבר בזכרון את שמשון הגבור הסוחן בבית האסורים... בטרגדיה של שמשון הגבור היתה מדה טובה, כי לאחר שגזזו את שערות ראשו ונטלו ממנו את כחו עוורו את עיניו, לבל יראה לפחות את מצבו הנורא. רב לו אם ירגיש בו... „המגיד מקאמיניץ", שנהפך והיה ל„רברנד" בלונדון, ודאי שהרגיש בשקיעתו, אולם הוא לא רצה להראות לאיש את צרתו... לא התאונן על גורלו, היה מספר תמיד עם מקורביו בדברי הלכה או אגדה, ופעמים שהיה משחק בשחמט — כרוך היה מאד אחרי משחק זה — אבל לא העלה על פיו זכר ימיו מקדם. אולם מי שהכיר וידע את גבורתו לפנים וראה את חולשתו כיום, את חייו בשנים שלשה

חדרים קטנים, את הטפתו בכל מיני בתי־תפלה ובתים פרטיים, את הכנעתו לפני הממונים עליו, את דבר קבלתו פקודות מאת המזכיר של הפדרציה, היכן ומתי עליו ללכת ולנאום, ופעמים גם מה שעליו לדבר — היה מהרהר בלבו: מה רב הכח ההורס של החיים היהודיים בלונדון, כי יכל לכלות אישיות חזקה כזאת!

לא טוב מזה היה המצב במקצועות אחרים של הפעולות היהודיות, כגון הציוניות או הספרות העברית. בימים ההם ישב בלונדון אחד העם. בעולם התרבותי של היהודים היה איש מפורסם, מקשיבים היו ברצון לכל מה שאמר, אף אם לא הסכימו לדבריו. אבל כל זה היה בכל מקום, אך לא בלונדון. היה אז נשף של חנוכה, שבו היה אחד העם ראש הנואמים, ובכל זאת היה באולם הקטן של ההסתדרות הציונית, ב„איסט־אנד", די מקום פנוי בשביל קהל אנשים שלא באו... אם אחד העם בשנות ישיבתו בלונדון לא כתב ולא השמיע דברו בכל השאלות היהודיות, הרי — מלבד שאר גורמים — גרם לכך בעיקר זה שמקום מושבו היתה לונדון. הכל התנוון שם. הוא הסכים לדעה זו בשיחה פרטית עמו במשרדו, ששם ישב כמנהל עסק. השיחה נתגלגלה על העתונות העברית, שבעת ההיא התפתחה יפה, ואחד העם אמר, כי ממעט הוא לקרוא בה ואין לו די ידיעות במאורעות יום יום. על השאלה: כיצד אפשר, שלא יקרא את העתונים היומיים העברים? — ענה, כי מוכרח הוא לקרוא את העתונות היומית האנגלית, עליו לקרא עתונים מקצועיים, הנוגעים למשלח ידו, יש לו צורך לקרא ספרים מדעיים ובשביל עתונים עבריים לא נשאר לו פנאי. כאשר העירו לו: היוצא מזה, כי בשעה שהספינה טעונה משא רב משליכים אל הים את הטלית והתפלין? — ענה ואמר ברצינות מרובה:

— אולי הדין עמך, אבל כך הוא המעשה, זו היא לונדון.

בצדק או שלא בצדק, היה אדם קופא בלונדון מבחינה רוחנית. בחיים היהודיים לא ראו לא רוח ולא יופי. בכל מקום דלות, דכדוך וקטנות. בלונדון היה יוצא אז שבועון עברי „היהודי" — ברוסיה היה מתקבל בשם „הדגל". עורכו של „היהודי" יצחק סובלסקי היה יהודי תלמיד חכם, בעל ידיעות רבות, ספרו „חיי היהודי על פי התלמוד" קנה לו שם טוב. הוא היה גם סופר עברי מהיר, הוא הוציא בווארשה את „כנסת הגדולה", שאינו נמנה אמנם על טובי

המאספים ממין זה, אבל מאמרי העורך עצמו כתובים בכשרון. הוא היה יהודי פקח, בעל השקפה חריפה על החיים. מתוך סבות רעות הוכרח לעזוב את ווארשה, עיר מגוריו, ועבר לשבת בלונדון ושם יסד את „היהודי". בכל מקום שיש ישוב יהודי של רבבות יהודים וחלק גדול מהם יודע עברית פחות או יותר, היה עתון עברי שנוסד ומופיע שם רוכש לו תומכים ועוזרים. בזמן שהופיע „העברי" בברלין, ובכל גרמניה היה מספר היהודים פחות מאשר בלונדון, ועתונים בעלי אופי יהודי יצאו שם הרבה, מכל מפלגה ומכל כוון, בכל זאת קבל „העברי" סיוע מוסרי מקטן וגדול. אישים חשובים מאד עזרו להפיץ את השבועון. היו רואים ומרגישים יחס של אנשים בעלי תרבות גבוה וחמימות יהודית בנוגע לעברית, ליהדות המסורתית, לרעיון הלאומי — כל הדברים ש„העברי" היה בא כחם — ואפילו מתנגדים לחלק זה או זה של התכנית ראו בהופעת שבועון עברי בסביבתם ספוק ידוע וגם אחריות מוסרית. לכך היתה זו ברלין, שבה היו החיים היהודיים אמנם לא עמוקים, אבל יפים ומושכים את הלב. אולם בלונדון היה „היהודי" כעין „יתום קטן", שאיש אינו משגיח בו. „המערכת" של „היהודי" נצטמצמה בשלחן קטן בתוך חדר מזוהם, שבו סעדו ושחקו בניו של סובלסקי והוא עצמו, סובלסקי, היה עורך את עתונו בתנאים, שמן הנמנע לעבוד בהם.

כשבאו אל „המערכת" והמזל שיחק למצוא שם כסא שלם לשבת עליו, היו שומעים בהנאה מפי סובלסקי דברי בקורת וחדודים, מעורבים בפתגמים ובדיחות, על אדות המנהיגים הרשמיים של היהדות באנגליה, שלבו היה מלא מרירות רבה כנגדם. ובו בזמן היה הלב בוכה על המעמד הדל של ערך העברית ועורך עברי, שעם כל חולשותיו ראוי היה להוקרה רבה בעיר ובארץ, שיש בהן הרבה יהודים וחיים יהודיים חשובים, ולמעשה היה נדח ועזוב.

הוקרת היהדות מצד העולם הבלתי־יהודי היתה דוקא בלונדון רבה מאשר במקום אחר על ידי כך, שהרב הכולל או, ד"ר הרמן אדלר, היה „איש רצוי" לכל. לגשת אל הד"ר אדלר היה קשה לא פחות מאשר אל מיניסטר. כשהיה הד"ר אדלר בא לחגיגה של פתיחת בית־כנסת או בשל ענין אחר, היו המונים עומדים ברחוב, כדי להביט אל פניו. הוא ידע והבין לנהל את משרדו בפאר רב. פקח היה ומיושב בדבוריו ובמעשיו, פעמים מיושב יותר מדי, עד כי בחר בשב ואל תעשה...

אלה שצפו לקבל ממנו חסד נתאכזבו מרה. כשהיה מקבל פני רב מרוסיה או בן תורה סתם, והוא היה עושה זאת לא תכופות ולא ברצון רב, היה מתאמץ להראות את כחו בתורה. היה מביא מאמר מן ה„קצות", מנסה לדבר על קושיא של רבי עקיבא איגר. הוא רצה להיות נחשב כרב ממש. היה מדבר גם בעניני יראת שמים, אבל על גמילות חסדים היה ממעט לדבר...

ה' סובלסקי הנזכר, שטינא היתה בלבו על ד"ר אדלר, כמו על כמה אנשים אחרים, סח פעם במסבה קטנה, שישבו בה שניהם, כאלו דרך אגב, שבלונדון אומרים, כי מי שד"ר אדלר עושה עמו חסד אינו מוציא שנתו.

ד"ר אדלר, כדרכו, שם ידו האחת על השניה ושאל:

— ה' ישמרנו, וכי מי לא הוציא שנתו על ידי?

על זה ענה סובלסקי:

— וכי עם מי עשה כבודו חסד מימיו?!...

אם יחסו של הד"ר אדלר לעניני הכלל כמו לאנשים יחידים היה מושפע מן החיים היהודיים של לונדון או, להפך, ברוח הקשה שהיה שורר ביהדות הלונדונית היה אשם במדה ידועה הד"ר אדלר, קשה לקבוע. ברי רק זה, כי על ידי משרתו וכבודו שהיו לו לד"ר אדלר, יכל היה לשפר ולתקן את החיים הרוחניים בלונדון ואולי באנגליה כולה. היו שם אפשרויות מסוימות לכך.

האולם היפה של בית־הדין בלונדון — זה שמכונה בלשון הרשמית „טשיף ראביס קאורט" — הספריה הנאה אשר שם, הארגון החמור השורר בעניני דתיים, כגון שחיטה וכו', הכבוד שחולקים לדעותיו והחלטותיו של הרב הראשי ובית דינו — כל זה יכל היה ליצור קבוץ־יהודי ויהדות בלונדון, שיהיו למקור נחת והתלהבות. לצערנו, לא כך היה. הרב הראשי היה „ראש" בלי רבנים עוזרים לו. כל כח רבני היה נדכא. הארגון של היהדות הדתית היה מנגנון עצום בעל תוכן חלש, וכך כבו כל הניצוצות של חיים בכל מקצוע יהודי. במדה מרובה עוד יותר מן הענן השורר בשמי לונדון היו החיים היהודיים שם מעוננים ומעורפלים.

ט.

הועידה של „מזרחי" בברלין

בזמן הקונגרס הציוני העשירי בבאזל כבר היה ה„מזרחי" כח, שהרגיש קרקע תחת רגליו לא רק מבחינה אידיאולוגית. הסתדרות ה„מזרחי" התנהלה אז בפרנקפורט ע„מ, והדבר הזה, כמובן, נתן יתר אפשרות לקיים חליפות־מכתבים עם ערים וארצות שונות, מה שלא קל היה לעשות בלידא, בזמן שברוסיה עוד הביטו על הסתדרויות עולמיות בעין רעה. גם האפשרות הטכנית להתקשר עם עשרות מקומות ומאות אנשים היתה בפרנקפורט מפותחה יותר מאשר בלידא. אבל המנהיג הרוחני של תנועת המזרחי נשאר גם אז הרב ריינס. השניות, העבודה הטכנית של ההסתדרות וההשפעה הרוחנית, לא היתה מוגבלת בפראנקפורט מצד אחד ולידא מצד שני. אלה היו שני כוונים ב„מזרחי", זה המכונה ממזרח־אירופה, ז. א. של יהודי רוסיה ופולין, וזה ממערב־אירופה, של יהודי גרמניה. האחרונים ודאי שהיו נאמנים ומסורים לציוניות בכלל ולמזרחי בפרט כמו הראשונים, אבל בכל זאת היו קוים פסיכולוגיים ידועים, שהביאו לידי תוצאות לא נעימות ולפעמים גם חמורות מאד. היהודים הרוסים וגם הפולנים הבינו, כי בין המזרחים ושאר הציונים רובץ הבדל גדול, הבדל רדיקלי, בגישה אל הציוניות ובהגשמת ענינים ציוניים, ולפיכך היו אנשים, שלא רצו בכלל להספח על ההסתדרות הציונית ולהשתתף בה. הם חשבו, כי לא יוכלו להשפיע על מהלך הציוניות, ומן הצד השני קוו, כי הציוניות לא תצליח. אלה שחשבו אחרת והאמינו והתפללו להצלחתה של הציוניות ובו בזמן קוו, כי אמתותו של הרעיון הדתי מוכרחה להשפיע אם לא על הכל בעולם הציוני, הנה על חלק ממנו, ואם לא

היום, הנה לאחר זמן — א ל ה גמרו בלבם להספח על המזרחי, אבל ידעו יפה את הקשיים של הדבר. ידוע ידוע, כי המלחמה תהיה לפעמים מרה, ובזמן הראשון ודאי שלא יוכלו לנחול ולא ינחלו נצחון, ועתידים הם לסבול יסורים רוחניים ובזיונות הסתדרותיים, אבל דרך אחרת אין. המזרחים הגרמניים אף הם הרבו לחשוב בכל זה, אבל כאשר הגיעו לנקודה האחרונה, היה להם בנפשם פנימה עוד מוצא אחד: התבדלות. הם יחזיקו באידיאה הציונית, יכירו ברעיון הלאומי ויודו בהנחות הציוניות, אבל לא יעבדו יחד עם ההסתדרות הציונית העולמית הקימת, אלא יהיו עולם בפני עצמו.

רעיון ההתבדלות, שהיה שורר לפני עשרות שנים במקצוע הדת ובחיי הקהלה בגרמניה ובאונגריה, השאיר שרשים עמוקים עד היום. השרשים הם חזקים הרבה יותר מכפי שאפשר לראות בעינים רגילות בתנאים נורמליים. הם באים לידי גלוי במצב של משבר בצורות שונות. אבל הרעיון היסודי הוא רעיון ההתבדלות מימים שעברו. מובן, שבצורה חריפה ביותר בא הדבר לידי בטוי אצל יהודים דתיים, מפני שהם הלא היורשים של אלה, שחדשו את עיקרון ההתבדלות בחיי היהודים. האפשרות של פילוג של התבדלות מן הכלל, אינה רק ענין, שאדם עושה כך או כך, אלא יש לה פעולה פסיכולוגית תדיר. בכל שעה ושעה שורר הרעיון: אם יהא כרצוננו — מוטב, ואם לאו — אנו יוצאים. אין פלא, כי האפשרות של „יציאה" היתה שוררת גם אצל המזרחים בגרמניה, היינו אצל המנהיגים הרשמיים, אף כי הם היו ציונים טובים ומסורים בכל נפשם, כי אם אפשר להיות יהודי ירא שמים, וגם אדוק בדת יותר מאחרים, וליסד קהלה מיוחדת בפני עצמה עם כל התוארים של קהלה, מפני מה אי אפשר להיות ציוני טוב, ועוד טוב יותר מאחרים, ולבנות הסתדרות ציונית מיוחדה לעצמה?

ההבדל באפשרות ההתבדלות היה מורגש בהופעות שונות ובוכוחים שונים בין אלה, שהיו קשורים יותר אל המרכז ההסתדרותי ב פ ר א נ ק פ ו ר ט, ובין אלה, שהיו קרובים יותר אל המרכז הרוחני של מזרחי ב ל י ד א. אולם בחריפות יתרה התבלט ההבדל בזמן הקונגרס העשירי. הקונגרס העשירי קבל החלטה, כי ההסתדרות הציונית הכללית צריכה לעסוק בעבודת תרבות. שנים רבות נמשך הפולמוס, אם פעולות תרבות הן מענין הציוניות או

לא. מה שנוגע למזרחי, ידע כל איש ברור, כי עבודת תרבות קשורה עם השקפת־עולם מסוימה, דתית או לא דתית ופעמים גם נגד דת, ולפיכך אי אפשר שתהא עבודת תרבות בתוך ההסתדרות הציונית העולמית, שיסכימו לה מזרחים ובלתי־מזרחים יחדו. ועל כן היו מזרחים כאלה, שדרשו כי בציוניות לא ידברו ולא יחליטו ולא יעשו דברים הנוגעים לתרבות. אבל דבר זה לא נתקבל אפילו במחנה המזרחי עצמו, ואם מי שהוא מן המזרחי דרש זאת, הרי זה היה „באין ברירה". כי איך יכולה תנועה כמו מזרחי, שמקבלת יניקתה והשפעתה מרעיונות רוחניים, הרבה יותר מאשר פוליטיים וכלכליים, איך יכולה תנועה כזו לאמר, שהציוניות תוציא משדה פעולתה כל מה שיש לו נגיעה לעניני רוח ותרבות? המזרחי דרש אפוא, כי העבודה המעשית במקצוע זה לא תהא כללית, לא תצא מאת המרכז הציוני העולמי, אלא ינתן לכל סיעה ציונית לעשות את עבודת התרבות כפי שהיא מוצאה לנכון. כשדנו בקונגרס העשירי על שאלת התרבות, הציע המזרחי את הצעתו, כנגד ההצעה הרשמית של הועדה, כי עבודת התרבות לא תשא את האופי המרכזי כמו שאר הפעולות בציוניות. הצעתו של המזרחי נכשלה ברוב דעות גדול. צירי המזרחי היו מלאים מרירות וכעס. המרירות והכעס היו כפולים, ראשית, בשל הענין עצמו, כיצד יוכל חבר של מזרחי להשתתף בהסתדרות, בזמן שחלק מן העבודה יהא נעשה נגד העיקרים הקדושים לו, ושנית, מפני מה לא הבינו המנהיגים של התנועה והקונגרס, כי בשאלת חיים בעלת חשיבות מרובה אי אפשר להביא להצבעה קודם שיתיעצו ויעשו נסיון לבוא לידי הסכם. הצירים של המזרחי הגיבו על ההחלטה מתוך חריפות מרובה, אבל בצורה פרלמנטרית כליל. מנהיג הסיעה מסר מודעה וכל צירי המזרחי עזבו את אולם הקונגרס דרך הפגנה. רבים מן הצירים פרקו מעל עצמם בחמה את תוי הקונגרס לפני יציאתם.

המצב נעשה חמור מאד. כרגיל במקרים כאלה, הרי הכעס הראשון הוא הבטוי העצום, אבל לא הפעולה המעולה. נשאלת השאלה: מה יהא אחרי היציאה? אילו מי שהוא ממנהיגי מזרחי או מצירי מזרחי בקונגרס היה בדעתו לעזוב את הפעולה הציונית ולהתחרט על השתתפותו בתנועה עד היום, הרי השעה הזאת היתה מוכשרה מאד לכך. צדקתה של השקפת המזרחי היתה ברורה לכל, גם לבלתי מזרחיים ולמתנגדי המזרחי, מלבד הקבוצה של האנשים, שמצד אחד אמרו

לעשות מן הציוניות מין תנועת השכלה ומן הצד השני אמרו להפטר מן המזרחי, „שלא יעמוד להם בדרך". המנהיגות הציונית בעת ההיא, שמקומה היה ב ב ר ל י ן, התחילה אף היא להבין, כי נעשה משגה גדול, ולכן יכלו המזרחים, שהיו ר ו צ י ם לצאת לגמרי מתוך ה ת נ ו ע ה ומן העבודה, למצוא אז את הדרך הנאה ביותר. אבל כדבר ה ו ה לא היה. כל המזרחי כאיש אחד נשאר נאמן לציוניות וידע, כי הרעיון של בנין ארץ ישראל אסור לו שיבטל והעבודה אסור לה שתפסק. השאלה היתה רק: כיצד ימשיך המזרחי עבודתו להבא? וכאן בא לידי גלוי ההבדל בין המזרחיים של רוסיה ופולין מצד אחד לבין המזרחיים של גרמניה ואונגריה מן הצד השני. הראשונים ראו, כי עומדים הם לפני חומה ובקשו עצות ותחבולות להקיף את החומה, התחילו לבוא במשא ומתן עם האכסקוטיבה הציונית, התאמצו להחליש עד כמה שאפשר את החלטת הקונגרס, ולעומת זאת לחזק את פעולות התרבות של המזרחי במקצוע החנוך הדתי־הלאומי בארץ ישראל וכו'. אולם האחרים, אלה מאירופה המערבית, לא ראו לפניהם את החומה, מפני שלפניהם היתה דרכם ברורה: התבדלות. הם נשארים ציונים ומזרחים, אבל מ ח ו ץ ל ה ס־ת ד ר ו ת ה צ י ו נ י ת. פירוש הדבר, לפי דעתם, שהמזרחי יצא מן ההסתדרות הציונית העולמית, לא יהיה לו עסק עם הקונגרס ועם כל המוסדות הציוניים, אלא יעשה עבודתו ברשות עצמו.

דרך זו לא יכלה להתקבל על ידי החלק הגדול של המזרחי, שאינו רואה לפניו מוצא, בשום ענין יהודי, בהתבדלות; ומן הצד השני לא יכלו לבטל לגמרי את דעתם של מזרחי גרמניה, בזמן שביניהם היו המנהיגים הרשמיים של התנועה, ולכן נמנו וגמרו לכנס ו ע י ד ה בברלין ולהתיעץ שם על המצב ולקבל החלטה.

הועידה שנתכנסה זמן מועט אחרי הקונגרס עוררה רעש גדול בעולם היהודי. לא רק ציונים, אלא גם שאר יהודים, שיש להם עסק עם עניני הכלל השתוקקו לדעת את תוצאות הועידה. מלומדים חשובים כד"ר ה ו פ מ ן ופרופיסור ב ר ל י נ ר היו שואלים וחוקרים בתשומת־לב מרובה על כל הנעשה בועידה. גם בחוגים, שראו בעיקרון של התבדלות הצלת היהדות, תלו תקוות מרובות, כי הועידה עתידה, כביכול, להכניס את רעיון ההתבדלות ללבבות ולחיים של היהודים ממזרח אירופה.

הועידה היתה מצד עצמה מלאה ענין רב בהרבה מובנים. זו היתה מחלוקת לשם שמים. לא היו חכוכים אישיים, כדרך שנהוג בתנועה, כי מאחרי אידיאות מסוימות עומדות גם נטיות וסטיות אישיות. השתתפו בה המנהיגים והחברים החשובים ורבי־ההשפעה של המזרחי, היו רבנים רבים עם הרב ריינס בראש, לקחו חלק הרבה אנשים בעלי השכלה אקדמאית, היה גם מספר רב של אנשי־מעשה, סוחרים, עסקני צבור, סופרים, גם הנוער התחיל להראות אז את כח השפעתו על מהלך התנועה של המזרחי. קו המלחמה היה ברור בשביל החברים מרוסיה ופולין, כי יכולים הם לנהל מלחמות שונות לעקרוני המזרחי בתוך התנועה הציונית, אך לא לצאת ממנה; ומן הצד השני היה ברור לחברים מפראנקפורט, שהיו אז מנהיגים, ועמהם חברים אחדים משווייץ ואונגריה, שדרשו את היציאה מן ההסתדרות הציונית — כי זהו המוצא הרגיל מן המצב.

קשה ביותר היתה הבעיה בשביל חלק מחברי המזרחי מברלין ומהאמבורג, שאמנם הם נושאים בקרבם את שורש ההתבדלות כיהודים אדוקים בדת, אבל הם היו מושפעים ממהלך הרעיונות של חבריהם מרוסיה, וביחוד היו היהודים החרדים שלא מפראנקפורט, אלה שעמדו תחת השפעת בית מדרשו של הילדס־היימר, נוטים פחות לעיקרון ההתבדלות — הללו עמדו במלחמת־דעות קשה בינם לבין עצמם. אחד מן הקבוצה הזאת, שתפס אז מקום חשוב במזרחי והיה גם מנהיג הסיעה בכמה קונגרסים, ישב בועידה בשעה שנערכה ההצבעה ובכה.

הגרמנים אינם רגשנים עד לידי דמעות, אפילו בעניניהם הפרטיים, ובכלל עושה הבכי של אדם מבוגר רושם עצום. אולם הכל הבינו את המצב הקשה ואת המלחמה הנפשית של האיש ושל חבריו. מתוך העיקר הדתי אין רעיון ההתבדלות מן הנמנע, אך בתור ציוני מזרחי הבינו, כי היציאה מן ההסתדרות הציונית היא נגד חלק גדול מרעיון היסוד בציונות וביהדות הלאומית.

הועידה נגעלה אחרי אשר רוב גדול דחה את ההצעה, שבאה מצד המנהיגים הרשמיים בפראנקפורט, להתבדל. אלה שהצביעו אחרת הודיעו, כמובן, כי הם מתפטרים מהיות מנהיגים של המזרחי ויוצאים מתוך ההסתדרות. מתוך צער רב שמעו צירי הועידה את ההודעה הזאת. אבל נקבע, כי מספר „היוצאים" לא רב. לעומת זאת גדלה השמחה, כי בין הרוב שנשארו נאמנים להסתדרות

המזרחי נמצאים גם הכחות הצעירים, שנגלו אז בשורות המזרחי. אחד מהם, שזכה להוקרה ונבחר בין המנהיגים החדשים, היה הד"ר יעקב מעלר מאלטונה. לצערנו, נפל חלל במלחמה העולמית בשנות עלומיו.

בועידה נבחרה מנהיגות חדשה של המזרחי, ומושבה לא בפראנקפורט אלא באלטונה הסמוכה להאמבורג. אז נערכו גם תכניות לחזק את הסתדרות המזרחי על ידי תעמולה בכתב ובעל פה. נתמנה אז מזכיר ראשי חדש של המפלגה, אשר בשבתו בברלין עמד בחליפות מכתבים עם החלק הגדול של המדינות, שבהן היהודים יושבים, גם נסע לבקר בארצות שונות.

כמו אחרי כל משבר, יצא גם המזרחי מחוזק ומאומץ בשאיפות ובאישים. זה היה אחד מן התפקידים של המנהיגות החדשה להרחיב את ההשגות של המזרחי ולחזק את האמונה בכחות עצמו. זמן קצר לפני הועידה היה כל התקציב של המזרחי עולה לשמונת אלפים מארק בערך. וכאשר עמד אחד החברים הצעירים באחת הישיבות ואמר, כי בסכום עלוב כזה אין למלאות את התפקידים של מזרחי, והציע תקציב של עשרים וכמה אלפים מארק לשנה, החזיר אחד המנהיגים החשובים ראשו ושאל:

— מי הוא זה הצעיר, שיש לו דמיון רב כזה?

התחילו אז להבין בחוגים העליונים של המזרחי את ערכה של עתונות קבועה, ביחוד בעברית, שתביע את השקפות המזרחי בכל מיני שאלות ציוניות וכלליות בעולם היהודי. „העברי", שלא היה אז עדיין עתון רשמי של המזרחי, היה בא כחם של רעיונות המזרחי בשלימות והראה את השפעתו גם על מהלך הועידה. בתתו מקום לדעות שונות בשאלת היציאה, השפיע „העברי" במאמריו הראשונים בכוון המסוים, והמאמרים היו להם השפעה ידועה, ביחוד על החברים מברלין, לשמור על האידיאל המזרחי מפני רעיונות של המפלגות. המנהיגות של המזרחי באלטונה והמזכירות בברלין, שקיימו את פעולתן עד למלחמת העולם, הכשירה את הקרקע לעבודה והשפעה גדולה וחזקה של המזרחי בארץ ישראל ובחוץ לארץ יותר משהיו לו קודם.

יסוד „העברי"

קשה לחשוב חשבון מראש, עד כמה יצליח מפעל ידוע. לא יועילו החשבונות המדויקים; הרבה תלוי דבר ההצלחה או הכשלון בסבות חצוניות שאין לחזותן מראש. אבל פעמים שגם בתנאים נוחים אין הדבר מצליח, מפני שחסר הרוח היוזם, מפני שחסרה לאדם האמונה בעצמו. על פי רוב, סובלים מזה אנשים צעירים, המתאַרים לעצמם, כי אלה שפעלו משהו בעולם „אנשים עליונים" הם ואין להדמות אליהם. אפשר שאילו בחנו ובדקו את הכשרונות והתכונות, היו מוצאים כי רבים מן האנשים האלמונים יש להם כשרון ותבונה במדה לא פחותה מאלה שעשו להם שם במפעליהם. גם התנאים החצוניים היו בשביל האלמונים נוחים במדה לא פחותה מאשר לאלה שנתפרסמו. החלוק הוא רק זה, שהם היו חסרים את העוז לעשות את הפסיעה הראשונה וחוסר־העוז נטל את האפשרות לברוא משהו, לעשות משהו שיצליח.

להוציא עתון ודאי שאינו מן הדברים הקלים, ולא כל שכן עתון עברי באחת מארצות המערב, שאנשים מעטים מאד מבינים שם עברית, ומדברים עברית אין בנמצא כלל. בשים אל לב, כי עתונים עברים בימים ההם, לפני שלשים שנה בערך, היו עסק קשה אפילו בארצות, שישבו שם רבבות יהודים תלמידי־חכמים ומשכילים, שזקוקים היו לדבור עברי וניהנו ממנו, קל להבין את ה„שטות" ליסד עתון עברי בגרמניה, בארץ שמשכילים עברים נער יכתבם ותלמידי חכמים, ז. א. יהודים המבינים בלשון הקודש לא מבחינה משכילית, היו רחוקים מאד מרוחה של העברית החדשה. לא רק עתונים כלליים ממדרגה ראשונה היו מצויים בכל בית

יהודי בגרמניה, אלא גם עתונים יהודיים מיוחדים היו יוצאים די והותר בשביל כל מעמד של קוראים, כל איש מפלגה וכל כוון. ואפילו עתונים „לתורה" לא חסרו שם, אבל הכל, כמובן, בלשון הגרמנית. בעתון „איזראעליט" בפראנקפורט או ב„יודישע פרעסע" בברלין, או אפילו ב„האמבורגער פאמיליענבלאט", שלא היה אורתודוכסי גמור כשנים הראשונים, היו נדפסים תמיד דרשות, באורי מקראות או נזכרו סתם מאמרי חז"ל. אותיות עבריות היו תמיד מצויות על עמודי השבועונים היהודיים, שעמדו קרוב לעניניים של הדת. לא לחנם היו מספרים, כי בכפרים ידועים או בקבוצים קטנים של יהודים בגרמניה לומדים ביום השבת את ה„איזראעליט" ואחרי כן אומרים „קדיש דרבנן"... למי בעצם היה צורך בגרמניה בעתון עברי?

אמנם כתב־העת הראשונים בעברית, לפני שנים רבות, יצאו בגרמניה: „כרם חמד" בעריכתו של שניאור זקש בברלין, „החלוץ" בפראנקפורט דמאין וברסלוי, ובשנים שלאחר כן היה „העולם", בעריכתו של סוקולוב, שהיה אז המזכיר הכללי של ההסתדרות הציונית העולמית, יוצא בקלן, אבל בזמן שזקס היה חי או בזמן ששור בעל „החלוץ" היה כותב לא היתה גרמניה זו שנעשתה כעבור עשרות שנים. בזמנם היתה עוד גרמניה מלאה תלמידי חכמים יראים ומשכילים בלתי יראים, אלה שהרעיון היהודי והמלה העברית היו שורש נשמתם ומרכז הרגשותיהם. ו„העולם" לא נועד לקוראים בגרמניה, הוא היה העתון המרכזי של התנועה הציונית, והמקום קלן לא היה אלא דבר שבמקרה, כשם שהמרכז הציוני נמצא שם לא מטעמים פוליטיים או מחמת נוחיות גיאוגרפית, אך מפני שדוד וולפסון, המנהיג הציוני של אז, היה יושב שם. בימים ההם עוד היה שורר המנהג, כי התנועה היתה טפל למנהיג ולא המנהיג היה עבד לתנועה... ואם „העולם" היה צריך לשמש דוגמא לעתון עברי בגרמניה, הרי זה היה יותר „מעשה לסתור" מאשר „תניא דמסייע". לא היה הדבר בגדר סוד, כי אף על פי שהחתימה על „העולם" היתה חלק מן החוב הציוני, לא יכל בכל זאת לפרנס את עצמו ותמיד היה עמוס גרעון. עם זה אין לשכוח, כי על „העולם" היה נקרא שם סוקולוב ומי ידמה וישוה לו?!

ולמרות הצדדים השליליים שבדבר, נמצאו שני אנשים צעירים שהחליטו,

בשבתם בחדר קטן ברחוב גיפס בברלין, רחוב זה שקנה לו פרסום על ידי מימרה של הפרופיסור צונץ, להוציא שבועון עברי ואת רעיונם הוציאו לפועל במדה רבה של הצלחה.

רחוב ג י פ ס היה פעם מרכז הארתודוכסיה היהודית בגרמניה. לפני עשרות שנים, בטרם הוקמו בית המדרש לרבנים עם בית־הכנסת הנאה של „עדת ישראל" ברחוב אורטילרי, עמד הסימינריון ברחוב גיפס הקטן. שם היה דר גם הרב הילדסהיימר הזקן ובימים ההם נשא צונץ משא על הזרמים השונים ביהדות הגרמנית. הוא נאם על היהדות הריפורמית בגרמנית, על היהדות המזרחית מחוץ לגרמניה, על התחלת הסוציאליזם בין היהודים, אך על היהדות האורתודוכסית — אף לא מלה אחת. אחרי ההרצאה, כנהוג בגרמניה, נשאל המרצה שאלות ואחד שאל אותו, מפני מה לא הזכיר את הזרם האורתודוכסי ביהדות הגרמנית. ועל זה ענה צונץ:

— אורתודוכסיה יש ברחוב גיפס ולא בגרמניה...

כנראה, עלול ההיסטוריון הגדול של העבר לטעות בהערכה של העתיד...

ושם ברחוב גיפס „המפורסם" ישבו שלשה אנשים צעירים לימים, אחד מליטה, אחד מפולין והשלישי ספרדי מארץ־ישראל, ואמרו לעצמם ואיש אל רעהו: „נאה ויאה הדבר", שבכרך גדול כברלין, במקום שיוצאים עתונים לרוב, בעלי כוונים ומגמות שונות, יהיה גם עתון עברי. ומכיון שיוצא בברלין, בעיר שהעתונות מפותחה מאד, מחויב גם העתון העברי להיות טוב ויפה, טוב בפנימיותו לפי תכנו וסגנונו, ויפה בחצוניותו, דפוס נאה וניר מעולה וכדומה.

החליטו את הדבר שלשה אנשים צעירים. שלא איש מהם היתה לו פרנסה קבועה ולא איש מהם היה לו נסיון במפעל כזה. הוציא לפועל את ההחלטה רק א ח ד. הספרדי פג חומו למפעל ביום השני, הוא התמכר ללמודיו — כעת הוא רופא מפואר בעיר קהיר — ולא עתון זה בברלין ולא עתונים עבריים אחרים לא העסיקו אותו עוד. הצעיר מפולין החזיק בחבתו לעתון — שבינתים נקרא לו שם „העברי" וקנה לו פרסום ידוע — אבל יותר מחבה לא היה בידו לתת, מלבד מה שהיה כותב מזמן לזמן פיליטונים קטנים בפסיבדונים „בן־אדם". שמו האמתי היה מ ש ה ד ב א י י ז נ ש ט א ד ט, בן להורים יראים בווארשה, שהיה נרדף

על ידי אביו, משום ש„משכיל" הוא, וכל הימים שחי בבדידות בברלין לא מצא מנוחה, משום שבכל מקום שבא לשם היו מלגלגים עליו בשל „חסידותו היתרה" — ואמנם היה ירא־שמים באמת ואיש ישר — וחייו הרכים עברו עליו תחלה בגרמניה, אחרי כן, בשנות המלחמה, בשווייץ, עד אשר מת כמעט פתאם בציריך וכל מכיריו ומיודעיו התאבלו עליו.

אך „העברי" נשאר בידי איש אחד, הראשון משלשת „בעלי הדמיון", כי בשם אחר מלבד דמיון לא יכלו לכנות את הרעיון „הפראי" להוציא את „העברי" בברלין. אפילו אלה שתמכו במפעל החדש ראו אותו כעין אפיזודה מלאה ענין שיש לה קסם ידוע מבחינה דתית או לאומית, אך לא כמפעל מעשי. אבל כאפיזודה מצא הרעיון לברוא עתון עברי בעל צורה דתית לאומית מצדדים נלהבים בחוגים ידועים, ביחוד של המזרחי וסתם יהודים דתיים. סיוע רב ליסוד העתון היתה העובדה, ששני יהודים גרמנים מפוארים נתנו את שמם לא רק כחברי הועד, שבו היו כמה עשרות יהודים ידועי־שם בכל העולם, אלא שגם הסכימו לקבל על שמם כסף מאת חתומים. אלה היו פרופיסור אדוארד בנט וד״ר מאיר הילדסהיימר. הראשון היה ידוע רק בגרמניה כתלמיד־חכם גדול ומלומד אקז־מאי, ואלה שהכירו אותו יחסו ערך רב לאישיותו. הוא היה חבר של המזרחי, אבל בצבור נחשב לבלתי מפלגתי. אף לא נמנה על האורתודוכסיה הרשמית, אם כי היה ידוע כירא־שמים בכל המובנים, מפני שהיה דוצנט ב„בית המדרש העליון למדעי היהדות", מוסד שהוא רחוק מיראת־שמים. מסוג אחר לגמרי היה ד״ר מאיר הילדסהיימר. השם בלבד ויחוס אביו, רבי עזריאל הילדסהיימר, נתן לו את הזכות להיות מנהיג דתי בגרמניה וגם כבוד בעולם היהודי בכלל. סגולותיו האישיות, כבעל טובה במדה שאינה מצויה, פעמים במסירות נפש, וכאיש צבורי במיטב המובן של המלה, עשו אותו מפורסם וחביב בין אלפי אנשים של ארצות שונות, שקבלו ממנו טובת הנאה ורבים נושעו על ידו.

שניהם, בנט והילדסהיימר, נתנו את שמותם עם יסוד „העברי" לא רק מפני שרצונם היה לעזור לעתון שיופיע, אלא שהיו גם מעונינים במפעל הקשה הזה, כאילו היה ענין שלהם. דבר טפוסי היה להילדסהיימר, כי בשעת הלויה של אחד מקרוביו, שהתאבל עליו מאד, בא בכל זאת בדברים עם אחד

ממכריו על אדות „העברי" ושמח לשמוע מפיו על הצלחתו. ואמנם היתה זו הפתעה, כי עוד בראשית המפעל שלחו מאות אנשים דמי חתימה מי לחצי שנה ומי לשנה שלמה. היו הרבה מנויים מרוסיה וגם מגליציה — אף על פי ששם יצא „המצפה" מאת ל ז ר, שאמנם לא היה לפי טעמו של קורא אירופאי, אך פרסומו היה רב בגליציה. החלק הגדול ביותר של מנויי „העברי" היה מיהודי גרמניה מכל השדרות. היו ביניהם כמה מיהודי הריפורמה או יהודים כאלה, שזה כבר שרפו את כל הגשרים אל העברית, אבל כשיש עתון בגרמניה „שלהם" נתעוררה בקרבם „האהבה הישנה" וחתמו על „העברי" וקראו אותו. היו גם כמה עוזרים, אמנם לא רבים. שבמקום אחר לא היו כותבים, אבל מתוך כך ש„העברי" היה קרוב להם קרבה רוחנית או גיאוגרפית השתתפו בו.

בשנים ההן, בזמן ש„העברי" התחיל יוצא לאור, ישבו בברלין אחדים מן הסופרים המפורסמים, גם בערים אחרות של מערב אירופה, כגון פראנקפורט, ברסלוי, בודאפשט, היו צעירים רבי כשרון, שקנו להם שם לימים, אבל הופעתם הראשונה כמספרים או משוררים או פובליציסטים היתה ב„העברי". חלק גדול מן העוזרים הקבועים היו רבנים ידועי שם מרוסיה, שהיו כותבים פעם בחתימת שמם ופעם בפסיבדונימים, אבל תמיד היה למאמריהם אופי ספרותי טהור. ביחוד ראויים להזכר שני רבנים צעירים שהיו בעלי כשרון רב גם כסופרים, אחד כפובליציסטן הוגה דעות והשני כפיליטוניסטן בעל תכן עמוק. אלה היו הרב ישראל קאפלאן מסרדניק (ליטה), הידוע בספרות העברית בפסיבדונים „מזה לבית מזים", והרב פנחס הלמן מייקטרינוסלב. שני הרבנים־הסופרים האלה מתו בדמי ימיהם ולא הספיקו להתפרסם כראוי בעולם הגדול. המעט, בערך, שכתבו יש לו ערך ספרותי גם כיום. גם הרב הראשי הגרא"י קוק שישב אז ביפו היה מאלה שהשתתפו ב„העברי". מן האישים המפורסמים, שעמדו קרוב למערכת „העברי" היה ההיסטוריון המפואר ר' זאב יעבץ, אבל הוא דרש, שסופרי „העברי" יהיו רק יהודים יראי־שמים, וכאשר נשאל בשעת שיחה ארוכה עם העורך על נושא זה, מה יחסו לביאליק, ענה: „ביאליק שאני". אם כן, השיבו לו, נתת דבריך לשעורין, ואין זה דבר שבעיקרון אלא דעה סובייקטיבית, ובדעות כאלה אי אפשר להתחשב.

עורך „העברי" קבל עזרה ספרותית מחלק גדול של סופרים עברים, ורבים מהם קנו להם ברבות הימים פרסום רב כפובליציסטים, משוררים ומספרים. אבל פעמים שהגיע הדבר לידי חכוכים עם כמה סופרים, מפני שלא יכלו להסכים ל„גזרות" שהעורך מטיל עליהם, לפי דעתם. אחד המשוררים הידועים נעלב, כשלא הדפיסו שיר שלו, שכל בית נסתיים במלים „נאום השם". המשורר סבר, כי יש לו הזכות לכתוב כך, משום שיש בו רוח נבואה. אבל דעתו של העורך היתה אחרת במושג של נבואה... בספורו של מספר צעיר, שנדפס ב„העברי", מחק העורך כמה שורות, והסופר יצא אז בקולי־קולות נגד העול הזה. רק כעבור שנים הודה אותו המספר והכיר טובה לעורך, שהציל את ספורו על ידי מחיקת השורות המעטות...

זה היה „ענשו" של אדם, שקבל על עצמו להיות עורך בטרם נודע כסופר, ולפיכך הביטו אליו כמה סופרים מבחינת „האחד בא לגור וישפוט שפוט". העובדה היא, כי במערכת היה עובד, מלבד העורך, סופר מפורסם מברלין, גם היה עוד אחד, הידוע כעת כמלומד, שעזר הרבה במערכת. „העברי" קנה לו שם לא רק במערב אירופה, אלא גם ברוסיה ובפולין הרוסית. בשנים האחרונות ל„העברי" בברלין היה השבועון קשור עם „המזרחי" באופן רשמי פחות או יותר, אבל גם קודם לכן, בזמן שהיה מפעל פרטי, נחשב השבועון לראש המדברים בעולם הלאומי־הדתי. ואם בראשית הופעתו של „העברי", היו הרבה אישים מפוארים — ביניהם גם הבארון דוד גינזבורג — תומכים במפעל מחמת שהיו מודעים להעורך והמו"ל, הנה כעבור זמן קצר נעשה העורך־המו"ל טפל לגבי „העברי". השבועון נפסק בברלין זמן קצר לפני פרוץ מלחמת העולם. אולם פרסומו של השבועון היה רב וכעבור זמן נתחדשה הוצאתו בניו־יורק.

יא.

הועידה הראשונה של אגודת ישראל

הרעיון, כי יש צורך הכרחי בהסתדרות חזקה של יהודים חרדים עם פרוגרמה ברורה ברוח התורה והמסורת, נעשה מחוור יותר ודבר בעתו. אפילו בחוגים אלה, שהיו רחוקים מאד מצורות־חיים לרוח־הזמן כל שהן, ולא כל שכן מן התוכן, גם אם היה כשר בתכלית, וכל צורה של הסתדרות עולמית היתה בעיניהם ענין לא־נחוץ ולא־רצוי — אפילו חוגים א ל ה שינו את עמדתם. באו לידי הכרה, כי הדבר נוגע בזמן הזה לא רק בשאלות מקומיות, שכל אחד יכול לשדל את עצמו, כי בידו או ביד קבוצת אנשיו לקיים את הפעולות ברוח הנכון, אלא שיש הרבה בעיות יהודיות כלליות, שהיהדות הדתית בתור כלל מחויבה לתפוס עמדה ביחס אליהן. גם בנוגע לענינים מקומיים נעשה הכרח לקיים את הקשר בין עיר לעיר, בין ארץ לארץ, כדי לעמוד יחדו במלחמה מוסרית ולפעמים חוקית נגד שאיפות שונות, בכונה או שלא בכונה, לגבי היהדות המסורתית. נעשה ברור, כי הסכנה הגדולה ביותר לחיים הדתיים מהוות מסבות ידועות, פעמים כלכליות ופעמים רוחניות, שאי אפשר להלחם בהן ביחידות, ואפילו לא בכל ארץ לחוד, אלא שיש צורך בכח מאוחד עם כל האמצעים ההסתדרותיים של הזמן הזה, כדי לקיים את הרצוי לכל יהודי דתי. כחה והשפעתה של ההסתדרות הציונית, שהספיקה להיות גורם פורה בחיי היהודים הרבה יותר מכפי ששערו ידידים ויריבים, ובעיני מתנגדי הציונות נראה הכח הציוני גדול שבעתים מכפי שהיה באמת — הביאו לידי כך, כי מבחינה מעשית, ובמקצת מתוך השקפה של התחרות, נתחבב הרעיון של

הסתדרות עולמית גדולה לטובת עניני היהדות החרדית. משום כך היתה הועידה הראשונה של „אגודת ישראל", שנתכנסה בקטוביץ, חביבה מאד. אפשר שחלק ידוע מן החבה והפרסום של הועידה בא גם מתוך זה, שמקומה היה קטוביץ, עיר בינונית, על הגבול בין אוסטריה וגרמניה בימים ההם, שקנתה לה שם על ידי האספה הראשונה של „חובבי ציון", שנתכנסה שם לפני שנים רבות. הרושם היה, כי כשם שהאספה הראשונה בקטוביץ הסתעפה והיתה לתנועה עולמית של הציוניות, גם אם עברו כמה גלגולים מקטוביץ עד באזל, כך עתידה גם „קטוביץ השניה" להיות אבן־פנה לדבר גדול ומקיף את העולם.

כרגיל במקרים כאלה, היתה קיימת בכמה חוגים ציוניים מעין חרדה של „התחרות". אם באמת תקום הסתדרות עולמית, גם אם לא תהיה אנטי־ציונית במישרין, הרי יש בכחה להחליש את ההסתדרות הציונית על ידי הערך של הקונגרסים והועידות שלה וכדומה. ביחוד היה מקום לרגשות כאלה, מפני שמצד „אגודת ישראל" נשמעו קולות, שהטעימו לא רק את הצדדים החיוביים של הסתדרות דתית, אלא גם, ופעמים ביתר תוקף, את התקוה, כי על ידי ההסתדרות החדשה יחדל „שלטון־היחיד" של ההסתדרות הציונית.

אולם הרגשות ששררו מבפנים, לא באו לידי גלוי ברבים. התיחסו אל האספה הבאה להיות בקטוביץ מתוך כבוד, אם גם בהתאפקות ידועה לחכות ולראות מה יהא שם.

בחוגי המזרחי היו רבים, שקדמו בברכה בכל לבם את המפעל הגדול של „אגודת ישראל" וקוו, כי אם לא תברא בועידה זו תכנית שלמה של עבודה לבנין ארץ ישראל ברוח הציונות הפוליטית, לא תברא שם גם רוח של התנגדות; ואם הענין של „ישוב ארץ ישראל" יצא מכלל פעולות ה„אגודה", וכל כחה של הועידה עם ההסתדרות החדשה שנבראה יהא מוקדש לחזוק הרוח של הדת והמסורת גם בחוץ לארץ גם בארץ ישראל — ללא עסק עם הפוליטיקה — יביא הדבר תועלת רבה לעם ישראל. ברבות הימים יגיע הדבר לידי הסכם בין שתי ההסתדרויות העולמיות: „אגודת ישראל" תעסוק רק בחזוק היהדות הדתית וההסתדרות הציונית תטפל ביהדות הלאומית, ובתוך עם ישראל ובפעולות היהודים בכל מקום תקום ההכרה הנכונה של יהדות דתית לאומית, שזו היא שאיפת המזרחי.

ולפיכך באו אל הועידה בקטוביץ הרבה מחברי מזרחי, שבלב שלם אמרו לעזור לחזוק ה„אגודה" כמו לעזור לציוניות.

הועידה של ה„אגודה" משכה את הלבבות גם על ידי זה, שבה השתתפו הרבה רבנים גדולים מרוסיה, ביחוד מפולין הרוסית. זוהר מיוחד הוסיף לאספה זו רבי חיים סולוביצ'יק, שבא אליה. צדקתו וחכמתו עמדו מחוץ לכל ספק, ואפילו אלה, שראו אותו כמתנגד לדעותיהם, הוקירו אותו עד מאד והיו בטוחים בישרותו הפוליטית וטהרת נפשו. לצערם, אלה ששמחו על זה, שרבי חיים לוקח חלק פעיל בעניני הכלל, וקוו כי בכשרונותיו הגדולים ובסמכותו הרבה תהיה לו השפעה עצומה על ההסתדרות החדשה שנבראה וממילא על כל החיים היהודיים, נחלו אכזבה מרה מיד עם בואם לקטוביץ. ניכר היה תיכף, כי בועידה, וכן בכל הועדות, ידם של החברים הגרמנים על העליונה, הם שהכינו את האספה וראו את עצמם כמנהיגים גם לעתיד. אפשר, שיהודי גרמניה, ביחוד בני פרנקפורט, לא נתכוונו להטיל מרות כל שהיא, הם רצו רק, כי הועידה תתנהל בדרכי אירופה. ערכו פתיחה רבת פאר — התאמצו עד כמה שאפשר לברוא את מצב־הרוח השורר בקונגרס ציוני — וכמובן, בדברים שבטקס צריכים יהודי גרמניה לתפוס את המקום הראשון, שכן הם מומחים, שהרי אי אפשר למסור את נאום הפתיחה הנהדרה או הנהלת הנשיאות לרב רוסי, יהיה גדול שבגדולים... אולם בלב היהודים הרוסיים, ובכלל אצל הרבנים והעסקנים ממזרח אירופה, עורר הדבר עגמימות. ביחוד על זה, שלא בעל־הבית אלא רב — הרב מפרנקפורט ד"ר ברויאר — נשא את הנאום הראשי ואמר להיות ראש המדברים באספה בכל פעולתה.

בזה ראו, כי בכונה או שלא בכונה יוצא, שהרב הגרמני בעל ההשכלה האירופאית תופס את המקום בראש ומאפיל על הגאון האמתי והמנהיג הרוחני, שהכל מודים בו. אישיותו ועמידתו של הד"ר ברויאר בכלל ובועידה ההיא בפרט לא היתה עלולה להגדיל את פרסומו ולחבבו. הוא חשב, שלא רק יחוס גדול יש לו, בהיותו חתנו של רבי שמשון רפאל הירש והרב של העדה הנפרדת בפרנקפורט, אלא שראה את עצמו כמופלג בתורה ומנהיג הדור, שני דברים שאחרים הטילו ספק בהם... נוסף לזה היה מראה, לצורך ושלא לצורך, את גדולתו

ותפארתו לעומת כל אדם, אפילו גדולים ממנו. כל זה הביא לידי כך, כי רבי חיים סולובייציק בכל ענוותו וצדקתו, לא מצא שם את המקום הראוי לו, ואלה שעמדו קרוב לו סבלו צער רב מזה. לבם דאב לא על כבודו של רבי חיים, שהיה גדול מאד מכדי שיפגעו בו, אלא על כבוד התורה בכלל, שלא בא לידי בטוי באספה כזו, שתכליתה היתה לחזק את היהדות הדתית, ועל ידי הנהגה כזו לא נעשה הדבר.

כמובן, שם בתוך האספה, השתתף רבי חיים סולובייציק בישיבות ובועדות השונות. החלק הגדול של האספה הקשיב לדבריו והחשיב את דעתו יותר מזו של המנהיגים הרשמיים, אבל בפרוזדורים, בין הקהל הגדול שהיה שם, היו מדברים על כך, כי כדי להבין מה טיבו של רבי חיים סולובייציק לא די לאדם להיות ירא שמים, אלא יש צורך במשהו שהיה, כנראה, חסר דוקא בעת ההיא אצל אותם האנשים, שהיו אחראים לועידה. זכות למה שאירע יש רק ללמד, כי בשנים ההן היה רב מאד ההבדל לא רק בלשון, אלא גם באופן־הדבור והנמוסים, בין היהודים הרוסים והיהודים הגרמנים. לעתים קרובות לא הבינו איש את רעהו, אפילו בשעה שהיה רצון להבין, ובזמן שאי אפשר להדבר לא רק במלים אלא גם בשפת הנפש עומדת ובאה התנכרות ידועה. בועידה היה איש אחד, שעליו היה לשמש מליץ בין החלק הרוסי של האספה והחלק הגרמני או ביתר דיוק: בין הפרנקפורטים מצד אחד ורבי חיים סולובייציק מצד שני, הוא ההיסטוריון הידוע רבי יצחק הלוי, שישב אז בגרמניה והיה מקורב מאד למנהיגי ה„אגודה" בפרנקפורט. הוא היה ידוע ברוסיה ומקורב ביחוד לרבי חיים סולובייציק משנים רבות, מזמן שישב בווילנה והיה נודע בשם אייזיק רבינוביץ. אותו רבי יצחק הלוי היה מסוגל באמת להיות המתווך בין הרבנים וגדולי התורה ממזרח אירופה ובין האורתודוכסיה החדשה של אירופה. אך האיש הזה היה מרוכז יותר מדי בעצמו ותמיד היתה לנגד עיניו גדולתו, עד שלא חשב על אחרים ולא בקש לספק רוחו של מי שהוא. אדם בעל טבע כזה עלול יותר לרחק מאשר לקרב.

מצב־רוח לא נוח יצר עם פתיחת הועידה הד"ר ברויאר הנזכר בנאומו הראשי, שבא אחרי נאום־הפתיחה הרשמי. על הד"ר ברויאר היה לברר בנאומו את נחיצותה של „אגודת ישראל" ולבסס את זכות קיומה. את הדבר הזה אפשר

היה לעשות בצורה קלה ובדרך עדינה, בלי לפגוע באדם ולגרום צער למי שהוא. אולם ד"ר ברויאר מצא מקום בנאומו לעשות חשבון עם הרגש הלאומי וגם עם רגשות יהודים אחרים, שלפי תפיסתו האפילו על הרעיון הדתי. עם זה הביא לראיה עובדה, שנגעה עמוק בלב כל יהודי, ביחוד בלב יהודי רוסיה, והוכיחה דוקא את ההפך ממה שאמר להוכיח. הוא הוכיח, כיצד אנשים, העומדים הרחק מן החיים היהודיים, יכולים עם כל כונותיהם הטובות לטעות בהבנתם ובפרושם של מאורעות ידועים. ד"ר ברויאר הזכיר בנאומו את **הפוגרום הקישינובי**, בזמן שמכל הערים והעיירות שלחו עזרה לנגועי הפרעות האומללים, והנואם שאל:

— הגה שלחו לחם לרעבים ובגדים לערומים ולא שלחו טליתות ותפילין ליהודים, שגם את זה שדדו מהם, מדוע? מפני שהרגש הדתי רופף ולא איכפת לאיש, אם יש טלית ותפלין או אין.

ה„ראיה" כשהיא לעצמה גרמה כאב רב לכל יהודי רוסי, שהיה בלבו ובנפשו עם היהודים בצרותיהם ומצא קצת נחמה בזרם הרחמים וההשתתפות בצער, שהקיף בעת ההיא את כל העם היהודי. הרגישו איך שמאורע היסטורי עגום כזה, שהביא להתעוררות עם, מנתחים ביד כהה ובסכין קהה וגוזרים לגזרים בלי שום תועלת. כי על ה„הגיון" שבכל ה„דוגמה" השיב תיכף אחד מן האספה:

— בבגדים ובלחם יש צורך לכל יהודי לחוד, לאיש או לאשה, לגדול או לקטן, ועל כן היה הכרח לשלוח הרבה עד כמה שאפשר, ואלו בטלית ותפילין אפשר בשעת הדחק להתפלל בזה אחרי זה ולצאת בטלית **אחת** ובזוג תפילין **אחד**.

אלה שרצו לראות את „אגודת ישראל" כתנועה דתית ומוסרית גדולה וחזקה, וביניהם הרבה מחברי ה„מזרחי", סבלו מאד מאד מן הועידה הגדולה הראשונה של ההסתדרות. הם ראו כיצד רעיון גדול יורד ונעשה חולין **לא מתוך** כונה רעה, אלא מחמת זה, שחלק גדול ממנהיגיו רחוקים ונכרים **למחשבות** היהודיות העמוקות ולרגשותיהם של המוני היהודים. היהודים הגרמנים, אפילו הטובים שבהם, לא תפסו את הדבר כמו היהודים הרוסים. הראשונים רגילים יותר לנמוסים חצוניים, בעוד אשר האחרונים מבקשים חמימות ולבביות. אלה

שרצו לכתחלה לראות בכשלונה של ה„אגודה" היו, כמובן, שמחים, שהועידה לא האפילה וגם לא עלתה למדרגה של הקונגרס הציוני. אבל מבחינה אנושית גורם הדבר צער לראות, איך שחומר טוב עם מטרה נעלה הולכים לאיבוד על ידי הכנות גרועות וידים עסקניות לא זריזות. מטרתה של „אגודת ישראל" עם יסודה היתה נעלה, האנשים שהשתתפו בועידת קטוביץ היו מסוגלים לפתוח פרק חדש בחיי ישראל. ולמרות זאת הביאה האספה יותר לידי פלוג מאשר לידי אחוד אפילו בחלקים הדתיים בתכלית של העם היהודי. גם רבי חיים סולוביציק אף הוא רחק לבו יותר ויותר מן התנועה של ה„אגודה", עד אשר בזמן האחרון ראו אותו כמתנגד לה, ובשנות המלחמה היתה התנגדותו לפעולות באי כח ה„אגודה" בפולין ניכרת במדה מריבה.

יב.

שני הפכים

הזמנים, שבהם היו „ישיבות" של „יושבים ועוסקים בתורה", תכלית בפני עצמה, התחילו משתנים ולא לטובה. כל דבר, כגופני כרוחני, של יחיד או של עם, כשבאים לבקש נמוק וטעם לקיומו, סימן לא טוב לו. אדם נורמלי אינו מחטט במהשבה, למה ולשם מה הוא חי. מי שמבקש סבה, מפני מה עליו לחיות, אינו נורמלי בשלימות. סימן לא טוב הוא לדורות של עם ישראל בימינו, שיש צורך תמיד לנמק, מ פ נ י מ ה עלינו לעלות לארץ־ישראל, מ פ נ י מ ה יש לנו צורך באמצעים להיות עומדים ברשות עצמנו. אילו היינו נורמלים, היינו בלי שום טעמים שואפים בכל כחנו לצאת מתוך הגולה, כמו שהיה לפנים בדורות הקודמים וכמו שהוא כיום אצל עמים נורמליים, שבהם הרצון להלחם לחיים מיוחדים לעצמם הוא טבעי ואינו זקוק לביסוסים ולהתנצלות.

כיוצא בזה גם בלמוד התורה. בדורות הקודמים היו לומדים, משום „שיהודי צריך ללמוד תורה". הלמוד לא היה זקוק „לטעמים צדדיים", שיבארו את הצורך ללמוד תורה ויגדילו את החשק ללמוד. ולפיכך היו „הישיבות" רק מקומות של תורה בלי עניני־לוי. תכליתה היחידה של ישיבה היתה לקנות שם תורה, מי פחות ומי יותר, הכל לפי הכשרונות ולפי המאמצים, אבל הקריטריון היחידי היה: „השקידה" מצד אחד וידיעת התורה מצד שני, מפני שענין אחר לא היה קיים בישיבה. בשנים שלאחר כן התחילו להנהיג גם בישיבות הגדולות עוד מין לימוד: בכמה „ישיבות" היה זה לימוד „המוסר" ו„בישיבות" אחרות — לימוד ההשכלה. מבחינה פסיכולוגית אין הבדל בדבר, אם זה היה מוסר, שעוסק

בעניני יראת שמים, או זו היתה השכלה לרוח הזמן. שני הדברים יחדו הוסיפו ענין חדש ב„ישיבה". לימוד התורה אינו עוד הדבר האחד והמיוחד. אמנם יש לו זכות הבכורה, אבל בכל זאת יש כאן עוד משהו, שמתחשבים עמו „בישיבה" המדוברת פחות או יותר. אבל אין זו רק סבה לעשות את למוד התורה פחות במעלה, אלא במדה מרובה תוצאה מזה, שבאו לבקש טעם, יסוד, מ פ נ י מ ה יש ללמוד תורה. אחדים חשבו ומצאו, כי לימוד התורה בצרוף התעמקות במוסר עושה את היהודי גדול במדות וביראת שמים; אחרים אמרו, כי הלומד תורה וקונה לו גם השכלה לרוח הזמן הרי הוא מוכשר יותר לחיות ולפעול כיהודי, כרב וכו'. הצד השוה שבהם, ששניהם בקשו להוסיף עוד לימוד, בדי להכשיר את לימוד התורה, לזקקו. אין פלא אפוא, כי הרבה אנשים גדולים, גאונים וראשי־ישיבה, נלחמו נגד לימוד המוסר ב„ישיבות" כמו נגד לימוד ההשכלה, משום שבשני הדברים יחדו ראו צמצום האידיאל של לימוד תורה לשמה בלי תוספת כל שהיא. שום איש מן המתנגדים ודאי לא היה לו כלום נגד העיון בספר מוסר, ורבים מהם לא התנגדו לכך, שילמדו לשונות והשכלה, אבל שיכניסו את הלמודים האלה כמקצוע, לו יהא גם מקצוע־טפל, את זה לא יכלו להניח.

המלחמה בשדה זה הועילה רק מעט. ה„ישיבות", שלומדים בהן ר ק תורה, הלכו ונתמעטו, ובכל ה„ישיבות", אפילו בגדולות, הנהיגו או את לימוד המוסר או השכלה, על כל פנים, נטעו עוד דבר נוסף ללמוד התורה. כמובן, היה הבדל ניכר מאד בין שני סוגי „הישיבות", שלומדים בהן מוסר או שלומדים שם השכלה. כדוגמא לשני הסוגים האלה יכלו לשמש בימים ההם הישיבה ב ס ל א ב ו ד ק ה מצד אחד ו„הישיבה" באודיסה מן הצד השני. כשם שבסלא־בודקה היה האידיאל של מוסר קיצוני, כך היתה באודיסה הקיצוניות השניה של השכלה ודעת. מי שבא לבקר במשך זמן קצר את שתי „הישיבות" נתברר לו, היכן ההבדל בין שני המוסדות, המכונים בעצם בשם אחד והמכוונים רשמית למטרה אחת, ובכל זאת הם נבדלים זה מזה הבדל רב, עד שאי אפשר להעמידם יחדו בשורה אחת. אבל בו בזמן נתברר גם זה, כי שני ההפכים יש להם צד שוה אחד, המבדיל את שניהם מאותו סוג של „ישיבה", כפי שהיתה בוולוזין בימים הטובים.

בסלאבודקה שררה אז הרוח של „הזקן", כפי שהיו מכנים את רבי נטע הירש פינקל, שהיה הרוח החיה וההתגשמות של הישיבה בסלאבודקה. אז לא שררה עוד רוח המחלוקת בעד מוסר ונגד מוסר, ולפיכך היה שורר בסלאבודקה רגש טוב ונוח של כנוס קבוצה של אנשים צעירים, בעלי רוח, בעלי כשרון, בעלי אידיאלים, שאינם מבקשים דבר להלחם בעדו או נגדו, אלא עוסקים בעבודת יצירה עליונה שיש בחיי האדם: לעשות את עצמם שלמים יותר וטובים יותר. גם האיש שעמד מן הצד יכל היה בלי שום פניה להעריך כראוי מה שראו עיניו ושמעו אזניו. רושם נעים מאד היה לו לאדם שנכנס לבית הישיבה בסלאבודקה. לעיניו מספר רב של אנשים מבוגרים, היושבים ומעיינים לא רק בספרים שלפניהם אלא גם בתוך נפשם. כל בן ישיבה בסלאבודקה, שהיה חדור רוח של מוסר, שם לפניו את „האני" שלו כמסכת שצריך לעיין בה ולהבינה, לבקש תקונים לה ולתרץ קושיות שונות מרגש אחד על רגש שני, מן המחשבה על המעשה, מן „האני" של אתמול על „האני" של היום... במדה מרובה בא הדבר לידי בטוי, בצורה מרוכזת יותר ובדרך מפורשת, אצל מנהל הישיבה רבי נטע הירש. המושג של מנהל בישיבה זו היה לא במובן הרגיל והידוע בכל שאר מוסדות התורה. רבי נטע הירש לא היה לאמתו של דבר המנהל של הישיבה, אולי למעלה מזה: המנהל של בני הישיבה. בהיותו בעל נפש עמוקה ורוח יפה, בעל חוש פסיכולוגי מפותח במדה רבה, והחשוב מכל — בהיותו מחונן בבינה, בישוב הדעת, בפשטות חצונית ובתקיפות פנימית, שלט מאד על הרוחות הצעירים של הבחורים, שהיו קרובים אליו. הוא היה משפיע על כל בחור לחוד בשיחה פרטית ובמתן עצה, בעזרה על ידי דבור מן הלב, מלה של עדוד, הרבה יותר מאשר השפיע על כולם יחד בנאומיו. בנאומים אלו, או כפי שהיו קוראים להם „אמירת מוסר", לא היה דבר מפתיע. פעמים שהשמיע רעיון נאה, פעמים שהבריק מאמר חכמים, אבל בדרך כלל לא במקצוע זה רב היה כחו. הוא לא נמנה על „הראשונים" בשיטת המוסר ולא היה בין „אבות" השיטה הזאת. אבל מה שנוגע לכח של מחנך, שהוא העיקר בבית אולפנא, היה הוא גדול מרבותיו ומאלה שקדמו לו. הוא ידע גם את הסוד, כי ההשפעה החזקה ביותר יש לו לאדם בזמן שאינו בא להשפיע במישרין, והחנוך המעולה הוא זה, כשיוצרים את

הרושם, כי אין מחנכים את הילד או את התלמיד אלא נעשים חבר לו. ולפיכך היה הוא, רבי נטע הירש, חבר לתלמידיו. הוא לא רק שהטיף להם מוסר, אלא שידע את ששונם ויגונם, היה עוזר למצוא שדוך הוגן, היה משיא עצה טובה לבחור דחוק בעניני שחרור מעבודת הצבא והיה מסייע לתלמיד צעיר שבא לפניו עם ספקותיו בנוגע לעתידו בחיים. כל זה היה חלק מן ה„מוסר" אצל רבי נטע הירש, ובכח השפעתו חנך מאות תלמידי חכמים ויהודים בני תורה, חנוך שרשומו ניכר עוד עד היום בכמה ערים וארצות. בדעתו גם את זה, שמחנך מחויב לדעת, כי לא כל התלמידים שוים בכשרונם לקלוט תורה ידועה, בחר לו את אלה, שמטבעם עמדו קרובים להיות מושפעים על ידו, ועמהם היה מרבה שיחה, להם הקדיש זמן ותשומת־לב מרובה, וכך יצר חלק מבני הישיבה לא רק תלמידים לו, אלא גם „חסידים", שעמדו במאה אחוזים תחת השפעתו ורעיונותיו נעשו קו בחייהם הפרטיים ובפעולותיהם הצבוריות. אבל כל בני הישיבה בסלאבודקה קבלו השפעה ממנו, מן „הזקן", והמרכז של הישיבה היה, אם טוב הדבר או רע, לא ראש־הישיבה אלא ה„מנהל". ואם בחור מופלג בתורה קנה לו שם, הנה לא פחות מזה, ולפעמים גם יותר, גדל פרסומם של הבחורים, שהעמיקו בתורת המוסר ועמדו קרוב אל „הזקן" והם בעצמם כבר היתה להם השפעה על הצעירים מהם. לימוד התורה ו„ידיעת התורה" לא היו הקריטריון היחידי בסלאבודקה, כדרך שהיה ב„ישיבות" לפנים. ב צ ד התורה, במובנה של הלמדנים, ופעמים ל מ ע ל ה מן התורה, עמד ה„מוסר".

מטיב אחר לגמרי, אבל בבחינות ידועות קיצונית, היתה „הישיבה" באודיסה. זו היתה הישיבה המודרנית הראשונה, שנשאה אופי של השכלה, במובן הטוב של מלה זו, לא רק בחצוניות אלא גם בפנימיות. היו לומדים השכלה כללית וגם חכמת ישראל לא באופן שטחי אלא בדרך יסודית.

על מתנה המורים נמנו סופרים מפורסמים, משוררים, אנשים בעלי שם מפואר במקצועם. כונת המיסדים והתומכים של המוסד, כגון ש מ ו א ל ב ר ב ש ו ח י י ם א ט י נ ג ר, שני בעלי בתים חשובים באודיסה, ואחרים עמהם, לא היתה לעשות את המוסד מעבר למשהו מסוג אחר, כדרך שהיה לפני שנים רבות בנוגע ל„בתי מדרש לרבנים" בווילנה ובז'יטומיר, שקנו להם שם עגום, אלא

שרצו באמת לברוא „ישיבה" לרוח הזמן. אם העיר אודיסה, שהיתה אחת הערים החפשיות ברוסיה, לא חופש של בעלי השכלה, כמו מוסקבה, למשל, אלא חופש במובן ההמוני, היתה המקום המתאים ל„ישיבה", אפילו בעלת אופי מודרני — זו היא שאלה בפני עצמה. גם המקרה, שראש־הישיבה הראשון, ודאי גם אחד מן המיסדים בלב שלם, רצה לברוא דרך חדשה בלמוד — דבר שגדולי הגדולים וגאונים אמתים גם הם לא היה בכחם לעשות בנקל — וב„שעוריו" עסק בהשוואות של דיני התלמוד עם חוקים ומושגים של עמים אחרים הרבה יותר מאשר בחקירה והתעמקות בתלמוד ומפרשיו, אף הוא לא היה מסוגל להקנות לבית אולפנא זה תוכן של „ישיבה". אבל מה שהיה חסר שם בעיקר — הוא הריכוז, שיש צורך בו בכל בית אולפנא, ומה גם בזמן שמכוונים לא רק ללמד אלא גם לחנך.

המטרה העיקרית של „ישיבה" מודרנית — אם בכלל נכון הוא צרוף שתי המלים והמושגים הללו — הרי אי אפשר שיהיה רק זה, שביום אחד או בשבוע אחד ילמדו למודים שונים. הדבר אפשר שיהא נכון או לא נכון מבחינה פדגוגית, אבל אין זה בורא חדשה בלבו ובנפשו של האדם. אם רוצים לברוא מושג של למדן משכיל, הרי צריך להשפיע מבחינה רוחנית, אידיאולוגית, על הרצונות והנטיות של התלמידים, שהתורה וההשכלה יתמזגו אצלם ויהיו לאחדים. לכך צריך לא רק שיהיו „שעורים" טובים ומורים טובים להשכלה, אלא שימצא גם מחנך, שיהיה רוח החיה באידיאל שאומרים ליצור. זה היה חסר לגמרי באודיסה. ולפיכך לא ברא המוסד הזה כלום גם בימי קיומו. בכמה מקצועות היו מורים טובים, היו גם כמה תלמידים בעלי נפש ובעלי שאיפות, היה גם רצון טוב, אבל העיקר היה חסר, לא היה מרכז, שיוכל לפעול ולברוא אופי שיסמל את המוסד. בסלאבודקה של הדור הישן היה האיש, שהבין בחושו הטבעי כיצד לחנך דור, ועל כן הקים תלמידים גדולים וקטנים, שורה של אנשים ומנהיגים, שחותם סלאבודקה היה טבוע בחייהם ובפעולתם. אולם באודיסה של הדור החדש לא היה האיש ההוא והיו לומדים שם לפי הנוסח הישן. היינו שכל רב וכל מורה היה עושה את שלו כיד ה' הטובה או הרעה עליו, אבל תלמידים, במובן של שיטה, לא הקים איש, ולפיכך אולי יש אי־במקום אנשים מסוימים, שהושפעו

פחות או יותר על ידי מורה זה או זה, אבל חותם „הישיבה" של אודיסה, כמוסד לתורה, לא נשאר.

ההפכים של ישיבת סלאבודקה וישיבת אודיסה הם גדולים מאד. בדבר אחד כאילו היה ביניהן צד שוה: שתיהן הוסיפו ללמוד התורה עוד משהו. הראשונה — מוסר, השניה — השכלה. אבל השיטה של מוסר, כפי שהיתה בסלאבודקה, יצרה סינתיזה של בעלי־תורה ובעלי־מוסר, ושיטת ההשכלה אולי יצרה משכילים, ומי יודע אולי גם בני תורה אחדים, אבל למדנים־משכילים לא יצאו משם.

יג.

דרך גליציה

אף על פי שרוסיה וגליציה גבלו בפולין הרוסית, בכל זאת ידעו מעט מאד בארץ אחת מה שנעשה בארץ השניה. שמוע שמעו על החיים שם בכלל, בקוים רחבים, אבל פרטים מדויקים על מראה החיים היהודיים לא ידעו בברור. ההבדל היה עצום מאד בין ארץ אחת לחברתה כמעט בכל חלק של החיים הרוחניים והתרבותיים, ומי שבא אפילו מוארשה או לודז לקראקוי או לבוב, למרות מה שכל הערים האלה היה להן טעם אחד, הרי זה היה כאילו בא לעולם חדש לגמרי. גם המלבושים בלבד אמרו הרבה מאד. בעוד אשר בפולין הרוסית היו גם חסידים, או יהודי פולין מילידי המקום שהיו לובשים „מלבושי יהודים כשרים", כפי שכנו אותם אז, מתאמצים פחות או יותר להתהלך לרוח הזמן אפילו בקפוטות הארוכות מאד עם הכובעים הרחבים, הכל היה נאה, נקי ואצילי, הנה בגליציה, גם בכרכים הגדולים, היה מחזה רגיל לראות בחורים וזקנים לבושים בחוסר טעם, בלי רגש נוי כל שהוא. על אדם שבא מרוסיה או מגרמניה עשה הדבר רושם מדאיב, כשמצא בתחנות הרכבת של גליציה בחורים או נערים יהודיים, בעלי זקן ופאות פרועים מאד, שהיו יכולים להיות לנוי יהודי מקורי והיו לצחוק; וחוץ מזה היו בגדיהם לא נקיים ולא מסודרים. הרושם היה של דלות חמרית ובמקצת גם רוחנית. דוקא יהודי תלמיד חכם יכול למצוא ראיות, כי נקיון הגוף והבגדים אינו סתירה אלא סימן לחסידות, אבל שם בגליציה נראה היה, כאילו התאמצו לעלות זה על זה ברשלנות ובחוסר־נימוס בהליכות ובמלבושים. הרושם היה קשה עוד יותר בזמן שאדם נסע מהלך רב בפנים

גליציה והקרונות של הרכבת היו מלאים יהודים, גם הקונדוקטור היה יהודי. מצד אחד היה הדבר הפתעה נעימה, כי ברוסיה וגם בגרמניה אי אפשר היה לראות יהודי בפקידות הממשלה, אפילו ב„משרה" כגון נושא־מכתבים או קונדוקטור. וכשראו יהודי „מושל" ברכבת בתור קונדוקטור והוא מדבר יהודית פשוטה ועסיסית נוסח גליציה, הרי זו היתה תגלית נעימה. עם זה כשהקרון מלא כולו יהודים, וחלק גדול מהם נוסע אל אדמו"ר או מאת אדמו"ר, וגם הקונדוקטור הוא „משלנו", כיצד אין מתפללים „בצבור"? כשמגיע זמן תפלה, קושרים יהודים אבנטיהם, נוטלים ידיהם, אומרים „קטורת" ועומדים להתפלל מנחה. הש"ץ אומר „קדושה בקול רם", הרי זה מין תשלום ל„תפלה קצרה", כדין מתפלל בדרך. כל הענין הוא חזיון חדש, שאפשר לראותו רק בדרך מקראקוי ללבוב או מלבוב לצרנוביץ. מי שנסע מקניגסברג לברלין או גם מווילנה לווארשה לא ראה זאת. אבל מן הצד השני דאב הלב למראה הקרון, ולא אחד אלא רבים, המיושב יהודים, שמלבושם ורשלנותם העידו על העניות לא החמרית בלבד. שלא מדעת עלה הרהור: בזמן שבארץ־ישראל תסע רכבת מלאה יהודים, וכמובן גם הקונדוקטור יהיה יהודי, ודאי יראו הנוסעים את עצמם בביתם, וגם יתפללו מנחה בצבור, אבל בכל זאת יהיה המראה אחר לגמרי...

עניותה של היהדות הגליצאית היתה מורגשת בכל רחוב ובכל מלון של יהודים, כמובן, ובמסעדה. כל מיני „עסקים" הוצעו שם: יהודים זקנים עם ספרים ו„לוחות", יהודים בינונים עם שטרי־גורל וגרבים ושרוכי־נעלים ועוד „סחורות" כאלה, ילדים קטנים עם עתונים, סיגרות וגפרורים וכדומה. מלבד זאת יהודים ויהודיות סתם, שהיו מבקשים נדבה. כאב הלב למראה המצב, שבו שרוי ישוב יהודי חשוב, ודוקא יהודים אלו שיושבים במדינה חפשית, כמו שהיתה גליציה, כחלק מאוסטריה, לפני המלחמה במלכותו של „קיר"ה".

בימים קדמונים אמרו, שגם הנשים הנאות — „עניות מגוולתן", והכלל הזה היה קיים גם בדורות הבאים. היום האחד בשבוע, שבו לא נראתה הדלות וזיום של יהודי גליציה לא הועם, היה יום השבת. המראה ההדור עד כמה שאפשר היה לראות בגלות, בגלות המרה, היה ליל שבת בקראקוי. רחוב אחר רחוב, בית

אחר בית, היה מואר בנרות של שבת, ולא רק שנים בכל בית כי אם הרבה יותר. יהודים הלכו לבית־הכנסת ומבית־הכנסת מחנות מחנות, כולם רחוצים למשעי, זה עתה שבו מבית־המרחץ ועלו מן המקוה, צוארוני הכתנות לבנים וצחים, הפאות והזקן מסורקים הדר וחלק ומלא חן, ומלבושי המשי נוצצים או מחדוש או מיושן, אבל נדמה, כי כל מלבוש וכל אבנט נושא עמו נשמה של שבת, וגם החורים, הנראים מתוך „המעילים" המעוכים והמשומשים, נדמה שהם חלק מן הבגד וכך צריך להיות...

השלוה, יש רצון לומר: הקדושה, שהיתה נסוכה על כל פנים של יהודי שם אותה שעה, השכיחה את הרהורי התוגה שעלו בלב ממה שראה והרגיש האדם בימות החול, אפילו בזמן שידע, כי הדברים ישובו להיות כשהיו, אחרי אשר יעבור יום שבת קודש, ו„בני המלכים" הלבושים בגדי משי יהפכו שוב להמון יהודים מעונים ובני אדם עמוסי־דאגות — אבל לפי שעה שורר יום השבת בכל זהרו על פני הרחוב ובתוך הנפש פנימה.

ומי שנזדמן לו לשאת נאום, או ביתר פשטות: לדרוש „דרשה" ביום השבת לפני תפלת מנחה בבית הכנסת בקראקוי, היה בלבו רגש אחר לגמרי מאשר בכל מקום. ידוע ידע, כי יש לו עסק עם יהודים תלמידי חכמים, יהודים יראי שמים, שבאזניהם אי אפשר להשמיע הרבה חדשות על גודל המצוה של „ישוב ארץ ישראל", וגם עם יהודים עמוסי צרות, שאין צורך להרבות עמהם דברים על „יציאה מן הגלות"; אף הרגיש הנואם, כי אף אם המקום הרחב, שבו הוא נושא נאומו, מלא מפה לפה, שורר בכל זאת באויר הלך־רוח לא־נוח למלה ולמושג ציוניות, והמזרחי אינו מפורסם עוד במדה מספיקה, ואלה היודעים עליו אין בכחם עוד לעמוד בפני ההתנגדות של בני־סמך ידועים, שמתנגדים הם בכלל... ובעמוד הנואם בבית הכנסת ובדרשו לפני קהל של אלפים ובהרגישו את כובד האחריות לבל יכשל וימעט את חשיבותה של התחיה הציונית בפירושו של המזרחי ובו בזמן לקיים בכל הגודל המקובל את האמונה והאמון לבני־הסמך שמכירים ומודים בהם, המשמשים מורי דרך ומנהיגים בל־יטעו, — גברה האחריות עוד יותר, כאשר נכנס ובא רבי אהרן מארקוס.

רבי אהרן מארקוס הוא פרק בפני עצמו. חבל שאיש לא טרח לתת

תולדותיו של אדם רב ענין יהודי גדול זה עם הויותיו הרוחניות ורעיונותיו. בהיות מוצאו מהאמבורג אשר בגרמניה, קבל ד"ר מארקוס את החנוך היהודי הרגיל ולמד גם מדעים כלליים. בימי בגרותו הרבה ללמוד פלוסופיה ומתוך השקפה פלוסופית בא לידי יהדות דתית אדוקה ונעשה חסיד שלם. החסידות לא נשארה אצלו רק רעיון מפשט, אלא הוא שנה דרך חייו, גם את מלבושיו, התחיל גוסע לאדמ"ור והיה לחסיד ככל החסידים. הוא עזב את גרמניה ובא להשתקע בקראקוי. כתב ספרים אחדים בגרמנית בעלי תוכן פלוסופי, ביחוד היה נוטה ל ה א ר ט מ א ן, ובספריו היה מבסס לעתים קרובות את השקפת־העולם של החסידים מבחינה פלוסופית. הוא השתתף בקונגרס הציוני הראשון בבאזל, ובתמונה המפורסמה של הצירים אז יש גם תמונתו ולראשו כפה של חסיד. כפי הנראה, לא היתה הציוניות המודרנית לפי רוחו ושוב לא ראו אותו בקונגרסים ושמעו עליו רק מעט. יש רק מאמר מאת א ח ד־ה ע ם, שבו הוא מתוכח עמו, עם מארקוס, כשהלה אמר ליסד מושבה בארץ ישראל, בסיועו של האדמ"ור מצ'ורטקוב, על יסודות דתיים מסוימים. אלה שידעו את מארקוס אמרו עליו, שנעשה אנטי־ציוני ועבר באופן רשמי אל ה„אגודה".

אין פלא אפוא, כי בעמוד איש על הבימה של בית־הכנסת בקראקוי לפני קהל של אלפים ובראותו את מארקוס בין הבאים לשמוע, לא נוח ללבו ביותר, שיהיה לפניו יריב מסוג זה, ואולי יבוא גם להתוכח, ולא דבר קל הוא להשיב לו. חרדת הלב עוד גדלה, כשתיכף לאחר הנאום עולה מארקוס ופותח בנאום. בכלל אין זה חזיון רגיל, שאחרי נאום או דרשה בבית־הכנסת בשבת בצהרים יעלה מי שהוא לנאום אחרי הנואם הרשמי, בין שמסכימים לדבריו בין שלא מסכימים. אבל אם מארקוס עולה לשאת נאום, ודאי שיש כונה בדבר, ומי יודע כונה זו מהי? לא עברה שעה מרובה והכונה נתבררה: ס י ו ע לכל מה שנאמר קודם. הד"ר מארקוס פתח נאומו בפסוק: „עורי צפון ובואי תימן" ובעמקות רבה בסס את חובת העבודה לבנין ארץ־ישראל והזכיר כמה מקומות מדברי הנואם הקודם מתוך הסכמה גמורה. אז ראו, כי אדם גדול ויהודי כשר מעמיד את אמתות הרעיון למעלה מחבתו או אי־חבתו להסתדרות זו או זו.

בהיות אדם בגליציה ובעברו כמה ערים ועירות נזדמן לו לשמוע ולראות

דברים מופלאים, ביחוד מזה שהתוך שונה מן הבר, והדבר הזה הוא תמיד ענין העושה רושם קשה. בעברי את העירה זלוטשוב, שהיתה מן הערים הנאות בגליציה במה שנוגע להתפתחות רוחנית בתורה ובהשכלה, אחרי שיחה ארוכה עם הנוער, בקשו שני אברכים להכנס עמהם, אחד אחד, בשיחה חשאית. המענין ביותר היה בזה, כי שני הצעירים דברו בענין אחד, אך בכוונים הפוכים. אחד משני הצעירים, לבוש אירופאית, בעל זקן גזוז, שאל: אם מותר לו להספח על המזרחי, בזמן שהוא, כעורך דין, יושב במשרדו בגלוי ראש, מתפלל הוא בכל יום וזהיר במצוות, אך לבית־המדרש אינו הולך בכל יום זכר. והצעיר השני, לבוש ארוכות, בעל פאות ארוכות למדי, גלה את הסוד, כי בלבו רחוק הוא מיראת שמים, אמנם מתפלל הוא בכל יום, כמובן, בבית־המדרש וגם לומד שם, אך אין הוא עושה זאת אלא משום שאין לו מה לעשות, ולנתק את הקשרים עם הוריו וללכת בדרך אחרת, כאשר עם לבו, אין הוא יכול ואין הוא רוצה, ובכן הוא שואל, אם מקומו במזרחי או לא?

כמובן, קבל הראשון, „בן הדור הזה", תשובה חיובית, שיספח על המזרחי. אם איני טועה, היה האיש הזה זמן מה אחד ממנהיגי מזרחי בפולין; והשני, „החסיד", שמע עצה, כי אינו רשאי ואינו צריך להמנות על המזרחי. אבל שתי „השאלות" היה להן אופי אנושי עמוק, שהראה עד כמה רע הדבר, כשבני אדם אינם חפשים לחיות כרצונם אלא מוכרחים הם תמיד לעשות כפי שהתנאים החצוניים מחייבים אותם.

אבל המקרה הזה אינו רק בשדרות הנמוכות. בשיחה ארוכה עם אחד מן האדמור"ים הגדולים בגליציה, וגם אחד מן החכמים ביניהם, אמר אלי: — טועה כבודו בחשבו, ש„רבי" מנהל את החסידים, לעתים קרובות מנהלים החסידים את ה„רבי"...

ובזה היה הצד של הצל בחיים הרוחניים של גליציה. כי לולא זאת אפשר היה לשבוע שם רוב נחת־רוח. בזמן שברוסיה לא היו עוד לחיים הדתיים הזיו והחוסן של ימים מקדם, עוד היתה בגליציה חזקה ההתלהבות הדתית. בהיותי פעם בעיירה קטנה של גליציה — טארנובזשג שמה — דרך מקרה, בלי לנאום שם, ואיש בעיירה לא ידע, כי אדם זר כאן, ולפיכך אפשר היה להתבונן אל החיים

כמו שהם, בלי הכנות, הפליא מאד המראה, כי ביום חול, בזמן תפלת מנחה ומעריב, בא קהל רב, שכמוהו רואים במקומות אחרים רק בליל „כל נדרי". כל העיר היתה בבית־הכנסת. ואותו הדבר מצאו גם בכל עיר, שבתי־המדרש, בתי־התפלה, „שטיבלאך" של חסידים היו מלאים בחורים וזקנים יושבים ועוסקים בתורה.

אבל הרעיון היה מנקר לעתים קרובות במח: האם לומדים כל אלה מתוך רצון או מתוך הכרח? אפשר שבהרבה מקרים יש כאן בחינה של „מתוך שלא לשמה בא לשמה", אבל לעתים קרובות יש גם החשש של „שנה ופירש" וגם „פקר טפי"... ברוסיה, גם בפולין הרוסית, לא היה החשש של „צביעות" רוחנית. לא היתה כפיה מן הצד האחד ולא היה הרצון מן הצד השני לגרום נחת־רוח למי שהוא, מה שאין כן בגליציה בימים ההם. בזה יש גם רעה גם טובה.

חיי כרך במדה מרובה מאשר בכל מקום באותה המדינה היו מורגשים בלבוב. לא רק רבנים חשובים היו שם, ובראשם רבי ליב ברוידה, וגם בעלי־בתים למדנים ומשכילים במספר רב יותר מאשר במקומות אחרים, אלא גם אישים ידועים, שבשנים מקדם „יצרו היסטוריה". המופלא שבהם היה ד"ר ב.י.ר. איש זקן, שלפני עשרות שנים יסד חברות לישוב א"י ולשם מטרות תרבותיות בגליציה. כשנפגשים עם אדם, הנמנה על העבר ובהוה אין פעולתו ניכרת, הרי זה כמו שרואים מוזיאון חי, שיש בו נוי רב, אך אין לו עוד ערך מעשי...

יד.

יאסי ובודאפשט

שני הכרכים הגדולים יאסי ברומניה ובודאפשט באונגריה היו חשובים גם מבחינה יהודית. לא רק שהיו שם קהלות יהודיות גדולות, אלא שהיו גם מכריעים בעניני היהודים בארצות שלהם. בודאפשט היא עיר הבירה ולפיכך מלאה תפקיד גדול ביהדות של אונגריה, אם גם פרשבורג, שהיתה שייכת אז גם היא לאונגריה, היתה מבחינה היסטורית וגם מבחינת בני תורה שבתוכה, חשיבותה מרובה יותר, ויאסי, אף על פי שלא היא בירת רומניה, וערים אחרות ברומניה היו להן למדנים ומשכילים, רבנים ורביים, גדולים וחשובים יותר, בכל זאת, על פי מספר יהודיה הרב, היתה מכריעה ביהדות הרומינית.

על פי חצוניותה עשתה יאסי רושם לא שונה מזה של אחת הערים בגליציה, אך לאחר שהתבוננו מקרוב הכירו את ההבדל בין גליציה ורומניה בנוגע לחיים יהודיים. בגליציה היתה ידיעת התורה חזיון רגיל אם כי מבחינה של דרך הלמוד בליטא ובישיבות ליטא, אפשר היה לדון על תורת גליציה לא לטובה, כשם שבימים ההם היו בחוגי הסופרים העברים ברוסיה מתיחסים יחס שלילי במקצת אל ההשכלה והספרות של גליציה. אבל מי שדן בלי פניות מוכרח היה להודות, כי בין היהודים בגליציה בעת ההיא היה הרבה מאד מן התרבות היהודית בכל מקצוע ומקצוע. ברומניה היו חסרים כל זאת. היהודים ברומניה, עד כמה שאפשר היה לראות פניהם ולשמוע דבריהם ביאסי, היו לבביים מאד ונעימים בחמימות כשפונים אליהם. גם היתה להם התענינות רבה בבנין ארץ ישראל, אולי במדה מרובה מאשר בכמה ארצות אחרות. במקצת יש לבאר את הדבר בזה, שמבחינה

גיאוגרפית קרובה רומניה לארץ־ישראל ונסיעה מארץ אחת לשניה נמשכת זמן קצר. אם נביא בחשבון את העבודה המעשית במקצוע ההתישבות בא"י, עוד לפני הכרזת באלפור, ודאי שהיהדות הרומינית תתפוס מקום חשוב, אבל תורה והשכלה אל תבקשו בה. ולא רק מה שנוגע לתורה, אלא אפילו התפלה שם לא עשתה את הרושם הראוי כמו שראו בארצות אחרות. חסרה היתה את ההתלהבות הגליצאית ואת הדבקות הליטאית, ולא כל שכן את הסדור האשכנזי. הרושם היה, שאפילו בשבת באים להתפלל רק כדי לצאת ידי חובת תפלה. כשמגיעים „לקדושה" של מוסף, כבר חולצים את הטלית ובשעת אמירת „עלינו" יש בבית התפלה „מנין" בצמצום...

גם החסידים ברומניה, ואפילו האדמו"רים, לא עמדו במעלה עליונה כאותם שבגליציה. מופלא הדבר להודות, עד כמה גבולות של ארצות, שאינם בעצם אלא ציונים חצוניים, יוצרים בו בזמן הבדל פנימי ברוח ובתרבות.

אבל כדרך העולם במקרים, שהכלל עומד על שטחיות מסוימה, מתפרצים יחידים מועטים שהם בני עליה. החוק הזה קיים גם בחיים הכלכליים וגם בחיים הרוחניים; פעמים שבארצות עניות צצים ועולים עשירים גדולים, ובעלי־מוח גדולים, יוצאים לפעמים מתוך סביבה פשוטה מאד. אחד האישים החשובים ביותר, היסטורי כמעט, היה אז ביאסי הזקן ד"ר ל י פ ה. הוא היה ידוע בשם „הסבא" לא רק בסביבתו ובעירו, אלא גם בכל העולם הציוני, משום שבפתיחת הקונגרס הציוני הראשון בבאזל, קודם שבחרו בנשיאות, פתח את הישיבה ז ק ן החברים שהיה שם, והכבוד הזה עלה בחלקו של אותו הד"ר ליפה מיאסי. כאשר נזדמן לי להפגש עמו מקץ כמה שנים, הזקין האיש מאד, אבל עוד חזקה מאד התענינותו בציוניות ובכל הנוגע לארץ־ישראל. חולשתו היתה רק בזה, שהתאמץ לדבר סרה בד"ר הרצל. בהיות האיש זקן מאד, ועל ידי כך כרגיל, לא היו חולקים על דבריו, וכל אדם ראה חובה לעצמו לשמוע ולנענע בראשו לכל מה שאמר, הרי מצא בכח דמיונו אישור לדבריו, וכך נוצר מעגל־הקסם: כל מה שהרבה לדבר סרה בהרצל, הרבה להאמין בדברים אלו, וכל מה שהאמין יותר ו„נוכח" יותר, היה מרבה לדבר... לא רק בדברים שבעל־פה אלא גם בדברים שבכתב יצא נגד הרצל, וכמעט ספרות שלמה נוצרה, עוד בחיי הרצל,

מן הכתבים שהדפיס והפיץ הד"ר ליפה נגדו. התוכן של ההתנגדות היה מועט מאד, או אולי לא כלום, מלבד מה שהוא, ד"ר ליפה, „יגע ומצא", כי הד"ר הרצל אינו יודע הרבה מן היהדות. אבל עורר פלא הנמוק, כיצד הגיע אדם חשוב ויהודי טוב, ועם זה אישיות רבת תבונה והשכלה, כד"ר ליפה, לידי מצב־נפש כזה, שתפקידו בחיים נעשה כמעט לנבל ולהעליב את הרצל בחייו וגם אחרי מותו. לא היה יסוד אחר לכך מלבד זה, שליפה מצא, כי אין חולקים לו כבוד במדה מספיקה וחשב, כי הרצל אשם בכך, שהוא אינו תופס את המקום הראוי לו בתנועה הציונית.

אם הדבר, שלא חלקו לו די כבוד, נכון או לא, ואם מי שהוא היה „אשם" בזה או לא — לקח אחד ודאי שאפשר היה לקבל מעובדה זו, לאחר שיחות ארוכות עם ד"ר ליפה, כי מה שאמרו חכמים „כל הרודף אחרי הכבוד, הכבוד בורח ממנו" אינו רק דבר שבמוסר ובמדות, אלא טבוע יותר בתוך הנפש החולנית של הרודף אחרי הכבוד, כי כל מה שהוא מקבל יותר, סובר הוא, כי הכבוד עדיין רחוק ממנו...

בין רומניה לאונגריה — הארצות האלה כמו שהיו לפני מלחמת. העולם — שוב היה הבדל גדול. לא רק על ידי הגבול הממשי, אלא גם על ידי הפרצוף הרוחני. לאמתו של דבר, היתה אונגריה, כפי שנראתה אז בבודאפשט, לא רק שונה מארץ זו או זו, אלא שהיא היתה כמין עולם בפני עצמו. עם זה הורגש שם ביתר תוקף הפתגם: „כשם שנוהגים הגוים נוהגים גם היהודים". אונגריה, או ביתר דיוק: עיר הבירה שלה בודאפשט, יפה היא מאד כשהיא לעצמה, המקומות מסביב לבודאפשט והעיר עצמה משני עברי הנהר הם מן הנאים ביותר שיש לראות באירופה התיכונית. על כל צעד ושעל ניכרת התרבות החדישה, ומלבד זאת אפשר היה להכיר את המצב הכלכלי הטוב, ואף על פי כן משנכנס אדם לבודאפשט ראה את עצמו כמנותק מן העולם הגדול. הלשון — האונגרית — שהיא יפה מאד, לפי דברי יודעי דבר, ויש בה ספרות ועתונות חשובה, היא שונה לגמרי מכל שאר הלשונות האירופאיות. אין לה מן היסודות של הלשונות הרומניות והסלביות, כמו כל לשון אירופאית, ולפיכך אין בה אף מלה אחת שתהא ידועה לאיש נכרי הבא לשם. אבל חשובה הרבה יותר העובדה, ששם בבודאפשט, ובודאי בכל אונגריה, התעניינו רק מעט בכל מה שקרה בעולם הגדול. נדמה הדבר, כאילו כל

אונגריה אומרת: „אשריני, יש לי מכל טוב, אוכלת אני לחם ובשר מן המובחר ושותה יינות מן החריפים, והכל יש לי משלי, מה לי ולעולם?" כיוצא בזה, בדיוק גמור, היה גם בחיי היהודים. כשהם לעצמם היו היהדות והצבור היהודי באונגריה מבחינות רבות, יפים להפליא. המצב הכלכלי מזהיר, יהודים מסוגים שונים תפסו מקום חשוב בחברה, במקצת גם בעולם הפוליטי; בחורים וזקנים, לפחות כפי שנראה הדבר בבודאפשט, בני תרבות חדשה ועם זה גם, רבים מהם, יראי שמים בכל החומרות. המצב הרוחני, מה שנוגע ליהודים הדתיים שם, שהם היו רוב מנין ואולי גם רוב בנין, לא היה יכול להיות טוב יותר. היו מרבים בלמוד תורה, היו שם הרבה ישיבות, וכמה גאונים מפוארים שמשו ראשי ישיבות וגם רבנים חשובים. ה„בחור", כפי שהיו מכנים שם את תלמיד הישיבה, היה מפותח בערך, גם החנוך דתי בתכלית ועם זה לא זר לעולם. הדבר האחד הרע שמצאו ביהדות האונגרית, הפירוד והפלוג לשלשה חלקים: אורתודוכסים, ניאולוגים וסטאטוס־קבו, אף הוא היה בו צד טוב.

כל חלק בפני עצמו היה מאורגן יפה. ומי שיודע עד כמה אנו זקוקים בכל מקום לכח סדרני חזק וכמה אנו חסרים אותו, התענג לראות, כמה תקיף היה הכח המאורגן, ביחוד אצל היהודים האורתודוכסים, שכרגיל הם החלק הקשה ביותר, שניתן להיות מאורגן ומונהג בסדר. אם גם היה לבעל דין לטעון כנגד הרבה דברים שנעשו או שלא נעשו ב„משרד" — בכל זאת תענוג היה לשמוע יהודים חרדים ורבנים מדברים על „הנשיא שלנו", שפירושו נשיא העדה הארתודוכסית שם בארץ, ובשעה שאמר הנשיא דבר בעניני הקהל הן שלו היה הן, ולאו שלו היה לאו.

כל זה כשהוא לעצמו טוב ויפה.אבל החסרון הגדול שהיה ביהדות האונגרית הרי זו ההתבדלות מכלל ישראל. כשם שבאונגריה בכלל היו רואים את עצמם כיושבים באי הרחק מאירופה הכללית עם בעיותיה, כך גם בין היהודים באונגריה הרגישו, עד כמה הרחיקו לכת מיהודים ומכל העניינים היהודיים בעולם כולו.

היהודים באונגריה לא ידעו ולא רצו לדעת מה שנעשה ביהודים בשאר מדינות, וכאשר שמעו לפעמים על ששונם או יגונם של יהודים, עשו עצמם כלא יודעים. אפשר היה למצוא באונגריה יהודים בני תורה, שלא ידעו כמעט כלום על ישיבת וולוזין. הם לא שמעו על הגאונים ברוסיה של הזמן ההוא. הרבנים

באונגריה ידעו לא הרבה אפילו מן הספרים החשובים ביותר שיצאו ברוסיה. אותו הדבר, עוד באַמת־מדה גדולה יותר, היה בנוגע לחיים הפוליטיים של היהודים ברוסיה ועד עתה בנוגע לספרות העברית וכדומה. בזמן שהפוגרום בקישינוב זעזע את כל העולם, נמצאו יהודים בבודאפשט שהצדיקו את הדין ואמרו, שהפוגרום בא בצדק, מפני שיהודים אינם יראי־שמים ונאמנים למלכות במדה מספיקה. ה„חכמים" הללו לא ראו את הנולד, כי בארצם ובעירם „הם" שראו אותן מולדת להם יותר מארץ־ישראל ומעיר ירושלים, ירדפו, כעבור כמה שנים, במדה לא פחותה מאשר ברוסיה, גם את ה„יראים" וגם את ה„נאמנים". נראה הדבר, שגם היהודים האונגריים, גם הניאולוגים וגם האורתודוכסים, אמרו בלבם, כמו האוכלוסים הכלליים במדינה ההיא: „טוב לנו, יש לנו עולם הזה וגם עולם הבא יהיה לנו, ומה לנו וליהודים אחרים?"

בעולם היהודי תמהו, שלקונגרס ציוני, אפילו בזמן שנתכנס בווינה, מהלך שעות אחדות מאונגריה, באו לא יותר משני צירים משם. גם המזרחי, שכינס את ועידתו העולמית הראשונה בפרשבורג, לא היה לו תוקף רב במדינה זו. יחסו לזה כמה סבות התלויות בציונות או במזרחי. אבל על צד האמת היה הדבר תלוי בתכונה המיוחדה של יהודי אונגריה, שכל עניני היהודים, מלבד אלה שלהם, לא העסיקו את לבם. אילו בא משולח מאת אחת הישיבות לתורה ברוסיה, ודאי שהיה מוצא בבודאפשט או בעיר אחרת של אונגריה תמיכה והבנה עוד במדה פחותה מן הציונות או המזרחי. ולפיכך היו באמת יודעים מעט זה את זה. גם ברוסיה או בפולין לא ידעו על חיי היהודים באונגריה. מלבד מעטים יוצאים מן הכלל, היו האישים היהודים החשובים באונגריה בכל המקצועות ידועים מעט מאד לקהל היהודי.

פעמים שהפליא, עד כמה יש בכחו של רגש הסיפוק מעצמו להתעות גם אנשים חכמים ונבונים. היה רב בבודאפשט, רבי קופיל רייך שמו, מגדולי התורה ועם זה איש חכם ונשוא פנים. כשהלכו עמו יחדו מבית הכנסת בליל שבת נראו כמה חנויות של יהודים פתוחות, וחלול השם גדול, אף על פי שאפשר היה לצפות, כי בעיר כבודאפשט יהיה מצב היהדות יפה הרבה יותר, ובאזני הרב הובעה התמיהה על כך, ענה הלה, רבי קופיל רייך, ואמר במנוחה שלמה:

— יהודים אלו אינם מבני עדתנו.

בזה אמר להשיב תשובה ברורה. כיון שאינם „מבני עדתנו", מה לנו ולהם?

אותה חד־צדדיות, ולכשתמצא לומר, דעות של עומד ברשות עצמו, אפשר היה לשמוע מפי רב גדול ובקי בהויות העולם כרבי קופיל רייך, שבארץ אחרת לא היו יכולים לשמוע. בשיחה אינטימית עם אותו הרב על הציוניות אמר:

— אין לי עסק עם הדעות השונות בציונות שאינן דתיות, עם זה אפשר להלחם בתוך ההסתדרות הציונית כדרך שעושה המזרחי, אבל אנכי מתנגד לציונות ולמזרחי מטעם אחר לגמרי: ארץ־ישראל יש לה ערך בשבילנו רק בזמן שיושבים ועוסקים בתורה ובתפלה ובעבודת השי"ת, אבל לעסוק במסחר ומלאכה, אפילו בזמן שהכל כשר וישר — אין הבדל אם זוהי ארץ־ישראל או אונגריה או אנגליה.

וכשאמרו להוכיח לו, כי דעה זו אינה רק נגד הלאומיות, אלא גם מבחינת התורה ארץ־ישראל קדושה אפילו בזמן „שזורעים בשעת זריעה" ו„קוצרים בשעת קצירה", ענה על זה נמרצות:

— אשר למאמרים אפשר למצוא מאמרים אחרים, אבל זו היא דעתי...

כשהיו מעיינים ביסודו של מהלך־מחשבה זה, לא מצאו באור אחר אלא זה, שמכנים בשם טיב־מחשבה אונגרי ודרך יהדות אונגרית.

אבל עם זה היה אותו רבי קופיל רייך נכון גם לכבד דעות של אחרים, אחד מן העסקנים החשובים ביותר בבודאפשט, שבאחד הזמנים נדר נדר שלא לעסוק עוד במזרחי, ואחרי כן בא לידי הוכחה, שיחסו למזרחי ראוי להיות חיובי, הלך אצל רב העיר רבי קופיל רייך לבקש ממנו התרת חכם. אדם שהיה באותו מעמד העיר את הרב, כי לא זו השאלה עתה, אם המזרחי הוא בגדר מצוה או לא. יודע האיש השואל, כי דעתו של הרב אחרת משלו. השאלה היא רק אם אמנם הוא דבר מצוה, כיצד אפשר להתיר את הנדר. על זה ענה הרב הישיש מתוך חיוך:

— יפה אמרת, בעל בית רשאי להחזיק בדעתו שלו, השונה מזו שלי, אם כונתו לשם שמים.

ובהיות אדם שם בבודאפשט, נתברר לו שוב, כי דוקא במקום ששוררת צרות־לב ושמחה בגורל עצמו ואדישות לגבי כלל ישראל, דוקא שם בארץ ההיא ובעיר ההיא צמחו וגדלו יחידי סגולה למן גאונים מפוארים ועד מנהיגי הציוניות.

טו.

הכוכב האמריקאי

ימי שקט היו, שקט בעולם הגדול ושקט בחיי היהודים. נראה היה, כי הכל בעולם יציב וקים ושום דבר אינו עומד להשתנות, אם לא על ידי פרוצס ארוך מאד. בחוגים חשאיים היו הוגים ומדברים על מהפכות, על פי רוב בקשר עם מלכות רוסיה או טורקיה — שתי הארצות, שהיהודים היו מעונינים בהן מאד. רוסיה — שבה רוב מנין ורוב בנין של העם היהודי, וטורקיה — על שם ארץ ישראל. אבל איש לא פלל, כי שנוי כל שהוא באמת־מדה גדולה עומד לבא במהרה אפילו בארצות ההן. שווי־המשקל הפוליטי באירופה, על ידי קיום ברית־השלש מצד אחד: גרמניה, אוסטריה, ואיטליה וברית רוסיה־וצרפת מן הצד השני; נוסף לזה הבטחון, כי אנגליה אין לבה לשנות את פני העולם — יצר שקט בפוליטיקה של העולם, כעין תרדמה כמעט. ידוע ידוע, כי מזמן לזמן פולט פיו של ווילהלם קיסר גרמניה דבור של שטות, המעורר רעש קצת בצרפת או באנגליה, או שיקרה מקרה מחריד במקצת באחת ממדינות הבלקן, ואז מתעורר רעש ברוסיה או באוסטריה, או שיארע מעשה התנפלות בסין, עד כדי להסעיר את כל „הקונצרט האירופאי" — אבל כל הדברים הללו מסתיימים סוף סוף באגרת דיפלומטית או באספה פוליטית של „המעונינים"; ובמקרה הגרוע ביותר, שולחים שתים שלש אניות־מלחמה לשם הפגנה — ובזה נגמר הענין. לא עלה על דעתו של איש, כי עומדים לפני מהפכת־עולם על ידי מלחמה רבת־שנים. על אמריקה המעיטו לדבר. מבחינה פוליטית היתה זרה לעניני אירופה. „תורת מונרו היתה מקובלת אצל אירופה יותר מאשר באמריקה עצמה. בזמן שעתון

אירופאי כתב על אמריקה, הרי זה היה רק במקרה של ענין מופלא, על דבר יוצא מגדר הרגיל אצל המיליונרים האמריקאיים, או על בנין מרקיע שחקים להפליא וכדומה. החיים של אמריקה במעשים בכל יום היו לא־ידועים כלל לאדם הבינוני באירופה.

במובן זה לא היה שונה העולם היהודי. את השקט, או ביתר דיוק: את היציבות, אפשר היה לראות גם במחנה היהודי. גזרות יוצאות מן הכלל לא היו ועם הגזרות הישנות התרגלו; מפני צרות חדשות לא פחדו, משום שחשבו, כי גרוע הרבה אי אפשר שיהא, ולישועות ולנחמות לא צפו. גם בחיים הפנימיים של המפלגות לא בשרו אותות סערה. כל מפלגה וכל כוון היו להם חוג מסוים של אנשים ותכנית קבועה של פעולות. על האחרונות נמנה סדר הזמנים של אספות וכנוסים, שנתקיימו בתנאים רגילים. בראש הפעולות היהודיות עמדו גם אז ההסתדרות הציונית עם הקונגרס הציוני, שהתכנס אז בווינה. מן הקונגרס וגם מן התנועה בכלל לא חכו למעשים גדולים. גם בעבודה זו היה יותר מצב־עומד מאשר כח־מניע. „אגודת ישראל" עמדה אז בשנים הראשונות לקיומה ורבים חכו, ורבים פחדו, כי עוד מעט ותכנס קונגרס עולמי בעל הקף רחב. אבל כל הדברים האלה לא היו אלא קצף מעט על פני מים רבים. מבפנים, במעמקי העם היהודי, היה בבחינת לא קם ולא זע. בחיים היהודיים, כאמור, היה שקט כמו בעולם הכללי.

אולם בנוגע לחלק „החדש" של העולם, מה שנקרא בשם אמריקה, היה אצלנו היהודים המצב אחר מאשר אצל השאר. אצלנו נעשתה אמריקה משנה לשנה מושג קרוב יותר ויותר. לא רק בעתונים, אלא גם בחיים הפרטיים הרבו לדבר והרבו לספר על כל הנעשה באמריקה, כמובן, בעולם היהודי שם. וגם התחילו להכיר ולדעת יותר ויותר את התפתחות הבעיות של היהדות האמריקאית, אף ידעו, אם גם מרחוק, כמה שמות ואישים של מנהיגים בעולם היהדי של אמריקה במקצועות שונים.

הבאור לכך, מפני מה נעשתה אמריקה ענינא־דיומא אצל היהודים ברוסיה ופולין וגם באירופה המערבית, היה כפול. הסבה החיצונית היא זו, כי על ידי זרם ההגירה היהודית לאמריקה, שנמשך כמה עשרות שנים, התפתח לאט לאט

מצב, כי מכל משפחה ומשפחה היו אחד או אחדים שנשתקעו מעבר לים. כיוצא בזה היו בכל חוג של עבודה צבורית כמה חברים, שבמשך השנים האחרונות הגרו לשם. המצב הזה, כמובן, הביא לידי כך, כי משהתחילו להתענין ביחיד או ביחידים, כיצד הם חיים ומתפרנסים, ולשמוע מהם ידיעות לעתים קרובות, עברו מעט מעט לעניני הכלל, לעניני הצבור היהודי באמריקה, והיו קוראים בהתעניינות מרובה עליהם, השתוקקו לדעת על חייהם. אולם מלבד זאת היתה סבה עמוקה הרבה יותר. התחילו להרגיש ולהאמין, כי מעט מעט עובר מרכז־הכובד של עניני היהודים אל הארץ החדשה, לאמריקה.

כמובן, לא חזה איש מראש את חורבן היהדות הרוסית או את שקיעת היהודים באירופה בכלל, כפי שהוא כעת לנגד עינינו. אבל באויר היה מין רגש, כי מרוסיה וגליציה, ששם יושב רוב מנין של היהודים, מוכרחים הם, ברצון או שלא ברצון, לצאת, ואלה שאינם עושים כך, צפויים לדלדול, והמקום האחד, שיש תקוה למצוא שם מקלט, היא אמריקה. ולפיכך גדולה היתה אז ההתענינות באמריקה — כמעט כמו בארץ ישראל כעת — מפני שכל איש אמר בלבו: מי יודע, אם זו לא תהיה ארץ מגורי מחר? הרעיון על העתיד הלך והתחזק עוד על ידי כך, שאמריקה ויהודיה כבר התחילו ממלאים תפקיד ידוע בהוה. לא רק יחידים היו מקבלים סיוע מאת קרוביהם שהתישבו באמריקה, אלא גם תנועות צבוריות התחילו מקבלות מאמריקה, אם לא כסף — בימים ההם לא שלט עדיין הרעיון, כי אמריקה מחויבת לעזור לאירופה — הנה חבה ורצון טוב להשתתף בעזרה ובעבודה. כמה אישים רבי ערך בחיי היהודים הביעו גם את דעתם, כי עתידה אמריקה לא רק לעזור ליהודים בתור יחידים על ידי זה, ששעריה פתוחים לפני רבבות הגרדפים מבחינה פוליטית וכלכלית — כי יבא יום ואמריקה תסגור שערה, לא עלה אז על לב איש! — כי אם הארץ הרחוקה הזאת תשמש גם משען לעם היהודי על ידי נדיבות רוחה ואהבתה לאדם, השויון בפוליטיקה והעשירות בכסף.

אופיני ומופלא הדבר, שבימים ההם היו מספרים בשם הגאון רבי חיים מוולוזין, שאמר בזמנו — הייתי לפני יותר ממאה וחמשים שנה — כי כשם שגלו ישראל „עשר גליות" ממקום למקום, עד שבאה סנהדרין לירושלים, כך יהא גם בגלות זו, שהיהודים יעברו עשר ארצות. ועם זה מנה עשר ארצות שונות:

ספרד, אשכנז, פולין וכו', והארץ האחרונה תהא אמריקה, ומשם, אמר רבי חיים מוולוזין, יעלו בני ישראל לארץ ישראל...

הרעיון הישר על העזרה מאמריקה לעניני היהודים בכלל ולענין ארץ־ישראל בפרט היה קשור, כמובן, לא באמריקה עם הפוליטיקה שלה, אלא בישוב היהודי של אמריקה. התחילו מתיחסים אל הישוב היהודי החדש, שהלך ונעשה גדול במנין וכביר בהשפעתו, ביתר כבוד ודרך־ארץ מכפי שהיו רגילים. פסק הרגש שקנן בלבבות, כי אדם נוסע לאמריקה רק לגור שם, כדי לצבור כסף ולשוב למולדתו, ואם על מנת להשתקע שם „מעבר לים", הרי זה להנתק מחיי משפחתו ומכל הסביבה שלו ולתמוך בה לפעמים בנדבת כסף. עמדה לפני העולם יהדות אמריקאית עולה. אמנם זה היה ענף צעיר, ששרשיו אינם מרובים בעבר הגדול, אבל ענף זה הולך וגדל, ויש לקוות כי ישא פרי במדה לא מעטה מענפים יהודיים אחרים בארצות שונות, שהסתעפו והיו לאילנות, פעמים גם לאילנות בעלי גזע איתן בגן של תולדות ישראל. בעת ההיא כבר התפתחו קשרים מסחריים בין אירופה ואמריקה, גם בין ארץ ישראל הצעירה ואמריקה, כגון בית־המסחר ליינות „כרמל", שהיה אז המפעל המסחרי הגדול של ארץ ישראל. וכל זה הביא לידי כך, שהתחבורת, ההבנה, הידיעה בחיי היהודים של אמריקה נעשתה קרובה יותר וחיובית יותר, וההערכה היתה ביתר חבה. היו אומרים קצת ברציונות וקצת בהצלה: לפנים היו בורחים לאמריקה אלה שהיו אנוסים לברוח; אחרי כן התחילו הולכים לאמריקה אלה שבידם לא היה להוצאות הדרך; כעת נוסעים לאמריקה, כדרך שנוסעים לשאר ארצות.

כמו כל דבר, שבא משבר בו, כך גם בענין אמריקה עברו הבריות לידי קצוניות אחרת. לא רק שהעריכו את אמריקה כמו כל שאר הישובים היהודיים, אלא שהתחילו מבקשים את יהודי אמריקה, עד שנעשה הדבר כמעט ליחוס לאדם היושב ופועל באמריקה... בזמן הקונגרס הציוני, העשירי במספר, שנתכנס בווינה, גם בשעת הועידה העברית הגדולה, שנתקיימה במישרין לפני הקונגרס, בקשו בכל המובנים את הצירים המעטים מאמריקה שהיו שם להעמיד אותם בראש, לא מתוך כונה להפיק מהם תועלת — איש לא היה נביא לחזות מראש,

כי בעוד זמן מועט תהא כל אירופה כמעט, ביחוד היהודים, כורעים לרגלי אמריקה ומצפים לעזרתה הפוליטית והכלכלית — אלא היו מעונינים למשוך את הצירים האמריקאים ולקרבם יותר אל הפעולות השונות, שמרכז־הכובד שלהן היה אז באירופה.

אחד מן הצירים האמריקאיים, בועידה העברית וגם בקונגרס הציוני, היה אז הפרופיסור ש כ ט ר. אף על פי שהוא, פרופיסור שניאור זלמן שכטר, נולד במזרח אירופה, ברומניה, וישב זמן מה באנגליה, מהר מאד „להתאמרק" לפחות, כך נראה האיש בעיני האירופאים. ביחוד ראו את „אמריקניותו" בזה, שהיה מדבר על הכל בקלות־ראש במקצת, שום דבר לא היה בעיניו רציני יותר מדי, נוח וחביב היה לכל דבר ולכל אדם, אבל עם שום דבר ועם שום אדם לא התקשר בעמקי נפשו. זו היתה דרך אחרת לגמרי מזו שהיו רגילים בה בני אירופה, שהחייט שם והשייכות למפלגה, או הנטיה לכוון כל שהוא, היה דבר „רציני בתכלית", שאדם היה מסור לו בכל נפשו. בשעה שבועידה העברית נאמו על תחית הלשון העברית, הסכים שכטר לדבר ותמך ברעיון זה במליצות נאות. אבל כשישב אחרי כן במסבה, שלגלגו שם על „החלום" לעשות את העברית ללשון חיה ומדוברת, הצטרף שכטר ועזר שוב, בכל כח ההומור שבו, לרוח המלגלגים. עמדו בשיחה, כי הספרות העברית בצורתה החדשה פועלת במובן ידוע נגד הדת ולפעמים גם נגד המוסר, היה פרופיסור שכטר בין אלה שתמכו בטענות אלו מצד הדתיים בדברים חריפים מאד. אולם כשבא אדם והתיר לעצמו לעשות לצחוק את הרבנים האורתודוכסים, עמד שוב אותו פרופיסור שכטר וסייע לכך בכל כח דברנותו.

בהיותו אחד מחברי הנשיאות בקונגרס ובמלאו תפקיד של אחד המנהיגים הציוניים, ישב במסבה של ציונים ובשעת השיחה שאל למחצה ואמר למחצה, קצת מתוך אדישות וקצת מתוך התפארות:

— מה ההבדל בין „השקל" ובין הקרן הקיימת — חייכם, שאיני יודע. דבר זה נראה אז נוסח אמריקה...

נוסעים לאמריקה

האדם היחיד, ופעמים שגם חיה, והוא הדבר בצבור שלם, מרגיש בחושו הטבעי בזמן שסכנה עומדת לבוא והוא מבקש עזר. לא תמיד הרגש ברור בתכלית, פעמים שהדבר נודע רק אחרי כן, בשעה שהסכנה היא קרובה, ופעמים שבאים לידי הכרה, בשעה שהכל כבר עבר, כי הדבר שנעשה בלי שום חשבון הוא הוא שהיה העזר שהציל מן הסכנה. זו היא אחת מדרכי ההשגחה, שמכנים אותה בשם „מקדים רפואה למכה".

בזמן שמשקיפים כעבור שנים רבות על מה שהיה לפנים, מכירים ורואים, עד כמה עמדה ההשגחה לרבבות יהודים בתור יחידים ולעם ישראל בתור כלל, על ידי זה שפנו עיניהם של היהודים כיחידים וכצבור לאמריקה, עוד בטרם שעלה על דעתו של אדם, כי תפרוץ מלחמת עולם.

בימים ההם פנו לאמריקה לא רק העינים כי אם גם הלבבות. אנשים שאפו לבוא לאמריקה, וכל בעלי עבודה צבורית בקשו עצות ותחבולות לקשר יחסים עם אמריקה. מורגש היה באויר מין געגועים על האלמוני. הכל עמלו ויגעו מסביב לשאלה: כיצד למשוך את אמריקה לתוך חוג הפעולות? שאלה זו שאלו גם העסקנים העברים לאחר ועידתם בווינה, גם האידישאים, שעדיין קוו אז, זמן מועט אחרי ועידתם בטשרנוביץ, כי יבראו „תנועה אידישאית", ההסתדרות הציונית, שכבר היו לה קשרים עם אמריקה, אף כי לא חזקים, וכן „אגודת ישראל", שעוד היתה בתחלת עבודתה וקותה, כי אמריקה תהיה אבן הפנה של פעולותיה. גם ה„מזרחי", שלא היה צעיר מאד בתנועתו, ואף היו לו כמה חסידים

באמריקה, ביחוד בניו־יורק ובסט לואיס, שהרב דמתא בימים ההם, הרב אברמוביץ, עמד בקשרים שבכתב עם מרכז המזרחי בגרמניה — היה זקוק לכחות חדשים והתאמץ לקבל סעד לו באמריקה.

נדמה היה, כאילו כל עסקני הצבור רוצים בבת אחת „לכבוש" את היהדות האמריקאית וה„כבוש" לא היה אז קשה ביותר. היו אז זמנים — עד כמה שלא יאומן הדבר בימינו — שאדם היה יכול לרדת באניה בהאמבורג או בשרבורג או בנמל אירופאי אחר ולהגיע לאמריקה. שום „מכסה" לא היתה, שום „פאספורט" לא שאלו. המושג לשאול על פאספורט היה מעלה על הלב את המשטר הקודר של רוסיה, ששם היו הבריות אומרים: „אדם מורכב משלשה יסודות: גוף, נשמה ופאספורט", אבל משעבר אדם את הגבול של רוסיה שכח אפילו את מקומו של הפאספורט, ה„חכמה" של וויזות אף היא לא היתה ידועה. שרויים היו בעולם, שנדמה כיום כאידיליה עליונה, אדם הלך למקום שלבו רוצה, אדם נסע לארץ שנפשו חשקה בה. רק בירידתו לתוך האניה ובעליתו מתוכה שאלו לאדם מה שמו, ודאי לשם אינפורמציה בלבד ותו לא. ואם מי שהוא קרא את עצמו בשם שאינו שלו, הרי עלה בידו „לרמות את העולם", אבל לא גרם צער לאיש בזה והעולם לא נחרב על ידי כך. מי יתן והיו לנו שוב זמנים כאלה!

ולא רק בפאספורט לא היה צורך לשם נסיעה, אלא אדם שהיו לו קשרים עם עתון בעל חשיבות לא היה זקוק גם לכסף להוצאות הדרך. כחה של „המלכות החמשית", כפי שכנו אז את העתונות, היה בימים ההם כביר יותר וחשוב יותר משהוא כיום. בעת ההיא עדיין לא היה המנהג, כפי שהוא בשנים האחרונות, שכל סיעה קטנה, ואפילו כל איש יחיד, יוצר לו עתון שלו, ועל ידי כך ירד מאד ערכה של המלה הנדפסת בכלל. יש צורך בעתון גדול יוצא מגדר הרגיל, שמספר קוראיו יעלה למיליונים או „לפחות" למאות אלפים, כדי שתהא לו השפעה. „בימים הטובים" ההם לא היה קל כל כך להוציא עתון. במקצת הפריעה הממשלה, במקצת היה הענין קשור בקשיים כלכליים, ולפיכך אם מפלגה או יחיד זכה לעתון, הרי זה היה כח, שהתחשבו עמו. וגם חברות־האניות הכירו בכח זה. לעורך או לסופר נודע, על פי המלצה קטנה, היו נותנים חנם, בלי

שום תשלומין, את האפשרות לנסוע מאירופה לאמריקה הלוך ושוב, ולא נסיעה כל שהיא, אלא בתאים של המחלקה הראשונה עם הרחבה רבה. מורגש היה — הוד מעלתו נוסע... העתונאי! כשהיו באים לחברת אניות להזמין מקום של נסיעה וכל „התאים" באניה זו, שאמרת לנסוע בה, היו מוזמנים מראש, עד שבכל מחיר אי אפשר היה לקבל מקום, אם הראו כרטיס של עתונאי התיישב הכל, התאים ההדורים ביותר נתפנו, ומה שאי אפשר היה לקבל בכל מחיר קבלו בלא מחיר ועוד בתוספת של כבוד...

כשנזדמן לנסוע באניה המפליגה בשבת, ניהנו מקבלת־פנים נאה עוד מערב שבת, מאת חברת האניות קבלו במיוחד את הרשיון ואת האפשרות לרדת באניה בערב שבת ולהוסיף שם מן החול על הקודש... אבל ההנאה של שבת לא היתה שלמה, בראות הנוסע בשבת בבוקר, איך שבאים ברכבת מאות יהודים, גברים ונשים, שגם הם יכלו בנחת לקבל רשיון להקדים ולרדת אל האניה ולא להתחיל בחלול שבת עוד זמן רב קודם שהגיעו לשערי אמריקה... המדאיב שבדבר זה, למראה היהודים האלה, היתה אותה ההכרה, כי ההחלטה לנסוע לאמריקה כבר הביאה שנוי פנימי בתוך יחסם הנפשי אל דרך־חיים זה, שקבלו בירושה מדורי דורות והם עצמם הלכו בה הרבה משנות חייהם.

הנה חזיון אחד, למשל: בשבת הראשונה באניה חשקה הנפש ללכת ולראות כיצד יהודים נוסעים ולדבר עמהם על מה שעזבו מאחוריהם ועל הסכויים שיש להם בעתיד. עומדת לה קבוצה של יהודים, ביניהם כמה אנשים שפרקם נאה וזקנם מגודל, ובפניהם ניכר, שבמקומות מולדתם היו מבעלי־הבתים החשובים, ועם זה אינם עוד „יורדים" גמורים, גם כעת הם נוסעים במחלקה השניה וכל מהלכם העיד עליהם, כי אלה האנשים אינם מן „הבורחים" לאמריקה, אלא הם מה שמכנים מהגרים מן המעמד העליון. קבוצה זו של יהודים עסקה בשיחה על „טלטולי הדרך", שהיו להם, אף הביעו את פחדם מפני מה שיארע עוד בלב ים, והשיחה נתגלגלה גם על זה, שהיום, בפעם הראשונה בחייהם, אכלו טרפה, כאן באניה. נשאלו האנשים: למה היה לכם לאכול טרפה בזמן שיש כאן מאכל כשר? ודרך אגב עוד שאלה: מי התיר לכם או מי הכריח אתכם לנסוע ברכבת בשבת בזמן שאפשר היה לכם לבוא לכאן ביום ששי עם ערב

וללון פה ואפילו לקבל סעודת שבת? והנה באה מהומה של תשובות: אשה זקנה אמרה מתוך אנחה:

— אוי ואבוי, מפני מה לא עלה רעיון זה בלבנו קודם, הרי אז לא היינו באים לחלול שבת?!

וסמוך לה עומד יהודי זקן, הנוסע, כנראה, אל בניו לחיות שם שארית ימיו, והוא עונה ואומר:

— כלום אני יודע, שלחו לי כרטיס־אניה וכתבו לי שהאניה מפליגה בשבת, כיצד יעלה על דעתי שאפשר לצאת בערב שבת? ומה שנוגע למאכל־כשר, בעונותינו הרבים · כלום יש לסמוך על ה„כשרות" שלהם, של האמריקאים? ודאי שגם המטבח הכשר אצלם טרפה הוא. ולפיכך אסתפק בזמן נסיעתי בלחם ודג־מלוח ובולבוסין בלבד. ומה יהיה אחרי כן באמריקה? — דיה לצרה בשעתה.

ואותו היהודי שפרקו נאה וזקנו מגודל, הנוסע להתחיל חיים חדשים בארץ החדשה, משיב תשובה טפוסית:

— למאי נפקא מינה, שבוע ימים קודם או שבוע ימים לאחרי־כן? הרי בין כך ובין כך נוסעים לאמריקה, שאין שם לא שבת ולא כשרות.

בזמן ששומעים את התשובות הללו מתברר, מפני מה החיים היהודיים באמריקה, חיי אותם היהודים שבאו מרוסיה, מפולין או מכל ארץ אחרת, מאוסים ושנואים, מבחינה מסורתית, על ההמונים הרחבים של היהודים — לא משום שאמריקה גורמת, אלא משום שאותם היהודים, בנסעם לאמריקה, משנים בתוך עצמם את הפסיכולוגיה שלהם, את טבעם, את הרגליהם, כי כל אחד אומר בלבו: „הרי בין כך ובין כך נוסעים לאמריקה, מה לי שבוע קודם או שבוע לאחרי כן", וכך פורקים את עול היהדות משיורדים לתוך האניה.

כעבור שנים, בזמן שנתבהרו הרבה חזיונות בחיי אמריקה, הכירו וראו, כי אצל כמה גדולים בארץ החדשה היתה אותה המחשבה הנתעבה: „הן בין כך ובין כך הרי זו אמריקה", ולפיכך עשו באמריקה דברים כאלה, שבמקומות מגוריהם הקודמים לא היו מתירים לעצמם. מן הצורך היה, שיקום דור חדש, אשר לא ידע רגש זה של „בין כך ובין כך הרי זו אמריקה", ועל ידם תבוא הכרה של אחריות למעשים גם באמריקה...

החזיון המופלא, שכל אחד ואחד בפני עצמו הוא טוב ונדיב, ורק יש הרגש, שכל שאר האנשים אינם טובים, ש„הרי זו היא אמריקה", פעל, כמובן, לא לטובה אפילו על הכחות המובחרים והמלומדים וגרם נזק לאידיאלים היהודיים הנאים ביותר. היו אז זמנים, שאפשר היה לעשות מן הצבור היהודי באמריקה את הטוב ואת הנאה מכמה וכמה בחינות. אך אלה שהיו יכולים לפעול ואולי גם רצו, חששו לכך, שטרחתם תהיה לשוא, ולפיכך לא עשו אפילו את הפסיעות הראשונות. הם אמרו בלבם או בפיהם, כי מאמציהם יהיו לשוא, משום ש„בין כך ובין כך הרי זו אמריקה", ובתוך המחשבה הרעה טובעו כונות טובות.

מענין הדבר, כי כשבא אדם בכונה ליצור תנועה חזקה של המזרחי באמריקה, וכפי שהוכיח הנסיון שהצליח לא היתה אמריקה גרועה בשביל האידיאל של המזרחי ופעולות המזרחי, מכל מקום אחר בעולם, פגש השליח בבואו אזהרה זו הקרה ככפור: „בין כך ובין כך הרי זו אמריקה"... מן הצד החצוני היתה קבלת־הפנים בפעם הראשונה לבואו אל גבולות אמריקה, בנמל של דזוירז'י סיטי, חמה מאד, פגישת אחים. עוד בטרם הגיעה האניה אל החוף, קמו מתוך סירה קטנה שני באי־כח רשמיים מאת הועד הזמני של המזרחי, שני אנשים שזכו כעבור כמה שנים לתפוס מקום בראש בתנועת המזרחי. האחד היה אז עדיין רב צעיר, שזה עתה התחיל מעגל־חייו המפורסם כנואם וכעסקן צבורי, והשני — עורך של עתון יומי מפורסם. מלבד שני „מקבלי־פנים" רשמיים אלו, עוד היו סופרים של עתונים שונים, אשר שאלו, כמנהג, את האורח מה יש לו להגיד ובאמת נתכוונו לדעת מה יש להם להגיד ולכתוב על האורח... ונוסף לזה באה עוד קבוצה של מודעים חשובים וגם של חסידי המזרחי. כל זה, כמובן, עושה על האדם שבא זה עתה רושם טוב, זה מוכיח, כי לא רק שיש כאן אנשים העומדים יחד עמו בשאיפתו ובעבודתו, אלא גם שזוהי ערובה לפעולתו העתידה, מכיון שאישים מפוארים טורחים כל כך להראות לו את רצונם הטוב. אבל מה צורם הדבר, כשאחד ממקבלי־הפנים הרשמיים לוחש ואומר כאילו בסוד:

— נראה לי, שנסיעת כבודו היא לשוא. באמריקה אין מקום לכת מאורגן

של יהודים חרדים, גם המזרחי לא יוכל להכות פה שרשים עמוקים. כאן אי אפשר לעשות שום דבר.

מה שאדם מרגיש בשמעו דברים כאלה ברור הוא, בשים אל לב, מי הוא האיש הדובר זאת. ברצונו הטוב הרי אין להטיל ספק, והראיה: הן הוא אחד המנהיגים והנציגים של הועד הרשמי לחזוק התנועה. בידיעתו את החיים היהודיים באמריקה עם האפשר והאי־אפשר בהם, גם כן אין לפקפק: הן הוא אחד הסופרים והדברנים הידועים זה כמה וכמה שנים — מי זה בן־סמך גדול ממנו בשאלות כאלה? אבל הידיעה, כי יש כאן כמעט שיטה של יאוש בנוגע ליהודי אמריקה, שיטה האומרת: „בין כך ובין כך הרי זו אמריקה", ולפיכך אין לעשות כאן כלום; הידיעה על שיטה כזו וההכרה העמוקה, כי שיטה זו מזיקה, מפני שלא אמריקה גרועה מארצות אחרות, אם גם שונה היא בכמה בחינות, ולא יהודי אמריקה גרועים משאר היהודים — הכרה זו אמרה כי עם כל הכבוד לאיש הזה וסמכותו הנה הפעם לא נכונה הדיאגנוזה שלו, ולפיכך היתה התשובה על דבריו ברורה:

— לא כדאי לשוב מכאן. יש צורך לנסות ולראות, מה אפשר לפעול כאן, ויש להאמין, כי באמריקה אפשר לעשות למען היהדות, אפילו מבחינה אורגנית־טורית, לא פחות מאשר בכל מקום. רק עבודה ואל יאוש.

לא היו ימים מועטים וה„נצחון" נעשה ברור, כאשר הוכח, כי גם באמריקה יש לעשות הרבה. אבל כלפי הרעיון בכלל, כי „בין כך ובין כך הרי זו אמריקה" וכאן אי אפשר לעשות כלום — היה צורך שיחרשו שדות רבים ויזרמו מים רבים, עד אשר תסולל דרך...

יז.

עולם חדש

מטבעו של אדם, כי המדינה העיר והשכונה, שהוא יושב בהן, חביבות ויקרות לו. „חן מקום על יושביו" נאמר עוד בזמנים קדומים כחזיון רגיל. אצל כמה אנשים מרחיק ה„חן" הזה ומגיע לרגש של גאוה. מתגאים בזה שיושבים בעיר נאה, מתגדלים על ידי כך „שנמנים" על דרי רחוב גדול. לא מפני שזהו סימן לעשירות, לטוב־טעם וכדומה, אלא משום שהאדם רואה עצמו כשותף לדבר הגדול והנאה ויש לו הרגש, כי העיר הגדולה והרחוב הנאה הם חלק מן ה„אני" השרוי במקום זה. גם אנשים שזה עתה באו למקום חדש, מכיון שהם החליטו להשתקע שם, מיד הם מתחילים להתגאות בערים וברחובות „שלהם".

בהגיע אורח לחופי אמריקה, ובפגשו אנשים חדשים בחלק־עולם חדש, שדמיונו הרבה לו עליו תאורים וסכויים, מבקש הוא, כמובן, יותר את התוכן של הדברים שעיניו רואות והצורה החצונית אינה מעסיקה אותו הרבה, שהרי רחובות גדולים ונאים ומלאים תשואות ראה במדה מספיקה בווארשה, מוסקבה, ברלין, פאריס, לונדון וכו'. ואמריקה הן לא שונה מהן, מלבד הבנינים „מרקיעי שחקים", שאדם צריך להרים עיניו למעלה להביט אליהם. ואי אפשר לו להתבונן ולהעריך אותם עם כניסתו ומרוצו בתוך שורה של אבטומובילים. אבל אחד שיושב באבטומוביל הראשון בשורה יחד עם הבא, מודע משכבר הימים, אברהם אליהו לובארסקי שמו, שהוא עצמו איננו עוד תושב אמריקה ואודיסה עוד ניכרת יותר בדבורו מאשר ניו־יורק, מוצא לנחוץ להפנות את עינו של האורח אל גדולתה של אמריקה „שלו". עם כניסתנו לברודוויי אומר לובארסקי אל האורח:

— זה הוא ר ח ו ב נ ו הגדול ברודוויי.

ועל פניו מתפשטת נחת־רוח, כאילו היה שותף לכל הדברים הנמצאים והנראים בברודוויי...

עולה בזכרון, האיך „פישקה החגר" אומר אצל „מנדלי מוכר ספרים" לחברו, המחזר עמו יחדו על הפתחים:

— מה בעיניך א ו ד י ס ה ש ל י?

אבל לב האורח אינו הולך אותה שעה אחרי עשירותה של ברודוויי, אלא תאב הוא לדעת על יהדותה של א י ס ט־ב ר ו ד ו ו י י, שהיתה אז גם המרכז של החיים היהודיים או הדופק של העסקנות היהודית בניו־יורק וממילא גם של כל יהודי אמריקה. ועוד בדרך מן האניה אל בית־המלון מקבל האורח מושג קצר מזה שיש כאן באיסט־ברודוויי. ביחוד מעוררת בלבו התפעלות הגדלות של כל דבר. כשמדברים על עתונים — שומעים מספרים על עשרות אלפי קוראים; נכנסים בשיחה על „ישיבה" חדשה, שהולכת ונבנית ליד איסט ברודוויי — זו היתה אז „ישיבת רבי יעקב יוסף" — מספרים על עשרות מורים עם כמה מאות תלמידים, עם בנינים גדולים. המספרים הגדולים האלה, שלא הורגלו בהם עדיין באירופה בימים ההם, עושה רושם עצום. אפילו בשעה שיודעים או סוברים, כי כל מה שגדול באמריקה בכמות הרי זה על חשבון האיכות, כי בנוגע לתוכן הלא ברי הדבר, כי אירופה עומדת במדרגה עליונה.

עד כמה נכונה הדעה, כי באמריקה הכל שטחי יותר מאשר באירופה, אפילו תנועות רוחניות ואנשי רוח, אי אפשר, כמובן, לדעת ולשפוט בשעה קלה. אבל משהו טפוסי לאותה הגמישות ורבוי־הצדדין, לאותו סגנון הדבור, שאינו מחייב לשום דבר, אלא: „אם רצונך הרי אני עמך, ואם רצונך הרי אני נגדך" — צורה של מחשבה ומעשה — נזדמן לידי עוד ביום הראשון לבואי אל הארץ החדשה. בין המברכים הרבים, שבאו בחמימות יהודית אמתית, המשמחת את הלב ביחוד כשבאים ממרחקים ובעיקר כשיש לו לאדם תפקיד קשה בעתיד, היו גם יהודים חשובים אחדים, שיחד עם ברכת „שלום עליכם" מסרו לי הזמנה להשתתף בחנוכת־הבית של הבנין החדש של „ישיבת רבי יעקב יוסף", שחגגו בימים ההם. ואף על פי שגדול היה הרצון להיות שרוי ימים אחדים, לפחות, ברשות

היחיד, להכנס בשיחה עם ידידים ישנים, עם חברים חדשים, וראשית כל לעשות לעצמי מעין „חשבון הנפש", היכן אני ב„עולם החדש", ולא להיות תיכף־ומיד בכניסתי חלק מן הצבור ולצאת ברצון ושלא ברצון לרשות הרבים — בכל זאת קשה היה לעמוד בנסיון שלא לקבל הזמנה כזו. ראשית, השם „ישיבה" בלבד יש לו כח־מושך מיוחד. ובשעה ששומעים על חנוכת־הבית של בנין גדול לישיבה באמריקה — ומה פירוש ישיבה באמריקה לא היה עוד ידוע אז, עדיין היה גם הרושם של „ישיבות" ברוסיה — בא אל הלב רגש של חמימות והרגלים הולכות מאליהן, אפילו בלי הזמנה רשמית. עם זה, השם של רבי יעקב יוסף, מי שהיה המגיד־דמתא המפורסם בווילנה ורב־הכולל האומלל בניו־יורק, העלה בלב זכרונות אביב הנעורים, יחד עם רגש של רחמים על גורלו המר של הרב והדרשן גדל־הכשרון. והלב מאמין, שגם בשל כבודו של הרב ההוא אין לדחות הזמנה כזו, אם גם יש קשיים רבים גופניים ורוחניים, ללכת כמעט ישר מן האניה לאספה צבורית גדולה.

בבואך שמה אל הבנין החדש, שהיה בימים ההם ולפי המושגים של אז יפה ונהדר, ובמצאך קהל גדול מאד, צעירים וזקנים, פניהם עליזים, עיניהם מזהירות משמחה, עלץ הלב. אכן לא חרב העולם היהודי, גם באמריקה יש בנים לומדים תורה, יש אבות ואמהות, השמחים בתורה. הרגש של ששון בלב הולך ומתחזק, בעברך בדוחק דרך אלפי אנשים, ובשמעך דבר „ברוך הבא" היוצא מן הלב, ובראותך על הבמה את „המחותנים" של השמחה, רבנים ישישים, בעלי־בתים לבושי הדר, פנים רעננים של נוער, ובין כל אלה אחדים מודעים לך פחות או יותר משכבר הימים או מן היום. וכשאתה נשאל, אם יש ברצונך לנאום דברים אחדים לכבוד החגיגה, קשה, כמובן, לסרב. כרגיל, כדרך שנהוג „בעולם הישן", באירופה, מחכים שיודיעוך, מתי תקום לנאום את נאומך. והנה שומע אתה, איך ש„בעל הכסא" („טשערמאן" בלע"ז) — מלה ומושג שהיו עוד חדשים אז באזניך — פותח „להציג" את האיש, „והצגה" זו נערכת במליצות ובדבורים מצלצלים, אבל גם בדברי שבח ותהלה על „המפורסם בכל העולם", על „האדם הגדול" ועוד למעלה ולמעלה מזה, ואתה יושב משתאה: למי מכוונים דברים אלו? האם מאמינים השומעים במה שאומר הנואם? ואם לא, מפני מה אומרים זאת? האמנם זה הוא

מין „מנהג המדינה", שהדברים הנאמרים במקומות אחרים „בהספד" מקדימים כאן לאמרם בחייו של אדם?... והאורח רושם לו ברעיונו: זהו אחד ממנהגי העולם החדש.

עובר זמן מה, ה„הצגה" הולכת ונמשכת ולא נשאר כלום לאדם אלא להיות שרוי במצב של „נספד": לשמוע ולשתוק והעיקר שלא לשדל את עצמו, כי הדברים שהוא שומע אמת הם... וסופה של אותה ה„הצגה" היה, כי עיקר כל העיקרים, יסוד כל היסודות והכח של כל הכחות הוא — הדבור, ההשפעה של הדבור. ובכן יעמוד...

גמר הנואם נאומו, אמר מה שאמר, קבל את המנה הרגילה של מחיאות כפים ודברי התודה — כל זה הוא חלק מן ה„הספד" — והנה באה „הצגה" חדשה. „בעל הכסא" מציג לפני הקהל עוד אורח, אדמו"ר של חסידים, אחד מבני גזע מפורסם של אדמור"ים, שבא אז להתיישב באמריקה. ושוב נואם „בעל הכסא" במליצה נאה, מתבל דבריו במאמרים ובחדודים, ברגש רב ובלשון הבאי, וסוף ה„הצגה" הוא, כי עיקר כל העיקרים ויסוד כל היסודות וכח כל הכחות הוא... השתיקה... גדולה השפעה של שתיקה... מפני שהאורח הוא מן השותקים.

אפשר שקל הוא להוכיח את ערכה של השתיקה, כשם שקל להוכיח ערכו של הדבור, ואולי קל עוד יותר... על כל פנים, בשתיקה אדם מקלקל פחות מאשר בדבור... ועוד בספרות היונית יש וכוח ידוע בשאלה מה עדיף: דבור או שתיקה. אבל לספר „בנשימה אחת" לפני קהל שומעים תחלה, כמה גדול וכמה חשוב וכמה נעלה הנואם, ותיכף לזה לספר כמה גדול וכמה חשוב וכמה נעלה השותק — לכך יש צורך בכשרון, אולי גם בחריפות, אבל בכלל הרי זה מנהג המדינה. וברעיונו של האורח נחקק: זו היא תכונה של „העולם החדש", לדבר מתוך אמונה ולבלי האמין, לדבר ישר והפוך בשעה אחת ואיש לא ישאל „ורימינהו" ואיש לא ימצא סתירה. „כך הוא הדבר"...

מקרה זה דרך־אגב נשאר חקוק בלב כמין פחד בנוגע לעבודה העתידה לבא בקרוב. כי במקום שיש כשרון להסכים לכל דבר, ודוקא בלב שלם, גם אם שני דברים סותרים זה את זה, הרי אי אפשר לעולם לדעת אל נכון, אם הדבר שנשמע או שנגמר לא ישתנה בשעה קלה לאחרי כן מן הקצה אל הקצה, ואי אפשר כלל

להקשות קושיות... אמנם הגמישות ודאי שיש לה גם יתרון, כידוע, כאותו אילן שיכול לנטות לכל צד ולכן אין שום רוח־סערה עוקרת אותו — ודוקא באמריקה, במקום שהחיים הם רבי־גוונים כל כך, היתה היהדות מוכרחה לסגל עצמה לכמה „סתירות", כדי שלא תעקר לגמרי. אבל אם גם יתרון הוא, אין זה בכל זאת אילן חזק, שאפשר לסמוך עליו... החרדה הפנימית של האדם, שאינו יודע אל נכון. כי מה שהוא שומע הוא באמת דברים היוצאים מן הלב, עוררה חששות, אולי גם לא כל מה שהוא רואה הוא נכון וקים. מי יודע, עלה הרהור לפעמים, אם לא כל מה שהעינים רואות והאזנים שומעות מין „פאטא מורגאנא", מין חזיון שוא?...

הרעיון הזה חלף ועבר ברבות הימים, אבל נתבררה הסבה, מפני מה יחסה של אירופה אל „העולם החדש", עם כל רצונה להיות קרובה ולברוא שותפות בכל שדה עבודה, הוא בכל זאת יחס של זהירות והתאפקות במדה ידועה. כי אמנם גם ב„עולם הישן", באירופה, היו אז ובכל הזמנים חלוקי דעות ותכונות שונות של בני אדם, אבל פחות או יותר היה ברור תמיד „מי הוא מי" ו„מה הוא מה". מה שאין כן באמריקה. ידוע היה, למשל, כי באמריקה יש שלשה כוונים ביהדות הדתית — מלבד הסיעות ובנות־הסיעות שדבר אין להן בכלל אל השאלות הדתיות — אורתודוכסיה, ריפורמה וקונסרבטיזם. הכוון האחרון לא היה אמנם ידוע כל צרכו מה פירושו. ואלה שהביטו אל הדבר, כי הרוב של המנהיגים השמרנים יש להם נטיה לשני הצדדים ולעתים קרובות מאד מעשיהם מתנגדים לדעותיהם, יחסו גם את זה ל„פלאי אמריקה". ו„הפלא" נראה עוד גדול, כי גם אצל שני המחנות האחרים, שטיבם הרי היה ידוע יפה באירופה, הכל יודעים מה פירוש אורתודוכסיה ומה הן שאיפות היהדות הריפורמית, נראו סתירות, פעמים עדיף ופעמים גרוע ממה ששערו. היה צורך בהרבה זמן ובידיעה יסודית של החיים האמריקאיים בכלל והיהודיים בפרט, כדי לבאר לעצמו את כל החזיונות הללו.

יח

מושגים חדשים

בשעה ששני אנשים מדברים איש אל רעהו ואין הם מבינים זה את זה, אם מפני שהלשון אינה ידועה או משום שהבטוי אינו ברור, אין בזה משום טרגדיה. אדרבה, על ידי ההכרה שאי אפשר להדבר אם כי יש הרצון להבין איש את רעהו מחפשים את הדרכים, כיצד לברר מה שיש בלב להגיד. אבל בזמן שבני אדם מדברים בלשון אחת והבטוי הוא ברור, ונראים הדברים, שהאחד יודע מה שהשני אומר, ואף על פי כן אינם מבינים זה את זה, משום שכונתו של האחד באותו הדבור ובאותה השפה אינה זו שהשני מכניס בו — הרי הדבר גורם למצב מכאיב. אין מבקשים עצות להבין יפה, משום שסוברים, כי הדברים מובנים ובאמת הטעות הולכת ומתגברת יותר ויותר, משום שהמדברים אינם מתחברים, אם גם מבחוץ לשון אחת להם ומונחים אחדים, אבל מבפנים יש רעיון אחר ודעה אחרת.

זו היתה אחת הסבות, לפני עשרות שנים, שיהודי אירופה נדברו מעט עם יהודי אמריקה ואיש לא הבין את שפת רעהו. היו מדברים אותן המלים, אך כונות אחרות היו בהן, ולא הרגישו היכן צפונה הטעות, ומאמינים היו, שיש כאן רמיה, הונאה, ובאמת לא עלה על לב איש לרמות, אלא שהמושגים נעשו מעבר לים אחרים מאשר במקומות ההם שמשם באו האנשים. ברבות הימים נתמעטה הרעה הזאת במקצת על ידי כך שהמושגים נעשו דומים זה לזה, משום שהיהדות האירופאית לבשה בכמה בחינות צורה אמריקאית...

כשאדם נפגש בפעם הראשונה פנים אל פנים עם החיים היהודיים באמריקה, שמעו אזניו אותם המונחים שרגיל היה לשמוע: יהדות, יראת־שמים, ציונות

רבנות וכדומה. ובכל זאת ראה והרגיש בכל דבר תוכן אחר מאשר היה לו ב„מולדת". מי זה באירופה יכול לתאר לעצמו, למשל, עתונים יהודיים, בעלי תוכן יהודי, ואפילו ברוח לוחם פחות או יותר לענינים רוחניים של היהודים וגם ליהדות הדתית, ועם זה יוצא העתון שבע פעמים בשבוע וביום השביעי כתוב ברור ומפורש „יום שבת". והדבר נעשה „מבדח" יותר, כשבאותו הגליון של „יום שבת" היה מאמר, המטיף מוסר בנוגע ליהדות, והדברים מתובלים במאמר חז"ל, ואיש אינו מרגיש, שיש כאן „סתירה מיניה וביה": עתון יוצא בשבת עם מאמר מתלמוד או מדרש.

כיוצא בזה, כלום אפשר היה באירופה להעלות על הדעת, כי נשיא של קהלה, של עדה, שיש לה עשרות בני תורה, בית־כנסת שבו מתפללים ולומדים תורה, שיש בו חברה ש"ס וחברה משניות וכל הדברים השייכים ליהדות דתית — כי נשיא עדה כזאת יהא ידוע כמחלל שבת, כאוכל טרפות? או האם יתקבל על הדעת, כשמספרים על אחד נשיא שכזה, איש נאור, אדם בעל מרץ ובעל השפעה, נשיא שיש לו עסק עם רבנים וישיבות, כי כאשר דרש דרשה באספה על עניני כשרות ורצה להוכיח לשומעים, עד כמה נחוץ להם להתענין בשאלה זו, אמר להם:

— הלא יודעים אתם, כי אין אני מעונין בכל זה, אני אינני מקפיד על הכשרות, אך דורש אני טובתכם אתם, ולפיכך עליכם מוטל הדבר לעשות את חובתכם, לפחות, כמוני...

כלום אפשר היה באירופה להבין, כי להיות רב באמריקה אין הפירוש להיות תלוי במנוי של הקהלה, אלא שזהו מעין עסק פרטי, שמבקשים בו פרנסה מ„הכשרים", „הספדים" ועוד מיני „הכנסות" כאלה? אפילו המשרה והפרנסה, של הרב השוכן כבוד בקהלתו אינן קבועות, אלא פעם בשנה או אחת לשלש שנים מתכנסים בעלי הבתים ומחוים דעה, אם הרב טוב או לא, והרב תלוי בשגעונו של כל תקיף, בעוד אשר עליו להיות המנהיג הרוחני, האיש שאינו תלוי בדעת אחרים, ובמשך מספר מסוים של שנים — או לכל ימי חייו, כמו שנהוג בארצות רבות — לא לדאוג למשרתו, וכאן הוא מוכרח — אם יאבה או ימאן — לראות את עצמו כפקיד אצל מנינים אחדים של יהודים, שבהם תלויה פרנסתו.

והתוצאות של מצב כזה מוכרחות, כמובן, לבוא לידי גלוי בכל החיים הדתיים, שהרבנים הם נציגיהם. וכששומעים באספה, איך שנשיא אומר בשעה שדנים על השכירות של הרב, כי בבית־מסחרו יש לו פקידים, שהיו שמחים בחלקם, אילו ניתנה להם משכורת פחות מזו שמקבל הרב, ולפיכך „אין זה אלא יושר, שיקצצו את משכורתו של הרב" — אין מתמרמרים על יחס שכזה ורואים את הדבר כחזיון רגיל.

גם המושג של „קהלות" אחר הוא לגמרי מזה שרגילים בו באירופה. כי פירושה של „קהלה" באירופה היה: איחוד טבעי של יהודים היושבים בעיר אחת או בחלק מסוים של עיר, וכאנשים שיש להם ענינים משותפים בחייהם הרוחניים הם מתאחדים. על ידי כך לובשת כל קהלה צורה של יהדות רוחנית, כפי שהחברים המדוברים של הקהלה מבינים אותה. הדבר הראשון, שקהלה עוסקת בו, הוא בית־כנסת, תלמוד־תורה, רב, שוחט, חזן וכדומה. בזמן שהקהלה מתרבה מיסדים מוסדות של צדקה: בתי חולים, בתי יתומים וכו'. ואלו באמריקה היסוד של הקהלה אין לו תכונה גיאוגרפית מסוימת, מפני שאילו היה כך, לא רב היה כל כך מספר בתי־הכנסת ובתי־התפלה הסמוכים זה לזה. אף אין היסוד הרוחני המשותף לכל החברים או המיסדים של הקהלה. ביסודה של כל קהלה יש יותר מן השתוף־בעסק של האנשים הבונים קהלה לשם מטרותיהם. המטרות והענינים כשהם לעצמם יכולים להיות טובים ומועילים ונעלים לעזור איש את אחיו. אבל בכל זאת יש לדבר צורה של צדקה יותר מאשר תכונה צבורית רוחנית. ולפיכך כל קהלה באמריקה היא בטיבה מוסד של צדקה, שיסדו בני עיר אחת או בני ארץ אחת, אם גם בהשקפותיהם ודעותיהם הם רחוקים מאד זה מזה, ועל כן עוסקת קהלה בכל מיני פעולות, רק לא בעניני רוח. ויפה אמר פעם אורח מאירופה בהערתו:

— קהלות ישראל לפנים התחילו קיומן בבית תלמוד תורה, לחנך את הילדים; אחרי כן בנו בית־כנסת, ורק כעבור כמה שנים חשבו על בית־עלמין. ואלו באמריקה מתחילים לבנות „קהלה" מבית־עלמין, מכיון שיש בזה הכנסה, אחרי כן בונים בית־כנסת, ורק בשורה האחרונה עומד בית תלמוד־תורה.

ובזמן שיש כבר „תלמוד־תורה" הרי גם המושג שונה ב„עולם החדש" מזה שהיה „במולדת" — כפי שהיו נוהגים לכנות את המקומות שמשם

באו. „במולדת הישנה" היה בית ה„תלמוד תורה" שונה מן ה„חדרים" הרגילים, שבהם היו לומדים ילדי הורים אמידים, ואלו בבתי „תלמוד־תורה" היו בני העניים שבעיר. ודאי היתה קלקלה בחלוקה זו בין עשירים ועניים, אבל תכן הלמודים לא היה פחות בבתי הת"ת של הצבור מאשר ב„חדרים" הפרטיים או אפילו בבתי־הספר באותם המקומות שהיו. באמריקה בטלו את הקלקלה של החלוקה הסוציאלית. הכל שוים כעשירים כעניים, ילדיהם של אלו ושל אלו... אינם לומדים. ברובם של בתי הת"ת היו „מסתפקים" עד השנים האחרונות, שכל תלמיד היה לומד שלשה רבעי שעה ביום ובזה אמרו לחנך דור של יהודים ויהדות...

ועל ידי המושג המוטעה של בתי „תלמוד תורה" נהפך גם המושג של „ישיבות". כשבאים בפעם הראשונה מאירופה ושומעים באמריקה מדברים על „ישיבה" זו או זו, חושבים שאלו הן כאותן שהיו רגילים לראות או לשמוע עליהן. כמובן, מנכים כמה אחוזים, אבל אין מתארים בדמיון, ש„ישיבה", במובן האמריקאי פירושה בית־ספר, שתינוקות לומדים לימודים יהודיים בדרך יותר מסודרת ובמדה יותר גדולה משלומדים בבתים המכונים „תלמוד תורה", ובכמה מחלקות מתחילים גם בלמוד גמרא, ובשביל זה מכתירים את המוסד בשם „ישיבה"... לאחר שיודעים ומכירים את הבדל המושגים בין מה שתארו בדמיון על פי הידיעה במזרח אירופה, ובין זה שרואים במציאות שבאמריקה, יעגם הלב מפני שהאדם אינו יודע מה יאמר ומה ידבר ומפקפק בעצמו, אם עיניו רואות ואזניו שומעות נכונה...

ופעמים באים על ידי אי־הבנה זו לידי מקרים בלתי נעימים. הנה מזמינים אדם לנאום לטובת „ישיבה" ידועה, הנושאת עליה שמו של איש קרוב ויקר, „ישיבת רבי חיים ברלין" ובודאי יש רצון בלב להביא תועלת למוסד שהוא טוב ומועיל ולספר בשבחם של העסקנים החשובים, המקדישים מזמנם ומכחם לחנוך היהודי במובן המעולה. אבל בשעת מעשה תוקף את הלב פחד מפני חלול השם „ישיבה", אם לא לספר בשעת הנאום, כי מה שיש כאן רק מכונה בשם „ישיבה", אבל „ישיבה" אמתית מראה אחר לה לגמרי... אחרי הדברים האלה באים המנהיגים בטענה, לא כמו שכתובה בתורה, אלא בצורה הפוכה, ואומרים:

— לברך קראנו לך ולהגדיל פעלנו והנה באת לזלזל בנו...

אפשר שהדין עם „בעלי הטענה", אך גם ה„נטען" אינו אשם, כי המושגים השונים הם שגרמו לכך.

המופלא שבדבר וגם המדאיב היה זה, שבעוד אשר בעיני אחרים נראו ה„ישיבות" הרגילות באמריקה כעין חלול המושג הגדול ההיסטורי של „ישיבה", היו אנשים, שלא תמכו ב„ישיבות" ופעמים שגם הפריעו להן, מפני שנראה להם, כי יוצרים באמריקה חנוך, שהוא יהודי יותר מדי, ויש „סכנה", שהנוער היהודי יתרחק מן ההתאמרקות, שנראתה בימים ההם כאידיאל עליון. ועל „האידיאליסטים", שלא רצו לסייע להתפשטות ה„ישיבות" נמנו לפנים רבנים מן הדור הישן ו„לאומיים" מן הדור החדש. וגם זה אולי בא מתוך מושגים מוטעים על רבנות ועל לאומיות...

אבל לא רק השמות המפשטים עוררו תמהון בלב האורח הבא מחדש, אלא גם הענינים המעשיים והדברים הממשיים היו כבלתי מובנים. עמד אדם והשתומם: מכיון שיש כאן „ישיבות" ונהיצותן ברורה, מפני מה הן דלות ועזובות, אם גם לומדים בהן מאות ילדים ומבלים שם את החלק הגדול מזמנם, ובתי־הכנסת, שמעטים שם הבאים להתפלל אפילו בשבת ובחג, הם גדולים וכבירים, מפוארים בכל יופי והדר מבחוץ ומבפנים? והפלא של העשירות והתפארת בכמה בתי כנסיות עוד גדל לאחר שנודע, כי „החברים" קשורים בבית־הכנסת רק על ידי המות, ז. א. אין הם מתפללים בו, אלא לאחר פטירתם מקברים אותם בבית־העלמין שהוא קנין בית־הכנסת, ועל ידי כך הקשר, כמובן, נצחי.

ואורח אחד שבא לאמריקה אמר בשעת סעודה של „חברה קדישא" בקהלה מפורסמה, כי באמריקה מובן המאמר שנאמר:

— „כל הקובע מקום לתפלתו... ו כ ש מ ת אומרים עליו"... משום ש„קביעת המקום" אין לה ענין עם החיים, אלא עם המות...

המושגים החדשים מוצאים להם בטוי בכמה דברים חיצוניים, הנראים כמבדחים ופעמים שמביאים לידי צחוק. כשרואים, למשל, בית־כנסת גדול הנושא עליו שמה של עיר יחד עם שמו של אדם גדול, מחבר ספר מפורסם מאד, ויוצא צרוף מבדח, כגון „מגן אברהם מבוביריק", בשעה שכל איש יודע, כי „מגן אברהם" לא היה לו מעולם שום עסק עם בוביריק או עם עיר אחרת שקשרו בה את שמו. או כמה מצחיק הדבר, כשמוצאים חברה ששמה, למשל, „שרה־יחנה

מתן בסתר" או „שומרי ברית תפארת בחורים" וכדומה, שמות שמעלים בהכרח בת־צחוק. אבל אפשר לבאר אותם לאחר שיודעים את המושג החדש, שיש להם לבני הארץ החדשה על בתי־כנסיות על חברות ועל „הקמת זכר עולם" למיסדיהם או לערי־מולדתם של המיסדים, עד שהשמות נעשים עיקר והתזכן נעשה טפל.

י"ט

סתירות בחיים ובמחשבה

המושג על אמריקה עם הדימוקרטיה הרחבה הוא בעיני כל העולם שני דברים בלתי נפרדים. הדוגמה של שוין, שכל אדם יש בכחו להגיע למדרגה עליונה בחיים ובהשפעה וגם בשלטון, אם רק יש לו הכשרונות לכך — היא קשורה קשר אמיץ ברעיונו של העולם התרבותי עם אמריקה. אין איש יכל לתאר לעצמו, כי אמריקה לא תהא דימוקרטית במאה אחוז. אם אדם יאמר או יכתוב על „קיסר אמריקה", יראה הדבר מן הנמנע כאילו אמרו או כתבו על „עיגול מרובע", דבר שהוא סתירה מיניה וביה. בחיים היהודיים סוברים רבים, כי אם באמריקה עומדת היהדות לא במדרגה זו הרצויה, הרי גם זה בא מתוך שחסרה הסמכות האישית ו„הרחוב" הוא השליט, ולפיכך חסר הכבוד וההערצה לדברים של קדושה ומסורת.

ולפיכך נראה למעלה מכל פליאה בעיני אורח בשעה שהוא מתודע אל החיים באמריקה ורואה, כי בו בזמן שבאופן רשמי שוררת הדימוקרטיה הרחבה אם גם בזה יש הגבלות מסוימות ויוצאים־מן־הכלל, כגון חוסר זכות־בחירות פרופורציונלית וכדומה — הנה אמריקה היא ארץ של פולחן אישי במדה גדולה מאד. דוקא באותה המדינה, במקום שבארצות אחרות היו שואלים: „מה נכון ומה מוטעה", שם השאלה שאדם שואל היא: „מי אומר כך ומי אומר לא כך". הרושם הראשון, ופעמים שגם האחרון, הוא לא אמיתיות הדבר שדנים בו, אלא חשיבותו של האיש העומד בראש הענין המדובר.

ההפתעה והאכזבה הראשונה בענין זה באה בלב עוד בהיות האורח

באניה. דוקא באותם הימים חגגו את חתונת בתו של הנשיא ווילסון, וכשהגיעה האניה לחופי אמריקה נתקבלו העתונים האנגלים הגדולים של ניו־יורק. כמה משתומם האורח הבא מאירופה, ששם שלטו אז צאר, קיסר, מלך, ובכל זאת לא כתבו שם מעולם העתונים, שהיו מכריעים בעניינים פוליטיים וצבוריים, פרטי־פרטים במדה מרובה כל כך על השמלות ועל הצעיפים ועל הקשוטים של בנות שליטיהם, כדרך שקראו ב„טיימס" או ב„טריבון" על השמלות ועל כל מיני העדיים של בת הנשיא. הדבר הזה הוכיח, כי על אף הדימוקרטיה השוררת מבחוץ,הנה מבפנים נמצא „בטול־היש" לגבי האיש היושב בראש...

אותו הדבר, כמובן, היה ניכר מאד גם בשעה שהתבוננו אל החיים היהודיים. מצד אחד איש כל הישר בעיניו יעשה והכל שוים, אבל למעשה עושים הכל את הישר בעיני אנשים אחדים, ואותו האיש שעומד בראש תנועה או הסתדרות הוא „בעל הדעה" לא רק מפני שבידו השלטון החוקי, אלא משום שאחרים אינם חושבים. אינם הוגים והם סומכים על זה, שאם הוא פוסק הלכה ודאי שהדין עמו... באופן גלוי ובולם רואים זאת בכל מיני אספות, במקום שהיושב־ראש הוא שליט־יחיד ממש, לאיש הרצוי לו הוא נותן רשות הדבור ואת זה שאינו רצוי לו הוא מצוה לשתוק, מי שמוצא חן בעיניו מתמנה על ידו בועדה חשובה שבחשובות ומי שאינו „מאנשי שלומו" נגזר עליו לשבת בטל. ואלה שיושבים באספות רואים כל זה ושותקים ובלבם אף הם מסכימים לכך, משום שבתוך נפשם שוררת לא ההכרה בחשיבות הגדולה של הענין אלא של האדם, המנהיג.

בנוהג שבעולם, בהתעורר שאלה צבורית, נפלגים האנשים על פי נטיותיהם הנפשיות והלך מחשבותיהם, אם כי, במדה ידועה, יש ערך גם לאישיותם של העומדים בראש המחנות. אבל כי הדעה תהא נובעת רק על פי אנשים יחידים בלבד ועל פיהם בלבד יצביע הצבור בלי לעיין בדבר — זה לא מן המדה. וכשבא אדם לאמריקה, הארץ הדימוקראטית והפרלמנטרית, הוא מתאר לעצמו, כי כאן המקום, שיהיה לו בו רק תפקיד אחד: לברר וללבן את ההשקפה, שהוא בא כחה, להסביר את העבודה שהוא עושה, ואזי הענין יעלה יפה, אחת היא אם

יהודי פלוני או אלמוני יסכים או לא יסכים. אבל להשתוממותו הוא מוצא, כי באמריקה שואלים קודם כל דבר: מה אומר בענין זה פלוני או אלמוני? אם אדם נמנה על בית־כנסת ידוע, הרי הוא שואל: מה דעתו של הרב? ואם הוא חבר לאיזה מפלגה, הוא בא בשאלה: מה אומר מנהיגו? ואיש הסתדרות ידועה מחויב ראשית כל לדעת את יחסו של נשיאו.

כיצד יש לישב: דימוקרטיה ופולחן־אישי כרוכים יחדו — זה הוא ענין לפסיכולוגיה, עם הגיון ודאי שאין לזה עסק. אבל עובדה היא, כי „אין כל חדש תחת השמש", ובכל מקום יש צורך למשוך לרעיון חדש אישים מסוימים ואחריהם כבר ילכו רבים אחרים בלי שאול דבר כמעט...

ולפיכך נעים היה הדבר כפלים לאדם, שבא לאמריקה בשם ה„מזרחי" ונדמה לו כי עבודתו מצליחה, והנה הוא מקבל מכתב משלשה אנשים, אחד רב ושנים בעלי־בתים, שלשתם ציונים טובים ויהודים יראי־שמים, והם מבקשים לקבוע להם זמן לשם דיון בשאלות אחדות, ולאחר שיקבלו תשובות ברורות ידעו אם יוכלו להספח על המזרחי או לא.

הצעד הדימוקרטי האמתי הזה, שבני אדם אינם רוצים ללכת בעיניים עצומות אחרי מי שהוא, אלא הם רוצים לתת לעצמם דין־וחשבון ברור קודם שהם מחליטים משהו, עשה אז, והיה עושה גם היום, רושם טוב מאד. נמשכו „שאלות ותשובות" בענינים עיקרוניים ותכסיסיים, וסופו של דבר היה, כי שלשתם נספחו על עבודת מזרחי בכל נפשם. שנים מהם באו אחרי כן לארצנו, ואחד מהם, הרב אליהו א י נ ז ל ב ו ך, היה מנהיג המזרחי באמריקה ועסקן חשוב בארץ, עד יומו האחרון.

יחס אישי כזה, שרואים במקצת מלחמה פנימית כשאדם עובר מהסתדרות אחת אל השניה מתוך דעות ואמונות חזקות, נזדמן לראות רק עוד פעם אחת ודוקא אצל אשה, שבתחלה חששה, שמא אין המזרחי ציוני במדה מספיקה, ורק לאחר שנוכחה, כי אין מקום לחששה, נעשתה עסקנית של המזרחי. על פי רוב, היו רואים דבקות באדם ובמנהיג שהכירו בו במדה מרובה יותר מנאמנות לרעיון שהכירו בצדקתו.

את „האפשרות" לאחד ענינים מתנגדים זה לזה — אף כי באמת אין הם

מתאחדים — נזדמן לראות לא רק אצל „המונהגים", אלא גם אצל המנהיגים בכבודם ועצמם. בעת ההיא, כשהתחיל ה„מזרחי" בפעולתו באמריקה, נעשה נסיון לנטוע שם את הרעיון וליסד הסתדרות של „אגודת ישראל", ורבים מאד מן הרבנים הגדולים והעסקנים החשובים מצאו את האפשרות להמנות ואפילו לעבוד לטובת שתי הסתדרויות יחד. ואם באירופה הכירו כי יש הבדלים אידיאולוגיים ותכסיסיים בין „אגודת ישראל" והמזרחי, הנה באמריקה לא ידעו ולא רצו לדעת זאת. כיוצא בזה גם במחנה הציוני. בזמן שבאירופה כבר היתה הציונות מפולגת לכוונים שונים, הכל כבר ידעו, שבין זה המכונה „ציונות כללית" ומזרחי יש הבדל עצום, ביחוד רב ההבדל במקצוע התרבות, עד שאי אפשר שתוף עבודה ביניהם, הנה באמריקה גם אצל המנהיגים הציוניים החשובים ביותר היה הרצון והיתה הדעה, כי אפשר להיות ציוני ומזרחי, שניהם יחדו, בלי סתירה כל שהיא. שתי התופעות: „אגודת ישראל" ומזרחי יחדו אצל רבנים ומנהיגים אורתודוכסיים, וציונות ומזרחי בשותפות בחוגים של ציונים — מקור אחד היה להן. לא בדקו ברעיונות ובכוונים, אלא סמכו על אישים, בין שהם באירופה או באמריקה, בין שהם חיים או לא. ומכיון שכל תנועה וכל כיוון ודאי שיש להם אישים גדולים וחשובים, הרי קשה באמריקה להסתלק מן הפולחן האישי ובני אדם מוצאים את הדרך הקלה ביותר, הם משתחוים ומודים לכולם יחד... כמה אנשים היו חברים ל„אגודת ישראל", למזרחי ולציונים כלליים באותו הזמן... ואין הם מתחפשים חס ושלום או עושים נחת־רוח למי שהוא, אלא שאין הם רואים בתוך נפשם שום סתירה והם עושים שלום לא עם אדם אחר אלא עם עצמם. אין מרבים במחשבות, אין מעמיקים יותר מדי, חיים במנוחה, ואומרים מתוך טוב־לב: הדין עם כולם...

גם בנוגע לדברים, שהם עתיקים יותר ומושרשים יותר, מצאו באמריקה את הדרך לאחד את הבלתי־מתאחד. למעשה היו הרבה סתירות, אבל בתוך הלב שרר שקט, כאילו היה הכל כשורה על צד היותר טוב. אנשים זהירים במצוה קלה מביטים ורואים בשויון־רוח איך שבניהם מחללים את השבת; או שהם עצמם מחללים את השבת, ואחרי כן, כאשר כלו את מלאכתם, הם נעשים מקפידים, שבביתם לא יעשו דבר שלא על פי דין. אין זו תרמית או צביעות, זה הוא מצב

רוחני שבא על ידי תנאים מיוחדים, שבני אדם יחיו בעולם של סתירות ולא ירגישו בזה כמעט. זוהי הטרגדיה העמוקה של בני אדם החיים חיי כפילות, ומכיון שאינם יכולים כל ימיהם לעמוד במערכה, עשו שלום עם עצמם. לאמתו של דבר, קשה לאדם לנהל מלחמה עם עצמו מאשר עם אחרים, ולעשות שלום בתוך נפשו קשה יותר מאשר לותר לאחרים. כלום אפשרית טרגדיה גדולה מזו, אם אדם בא אל הרב לשאול שאלה:

— המותר לי בשבת לקדש על היין לאחר שאני בא מן העבודה, האם היין שאני נוגע בו הוא כשר לאחר שאני מחלל שבת?

אם יש יסורי נפש בזמן שאדם צריך לבחור בין אהבה גופנית ואבוד עצמו לדעת, אי האמן שיתאר את מלחמת היצרים של אדם, העומד בין המסירות לקדושת השבת ובין עבודה לשם פרנסה לו ולביתו?

והמלחמה הפנימית בתוך הנפש הולכת ונמשכת, בין שמרגישים בה או לא, עד שכמה אנשים נופלים במערכה הרוחנית. הם עושים עצמם כאינם רואים וכאינם שומעים מן הנעשה סביבם ועל ידי כך הם מרגיעים את לבם. רבים נשארים אנשי מלחמה כל ימיהם, מבקשים דרכים ותחבולות, וכשאינם מוצאים, הם נעשים דון־קישוטים, שכל מרצם וכל מאמציהם הולכים לתהו ולא נשאר זכר להם.

אחד הרבנים הגדולים והחשובים, שנשאל מפני מה אין הוא מדבר בדרשותיו לפני בני קהלתו על חלול שבת, ענה ואמר בתמימות:

— אני לא ראיתי חלול שבת.

ודאי, בזמן שאדם אינו רוצה לראות ואינו רוצה לשמוע, עובר הוא בחוצות וברחובות ו„אינו רואה" יהודים „מחללים שבת", גם בפתח הסמוך לבית־הכנסת, כי אולי החנויות פתוחות סתם לשם תענוג בלבד ולא קונים ולא מוכרים ו„אין רואים שם חלול שבת"...

ורב אחר שפך את לבו ואמר, כי אילו נתכנסו יחדו כל הרבנים ויהודים יראי־שמים לבקש עצה ותחבולה, היו יכולים לתקן תקנות, לו גם על חשבון נמוסים מקובלים, שנגזר עליהם לסוף מן העולם, ולקיים בשלמותם וקדושתם את השבתות והמועדים וחיי המשפחה היהודית והחנוך היהודי.

אבל מהיכן יבא הכח הגדול לעשות את כל הדברים ולכנס את כל האנשים? רבים האנשים שעשו שלום עם עצמם ולא איכפת להם עוד. רבים אינם רואים ואינם רוצים לראות את הנעשה סביבם, ורוב הקהל מחכה עד שגדול פלוני או מנהיג אלמוני יפנה אליהם בקריאה. והגדולים והמנהיגים מבקשים ומחכים לאחד גדול ביניהם, אשר יהא המתחיל בדבר, וכך נשאר העולם שומם. מבחוץ הכל בסדר, אך מבפנים מלא סתירות....

כ׳.

הפרובינצה החביבה

כשאומרים „ניו־יורק ואמריקה״, בוא״ו החבור, הרי זה מראה, שניו־יורק אינה עוד אמריקה, וכשמכירים את הכרך ניו־יורק אין לומר, כי יודעים את חיי אמריקה. ואין בזה זלזול בכבודה של המטרפולין. כי בכל ארץ יש כרכים גדולים, שהם תפארת המדינה. אבל בכל זאת הם משמשים פחות מכל דוגמה לטיבה של הארץ המדוברת. מלונדון יש לדון על טיבה של אנגליה רק מעט מאד ופאריס אינה מגשימה את צרפת. זה הוא מפני שהכרכים אינם לאומיים בחייהם והרגליהם, משום שחלק גדול מן האוכלסים הוא בין־לאומי, יוצאי ארצות שונות ובני עמים שונים. ההבדל של ניו־יורק בנידון זה, שבארצות אחרות הערים הגדולות הן ערי הבירה של המדינות, ואלו באמריקה הרוח הבין־לאומי אינו בוואשינגטון, אלא על סף הכניסה — בניו־יורק.

אבל דבר זה אינו רק בנוגע לאמריקה במובן הכללי, אלא גם במה שנוגע לחיי היהודים באמריקה, שגם כאן ניכרים הסימנים האמריקאיים המיוחדים יותר בערי השדה מאשר בניו־יורק, אם גם בפנה אחת של ניו־יורק יש מספר יהודים והרבה פעולות יהודיות יותר מאשר בעיר שלמה מערי השדה. אבל דוקא משום כך אפשר, שהדברים המופלאים באים יותר לידי בטוי בעיני אורח, הבא מארץ נכריה, בחיים השקטים של פרובינציה, במקום שהכל בולט וברור, מאשר בכרך עולמי גדול, שכל תופעה מתעלמת בו בתוך שאונו והמונו הגדול. כשמדברים על פרובינציה אמריקאית בנוגע לחיים היהודיים, הרי שיקאגה ובוסטון, סאן־פראנציסקה ופיטסבורג אף הן בכלל פרובינציה, אם גם כשהם לעצמם

הכרכים האלה, כרבים אחרים, הם בעלי סגנון גדול ומראה עולמי. בכל ערי־השדה הגדולות יש, מבחינה יהודית, שקט ידוע, מין אינטימיות, שאין למצוא בניו־יורק הרועשת, ויחד עם זה רואים שם קרתנות ומין זרות, שאי אפשר למצוא בניו־יורק.

הקרתנות מתבטאת בזה, שכל איש רואה את עצמו כיחיד במקצועו. אין בלבבות ההכרה, זו המצויה בכרכים גדולים, שאין לבטל את השני, כדי להיות הראשון. החיים בעיר גדולה גורמים לכך, שבכל מקצוע יש כמה וכמה מומחים, ואם אדם סובר, שהוא עולה במקצועו על חברו, הרי זו דעתו, שהוא שומרה בלבו ואינו מביא אותה לידי בטוי בפומבי. מה שאין כן החיים בעיר קטנה. שם רוצה כל איש להיות „יחיד בדורו", ואם יש „בן־תחרות" איזה שהוא, הרי החזק ממנו מבקש לכלותו מן העולם. כיוצא בזה גם במקצוע התרבותי, כל רב סובר, כי הוּא הרב היחיד, וכל שאר הרבנים אינם אלא „מסיגי גבול" או בכלל אינם רבנים כל עיקר. כל מנהיג צבורי רואה את עצמו כיחיד בעל השפעה וכל השאר אינם, לדעתו, ולא כלום. אם יש נואם, הוא סובר כי יחיד הוא שמלא כל העולם כבודו, משום שאחרים אינם קיימים בשבילו.

מפליא הדבר לאדם שבא, למשל, לעיר בינונית של אנגליה־החדשה ושם יושבים שני רבנים, ושניהם יכולים הם לשבת על כסא הרבנות ולחיות בפרנסה ובכבוד. ואמנם יש להם פרנסה בריוח, אך כבוד — נוטל אחד מחברו והצבור היהודי מאמין ללעז שניהם... מצב הדברים הוא זה, כי בזמן שבא אורח לעיר, רואים שני הרבנים חובה לעצמם לבוא ולקבל פני האורח, אבל כשהם יושבים שניהם יחדיו, הם משגיחים, שלא ישבו, חס ושלום, זה בצד זה בלי חציצה. ובשעה שהם מדברים, מתאמץ כל אחד שלא לענות על מה שאמר חברו, אלא הוא מדבר בעלמא, מפני שהדברים שהשמיע הרב השני אינם קיימים בשבילו. ולהביט זה בפני זה ודאי שאסור, והם מביטים הצדה על הקירות, כדי שמבטיהם לא יפגשו, חס ושלום...

על זה מן הראוי היה להעיר, כי „בזמן שאין ישראל עושים רצונו של מקום, פניהם אל הבית"... וזו אינה תופעה יחידה, אלא מצב שנעשה נורמלי, כי בערי השדה באמריקה אחד הענינים הכאובים בנוגע לחיי היהודים, הרוחניים והדתיים, ביחוד במחנה האורתודוכסים, הוא זה שאי אפשר היה במשך שנים רבות להדבר

בין הרבנים. כל רב ורב באמריקה טוב וחשוב במדה רבה, וחלק גדול מן הרבנים ראויים היו לשבת על כסא הרבנות גם באירופה, אך דא עקא, כי הרב שבא לעיר קטנה, והעיר הקטנה נהפכה לעיר גדולה ופעמים גם לכרך, סובר כי הכל עלה וגדול ברשותו, ואין הוא מתבונן, כי בין הקהלה שמנתה אותו לרב והעיר שגדלה כעבור הרבה שנים יש הבדל לא רק במספר האנשים, אלא גם בתוכן הקהלה או הקהלות, שמהן הורכבה העיר.

קוצר הראות שלא הביא תועלת לאיש, גם לא לזה שראה את עצמו „מוחזק", הרחיק ללכת כל כך, עד שאורח הבא ממרחקים צריך היה לתמוה, אם יש לו עסק עם אנשים, בעלי רצון רע, או שהם חסרים פשוט בינת־אדם. כי איך אפשר לפרש בדרך אחר, אם אחד הרבנים, מן החשובים ביותר שבארץ, שהיה מפורסם כלמדן וירא־שמים, גם איש חכם ובעל טובה, אומר לאורח שבא לעירו, כי אצל הרב, יריבו, שגם הוא אחד הרבנים והמנהיגים החשובים מכל הבחינות, לא מן הראוי לאכול, משום שהכשרות חשודה. ועל השאלה, מפני מה יש חשד כזה, ענה הרב בתמימות:

— בזמן שהרבנית עסוקה בכל מיני ענייני־העיר ומעשי־הצדקה, מי זה משגיח במטבח?...

היוצא לפי „רעיונו" של הרב, כי רבנית שהיא עסקנית ומטפלת בעניני צדקה פוגמת בכשרות, אף על פי שהכל ידעו, כי ביתו של הרב הוא אחד הבתים המהודרים אצל הרבנים שבארץ.

רק פעם אחת אירע, שבא האורח לעיר גדולה, ששני הרבנים, שניהם מן הנודעים לשם באמריקה, עמדו „במצב מלחמה", ואחד מהם, שקבל את פני האורח בבית־הנתיבות, ערך את התכנית, היכן ומתי יש לנאום, והוא הכניס לתוך התכנית גם את בית־הכנסת של יריבו — יריב מר מאד בעת ההיא. האורח, שידע על המצב בעיר המדוברת, ושאל את הרב, שקבל את פניו, כיצד אירע, שחלק לבית־הכנסת של יריבו מקום חשוב כזה, שמע תשובה ברורה וחריפה מאד:

— מה נוגע הדבר לכבודו? אנו מתקוטטים בעירנו שלנו. אבל כשהדבר מגיע לעניני כלל ישראל, אנו מחויבים לשכוח את סכסוכינו המקומיים ועניניו האישיים. באיש הבא מן החוץ ודאי שהדבר אינו צריך לנגוע:

את התשובה המפיקה כבוד וגאון עם כל חריפותה היה נעים ביחוד לשמוע, כשיודעים, כי לצערנו יחס כזה הוא יוצא מן הכלל. רוב הרבנים שיש להם יריבים — ומי אין לו כאלה? — מוצאים דוקא בעיניי כלל ישראל מקום לגבות את חובם מן „הצד השני" ואינם נותנים לחלוק להם אותו הכבוד באספות ובמסבות, כדי שידעו מי הוא „הראשון", וכשבא אורח הם מוצאים שעת הכושר לספר לו כל מיני דברים על „יריביהם". לא לעתים רחוקות יקרה, כי יעמדו מרחוק או אפילו מנגד לתנועות ידועות, רק משום זה, שהרב „השני" הקדים במקרה להסתפח או להיות רב־פעלים בהסתדרות או במפלגה מסוימה.

רוח הפרובינציאליות ניכרת לא רק במקצוע הרבנות, אלא גם בשדה החנוך וגם בנוגע לשאר עניני צבור ובכמה מקומות גם במקצוע העתונאות במקום שיש בעיר שני עתונים, העוסקים בענינים יהודיים, ופעמים אפילו בזמן שיושבים שני עתונאים במקום אחד... כל כמה שתהא עיר־השדה גדולה באמריקה, קטנה היא תמיד מהכיל שני מוסדות או שני אנשים בעלי מקצוע אחד... אילולא היה הלקוי הזה — שמקורו הפסיכולוגי ודאי בזה, שזוכרים עוד את הזמן כשהערים הגדולות או הבינוניות היו קטנות ואז היה באמת צר המקום לשני מוסדות או לשני אנשים השוים בערכם — כי אז היה מראה החיים היהודיים בערים מחוץ לניו־יורק שונה לגמרי. כי בערים ובעיירות הפרובינציאליות, במקום שיושבים עשרות אלפים או גם מאה אלף ויותר מבני ישראל, אבל לא במיליונים, אפשר היה להדבר ולהקים את המוסד היהודי היפה ביותר ולבנות את החיים היהודיים הנאים ביותר. האנשים בערים ובקהלות שאינן גדולות אינם טרודים ובהולים כל כך. ולפיכך רוחם טובה ונוחה יותר מאשר בכרך של מיליונים כניו־יורק, והרצון יש וגם היכולת היתה לבנות וליצור יהדות עד כמה שרק אפשר. אבל בזמן שיש קנאת אישים במדה מופרזה, אישים שעליהם להיות מנהיגים, גם גבאים ועסקנים, מסבע הדבר הוא, שבמקום דבר טוב אחד נבראים שנים או שלשה דברים מקבילים, שאף אחד אינו משופר כראוי. השאלה החשובה ביותר בחיים הנבנים מחדש אצל היהודים באמריקה, לאחר שבאו מאירופה נהרסים ונחרבים בחומר וברוח, צריכה היתה להיות שאלת החנוך. כי אם בכל מקום עומדת הבעיה לקיים את הילדים ביהדות, הרי באמריקה, בתנאים חדשים לגמרי גם בשביל האבות גם בשביל הבנים, תפקידו

של החנוך הוא לברוא דור של יהודים בעלי ידיעות שישמרו את היהדות. ודבר זה אפשר היה לעשות יפה. החומר של הילדים באמריקה הוא טוב מאשר במקום אחר; על ידי החיים החדישים והעצמיים מפותחים הילדים מקטנותם לא רק בגופם אלא גם ברוחם; ועל ידי החיים המסודרים בבית ובבתי־הספר הכלליים והחנוך של חובה הילדים הם בעלי משמעת. לצערנו, נשארים היתרונות הללו מחוץ ללמודים היהודיים והמשמעת ניכרת במדה מועטה מאד בחדרי בתי „התלמוד־תורה". בעוד אשר בערים שיש בהן, ומוכרחים להיות, יותר מבית ת"ת אחד וגם יותר משני בתים, יכולה היתה להיות שיטת־לימוד מתוקנת יפה, הנה לצערנו כל בית תלמוד־תורה הוא פרשה בפני עצמה והם מבקשים להתחרות זה בזה תחת להשלים זה את זה...

הפתעה נעימה בשדה החנוך היה בית התלמוד־תורה במיניאפוליס, ששם ראה המבקר שאיפה לא רק לקיים בית תלמוד־תורה בעיר, כזו שישנה בכל עיר, אלא גם לברוא תכנית מתוקנת, כיצד לחנך את הדור הצעיר בשיטה מסוימה ולהקנות לו ידיעות יסודיות פחות או יותר. כיוצא בזה היה רגש של נחת־רוח וספוק־נפש לאדם שבא לשיקאגו ומצא שם, אם לא יהדות מסודרת, אך הבנה רבה לעבודה מאוחדת. מורגש היה כח מאוחד של הרבנים, ראו חזית שלמה של עסקנים אורתודוכסיים, גם ניכר היה רצון טוב לשפר ולהגדיל את היהדות בכל מקצוע, ביחוד בשדה החנוך.

בשיקאגו היה אולי קשה ליהדות נאמנה, מקורית, יותר מאשר בערים אחרות, משום ששם היה מבצר היהדות הריפורמית, אבל על ידי רצון טוב ובכחות משותפים אפשר לפרוץ גם מבצרים חזקים.

כ"א

יהדות ריפורמית

הבריות היו אומרים, כי באמריקה הכל הפוך. ולא רק אנשים פשוטים סברו, כי מכיון שאמריקה היא „מעבר השני של כדור הארץ", הרי בני אדם מהלכים שם „וראשם למטה", אלא אפילו כמה תלמידי חכמים, גם במערב אירופה, היו להם מושגים מצחיקים על „הפכנותה" של אמריקה. באחד הספרים הידועים מאת רב בגרמניה יש שאלה, איך מותר לברך על הלולב שגדל באמריקה, והרי הוא גדל וראשו למטה... אם כל זה, כמובן, מעורר צחוק, אבל יש אמת בדבר, שבמובן הרוחני היה באמריקה הכל, לפחות לפני כמה שנים, עולם הפוך. ובכלל זה גם היהדות הריפורמית.

באירופה ידעו, כי בין היהדות הריפורמית והיהדות בכלל יש תהום עמוקה לא רק במה שנוגע לתפלה וסדרי בית הכנסת, אלא כל החיים ותפיסת היהדות שונים הם אצל יהודי־הריפורמה מאשר אצל כל שאר קהלות ישראל. על ידי הוצאת השמות ציון וירושלים מתוך ה„סידור" נכרת כל הקשר בין תוכן היהדות המקורית ובין המחשבות והמעשים של ה„מתקנים" אשר בדו מלבם. כי גם בנוגע לאמונה ב ע ב ר של עם ישראל אין שום שייכות בין תורה מן השמים, יציאת מצרים, כל מסורת היהדות ובין הדברים שהיהדות הריפורמית „מאמינה" בהם. ב ה ו ה אין שום דמיון בין החיים של היהודים המתקנים בענין שבת, כשרות וכו' לזה שיהודים סתם עושים. ובנוגע לעתיד אין להם ליהודים המתקנים אותן התקוות המסורתיות לביאת המשיח, לארץ ישראל וכו'. מה אפוא הדבר המשותף בין כל היהודים מצד אחד ובין היהדות הריפורמית מן הצד השני? נברא

באירופה המושג, כי היהודים המתקנים הם ענף כרות מעם ישראל. בשום ענין יהודי־מקומי או לאומי לא נראו ראשי־מדברים מאת היהדות הריפורמית, לא קרה שאנשים הקשורים רשמית בריפורמה, היו באי כח של גופים מוסמכים, ואי אפשר היה להעלות על הדעת שיהיו עומדים בראש. אם נראה לפעמים באספה יהודית גדולה, ואפילו בקונגרס ציוני, יהודי ריפורמי, הרי הפליא את הנאספים כדבר היוצא מגדר הרגיל. אפשר היה לתאר, כי יהודים שאינם יראי־שמים ישתתפו בעניני הצבור היהודי, אפילו בערים כגון וורשה או וילנה, שכל אחת מהן היתה „עיר ואם בישראל" היו מנהיגים לפנים, אפילו גבאים, ובוורשה גם נשיא הקהלה, יהודים מחללי שבת, אנשים שעמדו מרחוק מאד מזוי היהודים. היו מביטים עליהם מבחינת „ישראל אף על פי שחטא", ואחרים מצאו להם זכות, כי „פושעי ישראל מלאים מצוות כרמון", או שהיו דנים אותם כ„תינוקות שנשבו" על ידי חנוכם וכדומה. במה דברים אמורים ביהודים שלא היו כשרים ב י ח י ד ו ת, אם גם רבים היו היחידים הללו עד כדי צבור. אבל אילו היה יהודי כופר בפומבי בעיקרי היהדות המסורתית, ומה גם אילו היה צבור של כפירה, דוגמת היהדות הריפורמית, לא היתה אפשרות, שאדם כזה או אנשים כאלה יהיו מנהיגים של עניני הכלל. א ו ת ו הרוח, שביסודו היה בריא מאד, הביא ממילא לכך, שאפילו באירופה המערבית, שבה היתה יהדות ריפורמית חזקה, עמדו היהודים האלה מרחוק לעניני היהדות, מלבד המוסדות המקומיים לעניני צדקה.

ואלו באמריקה היה המצב הפוך לגמרי. הריפורמה באמריקה בעניגים של מסורת היתה רדיקלית הרבה יותר מאשר באירופה. בעיר ברלין, למשל, היה רק „היכל" אחד, קטן מאד, שבו היו „מתפללים" בגלוי ראש, שבו ישבו גברים ונשים יחדו ושבו לבש יום־ראשון צורה של שבת בתפלות ובדרשות. ואלו באמריקה יש „היכלות" רבים מאד וגדולים מאד, שבהם „עבודת האלהים" (תפלה בצבור) העיקרית ביום ראשון, שבהם יושבים בגלוי ראש, ואשר הגברים והנשים יושבים זה על יד זה. הדבר האחרון לא נחשב בחוגים ידועים אפילו לריפורמה... אבל, לעומת זאת, מה שנוגע לרוח, לא היה בין יהודים אורתודוכסים וריפורמים הבדל זה שבאירופה. בעיני האיש שעמד מרחוק נראה היה לפעמים, כאילו היהודים האורתודוכסים מבקשים התקרבותם

של הריפורמיים, ואפילו בענינים מטיב דתי גמור, כגון הנחת אבן הפנה לבנין בית־כנסת או חנוכת הבית של תלמד תורה, היו חולקים את הכבוד הגדול ביותר דוקא ליהודי מן המחנה הריפורמי. חזיון כזה אי אפשר שיהיה לו השפעה לטובה על מהלך היהדות המסורתית. אבל מן הצד השני הביא הדבר לידי כך, שהריפורמיים לא ראו את עצמם כענפים מדולדלים מן האילן היהודי, אלא היו מתעניינים בענינים יהודיים לכל מחלקותיהם. השדה האחד, שבו היה פלא כשעמדו שם וריפורמיים, היתה בימים ההם הציונות. אמנם כבר היו אז רבנים ריפורמיים או ערב־רבנים, שהיו ידועים כמנהיגים ציוניים, אבל בכל זאת היו אלה יוצאים מן הכלל. החזיון הרגיל היה, שריפורמיים, ביחוד בעלי הכרה, יהיו מתנגדים לאידיאל הציוני ויותר מזה לאידיאולוגיה הלאומית. אם נראה באיזה מקום „ראבי" ריפורמי, שהגה קצת חבה לרעיון הציוני, הרי זה הובע בעמדה של שב־ואל־תעשה, לבלי דבר רעות, ולפעמים גם להשתתף באספה ציונית וגם לאצול „ברכה" בצורת „דרשה", אך לא יותר.

הפגישה הראשונה עם עולם הריפורמה נזדמנה לי בשיקאגו, במקום שהיה מבצר אותה היהדות, שהביאה עד... הנצרות. עובדה זו נתאשרה לא על ידי השקפות שטחיות, אלא אחד מן המנהיגים הרוחניים ביהדות הריפורמית, פרופיסור גורטראד דויטש מסינסינטי, הודה בכך, כמובן, מתוך הבעה של צער, מפני שבפנימיותו האמין באמתותה של האידיאולוגיה, שעליה מבוססת היהדות הריפורמית. פרופיסור דויטש נמנה על „בית המדרש הישן", על הדור שראה את עצמו כמיסד וכמחוקק, ולפיכך לא היה שמח בזה שיש, אלא היה מבקש מה שצריך להיות. האנשים האלה, בהאמינם באמתות רעיונם בהפשטתו ובהכירם במציאות המרה, כשהרעיונות מתגשמים במעשים, שרואים בשני עולמות, בעולם אחד של קורת־רוח, ששאיפתם נתגשמה, ובעולם שני של אכזבה כשהם רואים מה רחוקה ההתגשמות מזה שצפו לו. אין ספוק לנפשם, על „בית המדרש הישן" של יהדות הריפורמה נמנה גם ד"ר אמיל הירש, ה„ראבאי" של ההיכל העשיר ביותר בשיקגו, ואולי בעולם כולו. גם הירש וגם דויטש ידעו את החיים היהודיים, גם את גדולי היהודים בדור הקודם ועוד היתה להם נגיעה לספרות ישראל, ובמקצת גם לספרות התלמודית. ולפיכך ידעו יפה, כי בכל

יפיה של היהדות הריפורמית בעיניהם, אינה אלא מחזה יפה מבחוץ, אבל מבפנים הרי זה תוכן ארסי במה שנוגע לעם ישראל ולעתידו. הכרת המצב העגום הזה לא הביאה לידי כך, שיסתלקו מכהונתם ויעזבו את פעולתם: הירש כ„ראבאי" ודויטש כמורה בבית המדרש לרבנים בסינסיניטי. עד כדי כך לא הגיעה גבורתם. לכך דרושה הגבורה האמתית של „הכובש את יצרו". אבל אי־הרצון וחוסר־הבטחון בתוך נפשם הביאו אצל שני האישים, שהיו משכמם ומעלה גבוהים מחבריהם, כי את מרירות לבם הביעו בסארקאזם ובו בזמן שעבדו עבודה מדעית והיו אנשים בעלי אופי רוחני, נתגלו בשיחותיהם כציניקים ולא כאנשי מדע. הנאה גדולה היתה לשניהם, להירש ולדויטש, כשיכלו לספר ספורים על חבריהם מלפנים, שכעת הם אישים מפוארים בעולם האורתודוכסי באירופה המערבית, להוכיח, כי לפנים, בימי נעוריו, עבר פלוני הרב האורתודוכסי או אלמוני המלומד האורתודוכסי עבירה. השיחות האלה היה בהן מין רוח של נקמה מעין „תמות נפשי עם"... „א נ ו איננו נאמנים למטרתנו, א נ ו איננו מה שצריכים להיות, אבל גם אחרים אינם טובים ממנו"... כמובן, ידעו והבינו יפה, כי בין דברים שבמקרה בימי נעורים, אפילו אם נכונים הדברים שספרו — ובין שיטה בחיים יש הבדל גדול מאד. אבל הם מצאו ספוק „לנחם" את נפשם בספורי־מעשיות כאלה...

ההבדל בין אמיל הירש ופרופיסור דויטש היה, שהראשון היה תקיף מן השני עד כדי כך, שיכל ללגלג על עצמו מתוך אירוניה חריפה מאד, בו בזמן שהשני הודה בחולשתו מתוך אנחה. בשעת הפגישה הראשונה עם ד"ר אמיל הירש בשיקאגו, לאחר ההתודעות הרגילה והשאלות המוסכמות, שרגילים לשאול את האדם הבא מאירופה, אמר:

— כאשר ישוב כבודו לאירופה, יוכל לספר שם, שראה באמריקה את החוטא ופושע הגדול מכל.

— מה כונתו בדברים אלו? — נשאל הראבאי.

— כלום לא ספרו לכבודו במקום שהיה, כי ד"ר הירש בשיקגו הוא חוטא ופושע גדול? — השיב.

— אמנם כן, שמעתי שכבודו אינו מן המאמינים, אך כפי הנראה שקר

בפי האנשים המספרים, כי הלא נוכח אני כי כבודו „מאמין" במה שמדברים עליו ומקיים את דבריהם...

בזה נגמרה השיחה. ראו אדם שיכול לשאת על עצמו אפילו את הבזיון להיות נחשב ל„חוטא ופושע גדול". גם זה כח... רגש אחר יש לו לאדם בשעה שיש לו עסק עם אנשים קטנים, שחטאיהם ופשעיהם מתבטאים בדברים קטנים וחסרי תוכן. שם, בשיקגו, נזדמן לי לקבל הזמנה מאת קבוצה של „ראביים" ריפורמיים לבאר להם מה זה מזרחי. אחרי אשר ניתן הבאור בשיחה ארוכה בא לידי בטוי הרצון לשאל שאלות את הנואם. הנואם מחכה, שכאן ודאי ישמע שאלות על אמונת המשיח, על „שלש שבועות... שלא ידחקו את הקץ", על הנאמנות לארץ שיושבים בה ועל ההחלטה לבנות ארץ ישראל ועוד שאלות כאלה, שהיו משמשות כלי־זין בידי רבני הריפורמה של אירופה בזמן שעלתה הציונות בימי הרצל. במקום כל זה באה שאלה אחרת לגמרי:

— מה היא עמדת המזרחי לגבי קרבנות?

ההפתעה היתה מרובה לראות, כי „ראביי"־הריפורמה אינם יודעים אפילו את הנמוקים נגד הציונות או המזרחי ודאגתם היחידה שיש להם היא, כיצד ידון המזרחי את עניני הקרבנות, ומלבד זאת הכל כשר וישר... לשאלה „פקחית" כזאת לא יכלה לבוא תשובה אחרת מלבד ההודעה „התמימה":

— הריני שליח־ההסתדרות העולמית של מזרחי ואני יכול לדבר בשם ההסתדרות רק בענינים, שבאה עליהם החלטה, בענין הקרבנות לא באה עדיין החלטה...

תשובה זו „נתקבלה על הדעת", כנראה, וגם הסכימו לה. ראיה לדבר, שהראביים שהיו באותו מעמד הביעו את קורת־רוחם. אבל כשהגיע הדבר למשא ומתן על הצעה מעשית בדבר סיוע למוסד של מזרחי בארץ־ישראל, העיר אחד מן הראביים הצעירים את חבריו הקשישים, כי בשעה זו אי אפשר לעשות שום דבר בשביל ארץ־ישראל:

— אפשר שההצעה היא חשובה מאד, אבל כל עוד לא נגמר בנין ה„אנקס" (האגף) של הסימינריון בסינסינטי, אסור לנו לעסוק בשום תכניות למען ארץ־ישראל.

לשמע „השקפה" זו על ארץ־ישראל, כי הענין אולי חשוב, אבל... ה„אנקס" בסינסינטי קודם, קשה היה בלב להשיב על זה. עלה על הדעת, כי יש כאן לפנינו בריה בלתי נורמלית: חציה יהודית וחציה אמריקאית, שמצד אחד הוא מבין את ערכה של ארץ־ישראל, אבל ה„אמריקניות" שלו אינה מניחתו לעשות דבר בשביל ענין „זר", כל עוד לא נשלם בנין הסמינריון בסינסנטי עז ה„אנקס" ועד בכלל.

אבל ההפתעה היתה גדולה, כאשר נגמרה הישיבה, בעמדי לצאת, נגש אותו הראבאי הצעיר, שדיבר כל הזמן רק אנגלית ומראהו היה כאמריקאי מדורי דורות, ושאל אותי בלשון יהודית ליטאית עסיסית על דבר עיירה בפלך מינסק, שבה למד לפני כמה שנים ב„ישיבה קטנה" והיה באותה העיירה „אוכל ימים".

אם כן אפוא יש לנו כאן עסק לא עם אמריקאי מלידה ומבטן ולא עם בריה, שחציה יהודי וחציה אמריקאי, אלא עם בחור ליטאי רגיל, שרק בשנים האחרונות עשה „ריפורמה" בעצמו, עד שאינו מכיר את נפשו וה„אנקס" בסינסינטי קודם בעיניו לבנין ארץ־ישראל, אפילו בשעה שהוא מודה בחשיבותה של ארץ־ישראל.

זה הוא פרי היהדות הריפורמית...

כב.

לשון ותרבות

כחם של יהודים אפשר לפעמים להכיר במצבם הבלתי־נורמלי יותר מאשר בזמן שהם חיים בשלוה, חיים כתקונם. בשביל כותבי דברי ימי ישראל הרי חזיון זה ענין לחקירה, כי בגלות, בזמן של נדודים, ולפעמים גם בתקופה של גזירות ורדיפות, נתגלה הגניוס היהודי על ידי רעיונות שבספרים בעלי תוכן עשיר כזה, שאצל עמים אחרים אפשר ליצור דוגמתם רק בתנאים של שלום ושלוה.

אבל גם כשבאים במגע־ומשא של יום יום, מוצאים חזיונות מופלאים במקצוע זה. את זה הכירו באירופה אפילו בענין השפה, ביחוד בנוגע ללשון העברית. כי, אם הפצת השפה האידית והתפתחות עתונותה היומית הוכיחה על המצב ה ח מ ר י הנוח של האוכלסים היהודיים, הנה המלחמה לקיום הלשון העברית על ידי כתבי־עת, ירחונים, שבועונים, והשאיפה גם לעתון עברי יומי, הראתה את התכונה היהודית החזקה בבחינה ר ו ח נ י ת. כשבאו מאירופה, במקום שהעתונים העבריים עמדו אז בשקיעתם, ולעומת זאת עלתה וגדלה העתונות היומית באידית, יכולים היו לחשוב, כי באמריקה לא יעלה על לב איש רעיון להחיות את הלשון העברית כשפה חיה בדבור ובכתב, לא רק בספרים, אלא גם בדברי חולין רגילים בעתון יומי עם כל המעשים בכל יום. לפיכך מצא אדם קצת נחת רוח לדעת, כי לא תם הרצון ולא חדלו המאמצים לשמוע מלה עברית חיה בצורה של כתבי־עת. אם גם לאחר שהכירו מקרוב את התוצרת העברית של הזמן ההוא, אי אפשר היה לבוא לידי התלהבות — מורגש היה רוח של תמימות קרתנית בתוכן וגם בצורה של הכתבים הנדפסים — בכל זאת השאיפה בלבד,

עם המאמצים הגדולים, לקיים את המלה העברית, היא זכות רבה. הרבה יותר מורגש היה סימן של מסירות ליהדות המקורית ברצון לחנך את הילדים במצב נאה יותר מכפי שהיה עד אז.

הקשיים לקיים את העברית כלשון של דבור עוכבו, כנראה, על ידי זה, שרק אנשים יחידים עסקו בדבר. חוגים רחבים, אפילו של אנשים שקראו הרבה וכתבו עברית יפה וקשורים היו קשר נפשי ללשון, עמדו מרחוק ולא עזרו, ופעמים שגם לגלגו על „השגעון" לדבר עברית באמריקה. ביחוד הודגש החלק האחרון של המאמר, מפני שבארצות אירופה התרגלו קימעא קימעא לאגודות „שפה ברורה", שבהן דוברים עברית, ול„חדרים מתוקנים", שלשון ההוראה שם היתה שפת התנ"ך. ידוע ידעו גם זה, שבארץ־ישראל הולכת העברית ונעשית לשון חיה, שמשתמשים בה בחיי יום יום. אבל לא האמינו, כי באמריקה יש אפשרות כל־שהיא לכך. מובן גם זה, כי כשבאים לארץ חדשה, מבקשים להתרגל ללשון המדינה. בחיי אמריקה הרי הדבור האנגלי ודעת הלשון הזאת היו תמיד לא רק ענין של נוחיות, אלא גם צורך הפרנסה. ברור היה אפוא, כי לא צעירים ולא זקנים לא יכלו להעמיס על עצמם את המשא לרכוש שתי לשונות בבת אחת, אנגלית ועברית. באמת צריך היה להיות אדם בטלן במדה יוצאת מן הכלל או בעל אידיאליזם מופרז, כדי לרצות לעשות גם באמריקה את לשוננו העתיקה לחדשה ורגילה בשמוש לרבים בספר ובדבור.

לצערנו, קנן לפעמים האידיאליזם הזה בלב אנשים, שלא הבינו כי תחית הלשון העברית בלי התפתחותה של התרבות הישראלית העתיקה הרי זה מן הנמנע. או שיש לו לאדם רגש ובינה להוקיר ערכים ישנים של היהדות, אז הלשון היא חלק מדבר שלם, או שאדם חסר הבנה זו, ואז גם הלשון אין לה ערך גדול בעיניו. בחטא זה נכשלו גם רבים מאלה, שנלחמו לעברית ברוסיה. ולכן לא נחלה התנועה גם שם הצלחה זו, שהיתה יכולה וראויה לנחול. המקום היחידי, שבו נחלה תחית הלשון העתיקה־החדשה הצלחה שלמה, היתה ארץ־ישראל, מפני ששם הדבר קשור בכל רעיון התחיה ובשנוי סדר החיים של הגלות לשאוף לקיום עצמאי מבחינה פוליטית ורוחנית. אבל באמריקה, במקום שאי אפשר, על ידי החיים הקשים של יום יום, להתמכר הרבה לענינים סנטימנטליים, אם אין

בשבילם חפץ מלהיב, לא יכלה להצליח המלחמה לעברית בלי החפץ לקיים את כל היהדות, ובכלל זה את התורה ואת השבת.

כמה אנשים הבינו זאת, גם באמריקה וגם באירופה, ולפיכך היה מדברים תמיד על „שפה ותרבות" בנשימה אחת, כדי להודיעך, שהלשון היא רק אמצעי והתכלית היא גדולה הרבה מזה: התרבות היהודית כולה. נשאלה השאלה: מה פירושו של המושג „תרבות", אחרי אשר המסורת הישנה מונחת והחדש הריהו, באופן הטוב ביותר, לא דבר יהודי מקורי? היה מעשה באחד הלוחמים החדשים לעברית — אדם כשר כשהוא לעצמו, אך רחוק מאד מבינה ביהדות, ועם זה האמין, כי מבין הוא יותר מאחרים — שבא להוכיח, כי בלשון עצמה מקופלת כל התרבות היהודית, ולפיכך „שפה ותרבות" הרי זה מושג אחד בשתי מלים, קבל הלה תשובה ברורה, כשאמרו לו, כי יש הוכחה פשוטה, ששפה ותרבות הן שני דברים מיוחדים, מזה שהוא עצמו, הדובר, ודאי „בן שפה" הוא, אבל בשום אופן אינו „בן תרבות"... והוכחה זו פעלה פעולה עצומה מאד...

מי שלא הסכים לשיטה של אלה, שאמרו להשתמש בלשון העברית, שיש לה ודאי ערך גדול בכל המובנים, כדי להקטין את ערכם של קדשים יהודיים אחרים, אי אפשר היה לו בכל זאת שלא להעריץ את האנשים היחידים, שהקדישו כח רב כזה לאידיאל. אולם דאב הלב, מפני מה יש כה מעט אידיאליסטים במקצועות אחרים של הפעולה היהודית. ורק נחת־רוח היתה לראות, כי במקצוע אחד יש קומץ אנשים, שעושים את המאמצים הגדולים ביותר לשם ענין נכון. אלה הם האנשים הבודדים, שבקשו לחלץ את הילדים מבתי ה„תלמוד־תורה", שעמדו בעת ההיא במצב גרוע הרבה יותר, מבחינה רוחנית, מכפי שהם כיום, ולהקנות לילדים חנוך יהודי שלם ב„פאראקיעל סקולס" (בתי־ספר עדתיים). נחת־הרוח היתה לא רק מזה, שנמצאו אחדים לוחמים באמונה לדבר יהודי גדול, אלא הרבה יותר, משום ששיטה זו של „ישיבות" בנוסח אמריקה היתה הנכונה, שיכלה ושראויה להיות. בדבר זה עלתה אמריקה על אירופה. באירופה היה כל בית־ספר מודרני שיטתי נוהג צמצום הלמודים היהודיים, מפני שהיה רצון לנתק את הילדים מן ה„חדר" ומן ה„ישיבה", מפרק תנ"ך ומדף גמרא, והרצון היה לתת את ברק החנוך היהודי בלי התוכן היהודי האמתי,ופתחו כל מיני בתי־ספר. ואפילו בתי־

הספר העבריים, למן „החדרים המתוקנים" ועד הגימנסיות העבריות, שהתפשטו מאד ברוסיה בשנים האחרונות לפני המלחמה, נתנו תמיד לתלמידים למודים וידיעות ביהדות במדה פחותה מאשר ב„חדרים" ובתי ת"ת, ורק באמריקה הוכרחו בהתפעלות ובשמחה להכיר ולהודות, כי בית־הספר המודרני, „פאראקיעל סקול", נותן לילד יותר מאשר בית תלמוד־תורה. זו היא אחת התופעות הנאות ביותר מצד החלק האורתודוכסי של היהודים האמריקאיים, שדוקא הם, יהודים פשוטים יראי־שמים, הבינו מה שלא הבינו הרבה מן היהודים החדשים והלאומיים. לא היתה שם הופעה של יסוד בית־ספר כזה שלא במובן הדתי. כשהיו מדברים על זה עם מנהיגים ציוניים או משכילים נודעים, מדוע אין הם מסייעים לתנועה של בתי־הספר העדתיים, ואם שיטת הלמודים שם היא חרדית יותר מדי, מדוע לא יבואו ליסד בתי־ספר כדוגמת אלה ברוחם הם — לא היו שומעים מפיהם תשובה נכונה. האמת היא, כי הסבה לכך היתה טמונה בהכרתם עמוק יותר ממה שהם עצמם היה בכחם לבאר. בתי־ספר, שלומדים בהם גמרא ושבהם שורר רוח אמתי של יראת שמים, לא יכלו להיות לפי רוחם — גם אם התביישו לגלות זאת — וליסד בתי־ספר כאלה רק בשביל הלשון העברית בלי הלמודים היהודיים, הרי אמריקה היא ריאליסטית יותר מדי לכך, ולא היו שולחים לשם ילדים. הריאליזם של אמריקה אינו סתירה לזה שלפעמים אנו מוצאים, כי שם שוררת שטחיות, מה שקורין בלשון פשוטה „בלוף". ודאי אפשר באמריקה לרמות בכל המובנים יותר מבכל מקום אחר. דבר זה בא מתוך שהארץ היא גדולה ורחבה, עד שעובר זמן רב קודם שמתגלית האמת. אולם בזמן שהמדובר הוא על אונאת עצמו, הרי דוקא באמריקה יש רגש בריא להבין את מעשיותו של כל מפעל. ולפיכך היה מפעל עברי תרבותי מוכרח להשען על כחן של דת, תורה ומצות ולא לצאת בחיצוניות בלבד, אפילו בזמן שדברים חיצוניים יש להם גם ערך מסוים.

הכחות של המיסדים הראשונים של בתי־הספר העדתיים, אלה נושאי „התרבות היהודית" בחיי היהדות האמריקאית, היו להפליא. לא רק הגבאים של המוסדות היו להם קשיים גדולים באספת כסף, אלא גם מנהלי המוסדות היו חלוצים במקצוע ההוראה, ויותר מזה בשנוי הפסיכולוגיה של מאות ילדים, שיחפצו לשבת זמן מרובה ולעסוק בלמודים קשים יותר מילדים אחרים,

חבריהם, הלומדים בבית־הספר הצבורי ונוסף על זה זמן קצר בבית התלמוד־תורה בשכנותם. הרוח וההשראה של בתי־הספר העדתיים, ביחוד בניו־יורק, השפיעו במדה רבה כל כך, עד שגם בהוסד בית־ספר לנערות באיסט־ברודווי במטרה להקנות שם למודים יהודיים יותר מכפי הרגיל, היה גם לבית־ספר זה אופי דתי. אילו היה בית־ספר כזה, שכולו בעברית ומבחינה פדגוגית על צד היותר טוב, עומד ברוסיה או בפולין, לא היה יכול להיות בעל אופי דתי, כפי שהיה בניו־יורק. כי באירופה היה בית־ספר כזה עומד תחת השפעתה של הלשון בלבד, כדרך שהיו ה„חדרים המתוקנים", ובניו־יורק היתה ניכרת ההשפעה של בתי־הספר העדתיים.

והשייכות בין לשון ותרבות היתה במוסדות אלו חזקה משני הצדדים. זקא בבתי־הספר העדתיים מצאו ילדים, שידעו עברית יותר מאשר במקום אחר. ולא עוד אלא שהיתה מגמה, אפילו אצל יהודים חסידים, שהיה להם מגע עם מוסדות כאלה, ואצל מנהלים תלמידי חכמים מופלגים לעשות עד כמה שאפשר את העברית ללשון ההוראה, ובכמה מקומות הוציאו את הדבר לפועל. וזה לא בא כל כך מתוך דעות לאומיות, כמו מתוך הרגש הריאליסטי, כי אמנם הלשון כשהיא לבדה אינה יהדות, אבל הדרך הטובה ללמוד ולהבין את התרבות הישראלית היא כי הלשון המקורית, עברית, תהא הלשון הטבעית של התלמידים. נוסף לזה היה באמריקה עוד נמוק מיוחד, מפני שבאנגלית אין רגילים ללמד בבתי־ספר כאלה, וכשמלמדים באידית, או כפי שנקרא אז ז'ארגון, אין זה אלא תרגום, וכשמלמדים חומש או גמרא באידית הרי זה מהלך משולש: המורים מתרגמים את המקור העברי לאידית והתלמיד או התלמידה מתרגם ברעיונו מאידית לאנגלית.

היו מקרים שבזמן שאחד המורים התגאה, כי תלמידיו יודעים מלבד אנגלית גם אידית יפה, די היה רק לשאול את התלמידים:

— אמנם מדברים אתם אידית, אך באיזו לשון אתם חולמים?

ואז נתברר, כי לא שתי הלשונות שוות... ופעמים שהחלום משמש יתר הוכחה לאמת מאשר המציאות.

כג.

מרא־דאתרא

בכל עת שמתנגשים שני קצוות מתנגדים זה לזה יש אנשים מסוימים, המבקשים מתוך כונה ברורה או על ידי רגש טבוע בהם להיות מתווכים בין הכוונים המתנגדים. גורלם של „אנשי הבינים" לא תמיד שוה. יש מהם בעלי מזל, שמתוך שהם מאחדים בנפשם חלקים משני הצדדים, הרי הם חביבים ומכובדים על סביבתם. וכנגדם יש אחרים, שדוקא משום שהם, אנשי הבינים, אינם מסכימים בכל לשני הצדדים, הם שנואים על שניהם ונרדפים על ידם, פעמים גם נלחמים בהם בצורה חריפה, ואת זכרונם מעלים במרירות.

בין היהדות של אמריקה ושל אירופה לפני כמה שנים ודאי שהיה הבדל גדול מאד. אין הדברים אמורים באורתודוכסיה וריפורמה, ביהודים שומרי תורה ומצוה באירופה ויהודים עוברי עבירות חמורות בגלות אמריקה. אין זו השאלה של שאיפות מתנגדות זו לזו, כי אלה לא היו מונחות באותו השטח. עם זה הרי השאלות של שומרי־מצוה ועוזבי־מצוה, של אורתודוכסים וריפורמה, הן ענינים של העולם היהודי כולו ואולי עוד במדה גדולה ורחבה יותר. כאן המדובר הוא על שני כוונים מתנגדים ב ת ו ך היהדות האורתודוכסית.

באירופה היה מכונה יהודי יראי־שמים, ועוד יותר רב מן הדור הישן, זה שהיה שרוי בעולם המיוחד לו, שלא היה לו עסק עם חוגים וקבוצות מכוונים אחרים, אלא אם כן היו באים אליו לשם ענין מסוים או שהיה פונה אליהם בענין מיוחד, אבל כחזיון תמידי היו שני עולמות מובדלים. היהודי היראי־שמים והרב התלמיד־חכם האמתי לא היה לו בעולמו אלא תורה ויראת־

שמים ועם ענינים אחרים לא היה לו עסק. כנגד זה בעולם החדש, באמריקה, היו גם היהודים החרדים, ובתוכם הרבנים היראים, מותרים קצת על ה„אני" שלהם, התבוננו אל אחרים והכירו בהם. זו היתה הסבה האמתית, מפני מה מצאו לעתים קרובות באמריקה השפלת היהדות החרדית לגבי האחרים, אפילו הריפורמיים. שכן בו ברגע שחדלו היראים לבטל את המזלזלים במצוות ובאו להתחשב עמהם, גם בחיים הפרטיים וגם בחיים הצבוריים, נעשה ממילא הצד השני עליון והם עצמם קטנו בעיניהם. כל עוד שמבטלים בפרינציפ את זה שאינו שומר כראוי את היהדות, אין מוצאים ענין לא בכחו ולא בעשרו, לא בהכשרתו ולא בהשפעתו — הוא קיים רק כזר. אבל בשעה שרואים את היהודי שאינו חרד, ואפילו את הריפורמי, לאיש־משלנו ומתהלכים עמו כעם בן בית, אף אם אין מסכימים לדעותיו, באים להתבונן אל יתרונותיו, אל ידיעותיו, אל כחו, ושלא מדעת נברא מין בטול היש כלפיו. בעין חדה אפשר להכיר, עד כמה בני אדם קטנים בעיני עצמם גם בשעה שהם מעמידים פנים כגדולים...

ההבדל הגדול בין השלמות, שהיתה שוררת בימים ההם בחוגי החרדים באירופה, והחצאיות או הותרנות של היהודים החרדים באמריקה, היה ניכר גם בענינים גדולים וגם בענינים קטנים. אין ספק שחלק גדול מאד מן ההתנגדות באירופה להשכלה ואפילו לציונות לא באה מחמת זה שבעצם היו הדברים פסולים בעיני הרבנים, אלא מפני שרבים מאד מבני הדור הישן לא יכלו לתאר לעצמם, כי יהודים בלתי חרדים יש בידם לברוא דבר של קיים. ביחוד בענין הנוגע לכלל ישראל. לא היה בזה רצון רע או הערכה גרועה, אלא היתה כאן הופעה פסיכולוגית טהורה, כדרך שאב זקן אינו יכול להבין, כי בנו הצעיר יהיה לו מורה דרך... נוסף לכך גם הכעס שכעסו על היהודים שאינם חרדים, כי הולכים ומוליכים אחרים מעם היהדות. לעומת זאת, כשבאמריקה היה כל יהודי חרד וגם כל רב מסכים להשכלה או נוטה לציונות, הרי זה לא בא מתוך הכרה עמוקה בערכם של הדברים עצמם, אלא היה בזה הרבה מבטול השלימות שלהם ומן הותור „לעולם החדש" ולאנשים שהם באי כח עולם זה. וכדרך העולם, כשבאים לותר, קשה מאד להסוג, במורד ההר

יורדים במהירות ואין עומדים באמצע... בתי־הכנסת של האורתודוכסים עם המנהגים השונים, הנהלת חלק גדול מבתי הת"ת, ואפילו טיב הדרשות של הרבנים באמריקה, עמדו תחת השפעת הרעיון, שיש הכרח לותר, יש הכרח לעשות הנחות, הללו הם חזקים ממנו... ואם היו קצת רבנים שנשארו עם המושגים השונים, הכירו זאת בהם בחיצוניותם, לפי מלבושיהם, ובפנימיותם, לפי הנהגתם. הם היו בעצם יותר רבנים אירופאיים היושבים באמריקה ולא היו דומים לרוב הגדול של הרבנים אשר יצאו מאירופה...

ולפיכך היה הזיון נעים לבוא אל אחת הערים מעבר לגבול מזרח ומערב, לעיר סט. לואיס, ולמצוא שם את הרב דוב אברמוביץ, שהיה מין מזיגה של מושגים אירופאיים ואמריקאיים במחנה הדתיים השלמים. הרב אברמוביץ היה ידוע לי מקודם, לפני פגישתנו פנים אל פנים, על ידי מכתבים ועל ידי העובדה, שידעתי כי הוא התענין ביסוד „מזרחי" בעירו, אף השפיע על רבנים ועסקנים אחרים, שיספחו על תנועת המזרחי. אבל הדבר הזה בלבד אינו אומר הרבה. כי כשם שאין להגיד על אדם הנודע למתימטיקון גדול, שהוא גם איש משכיל בעל ידיעות או לא, מפני שמתימטיקה הרי זו חוש שאפשר לפתחו יפה ובכל זאת להיות רחוק מעולם המחשבות, וכן להפך, אפשר לאדם להיות משכיל גדול ובכל זאת לא להבין שאלות מתימטיות — כך הוא הדבר גם בציונות ובמזרחי. טעות היא, שחושבים, כי כל ציוני הוא בעל התפתחות פוליטית או כל מזרחי יש לו השקפת־עולם דתית־לאומית מסוימה. אהבת ארץ־ישראל היא חוש, שהרבה יהודים מחוננים בו, אך עוד רבים מהם, לצערנו, חסרים אותו. וכבר היו וישנם הרבה ציונים, המפותחים מבחינה פוליטית מעט מאד, והרבה מזרחים, שעסקו אך מעט בבעיות רוחניות. אין זה אפילו סימן, אם מזרחי טוב הוא „חרד" יותר או „משכיל" יותר, משום שאפשר להגיע למזרחי משני צדדים: או שרוצים בבנין ארץ־ישראל דתית, כדי להרבות יראת שמים בישראל, או שרוצים לסייע ליהדות הדתית כדי שתבנה ארץ־ישראל. ואם למעשה אין הבדל גדול בדבר, הנה להלכה גדול ההבדל.

ולפיכך היה ענין רב לראות לא את מנהיג המזרחי, אלא את הרב מן הדור הישן, יהודי שיצא ובא מארץ־ישראל, ישב שנים רבות בניו־יורק והתאמרק

במדה מרובה כל כך, עד שמצא לנחוץ לחבר ספר, שהוא כאילו עשוי לפי מדתו של מעמד־יהודים מסוים רק באמריקה, והאיש מודרני במדה זו, שמצא לטוב לו לתת בספרו תרגום אנגלי, ואחרי ככלות הכל נשאר רב לפי הנוסח הישן מכל וכל. ראו בו רב לא בעל שעור־קומה יוצא מן הכלל, אבל גם לא מן הנחשלים, רב היודע ומבין את העולם ויש לו שם של פקח ועם זה בלי תביעות מיוחדות על השכלה או על הויות־העולם. רב טפוסי, העומד קרוב לסביבה שלו ויודע בכל זאת לברוא מרחק ידוע בינו ובין סביבתו, שלא יעשה הולין את כבודו ואת שמו. עד הבקור בסט. לואיס לא נזדמן לראות באמריקה רב־דמתא, שהכירה בו כל העיר או לפחות הרוב הגדול המכריע שבה. בערים הגדולות שנזדמן לי להיות שם: ניו־יורק, שיקגו, בוסטון וכדומה, היו רבנים השובים, זה גדול בתורה, זה חשוב כמנהיג, זה מפורסם כנואם, אבל כל אחד מהם היה רב ב ע י ר ולא רב ה ע י ר. סט. לואיס כעיר והרב אברמוביץ כרב היו הראשונים שראיתי ושהביאו לידי הוכחה, כי גם באמריקה הגדולה אפשר לקיים את מוסד הרבנות ולהשפיע על ידיה השפעה רבה, להיות אם לא המנהיג הרוחני — שכן לכך יש צורך בזמן הזה בכשרונות ובידיעות יוצאים מן הכלל — אבל המדריך הרוחני לאלה הרוצים לדעת את הדרך אל היהדות המסורתית. לשם כך יש צורך לאדם שיהא בעל תכונות של רב מן הדורות שעברו: לשאת ברמה ובחשיבות את כבוד התורה והמצוות על ידי שקט, עדינות, מדות טובות, כפי שהוזהר לפנים לתלמיד חכם שיתנהג בארח־חיים שיאמרו עליו: „אשרי מי שחנכו". לא שיטיל אימה על סביבותיו, כי גדול ורם הוא, עד שאין איש ראוי לגשת אליו וזכות גדולה היא לדבר עמו. זו היא מדה מופרזה של אבטוריטה, העומדת על גבול מנהיגות פוליטית, וגם זו לא מן הסוג הנאה, על כל פנים, לא מטיבה של רבנות בישראל. סמכות כזו קשה מאד להחזיק לזמן רב, זה מוכרח להביא לידי ריאקציה לבטל את הרב או, באופן הטוב ביותר, להתרחק ממנו. אולם הצד השני של המטבע הוא, כשרוצים ל„התאמרק" בהלכות רבנות במדה כזו, עד כדי להיות לא רק חבר לכל מודע ולחקות מעשי „כהנים" ידועים, המתגאים בזה, שבלעדיהם לא ירים איש מבני עדתם יד או רגל. דבר זה מביא לידי כך, שהרב אינו הלמדן, איש התורה, אף לא האדם העומד עליון, אלא הוא

נעשה מין „אח ורע", שהלב גס בו, שרואים אותו לאיש דומה לכל, שניהנים מדבוריו הנאים, מהלצותיו ותענוג הוא לבוא עמו בשיחה. אפשר גם לחבב אותו, לתת לו גם הוספה על משכורתו, אבל רב איננו בכל זאת; רב שכזה איננו יכול לעלות למדרגה של איש בר־סמכא, שכל היוצא מפיו יכיר השומע בתוך נפשו לנכון. עם זה בא לידי גלוי ההבדל בין רב של קהלה לבין רב של עיר. רב הקהלה עומד קרוב לבעלי־הבתים שלו, ולכן יש לו צורך בפחות מאמץ לברוא את יראת־הכבוד הראויה בפניו ובפני דעותיו. עליו רק לשמור, שמעשיו ודבריו לא יקברו את רבנותו... אולם מי שהוא מרא דאתרא, רב של כל העיר ועל ידי כך מעט הוא המגע והמשא עם כל אלה שיש להשפיע עליהם, הרי יש צורך ביתר מאמץ, ביתר פקחות, ובשאר חוש של רבנות, כדי שכחו יגיע למרחק יותר מן החוגים הקרובים. רב כזה, שאחד בקרבו את התכונות של ר"ב אירופאי — אין זה רק ענין של גדול בתורה — ועם זה הבין, כי אם טוב הדבר או רע, אבל מן ההכרח הוא להתחשב עם אנשים מסוג אחר ועם מחשבות ממין אחר, היה הרב אברמוביץ.

תענוג רוחני היה להיות בסט. לואיס ולראות איך שרב, רב מן הדור הישן, קנה לו שם טוב ורכש לו השפעה רבה בכל החיים היהודיים. מובן, שגרם לכך לא רק הכשרון אלא גם המזל. פעמים שעם כל הרצון הטוב לעשות, עומדים כמה מכשולים בדרך ויש שאדם מוצא תנאים נוחים המסייעים לו לטובה. הרב אברמוביץ גרם לו מזלו למצוא ידידים אחדים בסט. לואיס, שסייעו לו להיות בר־סמכא ולקיים את הסמכות בחוגו. כי לפעמים קשה לקיים את הרבנות מאשר להשיגה. על זה ממשלים „מי יעלה ומי יקום במקום קדשו". בין ידידיו המסורים היו אנשים בעלי תבונה ורגש ליהדות באמת־מדה רחבה, ולפיכך סייעו בידו לנהל לא רק מבחינה מקומית אלא לאומית. ודאי שזה הוא עזר רב, אבל אילו היה חסר העיקר, האדם לא היה מסוגל למלא חובתו, לא היו מועילים כל העוזרים המעולים.

הרב אברמוביץ ידע, כי לא כל אלה הבאים אליו ושומעים את דבריו מסכימים לו. ולפיכך פתח פעם דרשה רבנית לפני קהל גדול בהקדמה ואמר: „לא הכל באים מתוך כוונות דומות. אחד בא לשמוע אל הנואם, השני בא

לנסות את הנואם, השלישי בא להאזין לדברי הנואם, ורק חלק אחד בא להקשיב לתוכן הנאום" *)

כשאדם יודע, שלא הכל באים „להקשיב", הוא מוצא לפעמים, כי מספר „המקשיבים" יותר מאשר אצל זה הסובר, כי הכל באים „להקשיב", ובאמת אינם אלא „מנסים" ובוחנים, ולא תמיד הבחינה עולה יפה לנבחן.

מלבד הרגש הנעים של הנהגת הרבנות, נזדמן בסט. לואיס להכיר את החיים היהודיים של אמריקה עוד מצד אחד שלילי. שלילי מבחינה ידועה, ובו בזמן היה בו גם מן החיוב. זה הוא הבטוי „יהודי רוסיה" בנגוד ליהודים יוצאי ליטה או פולין וכו'. כשאדם בא בפעם הראשונה לאמריקה, סובר הוא ש„העולם החדש" והחיים החדשים מביאים לידי כך, שכל הקשרים עם הארצות שמשם באו נתקו. הולכת ונבנית יהדות חדשה, שאולי טבועה בה פחות או יותר התכונה רבת־הגונים של היהודים שבאו מארצות שונות ומחלקי־עולם שונים — תכונה שנבראה במשך דורות ושאינה ניתנת להשתנות חיש־מהר — אבל למה לו לאדם לכנות את עצמו או את אחרים בשם הארץ או החבל שמשם באו? אדרבא, הרי צריך להיות רצון לשכוח את הערים ואת המקומות, שבהם עברו על האדם צרות ועלבונות רבים. אבל, כפי הנראה, לב אדם אין חקר. ואולי יש לזה ענין עם הגלות? על כל פנים, היתה זו הפתעה לא־נעימה לשמוע את הבטוי „יהודים רוסים" או את הכנויים „בית־הכנסת ה ר ו ס י", „בית הכנסת ה פ ו ל נ י" וכו'. לא לחנם מספרים, שאחד עמד ושאל:

— יש לכם בתי־כנסת רוסים, פולנים, ליטאים, היש לכם גם בית־כנסת יהודי?

כאמור, חזיון זה אינו שלילי לגמרי, כי, אם קבוצת אנשים מתבדלת מן האחרים, הרי הם נעשים על ידי כך קרובים יותר זה לזה. ואין שום ספק, כי חלק גדול מן השמות המיוחדים של קבוצות, בתי־כנסת, חברות וכדומה נבראו על ידי הרצון להיות קרובים בינם לבין עצמם לשם מטרות שונות, אבל ממילא יצאה, ביחוד בעיני הזר, התבדלות משאר יהודים.

אולם היכן תמצאו דבר שכלו מעלות ואין בו מגרעות?

*) באידית יש בזה שעשוע־מילים שאין לתרגמו: אחד בא לשם „הערען", השני בא לשם „פארהערען" השלישי בא לשם „דערהערען" והרביעי בא למען „צוהערען".

כד.

זקנים וצעירים

באירופה היתה לפני כמה עשרות שנים בעיה תמידית: המלחמה בין הדור הישן והחדש. ברוסיה היתה בעיה זו גם אצל לא־יהודים ובצורה החצונית צינו את הבעיה הזאת בספרות העברית והיהודית בשם זה שהיה מצוי בטפרות הרוסית: „המלחמה בין האבות והבנים". התוכן של חלוקי־דעות בין האבות והבנים או בין הדור העובר והדור הבא שמש נושא לדברים שבעל־פה ושבכתב. בספרי פובליציסטיקה ובילטריסטיקה דנו בשאלה זו. כל נואם וכל עסקן צבורי היה מטפל בה. אחד תאר את „המלחמה" בצבעים קלים והשני צר ציורים צעקניים; זה הטעים יותר את היסוד הרוחני של המחלוקת וזה העמיד בראש את התוצאות למעשה מזה, שהאבות והבנים אינם הולכים יחדו; פלוני עמד לימין הדור הישן ותבע מאת הנוער נימוס ומשמעת ואלמוני נתן צדק לבנים בדעותיהם ובמעשיהם והטיף מוסר לאבות ולאמהות העומדים להם למכשול. אבל השאלה הזאת שמשה נושא לכל, מפני שבאמת היה זה ענין המצוי בכל מקום אצל כל המעמדות.

באמריקה לא היתה שאלה זו קיימת כמעט. לא מפני שהדור הצעיר היה בדעה אחת עם הדור הישן, או שאבא־אמא היו תמיד מסכימים למעשי בניהם, אלא משום שרבים מן ההורים, בראותם את הצלחת הצעירים והשגיהם במקצוע הכלכלי או הפוליטי, הגו להם כבוד, ואם גם בלבם פנימה נתנו דופי בדעותיהם או במעשיהם, אך על פיהם לא העלו דבר. הרבה מאד מבני הדור הישן, מתוך שהגו כבוד והכרה לביהם ולנוער בכלל, הסכימו באמת, שהצעירים מיטיבים

להבין ומה שהם עושים ואיך שהם עושים יפה הוא. אם במקרים יוצאים מן הכלל נמצאו אנשים, שלא היו מרוצים ממעשי בניהם וגם הביעו את הדבר — על פי רוב היה זה בבתי רבנים או יהודים מופלגים ביראה — הרי לא הגיע הדבר לידי „מלחמה", מפני שהבנים שמעו... ועשו מה שברצונם. לא היו תלויים בהוריהם שיפרנסום, וכל אשר עמדו רחוקים יותר זה מזה המעיטו יותר להפגש ולדבר זה עם זה, וממילא לא יצאה טרגדיה מזה ששני דורות לא היו שוים בדעותיהם ודרכי חייהם. אבל היה עוד ענין אחד, שמנע את המצב הרע של „מלחמת האבות והבנים" כמו שהיה באירופה. זו היא העובדה, שדוקא באמריקה לא היה כמו באירופה, ביחוד במזרח אירופה, הזיון טבעי, שהדור הצעיר ינתק מן המסורת, מרעיונות שמרניים, מנטיות דתיות וכדומה. היהדות האמריקאית היתה במובן זה דומה במקצת לזו שבאירופה המערבית, ששם עמדו מעבר מזה של „ההשכלה". ולפיכך היה דוקא פה חלק של אנשים צעירים נוטה למסורת, נוטה לדתיות, והשמרנות שלהם היתה נטועה בלבם יותר מאשר אצל כמה זקנים. בנידון זה אין בודאי שאלה של זקנים וצעירים, אם גם הבנים היו יראי־שמים, אולי יותר מהוריהם — גם מקרים כאלה יש, אף כי נדירים מאד. משום כל זה לא שמע האיש שבא לאמריקה תרועות מלחמה בין הזקנים והצעירים, מלבד שיחות פרטיות, וגם זה לעתים רחוקות. נשאו ונתנו הרבה בשאלת הנוער בכלל, כיצד לחנכו, כיצד להשפיע עליו וכדומה. אבל מבחינת „מלחמה" לא נגעו בשאלה זו. בנים והורים היו יושבים תחת גג אחד ובאותם תנאי החיים. לא היו באים בטענה זה על זה ולא ראו את ההבדל הגדול בתור תופעה צבורית.

עד שבא האורח למרחקים ולמעמקים באמריקה, למקומות המכונים „המערב הרחוק". דוקא שם, שמרחוק תאר לו אדם, כי דור ישן, במובן הרוחני והדתי, אינו עוד או עומד הוא בשקיעתו, דוקא שם מצא, כי הזקנים זקנים מאד והצעירים צעירים מאד, ואז טבעי הדבר, שההבדל בין שניהם רב מאד. אמנם „המלחמה" בין האבות והבנים אינה עוד במקרה זה, מפני שמרוחקים כל כך, עם שגם אין נלחמים איש עם אחיו. בזמן ששנים מריבים זה בזה

עוד יש ביניהם דבר משותף, אבל לאחר שהכל נקרע ונותק, אזי פוסק הריב, מתרחקים זה מזה, מתיאשים איש מאחיו, נעשים שני עולמות מיוחדים.

מצב כזה פלא היה למצאו בעת ההיא באמריקה. הדבר היה בעיר דנוור, קולורדו. מצבה הגיאוגרפי של עיר זו כאילו הועיל לברוא שם את האפשרות, שצעירים וזקנים יחולקו לשני חלקים מיוחדים וגרוע מזה — מובדלים. כמה מגוחך היה, ונראה כדבר שלא יאומן, כי בעולם החדש ובמאה העשרים יהיו גיטאות, שבהם ישבו היהודים מובדלים משאר התושבים. והדבר הן היה עובדה, שהכירו בה מיד אלה שבאו לארץ. כמובן, לא גיטו על פי הכרח מצד מי שהוא או על ידי החוק, אבל בכל זאת גיטו עם סימנים וגבולות בולטים, היכן פוסק הישוב היהודי ומתחיל ישוב של חלק אחר מן התושבים. לא תמיד יש בזה משום פגם. יש בזה גם טעם לשבח. ועובדה זו, כי שכונות מיוחדות נבראו באמריקה לא על ידי היהודים בלבד, אלא שגם הגרמנים או האיטלקים יש להם רחובות מיוחדים להם, מוכיחה, כי זהו צורך טבעי, לפחות בזמן הראשון, כשחלק מן האוכלוסים מתחיל להתיישב. אבל ה„גיטאות" הללו בכל מקום הרי היו חלק מן העיר, מה שאין כן בדנוור, שהרובע היהודי הוא כמעט מקום מיוחד, כאילו מובדל מן הכרך הגדול והנאה. דבר זה בלבד כאילו סייע לכך, כי בו בזמן שהיהודים הזקנים נשארו לשבת בפרברם — כפי שהיו מכנים אותו לפנים — עמד הנוער והלך „אל העולם הגדול", ופירוש הדבר — אל העיר, לדנוור. העיר עצמה אף היא חן מיוחד לה. יפה היא לא רק ברחובותיה ובבניניה — איזו עיר באמריקה אין בה יופי זה? — אלא שיש לה גם מראה־פנורמה נפלא. הנחלים הקטנים למטה, הזורמים במים צהבהבים, שהאוכלוסים מיחסים למכרות זהב שהיו בחבל ההוא, וההרים הנהדרים הנראים למעלה, יוצרים מראה יוצא מן הכלל. נוסף לזה האקלים הנאה, המבריא, שהוא מקום הבראה כמעט בשביל כל אמריקה, והוא שמגביר את התענוג והחשק לשבת שם. לעומת זאת הצטיין בימים ההם רובע־העיר היהודי, קולפאקס, בעזובה רבה וברשלנות, שכמוה לא ראו אז במקום אחר באמריקה. בתי־המדרש דומים היו יותר ל„שטיבלאך" של חסידים בפולין מאשר

לבתי־כנסת באירופה או באמריקה. גם סדר התפלה והמנהגים בשעת התפלה היו בנוסח ישן שבישן, שבאמריקה לא היו רגילים בו עוד. אבל יותר מכל רחוקה היתה הפנימיות של הדור הישן מדברים שבכתם היה להשפיע במדה קלה שבקלות על בני הדור הצעיר. ועל ידי כך נוצרו שני עולמות, שאדם ראה אותם לפניו בצורה גרועה מזה שהיה ידוע באירופה בשם „מלחמת האבות והבנים".

כשיושב אדם, למשל, בשעת „שלש סעודות" ושומע דברי תורה, זמירות, תפלות, והמסובין הם בגילופין, יש בלבו רגש של נחת, כי אחרי כמה שבועות של רשמי אמריקה הוא שרוי בסביבה יהודית המזכירה את וורשה, קראקוי או לבוב, סביבה של שלימות הנשמה, של רוח שבת לא רק על ידי מנוחה, אלא על ידי הרגש השלם, „עלמא דחדוותא", עולם של שמחת הנפש לאדם על שיהודי הוא, וברגע זה רוצה הלב להאמין, כי סביבה זו היא טבעית כל כך, חזקה כל כך, שלמה כל כך, עד שעתידה היא להתגבר על כל היסודות האחרים, הנכרים. אבל כשמגיע לאזנו קול אחד מן המסבה הנותן פקודה לאחד ממיודעיו, העומד ליד הפתח:

— „רוץ לביתי והבא משם בקבוקי־יין אחדים, מן המשובח, אבל שים עין, שבני לא יגעו בו..."

הוא נופל מאיגרא רמא לבירא עמיקתא, והאילוסיות הנאות שבנאות מתעלמות. אם כל הרגש שהיה שורר כאן וכל החמימות שהיתה שרויה פה אין זה אלא עד פתח ביתו של היהודי ושם עליו להזהר מפני בניו שלא יגעו ביין — הרי החוסן של האבות נשבר והשלימות של הבנים כהמשך של אבותם אינה אלא חלום...

ואז רוצה הלב להאמין, כי מוטב הוא, שהזקנים והצעירים יערכו מלחמה זה עם זה, מאשר יהיה הדור הישן מובדל לעצמו וימצא נחת בזה, שבניו לא נגעו ביינו, והבנים אף הם ודאי שמחים בעצמם ואולי אינם רוצים כלל לנגוע בדבר שיש לו שייכות לעולמו של אבא...

אבל על צד האמת הטרגדיה עוד מרחיקה ללכת. ההורים אינם כואבים כלל על זה, שעליהם להזהר, כי בניהם לא יגעו ביין שהם שותים ל„שלש

סעודות". זהו רק בטוי אחד של רגשותיהם. אבל מן הצד השני מדברים אותם ההורים בגאון על זה, שבניהם הם עורכי דין, שופטים, פוליטיקאים או בכלל אנשים שאינם דומים להם. ואזי הטרגדיה היא כפולה ומכופלת. לא רק שפסקה המלחמה בין הדור הישן והחדש, אלא שגם עשה היהודי שלום עם עצמו. „השלום" מבוסס על עיקרון של שניות. ביין אין להם לבנים לנגוע משום נסך, פירוש הדבר, שבגן־עדן אין שום מגע בין האבות והבנים, אבל מלבד „הנגיעה", בכל עניני העולם הזה, אדרבה ואדרבה — ירבו כמותם... דנוור וקולפאקס עם הבטוי החד של החיוב והשלילה שמשו נקודת־מפגע בשדה זה, אבל במסעי הלאה במערבה של אמריקה נזדמן לי לראות עוד תופעות כאלה, אם גם לא בצורה בולטת כזו, אך דומה לה מאד. המופלא שבדבר היה בשביל האורח, שיושב בארץ זמן מועט, להוכח, כי באירופה יודעים מעט מאד ממה שנעשה באמריקה. כי בעת ההיא האמינו באמת ובתמים, כי מלבד ניו־יורק, ומניו־יורק עד שיקגו, אין עוד יהדות „בעולם החדש". הכל טרפה, הכל פסול. ובאמת הופיע לעיני עולם יהודי, שיש בו כמה פגימות, אך גם הרבה מעלות טובות, גם מעבר לשיקאגו עד בואכה לסיאטל. העיר סיאטל נראתה בביקור ההוא כאי בלב ים. משל לאדם שאמר לראות רק שמים ומים, אך לא אדמה עם חי וצומח, ופתאם נגלה לעיניו מקום, שיש בו אילנות ירוקים, פרחים נאים, מזון למאכל ודשאים לתענוג. בדמיון היה, כי כל שמרחיקים מאירופה הולכת ופוחתת היהדות, הן מבחינה דתית והן מבחינה לאומית, והנה ראו העינים עיר כסיאטל ובה יהודים שומרי שבת, יודעי תורה ועוסקים בתורה, לא רק גברים אלא גם נשים שיש להם ענין רב בבנין ארץ־ישראל ודוקא ברוח המזרחי. דוקא שם בעיר זו היושבת מבחינה גיאוגרפית הרחק מאירופה, שם מדברים על יאפאן יותר מאשר על רוסיה, ושם הרוח והרגש הם כולם אירופאים־יהודים במיטב המובן. גם שאר הערים, סאן־פרנציסקו הגדולה, שיש לה, כרגיל, כל החסרונות של כרך העומד בפרוצס של גידול ועם זה עיר שוכנת לחוף ים, גם העיר הבינונית פורטלנד ואחרות עשו רושם טוב יותר מכפי שתארו לעצמם האורחים. מצאו אנשים בעולם התורני, בעולם הציוני אפילו בין יהודי הריפורמה

בצורה אחרת מכפי שציפו ונאים יותר מכפי שחשבו. בין הלומדים נראו אנשים „יושבים ועוסקים בתורה" וניהגים כשהם מחדשים חדוש של תורה, ובחוגים הציונים ראו והנה יש שם אנשים היודעים פרק בדעות וכוונים, ובין יהודי הריפורמה נמצאו מנהיגים, שהבינו כי לא בהיכלות נאים שבנאים בונים את היהדות ובטכסים נהדרים אין מחנכים ברוח יהודי.

בטוי מעולה מתוך הומור נאה, אבל ברגש של הכרה, נתן לכך הרב הריפורמי המקומי ד"ר מ א י ר, שהיה בעת ההיא חשוב מאד ורב־השפעה בסאן־פרנציסקו. הוא סח לאורח על יחסו ליהדות הדתית האמתית. באה לפניו אשה צעירה מן הנמנות על היכלו, שעמדה להנשא לצעיר אורתודוכסי. וקודם שהחליטה לעשות זאת הלכה לשאל עצה מפי מנהלה הרוחני ד"ר מאיר, והיא אמרה לו, כי אדוקה היא ביהדות הריפורמית ולא תוכל להסכים לבעלה בדעותיו על שאלות החיים. ענה לה על זה הד"ר מאיר:

„אין בכך כלום. אפשר לשמור את השבת ולהיות עם זה יהודי הגון; אפשר לשמור כשרות ועם זה לחנך דור יהודי טוב. עשי מה שיאמר לך בעליך ותהיי מאושרה".

כמובן, נשמעים כעין בדיחה הדבורים „אפשר" בצרוף „גם", אבל מי שיודע את התנאים, עד כמה היו המורים וה„רבאים" של הריפורמה נלחמים ביהדות הדתית האמתית, כשהוא שומע דברים כאלה מפי אחד מתלמידיהם הנאמנים, מחויב להודות, כי יש בזה משום התקדמות.

אבל שם באותה העיר סאן־פרנציסקו נזדמן לי לעמוד לימין יהודי ריפורמי נגד המנהיגים האורתודוכסים. ונראה לי עוד כיום, שאין להתחרט על כך. בימים ההם ישב שם עורך־דין מפורסם ושמו אוטו ווייס, יהודי ריפורמי, שעמד במגע קרוב עם המנהיגים הקיצוניים של הריפורמה, אך איש טוב לב ובעל נפש עדינה. בהיותו עשיר וגם מודע לאורח, אמרו כמה מן היהודים האורתודוכסים לנצל הזדמנות זו כדי לבקשו, שיואל לתרום סכום מסוים לבנין בית תלמוד־תורה בעיר זו. אך דעתו של האורח היתה אחרת והוא אמר לד"ר ווייס במעמדם של אלה שבקשו ממנו:

— לבנות בית תלמוד־תורה צריכים ומחויבים היהודים האורתודוכסים

לבדם. במקום שהם מוצאים כסף לכל הצרכים, עליהם למצוא כסף גם לתלמוד־תורה. לא הריפורמים צריכים לבנות בשבילם. אם יש חוסר בכסף, מן הראוי, כמובן, לסייע בידם. אבל את ההתחלה ואת האחריות מחויבים היהודים האורתודוכסים לשאת בעצמם.

אפשר שדברים אלו לא היו לרוחו של מי שהוא שם, אבל יש לשער, כי אילו היו מרגישים תמיד היהודים החרדים שבאמריקה את האחריות ליהדות ולא היו רוצים הרבה, שמלאכתם תהא נעשית על ידי אחרים, כי אז היה מראה היהדות טוב יותר וכבודם של היהודים החרדים היה עולה יותר.

הנסיעה ההיא עוררה מחשבות חדשות על ישן וחדש, זקן וצעיר, לא רק בעולם היהודי, אלא בכלל. בעברי את העיר סאלט־לייק־סיטי ובראותי שם את המוזיאון של המורמונים, עלה על שפתי חיוך בשעה שהאיש המראה את הדברים השונים של המוזיאון הדגיש מתוך גאוה:

„הרי זה דבר עתיק, ימיו כבר שמונים שנה". ובלב עלה הרהור: אצלנו נקראים אנשים שהיו לפני מאות שנים „אחרונים", והמושג עתיק קשור עם אלפים שנה, ואלו אצל אחרים שמונים או מאה שנה עתיק הוא....

אכן אנו האבות של תרבות העולם, אחרים עוד צריכים להתחיל ללמוד, כדי להבין אותנו....

מאטלנטיק עד פאסיפיק

התיאוריה, כי אמריקה היא כור־ההתוך בנוגע ללאומים, בוטלה זה כבר. אדרבה, אין עוד, על כל פנים לא היתה, ארץ שבה היתה האפשרות הטובה שלא להתבולל באומה אחרת, כמו אמריקה, מפני שבאמריקה, ביחוד כשמדברים על ארצות הברית, לא היה רוח של אומה אמריקאית, לא היתה שום שאיפה להלאים את מי שהוא בכוון ידוע, ושום אדם לא ראה את עצמו אנוס, אפילו מבחינה מוסרית, להתבולל ולהתמכר לעם אחר. אפשר היה לאמר, כי ארצות הברית הן לא רק מושג גיאוגרפי, אלא גם מוסרי. באמריקה לא היה עם אחד ראשי ועל ידו עמים אחרים, כדרך שאנו מוצאים באופן הטוב ביותר באירופה, אלא שתוף חיים של עמים שונים. היתה שוררת לשון אחת, ארץ אחת במה שנוגע לקרקע, אבל היו ארצות שונות, אם אפשר לכנות כך, בנוגע לתרבות, מסורת וגם מסירות. הגרמנים, עם כל מחשבתם השלמה להשתקע באמריקה, נשארו במדה מרובה מאד גרמנים בנפשם; האיטלקים, שראו את אמריקה כביתם, נשארו בכל זאת איטלקים ניכרים בהליכותיהם ובמנהגיהם; והוא הדין גם בשאר הלאומים. רק בזמנים האחרונים נראים סימנים של לאום אמריקאי, אבל לפני כמה שנים לא היה גם זה.

הכלל הישן „כל מה שיש בעולם הנוצרי, יש בעולם היהודי" נתקיים גם בענין זה. היהודים באמריקה היו מתבוללים הרבה פחות מכפי שראו זאת בארצות אירופה. ולא רק במה שנוגע ליחסים בין יהודים ולא־יהודים לא נראה שום „בטול היש" והכנעה, כדרך שהיה במקומות אחרים, ביחוד במקום שהיהודים היו „זרים", שהביטו מלמטה למעלה אל העמים שבתוכם ישבו, אלא גם בנוגע

ליהודים ויהודים היה באמריקה המצב טוב יותר מאשר בשאר ארצות. בפולין, למשל, היו מביטים בעין רעה בחוגים של היהודים התושבים על כל שאר היהודים שבאו כחדשים, וכל מי שהיה זר קבל תיכף את הכנוי „ליטאי", פירוש הדבר: פחות במעלה, התוצאה מכך היתה, שבכל שעת הכושר התאמץ כל „ליטאי" להיות „פולני". כיוצא בזה היה בגרמניה, שכל יהודי חדש שבא לשם הוכתר בתואר „פולני", וכל „פולני" ראה, כמובן, חובה לעצמו חיש מהר עד כמה שאפשר להיות ל„גרמני". וכך היה גם בארצות אחרות. אפילו ברומניה קשה היה למצוא את מקום מוצאו של יהודי. כל אחד התחפש ליליד הארץ. כי כשם שהרוח בארץ בכלל היה לבולל נכרים, כך התאמצו גם היהודים המקומיים, מדעת או שלא מדעת, לבולל בקרבם את היהודים הבאים מארצות אחרות. רק באמריקה, במקום שהארץ בכלל לא שאפה לדכא לאומים אחרים, לא בקשו גם היהודים בינם לבין עצמם לגרוע ערכו של אחד מן השני, וממילא לא התאמץ שום איש להתחפש. אפילו מה שכמה אנשים היו מדברים, כביכול, מתוך בטול על גליצאים, לא היה זה אלא בדיחה ולא ממש. יהודים גליצאים לא נחשבו בשום אופן ובשום חברה לפחותי מעלה ואיש מהם לא מצא לטוב לו להעלים את מוצאו. על ידי מצב נוח זה היתה לו האפשרות לאורח שבא לאמריקה לראות יהודים בצבורים גדולים מכל מיני ארצות עם הסגולות והמדות המיוחדות להם.

וכשם שעל שפת הפסיפיק, בסיאטל למשל, מצא הנוסע, לתמהונו, יהודים מפולין ורוסיה עם כל הקוים הטפוסיים של יהודים פולניים ורוסיים, כך „גלה" לחוף אטלנטיק, בבלטימור למשל, יהודים גרמניים עם כל המעלות והחסרונות של היהודים בגרמניה. היהודים הגרמניים בבאלטימור לא היו „אשכנזים" סתם, כמו שהיו מכנים יהודים עשירים ידועים, שמוצאם היה מן המהגרים הגרמנים משנות הארבעים, זאת אומרת, שאבותיהם באו מגרמניה, אבל הם עצמם נמנו על מעמד העשירים של אמריקה, הם „ארבע המאות העליונות". היהודים הגרמנים שבבלטימור היו יהודים יראי שמים, רחוקים מן ה„אריסטוקרט" הגרמני, אלא יהודים פשוטים „משלנו", רק בסגנון הגרמני. לא יראי־שמים — אלא אורתודוכסים, לא נספחו למזרחי, אלא נטו ל„אגודת ישראל", לא מינו עליהם רב כשאר הקהלות, אלא בקשו ומצאו רב בעל תואר „דוקטור". ומי שבא לבאלטימור,

לחלק העיר שהיהודים „הגרמנים" התפללו שם, יכל היה לחשב שרגליו עומדות בברלין או בפרנקפורט. שם, בחוגים ההם, היה שורר, כמו בגרמניה האמתית, מין מבט מלמעלה למטה על כל דבר שלא בא מגרמניה... בדבר אחד טעו או הטעו את עצמם הגרמנים שבבלטימור, כי אף על פי שכולם, בלי יוצא מן הכלל, היו נגד הציונות והביטו על הרעיון הציוני בעיני העתון הפראנקפורטי „איזראעליט" — שרבים היו קוראיו גם שם — שהכל פסול ופגול ברעיון הזה ואשרי האיש שאין לו שום מגע ומשא עם הציונות — הנה רבם היה מן המשתתפים בקונגרס הראשון בבזל והיה נאמן לציונות כל ימיו, וכאשר התחיל המזרחי להיות פעיל באמריקה נעשה הרב הזה, ד"ר שאפירו, אחד מן החברים רבי־הפעלים והמנהיגים המסורים.

ולפיכך מוזר היה הדבר במדה לא מעטה כשבא נואם לבאלטימור ונתקבל בכבוד גם על ידי „בית הכנסת הגרמני" ונתבקש לדרוש שם, אלא שתנאי התנו, שלא יזכר ולא יפקד השם ציונות. כמובן, הסתלק הנואם מן הכבוד, עד שהתירו לו לדבר מה שטוב בעיניו. אבל השאלה עמדה במקומה: כיצד אפשר, שבבית־כנסת כזה, שהציונות עוד „אסורה באסור חמור", יהא רב ציוני טוב, ולא עוד אלא שהוא נואם לעתים קרובות ומכובד מאד על הקהלה? כשנשאלה שאלה זו מפי הרב ד"ר שאפירו, השיב תשובה מופלאה, כי הוא נואם תמיד על ציונות ומזרחי, אלא שבני קהלתו אינם מרגישים בכך... הדבר נראה, כמובן, כבדיחה רבה, אבל אמת גדולה צפונה בו. לעתים קרובות יש, שהנואם מתכוון בנאומו לדבר אחד והשומעים מכניסים בנאום זה כוונה אחרת. יש לו לאדם לדבר בקול רם מאד ולהביע את הרעיון בצורה ברורה מאד, עד שהשומעים ישמעו גם זה שאינם רוצים... על פי רוב, שומע כל אחד מהרהורי לבו, ואם הנואם מדבר רק בקצת מליצה, אינו קורא את הדברים בשמם הברור, אזי יכול הוא, הנואם, לכוון את הכוונות המעולות והשומעים ימצאו בדבריו רק את זה ש ה ם מבקשים...

דבר זה העלה על לב מעשה שהיה במקום אחר, לא באמריקה, אלא באירופה, שהזמינו לבית־כנסת ידוע מנהיג ציוני מפורסם לנאום נאום על ארץ ישראל, אבל לא על ציונות ועל מוסדות ציוניים ופוליטיקה. הנואם קבל את ההזמנה — מה לא יעשה אדם לשם ארץ־ישראל? — ובתוך שאר מאמרי חז"ל

הביא את דברי המשנה של „אלו דברים שאדם אוכל פרותיהם בעולם הזה והקרן קימת לעולם הבא", והוא באר באריכות את הענינים הנזכרים במשנה. לאחר שסיים דרשתו אמר אחד מגבאי בית־הכנסת, אנטי־ציוני:

— אין לתת אמון באיש. אם הנואם לא דבר על „קרן היסוד", אבל על „הקרן הקימת" דבר בכל זאת...

זהו אותו הענין מן הצד השני. כשאדם אינו רוצה לשמוע, אינו קולט מה שאומרים לו; ובזמן שאדם רוצה „לתפוס" את הנואם, אזנו „שומעת" אפילו זה שלא אמר הנואם...

אדם שעבר מאטלנטיק עד פסיפיק בערים גדולות ובכמה מן הערים הקטנות, היתה לו האפשרות לברוא לעצמו ציור מן היהדות האמריקאית, עיניו ראו כח ענקי שהולך וגדל. עוד טרם ידע, כי אירופה עומדת על מפתן של מלחמת עולם ויהודי אירופה קרובים לשקיעה כלכלית ובמקצת תרבותית, ועוד לא ראה את היהודים מאמריקה כמושיעים ומצילים — הנה בלי כל זה אפשר היה להכיר ענף חזק וחדש מאילן ישראל הצומח ועולה בארץ החדשה. ככל ענף יש לו עלים שלו ופירות שלו וגם קוצים שלו. אבל הרי זה ענף העומד בעצם התפתחותו. מי שהביט בעיני יהודי ממזרח אירופה, ששם היה אז המעין של תורה, השכלה, מסורת ומקוריות בכל המקצועות, ראה בענף היהודי האמריקאי הרבה פגמים. ראה פגמים שמוצאם מן הנעורים, שאין להם מסורת מאחוריהם; ראה פגמים שבאים מתוך קלות־דעת של נעורים, שאינם מעמיקים ואינם מרגישים באחריות; ראה פגמים של שאיפות נוער, החושב כי הנאת הרגע והתעגוג של היום הם העיקר, ואינו מבין, כי ההנאה האמתית של החיים אינו היום, אלא ההכנה והבטחון של המחר. אבל בו בזמן ראה לפניו הרואה את הגאה של הקבוץ היהודי האמריקאי. הוא ראה איך שחלק גדול מעם ישראל, שעבר את האוקינוס האטלאנטי, זקף את קומתו, אבדה לו ההכנעה מפני השליט הנכרי, אבדה לו גם ההסתפקות בחיי־יום כל שהם. פסקה באמריקה הגלות המכוערה של רדיפות ונגישות, העניות המגוולת, שהיתה שוררת בחלק הגדול של העיירות במזרח אירופה. אדם ראה לפניו קבוץ של יהודים ההולך וגדל במנין וגם בהשגותיו ודרישותיו. נראו סימנים של שאיפה לעצמאות פוליטית לא רק בתור אנשים

יחידים, שהגיעו אליה ברובם הגדול, אלא גם כעם יהודי, ועל ידי כך מצאו שם חבה רבה לציונות, הרבה יותר בערך מאשר באירופה. וגם נראו שם סימנים של בגרות עד כדי להבין, שיהדות פירושה התעמקות ושלימות ולא שטחיות ופשרות. על ידי כך מצאו הבנה לתנועת המזרחי יותר ממה שקוו.

היה הרצון, לאחר נדודים רבים מעיר לעיר, נאומים, סדורים, לראות מה יהיה המראה של כל נקודות־האורה היחידות, כאשר תאספנה למקום אחד. ולפיכך עלה הרעיון שלא לעזוב את הארץ עד שתהיה אספת־היסוד הראשונה של המזרחי באמריקה. למקום הועידה הראשונה של המזרחי באמריקה נבחרה העיר סינסינטי, ושם הונחה אבן הפנה להסתדרות, שהיתה לה ויש לה גם כיום השפעה גדולה על החיים היהודיים מאמריקה עד ארץ ישראל.

כו.

הועידה הראשונה של המזרחי באמריקה

כאשר נקבע על ידי עסקנים אחדים של ההסתדרות הארצית של המזרחי באמריקה לכנס את ועידת היסוד הראשונה בסינסינטי, נבחרה עיר זו מחמת מצבה הגיאוגרפי. העיר יושבת באמצע בין המזרח והמערב של ארצות הברית. היא לא רחוקה ביותר מן המטרפולין של הארץ, ניו־יורק, אף לא רחוקה ביותר מן הערים היושבות הרחק כגון שיקגו וקרובות יותר לחוף הפסיפי, שגם שם כבר הכה המזרחי שרשים. נוסף לזה היה נמוק, שבסינסינטי היתה קיימת הסתדרות חזקה של מזרחי עם חברים זריזים וגם אנשים בעלי הון ונסיון ואפשר היה לסמוך עליהם, שיעשו את כל ההכנות הדרושות כראוי.

אבל חזיון תכוף הוא, שברבים מגלים מחשבה בכוון ידוע, ואלו עמוק במחבואי הנשמה יש רעיון שאין הוגים בו, אך הוא עומד בקשר בלתי נראה עם זה ההגוי. וכך היה גם כאן. הרעיון ההגוי היה בדבר מרכז גיאוגרפי. אבל מאחורי הרעיון הזה עמדה הסגולה של סינסינטי כעיר, המוכיחה עד כמה חסר מרכז רוחני. כי היכן רואים את נחיצותו של המרכז, אם לא בעיר שבה רואים באופן ברור ובולט את שתי הקצוות המתנגדות זו לזו? ושם, בעיר זו, היו שתי הקצוות המתנגדות, של אורתודוכסיה וריפורמה, שדוגמתן אתם מוצאים בערים מעטות מאד באמריקה.

בעולם היתה העיר סינסינטי התגשמות היהדות הריפורמית. שם חיו מייסדי הריפורמה של אמריקה, הזקן וויים, קוהלר וכדומה, שם היה גם בית־המדרש לרבנים ריפורמיים ומשם יצאה „תורת" הריפורמה לכל ההיכלים

„המתוקנים" של אמריקה ופעמים גם מחוץ לאמריקה. ואפשר היה לחשוב, כי זו היא עיר שכולה יהודים ריפורמיים. אולם כשבאו לשם מצאו יחד עם העדה הריפורמית גם קהלה יהודית אמתית עם יהודים יראי שמים, יהודים תלמידי חכמים, יהודים שומרי תורה ומצוה במובן הטוב והנאה של המלים, גם כמה יהודים עשירים המדקדקים במצוות. בית־החרושת היפה והגדול ביותר לאפיות מצות, ששם היו מדקדקים לשמור את כל ההידורים, עמד דוקא בסינסינטי. אבל הטפוסי ביותר לרוח האורתודוכסי שם היה רבה של עיר זו, הרב ל ס ר. הרב לסר נחשב ל„זקן הרבנים". ואף אמנם היה הזקן לפי מספר השנים שישב באמריקה. אבל לא זה בלבד הפלה אותו. הוא הצטיין גם בסגולות אחרות, שהיו מדגילות אותו אילו היה צעיר יותר. אך בהיותו עם זה זקן, הוסיף לו הדבר לויית חן. למרות זקנתו המופלגה היה מהיר תנועה כאחד הצעירים, ואף כי לפי שנותיו ורוחו נמנה על הזקנים מזקני הרבנים והלומדים, אהב לספר וגם לשמוע הלצה חריפה. דרשותיו, או גם שיחותיו הפרטיות, היה פותח בקצת „חקירה" ובדבריו, בשעה שהשמיע חקירותיו, היה מזכיר לעתים קרובות את אריסטו ואת אפלטון, כאילו למד אתם יחד בבית־מדרש אחד... בהיותו בעל מח נוטה לחקור ולא להיות דוגמטי ובהיות לו חוש של הומור, לא היה ממילא קנאי והיה נוח לבריות, שבא עמהם בדברים. אדיקותו הרבה לא הפריעה אותו מדבר בנחת על בעלי הריפורמה, שהיו בעירו רבים ותקיפים. הרב לסר במציאותו יצר תכונה של מסורת רבה מכפי הרגיל בחיים האורתודוכסיים של סינסינטי. וכשאדם נכנס שם לבית המדרש, הרגיש ביציבותה ובכבודה של הזקנה, הטהרה, השלוה, יותר מאשר בערים אחרות. החיים בקהלה היהודית של סינסינטי, במחנה האורתודוכסי, עשו רושם של אזו עיר בליטא או פולין. ומי שידע, כי מעבר לרחובות, שבהם עומדים בתי הכנסיות של האורתודוכסים, שוטף הזרם של הריפורמה, האומר לעקור מן השורש את הישן ולנטוע במקומו את החדש שבחדש, גדל בעיניו עוד יותר כחה של הזקנה־והדר־כבודה של הגבורה.

כשבאה הועידה של מזרחי לעיר זו, באה שמחה לכל הקהלה האורתודוכסית. במרץ זה ובשיטה זו, שיודעים באמריקה יותר מבכל מקום, עשו פרסום בכל

רחוב, בכל חנות, בכל בית ובכל מקום, כי עומד להיות בעיר דבר היוצא מגדר הרגיל. גם באירופה כנוס כזה של מאות אנשים, מלאים התלהבות, זקנים וצעירים, אינו כבר מצוי. אבל באמריקה לא ראו עוד בכלל כנוס כ ז ה. ראה ראו ועידות ציוניות, ראו גם אספות של רבנים, אבל כנוס של יהודים דתיים, חלק גדול של רבנים, בהם ידועי שם בארץ, וכולם ספוגים רגש נלהב של האידיאל הציוני — זה היה אז חזיון חדש. ההפתעה היתה משני הצדדים. יהודי סינסינטי התפלאו למראה כל קבוצה של צירים שבאה ושמחו על כל אורח שנכנס לעירם בשל ועידת המזרחי. והאורחים מצדם ראו את עצמם שרויים ברוח של חג, כשמצאו קבלת פנים של חבה מצד הקהלה החשובה עם הרב לסר בראש. את כל האנשים, שבאו לחלק כבוד לרב הישיש והחשוב כראוי ל„מרא דאתרא", קבל הרב הזקן בחמימות שאינה מצויה. בשביל כל אחד ואחד מצא בפיו מלה מתאימה להגיד, ביחוד שמח לבו בשעה שעלה בידו בשעת שיחה להגיע לידי „חקירה" כל שהיא. הרב הישיש נעשה כמעט שוב צעיר על ידי כך, שבזמן הועידה היה עליו להיות פעיל מאד. וכשהגיעה השעה הנאה של הפתיחה החגיגית עם קריאת הברכות השונות, כמנהג המדינה, בכל מיני לשונות, אידית, עברית ואנגלית, ברכות מאת יהודים, העמלים למצוא את המלים הראויות לשעה זו, וברכות מאת לא־יהודים, שיש להם כמעט מלים של נוסח שגור על „חברים יהודים", אבל בכל זאת קשה היה להם הפעם לחבוש כובעים לראשיהם מפני כבודם של רבנים רבים ויהודים סתם בעלי זקן, שנראו בעיניהם כרבנים — בטקס החגיגי הזה היו כל העינים נשואות אל זקן האספה, הרב לסר, לשמוע את ברכתו. „הישיש" פתח ב„ברכה" בנוסח הרגיל, כדרך שמברכים אספה של אורחים חשובים שבאו מרחוק, ביחוד בשעה שתוכן האספה קרוב כל כך ללב. אולם לא עברה שעה מרובה והנואם שכח את „תפקידו", הוא חש עצמו כדג במים, בראותו לפניו קהל רב של שומעים, והוא נכנס לתוך „חקירה" על „עולם המושכל" ועל „עולם המוחש", על העולם הזה ועל העולם הבא, ובכל ההתלהבות של רב דרשן, העומד על הבימה, הביא מאמר אחרי מאמר, פסוק אחרי פסוק, והקהל, שצפה לדבור מעשי בועידה, נהפך לקהל המקשיב לדברי זקן חביב ורב מכובד, אבל לא מן הענין... מובן,

לאחר שנסתיימה הדרשה הארוכה, נזכרו שלא בבית־הכנסת עומדים אלא באולם של ועידה, ומתוך התלהבות מיוחדה חלקו לרב הישיש תודה במחיאות כפים סוערות. הרב הזקן ניהנה הנאה רבה. אימתי זוכה רב לתענוג של מחיאות כפים, אם לא בשעת ועידה? ומצב־הרוח נעשה חגיגי יותר ומרומם יותר. היחיד, שהרגיש אז, כי הדרשה הארוכה שבאה במקום ברכה קצרה עלולה להיות „מסוכנה", היה זה, שעליו נפל הגורל להיות מנהל הועידה כיושב־ראש. הוא הבין קודם, כי לא קל הדבר לנהל אספה פרלמנטרית בזמן שהחלק הגדול מן הנאספים הם גדולים ממנו בשנים ועם זה הם רגילים, כרבנים, לדבר ב ש ע ה שהם רוצים ו כ מ ה ז מ ן שהם רוצים. ונוסף לזה הרי הרב צדיק בעיניו, כשהוא מסרב להפסיק באמצע, שכן אינו מדבר „דברים בטלים" כמו אחרים, הרי הוא מביא פסוק או מאמר חז"ל ומוכרח הוא לגמר עד הסוף... אבל תפקידו של היושב־ראש נעשה קשה שבעתים, כשראה לפניו רב ישיש בעל צורה, ועם זה רב דמתא, שקבל מנדט ואמר, כי ישתתף בעבודת הועידה. ומה יש לעשות ל„ציר" כזה, שבמקום „לדבר אל הסדר", הוא מרצה בענין של מחקר, ובמקום לצמצם עצמו בשעה שנקבעה לו לנאום, נמשכת רק ה„הקדמה" לנאומו חצי שעה?... אכן, לא קל היה התפקיד, בזמן שבמשך ימי הועידה היה הכרח, מתוך נימוס רב וכבוד פנימי, לא רק נואם כרב לסר, אלא גם רבנים חשובים וזקנים אחרים, „להושיבם" דוקא ברגע שרצו לקום „ולומר משהו", או לבקש אותם „שיקצרו" בשעה שנראה לו לנואם, כי עומד הוא עדיין בהתחלה ורחוק הוא מאד מן הסיום...

אבל כל הקשיים הטכניים הללו לא המעיטו את התענוג הרוחני הגדול לראות, כיצד מניחים את אבן הפנה להסתדרות חזקה, שבה נכנסים אנשים בעלי רעיונות עמוקים, אישים רבי השפעה, יהודים בעלי רגש לוהט ליהדות ש ל מ ה. הצירים שבאו מערים שונות, אף כי נסיעתם כרוכה בזמן, שבאמריקה פירושו כסף, וגם בהוצאות־כסף, מתוך שלבם התלהב לרעיון המזרחי — עזבו את הועידה מתוך יתר התלהבות ואמונה בנחיצותה של ההסתדרות החדשה והגשמת רעיונותיה. הצד הכהה האחד של הועידה היה לא בועידה עצמה, אלא „מאחורי הפרגוד". בשיחות הפרטיות עם פלוני או אלמוני נשמעו

הרבה דברי בקורת מפי האחד על חברו, על פי רוב, נמתחה הבקורת זה על זה מפי רבנים של עיר אחת או על רב בעיר הסמוכה, אולם פעמים שגם רב מעיר אחרת נחשב כקרוב וגם עליו היו מספרים כך וכך... ובהיות אדם, על ידי נסיעותיו בערים ומדינות שונות במשך חמשה או ששה חדשים, מכיר ויודע את התנאים לא רק בדרך כלל אלא גם את הפרטים אצל הרבה אנשים, ובשמעו כיצד רב אחד מותח בקורת על חברו, ודוקא הלה, המבוקר, יש לו בנים הנודעים לתהלה בכל המובנים, ואלו בניו של הראשון אינם כן, עלה בדעתו לשאול את המבקר הקשה:

— יאמר לי מר, היש לו בנים וחתנים טובים כאותו הרב שאומר אתה עליו, כי הוא פגום?

והרב הזועם, המבקש מומים, מבין את כונת השואל לזה, שבניו אינם כשורה, והוא משיב מתוך רוגזה:

— כלום אני אשם, אם בני אינם יראי־שמים? הרי זו אמריקה!

על זה ענו לו:

— ודאי אין אדם אשם, אם בניו אינם יראי־שמים, הרי זו אמריקה! אבל מי שיש לו בנים יראי שמים, דוקא באמריקה, „אשמים" בזה האב והאם שגרמו לכך...

הרב, המבקר, ראה שנסתפחה שדהו והוכרח להודות, שיריבו אינו „גרוע" כל כך כפי שאמר. בועידה הראשונה של מזרחי בסינסינטי נוצר מצב־רוח מעולה ותנאים בריאים יותר לא רק במה שנוגע ליהדות הדתית בכלל, אלא גם וביחוד בין אישים שונים בא לידי יתר ברור ונדברו איש אל רעהו. זה הוא חלק גדול מכל כנוס, זו היא התועלת בעקיפין, שאינה קטנה מזו שבמישרין.

הועידה בסינסינטי עוררה לא רק את היהודים האורתודוכסים, אלא גם הביאה לידי „הרהורים" מסוימים, אולי הרהורי תשובה, אצל כמה מאישי הריפורמה.

כז.

הודאת בעל דין

כי ועידת המזרחי בסינסיטי השפיעה לא רק מבפנים, אלא גם מבחוץ, לא רק על יהודים אורתודוכסים, אלא גם על אחד מחשובי המנהיגים של הריפורמה, אפשר היה לראות עוד בזמן שנעשו ההכנות לאספה הגדולה. בכמה אספות־עם פומביות, לשם הפצת הרעיון של המזרחי ולשם הכנת היהודים המקומיים לקראת הועידה, נראו אישים ידועים ממחנה הריפורמה בין השומעים. כמובן, לא היו אלה „החברים" של ההיכל הריפורמי, אנשי־העסקים העשירים, שבודאי לא ידעו כלל על העומד להתרחש בעירם. כי מה ענין יש להם בכלל לאנשים כאלה ולעולם היהודי, מלבד פעם אחת בשנה — ביום הכפורים, ופעם אחת בימי חייהם — ביום הפטירה?... השומעים את הנאומים ואלה שהיה להם ענין ברעיונות החדשים מנקודת השקפתם הם, ברעיונות של יהדות דתית, אף של פעולות ומעשים בשדה התחיה, היו תלמידי בית המדרש לרבנים וגם כמה מרבותיהם. בין האחרונים היה פרופ' ד ו י ט ש, שהיה יותר איש צבורי מיושב־אהל, ואף כי היה בתור היסטוריון עוסק בדברי ימי העבר, בכל זאת היה מלא חיים וכל מה שקרה בהוה היה קרוב לרוחו ולנפשו. אף היה מעונין מאד בציוניות ותמיד השתוקק לדעת את הנעשה בחיי היהודים בכלל ובארץ־ישראל בפרט. בהיותו בעל חוש עז להומור ובהרגישו בחייו לקוי מסויים, שמעשיו כריפורמי אינם בהתאם עם רעיונותיו כיהודי לאומי, נוצרה בקרבו על ידי כך מרירות במדה מרובה, שהתבטאה בהלצות ובבדיחות, מעין „הומור של עולה לגרדום". הוא בא לאספה ראשונה של המזרחי, כדי לשמוע ו...ללגלג. „כמה משונים הם הבריות הללו

האורתודוכסים, שאינם מסתפקים בקיום היהדות „שלהם", אלא שהם רוצים עוד לבנות יהדות כזו בארץ־ישראל העתידה?" כך, בערך, היה ודאי מהרהר בלבו. כמו שמתיחסים אל המזרחי רבים מן הדומים לו קודם שהם יודעים מה המזרחי רוצה, כיצד הוא חושב ובונה. אבל תיכף לאחר האספה הראשונה, כנראה, נמשך פרופיסור דויטש פחות או יותר אחרי המזרחי. כי הוסיף לבוא עוד ועוד לשמוע, לא רק לשמוע כאורח, אלא שבא גם לדבר בשיחות עם אנשים ולשמוע מפיהם על האידיאולוגיה של המזרחי.

עד כמה השפיעו על רוחו כל המשא־והמתן וכל השיחות הללו, אפשר היה להכיר בשעת פתיחת הועידה, בשעה שראו, איך הוא יושב מן הצד ומקשיב לכל ברכה ולכל הגה. מרחוק התבוננו וראו, כי בנפשו מתחולל סער, אין הוא אדיש למה שנעשה כאן. לא עבר זמן מרובה אחרי נאומי־הברכה הראשונים וליושב־ראש נמסרה פתקא ממנו, כי גם הוא רוצה לשאת נאום ברכה. נוצר מצב קשה, מצב של „אוי לי מיוצרי ואוי לי מיצרי". מצד אחד יש צורך לקרב איש כזה הבא „מעולם אחר" ולמשוך אותו, וכלום יש לך התקרבות גדולה מאשר לתת לו אפשרות להגיד מה שבלבו בשעה זו שיש לו השראה לדבר ולהביע את רגשותיו? ניכר היה, שלא הגיש בקשה לתת לו „רשות־הדבור" רק כדי שישמעו את נאומו, כדרך שיקרה לפעמים, כי „תציקו רוח בטנו" לנואם לעלות על הבמה ולהשמיע נאומו. אפשר היה להכיר על פי ארשת פניו ונוסח כתיבתו, כי הרגיש בשעה זו צורך לשפוך לבו העמוס ועתה מצא את ההכרח לפרוק את משא נפשו... ברי היה גם זה, כי אף על פי שהוא ריפורמי ועם זה עוד מורה לרבנים ריפורמיים, לא יגרום נאומו נזק לרוח זה השורר ושרוצים להשליטו בועידה. לא היה מקום לחשד קל שבקלים, כי מטרת הבקשה להשמיע נאום־ברכה היא „לפוצץ" את הועידה, כמו שיארע לפעמים בזמן שאחד בא בכוונה מסוימה לחברה של יריבים. בכל זאת לא מצא היושב־ראש לאפשר למלאות רצונו של יחיד לשאת נאום של „ברוך הבא" בשמו הפרטי, בשעה שכל שאר הנואמים דברו לא כאנשים פרטיים, אלא כ„שליחי צבור" מאת הסתדרויות ומוסדות שונים, ואם יתנו רשות לנואמים לנאום בשם עצמם, הרי אין לדבר סוף. המעטים הם האנשים שנפשם תחשק לשאת נאום בשעה שיש הזדמנות לכך?

קנב

מעניין הדבר, מי היו היהודים שהתרעמו על זה, שלא נתנו רשות לפרופיסור דייטש לשאת נאום? דוקא היהודים האדוקים של סינסינטי! והם ראו בזה מעשה של „קידוש השם", שדוקא איש כזה, העומד בראש היהדות הריפורמית, ישמיע „דברי שבח" ליהדות האורתודוכסית האמתית, שהמזרחי בא כחה. עם זה ודאי פעלה עוד הפסיכולוגיה הישנה של הגלות, כי מפני „יהודי בצורת גוי" יש להסיר את הכובע ולנהוג בו כבוד רב... ומי יכל היה להיות בעיני יהודי סינסינטי האדוקים מן הדור הישן „יהודי נכרי" אם לא פרופיסור מבית המדרש לרבנים ריפורמיים? התרעומות של היהודים וגם של הפרופיסור דויטש עצמו, שבודאי לא פלל, כי באספה של אורתודוכסים לא יתנו לו רשות הדבור כשיביע רצונו לנאום, לא ארכה הרבה. הודיעוהו, כי במקום נאום־הברכה יתנו לו אפשרות לנאום כמה שירצה בשעת הבנקט, שיערך אחרי הועידה. ההבטחה פעלה פעולתה, והוא היה בא לכל ישיבה, גם לסעודות של שבת, שכל הצירים מתכנסים יחדו ואוכלים בצבור ומזמרים בצבור, לא נפקד מקומו. וכל מה שהרבה לבוא בסביבה של המזרחי, ניכר היה יותר ויותר, כי הוא רואה את עצמו בן־בית ונעים לו לשבת בין הרבנים והיהודים האדוקים. קשה היה לבאר, מה, בעצם, מושך את לבו לשם? מה היא נקודת־השרפה הפועלת על איש זקן זה, איש בעל עבר עשיר ובעל פעולות פוריות בהוה, כי יבוא דוקא לתוך סביבה שאינה שלו? אבל כשהגיע זמן הבנקט ובין כל הצירים והאורחים, מלובשים בגדי יום־טוב ושרויים ברוח טובה, עמד גם הוא בהתעלות נשמה, וכשהכריזו את שמו והוא הזדקף ותחב ידו לתוך זקנו הלבן, כדרכו, ופתח לנאום — אותה שעה ראו מה ערכה של חמימות היהדות האמתית בשביל „נשמה תועה". נאומו היה מופלא בתכנו ומלא ענין בצורתו. הוא אמר:

„הימים המעטים שאני יושב בתוככם בועידת המזרחי יש לי אותו הרגש התוקף אותי ביום הזכרון לפטירת אבי. ביום הזכרון נוטל אני את המשניות, שבו למד אבא ואני לומד בו. אבל יותר ממה שאני לומד אני מהרהר. מהרהר אני, כמה טוב היה לו לאבא בשעה שלמד מאותן המשניות בכל ההתלהבות של נשמתו, בכל האמונה התמה של לבו. הוא לא רק למד משניות, אלא היה חלק מזה שנכתב שם לפני כמה מאות בשנים. גם אני לומד אותו המשניות כאבי, אבל

מקנא אני בו שהיה שלם ואני איננני שלם. זכר אבי והמשניות שלו מושך את לבי אליו ועושה אותי קרוב לו, אבל להיות כמוהו — איני יכל. איני יכל אפילו כשאני רוצה. אותו הרגש יש לי בימים המעטים של ועידת המזרחי. שמעתי את נאומיכם, ראיתי את התלהבותכם, הבנתי את וכוחיכם, קנאתי בכם, הלואי והייתי יכל להיות כמוכם, שלם כמוכם, יהודי כמוכם. רוצה אני — אבל איני יכל״.

מי ששמע את הנאום בשים־לב הבין, כי אין זו בבואה של לב שבור, אלא הרבה יותר מזה. הרי זה וידוי של שיטה שלמה, של שיטה שעזבה מקור מים חיים של יהדות תמה ואינה יודעת דרך לשוב. אלא ההולכים בשיטה זו יש אשר ירצו ״ללמוד פרקי משניות״, אך אין כחם להרגיש מה שמרגיש אדם, שהמשניות קדוש לו, אין תקנה ללב שנשבר...

אותו הפרופיסור דויטש חש, כנראה, בכאבו של שנה ופירש עד מדי כך שלא חדל מעיונים ומויכוחים על בעיות היהדות האדוקה והיהדות הריפורמית. כאדם שיש לו יסורי הגוף, החש כאב, וכל מה שגדול כאבו, הוא מרבה לנגע בפצעיו, וכל מה שהוא מרבה בנגיעה יסוריו מרובים, כך הוא לפעמים ביסורי הנפש. אדם אין לו נחת ומרבה לדבר על זה, ויותר שהוא מדבר, אי־הנוחות הולכת וגדלה ובכל זאת הוא מוסיף לדבר עוד ועוד.

באחת מן השיחות הרבות נגע פרופיסור דויטש בשאלה: מפני מה אצל שאר הדתות הצליח רעיון הריפורמה, כגון הלותרנים, הקאלוויניסטים וכו׳, ואלו תנועת הריפורמה אצל היהודים פשטה את הרגל? כראיה לדבר, שאצל היהודים הריפורמה נחלה כשלון, הביא הוא עצמו לדוגמה את ההיכל ״סיני״, שד״ר עמיל ה י ר ש כהן שם ראבי. כפי שאמר דויטש, הרי הירש ״לא רק המעולה ברבנים שישנם, אלא בחיר אלה שאפשר להיות״. מפני שהוא מלומד גדול, חכם מופלג, גואם מצוין, הוא גם בעל ידיעות בתלמוד וכו׳. ועם כל המעלות הטובות של הירש כראבי, יוצאים הבנים של חברי ההיכל שלו לשמד ואינם נשארים ביהדות אפילו מבחינת הריפורמיים. כתשובה על השאלה, מפני מה הריפורמה של דת ישראל אין לה זכות הקיום לעומת שאר תנועות הריפורמה של דתות אחרות, לא היה מן התועלת להכנס בתרוצים והסברות על ״תורה מן השמים״ וכו׳, אבל, כדרך יהודים, שאלו לשואל שאלה־כנגד: מפני מה היו בעלי הריפורמה של דתות

אחרות, כגון לותר, קאלוין וכו', כפי שמתארים אותם, אנשים בעלי רגש דתי עמוק והם בקשו על ידי תקוניהם לרומם את דתם, ואלו המתקנים היהודים, כגון יעקבסון, גייגר וכו', היו, כפי שאנו יודעים, אי־דתיים בהחלט ויצרו את הריפורמה לא לשם חזוק היהדות, אפילו לפי השקפתם, אלא כעין הקדמה ללכת הלאה מן היהדות ולהדמות לגויים?

פרופיסור דויטש הבין, להיכן מכוונת שאלה זו, ושתק. אחרי כן באה אליו שאלה שניה:

— אם סובר אתה, כי להלכה יש צידוק לריפורמה בדת ישראל, הרי מודה אתה, כי למעשה היא מביאה לשקיעת היהדות, כיצד אפוא מתנכים דור של ריפורמיים עם רבנים ומורים?

על זה ענה חיש:

— מנהיגי הריפורמה אדישים הם לגבי זה, אם בסופו של דבר יתנצרו היהודים, ולא איכפת להם אם יתבוללו בגויים.

לאחר תשובה ברורה כזו נשאל שוב איש שיחי שאלה:

— הדברים אמורים במנהיגים ריפורמיים רגילים אבל מה חושבים המתקנים הלאומיים כגון כבודו והפרופיסור ניימארק, למשל?

פרופיסור דייטש הרהר שעה קלה, תחב ידו לתוך זקנו הארוך והלבן וענה לאט, מלה במלה:

— מה חושבים המתקנים הלאומיים כמוני וכפרופיסור ניימארק? אנו מקבלים משכורת הגונה ואיננו חושבים כלום...

מה „שאינם חושבים כלום" הסביר לי הרבה. מורגשת היתה טרגדיה של שיטה שפשטה את הרגל. זו היתה „הודאת בעל דין".

כח.

המלחמה הבאה

לאחר שאדם גומר עבודה, שהציב לו למטרה לזמן קבוע, חש הוא הקלה בנפשו ויש לו הרגש, כי העולם כולו שמח „בנצחונו" שנחל. המלה והמושג „נצחון" אין לזלזל בהם, מפני שכל מפעל שאדם עושה עד סופו עולה לו בקשיים גדולים, שכל העומד מבחוץ אינו יכל לדעת ואינו יכל לשער. אפילו זה שהוא „בעל הדבר" עצמו אינו יכל לעולם לקבוע מראש ולדעת את הנסיונות שיתנסה בהם עד שיגיע למטרתו. ועבודה הכרוכה בעניני הכלל היא קשה שבעתים. אין פלא אפוא, כי בזמן שעולה בידו דבר שצפה לו, אדם שמח בעצמו אם לא הרבה הגה מעט, ושמחה זו משפיעה, שיראה את כל העולם בעינים מלאות נחת־רוח. כי על צד האמת לא רק עיניו של האדם הן בבואה של נפשו, כי אם כל חושיו בנוגע לכל אשר מסביב לו אינם אלא בת קול של רגשות לבו.

מתוך רגש של נחת־רוח חזר האדם מאמריקה לאירופה ובלבו התקוה למצא מצב של נחת בכל מקום שיבוא. והזמן אף הוא כאלו נברא לכך. הימים ימי תחלת הקיץ, בזמן שגם ביבשה גם בים רואים רק שקט ומנוחה, מרגישים ביפי הטבע ובתנועות השקטות של העלים על העצים כמו בזרמים השקטים של הגלים במים העמוקים מסביב לאניה הגדולה. בשוב אדם לאירופה אחרי נסיעה ארוכה מאמריקה, מקבלים את פניו לא רק קרוביו אלא גם כל היודעים שמו, כאורח „גדול", שהרי לא דבר קטן הוא. אדם בא מאמריקה גופה... כל איש שואל על „הנסים והנפלאות" שרואים שם מעבר לים אוקינוס... כמובן, מספר כל אחד מתוך השקפתו, מתוך סביבתו. מי שיש לו למסור ענינים רוחניים מפליא בהם אנשים בעלי רוח, אם לא — מסתפק הוא „בפלאי פלאים" של מה בכך. הגה שב, למשל,

אדם חשוב מאמריקה לברלין וספר לפני קהל גדול, במסבה, את „הפלאות" שראו עיניו בניו־יורק. ששם מכירים בערכו הרב של הזמן — כמו שכתוב בפרקי־אבות של אמריקה: „הזמן הוא כסף", ומה יש בעולם יקר מכסף? ובכן ראה בעיניו, כמה חוסכים שם את הזמן. נכנס למספרה, גזזו שם את שער ראשו, נקו את צפרניו וצחצחו את נעליו באותו הזמן... יהיה הדבר למופת וילמדו ממנו.

אבל לא היה הרבה זמן לספר כל מה שראתה העין וקלט הלב, כי הנה באה היריה מסאראייבה ובלבלה את החיים בכל המובנים. עוד לפני פרוץ המלחמה רשמית היו הלבבות חרדים, ביחוד השפיעה החרדה על מי שהיה נתין רוסיה וישב בברלין. קשים היו החיים בגרמניה לבן חוץ, שהרדיפות עליו היו לא רק מצד הממשלה, אלא גם מצד האוכלוסים, כל „נכרי", אפילו אם היה גר שנים רבות במקום אחד וכל האנשים בסביבה ההיא ידעו אותו ובאו עמו במגע ומשא, משהתחזילו לדבר על מלחמה, התחילו מביטים עליו כעל אויב. אבל לא קל בהרבה היה לשבת בארץ המולדת ברוסיה. שם פחדו מפני כל פקיד, והחשד של „אויב", ועם זה גם „אויב פנימי", הגרוע מאויב חצוני, היה תלוי על כל יהודי.

נזדמן לי לשמוע „ממקורות ראשונים" את ההשקפה על יהודים ברוסיה. הימים האחרונים של השלום והימים הראשונים של מלחמה הייתי מצוי במסלת־הברזל ושמעתי שיחות רעים בין קצינים רוסים. בימים ההם צעדו דברי ימי העולם צעדי ענק. ביום החמישי בערב, בשבוע האחרון לחודש מאי, הודבקה ברחובות של הערים הגדולות ברוסיה ההודעה על גיוס, וביום השלישי שקדם לו, היינו לפני ארבעים ושמונה שעות, עוד האמינו אנשים, שעמדו קרוב לחיים הצבוריים, כי הפחד מפני המלחמה שוא הוא. אותו יום שלישי, בדרך מ מ י נ ס ק ל ב ו ב ר ו י ס ק, ישבתי בקרון של רכבת יחד עם עורך של עתון גדול ועסקתי עמו בשיחה על הטלגרמות האחרונות והבעתי השערות, כי אפשר שתפרוץ מלחמה בין גרמניה ורוסיה — על סבוכים יתרים, מלבד התחברות אוסטריה עם גרמניה, כמובן, עוד לא חשב איש — והעורך ההוא אמר לי כבר־סמכא:

— אין לחשוש למלחמה קרובה. עד שהמדינות תבאנה בדברים זו עם זו עוד יעברו שבועות וירחים וסוף סוף ימצאו ודאי דרך של פשרה.

לשמע דבר הרגעה כזו מפי „מומחה" הוקל מעט ללב. אך בבוא שעה

לאחרי השיחה לבוברויסק, עיר שהיתה מפורסמה אז במבצרה, ובמצאו שם הודעה, כי החיילים והקצינים אינם רשאים לעזוב את מקומותיהם, לא הופתע אותו העורך ואמר, שוב כבר־מסכא, כי דבר זה הוא ענין של שביתת פועלים, אבל אין לזה שום שייכות למלחמה. וממחרת ביום הרביעי, כשנכנסתי ב ה ו מ ל לבנק הממשלתי באיזה ענין כספי, הביע אחד הפקידים הגבוהים את דעתו, כי אפשר שעומדים קרוב למלחמה עם גרמניה. אך כאשר נשאל, אם יש למהר ולעבור את הגבול, אם רוצים לצאת לחוץ לארץ, הרגיע ואמר:

— עד כדי כך אינם זריזים אצלנו. עוד יעברו אם לא חדשים הנה שבועות, ואין למהר.

וכעבור עשרים וארבע שעות, כשבאתי ל ו ו י ט ב ס ק וקבלו את פני מספר הגון של אנשים, ניכר היה בפני כל אחד, כי אירע משהו יוצא מגדר הרגיל. לא היה צורך לחכות שעה מרובה עד שנודעה סבת החרדה. בחוץ הודבקו מודעות אדומות, כי כל האנשים שעבדו בצבא יבאו להפקד. אין פלא, כי מודעה כזו עוררה בהלה. הרי פירושה של זו, כי מכל משפחה יהיה אחד או יהיו רבים, שיצטרכו לעזוב את ביתם, את עסקם, ולשוב אל הצבא לעבוד כחייל. החרדה עלתה משעה לשעה, ולא היה מקום עוד לשבת בעיר נכריה במצב־רוח מדוכא כזה. לא נשאר בלתי אם לעזוב את הרצון של התעסקות בשעה זו בעניני הכלל, והוחלט לשבת ברכבת הראשונה היוצאת מזה תיכף ולשוב אל המקום שאפשר להיות שם בקרב בני הבית. בשעת הפרידה עם כל היהודים הנפרדים עוד לא חדלו לברך איש את אחיו, כי הפחד יהיה פחד שוא ומלחמה לא תפרוץ. כי אנשים רבים עוד הבטיחו, שכל ה„הכנות" הללו אינן אומרות עוד, כי המלחמה הוכרזה. רק לאחר שנכנסו לרכבת, ההולכת מוויטבסק ל מ ו ה ל י ב, וראו את כל המחלקה השניה והנה מיושבת היא קציני מלחמה. היה הכרח להודות, כי הענין הרחיק ללכת מהכנות גרידא. אך הזועה בלב גדלה עוד יותר למשמע השיחות של הקצינים איש עם רעהו. קצין אחר אומר לחברו:

— אין זו מלחמה עם הטורקי או עם יאפאן, שנמשכה זמן רב. כאן יש לה לממלכתנו עסק עם גרמניה, ואנו הרי יודעים בינינו לבין עצמנו מה רב כחו של הצבא הגרמני. הה, מלחמה זו לא תמשך.

על זה אומר קצין שני כאלו דרך אגב:

— חיילינו גבורים הם, אבל מה התועלת אם בבתי־הנשק שלנו אין כלי מלחמה, אין כדורים לירות, ואפילו הבגדים לאנשי־הצבא אינם בסדר.

וקצין צעיר, הנראה כטירון בעבודת הצבא, מדיו עדיין נוצצים מחודש, אומר:

— אבל אבודים אנו. הגבול בינינו ובין גרמניה זרוע עיירות יהודיות והיהודים ודאי שיעזרו את האויב מתוך רצון להנקם על הגזרות וההגבלות נגדם.

מתוך כל השיחות האלה נתברר המצב. ברור היה, כי הקצינים כבר נוסעים להתפקד לשם מטרות מלחמה. אין זה עוד ענין של תמרונים להפחיד מי שהוא, אלא ענין רציני של מלחמה במלוא המובן. ברי היה, כי הסכויים של רוסיה לעמוד במלחמה רפויים מאד. אם הקצינים יש להם הרגש, כי חלשים הם מן הירידה עוד בטרם שמעו את היריה הראשונה, סימן הוא שרוחם נפל בקרבם. עד כי לא יוכלו, אם גם יתאמצו מאד, לנצח את האויב. והדבר הנורא ביותר, שנתברר מתוך השיחה, הוא זה, כי היהודים ברוסיה עומדים בפני מצב נורא. כי אם יש אפשרות לקצין שאינו שונא ישראל בעצמו — לכך הוא צעיר עוד לימים — אלא מנוגע באנטישמיות מפי מוריו ומיודעיו, להקדים רפואה למכה, שהיהודים הם האשמים בכל מפלה רוסית, והמפלות ברי שתבאנה — מה יהא על היהודים „האשמים"?

היה רק מקרה בלבד, שדוקא ביום ההוא, יום הששי המפורסם, היום האחרון לפני פרוץ מלחמת העולם באופן רשמי, ישבתי בין קצינים רוסים ושמעתי שיחתם. מרוב בלבול לא התבוננו, כי סמוך להם יושב „אזרחי", בן־אדם שאינו נמנה על סביבתם, או אולי חשבו, כי אין מבינים את לשונם, ואולי — קרוב יותר להאמין — לא התעניינו אם מי שהוא שומע מה שבלבם. הם אדוני המצב, הם מנהלי המלחמה „וגבורי" המלחמה, ומה איכפת להם מה שחושבים עליהם?

האיש ששמע את השיחה הרגיש, כי האדמה מתחילה בוערת תחת הרגלים, המלחמה הולכת ובאה. אבל כי הולך ונפתח דף חדש בדברי ימי העולם ועוד יותר בחיי היהודים — עוד לא חזה מראש.

קנס

כט.

הוה ועתיד

מלחמת־העולם הגדולה עוררה בלבות היהודים בכל הארצות רגשות אחרים לגמרי מאשר במלחמות אחרות, שהדור הזה זוכין או שיודעים עליהן מפי סופרי דברי הימים. בכל מלחמה, שבה השתתפה ארץ אחת או כמה ארצות שיהודים יושבים שם, היתה הדאגה הראשונה, כי היהודים היושבים בגבולות מקום מערכות המלחמה לא יסבלו או יסבלו במדה מעטה עד כמה שאפשר. רק אנשים נבחרים, בעלי עין מרחיקה לראות, חשבו על מה שתביא המלחמה בעתיד. פירוש הדבר, כמובן, על התוצאות של המלחמה בעקיפין, אם ינצח הצד האחד או השני. במלחמה הגדולה בין נפוליון הראשון ורוסיה נחלקו הדעות. ידוע מתוך הזכרונות הנדפסים של הימים ההם, כי חלק מגדולי היהודים היו בדעה, שמוטב אם ינצח נפוליון, כי אז יהיה ליהודים יושבי רוסיה קיום מעולה יותר, ומנהיגים יהודיים אחרים, רבנים ואדמו"רים ידועי שם, התפללו, להפך, לנצחונה של רוסיה, שכן לפי דעתם יש סכנה, כי על ידי נצחונו של נפוליון יזניחו היהודים את אדיקותם בדת ואת דרכי חייהם המסורתיים. חלוקי דעות היו גם שנים רבות אחרי כן בימי המלחמה בין גרמניה וצרפת, מפני שצרפת היתה סמל לרוח של החרות והמהפכה בחיים התרבותיים והפוליטיים, בעוד אשר גרמניה שמשה סימן ליציבות וצורות־חיים שמרניות. אבל כל זה היה ענין להשערות ולסברות על השפעת המלחמה כהד, אבל לא למלחמה עצמה.

במלחמת העולם שפרצה בשנת 1914 היו הרגשות אחרים לגמרי. לא רק

„חכמים הרואים את הנולד" אלא כל יהודי מן השוק צפה, כי המלחמה תביא שנוי בחיי היהודים. התקוה לא היתה אצל הכל בקו אחד. כמה היו שחכו, כי ברוסיה יהיה משטר־ממשלה חדש כתוצאה מן המלחמה, ואז יהיו „ממילא־החיים היהודיים שם לא רק טובים משהיו אלא גם טובים בהחלט. כי רוסיה בלי צאר, או אפילו עם הצאר וממשלה קונסטיטוציונית, והיהודים לא יהיו בעלי זכויות שוות ומלאות להלכה ולמעשה — לא יכלה לעלות על הדעת. ואלו אחרים קוו בכוון מהופך, כי גרמניה תנצח את רוסיה וכל האזור היהודי הנמצא קרוב לגבול יהיה חלק מגרמניה „הגאורה", ואזי הרי הדבר „מובן מאליו", כי כל היהודים שם יזכו בחופש ושוויון בשלימות ועל ידי כך יראו חיים טובים ויפים במדה שרק אפשר לאדם לתאר בדמיונו. על לב איש לא עלה כלל, כי גם גרמניה עלולה להשתנות מבחינה פוליטית ומוסרית.

אבל חלק גדול מן היהודים כבר היו ספוגים רוח של ציוניות והם קוו, כי מלחמה זו שמשכה לתוך רשתה יותר ויותר עמים ומדינות, תשנה את חיי היהודים לא על ידי רוסיה ולא על ידי גרמניה, אלא על ידי ארץ־ישראל. במעמקי הנשמה היהודית היתה תמיד צפונה ההכרה, כי „אם ראית מלכיות מתגרות זו בזו — צפה לרגליו של משיח", מפני שתחלת הגאולה של ישראל קשורה בשנוי של כל המצב בעולם הגדול, אבל המלחמה הזאת העמיקה את הרעיון הזה לא רק מחמת חשבונות פוליטיים, ביחוד לאחר שנודע כי גם טורקיה, בעליה של ארץ־ישראל בעת ההיא, נסתבכה במלחמה זו, אלא גם משום זה, שהמלחמה לבשה מראשיתה צורה של מלחמת עולם, לא של שתי מדינות או שלש או ארבע. העולם ראה לפניו אש מלחמה כמעט בכל אירופה ובמקצת גם באסיה, אף „קוו", כי גם אמריקה לא תשב זמן רב בחבוק ידים. אין פלא אפוא, כי המלחמה עוררה תקוות וצפיות עצומות, הקשורות באידיאל הנאה ביותר: גאולת ישראל. ומשראו במלחמה זו דבר יוצא מגדר הרגיל, מצאו כל מיני רמזים במדרשים ובתרגומים, כי גרמניה, כלומר, ארץ אשכנז, עתידה לנצח את ישמעאל, היינו את טורקיה, ואזי תהיה אתחלתא דגאולה. וכמלחמה שעתידה להביא את הגאולה כנו מלחמה זו בשם מלחמת גוג ומגוג. יהודים פשוטים תפסו את המושג הזה, ובהרגישם בחוש טבעי, כי עם כל רצונם הטוב

לעמוד לצד זה או זה, הרי שני הצדדים גם יחד, רוסיה וגרמניה, אינם חביבים ביותר, ביחוד לאחר שנודע דבר מעשי האלמות, שעשתה גרמניה בבלגיה ואת אשר עשו החיילים הגרמנים בכל מקום שבאו לשם — והיהודים הפשוטים יצרו שעשוע מלים: זו היא מלחמת גו"ג ומגו"ג על פי ראשי־תבות, שכן גנב וגזלן מצד אחד מרובה גנב וגזלן מן הצד השני...

אולם הצפיה לתוצאות המלחמה לעתיד לא יכלה להסיח את הדעת מן הדאגות הקשורות במצב הקשה של ההוה. המצב היה קשה בעיקר בשביל יהודים ברוסיה מפני שני טעמים. ראשית, מפני זה, שחלק גדול מן הישוב היהודי בפולין הרוסית ובליטה נכנס בתחומי שדה־המלחמה, ושנית, משום שיהודי רוסיה בכלל לא היו נלהבים לצאת אל המערכה למען המלכות הרוסית. הרבה קל יותר היה המצב בשביל יהודי גרמניה, שבארצם לא בא האויב וחיי יום יום היו יכולים להמשך כשהיו. אבל נוסף לזה ראו יהודי גרמניה את עצמם אזרחים גמורים והאמינו באמת ובתמים ב„צדקתה" של „ארצם" ושל „ממשלתם" ויצאו אל שדה המלחמה בהתלהבות שלמה. לא היה הבדל בין המעמדות המתבוללים או אלה שהיו יהודים לאומיים או אלה שנמנו על „האורתודוכסים החמורים". הרוח הגרמני הלאומי היה שורר אצל הכל והממשלה בגרמניה ידעה והבינה לחזק את הרגש הזה.

בברלין נוסדו מיד בראשית המלחמה ועדים, שאושרו על ידי השלטונות העליונים של הממשלה, ושבהם השתתפו מנהיגים יהודים ידועי שם, רבים מהם ציונים. אחד התפקידים של הועדים היה להפיץ בין היהודים, ביחוד בארצות השכנות שנכבשו או שעמדו להכבש, כרוזים עם כל מיני הבטחות לזמן וגם לעתיד, אם גרמניה תצא מן המלחמה מעוטרת בנצחון. הכרוזים נכתבו בעברית יפה וטובה. אמרו, שאחד מן הכרוזים נכתב בידי מנהיג ציוני מן המפורסמים. כל זה, כמובן, נתן חן מיוחד בעיני היהודים הגרמניים. הרבנים בגרמניה קבלו אפילו שאלות מקצת אנשים צעירים: אם מי שאינו מוכרח לצאת למלחמה מותר לו, על פי דין, להתנדב כחייל ואם אין בזה איסור של איבוד עצמו לדעתו? שאלות כאלה אפשריות היו רק בגרמניה, במקום שרגש הפטריוטי היה חזק וכל איש בארץ ההיא האמין במאה אחוזים

בצדקת הפוליטיקה של הקיסר, ועם זה היו אותם הצעירים אדוקים בדת עד כדי לעשות מעשה רק כשהוא אינו נגד דינה של תורה. בארצות אחרות, שבהן ישבו היהודים בעת ההיא, לא החזיקו בדעה, כי המלחמה היא בצדק, ומי שהיה פטריוטי במדה מרובה, היה רחוק מללכת ולשאל שאלה מפי רב.

כמו בכל מאורע, גדול או קטן, לוקח השכל שוחד מן הלב וכל אדם רואה מה שהוא רוצה לראות ומקוה למה שהוא רוצה בו, כך היה גם בענין מלחמת העולם. היהודים הרוסיים, באופן הטוב ביותר, היו אומרים, כי כחה של ממלכת רוסיה גדול ולכן תוכל לעמוד בפני כל אויביה ואם גם תפסיד מעט או הרבה תשאר בכל זאת גדולה ועצומה. איש לא קוה, כי רוסיה תנחל נצחון. היהודים הגרמניים, שצפו באמת לגרמניה גדולה, הרבה יותר גדולה מכפי שהיתה אז, „ראו ממש בחוש", כי גרמניה תנצח בכל מקום שתשלח לשם את חיילותיה. ואמנם תחלת המלחמה הראתה את כחו של הצבא הגרמני. בכל מקום שדרכה כף רגלו, גם בחזית המזרחית נגד רוסיה, גם בחזית המערבית נגד בלגיה וצרפת, נחל נצחון. אין פלא אפוא, כי אלה שרצו בנצחונה של גרמניה האמינו באמונה שלמה, כי משאלתם בא תבוא. באספה על שאלות ציוניות, שנתכנסה בחדשים הראשונים של המלחמה במקום נייטרלי, בקופנהגן, בירת דניה, אמר בתמימות אחד מן המנהיגים הציוניים בגרמניה, שהיה מקורב מחמת ענינים מסחריים אל המטה הראשי:

— אנו איננו רוצים בכבוש רב, אף לא נקרע את רוסיה, אנו נכבוש רק את ליבוי ליד הים הבלטי, ואחרי כן דרך ווילנה וקיוב נגיע לאודיסה, כדי שיהיה לנו גם הים השחור, וזה הכל... יותר מזה איננו רוצים.

כשנשמעו הדברים במסבה, שבה ישבו יהודים גם מרוסיה ומארצות אחרות, לא הפליאו איש גם בסוף הפסוק „וזה הכל, יותר מזה איננו רוצים".

נראה היה, כאילו באמת יערכו החיילים הגרמנים „טיול" מן הים הבלטי עד הים השחור דרך חלק זה של רוסיה היושב ביניהם. אם ברוסיה עצמה, לא רק בין היהודים, שררה הדעה, כי מפקדה יפה של כבאים מגרמניה יש בכחה להתגבר על הצבא הרוסי, הרי אין פלא, כי בגרמניה חשבו, שיש צורך רק ברצון — וכל הדרכים פתוחות וכל הערים כבושות.

לא היה מעולם זמן, שכל היהודים יעסקו בשאלות פוליטיות בנוגע לימי העתיד, כמו באותם החדשים והשנים של מלחמת העולם. הימים הקשים של ההוה, שנעשו קשים יותר ויותר, יצרו בעיות חמורות בשביל מיליונים יהודים כיחידים ובשביל עשרות ומאות קבוצים יהודיים. אבל כל זה לא מנע מסדור כינוסים ואספות בדבר העתיד, ביחוד בענין ארץ־ישראל.

הקריאה

אף כי בתחלתה של מלחמת העולם שררה הדעה, כי בלי הבדל מי שינחל את הנצחון תהיינה התוצאות יוצרות תקופה בשביל העולם בכלל ובשבילנו היהודים בפרט, היה בכל זאת הרגש, כי המלחמה עצמה לא תמשך ימים רבים. היתה „אמונה" בכל הלבבות, כי יותר מחדשים אחדים לא תוכל המלחמה להתקיים. העתונים והמנהיגים הפוליטיים „הוכיחו" במספרים של סטטיסטיקה, כי יותר מארבעה או חמשה חדשים „אי אפשר" יהיה לנהל את המלחמה. לא יהיה מזון, לא יספיקו חמרי־מלחמה וכו'. ברוסיה העריכו מאד את סמכותו של הציר המפורסם ב„דומה" — „הפרלמנט" הרוסי בימים ההם — שינגריוב, שהיה מומחה בשאלות כלכליות. עם זה היה גם חבר בועדת־המלחמה בדומה, והוא הסביר בשורת מאמרים, כי זמן רב לא תוכל המלחמה להמשך.

אבל המצב ברוסיה, מצד אחד, היה קשה כל כך על ידי זה, שהגייסות הגרמניים פרצו בליטה ובפולין והחריבו שם ערים ועיירות, ובגליציה, מן הצד השני, הביא הנצחון הזמני של הצבא הרוסי לידי מעשי אכזריות בין האוכלוסין היהודיים, עד כי גם זמן לא רב, כפי שחשבו, קשה היה מנשוא. הצרות התרגשו במקומות שנכנסו לשם הגייסות והיהודים נאלצו לצאת משם, ולא לצאת בנחת, אלא לברוח בתנאים הגרועים והנוראים ביותר, וגם באותן הערים שישבו עוד בשקט ולבטח רבה הדאגה והחרדה מחמת התקבצות אלפים ורבבות פליטים יהודים, צעירים וזקנים. על ידי כך נוצרה פעילות לבוא

לעזרה לפליטים האומללים, פעילות שהיתה לגאון ולתפארת לשם ישראל. פסקו הגבולות בין עשיר ועני, משכיל ואדם מן השוק, צעיר וזקן, הכל בלי יוצא מן הכלל נתנו כל מה שהיה בכחם: זמן, מרץ ובמקצת גם כסף, כדי לעזור, כדי לספק לנצרכים דירה, מאכל ומשקה וכו'. בעולם היהדות הדתית נוספה על הפעולות הרגילות הדאגה לבוא לעזרת הרבנים, שגלו ממקומותיהם ובערים הנכריות לא מצאו מה לעשות ובמה להתפרנס. עוד קשה יותר היו לסדר את הישיבות שנדדו מ ס ל ב ו ד ק ה, ט ל ז וכו'. לא עמדה רק השאלה בדבר יצירת אפשרות לכלכל בלחם ובמים מאות תלמידים, אלא גם כיצד לקיים את מוסדות התורה בשלמות, שלא יחדלו להתקיים כגופים שלמים, שבחורי הישיבה יוכלו גם בימי הרעש, באתמוספירה העצבנית של הידיעות משדה המלחמה, לשבת בשלוה, עד כמה שאפשר, ולעסוק בתורה, לשמוע „שעורים", לחדש חדושי תורה. בתחלה נראה הדבר כבלתי אפשרי לאחד את שני הדברים, את רוח הגלות של חיי נע ונד, בלי דעת היום מה יאורע מחר, בלי ודאות כי במקום שתלון הלילה תשב גם ביום, ואת רוח התורה, הדורשת שלוה, התבדלות פחות או יותר מהמונו של עולם. ההתמכרות עד לידי מסירת נפש במלוא משמעות המושג הראתה גם את הפלא הזה. ראשי הישיבות, שהלכו בימים ההם והוליכו עמהם את תלמידיהם, נראו כאברהם אבינו, המוליך את בנו יחידו אל העקדה, ושניהם, האב עם הבן, הולכים „יחדו", בלב אחד וברצון אחד, גם לעלות לקרבן, ובלבד שיקיימו את האידיאל הגדול. סופו של דבר, כי במקום שיש כונה אמתית באה גם תשועה אמתית. ה„ישיבות" התקיימו בדוחק והתלמידים של הימים ההם נצרפו יותר ועמדו בנסיון של אדם „המקיים את התורה מעוני" במדה גדולה יותר מאחרים...

בעולם הציוני עמדה בעיה אחרת. יחד עם היום הקשה אסור היה לשכוח אף רגע אחד את המחר. על אף כל הקשיים כנסו אספות, ישיבות, ועידות והיו מצפים לשמוע „ישועות על ישראל" עם כל דואר, עם כל עתון. ביחוד צפו ל„חדשות טובות" מאמריקה. כוכבה של אמריקה עמד אז במרומים כמו שלא עמד מעולם. כל העולם בזמן ההוא רק תפלה אחת היתה בפיו: „יהי רצון שאמריקה תעמוד עמדי". נראה היה, כאילו כל אדם וכל דבר עומד במאזנים

בין קיום ושקיעה, ואשרי מי שאמריקה תכריע לו את כף המאזנים ואוי לו למי שאמריקה תהא כנגדו. בעולם היהודי לא היה פחד, ידוע ידעו כי על כל פנים נכונים היהודים האמריקאיים לבוא לעזרה לאחיהם. בזמן שהיה צורך בכסף, צפו בבטחון כי אמריקה לא תסרב; כאשר חשבו על הפוליטיקה בנוגע לארץ ישראל כתוצאה מן המלחמה, לא היה שום ספק, כי יהודי אמריקה, ובהשפעתם גם הממשלה האמריקאית, יראו את כחם. המלה „אמריקה" היתה אז מלת־קסם בכל המובנים. אמריקה הביעה אז את המושג של חרות, בטחון, עושר וכח בכל מקצועות החיים. האם פלא הוא, כי בשעה שבאה קריאה מארץ הפלאות, ששמה אמריקה, המזמינה לבוא לשם ולעזור בעבודת־העם הגדולה לטובת הציונות והמזרחי — היה הדבר, כאילו מצא אדם בליל חשכה, בתוך יער אפל, אוצר גדול וראה את טבעת־המופת?

אולם יש רוצה לנסוע ואינו יכול, ולא כל מי שיוצא מרוסיה מגיע לאמריקה. „הימים הטובים" עברו ואינם. ראשית כל דבר, יש לבקש ולמצוא אי זו הדרך שאפשר לנסוע בה, מה הגבול הפתוח עדיין; ושנית, מהיכן יקח האדם את הכחות הגופניים לפרוץ לו דרך בתנאים קשים כאלה, בזמן שכל רכבת מלאה חיילים, כל דרך מלאה חמרי מלחמה? הדרך נמצאה: דרך פטרבורג על פני שוודיה. ובנוגע לכח — קוה אל ה'! עם פסיעה ראשונה, בעברי רק תחנות אחדות בדרך לפטרבורג, הורגש כבר טעם המלחמה. הרכבת מתעכבת, ועל כל השאלות, אימתי נזוז לנסוע הלאה, אין איש יודע להשיב תשובה. הדבר האחד שיודעים הוא זה, כי עבור יעברו חיילים במספר רב, ולפיכך יש צורך שהדרך תהא חפשית, אך אין איש יודע אל נכון, מתי יבואו החיילים ומתי יחדלו. בהיותי שרוי עם עוד עשרות ומאות נוסעים במצב־רוח מדוכא מאד, נפגשתי עם אחד הצירים בדומה, דוקטור קצנלסון, הבא זה עתה מפטרבורג. אדם שהוא ציר הדומה ובא כעת מישיבתה ודאי שיודע הוא את החדשות האחרונות על מצב המלחמה. והיכן יש למצוא הודמנות טובה לשאוב „ממקור ראשון" את „הידיעות האחרונות" אם לא ממנו? מתוך קוצר־רוח יגעתי ומצאתי בצפיפות הרבה פנה לשבת ולעסוק בשיחה. הוא מספר חדשות שונות וסופה של השיחה הוא:

— למה לך לצאת בזמן קשה כזה לאמריקה? מוטב שתחכה שבועות אחדים עד שתעבור המלחמה, ואז תוכל לנסוע הלאה לבטח. הרי כעת לא ידוע, אפשר כי עד שתגיע לשם כבר יבוא הקץ למלחמה. הן לא תוכל להמשיך זמן רב...

בשעה שאתה שומע דעה אמיצה כזו מפי בר־סמכא כציר הדומה, מתעורר באמת הרצון לשוב, כדי להמנע מן הענויים העומדים עוד לפניך בנסיעה זו. קשה להאמין, כי גם ציר־הדומה יודע על המלחמה לא יותר מכל אדם פשוט, ואולי גם אנשים גדולים מצירים אינם יודעים מתי יבוא הקץ למלחמה. כי אם יש בני־אדם אשמים בפתיחת המלחמה, הנה אין בידם להביאה לידי סיום. משבאה המלחמה, הרי היא הולכת מאליה...

אבל הקריאה לעבודה אחראית בזמן קשה וחמור כזה לא נתנה לשבת במנוחה, ואנכי המשכתי דרכי, תחלה אל עיר־הבירה פטרבורג. העיר עמדה אז, בשל המלחמה, במרכז העולם הפוליטי והיתה נקודת־השרפה של מדינת רוסיה הגדולה יותר מבכל הזמנים. מראה עיר הבירה היה סוער ורועש כתמיד, אבל למראה החיים העשירים עם האנשים העדויים ועם העליזות והתפארת היוצאת מן הכלל, בזמן שמיליוני אנשים עומדים בשדה הקטל ונחלי דם נשפכים בכל יום — עלה בלב זכר העיר ניגוה לפני הגזרה להיות נהפכת...

בחוג אחד של אנשים בעיר הבירה שררה גם אז עצבות, חרדה ודאגה עמוקה. זה היה החוג היהודי. בין יהודי עיר הבירה התרכזו כל הצרות והפגעים של היהודים ברוסיה, היסורים של יום ופחד מפני זה שיבוא מחר. כל יום באו משלחות חדשות מערים ועיירות שונות לבקש עזרת כסף או להשתדל בענינים של סכנות נפשות על ידי המשפטים האכזריים של בית־הדין הצבאי בנוגע ליהודים, פרטים וצבורים, שנפל עליהם חשד של בגידה.

בין הזרים שבאו אז לפטרבורג היה אז גם מיסד המזרחי הרב ר י י נ ס מלידא. הוא בא לא כשליח מאת מי שהוא ולא בעניני הכלל, אלא כאדם חולה ורצוץ, שבא לשאול ברופאים גדולים. יסוריו הגופניים בשל מחלתו, שלא נרפא עוד ממנה, לצערנו, ויסוריו הרוחניים בשל המצב הכללי של היהודים — היו ניכרים בפניו. הוא הרגיש, כי מצבו הוא ומצב הכלל הולך ורע ולא הולך וטוב.

דבוריו עם מודעיו היו קצרים, חדים. הוא הביע לפני מקורביו את הרעיון, שיש לקבל באהבה כל מה שיבוא...

לבו הגיד לו ולא הטעהו. הוא, הרב ריינס, שקע מיום ליום ומצב היהודים נעשה רע ונורא יותר מיום ליום.

לא.

הועידה הציונית הראשונה בשנות המלחמה

אמנם כתוב: „אל תאמר הימים הראשונים היו טובים מאלה" — אבל הדברים יוצאים מפיו של אדם בשעה שהוא מעלה את הימים שהיו בחיים הצבוריים בשנים ההן, לפני עשרים שנה, לעומת זה שאנו רואים כעת. כשמקבילים את היחסים בין סיעות ומפלגות אז והיום, הרי ההבדל הוא גדול ועצום. גם אז היו הדעות נחלקות. מה שהיה טוב בעיני האחד נראה לו לשני רע, והסכנה נראתה אז גדולה יותר משהיא כעת. כי עם כל הפיסמיזם של הזמן הזה, הרי יש להודות, כי עומדים אנו למעלה בהתפתחות הצבוריות מכפי שהיה בשנים ההן. ואף על פי כן לא ראו אז את המתנגד כאויב, כדרך שנוהגים, לצערנו, בזמן הזה. הדבר הוא כמין אגדה, בהעלותי בזכרוני אפיזודה מן העת ההיא, שבימינו לא היתה אפשרית. נוסע אדם מרוסיה על פי הזמנה מאמריקה לבוא לשם לעזור בפעולות הגדולות של הציוניות ובא לפטרבורג של אז בתנאים קשים. נוסף לזה, היתה הנסיעה בים כרוכה לא רק בקשיים גופניים, אלא גם בהוצאות מרובות, ועד שיקבל את הכסף הנחוץ להוצאות הדרך — בזמן שהגבולין סגורים וחבור הדואר אינו כסדרו — יעברו כמה שבועות. עלתה אפוא מחשבה, אולי תוכל ההנהלה הציונית בפטרבורג לבוא לעזרה בשעה דחוקה. אבל תקוה זו נראתה רפויה מאד, כי זה האיש הזקוק לסיוע, אם גם רק זמני, יש לו עסק עם מפלגה, ותהא זו גם מפלגה גדולה כמזרחי, ואלה שצריכים לתת את הסיוע הם מנהיגים וחברים של הציוניות הכללית, הרואה כל פעולה מפלגתית בתנועה הציונית כדבר שיש בו סכנה.

אך, כאמור, לא היה קיים אז הרגש של מרירות, והנסיון נעשה אפוא. כשבאו אז אל המנהיג של התנועה הציונית בפטרבורג, שעל צד האמת אפשר היה לכנותה בשם ההנהלה הציונית של רוסיה, אדם שהוא כעת אחד האישים החשובים בתל־אביב, וספרו לו על המצב, לא התמהמה אף רגע וענה:

— אם גם אין אנו מאוחדים בדעות, אבל עיקר הציוניות יקר לכולנו במדה שוה, ואין הבדל אפוא אם פעולתך באמריקה תהא מוקדשת למזרחי, שהרי היא לטובת הבנין של ארצנו — קבל תקבל סכום כסף הנחוץ לדעתך. עניגך עניגנו והכסף שלנו מוקדש לפעולתך לא פחות מאשר לעבודתנו!

אילו אירע כדבר הזה בימינו, ודאי שלא רק לא היו עושים כך, אלא שהיו מבקשים תחבולות להפריע, כדי ש„היריב" לא יקבל את הסיוע ולא יוכל לנסוע. בימים ההם עדיין לא הגיעו „להתפתחות" כזו.

הדרך מפטרבורג עברה על פני פינלנד לשוודן ולעיר הבירה שלה שטוקהולם ומשם לאמריקה. בהגיעי לשטוקהולם, קבלתי הזמנה להשאר עוד זמן מה באירופה, כדי להשתתף בישיבת הועד הפועל — בימים ההם נקרא בשם „הועד הפועל הגדול" — שעמד להתכנס כעבור זמן מועט בקופנהגן. ההזמנה עצמה היתה מופלאה, מפני שכרגיל אין משתתפים בישיבות הועד הפועל אנשים שאינם חברים, וכאן הזמינו אדם, שלא עמד אז עדיין במעלה רמה בהסתדרות הציונית העולמית עד כדי להבחר אל הועד הפועל. חשוב מזה היה כנוס האספה כעניין בפני עצמו. המלחמה עמדה אז בעצם חומה. הדבר היה בחודש השביעי או השמיני אחרי פרוץ המלחמה. ההנהלה של ההסתדרות הציונית העולמית היתה רשמית בברלין, פירוש הדבר, נתוקה מן ההמונים היהודיים הגדולים ברוסיה. היהודים בפולין, ש„נכבשו" על ידי הצבא הגרמני, גם היהודים בגליציה, שעמדו בקשר עם גרמניה, לא היה בידם בעת ההיא ובתנאים ההם לעסוק בשאלות העתיד. דאגות יום יום וצרותיהם בעקב קורות המלחמה הטרידו אותם עד מאד. גם לא היו אז בארצות ההן אנשים רבים, שיעמדו בשורה הראשונה של פעולה ופוליטיקה ציונית. מרכז הכובד של הציונות היה אז ברוסיה ובגרמניה. ושתי הארצות האלה היו מנותקות זו מזו, וגרוע מזה, שתושבי שתי הארצות היו מוכרחים להיות אויבים זה לזה.

כל יחס של ידידות מאת אזרח רוסי לגרמני היה בכלל בגידה והדבר היה כרוך בסכנת נפשות. כבר היה אז גורם שלישי בציונות, והוא — הציונים של אנגליה. כבר ידעו אז, אם גם במושגים עמומים ובידיעות סתומות, כי קבוצה של ציונים, היושבים באנגליה, פעילים מאד בפוליטיקה ציונית ומנהלים משא־ומתן ידוע עם הממשלה האנגלית. נשמע דבר הרעיון ליצור באנגליה לגיון יהודי יחד עם הצבא האנגלי, ביחוד נגד טורקיה. נראה אפוא הדבר, כי ההסתדרות הציונית העולמית אינה קיימת עוד, מכיון שהמנהיגות בגרמניה בדלה לגמרי מרוסיה מצד אחד ומאנגליה מצד שני. והציונים הרוסים עם האנגלים אף הם לא יכלו לבוא בדברים זה עם זה, מפני שהדרך מארץ אחת אל השניה לא עברה עוד ביבשה — שם השתרעה גרמניה וכל ארץ המלחמה בינתים — אלא צריך היה לעבור מסביב לימים, והדרך היתה קשה ומסוכנה. היה עוד עכוב, שהפריע את המשא והמתן בין המנהיגים הציוניים מרוסיה ומאנגליה. ברוסיה עדיין לא ידעו ברור, לצדו של מי יש לעמוד. כפי שדברו בלשון הימים ההם, ה„אוריינטציה" לא היתה ברורה עוד. רבים מן הציונים הרוסים האמינו בקרב לבם, כי המנצחת במלחמה תהיה גרמניה וגם קוו, שדבר זה יוטב ליהודים. ובכן לא יכלו, כמובן, להיות כרוכים מאד אחרי הדברים המתרחשים בלונדון. הביטו על המשא והמתן עם הממשלה האנגלית כעל נסיון שאין בו תועלת מעשית כל שהיא ועל הרעיון של הלגיון היהודי בחזית האנגלית הביטו בפחד...

הציונים הגרמניים, בעיקר האישים שהיו אז בועד־הפועל הגדול, הראו אז אומץ רב ורגש פטריוטי גדול בזמן שכנסו ועידה כללית במקום הנייטרלי קופנהגן והזמינו את כל חברי הועד הפועל הגדול גם מרוסיה ומאנגליה. היה מקום לשער, כי הדבר נעשה בהסכמת הממשלה הגרמנית, שבקשה בכל התחבולות לרכוש חבתם של היהודים וענין היה לה בזה, שיתכנסו יהודים רוסיים ואנגליים עם מנהיגי הציונות של גרמניה ועל ידי כך יושפעו מן ה„אוריינטציה" הגרמנית. חברי הועד הפועל מאנגליה שמו את הדבר אל לבם, ועל כן לא בא איש מהם לקופנהגן, כדי שלא יראה הדבר, כי יש להם מגע־ומשא כל שהוא עם „האויב". ביחוד גדלה הסכנה בשביל האיש ההוא,

שעמד אז בראש המשא והמתן של הציוניים עם הממשלה האנגלית ופרסומו היה בענין, שיש לו נגיעה לחמרי מלחמה. בשבילו גדלה הסכנה שבעתים, שיטילו עליו חשד, כי נפגש ובא בדברים עם אנשים ממחנה האויב. הציונים הרוסיים עם הד"ר צ'לנוב בראש באו לקופנהגן, והישיבה, כמעט כולה של ציונים מגרמניה ומרוסיה, היתה, כמובן, בדלתים סגורות, אבל עושה־רושם ורבת־פעולה. הציונים הגרמניים הוכיחו אז, כי יחסם הוא רחוק מהיות פטריוטי־גרמני, כפי שאפשר היה לחשוד בהם. הם הופיעו באור נאה של יהודים לאומיים באמת וציונים מסורים בכל נפשם בלי פניה כל שהיא. בישיבות שנמשכו ארבעה ימים דנו בכל המצב הפוליטי ושם נתגבש הרעיון, כי אם גם בכל הזהירות ובאי־התקשרות עם צד זה או זה מן הממלכות העורכות מלחמה, הנה יש בכל זאת לשאת עין פקוחה בעיקר אל אנגליה... ד"ר צ'לנוב, שכבר היה חולה אז והיה מוכרח גם בזמן הנהלת הישיבות לשתות סמי־רפואה ידועים, הופיע בעת ההיא כיושב ראש הועידה בכל תפארתו של מנהיג ממדרגה ראשונה וכפוליטיקאי מסגנון רבתי. בישיבה זו הוחלט, כי ד"ר צ'לנוב יסע לאנגליה, כדי לסייע בהנהלת המשא־והמתן. ידידיו הקרובים חששו עמוק בלבם, כי אפשר שזו היא נסיעתו האחרונה, ולא ארכו ימים רבים, לצערנו, ונבואה זו נתקיימה.

ישיבת הועד הפועל העמידה אז את הציונות במעלה עליונה מאד. שם היה המשא־והמתן כמו של עם או ממלכה, שדנה בשאלות לאומיות לא להלכה אלא למעשה, והשאלות הלאומיות עומדות בקשר עם כל הפוליטיקה העולמית. אם לא בדרך רשמית, אבל בכל זאת ברור היה, כי שני הצדדים — אנגליה וגרמניה — שואפים לרכוש את הרצון הטוב של היהודים, והועידה צריכה היתה לקבוע, למי נתונה חבתנו. והועידה הוכיחה גם את זה, כי בזמן קשה כזה של מלחמה הרי ההסתדרות הציונית העולמית אינה מלה ריקה, אלא כח מאוחד, כח חזק, המוכר והמכובד בכל העולם היהודי. בלי שים לב אל ההכרח להיות „אויבים", מעמידים בכל זאת את הציונות למעלה מכל דבר.

מי יתן והיה כך בימינו!

קופנהגן

בימי מלחמת העולם היתה קופנהגן בהיי היהודים לא רק עיר נייטראלית, אלא גם מרכז של פעולות לאומיות. בזמן שכל העולם עמד בלהבות אש המלחמה, היו הארצות הסקנדינביות דניה, שוודיה ונורבגיה, מצד אחד, הולנד ושווייץ, מצד שני, המקומות הבודדים שהמלחמה מצאה שם הד, אך בלהות המלחמה לא הגיעו לשם. האוכלסים המקומיים, ויותר מהם הנתינים הזרים שישבו שם, הרגישו במדינות הנייטרליות הרבה מפגעי המלחמה, מרגלים מן ארצות העומדות במערכה מלאו כל רחוב וכל מקום צבורי ובכל עת ובכל שעה חשש אדם, כי יש אוזן שומעת לכל היוצא מפיו והדברים האסורים ימסרו לממשלת המדינה שהדובר הוא נתינה ואז יבאו על ראשו פגעים... ובכל זאת נוח היה לשבת בארץ נייטרלית מאשר במקום שמתנהלת שם מלחמה או במקום שיש לחכות כי תפרוץ שם מלחמה. המוסדות הצבוריים של היהודים בקשו יותר מאנשים פרטיים תחבולות לצאת מארץ של מצב מלחמה לארץ שהיא נייטראלית.

הקרן הקיימת לישראל יצאה מיד עם פרוץ מלחמת העולם מגרמניה להולנד. ההסתדרות הציונית העולמית לא הספיקה לצאת מברלין עד אשר נתכנסה הישיבה של הועד הפועל בקופנהגן ורק שם הוחלט, כי את הפעולות הציוניות יש להעביר עד כמה שאפשר למקום נייטראלי, ושוב נבחרה העיר קופנהגן, לתכלית זו, לנהל את העבודה, התישב שם מ ו צ ק י ן, שקנה לו שם בתנועה הציונית והיה מפורסם במסירותו וגם בחריצותו. העבודה במשרד של

קופנהגן היתה במדה מועטה פוליטית, משום שפוליטיקה נעשתה אותה שעה אם בלונדון ואם בברלין, אלא בעיקר התאמצה לקיים את הקשרים עם כל ארצות תבל. ביחוד היה צורך חשוב לעמוד על המשמר בנוגע למאורעות בטורקיה, פירוש הדבר, לדעת מה שמתרחש בארץ ישראל ולתמוך בעניני הישוב, אם יש צורך בכך. הדאגה לישוב בארץ ישראל היתה כפולה. ראשית, להמתיק את הגזירות הרעות, שהפקידים הטורקים גזרו על יחידים או קבוצות מבני ישראל; ושנית, לספק סיוע כספי לתושבים היהודים המדולדלים, את שני התפקידים, מלבד חליפות המכתבים עם כל מיני ארצות בשאלות ציוניות, מלא המשרד בקופנהגן עם מוצקין בראש באופן מזהיר. הסיוע העיקרי, גם הפוליטי וגם הכספי, בא בימים ההם מאמריקה, ששם התחיל עולה הכוכב של הכח הפוליטי והתוקף הפינאנסי. אבל גם מאמריקה, שלא השתתפה אז עדיין במלחמה, נוח היה לבוא בדברים עם מקום נייטראלי כקופנהגן מאשר עם טורקיה, שהיתה חלק ממערכות המלחמה. לפיכך היה קשר אמיץ בין המשרד בקופנהגן ובין ניו־יורק, שמשם התנהלה הפעולה של אמריקה. הקשר של הימים ההם הביא לידי תוצאות שונות גם לאחר המלחמה. העסקנים הציוניים של אירופה נעשו באמריקה מפורסמים יותר ויותר, והדבר הורגש במשא ומתן אחרי כן בענין הקונגרס היהודי, הסיוע וכדומה.

לעזר רב בעבודת המשרד של קופנהגן היה הפרופיסור סימונסן, שהיה מכובד ונערץ לא רק בעירו, אלא גם בחלק גדול של העולם היהודי. פרופיסור סימונסן היה לפנים רב ראשי בדניה, אולם אחרי כן התפטר ממשרתו זו. הוא היה אדם עשיר ולא היה תלוי במשרה צבורית. אבל עם זה, ואולי עוד במדה מרובה יותר, נשאר המנהיג הרוחני של קומץ היהודים בעיר קופנהגן ובארץ דניה. תקיפותו ותפארתו של פרופיסור סימונסן היתה לא ברבנותו או בתואר הפרופיסור שלו, אלא באישיותו כאוהב ישראל במובן הנאה והאידיאלי ביותר של המושג הזה. למרות זקנתו המופלגה, עמדתו הגבוהה בחברה, שקידתו העצומה בלמוד ובחבור ספרי מדע, לא מנע את עצמו בכל עת ובכל שעה ללכת ולרוץ, כשהיה צורך לעשות טוב עם יהודי יחיד או צבור יהודי. גם בזמן שלא היה עסוק במעשי חסד עם אנשים, היה כולו איש

החסד". יש אנשים, שהשכל, או אפילו הרגש, פוקד עליהם מחמת טעמים מוסריים או דתיים, כי יש לעזור לבן אדם, ואמנם, הם עושים זאת בלב שלם, הם „בעלי טובות". אך בו ברגע שהם עסוקים בענין אחר, אין בפניהם סימן מובהק של איש יוצא מן הכלל. הרי הם כשאר בני אדם בכל מעשיהם. ולא עוד אלא שיש אנשים, עושי חסד באמת, שבעסקיהם הם קשי־לב לפקידיהם, מתנהגים ברוגז עם הקרובים להם, וכשיש להם סכסוך עם מי שהוא, הם נעשים גם אכזרים. הדבר מובן מבחינה הגיונית וגם פסיכולוגית. כלום על ידי כך, שהם עושים טוב לאדם בשעת דחקו, מחויבים הם להיות ותרנים לחברם שאינו עני ואינו חלש ואולי גם אינו זכאי מהם? האדם הזה הוא אדם עם כל חולשותיו, אך מלבד זה הוא גם בעל טובה. אולם יש אנשים אחרים, שלא מעשה טוב הם עושים, אלא הם עצמם בכל מהותם סמל הטוב, הנדיבות. בכל סגולותיהם ונטיותיהם הם צרוף של נפש טובה, איש חסד. אין הם מסוגלים להיות רוגזים או רעים לכשירצו, וכשהם עושים חסד עם חברם, הרי זה כאילו עושים דבר הכרחי, טבעי לעצמם. על סוג האנשים האלה, שמספרם לא רב בעולם, נמנה הפרופיסור סימונסן. בכל מקום שהיה יושב, בכל מקצוע שהיה עוסק, היה בין אנשי העליה המועטים, המצוינים בטוב לבם. אבל מתוך שישב האיש הזה בדניה ונמנה על בני המעמד העליון על ידי השכלתו — מומחים לדבר אמרו, כי הוא והפרופיסור ישראל פרידלנדר מניו־יורק היו שנים מגדולי המלומדים בערבית בין היהודים בזמן ההוא — על ידי מצבו כרב ראשי, כפרופיסור, כאיש עשיר, כ„מקורב למלכות" במובן הפשוט של המלה — לבש טוב־לבו הטבעי חן מיוחד. נוסף על כל זה היה מראהו נאה, איש דתי וכרוך אחרי מסורת־אבות בכל חייו, וביתו היה מין מוזיאון. הספריה שלו היתה מן המפוארות באירופה, ביתו היה אריסטוקרטי במיטב המובן, מבחוץ ומבפנים, ועם זה היה כל אדם שבא אליו רואה את עצמו כאילו יש לו עסק עם בן־אדם דומה לו.

חבה יתרה הראה לתלמידי חכמים, משכילים והוא התיחס לכל איש מהם כאל מודע משכבר הימים. אפשר גם זה, שארץ דניה השפיעה עליו, כי דניה כארץ וחצר המלכות שם כמופת טבעי היו פלאות, שספק הוא אם

היו כמותם במקום אחר בעולם. האוכלוסים שם מפותחים מאד מבחינה תרבותית ורוחנית, ברחובות עיר־הבירה קופנהגן מוצאים יצירות־אמנות רבות ערך, הספרות עמדה במדרגה עליונה. די להזכיר את ברנדס, שלדברי הבקורת שלו האזינו בכל אירופה. ועם זה החיים בארץ הזאת הם פשוטים ודימוקרטיים, ממש עממיים, הרבה יותר מאשר בארצות הדימוקרטיות על פי שמן ובאמת יש בהן מדות של גאוה והן רואות את עצמן כמלח העולם.

את מלך דניה בעת ההיא, זמן מועט לפני־מלחמת העולם, כנו בשם „הסבא של אירופה", מפני שהוא, כריסטיאן, היה חותנו של אלכסנדר השלישי, גם חותנו של אדוארד מלך אנגליה, ורק הוא היה האיש שדבריו נשמעים ברוסיה ובאנגליה בימים ההם, בזמן שבידי המונרכים הוטל הגורל לחיים ולמות.

בקופנהגן היו תמיד מסתובבים כאורחים מלכים ונסיכים מארצות שונות, אבל משבאו לדניה כאילו חדלו להשתעשע בכתריהם ונעשו בני אדם פשוטים, בשר ודם. אפילו הקיסרית הרוסית, מריה, אשתו של אלכסנדר השלישי, שברוסיה הטילה אימה על העם הרוסי וביחוד על היהודים, משבאה לקופנהגן היתה נכנסת ויוצאת בבית מסחר לתכשיטים של יהודי צנוע, מנהיג הציונים, יהודי כשר וחביב מליטה. ב„ארצו" של זה, ברוסיה, לא היתה הקיסרית מסכימה להעלותו למדרגה קטנה שבקטנות ולתת לו משרה כל שהיא, וכאן בקופנהגן היא באה לבית מסחרו ופעמים גם לביתו כמו אל מכר ומודע.

על הפרופיסור סימונסן היו מספרים, שפעם הציל את יהודי רוסיה מפוגרום דמים בהשפעתו שהשפיע על מלך דניה, שיאמר בחצר המלכות ברוסיה מלים חריפות אחדות. כשהיה צורך להשפיע על העתונות האירופאית בשאלה הנוגעת ליהודים, היה שוב הפרופיסור סימונסן אותו האיש, שעשה זאת על הצד היותר טוב. וכאשר התחיל בפעולתו המשרד בקופנהאגן לענינים ציוניים, נתן שוב הפרופיסור סימונסן—אף כי לא היה ציוני רשמי—את עזרתו הרבה. אך במקצוע אחד לא יכול גם הוא לסייע עם כל רצונו הטוב, והוא: במקצוע הדתי. היהדות בדניה עמדה אז במדריגה נמוכה כל כך, עד שלא היתה אפילו בבחינת ריפורמה.... בית הכנסת הגדול היה באופן רשמי אורתודוכסי, אבל לא היו

באים להתפלל שם אפילו בראש השנה ויום הכפורים, ו„המעמדות העליונים" לא עמלו ליצור את יהדותם כמו בארצות אחרות. הם הסיחו לגמרי את דעתם מזה. אין פלא אפוא, אם יהודים ולא יהודים התבוללו שם בחיי המשפחה, כמו שלא היה בשום ארץ אחרת בעולם. לא היתה כמעט אף משפחה יהודית אחת, שלא היו לה קרובים ומחותנים מן הנכרים... פעם אחת במסבה בביתו של פרופיסור סימונסן נתגלגלה שיחה על הסטטיסטיקה העגומה, כי שבעים וששה אחוזים מן החתונות היהודיות הן עם נוצרים, נענה אחד מן המסובין ואמר, כי שאר עשרים וארבעה האחוזים הם ודאי אלה שאין הגויים רוצים בהם...

נסיעה מסוכנת

אף בין החסידים הגדולים של המיליטריזם, גם בין אלה המסייעים לעורר תגרות ולעשות מלחמות, הרי המלחמה אינה אלא הקדמה למה שיבוא אחרי כן. המלחמה אפשר לה שתמשך שבע שנים או שלשים שנה, אבל הרי לא תוכל המלחמה להתקיים לעולם ועד. תכלית המלחמה הוא הזמן עם התנאים שיבואו אחריה. לפיכך קיים מצב פסיכולוגי בכל דבר הנעשה בימי המלחמה, שהוא משמש רק אמצעי למטרה, המטרה היא בזה שיהא נעשה לא עכשיו. על צד האמת, הרי „אמצעי" ו„מטרה" הוא רק מושג יחסי, מפני שמטרה עצמה, מה שמכנים בשם „מטרה סופית" אינה כלל, מלבד אולי המות; כל דבר וכל מעשה הוא מטרה לגבי זה שהיה קודם והוא משמש אמצעי לזה שיבוא אחרי כן. אולם בכל זאת פעמים שיש בלב הרגשה, כי הושג דבר מה, ופעמים שעולה הרעיון, כי הדבר שנעשה אינו אלא הכנה. רגש זה שורר תמיד בשנות מלחמה, מפני שכל מצבו של האדם, הפרטי והצבורי, הוא אז ארעי, מחכים תמיד למה שעוד יבוא...

ועל כן השאירה גם האספה של הועד הפועל בקפנהגן בימים ההם רגש של הכנה למה שהוא. אילו התכנסה אספה כזו בזמן אחר, היו האנשים שהשתתפו בה מרגישים, שיצרו דבר־מה. כל ישיבה, כל יום לא עבר לשוא. הוכוחים עמדו על מדרגה רמה להפליא וכל משתתף הרגיש את האחריות הגדולה של השעה ההיסטורית. אבל מפני שהאספה עמדה במזל מאדים, בשעת מלחמה, אבד הרגש הגדול; את כל ימי השבוע שישבו שם ראו כעין שלב למה שעתיד לבוא,

ולפי שעה עדיין כל הדבר אינו חשוב, כל מה שהרחיק הזמן לעבור מימי האספה, הרגישו יותר ויותר בחשיבותה: „המרכז" בקופנהגן בהנהלתו של מוצקין התחיל תופס מקום גדול בחיי היהודים. גם בקופנהגן עצמה התחילו להתרכז מסביב ל„מרכז" כחות מסוימים. אנשים ציוניים שנתגלגלו לארצות סקנדינביה וראו שם את עצמם כבני אדם שנדדו לאי בודד באין אנשים — מצאו כעת בקופנהגן בית להם. נוצרה שם רוח טובה, אתמוספירה של חברים. וכשאחד מן החברים עמד לעזוב את המקום, שלחו אותו „בתופים ובמחולות", כדרך שנוהגים בעולם הגדול... כשעמדו בענין נסיעה של אדם לאמריקה, והנסיעה הזאת היתה קשורה בתקוות וסכויים, שזה האיש הנוסע יסייע פחות או יותר לאידיאל הציוני, היו נוהגים „כמנהג המקום שיצא לשם" וערכו בנקט כדין וכדת, בנוסח רבתי, בנאומים נאים וכו'. מוצקין היה שר המשקים, כדרך שהיה תמיד אצל המנהיג והחבר החביב. במדה שהיה קטן בקומה היה גדול וחשוב ובולט בכל מקום, ובכל חברה שהשתתף היה תופס מקום בראש. הבנקט היה בנוסח אמריקה. והנעימה הראשית של כל הנאומים היתה, כי אשרי האיש הנוסע לאמריקה „הגדולה, העשירה, החזקה, רבת־ההשפעה". שם המקום למעשים כבירים ומשם יש לצפות לישועה. הנאומים לא נאמרו, „כדי לכסות מה שבלב", כדרך שאנו מוצאים לעתים קרובות בדרשות בפומבי, אלא כל אחד הרגיש כך באמת. אמריקה היתה אז הנקודה המרכזית של העולם הפוליטי ונקודת־השרפה של תקוות יהודיות. כבר ידעו אז, כי בניו־יורק נוסד „ועד ציוני זמני" ובראש הועד עומד אחד מעורכי־הדין הגדולים והמפוארים בארץ, שהוא ידיד קרוב לווילסון, והמנהיג החדש של הציונות בא אל התנועה הציונית לא כעובר־אורח מאלה „החוזרים בתשובה", שעוד מעט והם גם „חוזרים לסורם", אך הוא נכנס לתוך ההסתדרות ולתוך העבודה בכל כשרונותיו, בכל לבו ובכל מחו. ידוע ידעו גם זה, כי התנועה הציונית באמריקה לבשה צורה של המונים. אין זה עוד ענין של אנשים יחידים או „אגודות" בודדות, אלא כמעט כל יהודי אמריקה התקרבו אל האידיאל הציוני ורוצים הם לתמוך בו. לא היה בגדר סוד, כי „הציוניות האמריקאית" אינה לאומית טהורה, ידעו יפה, כי הזרם הציוני הגדול, שמצא לו בטוי באספות, מגביות, מאמרי־עתונים וכדומה,

קשור קשר אמיץ עם רגש הצדקה לעניים, בארץ ישראל הוגים לא כמו בארץ ליהודים, אלא רואים את בנין ארץ ישראל כישועה לצרות היהודים. אבל כל זה לא העכיר את התקוות, כי באמריקה ועל ידי אמריקה תהיה הציונות לכח אדיר שמצפים לו ובכח הזה יגיעו למה שהלב רוצה. ואחרי אשר ידעו, כי האיש שנוסע היום לאמריקה עתיד מיד לבואו שמה להיות אחד מחברי „הועד הציוני הזמני" ובכל כחותיו וכשרונותיו יתאמץ לסייע בבנין ההסתדרות של ה„מזרחי" כחלק מן הציוניות השלמה ולקרב על ידי כך את ממוש הסכויים הקרובים, היו כל הנאומים במסבה לכבוד נסיעתו מלאים רצון וגם קצת קנאה. הסיום של כל נאום היה: „מי יתן וגם אנכי הייתי יכול לנסוע לאמריקה". התפלה ברובה הגדול נתקיימה, מפני שכמעט כל אלה שהיו בימים ההם פעילים בקופנהגן והשתתפו במסבה באו לאמריקה, מי קודם ומי לאחר זמן, ורבים מהם עבדו שם עבודה ציונית נאמנה.

ההוא שעמד בדרך לנסוע הרגיש, כמובן, נחת רוח, שההשגחה העליונה הביאה אותו לידי כך, כי במקום לשבת ברוסיה או בגרמניה ובאופן הטוב ביותר יעסוק שם ב„חיי שעה" לסייע למצוקת הרגע, הנה הוא הולך לאמריקה, שפעולתו שם היא חלק מ„חיי עולם", מבנין עם ישראל. אבל בגופו היה עוד רגש אחר. לא נשכח מלבו, כי נסיעה זו של היום על פני האוקינוס האטלאנטי אינה כאותה שהיתה לפנים. הים הגדול סוער עתה לא רק מגלי המים, כי אם גם ממוקשי מלחמה, מלחמת העולם כבר לבשה צורה של סכנה לא ביבשה בלבד, אלא גם על פני המים. אנגליה שמה מצור על גרמניה ובדקה כל אניה עד כמה שאפשר, אם אין לה נגיעה כל שהיא לגרמניה או לסיוע בשביל גרמניה. וגרמניה אף היא מצדה התאמצה כל כמה שהיה בכחה לגרום נזק לאניות אנגליה אויבתה. במצב מסוכן זה גם לאניות נייטרליות ולנוסעים נייטרליים לא היתה הדרך בטוחה מרעה. גם בימים כתקונם נחשבת הנסיעה בים לדבר של סכנה ויש לברך ברכת „הגומל" כשבאים בשלום, על אחת כמה וכמה בזמן כזה ראו את הסכנה עין בעין והנוסע התפלל בכל לבו, בכל רגע ורגע, שלא יארע לו אסון.

למעשה הרי נסיעה זו באניה נייטרלית תחת הדגל השוודי עברה בשלום

בלי פגע, אך לא בלי פחד. הפחד היה בשעה שראו אניה אחרת באה ולא ידעו מה היא, „אם לשלום או למלחמה", או בשעה ששמעו אותות מסוימים מן האניה ועם כל אות ואות תאר הדמיון דברים נוראים. עוד יותר גדל הפחד, כשעמדה האניה בלב ים. אנית־מלחמה אנגלית לשם מצור קרבה ובדקה לא רק לפני שנה אחת, בזמן שאפילו בפספורט לא היה צורך, לנסיעה זו של הנוסעים לוקחו לשם חקירה, תעודותיהם נבדקו בשבע בדיקות. אם לא באו ממדינת האויב, אם אין ביניהם מרגלים וכו'.

שלא מדעת עלתה בלב ההשוואה של הנסיעה הראשונה לאמריקה, זה רק לפני שנה אחת, בזמן שאפילו בפספורט לא היה צורך, לנסיעה זו של היום, בשעה שיש סכנה בלב ים להעצר בשל חשד כל שהוא. אולם סגולה אחת יש לו ליהודי. בתוך הפחד הגדול והנורא הוא מעלה על לבו מה שהיה בדברי ימי ישראל הארוכים, שנסים ונפלאות היו מתרהשים עם כלל ישראל וגם עם אדם מישראל. ומרגוע בא ללב. האמונה בעבר מביאה לידי בטחון בהוה, והבטחון בהוה מביא לידי תקוה לעתיד. וכשבאחד מן הימים, בהיותנו באניה, חל פורים, שכחו את כל מה שעובר בעולם הגדול, כונסו יהודים אחדים מן הנוסעים באניה, גם משפחה נוצרית, שאביה היה איש משכיל מאד, נוסע מומחה לשם מטרות רוחניות ושידע גם קצת עברית, הצטרפה אלינו. ישבו בירכתי האניה וקראו את המגלה בכונה רבה ובספוק נפש, כי סוף כל דבר הוא „ארורים הרשעים" ומרדכי מוכרח לצאת צדיק ומעוטר בנצחון. „תשועתם היית לנצח ותקותם בכל דור ודור" — זה הוא הסמל של יהודים ויהדות בכל הזמנים ובכל התנאים.

מתוך רגש של „תקותם בכל דור ודור" קרבה האניה אל חופי אמריקה „הגדולה, האדירה, העשירה, הכבירה". בתנאים חדשים באתי בפעם השניה לניו־יורק, לא כמו לפני שנה. הפעם באתי לא כאורח, באתי אל קרובים, אחים לדעה. גם מצאתי לא זו אמריקה שהיתה. לפני נגלתה ארץ חדשה עם אנשים חדשים.

אמריקה בפעם השניה

כל מאורע גדול משאיר רושם על האנשים הקשורים עמו, ופעמים גם על אלה העומדים מרחוק. את זה אפשר היה לאדם להכיר בבואו לאמריקה בזמן ההוא, שבאירופה עמדה המלחמה בעצם חומה, ואמריקה עוד לא נכנסה אליה. החיים באמריקה עוד לא היו מושפעים ונפגעים מזה, שמעבר לים זרם דם, לא היה עוד אפילו ברור לצדו של מי נוטה לבה של הממשלה האמריקאית והאוכלוסיה האמריקאית. מצד אחד שררה הדעה, כי אם גרמניה תנצח במלחמה, תאמר להיות שוררת לא רק באירופה, אלא שתבקש לשלוט במישרין או בעקיפין גם על חלק העולם האמריקאי, ועל כן יש צורך בעוד מועד לעמוד לימינם של יריבי גרמניה; מן הצד השני היתה אמריקה תמיד אויבת למשטר הרוסי והיו מביטים בעין רעה על האפשרות, שרוסיה תגדל ותחזק. האהבה בין אמריקה ואנגליה אף היא לא היתה גדולה וחזקה, כדי שתכריע את כף המאזנים... היהודים באמריקה כבר היה להם יחס ברור לשני הצדדים במלחמה. יחסם לא היה חיובי בנוגע לצד זה או זה: מבחינה זו יכלו להיות נטיות שונות. אבל מבחינה שלילית היו כמעט כל היהודים בדעה אחת, כי יש להתפלל למפלתה של רוסיה. פירושו של דבר, כמובן, נצחונה של גרמניה, אבל לא זה היה העיקר. עיקר העיקרים היה, שרוסיה תעבור מן העולם כמעצמה, כמבצר למשטר הצאר ולצרות ליהודים ולכל האנשים השואפים לחרות. הרוח נגד רוסיה היתה חזקה כל כך, עד כי בשעה שעתון אחד, „די וואהרהייט", כתב מאמר נגד גרמניה מתוך חבה ל„בעלי הברית", ז. א. אנגליה ורוסיה, התנפלו על המערכת בחרפות

וגדופים. במאמר זה פגעו בנקודה של תקות היהודי לראות במפלתה של רוסיה. היו אנשים שהבינו את הסכנה, אם גרמניה תנחל נצחון, אף לא יכלו להסכים, כי רוסיה תנצח, ולפיכך יצרו בטוי שגור בימים ההם, שהיה בו מן הפלפול:

„יהי רצון שגרמניה תבלע את רוסיה ותחנק בה".

בדבור הזה היה מן הפלפול, משום שאיש לא יכול לתאר לעצמו, כי אפשר לה למלחמה שתגמר „בלי מנצחים ובלי מנוצחים", כי כולם יחד... ינחלו מפלה... המציאות היא לפעמים חזקה יותר מן הדמיון החזק ביותר.

לא בזה שהיו נטיות ויחסים מסוימים אל המלחמה ניכר היה השנוי בטיבה של אמריקה בעיני האדם שבא לאמריקה בפעם השניה, לעומת מה שראה בהיותו שם לפני שנה אחת. מי שבא לניו־יורק, ואחרי כן לערים אחרות, הכיר את רגש האחריות, שתקף את כל היהודים באמריקה, אחריות לכל עם ישראל ולכל חלק מן העם, היושב בארצות המלחמה. כמו במקל קסם נשתנה אפיה של היהדות האמריקאית. לפנים, עד ימי המלחמה, היה הצבור היהודי באמריקה מושג של חיים קלים: לצבור הון, למעט בדאגות, להשיב ב„מהיכא תיתא" בנוגע לפרצופה הרוחני של היהדות; סומכים היו, כי אין שיהיה באמריקה, תספק אירופה כל מחסורה ברבנים, שוחטים, ישיבות, מורים, עבירת, השכלה, לאומיות, ציונות ועוד דברים, שאולי הם נחוצים, אך אין להם נגיעה ל„עולם הזה". אולם עם פרוץ המלחמה בכל עזוזה ומוראה, ובני אדם ראו, כי אין זה עסק לשבועות וירחים, עלו וגדלו מתחתם המנהיגים היהודיים של אמריקה, וגם ההמונים היהודיים. הם התחילו להרגיש, מה זה עם המורכב מהרבה חלקים, ובשעה שחלק אחד, עם זה החלק הגדול ביותר, עומד בסכנה, הרי זה נוגע לכל העם. אדם חי אין לחלקו, שכמה אברים יהיו חולים ובכל זאת ישאר בריא, משום שהאברים האחרים אינם מרגישים בכאב, והעם כולו אף הוא כן. ליהודי אמריקה בא בדרך אינסטינקטיבית רגש האחריות, כי אם היהדות האירופאית שוקעת, הרי זו שקיעה גם בשבילם, בשביל אלה היושבים באמריקה, אם גם מן הצד החיצוני עמדו יהודי אמריקה לפני תקופה של עשירות, תקיפות ובטחון. בבת אחת צמחו לו כנפים לצבור היהודי באמריקה. כל איש שהיה קשור פחות או יותר עם עניני הכלל התחיל להביט למרחק ולמרחב. התחילו דואגים ליהודים

וליהדות במובן הרחב. לפני העולם החיצוני, היהודים שישבו מרחוק וגם העולם הבלתי יהודי, עמדו בחזית, כסמל האחוה של היהודים האמריקאיים, או אולי יותר מזה: האבהות של היהודים באמריקה אל כלל ישראל, שני המפעלים הגדולים והכבירים שנוצרו מיד כשהכירו, כי המלחמה היא תופעה "יציבה": הועד הציוני הזמני וקרן־היסוד המאוחדת. בעת ההיא עוד ידעו באירופה, בחוגי ההמונים היהודיים, מעט מאד מלים אנגליות ובטויים אנגליים, אולם המלים: "פרוביז'יונל זייאניסט קומיטה" ו"ג'וינט דיסטריביושון קומיטה" היו שגורות בפיו ובלבו של כל יהודי, עד שחשבו כמעט, כי אלה הם שמות של שלשה גבורים... ה"פרוביזיונל זייאוניסט קומיטה" נעשה תקותו של עם ישראל, כי על ידו תתקרב גאולת היהודים מן הגלות, וה"ג'וינט דיסטריביושון קומיטה" היה נחמת היהודים בכל העולם, כי על ידו לא יכלו היהודים.

בבוא אדם לאמריקה ראה, כי לא רק שני המפעלים הגדולים באמת־מדה כבירה עוסקים בגורלם של היהודים, בצרות היהודים ובתקוות היהודים, אלא כל יהודי יחיד, בחוגו הצר וביכלתו הקטנה או הגדולה, הוגה וחושב על זה: מה יהא על היהודים האומללים ברוסיה, בגליציה וכו', ומה יהא על הישוב היהודי בארץ ישראל, זה הישוב שהתחיל פורח וסכנה צפויה לו להעקר, חס ושלום. משרשו?

מיד בעלותי מן האניה, כשבאתי בפעם השניה לאמריקה, במצאי קבלת־פנים לבבית לא רק כאורח אלא כמכר ומודע שבא לעזור לשאת את המשא הכבד, נהפכה הפגישה לשיחה רצינית מאד. לא נשמעו השאלות המוסכמות שרגילים לשאול את הבא מן הדרך: "מה שלומך", "כיצד עברה הנסיעה?" ועוד שאלות בדומה לזה, שלא הן ולא התשובות עליהן אינן משאירות רושם. הפעם נשאלו שאלות שיש בהן ממש, מורגש היה, כי כל שאלה על המצב בארצות המלחמה ספוגה רצון לדעת בפרטות במה ואיך אפשר לעזור. רבנים, עסקנים, סופרים ועוד מודעים שאינם נמנים על המעמדות האלה, כולם, כולם בלי יוצא מן הכלל, הביעו עוד בימים הראשונים לבואי את נכונותם ואת רצונם הטוב לעזור בכל המובנים, בכסף, בזמן, בעבודה, בעצה, בכל מה שידרשו מהם, לכל מטרה נחוצה: כלכלית רוחנית, ציונות, מזרחי, ישיבות,

אנשים פרטיים, ובלבד שיביא תועלת למי שהוא ולמה שהוא בזמן הגדול והנורא הזה.

הרושם החזק ביותר של שנוי לטובה ולגדולה, למן הזמן שעזבתי את אמריקה לפני שנה עד שחזרתי שמה היום, עשה הבקור הראשון, במוצאי שבת לאחר בואי, ב„פרוביז׳ונל זיאוניסט קומיטה", במשרדו הגדול והיפה של נתן שטרויס, במרכזם של חיי ניו־יורק, ברחוב הארבעים ושנים. נזדמן לי לבקר במשרדים הציוניים גם בהיותי בפעם הראשונה באמריקה. אז היה רגש של אכזבה, לא זה שצפו לו ב„עולם החדש". בברלין או בלונדון, ואפילו בוורשה, ראו את הציונות בצורה נאה יותר ובתוכן עשיר יותר, גם מספר האנשים שעסקו שם בענינים האלה היה גדול יותר במנין ובמעלה. הציונות בניו־יורק ובכל אמריקה נראתה אז קטנה ודלה מאד. אבל כשנכנס אדם למשרד של ה„פרוביז׳ונל זיאוניסט קומיטה", ועבר מחדר לחדר עד שהגיע לחדר שישבה בו האספה, וראה לפניו אנשים שיש בידם ליצור, ומתוך המשא־והמתן בישיבה שמע, כי האנשים רוצים ליצור — הוקל ללב: אכן זו היא אמריקה. קבלת־הפנים הראשונה מצד היושב־ראש, שיצא אל הפרוזדור לקבל פני, אישיות שהיתה חדשה עדיין בתנועה הציונית, אבל היתה כבר בעלת שם גדול כפוליטיקאי באמת־מדה גדולה, ידיד מקורב לנשיא ארצות הברית ווילסון; קבלת־הפנים הלבבית מאת אדם לאדם, שהם שני עולמות, שבקושי הבינו איש את לשון רעהו, אך האי־דיאל הציוני, התפקידים הציוניים בזמן הגדול והקשה הם שמאחדים אותם — זה בלבד עשה רושם עמוק. כאשר שמעתי את הדברים ונכנסתי לתוך הענינים של ה„פרוביז׳ונל זיאוניסט קומיטה", ראיתי לפני את הגידול של יהודי אמריקה, את האחריות הגדולה של הציונים האמריקאיים מכל המפלגות והקבוצות בעת ההיא, הכירו את פעולת המלחמה, צמחה ועלתה יהדות אמריקאית; במקום דברים קטנים, ענינים של מה בכך, היו עוסקים ב„חללה של מלכות". על סדר היום עמדו שאלות שיש להן חשיבות מרובה להוה ולעתיד.

עלה בלב רק הרהור זה: מפני מה צריכה גדולתנו לעלות רק על ידי יסורים, על ידי חורבן? כלום אי אפשר היה בדרך אחרת?

הבלתי צפוי

גדולתה של התנועה הציונית, שכאילו צמחה ועלתה פתאום באמריקה, היתה הפתעה במה שנוגע לשעורי מדה, מפני שהכח הציוני היה קיים, אם גם לא במדה גדולה וניכרת, גם בארצות אחרות וגם בזמנים אחרים באמריקה עצמה. הציונות ככח מאורגן עמדה תמיד בחזית החיים היהודיים בעשרות השנים האחרונות. אם גם בתוך התנועה היה שורר אי־רצון והיו באים בטענות אל ההנהלה, מפני מה אין ההסתדרות חזקה במדה הראויה ואינה פעילה במדה רבה — הרי זה רק ביחס אל הסכויים ואל הגדולות, שאנשי המפלגה רצו לראות באידיאל שלהם. אבל לעומת שאר המפלגות היהודיות, הקבוצות וההסתדרויות, היתה ההסתדרות הציונית המעולה בארגונה והכבירה בפעולותיה. בדבר זה הודו גם יריביה מימין ומשמאל. לעתים קרובות שמשה דוקא הודאה זו סיבה לקנאה וממילא גם לשנאה. ולפיכך מן הראוי היה באמת לחכות, כי בזמן של מאמצים יוצאים מן הכלל בכל מקצוע של חיי הצבור, כפי שהוא בשנות מלחמה, תתפשט ותתגדל הפעולה הציונית. אולם ההפתעה היתה, כאמור, רק באמת־המדה הכבירה. לא צפה האיש לראותה חזקה כל כך כעבור שנה אחת להעדרו מאמריקה.

אולם שונה לגמרי היתה ההפתעה בשדה החיים של היהודים הדתיים באמריקה. יהודים נאמנים היו בכל זמן ובכל מקום היסוד הקשה ביותר לארגן אותם שיהיו פעילים בהסתדרות מסוימה. יש לכך באורים שונים, גם חיוביים וגם שליליים. אבל אם הבאורים החיוביים הם נכונים, והדבר הוא סימן

של גבורה, שיהודים יראי שמים אינם יכולים להיות מפלגה, מפני שהם כלל ישראל, או שהטעמים השליליים הם הנכונים והדבר הוא חולשה מצד היהודים יראי שמים, שאין בידם לתת די מרץ לאידיאלים שלהם, כדי לחזק את כחם והשפעתם — דבר אחד ברי, כי גם בתוך היהדות הדתית גם כלפי חוץ גלוי וידוע יפה, כי כחם של היהודים החרדים גדול יותר ברוחם, פעמים גם בזה שלא להניח לאחרים לעשות מה שלא צריך, מאשר במעשיהם שהם עצמם יעשו פעולות מסוימות ובעלות תכנית. ועל כן גדל מאד חפלא, כשבא אדם לאמריקה ומצא פעולה כבירה ומאורגנת של רבנים ויהודים נאמנים בצורת בנין „הועד המרכזי לסיוע". ההפתעה לא היתה רק מבחינת הכמות, אלא שהיה בלתי מובן, מהיכן באה האיכות של החומר האנושי והאמונה בעצמם, עד שיהודים דתיים ורבנים אמתיים מבני הדור הישן לא יבקשו לסמוך על אחרים, אלא לגשת ולהוציא לפועל עבודה גדולה ומפוארה כמו המפעל של סיוע ליהודים נגועי־המלחמה באמת־מדה גדולה. הפלא היה גדול עוד יותר בשעה שידעו, כי „הועד המרכזי לסיוע" היה באמריקה הועד הראשון, שנגש לעבודה עצומה זו לקבל כסף ולחלק את הכסף. רק לאחר שהיהודים החרדים יסדו את המפעל שלהם והכריזו עליו, באו היהודים העשירים, הריפורמיים, ויסדו את הועד השני לסיוע, ורק זמן רב לאחר כך נוסד ועד שלישי של מפלגת הפועלים. הסיוע של שלשת הועדים, שהתאחדו אחרי כן עם חלוקת הכסף בשם „הועד המאוחד לחלוקה" (ג'וינט), הוא פרק גדול ויפה בפני עצמו, עד היום אחד הפרקים היפים ביותר בדברי ימי היהודים באמריקה. אבל את הדף הראשון בדברי הימים ההם תופסים היהודים הנאמנים, קצת בעלי בתים ורבנים ידועים, שהבינו את כחם כנציגי היהדות המסורתית ולא חכו עד שאחרים יקראו אותם, אלא היו המתחילים במצוה ועל ידי כך הכריחו את האחרים לעשות כמוהם. הרבנים המעטים ובעלי־הבתים עשו את המוטל עליהם בשלימות. בימים הקשים ההם לא חכו לאספות גדולות או ל„בחירות חוקיות", שעל צד האמת לא תמיד הן חוקיות ולא תמיד הן נעשות ברצון. הם באו, פשוט, והתאספו, לפי הנוסח חמקובל. מקום האספה היה המשרד של העתון „טאגעבלאט", שבעליו, המו"ל ליאון קאמיינקא,

אחד היהודים המכובדים והפקחים בניו־יורק, נמנה על היהדות הנימנה — ושם הוחלט ונברא המכשיר לחזוקה ולבנינה במקצת של היהדות הדתית, המסורתית, באירופה ובאמריקה. באירופה היה לו למכשיר הזה, הועד המרכזי לסיוע, יתר השפעה מאשר באמריקה. באמריקה השפיעה פעולתו של הועד המרכזי השפעה חיצונית להרים את גאונם של היהודים הדתיים, לחברם ככח מאוחד עד כדי לדעת ולהרגיש, כי כדי להיות מנהיג אין צורך להיות רק מן הריפורמיים, וכדי לרכוש מדה ידועה של השפעה על ההמונים היהודיים אין הכרח להיות „רדיקל". באירופה היתה ההשפעה פנימית. הרי זה היה בפעם הראשונה בשנים האחרונות של דברי ימי היהודים, שהישיבות ובתי תלמוד תורה, רבנים ועסקנים דתיים הכירו וראו, כי אינם לבדם, אין הם בודדים, יש להם מאחוריהם הסתדרות כבירה בעלת אמצעים, רבת השפעה, ועוז ואומץ לה לתבוע בשבילם מה שמגיע להם, ובידה להגן עליהם אם יפגעו בכבודם או יזלזלו בהם. אפשר לומר בודאות, כי אילולא „הועד המרכזי לסיוע" עם פעולתו השיטתית והמסונפת, היה לה ליהדות הדתית בכלל ולחנוך היהודי בפרט מראה אחר, גרוע הרבה יותר, באירופה ואולי גם בארץ ישראל.

אבל כל זה נודע רק לאחר כך, כאשר מלחמת העולם הלכה ונמשכה שנים ופעולת הסיוע היתה מתמידה. בראשית המלחמה, בזמן ש„הועד המרכזי לסיוע" היה עדיין בדרגה הראשונה של התפתחותו, אפשר היה לראות את פעולתו רק באירופה. שם בלבד די היה לראות, כי נתגלו כחות בלתי צפויים ביהדות של אמריקה לא רק בכמות אלא באיכות. מי פלל לפני שנה א ח ת, כי אפשרות פעולת מאוחדות בין כל הרבנים באמריקה? מי זה יכול להעלות על דעתו, כי תמצא לשון משותפת, הבנה הדדית בין בעלי בתים, שרבים מהם נמנים או רוצים להמנות על „ארבע מאות העליונים", והרבנים? ביחוד בישיבות של „המרכז" ראו את דבר הפלא הזה. ליד שולחן א ח ד ישבו רבנים זקנים מן הדור הישן, רבנים כמה „שנאמר" בעלי תורה של ישיבות, בעלי מנהגים מקובלים מאבותיהם, מראה פניהם של „אנשים מעבר לים", ולשונם בפיהם זו המכונה „לישנא דאמא"; לצדם יושבים רבנים בעלי מושגים אירופאים, מלבושם אחר, מראיהם אחר, השקפתם על היהדות אחרת: „אורתודוכסיה"

בשבילם היא לא רק כנוי אלא מושג, שבאמת פנים אחרות לה מאשר ליהדות במושג המסורתי. וליד אותו השלחן יושבים בעלי בתים, שהונם נאמד במיליונים, מי ירא שמים יותר ומי פחות, אלה יש להם שם של נדבנים ובעלי טובה, אחרים מפורסמים יותר כעסקני צבור, ראשי המדברים וכו'. כולם יחד יצרו תמונה נהדרה, אפשר לומר תמונת תשבץ של היהדות האמריקאית. ההרמוניה ב„ועד המרכזי" מצאה, כמובן, פעולתה בכל הארץ. בכל עיר ועיירה נוצרה מה שקוראים בז'רגון הפוליטי „חזית מאוחדת" של יהודים חרדים. יהודי בית־הכנסת, עסקניהם ורבניהם, פתחו לדבר בלשון אחרת. הם הרגישו אם לא בכנפים לעוף, הנה לפחות ברגלים לעמוד. הם הכירו וראו, כיצד מהרבה פעולות קטנות הולך ונברא כח א ח ד גדול, הם התחילו להבין את הגדולה של יצירת עצמם, של עבודת עצמם בעניני הכלל ולא שיהיו תלויים באחרים או משועבדים לאחרים. הרגש להכיר ולהבין את עצמם ולא לזלזל במחותיהם שנתעורר בקרב היהודים הנאמנים באמריקה, היו לו תוצאות גדולות במקצועות שונים: חנוך, ישיבות וגם בפעולות ציוניות על ידי המזרחי. במיוחד מורגש היה הדבר במחנה הרבנים. הרבנים גדולי התורה לא היו עוד קטנים בעיני עצמם ונמוכים בעיני אחרים. מספרים שברוסיה לפנים אמר פעם רבי יוסף דוב מבריסק:

„יש שנים שאינם מכירים בכחם: השוטר ברחוב אינו יודע, כמה ג ד ו ל כחו, אילו ידע זאת, היה מחריב את העולם. והרב בעיירה אינו יודע, כמה ק ט ן כחו, אילו ידע זאת, היתה היהדות נחרבת..."

אם הכח גדול באמת או לא, פעמים שאין זה חשוב. יש אשר האדם ח ו ש ב, שכביר כח הוא, וזה בלבד כח הוא... כח כזה ודאי שרכשה לה היהדות המסורתית על ידי הנסיון הראשון שנעשה באמריקה אחרי המלחמה. בעיני האיש שידע את אמריקה קודם היה הדבר בלתי צפוי. אבל גם בשביל אחרים היו בימים ההם תופעות ידועות שלא ציפו להן. היתה ועידה ציונית גדולה ב ב ו ס ט ו ן, ועידה שקנתה לה שם בעת ההיא על ידי תופעות שונות. באחת מן הישיבות נאמו על מקרה שקרה באחת מערי השדה, שערכו שם במוצאי־שבת ולמחרת ביום הראשון יום כחול לטובת הקרן הקיימת, ונמצאו „זריזים",

שהתחילו לאסוף כסף ביום השבת. כנהוג באמריקה, כי אפילו אלה שבעצמם עושים מה שאסור אינם רוצים שיעשו זאת בנוגע לארץ ישראל ולקרנות הציוניות, נמנו וגמרו כל המשתתפים בישיבה לגנות את האנשים שחללו את השבת לטובת הקרן הקיימת. בישיבה זו נזדמן בין שאר אורחים גם הסופר המפורסם אליעזר בן יהודה מירושלים עם מקורביו. הוא הקשיב לדברי הויכוח ולדבר ההחלטה והעיר לפני האיש, שישב סמוך לו:

— לא פללתי, כי בועידה ציונית באמריקה יחמירו כל כך בענין חלול שבת...

באמת היה הדבר בלתי צפוי. אך אחד לא נחה דעתו מזה והשני ברך על זה ברכת שהחיינו...

עבודת הסיוע

מפעלים גדולים באמת יש להם תמיד השפעה לא רק במישרין אלא גם בעקיפין, דרך אגב. לעתים קרובות נמדדים המפעלים לפי גודל ההשפעה שבאה לא בדרך ישרה. כך הוא גם באישים וגם בתנועות. אישים גדולים ומפוארים השפיעו לא רק על ידי רצונם להשפיע ועל ידי פעולותיהם, אם בתורה או במדע או אפילו בחיים הפוליטיים, אלא יצרו מצב־רוח בכוון ידוע; אחדים מהם היו, כפי שמכנים זאת, „יוצרי תקופה". אבל זו נוצרה שלא מדעת. לא על ידי מעשה, אלא בתור תוצאה מזה שהאיש היה חי, פעל, השפיע. והוא הדין גם במפעלים צבוריים. מפעל קטן, יהיה טוב מאד ונחוץ מאד, נשאר בתחומיו. ניכר הוא בתוך שדה פעולתו ותו לא. מפעל גדול, טוב או רע, אם רק הוא גדול בהיקפו ובכונתו, השפעתו רבה מן הפעולה עצמה. דבר זה היה ניכר גם בעבודת הסיוע של יהודי אמריקה בימי מלחמת העולם. הדבר היה בזמן שבאה לעולם הפורענות הגדולה, בזמן שהמלחמה בלעה הכל וסכנת החורבן היתה מרחפת על מיליוני יהודים כיחידים ועל ענינים ומוסדות צבור של יהודים, ועבודת העזרה מאמריקה הצילה לא רק את היהודים היחידים — הרי זו היתה התכלית הישרה של ועדי הסיוע ומגביות הכסף — אלא שנוצר מכשיר, שבעקיפין סעד ופעמים גם בנה את הכלל היהודי בארץ זו או זו. במשך שנים אחדות, כאשר גדלה והסתעפה עבודת העזרה, נעשה כח הג׳וינט גורם פוליטי כמעט בחיי היהודים. באי כח הג׳וינט נחשבו בעיני יהודים ובעיני לא־יהודים כעין צירים של עם ישראל. בדברי ימי הפגעים של היהודים במזרח

אירופה ובארץ ישראל בשנות המלחמה היתה ההשפעה של ועדי הסיוע באמריקה קרן אורה לא רק בנוגע לחיי שעה, לעזור בשעה הדחוקה, אלא גם בנוגע לעזרה יסודית לשנים הבאות.

הצעד הנוח הראשון בדרך לעשות את עבודת הסיוע של כסף לכח יהודי גדול היה ההרכב של כל שלשת ועדי הסיוע — בראשונה השנים: „המרכזי" עם „האמריקאי" ואחרי כן השלישי „העממי" — שהיו למוסד אחד. מפליא הדבר, כי במהנה הציוני, אחרי נסיון של עשרות שנים, לא נמצאה עוד השיטה של עבודה הרמונית ומשותפת של המפלגות השונות, כמו שנוצרה אז באמריקה הסינתזה השלמה של שתוף פעולה בועד מאוחד אחד ובו בזמן נשארה כל הסתדרות עצמאית בתוך כוונה המיוחד לה. איש לא ראה את עצמו נפגע או נעלב, כדרך שיקרה בגופים מעורבים. על ידי זה שהג'וינט נעשה בטוי של כל היהדות האמריקאית, בלי שום יוצא מן הכלל, קנה לו הג'וינט את ההשפעה, עד שהוכרחו להתחשב עמו. דבר שלם אינו בטל. אולם אם יש פגימה כל שהיא בדבר, תהא הפגימה קטנה שבקטנות, הרי אין זה שלם, ובדבר פגום אי אפשר לעמוד במערכה ולברוא כח. השלמות של הג'וינט לא היתה במיליונים של האנשים היחידים, שהיו באי כח הועד האמריקאי לסיוע, אלא בזה שליד שולחן אחד ישבו באי כח של כל המעמדות היהודיים באמריקה. הניגוד של החברים בג'וינט, גם בועד הפועל גם בכל ועדת־משנה, כשהרב הזקן ישב בצד הרדיקל הקיצוני, הלוחם לציונות יחד עם „זוטל ציונים" מופלג, הפקיד העני שבעניים עם המיליונר העשיר בעשירים נועדו יחדיו — זה היה הכח שהשפיע מבפנים ומבחוץ. הכח הזה יכול היה לבוא רק מתוך הרצון הטוב של מנהיג. שלשת הועדים השונים, שלא ותרו על דעותיהם ורצונותיהם, לא בקשו „להתבולל" באחרים, אלא בקשו דרך, כיצד להיות נאמנים לעצמם ועם זה לא לעשות עוול לאחרים. ומי שמבקש את הדרך הזאת, מוצא אותה. בפעולות משותפות אחרות, ובכלל זה בציונות, הרי הלקוי היסודי הוא, שרוצים או למצוא חן בעיני אחרים ועל ידי כך לכחד את ה„אני" העצמי, או שרוצים להחריב את השני ולהבנות מחורבנו. היוצא מזה, שמביאים חורבן זה על זה ואין איש נבנה...

הנה לדוגמה אחת מעשרות האפיזודות: עמדה על הפרק השאלה לשלוח לארץ ישראל איש בעניני מוסדות שונים של צדקה, ביחוד של חנוך יתומים. נקבעה ועדה של שלשה, מהם היה כבא כח הועד האמריקאי לסיוע לואי מרשל, ובא כחו של הועד המרכזי לסיוע — איש, שזה לא כבר בא לאמריקה, „ירוק" למחצה. ועדת השלשה נתכנסה ונתמנה, כאדם ההגון לשליחות זו איש ידוע, שהיה מפורסם כמחנך של בית יתומים גדול וחשוב בחוגי העסקנים בעניני צדקה. שנים מן הועדה, שאחד מהם הוא לואי מרשל, מינו ובזה נגמר בעצם הענין. שנים כנגד אחד הם „רוב" תמיד, ורוב מכריע, ביחוד בשעה שהשלישי לא אמר לאו. הוא לא ידע את האיש שדנו עליו. כ„ירוק" אמר רק זה, כי נמנע הוא להביע דעתו לעשרים וארבע שעות, עד שיוכל לאמר הן או לאו. בעשרים וארבע השעות ערך קצת חקירה ודרישה בענין ומצא, כי האיש היעוד אמנם ראוי לשליחות זו, אך פגימה „קטנה" יש בו: בבית היתומים, שהוא מנהלו, מאכילים טרפה ואין שומרים את השבת. על יסוד זה הודיע נגד המינוי וסובר הוא, כי כל המעלות של האיש המדובר אינן יכולות להכריע את העובדה, כי מנהל, שמחנך לחלול שבת ולאכילת טרפה, יהיה בא כחו של הג'וינט בארץ ישראל.

אף על פי, כנאמר, שרוב דעות היו נגד הדעה השלילית ובין הרוב היה לואי מרשל, שהיה תקיף מאד לעמוד על דעתו גם אם לא תמיד הסכים לה הרוב, וכל „גדולי" הג'וינט רצו מאד מאד באיש ההוא לשלחו לארץ ישראל, לא הועיל שום דבר. ערכו ישיבות ואספות, השתמשו בהשפעתם של רבנים ידועי שם — אחד מהם הרב ד"ר קליין — שהיו לא רק מנהיגים חשובים בעבודה העיקרית, אלא בני־סמך מוחזקים, שדבריהם היו נשמעים בנוגע לענינים דתיים. אבל חבר הועדה „המורד" האמין, כי אין כאן ענין של סבר־פנים ונחת־רוח. הוא לא נתן את הסכמתו והצד השני לא השתמש ברוב דעות שהיה לו. עד אשר מצאו דרך בטוחה, שכל הדעות תוכלנה להיות מתאימות ורק אז סודר הענין.

רוח זו של בקשת אחדות לא על חשבון ויתורים של צד שני או על ידי תקיפות של צד אחד, היתה שוררת בכל ישיבה ובכל חלק של הג'וינט. גם

העבודה של הועדה לתרבות, ענין שמשמש תמיד יסוד למחלוקת, נעשתה מתוך הרמוניה שלמה. בא כח השמאל הבין את ערכן של „הישיבות" ובתי הת"ת בנוגע לעבודה זו, ובאי כחם של היהודים האדוקים ידעו, כי השמאליים יש להם הזכות לקבל חלקם, בין שמסכימים לפרוגרמה שלהם בין שלא מסכימים. האחדות בעבודה הגדולה היתה לה השפעה על באי כח הג'וינט בכל מקום שהיו, עד כי התאמצו להיות בלתי מפלגתיים. אם דבר זה היה לרוחם של כל באי־הכח ואם בכל עת אפשר היה לנהג כך — זו היא שאלה בפני עצמה. כי בני אדם בלתי מפלגתיים אינם בנמצא כמעט, ואם יש לפעמים יקר־המציאות כזה, הרי זה דוקא אינו סימן לגדולתו של האיש, אולי להפך... אבל בזמן שאדם הוא פקח וזריז בטכסיסו ועם זה ישר־רוח מבחינה פוליטית, אפשר לו להיות בלתי־מפלגתי בפעולות ידועות. אבל לא כל האנשים מחוננים בכל המעלות האלה...

אחד מאלה, שידע והבין להעלות את כבודה של עבודת העזרה ולהעמיד את עצמו ואת חבריו בקרן אורה של בלתי־מפלגתיות, היה הד"ר בוגן. אף על פי שלדבריו היה קרוב יותר ליהודי הריפורמה, עמד, בהיותו במזרח אירופה, ביחסים טובים מאד עם הרבנים החרדים האדוקים. כשבא לפניו בווארשה אחד הרבנים הידועים ובקש ממנו לעשות חסד עם איש פרטי, מה שהיה כרוך בסכום כסף מסוים, והרב, כמנהג העולם, חשב ומצא, כי אם יבקש סכום גדול יותר יקבל פחות ממה שצריך, לא חכה בוגן להסברות יתרות, מפני מה סכום זה ולא פחות, אלא ענה מיד לאותו רב:

— אם כבודו מוצא לנחוץ, כי האיש, שהוא אדם פרטי, זכאי לקבל סיוע מן הכסף שנאסף לתכלית היעודה וכבודו מאמין, כי זקוק הוא לסכום זה, אין לי רשות להתוכח. יתן לי שובר ויקבל את הסכום שהוא דורש.

במעשה נאה ונדיב כזה, שאולי הוא יותר פרי השכל והנמוס מאשר הטוב והחסד, זוכים לחבה רבה של מעמדות והמונים רחבים יותר מאשר על ידי כח התקיפות והרוב...

העבודה העיקרית נעשתה רחבה הרבה יותר מן הגבולות הרגילים של צדקה, אף כי האנשים שעסקו בעבודה זו לא בגדו בעיקרי אמונתם או הסתירו

ממי שהוא את דעותיהם. תמיד ידעו „מה טיבו של מי" בכל שאלה שעמדה על הפרק והניגוד לא היה קטן, כפי שנדמה מבחוץ. המנהל הראשי של ה„ג'וינט", ה' אלברט לוקס, איש מלא ענין ויהודי ספרדי מופלא בעל נמוסים אנגליים הביט בזעם על הציונות ואת יחסו הביע בדבור חריף:

— רק לדבר אחד בעולם אני מתנגד יותר מאשר לציונות — והוא: לציוניים...

ופירוש הדבר היה: לציוניים מכל הסוגים. ואף על פי כן עזר הג'וינט עזרה מרובה לציוניות, גם בשתוף עבודתי של ה' לוקס, לא רק בכסף, כי אם גם בהשפעה פוליטית.

מפני שהחל ב„ועד המרכזי לסיוע", שנוסד על ידי רבניט ויהודים חרדים, וכלה ב„ג'וינט", שבו היו מיוצגים יהודים מכל המעמדות — נולדה כל עבודת הסיוע לנגועי המלחמה, כמה שאומרים, „בשעה מוצלחת", והעבודה הראויה מצאה את האנשים הראויים.

שני כוכבי לכת

שני המוסדות: „הועד הציוני הזמני" ו„ועד הסיוע לנגועי המלחמה" (ג'וינט) היו בחיי היהודים שני כוכבי־הלכת, שמסביב להם הסתובבו כל הפעולות היהודיות, כל „עולם היהודי". לא היה שדה פעולה בחיי היהודים בכל מקומות מושבותם, שלא בא במגע במישרין או בעקיפין עם אחד משני המוסדות האלה. לעתים קרובות באו בדברים זה עם זה גם שני המוסדות או באי־כחם, מפני שאם גם לכתחלה לא חשבו על נגיעה כל שהיא בין שני מיני הפעולות של הועדים, אך במשך פעולתם חוברו יחדו בכמה ענפים ושרשים. נוצרה שלא מדעת מין מנהיגות יהודית בכל הענינים היהודיים עם שתי מחלקות ראשיות: „הועד הזמני" לתפקידים פוליטיים ו„הועד לסיוע" לענינים כספיים. שתי המחלקות היו מובדלות זו מזו, מפני שאלה היו תפקידיהן העיקריים, אבל כמו שיארע בחיים מתערבים לעתים קרובות התחומים זה בזה. העבודה הפוליטית קשורה לפעמים בכסף ועל ידי אמצעים כספיים יוצרים לפעמים פוליטיקה. לפיכך היה הכרח בדבר, כי שני המוסדות הגדולים והמשפיעים לא יהיו מתנגדים זה לזה, אלא שתשרור ביניהם הרמוניה. ואמנם כן היה. הרוח הכללי היה משביע רצון, התקוה לעתיד הקרוב הזהירה במלא זיוה, ועל כן הוסחו הצדה החכוכים האנושיים הקטנונים, השאיפות האישיות. זרם האידיאל הגדול — לבנות את בית ישראל — העלה למעלה כל איש שנגש לעבודה הלאומית. ואם גם האנשים שעמדו בראש ה„ג'וינט" היו רחוקים בנפשם מן הרעיון הציוני, ובמקצת גם מתנגדים לציונות, אולם רחוקים מאד היו מלראות את עבודתם רק כמעשה צדקה במובנו הרגיל. הם, אנשי

הג'וינט, היו רמים מאד כעסקני צבור, עד שלא יכלו לא להכיר כי הפעולות הגדולות והמסועפות של הסיוע באמת־מדה גדולה כזו שהיתה אז, הן ענין גדול של עם, עבודה לאומית כבירה. על ידי רוח ההרמוניה, שהיה שורר בשני הועדים, למרות אישים ידועים, נעשתה בנוגע לארץ־ישראל עבודה משותפת.

כאשר נודע דבר המצוקה הגדולה, שהיתה שוררת אז בארץ ישראל תחת שלטון הממשלה הטורקית לפי השם או בעטיו של הצבא הגרמני למעשה, נשלחה אנית עזרה, כמובן, בכספו של הג'וינט, אבל ברוחו ובהשתתפותו של „הועד הציוני הזמני". והאניה „וולקאניה" הביאה מאמריקה לארץ ישראל לא רק עזרה להשביע רעבים ולהלביש ערומים, כי אם גם בשורת התקוות המשותפות לעצמאות פוליטית, אם גם תחת דגלה של מלכות אחות, לא של ישראל... אותו הרגש של שתוף עבודה משני הצדדים ושל פעולת גומלים היה גם בזמן שאחרי כן, כשנשלחה העזרה הרפואית הראשונה, לא רק בדברי־ריפוי, אלא גם באנשים, שורה של רופאים ו„אחיות", כ„יחידה מידיצינית" בשמה הרשמי של הדסה. על צד האמת עמדו מאחורי פעולה זו הסמכות הפוליטית של „הועד הזמני" והעזרה הכספית של ה„ג'וינט". „היחידה המידיצינית" בכל המבנה שלה, על ידי החומר האנושי, ואפילו על ידי מלבושה החיצוני, המדים, מחציתם של אנשי צבא ומחציתם של אנשי עזר — מדים של „הצלב האדום" בזמן מלחמה, אך במקום צלב „מגן־דוד" — הביאה לארץ־ישראל וגם לארצות שעברה בהן בדרכה, כגון אנגליה, צרפת ומצרים, נחמה של עזרת אחים יחד עם האילוזיה של עצמה פוליטית.

אבל ענין „היחידה המידיצינית" יצר מרירות ידועה בין החוגים שעמדו מקרוב לעסקנות הצבורית. דנו בדבר האישיות הראשית, שתעמוד בראש הקבוצה שנסעה לארץ ישראל לשם עזרה רפואית. הכל ידעו, ודאי גם הממשלה ידעה, כי המשלחת יש לה יתר ערך מאשר לעזור לחולים. זה היה ענין של מעשה פוליטי ידוע ושל נציגות פוליטית. בקשו אפוא שבראש „היחידה המידיצינית" יעמוד איש מפורסם בעולם היהודי ובתנועה הציונית, איש בעל מעלות פוליטיות כלפי הממשלה האנגלית ועד כמה שאפשר כלפי האוכלוסיה הערבית. שחק המזל ואיש כזה נמצא והוא הפרופיסור ישראל פרידלנדר. רבים פקפקו, אם פרידלנדר

יקבל הצעה זו לעזוב את ביתו השקט ואת עבודתו המדעית בכתיבה ובהוראה בסימינריון של שכטר ולקבל על עצמו את התפקיד של נסיעות קשות בעת ההיא — המלחמה עוד היתה בעצם תקפה — ואת האחריות הגדולה לשליחות מסובכה כזו. וכשהוא, פרופיסור פרידלנדר, קבל את ההצעה, פקפקו רבים בתוקף החלטתו, מפני שהיה ידוע יותר כמלומד מאשר כפוליטיקאי, אם גם מזמן לזמן היה משתתף בועדות ובועידות שונות. לפי תכונתו היה יותר „יושב אוהל" מאשר עסקן צבורי. אדם שקט, צנוע, ופעמים גם מרוכז בתוך עצמו. אבל כפי שנתברר, היה מאותם האנשים, היודעים מה זה „מסירת נפש" לטובת הכלל, לא רק מסירת גוף, שאדם מוכן לסבול יסורים, אלא שהוא נכון למסור מה שיקר לו שבעתים מן הגוף. הוא גמר בלבו, כי עד כמה שחשובה לו העבודה הרוחנית, הלימוד, הכתיבה, עשית ספרים, העמדת תלמידים, חשוב מזה הרבה, כשעושים דבר למען העם, כשעוזרים לרעיון כללי ידוע, אם גם השכר בעולם הזה מועט ואת השכר בעולם הבא אין איש יודע להעריך. אבל הדבר האחד הוא — המצוה לשמה בלי שום חשבון, אף לא חשבונות רוחניים.

כי פרידלנדר הוא ראוי לכהונה זו, היה למעלה מכל ספק, משום שהיה ציוני מסור בלב ונפש, ועם זה יהודי נלהב וכרוך אחרי היהדות המסורתית — בן המולדת של אירופה המזרחית וחניך התרבות של אירופה המערבית — ונוסף לזה אחד הבקיאים המופלגים בלשון הערבית, יתרון שערכו היה רב בימים ההם מתוך ההשקפה על העתיד בארץ ישראל.

התקוות והסכויים של המשלחת היו בעיני הפרופיסור פרידלנדר, כפי הנראה, חשובים עוד יותר מאשר בעיני אחרים. משבאה ההסכמה על מנויו מאת הממשלה בוושינגטון, — מפני שבימים ההם אי אפשר היה למפעל כזה, הקשור בפעולות בארץ של מלחמה ובנסיעות על פני ימים, בלי אישור הממשלה — לבש תיכף את מדיו והעינים ראו אדם אחר מכפי שהורגלו לראות. אף על פי שאת גופו היו הולמים יפה המדים הצבאיים למחצה, הרי זה היה מבדח, כשיהודי שקט זה, ה„חסיד" כמעט, איש השלום, בעל העינים החביבות והזקן השחור של יהודי טפוסי, נהפך על ידי הבגדים לאיש מלחמה... ודאי שגם הוא הרגיש בכך, אבל הוא לבש את המלבוש הזר לו מבחינה רוחנית, כדי

לעקור את עצמו מסביבתו הטבעית ולעבור לשדה־פעולה חדש, שצפה לגדולות ממנו. כשם שגננים שותלים עצים ממקום אחד למקום אחר, כך מבקשים לפעמים בני אדם לשתול את ה„אני" שלהם בקרקע אחר, לעקור נשמתם ולנטוע אחרת. לא בכל זמן עולה הדבר. פעמים שאדם נשאר עקור ולא נטוע, ואז בא הפרוצס של כליה.

פרופיסור פרידלנדר, לצערנו, נעקר וגם נטרף בלי שום תועלת. לא עברו שני ימים משלבש את מדיו והיה מוכן לצאת לדרך, באה פתאם פקודה מוושינגטון, כי נוטלים ממנו את הזכות לעמוד בראש „היחידה המידיצינית", מפני שאינו כשר מבחינה פוליטית. הפקודה היתה בשורה נוראה לא רק לאיש הנפגע, אלא לכל חברי ה„ג'וינט" ו„הועד הציוני הזמני", שהיו קשורים בענין הזה. כאן לא עמדה השאלה, היכן ימצאו בזמן קצר איש אחר למלא מקומו, אף לא עלבונו של איש כשר ורב־כשרון, שחושדים בו, כי פוליטיקה כל שהיא עומדת בעיניו למעלה מענין יהודי או גם מנאמנות לאמריקה, שפירושה בתנאים של אז: בגידה — אלא היסורים הנפשיים היו בקרב כל מי שהיה לו מגע לענין זה. נשאלה השאלה: מה אירע פתאם? מה היא הסבה, שאדם כשר ובלי פגם כפרידלנדר נפסל בעיני וושינגטון? השאלה הזאת נקרה במות, ולאחר שנמצאה התשובה, כמובן לא בדרך רשמית, אלא על ידי שמועות שונות, כי יד איש משלנו באמצע, ידו של חבר בפעולה ציונית אך בעל אמביציות אישיות, גם אם הן מזיקות לאחר... האיש הזה, שהיה בעת ההיא „מקורב למלכות" אמר „במקום הראוי", כי לבו של פרידלנדר „נוטה לגרמניה", ודבור זה היה מספיק לעורר את וושינגטון לשמור על הנסיעה מעבר לים ועל הפעולה בארץ־ישראל מפני „האויב" הפוליטי...

האינצידנט היה לו סיום של אסון, מתוך שפרידלנדר ראה את עצמו אומלל ואי אפשר היה להשאר לזמן מסוים באמריקה ולשוב לעבודתו הרגילה. הוא התפרץ לעסוק בעבודת סיוע, אם לא מתוך הסכויים הנעלים בארץ ישראל, הנה לפחות באוקראינה, במקום שצרות היהודים היו נוראות ביותר, ושם, בשדות אוקרינה, מצא את קצו הטראגי. כאשר על מותו של פרופיסור פרידלנדר התאבלו כל ידידיו ומודעיו, ובמקצת גם אלה שלא ידעוהו, אך הצטערו על

מקרה האסון כשהוא לעצמו — עלה שוב על הלב האינצידנט שנשכח ברבות הימים והעלה את הרגשות המרירים, ששררו על ידי כך.

המקרה הזה היה כמעט היחידי, שבמשך זמן מה הפר את ההרמוניה השלמה שבין שני הועדים. מלבד זה, היה היחס המשותף ביניהם מניח את הדעת מאד. אם גם הרגשות הפנימיים היו שונים זה מזה.

לח.

לואי מרשל

עובדה ישנה היא, כי דוקא במקום שמבחוץ שוררת דימוקרטיה יש הרבה יותר כח והשפעה אישית מאשר במקום שנראה, כי יש אדם אחד, שבאופן רשמי הוא המנהיג, ובאמת הוא מונהג על ידי אחרים. באמריקה עמדו אז, בשנות המלחמה, בראש העניינים היהודיים שני אישים, ששניהם נקראו בשם לואי. שני המנהיגים היו להם לא רק התנאים הנוחים, כדי להראות את מנהיגותם — לעתים קרובות מאד הגורם הראשי בגדולתו של מנהיג פוליטי וצבורי: תנאים נוחים — אלא שהיו באמת אנשים בעלי כשרונות גדולים בכלל ואופי חזק בפרט. על היחסים בין שני ה„לואי" עדיין לא הגיע הזמן לדבר, אבל מה שנוגע ללואי מרשל אפשר לומר בודאות, כי יהיה מה שיהיה היחס אל דעותיו, שלא תמיד היו בהתאם עם היהדות הדתית, כפי שמבינים אותה יהודים שומרי מסורת, ולא עם הרעיון הלאומי, כפי שתופסים אותו בעולם הציוני, מוכרחים היו להודות, כי לפנינו אדם גדול ויהודי מצוין. גדולתו של מרשל כאדם היתה בזה, כי הרבה הגה, הרבה הבין והרבה עמל בדברים שהיו קרובים ללבו. הוא לא נמנה על אותם האנשים, שנותנים את שמם ומניחים לאחרים שיהגו וילמדו ויעשו במקומם. לואי מרשל היה בעל־מחשבה ובעל מעשה. בכל הזדמנות כשנפגשו עמו, נראה לעין לא רק איש אלא אישיות, מה שחסר לעתים קרובות מאד לא רק אצלנו, כי אם גם בעולם הגדול. אנשים מורכבים מסכום של פרטים, של מעשים בודדים, טובים או רעים; ואלו בעלי אישיות הם סך־הכל של רעיונות יסודיים, עיקרים יסודיים

וידיעות יסודיות בדבר העומד לפניהם. כידוע, הרבה יותר קל לעשות, גם בענינים רוחניים גם בענינים גשמיים, „מן היד אל הפה", כמו שניתן לעשות ברגע הנידון, מאשר לברוא דרך תמיד, שיטה ברורה. לואי מרשל הלך בדרך שלו ועשה את מעשיו, עד כמה שאפשר היה לראות בעניני הכלל, בשיטה מתוך עיון רב. יהודי טוב היה האיש במובן זה, שהרגיש באחריות ליהדות. „היהדות", לצערנו, נעשתה מושג, שאינו שוה אצל כל החלקים של עמנו במדה אחת, אבל דבר אחד הוא ברור: אילו היו כל היהודים, או לפחות כל המנהיגים היהודיים, מרגישים אחריות בפני עם ישראל ברוח היהודי, אם גם כל אחד כפי שהוא מבין, אפשר היה ביתר הצלחה לדבר זה עם זה ולהבין זה את זה. האסון היהודי הגדול בדור הזה או בדורות האחרונים הוא, שרגש האחריות ליהדות כולה, לעם ישראל כולו, חדל. יהודים סתם, כזקנים כצעירים, חושבים רק על הדברים הטובים להם, בעולם הזה או בעולם הבא, ואלה העומדים בראש חושבים על קהלותיהם, מפלגותיהם, רעיונותיהם, תכניותיהם, אבל הרגש הגדול של אחריות לכל מה שהוא יהודי — זה חסר. אפשר שמבחינה סובייקטיבית אין להאשים אותם, מפני שלפעמים הרי זה בא מתוך עניות, משום שהאדם אומר לעצמו: „מי אני ומה אני, כי אשים לבי לעניני כלל ישראל עם מהותה הרחבה של היהדות, רב לי אם גודלתי להיות שוקד על תקנת חלק קטן מן היהדים והיהדות". אפשר שזו היא מדת הענוה, אבל אם ראית דור שכולו ענוים, סימן הוא שאין גדולה בכלל... הקדוש ברוך הוא, כביכול, אף הוא בוכה במסתרים שנטלה גאותן של ישראל, וכדי להיות אישיות בעם ישראל צריך אדם שירגיש באחריות לעם כולו וליהדות כולה, ולשם כך יש להיות בעל גאוה קצת. בעל גאוה ממין זה היה מבחוץ ומבפנים לואי מרשל.

בנסיעה של שני ימים בעניני עבודת הסיוע, כשנזדמן לי להיות יחדו עם מרשל, וכנהוג בדרך שאין בני אדם אסורים בדבורים ובשיחות, בא לידי לשמוע מפיו רעיונות, שבאספות וכנוסים אין משמיעים אותם. בתוך שיחה ארוכה סח, כי ביום השבת אין הוא הולך לעבודה במשרד, מדי שבת בשבתו הוא עובר על פרשת השבוע ואם אפשר מלמד אותה גם לבניו, ובסוף השיחה אמר:

„כל הקרובים לי אינם שומרים את השבת, משרדי אף הוא פתוח בשבת. ודאי יודע אני, כמה קשה הדבר לשמור את השבת, אבל איני יכול לתאר לעצמי, כיצד יתקיים כלל ישראל בלי השבת, כיצד יוכלו היהודים לקיים את היהדות אם חלול השבת יוסיף וילך כמו שנהוג כיום באמריקה. אני מוכרח להרגיש את יום השבת אחרת משאר ימות השבוע, מפני שאם לא כן אני מביא את היהדות לידי סופה".

המאמר הקצר מתוך שיחה ארוכה מוכיח לא רק על הבנת הדברים, כי „שבת אות הוא לעולם ביני ובין ישראל," אלא גם על רגש של אדם שהוא „בעל גאוה" ורואה את עצמו אחראי לכלל ישראל ולפיכך הוא מטיל על עצמו חובות כיחיד מישראל.

בשעת שיחה ארוכה על הציונות בא לידי לשמוע מפיו הערה מלאה ענין. הוא סח על יחסיו לאישים ידועים, שעמדו אז בראש ההסתדרות הציונית באמריקה, ובתוך השאר העיר על אחד מן המנהיגים הציונים המפורסמים בימים ההם:

„אני עומד עמו בידידות זה עשרות בשנים, חביב הוא עלי מאד ויודע אני את ישרותו ונאמנותו, אבל כיצד אני יכול להיות ציוני, אם מנהיג בציונות הוא עם־הארץ גמור ביהדות. אם הציונות היא יהדות, הרי התנאי הראשון למנהיג בציונות מוכרח להיות, שיכיר את היהדות, שידע את מקורות היהדות. אבל אם המנהיג יודע פחות ממני, כיצד אני יכול ללכת אחריו?"

זה היה אחד הנמוקים, שהשומע לא היה בפיו מה להשיב עליו. האפשרות של מנהיגים ציונים, הרחוקים מיהדות, מתורתה ומצוותיה, היא לא רק כתם על פני הדור במה שנוגע ליהדות, אלא גם נזק לציונות מבחינה מעשית. מעטים מאד האנשים, אפילו ציונים, שמביגים זאת. לואי מרשל בחכמתו ובינתו תפס את הענין.

אבל אם לא קבל תשובה על הנמוק הזה, הנה בשאר נמוקיו נאלם דומיה... בהמשך השיחה אמר:

— מבין אני יפה את ערכו של בנין ארץ ישראל לא רק בשביל היהודים המעטים היושבים שם כעת, אלא גם בשביל עשרות ומאות האלפים אשר יבואו

אחריהם. אבל הרי אינו יכול להגות ביהודי ארץ ישראל, אפילו לעתיד, במדה מרובה כזו כמו בעניני היהודים באמריקה. הרי בני ובני בני ישארו באמריקה.

בשמעו את דבורו זה, ענה לו איש שיחתו:

— אם לדבר עם כבודו בגלוי לב, אדוני מרשל, יש להגיד לו, כי טועה הוא מאן טעות הגיונית. שלא לדבר על בניך, אבל הדור השלישי והרביעי והלאה מצאצאיך או שלא יהיו באמריקה או שלא יהיו שלך, כפי שאתה מבין זאת.

הערה זו היתה חריפה יותר מדי בשבילו, בכלל לא היה רגיל שידברו עמו בלשון כזו. הוא האמין באמת ובלב שלם בעתידה של היהדות באמריקה. אבל בשמעו תשובה ברורה כזאת, שקע שעה קלה במחשבה ובפיו לא היו מלים עוד...

מהלך הרעיונות להעביר קו מקביל בין ארץ ישראל וארצות הגולה לא הרפה ממנו וזה, כנראה, שמש לו הצטדקות, מפני מה אין הוא ציוני. הוא לא היה מן האנשים, שיכלו לחיות בלי מתן דין וחשבון, מדוע אינם עושים את הנחוץ בשעה שיש בידם לעשות, ובלי ספק העסיק אותו מאד הרעיון הציוני ועל אי־השתתפותו בתנועה מצא התנצלות לעצמו, כי בארץ ישראל יושב רק מספר קטן של יהודים בעוד אשר בארצות הגולה יושבים מיליונים ולפיכך צריכה ההתענינות בציונות להיות בערך למספר היהודים בא"י לעומת מספרם בשאר ארצות. כאן התבלט אצלו אותו המום, שמצא אצל אחרים: עם־ארצות, חוסר ידיעה של החיים היהודיים ושל המושגים היהודיים, אי־ידיעה, שבכל התורה ובכל הנפש הישראלית עומד הרעיון, כי כל הארצות של חוץ, אפילו בתנאי חיים טובים, איגן אלא גלות, תחנת מעבר, היום כאן — ומחר שם, ואלו ארץ ישראל היא ארצו של העם היהודי, גם אם כל היהודים הגלו משם, ומה גם בזמן שהם שבים לשם...

„עם ארצות" זו בלטה אצל מרשל גם ברעיונו על ענין הדת. בשיחה בביתו עם שנים מבאי כח היהדות הנאמנה, שאחד מהם היה מגדולי הרבנים של אמריקה ומחשוביהם, הרב משה זבלון מרגליות הביא מרשל את

תמהונו, מפני מה מביטים בחוגי היהדות המסורתית בעין רעה על היהדות הריפורמית, והוא אמר:

— מפני מה אפשר שיהיה „סדור" של חסידים ו„סדור" של מתנגדים ואין החסיד אומר, שהמתנגד אינו יהודי, והמתנגד לא יאמר על החסיד, כי אין לו חלק ביהדות, ואי אפשר שהיה „סדור" ריפורמי בצד „סדור" מסורתי ולא יאמרו, שהיהדות הריפורמית אינה יהדות.

קשה היה להסביר, היכן מונח כאן ההבדל. אותו האיש הסובר, כי ה„סדור" הוא יסוד היהדות — כמו אצל אומות העולם — אמנם יכול לשאל שאלה זו כמו ששאל מרשל. אבל העובדה היא, כי „לא ככל הגויים בית ישראל" וכי ה„סדור" אינו אלא בטוי של יהדות, ועל כן ההבדל בין ריפורמה ומסורת אינו ה„סדור", אלא יסודות עמוקים יותר ממה שהכיר וידע מרשל.

גם שיחה זו הוכיחה, כי מרשל מבחינה סובייקטיבית, היה לא רק יהודי אלא גם דתי על פי דרכו. סגולתו הנאה ביותר נראתה לא במלחמתו הרגילה לעניני היהודים באמריקה וגם לא בעבודת הסיוע, שבה השקיע כח רב, אלא דוקא בשדה הפוליטי, בזמן שצפה ועלתה השאלה בדבר הקונגרס היהודי.

זה הוא פרק גדול בפני עצמו.

לט.

הקונגרס היהודי האמריקאי

הכלל הישן, כי בזמן שיש „רודף מלא" צריך שיבוא „גואל מלא", מפני שהרפואה אינה יכולה להיות פחותה וחלשה מן המכה, נתאמת גם בזמן מלחמת העולם בנוגע לענינים היהודיים. אחרי אשר המלחמה לבשה צורות איומות ונוראות כאלה, ושטח המלחמה הלך הלוך וגדול, גודעו צרות היהודים יותר והדרו יותר ללבו של כל יהודי. קול הנהי וקול הקורא לעזרה שעלה מכל עיר ומכל ארץ התמזגו לקינה אחת, לא נשמע עוד בכי יחידים, לא נראו עוד הדמעות של קרובים ורחוקים, ובמקום האחד, שבו שרר שקט והפרנסה היתה מצויה שם, באמריקה, נשמעה קינת ירמיהו על חורבן עם ישראל והעינים ראו ים של דמעות, שבו טובעים כל היהודים. אפילו יהודים כאלה, שכל ימיהם אמרו לכפור באחדות היהודים ונוח היה להם לעזור ליהודים היום בארץ אחת ומחר בארץ שניה, ובלבד שלא יזכירו בשם כלל ישראל, ביחוד בשם עם ישראל — אפילו אותם היהודים התחילו מרגישים, כי העולם מתמוטט בשביל כל ישראל, ולפיכך יש לבקש ישע לא רק בשביל חלק זה או זה של היהדות, אלא בשביל כל היהודים, בשביל עם ישראל כולו. הרעיון הזה הביא לידי התנועה לכנס קונגרס יהודי עולמי. וכיון שהעולם היהודי, שהיה שקט, פעיל ורב־תופעה הן מבחינה פוליטית והן מבחינה כספית, היתה אז רק אמריקה, הרי הצעד המעשי הראשון היה: „קונגרס יהודי אמריקאי".

כשמביטים כיום, כעבור יותר משתי עשרות שנים, על העבר, יזאב הלב לראות, כי מתקוות גדולות צמחו ועלו מעשים קטנים מאד. אבל בכל זאת יש

להודות, כי העבודה הקשה לשם הקונגרס היהודי האמריקאי לא יצאה לבטלה. אלמלא המאמצים ההם, לולא האספות ההן, בלי ההתלהבות והאמונה ההיא, היה מראה ההיסטוריה היהודית של הזמן האחרון שונה הרבה, ולא לטובה. אם התוצאות המעשיות של „זכויות המעוטים", שבהן היתה לקונגרס היהודי האמריקאי ולבאי כחו במשא ומתן של השלום ההשפעה המכריעה, כעת, לצערנו אינן קיימות כמעט; אם „הועד של הדלגציות היהודיות" בפאריס, שבו השתתפו באי כח של הרבה מארצות הגולה, אינו נמנה עוד על ההסתדרויות החיות — הנה ערכם של אלה לא נעלם בכל זאת. „זכויות המעוטים" להלכה ו„ועד הדלגציות" למעשה הביאו זמן ידוע תועלת רבה. אבל עוד יותר מזה רבה התועלת הפנימית לרומם את הרוח היהודי, לחזק את העצמאות היהודית, לסדר את הכחות הצבוריים של היהודים, וכל זה הוא פרי הקונגרס היהודי האמריקאי.

אז, בימים ההם, בזמן שאבק־שריפה היה מצוי יותר מלחם, בזמן שרעש התותחים היה שכיח יותר מקול נגינה ודם אדם נשפך יותר ממים — נראה הכל בצורה אחרת מאשר בימינו, „בימים שאחרי המלחמה העולמית". אז חשבו, כי הקונגרס היהודי האמריקאי יהי בכחו לשנות מן היסוד את המזל היהודי, כשם שהאמינו בכלל, כי עתידה מלחמת־העולם לשנות את פני העולם הישן ולברוא עולם חדש... אז נמצאו קנאים, שמסרו את כל נפשם ליצירת קונגרס יהודי אמריקאי. וכנהוג בכל התקוות הגדולות, היו היוצרים והבונים הראשונים אחרונים שזכו ליהנות ואפילו להזכר... „רק מרחוק תראה ושמה לא תבוא" היא ה„ברכה" של כמה וכמה מנהיגים....

מי זוכר ומזכיר כיום את הד"ר גירז'דאנסקי? האיש שהיה כאותו המלאך שנברא לשם שליחות ידועה ולאחר שנמלאה השליחות הוא נעלם. שמו של הד"ר גירז'דאנסקי לא היה ידוע כלל. אמרו עליו, שהוא נמנה על האגף הרדיקלי הקיצוני; אחדים ידעו, כי הוא דוקטור למידיצינה ורבים קראו לו בשם אחיו של פדגוג מפואר. זה היה לפני התנועה של הקונגרס היהודי. ולאחר שהקונגרס היהודי האמריקאי התכנס ומלא את שליחותו, שוב נשכח שמו של ד"ר גירז'דאנסקי, וכאשר מת מקץ שנים אחדות, לא ידע הקהל הגדול, מי

הוא האיש הזה ואלה שעבדו יחד עמו נזכרו בו כבאיש מן העבר הרחוק, כבדבר שהיה לפני ימים ושנים... אבל בזמן המלחמה והעבודה בשביל הקונגרס, כמה כח, כמה זמן, כמה מחייו הקדיש ד"ר גירז'דאנסקי לטובת התנועה! הוא חדל להיות איש יחיד, לא מצא ענין במקצועו, אף לא עסק בוכוחים על הציונות או הרדיקליות, הוא התמכר כולו לרעיון הקונגרס היהודי האמריקאי. לא יום ולא לילה, לא מנוחה ולא יגיעה, לא כבוד ולא זלזול — ומי מכל עסקני הצבור אין לו מן המין האחרון? — לא העסיקו אותו. תכלית אחת לנגד עיניו, תפקיד אחד בחייו: הקונגרס היהודי האמריקאי. תמיד בתנועה, תמיד במשא־ומתן, תמיד בבקשת פשרה, ובלבד שהקונגרס היהודי יוכתר בהצלחה.

ולא רק אנשים יחידים נעלמו במשך הזמן הקצר, אלא גם הסתדרויות, החיות ופועלות כעת אולי יותר מאשר לפנים, אף זכותן לטובת הקונגרס היהודי האמריקאי נשכחה. המזרחי באמריקה ודאי שנמנה על ההסתדרויות הראשונות ואולי הראשונה ממש, שאפשרה את כנוסו והצלחתו של הקונגרס היהודי האמריקאי. לא רבים יודעים זאת ואלה היודעים רוצים להשכיח את הדבר, כדי שהם יחשבו בין הראשונים... כשבאה לאמריקה אישיות ידועה מרוסיה, — ועכשיו אישיות מרכזית ופעילה בארץ ישראל — איש שנמנה ברוסיה על הסוציאל־ריבולוציונרים ומאחוריו פעולות עשירות־גונים, שרבים דרשו אותן לשבח ורבים לגנאי... והאיש בא לאמריקה לעשות נפשות לרעיון הקונגרס היהודי, היו שיחותיו ראשונות עם מנהיגי המזרחי, וההכנות ראשונות להנית את אבן היסוד של הועד לעשות פרסום לרעיון הקונגרס עובדו במשרד המזרחי אשר ברחוב קנל בניו־יורק.

גם בתנועת הקונגרס היהודי נשנה אותו החזיון שאנו מוצאים לעתים קרובות בחיים: למעלה מכל הסכויים נגלים אנשים לא לפי התאור שיש לנו עליהם. אף על פי שבתחלה נראו מכשולים ידועים לקונגרס, ומן המחנה הימני, מצד „הגדולים" בועד היהודי האמריקאי עם מרשל בראש, וגם מן המחנה השמאלי, מצד הפועלים עם עתוניהם, הוכרז בקולי־קולות על הרעיון של קונגרס יהודי כמהפכני — מושג שהוא תמיד בשביל חוגים ידועים מטיל אימה, ומה גם בימי מלחמה — בכל זאת נספחו הרבנים, הרבנים האדוקים באמת,

צל התנועה בכל לבם. עוד היום קשה לשכוח את המראה, איך שבזמן השיחות במשרד המזרחי ישבו זה בצד זה המהפכן מרוסיה, שידע אז בקושי לדבר יהודית, והרב ד"ר קליין, רב זקן, מיושב, בעל תכונות נפש של יהודי מגרמניה, המתבטאות בשמרנות פוליטית חמורה. המזרחי עם מנהיגיו היו ראשי המדברים בכל התנועה ועשו פרסום בין ההמונים הרחבים לרעיון על הצורך והיכולת של קונגרס דימוקרטי, ואז לא הועילה עוד ההתנגדות של „ארבע המאות" וגם של הפועלים. הקונגרס נעשה עובדה. הרבה מאד הועיל לחזוק התנועה זה. שמנהיג „הועד הציוני הזמני" הטיל משקלו על כף המאזנים לטובת התנועה. אולם אבן הנגף היתה זו, שלואי מרשל לא הסכים להשתתף, ואישיותו של מרשל היתה חשובה יותר מן הועד שלו ואפילו מכל החוג שלו, מפני שבשעה שעסוקים בתנועת עם אין ערך רב למספר אנשים, אבל על אישיות גדולה ובעלת־פרצוף קשה לפסוח... ואלה שבאו בדברים עם לואי מרשל והביאו לידי הסכם מוצלח היו באי כח המזרחי. אותו ערב־שבת, ששני אנשים ממנהיגי המזרחי גמרו את שיחתם האחרונה עם לואי מרשל בענין זה וקבלו הסכמתו להספח על הקונגרס, קשה לשכוח. מצדו של מרשל היה זה קרבן ידוע, מפני שפירוש הדבר היה לא רק הודאה שהדין עם האחרים אלא כעין גלוי־דעת, כי הוא והועד היהודי האמריקאי אינם מספיקים להיות באי כח של יהודי אמריקה. כשנפרדו מעל מרשל, במעמדו של אחד ממקורביו, הוציא כל אחד מפיו את הברכה: „שבת שלום" מתוך הרגשה, כי אמנם שבת גדולה היא, משום שקשורה היא בשלום גדול.

אבל על המזרחי הוטל אז התפקיד לא רק לחזק את התנועה בעד הקונגרס, אלא גם לשמור, שבתוך התנועה לא יאבד הכח של היהדות המסורתית, כדרך שמצוי לצערנו בכל התנועות, שאין בהן כח מאורגן לעמוד על המשמר. הסכנה צפויה תמיד מתוך כך, שבמחנה הדתיים חסר החומר האנושי להיות נציגים ומנהיגים. מה שאחרים למדו בעולם הגדול, הלשון הראויה, העמידה הדרושה, הכח הנחוץ — הזניחו היהודים הנאמנים ועל כך קבלו עגשם או לעמוד מרחוק או להיות נגררים... לגבי הקונגרס היהודי היתה השאלה מסובכה יותר על ידי זה, שבתור מועמד למנהיג עמד „ראבי" ריפורמי ידוע־

שם, שלמרות ציונותו בלטה מאד „ראביותר". מלחמה קשה היתה למזרחי עמו, בפני שמועמד־כנגד מצד היהדות הנאמנה לא היה, ועל השאלה שנשאלו מנהיגי המזרחי:

— את מי אתם רוצים להעמיד בראשו?

יכלו להשיב רק תשובה אחת:

— אנו יודעים, במי אנו איננו רוצים.

ויש להודות, שתשובה כזו אינה נוחה ביותר, ואינה מוסיפה כבוד רב. כחו של המזרחי יחד עם הרבנים, שתמכו בו תמיכה שלמה, היה גדול מאד, עד שהמועמד הבלתי־רצוי נחל כשלון.

אבל יש להזכיר, כי המועמד שנכשל, שבמשך הזמן ההוא שמע מפי יריביו שבחים מועטים לעצמו, נגש אל מתנגדו הראשי ואמר:

— מזל טוב לכם. אתם נהלתם מלחמה בכבוד על עיקרים ולא מלחמה אישית. הנצחון בא לכם בזכות.

מ.

חמשה ימי עבודה בשבוע

בזמן שהמזרחי היה צופה לעתיד וראה את מרכז הכובד של העזרה ליהודים, מבחינה פוליטית ורוחנית, בארץ־ישראל, לא הזניח את חובתו להווה והתאמץ לחזק את היהדות בארץ שהוא נמצא.

המזרחי באמריקה הרגיש, כי שלשת המיליונים של יהודים שישבו שם בעת ההיא אינם, חלילה, ענף מדולדל מן העץ היהודי, כפי שרבים חשבו קודם. להפך, בחוגי המזרחי הטעימו תמיד, כי היהודים האמריקאיים מוכשרים יותר וקרובים יותר להבין את הרעיון הגדול של הציונות והמזרחי, משום שהיהודים היושבים באירופה נושאים עין עוד אל אמריקה, אולם אלה שכבר יושבים באמריקה יודעים, כי גם שם לא באה עוד הגאולה.

אבל יש עוד נקודה, העושה את הציונות הפוליטית קרובה יותר ליהודי אמריקה מאשר ליהודים בשאר ארצות הגולה. כשם שנאמר: „יאה חוכמתא לחכימין" — כדי להבין חכמה, צריך אדם להיות חכם, כך יכול להשיג את ערכה של החרות הפוליטית לא זה שהוא משועבד, אלא זה שרואה ויודע מה היא חרות. ואולם כדי שרגש החרות יניח מקום לרגש יהודי, יש צורך לחזק ולפתח את היהדות באמריקה ולבלי תת לה לשקוע ולדעוך.

בועידות השנתיות של המזרחי באמריקה דנו תמיד על תקון החיים הרוחניים של היהודים. ביחוד עמדו על הפרק השאלות החשובות ביותר: החנוך והשבת. אמנם לא המזרחי היה הראשון שהעלה לדיון את שתי השאלות הראשיות בחיי היהודים באמריקה. בכל אספה של רבנים או בעלי־בתים, זקנים וצעירים, כשדנו בשאלות רוחניות, עלו השבת והחנוך על סדר היום. אבל בכל זאת

היה הבדל גדול בין מוסדות אחרים והמזרחי. הסתדרות המזרחי, מתוך השקפתה ומהלך מחשבתה, לא הסתפקה כאחרים בתרופות ארעיות, בעזרה זמנית, אלא יגעה למצוא פתרון רדיקלי. בו בזמן שתקון החנוך אצל אחרים פירושו היה שנויים של התכנית, ספרי הלמוד, שעות הלמודים, והאמינו, כי אם יתקבלו ההחלטות באה הישועה, הבין המזרחי, כי יש לבקש את העזרה לצאת מן המצר בצעד רדיקלי יותר; כיוצא בזה תפס המזרחי את ענין השבת באופן אחר מאשר אחרים. לא בדברי מוסר על שמירת שבת, לא בגזרות נגד מחללי שבת יצא המזרחי. אפשר שגם התחבולות האלה יש להן ערך מה; אפשר שבאספות של רבנים אין לצאת בלי החלטות כאלה; יש צורך להרגיש, כי אין הם יכולים ואין הם רשאים לשתוק. אבל זה בלבד לא די, לא די. וביחוד אין הדבר מספיק באמריקה, משום שבארץ זו חלול שבת אינו פרי של הרעיון החפשי, תוצאת האפיקורסות, אלא בחלקו הגדול קשור הדבר בכל המבנה הכלכלי, ולפיכך מי שרוצה באמת לשוב ולקיים את השבת ברחוב, עליו במובן ידוע לשנות את כל המבנה הכלכלי, ז. א. כדי שישמרו את השבת, יש צורך לברוא מצב כזה, שיום השבת יהא לכתחלה שונה משאר ימות השבוע, שהמסחר והעבודה לא יהיו קשורים בחלול שבת. כיצד יהיה כדבר הזה? רק על ידי צמצום שבוע־העבודה ושבוע־המסחר לחמשה ימים. כשם שביום הראשון הכל סגור בשל אחרים, כך יהא גם ביום השבת הכל סגור בשלנו. הרעיון לבטל את העבודה ואת המסחר בשבת, כל כמה שהוא מהפכני ומופלא, שאמריקה כולה, או אפילו רק חלק מאמריקה, תעשה רצונו של חלק קטן מן היהודים היושבים שם — אינו רחוק כל כך מן השכל האנושי הבריא, משום שלאמתו של דבר מנוחת יום הראשון, בבתי החרושת ובבתי המסחר הגדולים, מתחילה כבר בשבת בצהרים. ובכן ההצעה ברורה: במקום ארבע או חמש השעות שעובדים ביום השבת בבוקר יעבדו בשאר ימות העבודה קצת יותר ויסגרו את בתי־החרושת במקום בשבת בצהרים — בערב שבת. ערכו של הדבר בשביל קדושת שבת — ברור.

אולם ידוע ידעו, כי קביעת חוק כזה קשורה בקשיים גדולים עד מאד. בארץ כאמריקה עם מוסדותיה המחוקקים יש צורך לעשות פרסום לשנוי רדיקלי

כזה, לחבבו על הבריות, כדי שיעלה רצון בלב המחוקקים להוציא חוק כזה. הסתדרות המזרחי התחילה אפוא ללכת בשתי דרכים, שמובילות למטרה אחת. היא סדרה אספות גדולות, התאמצה להשפיע על ההמונים הרחבים ולברר להם את התועלת ואת הנחיצות של ההצעה, אף השתדלה לבוא בדברים עם אישים ידועי שם לשמוע את דעתם, אך בינתים להשמיע להם את דעתנו. בשתי הפעולות נתקלו בקשיים ובהבלים, ראה ראו עד כמה קשה לפרוץ דרך לרעיון חדש, שלכאורה הוא פשוט כל כך. אחד האנשים, בעל בית־חרושת גדול בתעשית המחט, שנחשב בין ה„אורתודוכסים" ענה בשיחה על הענין הזה, כי בעלי התעשיה אינם יכולים להסכים שיגדילו את יום העבודה על חשבון השבת, מפני שאז יהיו מוכרחים לאכול את סעודת־הערב בשעה מאוחרת, וזה יהיה לא לרצון למשרתי־הבית, וגם הנשים לא תסכמנה לכך, משום שהדבר עלול להפריע אותן בבקורן בתיאטרון או במשחקי־הקלפים שלהן. תשובה זו, שהיתה אחת מן הראשונות ושיצאה מפי אחד היהודים, שאפשר היה לקוות לעזרתו, הוכיחה ברור, עד כמה ירדה השבת, עד שתשובה כזו ניתנת מפי יהודי, שהוא עצמו שומר שבת למחצה או גם כולה ורק „הפיקטורי" (בית־החרושת) שלו עובד, כמובן, ביום השבת. פירוש הדבר, בנוגע למקום — הרי הוא יהודי „ירא שמים" ו„שובת" בשבת, אך בנוגע לבריות — אסור לו חס־ושלום לחסר מתיאטרון, ודוקא בזמנו, ויהא זה גם על חשבונה של השבת.

אותה „תשובה של תיאטרון" נשמעה גם מפי איש חשוב יותר מאותו בעל תעשיה של בגדים. זה היה המנהיג הסוציאליסטי הידוע ה י ל ק ו ו י ט. כשפנו אליו והוכיחו לו את ערכה של השבת לא רק כשהיא לעצמה, אלא את הערך הרב של שני ימי מנוחה בשבוע בשביל הבית, המשפחה, חנוך הילדים וכו', ענה ואמר הילקוויט בגסותו הרגילה:

— מה יועילו לי כל הבאורים, חצי השעה קודם, שהפועל יוכל לשבת בראינוע שקולה בעיני כנגד כל הנמוקים הרוחניים.

אחרי תשובה כזו אין עוד, כמובן, מקום לוכוחים. כאן הציצה החמרנות הגסה בכל חריפותה; כאן ראו בעין את התוצאות של ההשקפה, המעמידה את הענינים החמריים למעלה מן הענינים הרוחניים. אולם לא הכל גם בעולם

הסוציאליסטי היתה להם השקפה כזו על החיים. הסופר הידוע יצחק אייזיק הורוויטש התיחס אל הרעיון של שבוע־עבודה בן חמשה ימים מתוך חבה רבה. הוא התענין, כדרכו, בחומר הסטטיסטי, כיצד ישפיע הדבר מבחינה כלכלית, איזו מעמדות בעם האמריקאי יהיו מעונינים בכך וכו'. אבל הוא הוסיף, כי רצוי הדבר לעבוד בדרך זו ולהתאמץ שיקבעו חוק זה. הרעיון הלהיב מאד את העסקנית המפורסמת מרת מושקוביטש. כשנערכה בביתה שיחה בענין זה ולאחר ששמעה את כל הנמוקים בעד וכנגד, קראה מתוך התלהבות:

— אם הדבר יצליח, הרי זה יהיה יציאת־מצרים שניה. הפועלים היהודים יחד עם אחרים יבינו יותר את ערכה של השבת במובנו העמוק, הם יתענגו עליה עונג מלא ושלם.

אבל, לצערנו, מחמת סבות שונות, לא נמשכה המלחמה בעד החוק, ובענין השבת לא בא באמריקה שנוי כל שהוא לטובה. אולי היתה השפעה ידועה לתעמולה עצמה על הנואמים עוד יותר מאשר על השומעים. עולה בזכרון אספת־עם גדולה, שבה נאם בין השאר רב אחד מן הדור הישן וסופר ידוע, שהיה קרוב מאד למפלגה הסוציאליסטית. נאם הרב על הנחיצות של המנוחה, על הערך הרב לאדם להשתמש בשעת פנאי לעצמו ולמשפחתו ולא למכור כל זמנו לבעל־הבית בעבודה; והסופר נאם אחרי כן על קדושת השבת.

אם אדם מחזיק בדעה, כי כל מה שזורעים אינו הולך לאיבוד, אפילו כשאין רואים מיד את הפרי, יש לחשוב, כי גם אותן השנים המועטות של עבודה לטובת שבוע של חמשה ימי מעשה לא הלכו לאיבוד.

בימים ההם היתה תקופת הגאות ליהודי ארצות הברית. ההתעוררות הגדולה אשר באה, לרגלי המלחמה, מתוך רגשי רחמים לאחים ולנדכאים, הביאה לידי התעמקות פנימית שבנפש הכלל והפרט. התנועה הלאומית וההכרה הציונית חדרה אל לבותיהם של זקנים וצעירים, עשירים ועניים, אם כי לא הגיעה לידי תנועה המונית. אף היהדות הנאמנה הכירה את ערכה וחדלה להיות מחוסרת אונים ונעדרת השפעה.

פעולות ומעשים נתחדשו ונתגברו והיו לברכה לישוב היהודי באמריקה ולכלל ישראל.